8/873. 2119

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK.

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS FEJLESZTÉSÉRE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
HADTÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK ÉS A MAGYAR
KIR. HADTÖRTÉNELMI LEVÉLTÁRNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI:

GYALÓKAY JENŐ

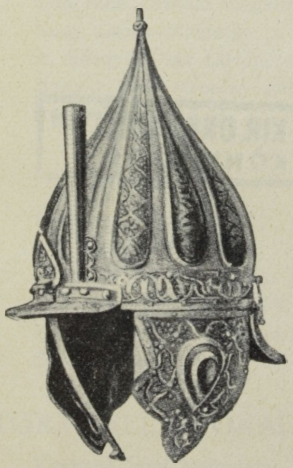

1927. ÉVFOLYAM
(XXVIII. KÖTET)

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1927.

TARTALOM

		Oldal
Dr. Erdélyi Gyula:	A 15. sz. hevesi insurgens zászlóalj 1809-ben ..	31
Dr. Gombos Albin:	A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása (898—904)	429
Gyalókay Jenő:	A debreceni ütközetről (1849 aug. 2)	48
Dr Horváth Jenő:	Bem tábornok és a bukaresti külképviseletek ..	375
Dr. Iványi Béla:	A tüzérség története Magyarországon, kezdetétől 1711-ig 1, 129, 352,	523
Karojlović Oszkár:	A cs. és kir. 29. tábori vadászzászlóalj a komarówi csatában (1914 aug.) 83, 188,	387
Mayer-Csejkovits Károly:	A nagy háború fontosabb tapasztalatai, magosabb katonai megvilágításban.	152
Dr. Miklósy Zoltán:	Nagy Lajos tüzérsége	520
Dr Szendrei János:	A diósgyőri vár története.....	265
	Magyar hadtörténelmi emlékek a külföldi múzeumokban 210	541

TÁRCA

Ajtay Endre:	Báró Andrássy János.....	218
Lange Emil:	Gr. Hadik Károly	556
Markó Árpád:	Néhai jó Borbély Ferenc főhadnagy Uram Testámentoma Anno 1789.....	225
	Báró Bydeskúty Zsigmond	406
—y.:	Gróf Karacsay Fedor	99

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR

Dr. Áldásy Antal:	Egykorú levél Dampierre haláláról (1620)	412
Bártfai Szabó László:	Gróf Széchenyi István fegyvereinek jegyzéke 1848-ból.....	238
Ernyey József:	Haditudósítás a schmalkaldeni háborúból (1546).....	409
Gabányi János:	Magiera (Részlet a 7. honvéd gyalogezred naplójából)	561
Pilch Jenő:	Világos után (Töredék Karsa Ferenc naplójából) 104,	229

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM

		Oldal
Dr. Angyal Dávid:	Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése (Ism. —ő)	123
Bártfai Szabó László:	A Sárvár-Felsővidéki gróf Széchenyi család története III. (Ism. T. Z.)	246
Berkó István:	A magyarság a régi hadseregben (Ism. Sz.)	253
Czant hermann:	Alpinismus und Weltkrieg (Ism. Markó Árpád)	124
Hadtörténelmi Levéltár	(M. kir) 1926-i évkönyve (Ism. Sz.)	251
Hase Georg:	Der deutsche Sieg vor dem Skagerrak (Ism. S—y)	258
Honvéd-huszárezred	(M. kir. 1.) és a m. kir. 1. népf. huszárosztály története 1869—1918. (Ism. Suhay Imre)	250
Dr. Horváth Jenő:	A magyar kormány adriai politikája 1848—49-ben (Ism. Sz.)	415
József kir. herceg:	A világháború, amilyennek én láttam I. (Ism. Suhay Imre)	115
Dr. Karácsonyi János:	A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre (Ism. J. E.)	571
Kavallerie	(Die) 1927. évf. (Ism. Sz.)	422, 578
Ludovikás Levente,	1927. évf. I. f. (Ism. A. E.)	420
Dr. Mályusz Elemér:	Sándor Lipót főherceg, nádor iratai, 1790—1795. (Ism. — Y.)	241
Nédeff:	Les opérations en Macédoine l'épopée de Doiran (Ism. S—y)	581
Piványi Jenő:	Magyar-amerikai történelmi kapcsolatok (Ism. Sz.—ő)	121
Poseck:	Der Aufklärungsdienst der Kavallerie, nach den Erfahrungen des Weltkrieges (Ism. S—y)	577
Dr. Preszly Loránd:	A csendőrség úttörői (Ism. Sz.)	248
Réczey Ferenc:	Az 1920-i lengyel-orosz hadjárat (Ism. Sz.)	255
revue	des études hongroises et finno-ougriennes. Janvier—Juin 1927. (Ism. János)	579
Ruttkay Béla:	Kémkedés és propaganda (Ism. S—y)	257
Schwarte:	Kriegestechnik der Gegenwart (Ism. S—y)	421
Suhay Imre:	A szárazföldi és tengeri haderők együttműködése a világháborúban (Ism. Sz.)	417
svéd	kir. vezérkar hadtörténelmi osztályának kiadványai (Ism. Gy.)	259
Dr. Szendrei János:	A diósgyőri vár története	577
Tenger,	1927. évf. IV—IX. f. (Ism. Sz.)	419
the historians	History of the World (Ism. Török Pál)	424
Tisza István gróf	összes munkái. 4. sor. IV. k. (Ism. —y.)	244

Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1577—1927. (Dr. Czakó Elemér.)

A TÜZÉRSÉG TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON KEZDETÉTŐL 1711-IG.

(Ötödik közlemény.)

II. Újkor.

A magyar tüzérség 1526-tól 1711-ig, a szatmári békéig.

a) *Az ágyú és személyzete.*

„Hazádnak szép vége,
Mindenütt csonkán áll."
Balassa Bálint.

A mohácsi szerencsétlen csata után Magyarországon nagyot változott a világ. A független magyar nemzeti királyság megszűnt és hosszú, nehéz belső küzdelmek után egy idegen dinasztia foglalta el a magyar trónt. A török veszedelem, amely eddig az ország határain kívül, mint egy fenyegető viharfelhő csak a távoli horizontról nyugtalanított, most az ország határai közé lokalizálódott és egyúttal állandósult is. Erdély a XVI. században különválik Magyarországtól, török protektorátus alatti nemzeti fejedelemség lesz és itt egyúttal a magyar nemzeti élet minden megnyilvánulása és annak összes aspirációi is menedéket találnak és meghúzódnak.

Mindezen politikai külső körülményeknek és következményeiknek meg volt a hatásuk a magyar tüzérségre és annak fejlődésére is. A nemzet, amely Mohács után jóideig dinasztiák viszálykodásának és trónpretenzióinak tárgya, kénytelen most már a hazája határain belül lábát szilárdan megvetett ellenséggel szemben állandóan harcra készen lenni, várait, különösen a végeket, jól felszerelni, s főleg tüzérségi anyaggal ellátni. A XVI. század mohácsi vész utáni része vár- és egyéb harcokkal telik el, amelyben a tüzérség nemcsak jelentékeny szerephez, de fejlődési alkalomhoz is jutott. Ez a tüzérség azonban nem mindig magyar, hanem leginkább idegen, főleg német birodalmi tüzérség volt. És bár emellett működik itt-ott magyar tüzérség is, mégis a XVI. század második felében

olyan korszakot is élt a nemzet, amikor tüzérsége nem az ország határain belül, hanem idegen földön, más államban működik, örök dicsőségére a magyar névnek; értem ez alatt Báthori István lengyel király magyar tüzérségét, aki nagy harcait odafent északon ezekkel vívta meg. A XVII. század folyamán a magyar tüzérség Erdélyben, a fejedelmek alatt talál e hon határain belül otthont és talán nem csalódom, ha azt állítom, hogy Mohács és Majtény közt a magyar tüzérség fénykorát I. Rákóczi György erdélyi fejedelemsége idejében élte. Ezalatt az úgynevezett szűkebb magyar területen, azaz Magyarországnak a Habsburgok uralma alatt levő részén, voltaképen a német birodalmi tüzérség az uralkodó és a magyar legfeljebb csak ennek kötelékében juthat pattantyús-ismeretekhez és harci dicsőséghez. Volt idő a XVII. század második felében, amidőn Erdélyben is elnémult a magyar ágyúk hangja, hogy a XVIII. század elején a Rákócziak utolsó dinasztájának szabadságküzdelmében még egyszer felragyogjon a magyar tüzérség fényes csillaga.

Majtény után hosszú-hosszú ideig nincsen magyar tüzérség, csak 1848/49-ben dördülnek meg Gábor Áron ágyúi, hirdetve a világnak a törhetlen magyar élniakarást. De már ezen korszak tüzérségének méltatása nem tartozik a mi feladatunk körébe.

A most leírt vázlat azonban nemcsak a magyar tüzérség történetének egyes korszakait, hanem fejlődési étape-jait is jelenti. Azaz más szóval, a magyar tüzérségnek, mint nemzeti hadi intézménynek nemcsak története, hanem saját külön fejlődése is van. Az ágyút, mint hadigépet, a maga fejlődési útján a magyar leleményesség is előbbre vitte. De viszont el kell ismernünk azt is, hogy a Német birodalom és más országokkal, így pl. a XVII. században Erdélynek Svédországgal, I. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek Gusztáv Adolffal való szoros politikai és egyéb kapcsolata nem maradt hatás nélkül a magyar tüzérség fejlődésére sem, hiszen a XVI—XVII. századokban számos német, svéd, olasz, sőt spanyol tüzér fordul meg és szolgál Erdélyben és Magyarországon. Eltekintve ettől, a tűzérkedés külföldi találmányai s ezeknek alkalmazása, szóval az ágyú és tüzérség általános fejlődése alól, a magyar tüzérség sem vonhatta ki magát, s azzal ennek is lénést kellett tartania.

A XVI—XVII. századokban az ágyú, mint említettük, túlnyomóan várharcokban alkalmaztatik, azaz a lovagiság még mindig nem ismeri el a tüzérséget a lovassággal és gyalogsággal egyenlő értékű fegyvernemnek, hanem csak kisegítő hadimesterségnek, s bár azt most már teljesen nélkülözni nem tudja, mégis *fegyvernemmé* elismerve és kialakulva, készen, a

tüzérség csak a XVIII. században áll előttünk. Ehhez képest, mint minden, úgy a haladásnak, fejlődésnek, tökéletesedésnek alávetett tüzérség a maga történeti fejlődésében az újkorban sem érkezik nyugvóponthoz. Az ágyú ekkor már kinő a gyermekcipőkből, de még messze van attól a rettenetes hatású, pontosan működő modern technikai vívmánytól, amelyet az ágyúban ma látunk.

Az ágyú a maga folytonos fejlődésében (amely 1526-tal sem meg nem állott, sem pedig e tekintetben ez az esztendő határvonalat nem képezett) halad tovább a megkezdett útján és ezt a haladást óhajtjuk az alábbiakban figyelemmel kísérni és egyes fázisaiban megrögzíteni.

Az **ágyú** neve, mint a középkorban, úgy most is, latinul: bombarda, ingenium, machina, tormentum, machina bellica, tormentum bellicum, instrumentum, munitio, elementum, pixides, németül: Büchse (Buxe, pixen, pigksen), Zewg, Geschütz (Geschitz, Schicz), Stück, Geschosz; magyarul ágyú, (álgyú), pattantyú, lövőszerszám.

Az ágyú **anyaga** túlnyomóan vas, bronz és réz, de előfordul még a fa- és bőrágyú is. Faágyút még 1613-ban és 1639-ben is említenek a források,[349] viszont 1711-ben a munkácsi várban volt egy seregbontó, amelynek csövei, vékonyságuk miatt, vassodronnyal és *bőr*rel voltak bevonva, ami egy francia tüzér találmánya volt, aki ezt németül „lederne thopelhagen mit eysernen Seelen" nevezte el. Ez a találmány azonban a Rákóczi-szabadságharc befejezte miatt kipróbálva nem lett. Egyébként, Bárczay szerint, bőrágyúkat a velencések már a XIV. században használtak.[350]

Az előző korszakhoz képest ekkor már haladást jelent, hogy *általánosságban* megkülönböztetik a tábori ágyúkat a többiektől. Már 1525-ben II. Lajos király, amint az előző korszak tárgyalásánál láttuk, a városoktól „ingenium campestre"-ket, „bombarda campestris"-t, tehát kifejezetten tábori ágyúkat kért. 1526-ban (szeptember havában) János király Eperjes városától szintén „unum ingenium campestre, videlicet unum Traczk", tehát tábori ágyút, még pedig tábori tarackot kért.[351] A források később is gyakran említenek „bombarda campestris"-t, „tormentum ad usus campestres aptum", „cam-

[349] „*Fa ágyu*ban való két mozár № 2." 1613. Orsz. Levéltár: Urbaria et Conscriptiones fasc. 76. № 11. (Ezután röviden: *U. et C.*) és fasc. 85. № 7.

[350] Archaeologiai Közlemények: 1878. évf. 84. l. — 1710. szept. „Csudálkozunk rajta, hogy a *bőrágyucsináló* felől nem ír semmit is Kegyelmed", t. i. Sréter a fejedelemnek. Archiv. Rákóczianum. III. k. 533. l.

[351] Eperjes város levéltára: 1229. szám. — *Wagner:* Diplomatár. Sáros. 251. l.

pestria tormenta minora"-t, „falconetum campestre"-t, „organum campestre"-t, németül „Feltgeschicz"-et, „Feldstück"-öt vagy „Feldstücklein"-t, „Velt- vagy Feldtschlange"-t, „halbefelt schlang"-ot. Thököly idejében pl. a tábori tarackot „lovas" taracknak, később mezei taracknak nevezik.[352]

Ugyancsak általánosságban megkülönböztettek nagy, közép és kisebb ágyúkat, bombarda vagy machina magna, media vagy mediocris és minor-t, „örögh" vagy „eöregh" (ami nem mindig régit, hanem nagyot is jelzett) és „kiczin" ágyút, németül „grob", „gross" és „khlain" Geschütz-öt, grosse Schitz, gros Geschicz, grosszes Stück, grossze és mittl pixe vagy buxe-t. Ezenkívül, mint az előző korszakban, úgy természetesen most is szigorúan megkülönböztetik a mozsarat[353] az ágyútól és a mozsarakat, a mozsárpattantyút, mint lövőszerszám-kategóriát, az inventáriumok mindig külön, rendszerint egész külön fejezetben is sorolják fel.

Ami már most az újabb kor egyes **ágyúkategóriái**t illeti, nálunk Magyarországon is, főleg német befolyásra és német mintára, a XVI—XVII. századokban körülbelül a következő ágyúnemek voltak használatosak:

Az ágyúk között a legnehezebb ebben a korszakban a *faltörő ágyú*-típus, az „ingenium magnum faltherew", amelyet latinul: bombarda murifraga, bombardae maiores murifragae, machina murifraga, bombarda pro quatiendis muris, ad frangenda menia, bombarda magna, quibus munita loca oppugnari possent; németül: Mauerprecher vagy Mauerprecherin, magyarul faltörő álgyú (11. ábra), nagy öreg faltörő ágyú néven neveztek.[354] Ezek típus tekintetében közel, vagy egy színvonalon állhattak a quartaunokkal. Így pl. 1552-ben a szebeni arzenálban volt egy 43 mázsa nehéz 50 fontos

[352] Eperjes város ltára: 1532. jún. 29.; szept. 20., 22.; dec 18. és 20. — Kriegsarchiv. Bécs. Feldacten. 1609. fasc. 6. piéce 1. — U. et C. 68/43. — Eger vár invent. 1553. júl. 1. Orsz. Levéltár: Lymbus II. soroz. 15/16. csomó. — U. et. C. 76/1. és 16. — N.-szeben város ltára: 1567. № 936. — Thököly naplója stb. II. k. 14., 16. ll. — Archivum Rákóczianum. II. k. 88. l.

[353] „Machina brevior, quae et mortarium... nuncupatur." 1558. jún. 7., Hofkammerarchiv. Bécs. Hung. 14. 343. csomó. „Tormentum *breve* in formam mortarii..." Orsz. Lt. N. R. A. fasc. 612. № 22. — *Czuberka:* Kuruczkori fegyverek. 57. l. *Holub:* Istvánffy Miklós históriája. 70. l.

[354] U. et C. 50/24. 96/5; Eperjes v. lt. 1538. júl. 30. — Staatsarchiv. Bécs. Ungarn. Allgemeine Akten (15?8. szept. 18.) 37. csomó. — 1560 körül. Lymbus II. sor. 17/a. csomó: U. et C. 76/1.; Múzeum, kamarai iratok: Fol. lat. 1347; 1373. — 1536. okt. 23. Bécs. Staatsarchiv. Ungarn. Allg. Akten (röviden: *A. A.*) 29. csomó. — Hadtört. Közlem.: 1890. évf. 79. l. — Tört. Tár: 1893. évf. 142., 214—5. ll. — Gr. Eszterházy Antal Tábori Könyve 311. l. — Orsz Ltár: N. R. A. fasc. 502. № 12.

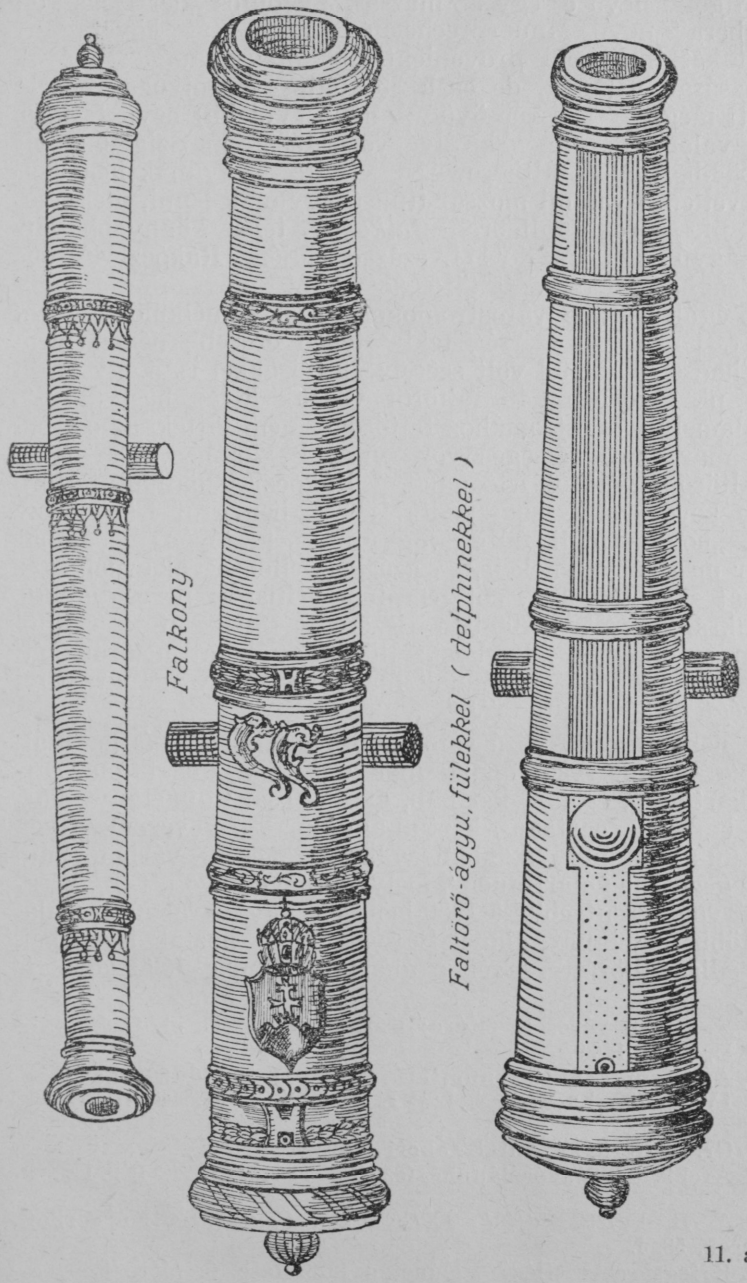
Falkony
Faltörő-ágyu, fülekkel (delphinekkel)
Quartaun ágyu, szükebb porkamrával
(„mit zugespitzten Kammer")

11. ábra.

„Nachtigoll" nevű és egy 38 mázsás, 36 fontos „der Ochs von Nuernberg" nevű Mauerprecherin, s ezek után következett sorban két insbrucki provenientiájú „quartthauna", melyek 54 mázsásak valának, de csak 35 fontos vasgolyókat lőttek. Volt itt még egy hosszúcsövű „A nép" (Volckh) nevű faltörő, amely valamikor János királyé volt. 1553-ban Szigeten volt egy 1533-ból való „faltherew".[355] A faltörő ágyúnak nem kellett okvetlenül valami mozsár-típusú ágyúnak lenni, mert előfordul pl. „eöregh falteöreö *„falkony"*, tehát könnyebb várostromágyú is.[356] A XVIII. század elején, Rákóczi Ferenc szabadságharcaiban, a faltörő ágyúknak még mindig nagy jelentőségük volt, s várostromoknál ezeket nélkülözni nem lehetett. Ekkor a tüzérség tekintetében erősebb német birodalmi hadsereg jól fel volt szerelve faltörőkkel is, s egy ízben (1710) pl. Győrben „40 faltörőt vontak le az bástyákrul". Ha valamely vár ostromához faltörőket nem vittek, az ostrom sikere már előre kétséges volt, viszont 1709-ben pl. Lőcsén „az faltörő ágyúktól irtóznak".[357] Rákóczi hadainak faltörő ágyúja kevés volt, panaszkodik is 1709-ben gróf Eszterházy Antal, „hogy semmi faltörő-álgyúink nem lévén, — ámbár sokszor megigértettenek is, — azért az ellenség akármely gaz várossat s kastélyokat, sőt templumkerítist is praesidiálván, boszunkra bírja".[358] 1706-ban Bezerédy Imre a fejedelemtől Sopron ostromához „derekas faltörő-álgyúk"-at nem is kér, „bár csak olyanokat hoznának magokkal, hogy két arasznyi szélességű fákat rontana".[359]

A nehéz ágyúk közé sorolandók a faltörésre *is* használt *quartaun*-ok, melyeket quartauner, quartana, quartauna, cartaun, karthaun, cartan, karthan, magyarosan: quartány-, kártány-, kartaon-, cartaon-, kartun-ágyúknak[360] neveznek. Ilyen quartaun-ágyú már 1528-ban volt a trencséni várban, „ain schone gegossne Quarttauen", melynek neve is volt, t. i. „Wegkhauff von Trentsch".[361] 1550-ben Murány várában is találunk több quartaunt, ahova Sáros várából hoztak ilyeneket, még pedig faltörésre. Ezek a quartaunok még 1560 körül is

[355] N.-szeben város levéltára: 1552. № 568. — U. et. C. 50/24. — [356] U. et C. 14/39.

[357] Archivum Rákóczianum I. k. 623. l., II. k. 546., 561. l.; III. k. 103. l.; IV. k. 703. l.; V. k. 4. l.; VI. k. 40., 84., 114., 440. ll.; IX. k. 198., 530. l.

[358] Gr. Eszterházy Antal Tábori Könyve. 311. l.

[359] Archivum Rákócziánum (ezután röviden: *A.* R.) IX. k. 327. l.

[360] A. R. IV/262., V/404., IX/205., 257. *Czuberka:* Kuruczkori fegyverek. 58. l.

[361] Kriegsarchiv. Bécs. Feldacten 1528. fasc. 6. piéce 5.

meg voltak, de már 1576-ban csak egy volt meg belőlük.[362] 1557-ben Sáros várában három karthaun („machina kartaun") volt, melyek közül egyik 1531-ben, a másik 1532-ben öntetett s ezeket az inventárium is „machina maior"-nak nevezi. 1552-ben a nagyszebeni arzenálban két instrumentum quartthauna volt, melyek közül egyik Fráter Györgyé, a másik pedig János királyé (vajdáé) volt. Ez utóbbi karthaun csövének hátulsó része túl vastag, elülső része pedig vékony volt („hinndten gar dyckh unnd vor gar dinng"). 1558-ban Sziget várában volt egy innsbrucki öntött és egy török származású „abgeschnittne" karthaun.[363] 1562-ben Kassa felszerelésében is találunk „Erstlich ein Quartana unnd ain Singerin"-t, de már 1570-ben ugyanitt négy, Diósgyőrön hét, 1576-ban Komáromban öt s Győrben 1606-ban ugyanennyi karthaun volt. 1577-ben Felső-Magyarországon: Egerben egy, Kassán három, Murány várában egy, a Dunántúlon: Komáromban egy, Győrben négy, s így Magyarországnak a Habsburgok által uralt részén összesen tíz karthaun-ágyú volt.[364] 1681-ben a bécsi arzenálban összesen 17 egész és 4 darab ¾ (drey viertl) karthaun volt,[365] találunk továbbá a XVII. században egész, háromnegyedes és fél karthaunokat Kassán, Patakon, Egerben s egyebütt is. Ilyen quartaun-ágyú rajza „mit zugespitzter Cammer", azaz szűkített lőporkamrával, a 11-ik ábrán látható.

Nyilvánvaló mindezekből, hogy a quartaun-karthaun-ágyúk közt különbség volt, mert hiszen a források ismernek egész, háromnegyed és fél, továbbá egyszerű és dupla (ainfache és Toppelte) karthaunokat. A fél karthaun-ágyú, mint a karthaunnál könnyebb ágyúfajta, Singerin néven is előfordul az inventáriumokban. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a XVIII. század elejéig a magyar vagy latin várinventáriumok a karthaun, tehát nagy ágyúkategóriát rendszerint bombarda magna vagy maior, machina magna, tormentum maius címen sorolják fel, úgyhogy ezekben a jegyzékekben a nagy, nagyobb vagy öreg ágyú elnevezés alatt többnyire karthaun vagy félkarthaun-ágyút lehet érteni.

A Magyarországon felvett németnyelvű tüzérségi leltárak írói a XVI—XVII. századokban felállítanak német módra

[362] U. et C. 75/43.; Lymbus II. sor. 17/a. csomó; Kriegsarchiv, Feldact. 1576. fasc. 13. piéce 2.

[363] Kriegsarch. Feldacten 1557. fasc. 4. piéce ad 4.; Nagyszeben v. lt.: 1552. № 568.; Kriegsarch. Feldacten: 1558. fasc. 1. piéce ad 2.

[364] Kriegsarch., Feldacten: 1562. fasc. 1. piéce 1.; 1570. fasc. 11. piéce 2.; 1776. fasc. 13. p. 2.; 1606. fasc. 6. p. 1. — Hadtört. Közl.: VII. évf. 702—9. ll.

[365] Badische Landesbibliothek. R. 95. sz. kézirat.

egy stereotyp ágyúkategória-rendszert, amelyet azonban a magyar összeírások vagy egyáltalában nem, vagy legalább csak részben követnek. A német tüzérség eme ágyúfajtái, a legnagyobb kalibertől lefelé, a legkönnyebb ágyúk felé számítva, a következők: A legnehezebb fajta a Quartaunen és a Singerin, már valamivel könnyebb ágyúfajta a Schlangen, Falckonen, Falckanett, Scharffetindlen, végül a Hauffniczen, Orgel és az egészen könnyű Hacken-fajta után rendszerint a Mörser- vagy Pöller-kategória zárja be a sorozatot, amely utóbbiak közt nehezebb és könnyebb fajták is vannak. Ezen ágyúnemek nemcsak súlyra, hanem csőhosszaságra nézve is különböznek egymástól s pl. Furttenbach 1643-ban az egész quartaunt 18 „mundt", a fél quartaunt 22, a negyed quartaunt 28, a columbrinát 32, a falkonettet 35 „mundt", azaz csőszájnyílás-hosszúnak mondja. E kategóriák közül pl. a Quartauna- és Singerin-típust, amint láttuk, nálunk Magyarországon nagy, öreg, faltörő álgyú, bombarda magna stb. címen ismerik és a quartaun névre csak ritkán akadunk. A csatakígyó, serpens-, serpentina-, Schlangen-kategória e néven szintén ritkábban fordul elő, mert ezek úgy látszik a falco és falconett ágyúfajták közé vannak eldugva. A többi ágyú-kategóriát eredeti nevén a magyarok is ismerik, ezeknek azonban, amint látni fogjuk, nálunk olyan változataik is vannak, amelyeket a német stereotyp kategorizálás nem ismert vagy nem sorolt fel. Ez mindenesetre a magyar tüzérek leleményességének és találékonyságának bizonyítéka, amihez, figyelemmel az elnevezésekre, néha még az egészséges magyar humor is hozzájárult.

Ami már most a quartaun-kategória további elágazását illeti, amint láttuk, a félquartaun ágyúkategóriát a német szövegek Singerin-nek, azaz énekesnőnek, latinul cantatrix-nak, elvétve nagyobb falkonetteknek is nevezték. Amint egész- vagy háromnegyed-, úgy félquartaun, azaz Singerin is kevés volt nálunk. Így pl. 1534-ben a pozsonyi arzenálban volt egy Singerin-szabású kerekes ágyú. 1550-ben a murányi várban volt egy Sibilla nevű cantatrix, azaz félquartaun („una bombarda cantatrix Sibilla dicta"), amely itt meg volt még 1558-ban, illetve 1560 körül is.[366] 1552-ben Nagyszebenben két innsbrucki provenientiájú Singerin, 1554-ben pedig Eger várában volt egy Perényi nevű bombarda „quam germanice Zengryn vocant". Ugyanezen évben a gyulafehérvári várban volt két Singerin, 1554-ben pedig Gergely deák az egri vár

[366] 1534. okt. 28. Staatsarchiv. Bécs. Ungarn. Allg. Akten. 25. csomó. — Orsz. Levéltár: U. et C. 75/43. — 1588. Lymbus III. soroz. XVI. század. 8. csomó. — 1560 körül. Lymbus II. sorozat. 17/a. csomó.

részére hat nagyobb falkonetát kért, melyeket németül Zyngerin-nek neveznek. (Sex falconetas maiores Zyngerin germanice dictas.")[367] 1562-ben Kassán még csak egy, 1570-ben már négy, Szatmáron ekkor és 1576-ban ugyanennyi, Murány várában, Komáromban, Győrben egy-egy, Prágában négy, Bécsben pedig 26 Singerin volt. 1577-ben Kassán már hét, Szatmáron négy, Csábrágon, Varasdon kettő-kettő, Egerben, Tokajban, Érsekújváron, Komáromban, Győrben, Pozsonyban egy-egy, tehát Magyarországnak Habsburg-uralom alatti részén összesen 21 Singerin-ágyú volt.[368] 1598-ban, Győr visszavételekor, a várban összesen négy Singerint találtak, ezekből is egy hasznavehetetlen volt. 1600-ban a Német birodalomból a magyarországi hadjáratra 12 darab Singerint küldenek. 1604-ben Nagyváradon nyolc, 1606-ban a bécsi arzenálban 16, Győrben öt, Komáromban három, Pozsonyban egy, 1608-ban Tokaj (Toggey) várában mindössze egy, 1650-ben Kassán két „Singerin oder halbe Cartaunen" volt.[369] A bécsi arzenálban 1681-ben 26 darab, 1688-ban Egerben hét félkarthaun, azaz Singerin volt, ezek közül négy török eredetű, kettő 1565-ből és 1574-ből Miksa császár nevét viselte, egy 1561-ből magyar eredetű volt. 1690-ben Szendrő várában két darab Singerin vagy félkarthaun volt.[370]

A Rákóczi-féle szabadságharcban a félkártányokat leginkább várostromokra használják, ezért írja Rákóczi Bercsényihez amikor egy sánc ostromáról volt szó, hogy „csak lesz szükségünk két félkártányos álgyúkra, mert enélkül piszmogás lesz dolgunk". A német is többször hozott magával a magyarok ellen fél „cartaon"-okat, 1709-ben pedig a Dunáninneni hadműveletekhez gróf Eszterházy Antal is többek közt „két fél-quartán" ágyút kért.[371]

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a quartaun, háromnegyed quartaun, fél quartaun, azaz Singerin-féle felosztás főleg a német provenienciájú összeírásokban és inventáriu-

[367] Nagyszeben város levéltára: 1552. № 568.; Bruckenthal kvtár Nagyszeben, Zimmermann-gyüjtemény 81. szám.; Közös pénzügyi ltár. Bécs. 1554. 14.338. csomó. *Furttenbach:* Büchsenmeisterey-Schul. Augsburg. 1643. 120., 122. ll.

[368] Kriegsarchiv. Feldacten 1562. fasc. 1. piéce 1.; 1570. fasc. 11. piéce 2.; 1576. fasc. 13. piéce 2. — Hadtört. Közlem.: 1894. évf. 700. skk. ll.

[369] Kriegsarchiv Feldacten. 1598. f. 3. p. 2.; 1600. f. 6. p. 12. és ad 12.; 1604. f. 12. p. 9.; 1606. f. 6 p. 1.; Turzó lt. f. 15. № 2.; U. et C. 76/3. — Történelmi Tár: 1902. évf. 453. l.

[370] Századok: 1872. évf. 339. l. — 1690. Lymbus II. soroz. 15/b. csomó.

[371] A. R. II. k. 289. l.; V. k. 404. l.; IX. k. 536. l. — Gr. Eszterházy Antal Tábori Könyve. 311. l.

mokban fordul elő, a magyar leltárak és egyéb források ezt a megkülönböztetést ritkán és inkább csak a XVIII. század elején használták. A magyar ezt az ágyúkategóriát — amint már láttuk — öreg álgyúknak, ha pedig latinul ír: bombarda magna, bombardae maiores, nem pedig quartaun gyüjtőnévvel jelöli meg és így nem tesz különbséget egész, háromnegyed és fél quartaun között.

A németnyelvű összeírások ismernek *negyed* quartaunokat is, azaz más néven quartier schlangen-t, csatakígyókat, vagy helyesen magyarul *közép*ágyúkat, mert a nehéz és könnyű ágyúk közt középhelyet foglalnak el. Ez az ágyúfajta a falkonnál könnyebb volt. 1528-ban Trencsén várában már volt egy „gegossne *viertel* puxen auf Redern", 1547-ben és 1549-ben Végles várában volt egy ilyen ágyú, 1562-ben Eger várában volt egy „*közép*álgyú Quartirslang", 1567-ben Szebenben öt Quartierschlang volt.[372] 1576—77-ben Szatmáron hét, Komáromban hét, illetve négy, Egerben és Győrben hat-hat, Kassán három, Kállóban, Kanizsán, Szádváron, Szendrőn, Tatán, Tokajon egy-egy, a bécsi arzenálban pedig csak két quartierschlang volt. 1677-ben a szepesi várban volt „eine vierthel Cartaune", 1681-ben a bécsi arzenálban 38 darab „Quartier Schlang oder vierthel Carthaunen" volt.[373]

Az eddig felhozott példákból azt látjuk, hogy a quartaun-fajta nehéz ágyúkból Magyarországon általában aránylag keveset találunk, ellenben annál inkább kedvelték nálunk a *falkon-*, *falkonett-* és a *tarack*-ágyúfajtát. Ami a *falkon*-ágyút illeti, ez nevét a latin falco-tól vette, ami magyarul sólymot jelent. Így ezt az ágyút latin neve után magyarul falkonynak, németül pedig falkaun, falkhan, valcanna, volkhona néven nevezték. A falkonok közt különbséget tettek nagyságra nézve és ehhez képest voltak nagyobb és kisebb falkonok, falcones maiores, minores. Ezenkívül megkülönböztettek rövid falkont, falco brevis, továbbá dupla és egyszerű falkont, doppelt és einfach falkhanen, azután faltörő és tábori, campestris, falkont. Ilyen tábori falkon, „ad conflictum campestrem magis aptae" volt pl. 1554-ben Egerben hat darab. 1603-ban Zágrábban volt két hosszú kerekes tábori vasfalkon, „falcones ferrei in rotis campestres oblongi nro 2.". 1554-ben Eger várában egy tüzet lövő falkon, 1632-ben Fogaras várában pedig

[372] Kriegsarch. Feldacten, 1528. fasc. 6. piéce 2.; Staatsarch., Bécs, Ungarn, AA. 344. csomó. № 259.; Hofkammerarchiv, Bécs, 1549. Hungarn 14,335. csomó; Nagyszeben ltára, 1567 № 936.; Tört. Tár: 1881. évf. 757. l.

[373] Kriegsarch. Feldacten, 1576. fasc. 13. piéce 2.; Hadtört. Közl.: 1894. évf. 700. sk. ll. — Orsz. Ltár: U. et C. 152/21. — Badische Landesbibliothek: R. 95. számú kézirat.

„4 eöregh falteoreo falkony" volt. A falkonokat megkülönböztetik eredetre nézve is. Így pl. 1555-ben Szigetvárban volt egy bécsi eredetű falkon, „wiennerische Volkhaun", viszont 1558-ban Kanizsa várában nyolc török eredetű falkon volt. Megkülönböztettek még valami egészen könnyű falkont is. Így pl. 1557-ben Léván volt egy „falco *sarffathyl* vocata". 1558-ban Murány várában egy fél falkon, „holb falkaun", 1562-ben Kassán egy „plosse volkhona", 1649-ben Tokaj várában több „sima falkony" volt. (11. ábra.)

Ami a falkonok számát illeti, ez nagyon eltérő volt. Így pl. 1558-ban Kanizsa várában 17, 1559-ben Palotán 7, ugyanitt 1561-ben 9, 1596-ban Szádváron 2, 1606-ban a bécsi arzenálban mindössze csak 8, viszont 1632-ben Fogaras várában 14, 1689-ben Patakon 2, 1711-ben Munkács várában több mint száz ágyú közül csak nyolc falkon volt.[374]

A falkon ágyúfajta után következnek az ezeknél könnyebb *falkonett*-ek vagy falkonéták, amelyek nálunk a XVI—XVII. századokban a tüzérség legelterjedtebb ágyúkategóriáját képezték. A falkonéta nem más tehát, mint könnyebb falkon. A magyarországi források a falkonétát latinul falconetá-nak vagy falconetum-nak, németül: Valkganot, Valkhanet, Falkanetl, Valkhonet, falkanet, falkenetl néven nevezik. A magyar falkonéta elnevezés mellett a kalibertől, nagyságtól függőleg előfordul a tarack, sőt a siska elnevezés is.

A falkonéta természetesen sokféle osztályozásnak volt alávetve. Így pl. voltak nagyobb, nagy, közép, kis és kisebb falkonéták, falconetae maiores, magnae, mediocres vagy mediae, minores, parvae, parvulae. Volt azután tábori, campestris, dupla és egyszerű, „tobell, toplt, toppelte" és ainfache, duppla et simplex falconeta. Voltak olyan vas-falkonéták, amelyekből tüzes szerszámot lőttek ki „ex qua machinae ignitae eiiciuntur", voltak azután követ „lapidem eiaculans", vasgolyókat „globos ferreos" kilövő falkonéták. — Voltak nagyobb „quasi bombardae" falkonéták, továbbá voltak olyasféle nagyobbak „Zyngerin germanice" dictae, tehát Singerintípusúak, amelyek húszfontos vasgolyókat lőttek ki. Voltak azután kisebb, könnyebb falkonéták, amelyeknek siska,

[374] 1551. Magy. Nemz. Múzeum kézirattára, kamarai iratok, fol. lat. 1347.; Nagyszeben város lt. 1552. № 568.; 1554. Hofkammerarchiv. Bécs. Hungarn 14.338. és 14.339. csomó. — Orsz. Lt. Lymbus III. soroz. XVI. század. 8. csomó; Lymbus II. soroz. 17/a. csomó. — 1559. Staatsarch., Bécs. Ungarn, AA. 80. csomó. — Orsz. Lt. U. et C. 14/39.; 76/10. — Kriegsarchiv, Feldacten: 155. fasc. 6. piéce 15.; et C. 14/39.; 76/10. — Kriegsarchiv, Feldacten: 155. fasc. 6. piéce 15.; fasc. 3. p. 2.; 1606. fasc. 6. p. 1.; — Múzeum: fol. lat. 1386.; Hadtört. Közlem.; 1890. évf. 80. l. — Ludov. Akad. Közlönye: 1888. évf. 616—7. ll. Archaeologiai Közlem.: 1878. évf. 62. sk. ll.

scharfetinl volt a nevük. („Item falconetae *minores* vulgo Scharfetinel vocatae", azután „bombar*dulae* duae minores in forma falconetarum vulgo Scharfetinel", „falconeta syska vocata".) Voltak továbbá forgó tarack-nak nevezett kis falkonéták („minores falconetae vulgo forgó tarack"). A vasból készült falkonetának néha magyarul tarack a neve („falconeti *ferrei* vulgo tharazk", vagy „falconeta ferrea vel tarask vocata"), az egészen kicsiny falkonetát pedig „falconetulá"-nak nevezték. Természetesen a falkonetáknál is figyelemmel vannak az eredetre s ezeknél is kiemelik, ha pl. a falkoneta török származású. Így pl. 1552-ben Szebenben volt „zwai tierkische valcannetl", 1609-ben Sümeg várában is találunk falconetum turcicum-ot. Végül említenek a források rövid, brevis, falkonétát is, amely valószínűleg közel állott a kiskaliberű taracckokhoz.[375]

A falkon és különösen a falkonett általában hosszúcsövű, karcsú s a XVI—XVII. századi ágyúkategóriák között körülbelül középhelyet elfoglaló az a lövőszerszám volt, amelyet a magyarnyelvű források sugárágyúknak is neveztek és amelyek bizonyos ponton találkoznak a colubrinákkal, serpentinákkal, schlange-kal, siskákkal, scharfetindl vagy serpentintl-ekkel.

A XVI—XVII. századi tüzérségi inventáriumokban a serpens, a csatakígyó egyenlő egy kisebb, könnyebb ágyúfajtával, amelyet különösen a német források a kicsinyítő serpentintl elrontásával: Scharffetindl, Scharffendindl, Scharfenndundl, Scharfantiln, Scharfetel, Scharffetinl, Scharffanet, Scharffathyl, Scherfetin, Scharffatin, Scharfetinl, Scharpfadinndlen, Sarflatin, Scharffettytl, Scharfenthiel, Scharffen Tindl, Scharffatin neveken neveztek. Erről az ágyúkategóriáról a szűkszavú források általában megjegyzik, hogy ezek kis, kerekes, táborilag is használható ágyúk és megjelölésüknél rendszerint az ágyú kicsiny voltát emelik ki. Így pl. 1549-ben Szigetvár városában a falakon voltak tarackok és „duae *minores*, quae Scharfantiln vocantur". Eszerint tehát ezek valami kis tarackfélék voltak. 1558-ban Végles várában vol-

[375] Kriegsarchiv, Feldacten: 1528. fasc. 3. piéce 16. — 1532. I. 6. Eperjes város számadáskve; 1532. VI. 19. Eperjes v. ltára: Tört. Tár: 1901. évf. 575. l.: Hofkammerarchiv, Bécs, 1549. Hungarn 14.335. csomó; 1554. Hungarn 14.338. csomó; Orsz. Levéltár: U. et C. 2/16; 50/24; 23/7; 75/39, 43; 76/1; 76/3; 76/11, 17, 14; 77/9, 11: 85/7; 97/5; N. R. A. 814/8.; Lymbus III. soroz. XVI. század, 8. csomó: Lymbus II. soroz. 15/b. csomó; Magy. Nemz. Múzeum, Kamarai iratok fol. lat. 1286.; 1373.; 1386.; Staatsarch. Bécs, Ungarn, AA. 344. csomó № 259. — Nagyszeben város lt. 1552. № 568; 1567. № 936. — Kriegsarchiv Feldacten: 1562. fasc. 1. piéce 1.; 1565 f. 2. p. 3.: 1606. f. 6. p. 1.: Tört. Tár: 1902. évf. 454—5. ll.

tak „campestria tormenta *minora* vulgo Scharfentinl 2." — 1560-ban és 1575-ben a pozsonymegyei Szentgyörgyön voltak „bombar*dulae* duae *minores* in forma falconetarum wlgo Scharffetinel 2." — Ugyancsak 1575-ben Bazinban volt öt darab „falconetae *minores* vulgo Scharfetinel vocatae ferreae in rotis". E példákból tehát megállapítható, hogy a Scharfetinl, azaz serpentinl voltaképen könnyebb falkonéta, azaz kisebb kaliberű és könnyebb csatakígyó. Előfordult azonban az is, hogy falco-t neveznek Scharfetinl-nek. Így pl. 1557-ben a lévai várban volt egy „falco scharffathyl (Scharffathyn) vocata".

A Scharfetinl ágyúfajta kis vasgolyókat lőtt, amelyeket a források az ágyúkategória után szintén Sarffatin-nak neveztek. Így pl. 1553-ban Eger várában voltak Sarffatinnak nevezett vasgolyók: „globi ferrei Sarffatin vocati". Ugyanitt 1558-ban voltak: „In sexto repositorio globi ferrei Sarffatin dicti 1500". Így tehát Scharfatin volt a nevük azoknak a vasgolyóknak is, amelyeket ezek a kicsiny és könnyű csatakígyók kilőttek.

Ennek az ágyúkategóriának változatai nem, legfeljebb kaliberbeli eltérései voltak. Úgy látszik, ezt az ágyúfajtát használták úgy tábori, mint várszolgálatra és csak egyetlen példánk van arra, hogy volt félscharfantil is. Így 1553-ban Eger várában 107 vasgolyó volt „ad felsarflatin Benedicti Seredy et arcis".[376]

A falkon-, falkonett- és scharfetinl-típusú ágyúkkal szorosan összefügg az a kategória, amelyet a források latinul serpens, serpentina, colubrina, németül schlang, magyarul pedig csatakígyó néven ismernek. Ufano Diego műve szerint voltaképen a colubrina az az *általános* ágyúkategória, amelybe a falkon, falkonett stb. ágyúfajták is mind beletartoznak. Ufano colubrinának tekinti pl. a 105, illetve 140 mázsás sárkányágyút éppúgy, mint a 92, illetve 58 font nehézségű „Büchsé"-t és szerinte a colubrinák közt a „Falck" és a „Valckinet" körülbelül középhelyet foglalnak el.[377] Csatakígyó nálunk volt vasból és rézből (ferrea, aenea), voltak azután nagy, közép, kis és kisebb colubrinák, volt tábori

[376] Orsz. Levéltár: N. R. A. 617/16.; U. et C. 23/7; 76/10, 12; Lymbus II. soroz. 15/b.; 17/a. csomó; Lymbus III. sorozat, XVI. század, 8. csomó; Közös pénzü. lt., Bécs, 1549. Hung. 14,335. csomó; 1554. Hung. 14,339. csomó; 1558. Hung. 14,343. csomó. — Staatsarchiv, Bécs. Ungarn. AA. 344. csomó, No. 259. — M. N. Múzeum, Kamarai iratok fol. lat. 1347. — Kriegsarchiv, Feldacten 1562. fasc. 1. piéce 1.; 1565. f. 2. p. 3.; 1578. f. 12. p. 4.; 1598. f. 3. p. 2.; 1606: f. 6. p. 1.; Thököly Imre naplója, II k. 357. l.; Archaeologiai Közlem. 1878. évf. 79—80. ll.

[377] Archeley 16. l.

(feldt) sugárágyú, melynek jellegzetessége, hogy „tormentum *subtilius oblongum*". Voltak a német terminológia szerint: Nott vagy Noth, azután thopelte, doppelte, ganze és halbe schlangek és a német források is kiemelik, hogy a tábori csatakígyók hosszúak („lange feld schlange"), előfordulnak azonban fél (halbe) tábori csatakígyók is. Voltak olyan colubrinák, amelyek főleg a naszádokra vagy sajkákra, tehát mint hajóágyúk voltak alkalmasak. Ilyenformán tehát a serpentinák vagy colubrinák között voltak nehezebb és könnyebb fajták. Az előbbieket a magyarországi latinnyelvű források: bombarda serpentina vagy bombarda colubrina néven említik s ezzel mintegy ki akarják fejezni azt, hogy ezek nagyobb kaliberű sugárágyúk.[378]

A sugárágyúk kategóriája mellett meg kell emlékeznünk a *tarack*-ágyúk fajtájáról is. Talán ez az az ágyúkategória, amelynek megjelölésére forrásaink következetesen a speciális tarack szót használták, azonban tarack alatt akkor nem azt, helyesebben nemcsak azt értették, amit ma. Meg kell tehát mindenekelőtt állapítanunk, hogy a mai tarack fogalma szűkebb, mint a XVI—XVII. századokban értett tarack fogalomé. Ma ugyanis tarack alatt rendszerint rövidebb csövű, golyókat magas lövedékpályával, rövidebb távolságra, fedett (pl. falak vagy sáncok mögött levő) célok eltalálására kivető ágyúkat értünk. A régiek a tarack elnevezés alatt ennél sokkal többet értettek, mert pl. a XVI—XVII. századokban gyakran a falkonétát is taracknak nevezték, viszont voltak „*mosár* taraczkok" is. 1622-ben Bazinban pl. voltak „tormenta *maiora* vulgo taraszk vocata", viszont ugyanitt találunk „tormentum *parvum* alias taraszk vocatum"-ot is. 1628-ban Sümeg várában, 1654-ben Füzér várában, vagy 1704-ben Munkácson voltak „sugár hosszú taraczk"-ok, „szép hosszú taraczk"-ok, vagy „hosszú sugár vas taraczk"-ok, viszont a XVI. században Sziget várában, 1605-ben Borosjenőn rövid vagy kurta (breves) tarackokat találunk. Nyilvánvaló ebből, hogy egykoron a hosszú (sugár) és rövid (mozsár) ágyúkat is egyformán taracknak nevezték és ugyanez volt a neve a haubicznak, azaz köveket vető ágyúnak is, mint ahogy pl. Szombathely vár 1565. évi inventáriumában előfordul egy „bombarda aerea, qua globi *lapidei* magni proiiciuntur vulgo tharaczk

[378] Tört. Tár: 1901. évf. 122., 124. l.; 1902 évf. 454. l.; Orsz. Levéltár: U. et C. 68/43.; 75/43; 77/17.; 101/43. — Közös pénzü. lt. 1552. Hung. 14.336. csomó; Székely Okltár. IV. k. 288. l.; Orsz. Levéltár; Lymbus II. soroz. 15/b., 17/a. csomó; Lymbus III. sorozat. XVI. század. 8. csomó. — Badische Landesbiblioth. R. 95. számú kézirat; Nagyszeben város lt. 1567; № 936.; Kriegsarchiv, Feldacten 1598. fasc. 3. piéce 2.; 1606. f. 6. p. 1. — Archaeologiai Közlem.: 1878. évf. 61. sk ll., 80. l.

vocata". Ehhez képest meg lehet állapítanunk azt is, hogy tarack alatt *nemcsak* kisebb kaliberű ágyút értettek. Általában megemlítendőnek tartjuk, hogy az ágyúnemek magyarországi elnevezése a forrásokban nem következetes. Különösen a tarack szó az, amellyel mindenféle fajta ágyút neveznek s mindenesetre a német terminológia következetesebb és sokkal szigorúbban osztályoz, mint a magyar.

Hogy tarack sokféle volt, azt a források idevonatkozó terminológiájának sokféleségéből tudjuk megállapítani. Így pl. nemcsak már 1526-ban olvasunk tábori tarackról, „ingenium campestre, videlicet unum Traczk", hanem a „mezei" tarackok még a Rákóczi Ferenc szabadságharcaiban is ismeretesek. Azután olvasunk a forrásokban kerekes vastarackokról, „bombardae ferreae super rotas, quae in vulgari tarazk vocantur"; vasfalkonétákról, amelyeket tarackoknak is neveztek, „falconeti ferrei vulgo tharazk", vagy „falconeta ferrea vel tarask vocata", vagy „taraszk alias falconeta". Voltak középnagyságú rézágyúk, amelyeket szintén tarack néven emlegetnek, „bombarda cuprea mediocris, quam vocant tharazk", azután ismerünk „eöregh", nagy („nag"), vagy nagyobbik („nagobyk"), kis „(kys", parva), vagy kicsiny („kichen"), apróbb tarackokat, mely utóbbiakat II. Rákóczi Ferenc szabadságharcaiban kis tarackocskáknak, apró vagy könnyű tarackoknak nevezték. Ezenkívül voltak még síma tarackok, azután „duffla" (tharaczk duplatum), eredetre nézve török, színre nézve veres tarackok. A díszesebb, pompázóbb kivitelűeket „aranios, aranias, aranyas" tarackoknak nevezték, ezekkel szemben a közönségesebb kivitelű neve „paraszt"-tarack volt. Thököly Imre idejében emlegetnek a források „lovas" tarackokat, amelyek alatt valószínűleg tábori, vagy amint később, Rákóczi idejében mondták, mezei tarackokat kell érteni. Voltak azután még úgynevezett „sebes" tarackok, amelyek úgy látszik gyorstüzelő taracktípus valának. Ilyen sebes tarack is kétféle volt, úgymint: *hosszú* sebes és sebes *kis* tarack. 1605-ben Borosjenő vár inventáriumában előfordul pl. egy *fekvő* (fekw) tarack.

A könnyebb tarackfajták közé tartozott az úgynevezett *forgó* tarack, amelyet azért neveztek így, mert könnyen lehetett ezeket nemcsak le- és fel eleválni és deprimálni, hanem oldalvást is forgatni. 1557-ben a rokonoki várban már volt egy „pixis forgo tarazk in rotulis simplicibus", tehát egy egészen könnyű, kerekes, forgó tarack, amelynek könnyűségét bizonyítja a berencsi vár 1638. évi inventáriumában található ez a megállapítás: „*minores* falconetae vulgo forgó taraczk". 1671-ben Balog várában is volt „super duabus rotis versatile torment*ulum* ferreum forgó taraczk", 1628-ban a sümegi vár-

ban pedig volt egy „falisculus vulgo forgo tarask". A forgó tarackok leginkább vasból készültek és voltak kis, azután aranyos és paraszt forgó tarackok, ilyenek voltak pl. 1639-ben Sempte várában.[379] Íme tehát, a XVI—XVII. századokban a tarack elnevezés mögött voltaképen sokféle ágyú rejlik s az eddig elmondottakkal a tarack-kategóriát még nem merítettük ki.

A forgó tarackokhoz hasonló könnyűségű, vagy talán ennél is könnyebb ágyútípus volt az úgynevezett *siska*, amely voltaképen tarackocska. Ilyen siska-ágyúkat már 1549-ben találunk a trencséni várban, amelyet a források kezdetben falkonetának is neveznek. Így pl. 1553-ban Sziget várában volt egy „falconeta syska vocata". Később már bombardulának, tarackocskának nevezik a források a siskát, így pl. 1560-ban Tihany várában volt egy „syska taraczk", „bombardula syska vocata", vagy „syska tharaczkoczka". 1622-ben Sempte várában volt egy háromcsövű siska és ilyen lehetett 1669-ben Ecsed várában az a három „csüjü" vastarackocska, melynek két csöve 2—2, egy csöve pedig fél latos volt. A siska a XVII. században már inkább puskacsőszerű, sclopetum („Sclopetum cupreum vulgo siska vocatum"), szakállasféle volt, amelyet „szakállas" siskának is neveztek és amely kerekekre vagy talyigára volt szerelve. 1688-ban a huszti várban forgó lábú siskák is voltak. A siska-ágyúfajta könnyű voltát bizonyítja az is, hogy Kővárban 1665-ben a siskához rézből készült golyóbisokat találunk. A siskák között csak egyetlen különbséget ismernek a források, hogy t. i. voltak hosszú siskák, s ennélfogva kellett lenni rövid siskáknak is.[380]

II. Rákóczi Ferenc szabadságharcaiban volt még egy tarack-típus, t. i. az úgynevezett sajkára való tarackok vagy tarackocskák. Ezek könnyen kezelhető s kis kaliberű, hajókra

[379] Eperjes város ltára: 1226. szám. — *Wagner:* Dipl. Sáros, 251. l. — Eperjes város lt. 1536. márc. 28. — Történelmi Tár: 1879. évf. 157., 158., 160. ll.; 1884. évf. 154. l.; 1886. évf. 175. l.; 1901. évf. 575. l.; — Orsz. Levéltár: U. et C. 23/7.; 2/16. 24.; 46/74.; 65/83.; 75/41.; 76/11, 13, 16, 17.; 78/34.; 79/18.; 84/59.; 85/7.; 97/5.; 99/9. és 25.; — N. R. A. 315/58., 612/22., 298/27.; 502/17.; 107/18.; 626/20.; 846/23.; Lymbus II. soroz. 17/a. csomó; Gyulafehérvári lymbus I. fiók, 7. csomó; — Magyar Nemz. Múzeum, fol. lat. 1347.; 1386.: Hadtört. Közlem.: 1890. évf. 80. l.: Ludovika Akad. Közlönye: 1892. évf. 934. l.; Thököly Naplója II. k. 14., 16. ll. — Arch. Rákócz. I. k. 108. l. — *Radvánszky:* Magy. családélet és házt. II. k. 395. l.

[380] Orsz. Levéltár: U. et C. 28/61.; 50/24.; 75/41.; 76/17. — N. R. A. 502/17.; 1648/27. — Történelmi Tár: 1878. évf. 342. l. Székely Oklt. IV. k. 288. l. — Közös pénzü. lt., Bécs, Hungar. 14,339. csomó, 1554.; Staatsarch. Ungarn, Allg. Akten 421. csomó.: M. Nemz. Múzeum, fol. lat. 1359. — Budapesti egyetemi kvtár, Litterae orig. № 409.; *Radvánszky:* I. m. II. k. 392., 394—5. ll.

szerelt ágyúk valának, amelyekről azonban közelebbi adatok nem maradtak reánk.[381]

Végül meg kell még emlékeznünk azokról az egészen könnyű és apró réztarackokról, amelyeket 1669-ben Ecsed várában írtak össze s amelyekről az inventárium megállapítja, hogy *jégen való halászathoz valók* voltak. Ilyen halász réztarack vegyesen (promiscue) tizenegy darab volt Ecseden és a maximális kaliber négy lat, a minimális pedig fél nehezék volt. Ezekkel a réztarackocskákkal lődözték télen az ecsedi láp jegét az urak, hogy a halak a már előre kivágott lékekhez tóduljanak s itt azután vagy nyilakkal lődöztek rájuk, vagy pedig hálókkal fogták ki őket. Említésre méltó, hogy az egyik ilyen réztarackocskának még a kerekei is rézből voltak.[382]

A tarackágyúkhoz egészen közel állanak a haufnicz-ok, azaz *haubiczok*, amelyeknek legjellegzetesebb tulajdonságuk, hogy ezeket csak *kő*golyók lövésére használták és éppen ezért a magyar nyelv a haubic-ágyúkat „követő pattantyú"-knak („kewethew pathanthyw") nevezte, viszont a német források ezeket az ágyúkat „stainpuxen, stainpigksen, stainpuchsen oder hauffniczen" néven emlegetik. A haubicnak másik jellemvonása, hogy rövidcsövű (kurcz) volt. Haubic és haubic közt a források, úgy, mint pl. tarack és tarack közt, különbséget nem tesznek, legfeljebb pl. 1528-ban a trencséni vár inventáriuma említ „topl hauffnitz"-ot, 1567-ben a terebesi várban pedig olyan hosszúcsövű, szakállasféle hoffniczák voltak, amelyek alkalmasak valának naszádokon, hajókon való használatra. („Item barbatae prelongae hoffyncza vocatae, supra naves Nazad aptae.") Noha a haubic rövidcsövű ágyú volt, mégsem volt mozsár. A munkácsi vár 1711. évi inventáriuma pontosan és élesen megkülönbözteti a haubicokat a mozsárágyúktól azáltal, hogy a haubicokról következetesen kiemeli, hogy ezek „Stein *schiesente*", míg a mozsarak „Stein *werffente*"-ágyúk. Ugyanitt találunk feljegyzést arra vonatkozólag is, hogy a haubicot németül Cammer Stück-nek is hívták.[383]

A régi források az ágyúktól mindig szigorúan megkülönböztették a *mozsár*ágyúk különleges és nagy kategóriáját. A mozsárágyú jellegzetessége szintén a rövidség („tormentum

[381] A. R.: I. k. 108. l.; IV. k. 561. l., IX. k. 170., 179., 184. ll.

[382] Archaeol. Értesítő: 1886. (VI.) évf. 140. l. — *Czuberka:* Kuruczkori fegyverek. 60. l.

[383] Magyar Nemz. Múzeum fol. lat. 1347.; Kriegsarchiv, Feldacten, 1528. fasc. 3. piéce 16.; 1562. f. 1. p. 1.; 1578. f. 12. p. 4.; 1594. f. 1. p. 1. — Orsz. Levéltár; U. et C. 99/25.; N. R. A. 814/8.; Lymbus II. soroz. 15/b. csomó; Nagyszeben város levéltára: 1567. № 936.; Archaeolog. Közlem.: 1878. évf. 71., 74., 75., 81. ll. — A. R. IV. k. 91. l.

breve in formam mortarii", „machina brevior, quae et mortarium eiectorium nuncupatur", — „breves bombardae") s e rövid csőből nem lövik, hanem *vetik* a golyókat, vagy más egyebet. Ilyen mozsárból való bombavetés képe látható Ufano Diego: Archeley-ének 24—25. lapjai mellett levő ábrán. Éppen ezért főleg a németnyelvű forrásaink, ha a mozsárról beszélnek, gyakran hozzáteszik, hogy *werff* merser vagy Pöller, vagy pedig Morscher zu feuerwerffen stb. A mozsarat a régi magyar nyelv mozsárpattantyúnak, a német Morscher, Moerszer, Böller vagy Pöllernek, a latin pedig mortariumnak nevezte.

Mozsárágyú, eltekintve attól, hogy vasból és rézből is készült, sok féle volt. Így pl.: voltak nagy, öreg mozsárágyúk és kis mozsarak, amely utóbbiakat a források németül Morserl, Boellerle vagy Pellerle-nek, latinul mortariolum-nak, magyarul mozsárkának, sőt a II. Rákóczi Ferenc korában mozsár *kölyök*-nek is nevezték. Ezenkívül, attól függőleg, hogy a mozsár mit vetett ki, már a XVI. század első felében ismertek *tüzetvető* mozsarakat, „mortarium ad eiiciendum ignem", „bombarda ad proyiciendum ignem quae vocatur mortarium", „moerszer... czum feuerwerffen vagy czum feuerwergk", „fewermörser", magyarul „gyútogatni" való mozsarak. Voltak azután *követvető* mozsarak, „ain eisen Merser, so ain Cannten Stain würfft", „Stein werffenter Pöller", magyarul „kőhányó mozsár". Említenek még a források tüzes „lapta" vető mozsarakat, „mortarium parvum cupreum, quo pilae ignitae jaciuntur", röviden labdahányó, azután bomba- vagy pummahányó-, granáthányó-, golyóhányó-mozsarakat.

A mozsarak közt a régi inventariumok gyakran emlegetnek *hírlövő, hírmondó* vagy *lármára* (alármára) *való* mozsarakat is, amelyekkel lármát kellett lövetni (alarmirozni), s pl.: valamely vár őrségét így fegyverbe hívni vagy a vár vidékének népét figyelmeztetni akkor, ha baj volt, ha ellenség közeledett stb. 1551 január 23-án pl.: a magyar udvari kamara felterjesztést intéz a felséghez, hogy Castellum Novum azaz Érsekújvárba ágyú kellene s egy falkonétát akartak Trencsénből elhozni, azonban azt már onnan elvitték. Ez a falkonetta arra kellett volna, hogy *jelt adjanak* vele a katonáknak és a népnek, ha jön a török. Ez tehát egy hírmondó falkonéta lett volna. Ilyen hírmondó mozsarak, „mortaria vulgo mozar sive hirmondó", vagy „pixides gratia sonus facti", németül „Lärmpöller", már a XVI. században előfordulnak nálunk s ezeket ekkor horvátul glasznik-oknak nevezték. Ilyen glasznikok már voltak pl. 1583-ban a dubováci, 1597-ben pedig a zágrábi várban. Ilyen hírlövő öreg

mozsarak, hírmondó vagy -lövő mozsarak, azaz jelző, alarmirozó ágyúk voltak a XVII. században pl. a sümegi, semptei, putnoki, diósgyőri, ónodi, szendrői, boldogkői, dévényi, egri, görgényi, munkácsi várakban, továbbá Lőcsén. Szendrő várában pl. egy nagy, nyolcmázsás ilyen lärmpöller volt, Lőcsén pedig öt darab vasból készült lármára való mozsár. 1600-ban Nyitra vármegye szabályrendeletet alkot a garázdálkodó hajdúk ellen, kimondván, hogy „detur sonus bombardarum et tormentorum", melyre a mágnások és nemesek tartoznak hadbaszállani. Tehát ez is lármalövés volt. 1711-ben a munkácsi várban a strázsán lévő tiszteknek utasításba volt adva, hogy az ellenség közeledésére „azonnal a kapú mellett tartandó mozsárral lármát" lövessenek.

A lármára való mozsarak mellett előfordulnak a *mulatni való* mozsarak is. 1639-ben találunk ilyen mozsarakat Sempte várában, ahol egy „mulatni való hármas kis mozár" és még öt darab „mulatni való vas mozár kiczin" fordúl elő. Végül itt-ott, szórványosan emlegetik még a források a mozsár és a tarackágyú összekombinálásából előálló *mozsártarack*-ot is. A XVI. századi várinventáriumokban találunk ilyeneket pl. a verőcei, vagy a szentgyörgyi várban, azonban a mozsártarack nálunk a ritkábban előforduló ágyútípusok közé tartozik.[384]

Nemcsak a középkorban és a XVI. században, hanem a XVIII. században, sőt pl. II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának idejében is, a mozsarakat a többi ágyútípustól mindig élesen megkülönböztették. Nemcsak a várinventáriumok foglalkoznak ezzel az ágyúkategóriával teljesen külön, esetleg külön fejezetben, külön főcím alatt, hanem a közönséges szóbeszédben, illetve írásban is mindig kiemelik a mozsár-

[384] Eperjes város levéltára 1532. VI. 19.; IX. 20. és 22. — Magyar Nemzeti Múzeum kézirattár: fol. lat. 1286.; 1347.; 1386.; — Orsz. Levéltár; U. et C. 14/39.; 23/7.; 75/39.; 76/2., 10, 12.; 78/15.; 79/18.; 84/46.; 85/7.; 97/5.; 99/7. 25.; 152/16. — N. R. A. 502/17.; 612/22.; 1648/27.; Lymbus II. sorozat. 15/b. és 17/a. csomó; Lymbus III. sorozat. XVI. század. 8. csomó. — Közös pénzü. lt., 1552. Hung. 14.336. csomó; 1583. Hung. 14.383. csomó; 1549. Hung. 14.335. csomó; 1558. Hung. 14,343. csomó; Staatsarchiv. Bécs. Ungarn. Allg. Akten. 57. csomó és 344. csomó № 259. — Nagyszeben város lt. 1552. № 568. — Hadtört. Közlemények: 1895. évf. 280—1. l. — Ludovika Akadémia Közlönye: 1892. évf. 934. l.; Győri Történelmi és Régészeti Füzetek, I. k. 79—80. ll.— Archaeologiai Közlemények: 1878. évf. 66. és 71. ll. — Történelmi Tár: 1902. évf. 456. l. — Kriegsarchiv. Bécs. Feldacten: 1557. fasc. 4. piéce ad 4.; 1570. fasc. 11. p. 2.; Arch. Rákócz. II. k. 117. l.; III. k. 177, 579. ll.; IV. k. 413, 464. ll.; V. k. 195. l.; V. k. 92. l.: IX. k. 461. 522—3. ll. — Gr. Eszterházy A. Tábori Könyve: 229, 311, 789, 790, 838, 846, 882, 932. ll. — Corpus Statutorum IV/1. k. 87. l. — Hadtört. Közlem.: 1915. évf. 423. l.

nak a többi ágyútípustól való teljes különbözőségét. A II. Rákóczi Ferenc szabadságharca alatt kelt levelek az ágyúk mellett mindig külön kiemelik a „mozsárok"-at (ágyúk és mozsárok).[385]

A mozsarak után meg kell emlékeznünk azokról az egészen könnyű ágyúfélékről, amelyeket a régi magyar nyelv *seregbontó*knak nevezett. A seregbontó voltaképen nem más, mint a régi idők mitrailleuse-e. Könnyű, kiskaliberű ágyú- vagy puskacsöveknek egy lafettára, egymás mellé, való szereléséből keletkezett ez a magyarul seregbontónak, vagy néha orgonának, németül Orgel-nek, Orgelpfeiffe-nek, Strewbuxe (Stra- vagy Streybüxe)-nek, latinul organum-nak, disiectorium bombardarium-nak vagy disiectorium militarenak elnevezett lőfegyver. A seregbontók rendszerint szakállas, duppla szakálas vagy „zakalos zabássó" csövekből lettek megkonstruálva, úgy, hogy magát ezt az ágyúfélét „seregbontó szakállas"-nak is nevezték. Egy seregbontóban legkevesebb két cső volt, a csövek száma azonban több is lehetett, s így volt háromcsövű seregbontó, volt azután olyan „ky négy glyóbost wet", és így tovább, s így volt 5, 6, 7, 8, 9, 10, 16, 18, sőt 30 és 50 csövű seregbontó is.

A seregbontók közt voltak tábori harcra alkalmazható kerekesek is, amelyeket a források organum campestre-nek neveztek, s voltak ebből a fajtából négykeréken mozgatható seregbontók is.[386]

Dacára annak, hogy 1502-ben nálunk Magyarországon már ismerik a seregbontót és ekkor ennek már magyar elnevezése is előfordul, mégis külföldön még a XVI. század közepéről is maradtak reánk kéziratos leírások olyan ágyúkról, amelyek tulajdonképen seregbontók, de a közönséges seregbontóktól mégis abban térnek el, hogy egy-egy csőre 10—10 golyós kartácsot számítva, egy tízcsöves seregbontóból egyszerre 100 golyót lehetett kilőni. A bécsi udvari könyvtár kéziratai közt a 10.758. számú kézirat 1557-ből,

[385] A. R. II. k. 88. 297. l.; III. k. 20. l.; IV. k. 677. l.; VIII. k. 27. l.; X. k. 44. l.

[386] Országos Levéltár: U. et C. 14/39.; 28/61.; 50/24.; 68/43.; 75/39.; 76/2. 11. 16. 17.; 77/17.; 85/7.; 99/7. és 25. — N. R. A. 107/25.; 298/27.; 315/58.; 617/16.; 846/23. — Lymbus II. soroz. 17/a. csomó; Lymbus III. soroz., XVI. század. 8. csomó; — Eperjes város levéltára: 1532. XII. 18. és 20. — M. Nemz. Múzeum kézirattára: fol. lat. 1347. — Ludovika Akad. Közlönye: 1892. évf. 934. l. — Közös pénzü. lt. 1590. Hung. 14.396. csomó. — Győri Tört. és Régészeti Füzetek: I. k. 79—80. ll. — Történelmi Tár: 1878. évf. 343. l.; 1893. évf. 542. l.; 1901. évf. 123. l.; 1902. évf. 456. l. — Budapesti egyetemi kvtár: Litterae originales № 409. — Hadtört. Közlemények: III. évf. 586. l. Nagyszeben város lt.: 1560 № 882. — Badische Landesbibliothek Karlsruhe: R. 95. sz. kézirat.

spanyol nyelven egy ilyen kartácsos seregbontó leírását tartalmazza. A kézirat címe: „Tractatus hispanicus de nova machina bellica ab auctore inventa de quadam bombarda ex decem fistulis compacta, quarum quaelibet *decem globos* emittit cum fistulis calamo exaratis". Tehát már a kézirat címéből is megállapítható, hogy a műben miről lesz szó. 1570-ben Erdélyben, Besztercén, élt egy András nevű ágyúöntőmester, aki olyan ágyúkat tudott önteni, amelyek egyszerre hét golyót voltak képesek kilőni. Nyilvánvaló, hogy András mester is valamiféle seregbontó-mitrailleuse-szerű ágyút önthetett, s miután II. János (Zsigmond) király is tudomást szerzett András eme újfajtájú ágyújáról, meghagyta tehát a besztercei magisztrátusnak, hogy András mestert az újfajta ágyúval együtt azonnal küldjék hozzá.[387]

A rendszerint szakállasokból megkonstruált seregbontókkal kapcsolatosan meg kell emlékeznünk a legkönnyebb ágyúfajtáról, helyesebben az ágyútól a puskához átmenetet képező lövőszerszámról, t. i. a szakállasokról, a kézi ágyúkról, vagy „ágyu puská"-król, amelyeket az újabb írók gátpuskának is neveznek. A régi források a szakállasokat egy ízben „*falcones* vulgo szakallos seu barbatae"-nak is nevezik. A szakállas elnevezés többet jelent a puskánál, ennél nehezebb, nagyobbkaliberű s ágyúszerű, úgy hogy előfordul, hogy „sclopetae maiores seu *bombardae* barbatae"-nak, máskor pedig „maiores bombardae vulgo szakalos" vagy „bombardae maiores vulgo barbati"-nak nevezik ezeket a források.

A szakállas latin neve „pixides barbatae, barbitones", vagy csak röviden barbatae, német neve pedig „hacken-, hacken-puxen". Szakállas sokféle volt. Így pl. nagyságra nézve voltak nagyobb „eöregh", középszerű, közép vagy fél, továbbá kicsiny és kisebb (maiores, mediocres, mediae, dimidiae, minores) szakállasok. 1557-ben Léva várában a nagyobbfajta szakállasokat „*vasdarab*"-nak is nevezik, viszont ugyanekkor a sárosi várban a kisebb szakállasok német neve, „Sturmhaken" volt („barbatae minores sturmhaken vocatae"). Voltak azután egyszerű és dupla szakállasok, barbatae simplices és „barbatae dupplicatae vulgo dupplhaken" vagy „toppelhaken". Ezenkívül beszélnek a források hosszabb, hosszú, sugár és rövid szakállasokról. (Barbatae longae, longiores és breves.) 1704-ben például a munkácsi várban volt egy hosszú, sugárszakállas. A készítési helyeket illetőleg voltak csetneki, prágai, nürnbergi, „kononthali" és „rothmanner" szakállasok. Lelesznek 1569. évi inventáriumában történik említés két „botos" szakállasról, melyek a régi mód

[387] Beszterce város levéltára: 1570. febr. 23. Gyulafejérvár.

szerint fába voltak akasztva („barbatae pro more antiquo lignis affixae 2 vulgo bothos zakallos vocatae"). Voltak még fa- és vasnyelű szakállasok, azután fecske (feczke) szakállasok, 1704-ben Munkácson volt egy vontlyukú, azaz *vontcsövü* szakállas, 1685-ben Boldogkő várában, 1704-ben az árvai várban voltak forgó szakállasok, Boldogkőn pedig ezenfelül egy „segben ütő szakállas" és „két *seghben ütő fanyelü* szakállas". Ez a különleges elnevezés valószínűleg onnan származhatott, hogy a szakállasoknak nemcsak támasztóvillájuk, hanem valami könnyebb lafettájuk is lehetett, amely a lövés pillanatában a vigyázatlan, vagy ügyetlenebb tüzért, a visszarúgás alkalmával, az altestén megüthette. Végül Eperjesen 1528-ban már „mit zuntgerichten" ellátott, azaz gyújtószerkezettel felszerelt duplaszakállasok is voltak.[388]

Az eddig felsorolt ágyúkategóriákon kívül találunk még szórványosan ágyúkülönlegességeket is. Így pl. 1576-ban, Árvavárában, 1617-ben pedig Léván találunk az inventáriumokban úgynevezett *német* ágyúkat, bombardae germanicae, vagy bombardae longae germanicae, amelyekről azonban a feljegyzések bővebb felvilágosítást nem adnak. Mivel mégis az említett várakban ezekből sok volt (Árván 9, Léván pláne 70), valószínű, hogy ezek a német ágyúk Németországban készült (esetleg nürnbergi) szakállasok volnának. 1688-ban a szolnoki várban van hat darab 2—3 fontos *„tartarische* metallene Regiments-Stückh", amelyeknél a tatár jellegzetességet szintén nem ismerjük. 1588-ban Léván voltak nagyobb kerekes bombardák, amelyeknek neve németül „Renstwkel" volt. 1619-ben Ecsed várában a kurta ágyúk mellett találunk *köz*-ágyúkat is s ugyanitt 1670-ben volt egy „eöt fontos" *srétes* ágyú. A síma és úgynevezett madaras ágyúkon kívül, mely utóbbinak németneve „Vogelstück" volt, találunk pl. 1711-ben a munkácsi várban egy rövid, ódivatú, 8 szögletű „Ketten-Stuck"-ot és egy rövid, úgynevezett „Bock Stückhl"-t. Ugyancsak 1711-ben Lőcsén volt egy 14 és egy 8 latos „Czaiken Stückl", azaz naszádra vagy sajkára való könnyű ágyú. A német források ezenfelül megemlítenek még Kammer-

[388] Eperjes város ltára: 1528. március 28. — Országos Levéltár: U. et C. 18/17.; 61/31.; 76/10.; 78/15, 22.; 79/18.; 161/62. N. R. A. 298/27.; 315/58.; 502/17.; 612/22. — Lymbus II. sorozat 17/a. csomó; Lymbus III. soroz. XVI. század. 8 csomó; Ben. Resol. V. k. 21. l.; — Közös pénzü. lt. 1553. Hung. 14337. csomó. — Magyar Nemz. Múzeum, kézirattár fol. lat. 1347. és 1386. — Ludovika Akad. Közlönye 1892. évf. 930. l.; Történelmi Tár: 1881. évf. 748—51, 757. ll.; 1884. évf. 154., 159. ll. — 1901. évf. 124—5. ll.; Arch. Rák. I. k. 92. l.; V. k. 85. l.; Kriegsarchiv, Feldacten 1528. fasc. 3. piéce 16.; 1557. (Sáros) f. 4 p. ad 4.; 1561. f. 7. p. 5.; 1559. Esztergomi káptalan magán ltára: Ladula 85. capsa 1. eccl. fasc. 1. № 36.

Stückl-öket, amelyekről már tudjuk, hogy Haubicz-félék voltak, azután egészen könnyű, néhány latos Regiments-Stückhlöket, amelyek körülbelül megfelelnek a mai könnyű Infanterie-Geschütz-öknek. Meg kell még említenünk, hogy 1551-ben (jan. 23.) a magyar királyi udvari kamara Újvárba egy falkonétát kért, amely arra kellett volna, hogy a katonáknak és a föld népének jelt adjanak, ha a török jönne. Ha tehát ezt az ágyút, mint falkonétát nem is lehet a hírlövő mozsarak közé számítani, mégis végeredményben ez is csak lármára való ágyú volt.[389]

Ezzel a XVI—XVII. század magyarországi ágyúkategóriáinak felsorolását ki is merítettük s legfeljebb még megemlíthetjük, hogy mint az előző korban, úgy ebben is még előfordulnak, bár csak szórványosan, *monstruózus* ágyúk. Így pl. 1566-ban báró Kharling János Torda Zsigmondnak azt írja, hogy a bécsi arzenálból iszonyú nagyságú ágyúkat vontattak elő, hogy Magyarországra szállítsák őket.[390] 1658-ban (Boros-)Jenő várában Ali pasának volt többek közt egy igen nagy mozsara, „melybe meghorgadva egy ember beleülhetvén, mását aligha látta valaki" — írja Szalárdi. Ez a mozsár később II. Rákóczi György fejedelem kezébe került, aki átöntette. 1659-ben ugyanezen fejedelemnek volt „egy igen szép mesterséggel öntetett Farkas nevü öreg álgyu"-ja, amelynek csőhossza öt öl, golyói pedig ötvenfontosak valának.[391] 1681-ben a bécsi arzenálban volt egy 500 fontos köveket vető mozsár, „der Stain Narr genant", 1686-ban Budavár visszavételekor a várban talált török ágyúk közt volt egy 200 fontos mozsár a sziléziai herceg, egy 100 fontos pedig Miksa császár címerével, tehát mindezek zsákmányolt mozsarak voltak.[392] 1688-ban Belgrád visszavételekor a várban egy 440 és egy 320 fontos ágyút találtak.[393] Ezekből a meglehetősen gyér adatokból is nyilvánvaló tehát, hogy ekkor már a monstrumágyúk fénykora letűnt s ezeket még leginkább a törökök kedvelték.

Az ágyúkategóriák tárgyalása után reá kell immár térnünk a *kaliber* (ma: öböl) kérdésére.

[389] Orsz. Levéltár: U. et C.: 79/29.; 76/10.; 99/18.; N. R. A. 846/23. — Lymbus II. sorozat, 17/a. csomó; Hadtört. Közlemények: 1890. évf. 79—80. ll.; 1892. évf. 586. l.; 1895. évf. 278. l.; Archaeologiai Közlem. 1878. évf. 62—63., 71., 73., 76. ll. — Staatsarchiv, Bécs, Ungarn. Allg. Akten 57. csomó 1551. I. 23.

[390] „Ex armamentario Viennensi extractae sunt bombardae *ingentis magnitudinis*, quae ad usum belli accommodatae in Hungariam transportabuntur." Zrínyi-levelek: II. k. 24. l.

[391] *Szalárdi:* Siralmas krónikája VI. könyv, 6. és 12. rész.

[392] Badische Landesbibliothek, Karlsruhe, R. 95. számú kézirat. Archaeol. Közlemények: 1878. évf. 51., 53. ll.

[393] Történelmi Tár: 1895. évf. 56. l.

Míg a középkorban az ágyú kaliberével a források alig törődnek, addig a XVI. században az ágyú kaliberének meghatározására súlyt helyeznek s a kalibert illetőleg ekkor már kifejlődik egy bizonyos meghatározási mód, amely azután korszakunk egész tartama alatt érvényben maradt. Korszakunk kezdetén valamely ágyúnak kaliberét még meglehetős patriarchalis módon írják le. Így pl. 1528-ban Eperjes város tanácsa levelet ír Kassa város tanácsának, amelyben közli mindazokat a híreket, amelyeket kémjüktől megtudott. Ez a kém többek közt azt jelentette, hogy az ellenségnél, azaz a János király-pártiaknál olyan ágyúkat is látott, „welche ayserne Kügelen werffen yn der greste eynes mannes huttes". Tehát a kém jelentése szerint a János-pártiaknál elég nagy kaliberű ágyúk lehettek, ha az ágyúcsövekbe férfikalapnagyságú vasgolyók fértek be.[394] Az is bizonyos, hogy a kalibermeghatározásnak ez a módja meglehetős primitív volt, ámde azt is figyelembe kell vennünk, hogy kémeknek akkor sem lehetett alkalmuk az ellenséges ágyúk kalibereit pontosan leméregetni csak azért, hogy a megbízójukkal egészen pontos adatokat közölhessenek. 1530-ban Esztery György Kakuk Mihály kassai bírónak levelet ír, melyben kéri, hogy a levelébez mellékelt fonalnak megfelelő hosszúságú ágyút öntessen Simon mesterrel, a kalibert illetőleg pedig küld mintának egy golyót, tehát az ágyú akkora kaliberű legyen, mint amilyen nagy a golyó.[395] Nádasdi Tamás nádor 1550-ben rendelt Bécsben egy ágyút, amelyről megbízottja Sárkány Antal jelenti, hogy a cső 13 arasz hosszú és 10 mázsát nyom. Tenyérnyi hosszú vaságyúcsöveket említ Murány vár 1550. évi inventáriuma, mondván: „Tres parvae, ac breves *palmum* tantum longae ferrae bombardae". Ugyancsak a cső hosszát és súlyát emelik ki a szigetváriak is, midőn egy Alsólendván öntött falkonétájukról azt írják, hogy az 12 arasz hosszú és 19 mázsa súlyú volt.[396] Emellett azonban nemcsak ekkor, de még később is megmaradt az a primitív kalibermeghatározás, amely pl. az ágyú kaliberét illetőleg csak annyit árult el, hogy az ágyú tyúktojás- vagy kétökölnagyságú golyót lő. 1551-ben pl. egy falkoneta kaliberéről ezt írják: „Falconetus autem non maiorem ovo gallinace lapidem aut plumbum recipit". 1583-ban az árvai vár egyetlen kapujában is van „tormentum ereum unum eiiciens globum quantitatis ovi gallinacei", ugyanezen várban volt még „tormentum unum magnum eiiciens globum magnitudinis duorum pugnorum". Istvánffi, midőn egy ízben

[394] Eperjes város levéltára: 1528 november 28.
[395] Kassa város nyilv. levéltára: 1498/96. szám.
[396] Történelmi Tár: 1910. évf. 384. l. — Zrínyi-levelek: II. köt. 288. l. — Orsz. Ltár: U. et C. 75/43.

történelmi művében a török ágyúk kaliberét akarja meghatározni, azt írja, hogy lúdtojásnagyságú golyókat lőnek ki. „Falconates, quae pilas *anserini ovi* magnitudine evomebant".[397]

A XVI. század második felében már kezd nálunk Magyarországon is gyakorlatba jönni a *golyók súlya* alapján való kalibermeghatározás, amely mellett előfordul az ágyúcső hosszának leírása is, ugyan nem mint közvetett kalibermeghatározó, hanem csak mint olyan tájékoztató adat, amelyből a kaliber nagyságára is lehet következtetni. Így pl. Szigetvár 1551. és 1553. évi inventáriumában csak az ágyúcsövek hossza van leírva és az 1551. évi leltár 5, 6, 9, 10, 13 tenyérnyi (palma) hosszú falkont, egy 15 tenyérnyi hosszú „machina magná"-t és egy hat tenyér hosszú rézmozsarat említ, míg az 1553. évi leltár 5, 7, 9 és 11 tenyérnyi hosszú falkonétákat sorol fel. 1556-ban Grádeczi Horváth-Stansics Márk jelenti a felségnek, hogy Geresgál erődben két darab 9 és egy 11 tenyérnyi hosszú falkonétát talált.[398]

Nálunk Magyarországon az első nyomát annak, hogy az ágyú kaliberét a kilőtt golyó súlya szerint határozták meg, Murány vára 1550. évi inventáriumában találjuk, amelyet németek írtak össze. E leltár szerint a várban levő két quartaun ágyú mindegyike 33 fontos volt, azután volt még egy 22 fontos serpens és egy 30 fontos cantatrix- vagy Singerintípusú ágyú.[399]

Innen kezdve már sok olyan inventáriumunk van, amelyekben az ágyúk kalibere a golyók súlyával volt meghatározva, sőt vannak olyan tüzérségi leltáraink is, amelyekben a golyó súlyán kívül a cső súlya is fel van tüntetve, s ezenfelül meg van mondva az is, hogy a cső hány golyónyi hosszú, azaz másszóval, hány golyót kellene a csőbe rakni, hogy a cső *belső* hosszúságát megkapjuk? 1552-ben pl. a nagyszebeni arzenálban összeírt ágyúknak úgy a cső-, mint a golyósúlya fel van tüntetve. Megmondja ez az inventárium, hogy a „Nachtigoll" nevű faltörőágyú csöve 43 mázsás és 50 fontos golyókat lő, az „Ochs von Nuernberg" nevű ágyú 38 mázsás és 36 fontos golyókat lő, egy innsbrucki eredetű quartauna 54

[397] Staatsarchiv, Bécs, 1551. I. 23. Ungarn, Allg. Akten 57. csomó. — Orsz. Levéltár: N. R. A. 612/22. — *Katona:* Historia Critica, XIX. k. 289. l.

[398] Magy. Nemz. Múzeum: fol. lat. 1347.; Orsz. Levéltár: U. et C. 50/24.; 1556. szept. 10. Staatsarchiv, Bécs, Ungarn Allg. Akten 77. csomó.

[399] 1550. „Quae quidem dictae duae machinae aequalis et unius magnitudinis et ponderis globum ferreum eiaculantur, qui globi singuli habent pondus librarum 33..." stb. Orsz. Levéltár: U. et C. 75/43.

mázsás és 35 fontos golyókat lő, viszont az a faltörő amely egykoron János vajdáé volt, 70 mázsányi csősúly mellett csak 26 fontos golyók lövésére alkalmas. Volt itt azután egy 23 mázsás és hat fontos golyókat lövő falkonnal szemben egy 25 mázsányi csősúlyú, de 50 fontos kőgolyókat vető haufnitz, 18 mázsás csősúllyal bíró és kétmázsás golyókat vető mozsár és egy négymázsás és nem egészen egyfontos golyókat lövő falkonéta.[400] Ilyen rendszerű összeírás pl.: Murány vár 1558. évi inventáriuma is, viszont 1552-ben Kassa város tüzérségi leltára csak a csősúlyt, 1554-ben a gyulai vár lövőszerszámainak összeírása pedig már csak a golyó súlyát jegyzi fel és itt 60, 30, 11, 9, 8, 3, 2, 1 fontos ágyúkat sorol fel.[401] 1559-ben Palota vár inventáriumában a csősúly és -hosszúság feljegyzését vegyesen találjuk, nevezetesen hét falkon és egy rövid ágyú felsorolásánál a cső súlya, egy másik rövid ágyúnál pedig csak a cső hossza (másfél öl) van megadva.[402] Ugyancsak 1559-ben a gyulai vár tüzérségi leltárában csak golyósúly szerinti meghatározást találunk és ekkor 18 ágyú közül egy darab 30 fontos, a többi pedig 9—¼ fontos volt.[403]

1584-ben Homonnay Miklósné el akart adni egy „Notschlangen"- és egy „Singerin"-típusú ágyút a felségnek. Az ágyúk értékéről Illenfeldt kassai ágyúöntőmestertől kértek szakvéleményt, aki az ágyúkat pontosan le is írta, mondván, hogy az első körülbelül 48 mázsás, 20 fontos vasgolyókat lő és csöve golyójának 31-szeres hosszú, míg a Singerin 45 mázsás, 12 fontos vasgolyókat lő és a cső belső hossza 26-szorosa golyójának.[404]

Szádvárban volt többek közt két darab falkon, az egyiknek neve volt „die Junckhfraw", a másiké „der Teuffl". Mindkét falkon körülbelül 22 mázsa súlyú volt és hatfontos vasgolyókat lőttek. Ennek a golyósúlynak 9 centiméter kaliber felel meg. A leírás azt is megmondja, hogy a Junckhfraw csövének belső hossza golyójának 28-szorosa, a Teuffl-é pedig golyójának 27-szerese, a cső belső hosszát tehát (porkamra nélkül) megkapjuk, ha a 28-at és 27-et 9-cel megszorozzuk. Ehhez képest az első ágyú csőhossza 252 cm, a másiké pedig 243 cm lesz, természetesen leszámítva a porkamrát. A cső végének és a porkamrának hozzáadásával ezen ágyúk csövének *külső* hossza tehát a három méternél nem sokkal kevesebb lehetett. 1619-ben Ecsed vár inventáriu-

[400] Nagyszeben város levéltára: 1552. № 568.
[401] 1558. Lymbus III. soroz. XVI. század, 8. csomó; U. et C. 76/1. — Tört. Tár: 1901. évf. 121—2. l.
[402] Orsz. Levéltár: U. et C. 23/7.; 37/15.
[403] U. et C. 76/1.
[404] Kriegsarchiv. Feldacten 1584. VII. 29. fasc. 7. piéce 14.

az álgyu hány „funtos“ golyóbist vagy követet; vagy pedig az álgyu „librarum numero“ mennyi? Így számítanak korszakunk végén, II. Rákóczi Ferenc idejében is.[406]

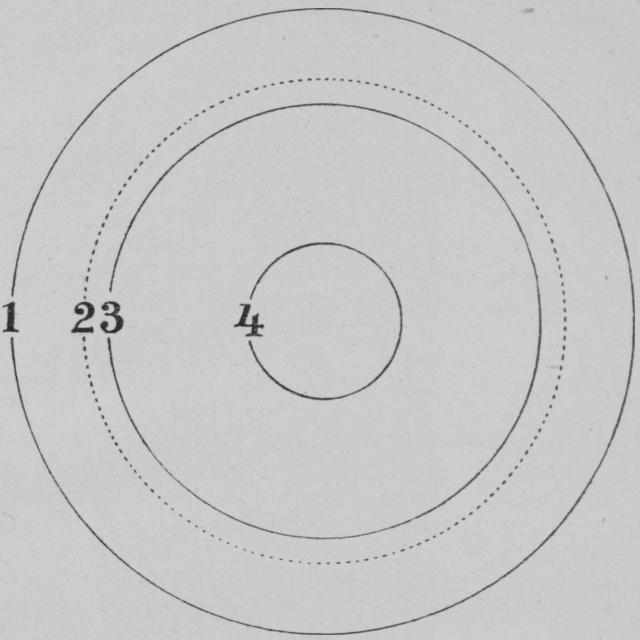

1 „*Falckhanett Kugl leer.*“
2 „*Ain toppolt Falckhanet leer.*“
3 „*Ain Mitlers Falckhanet leer.*“
4 „*Leer zum Sail.*“ 13. ábra.

A golyó súlyával való kalibermeghatározás voltaképen nem egészen pontos, mert hiszen a golyó különféle anyagú

[406] Kriegsarchiv: Feldacten 1600. fasc. 6. piéce 12.; 1604. f. 12. p. 9.; Orsz. Levéltár: N. R. A. fasc. 502. № 17; U. et C. 14/39.; 85/7.; 78/34.; 101/62.; 152/16. — Budapesti egyetemi kvtár: Litterae orig. № 409, 410. — Hain Gáspár Krónikája 384—5. l.; A. R. II. k. 88., 117., 230., 283., 619.; IV. k. 91., 136., 497.; VIII. k. 402., 406. ll.; Archaeol. Közlem. 1878. évf. 62. skk. ll. —Hadtört. Közlemények. 1888. évf. 252. l.; Tört. Tár: 1888. évf. 156. skk. ll.; Századok: 1870. évf. 417. l. — Tört. Tár: 1884. évf. 156. skk. ll.; 1879. évf. 154. skk. ll.; Hadtört. Közlem. 1915. évf. 416. skk. ll. —; 1895. évf. 276. skk. ll. ; Ludovika Akad. Közlönye 1888. évf. 616. skk. ll.

(kő, vas, réz stb.) lehet s ehhez képest a kaliber ugyanazon golyósúly mellett változó. A XVI—XVII. század kalibermeghatározásai közül tehát az a legpontosabb, amely a kaliberről, illetve a golyó kerületéről rajzot ad. A bécsi Kriegsarchiv „Feldacten" gyüjteményében 1558-ból találtam az első adatot, amely az ágyúk kaliberét rajzban mutatja be. Sajnos, ez a rajz csak a falkon és falkonéta ágyútípusok kaliberrajzát adja, a többiekét nem. Az alábbiakban e rajz

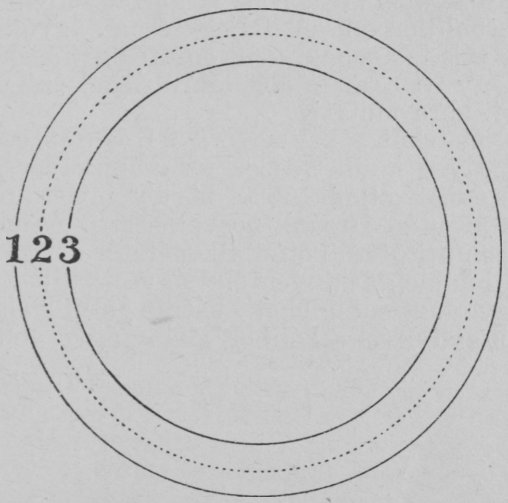

14. ábra.

1 „Disse Khugl wigt 2 lb. 12 latt, sindt khugl verchanden 1200."-
2 „Disse Khugl wigt 1 lb. 26 lat, sindt khugl verhandt 860."-
3 „Disse Khugl wigt 1 lb. 6 lat, sindt khugl verhanden 320."-

után bemutatjuk egy falkon, egy dupla falkonéta, egy falkonéta és egy félfalkonéta kaliberét.[407]

Íme tehát a falkon 9·2, a duplafalkonéta 8, a falkonéták egyike 5·8, a másik 5·4, végül a fél falkonéta 4·3 centiméter kaliberű volt. (12. ábra.) 1563-ban a gyulai vár tüzérségi inventáriumát veszi fel „Sebastian Kheilholcz zeugwardt zu Julla", aki ugyancsak megadja egy falkonét, továbbá egy dupla- és középfalkonét golyójának kerületét, továbbá a kötél befogadására szolgáló nyílás nagyságát, még pedig nem rajzban, hanem a papíron a golyónak megfelelő lyuk

[407] 1558. Feldacten, fasc. 1. piéce ad 2.

(kő, vas, réz stb.) lehet s ehhez képest a kaliber ugyanazon golyósúly mellett változó. A XVI—XVII. század kalibermeghatározásai közül tehát az a legpontosabb, amely a kaliberről, illetve a golyó kerületéről rajzot ad. A bécsi Kriegsarchiv „Feldacten" gyüjteményében 1558-ból találtam az első adatot, amely az ágyúk kaliberét rajzban mutatja be. Sajnos, ez a rajz csak a falkon és falkonéta ágyútípusok kaliberrajzát adja, a többiekét nem. Az alábbiakban e rajz

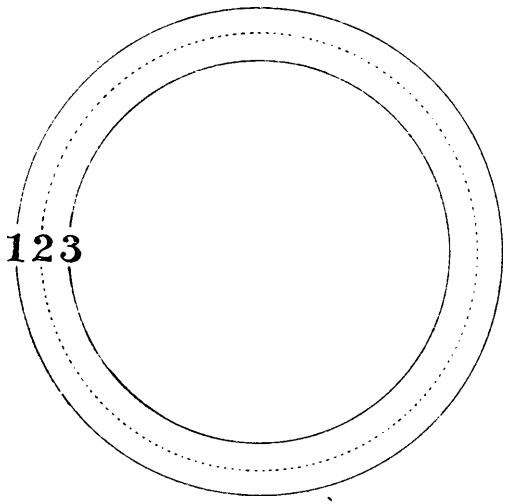

14. ábra.

1 „*Disse Khugl wigt 2 lb. 12 latt, sindt khugl verchanden 1200.*"-
2 „*Disse Khugl wigt 1 lb. 26 lat, sindt khugl verhandt 860.*"-
3 „*Disse Khugl wigt 1 lb. 6 lat, sindt khugl verhanden 320.*"-

után bemutatjuk egy falkon, egy dupla falkonéta, egy falkonéta és egy félfalkonéta kaliberét.[407]

Íme tehát a falkon 9·2, a duplafalkonéta 8, a falkonéták egyike 5·8, a másik 5·4, végül a fél falkonéta 4·3 centiméter kaliberű volt. (12. ábra.) 1563-ban a gyulai vár tüzérségi inventáriumát veszi fel „Sebastian Kheilholcz zeugwardt zu Julla", aki ugyancsak megadja egy falkonét, továbbá egy dupla- és középfalkonét golyójának kerületét, továbbá a kötél befogadására szolgáló nyílás nagyságát, még pedig nem rajzban, hanem a papíron a golyónak megfelelő lyuk

[407] 1558. Feldacten, fasc. 1. piéce ad 2.

kivágásával.[408] Eszerint tehát a falkonéta 8·8, a duplafalkonéta 6·9, a közép pedig 6·1 centiméter kaliberű volt. (13. ábra.) A bécsi Staatsarchiv Ungarn, Algemeine Akten című gyüjteményének 122. csomójában van 1588—89-ből egy convulutum, mely hadfelszerelési kérdésekkel foglalkozik. Ebben a convolutumban valamelyik császári Zeugwart az ágyúgolyók mennyiségéről szóló kimutatásában lerajzolja a meglévő golyók terjedelmét, amely reánk nézve azért is fontos, mert egyúttal megadja a golyók súlyát is, s ez alkalmas arra, hogy a golyók súlyát és terjedelmét összehasonlíthassuk. A feljegyzés az ágyúkategóriát, amelyhez a golyók tartoznak, nem említi ugyan, de egészen nyilvánvaló, hogy itt csak falkonétákról lehet szó. A golyók nagyságát a 14. ábra mutatja.

Ehhez képest tehát a kaliber 6·7, 6·1 és 5·35 centiméternek felel meg. Ilyen kaliberrajzok pl. Kanizsavár 1588. évi, Szádvár 1596. évi, Szatmár 1600 körüli inventáriumaiban találhatók,[409] s az utóbbi reánk nézve azért is érdekes, mert ebben az egészen apró kaliberű falkonétától a 20·5 centiméteres kaliberű haubicig mindenféle ágyú kaliberrajza látható. Összegezve az eddigieket, bátran állíthatjuk, hogy ebben a korban annyiféle a kaliber, ahány ágyú volt.

Dr. Iványi Béla.

[408] Feldacten, 1563. fasc. 6. piéce 1
[409] Ld.: a függeléket.

A 15. SZÁMÚ HEVESI INSURGENS GYALOGZÁSZLÓALJ 1809-BEN.

Abból a véres küzdelemből, melyet 1809 nyarán vívott I. Ferenc hadserege a nagy Napoleonnal, a magyar nemzet is jelentékeny mértékben vette ki részét. Az állandó hadsereg magyar honosságú hadkötelesein kívül, a magyar nemesség is fegyvert ragadott s királya hívó szavára lángoló lelkesedéssel állt a vármegyék zászlói alá, hogy hazája határait megvédje. Nem minden megyének jutott osztályrészül az a szerencse, hogy vérével pecsételje meg a királyhoz való hűségét és hazaszeretetét. Azonban — amint ismeretes — nem rajtuk múlott, hanem a körülményeken, hogy ezt a nemes feladatot nem teljesíthették oly mértékben, mint ahogy azt a jó szándék és lelkesedés sugallta nekik. Heves vármegye is az utóbbiak között van; csak lovasosztagai ontották vérüket a győri csatában; a gyalogzászlóalj egyheti késéssel érkezett az ütközet színhelyének környékére.

Mégsem lesz talán érdektelen a zászlóalj sorsának ismertetése; eltekintve ugyanis attól, hogy a hevesi nemesek parancsnokának: Tibád István őrnagynak *„Parantsolatkönyv"*-éből a magyar katonaerényeknek gyönyörű virágait lehet csokorba kötni — e könyv beszédes dokumentum a magyar felkelő sereg annyiszor lekicsinyelt és félremagyarázott, a valóságban és végeredményében azonban *jelentős* szerepének igazolására; e könyv beható áttanulmányozása után immár nem lehet többé kétségünk aziránt, hogy I. Ferenc birodalmának 1809 szeptemberi válságos, nehéz napjaiban, a béke vagy háború kérdését eldöntő pillanatokban a monarchia minden reménye, egyedüli mentsvára és ütőkártyája az addigra teljesen kiképzett utolsó nemesi felkelősereg volt.[1]

Csak így magyarázható meg, hogy miért került sor a szeptemberi móri haditanács tárgyalásai folyamán olyan

[1] V. ö. *Woinovich Emil:* Ein Stück Weltgeschichte auf ungarischem Boden.

heves mérkőzésre, a nemesi sereg fegyverfogható voltát helyesen értékelő s így a háborút folytatni akaró király és az ú. n. békepárt között, mely utóbbi csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudta az uralkodó harcvágyát leszerelni, attól való titkos félelmében, hogy a nagyszerűen kiképzett insurgensek esetleges diadalai a magyarság kezébe fogják játszani a monarchia sorsának intézését. Nem a véletlen műve tehát, hogy I. Ferenc szeptemberi szemléje a nemesi felkelő sereg felett, feltűnően egybeesik a drámai fordulatokkal teli móri haditanács tárgyalásainak idejével s a monarchia legválságosabb pillanataival... A hevesi zászlóalj parancsolatkönyve megerősít bennünket abban a hitünkben, hogy a magyar nemesség komolyan fogta fel hivatását és 900 esztendő tradicióihoz híven, teljes odaadással készült az akkori Európa leghatalmasabb urának, Napoleonnak harci babérait megtépni. Megtudjuk belőle, hogy a „Tábor"-okban komoly, intenzív munka folyik, a „compániák" napestig „exerciroznak", a tiszteknek „oskola" tartatik, a fegyelem és harckészség magas fokot ér el.

Természetes azonban, hogy a háború fáradalmaihoz nem szokott nemesi sereg csak lassan-lassan, lépésről-lépésre jut el a tökéletesedés ama fokára, melynél a király és a nádor őszinte dícséretét vívhatja ki magának. Ilyen körülmények között, a kezdetben mutatkozó hiba vagy hiányosság nem bűn, minden legkisebb haladás pedig érdem és megbecsülést kérő teljesítményszámba megy. *Épp ezért a nemesi sereg legnagyobb érdemét abban látom, hogy hiányos eszközökkel, aránylag rövid idő alatt, a legnehezebb körülmények között tudtak magukból fegyelmezett, harcra alkalmas sereget formálni s a monarchia egyik elitcsapatává alakulni.*

A hevesi zászlóalj parancsolatkönyvének ismertetésével egyébként még egy célom van; így akarom közkinccsé tenni azt az értékes anyagot, mely most magánkézben, a Mártonffy-család tulajdonában van. Mély köszönettel adózom tehát e helyütt Mártonffy Lajos ny. alezredes úrnak, azért a lekötelező szívességért, mellyel ezt a parancsolatkönyvet tanulmányozás céljából rendelkezésemre bocsátani szíves volt.

*

„Az ellenség hadai a mi birodalmunknak s kedves Magyarországunknak határaihoz is közelgetnek, becsapással fenyegetnek s a háború kiütött; azért... titeket Magyarok! ...az 1808-iki II. törvénytzikkely értelmében... a fegyverfogásra serkentünk és a nemesi felkelést a most említett törvény következésében kihirdettetjük", így hangzott I. Ferenc királynak Altheimból, 1809 április 10-én kelt felhívása, mely

az utolsó nemesi felkelés megszervezésére szólította fel a nemzetet.

József főherceg nádorispán április 14-én Budán kelt felhívásában erre a királyi parancsra hivatkozva serkenti a vármegyéket a felkelő sereg kiállítására, meghagyván, hogy az egyes zászlóaljak május 15-ére indulásra készen álljanak.

Heves vármegye április 26-án tartott közgyűlésén veszi tudomásul a felkelésre vonatkozó leiratot s kevéssel utóbb már értesíti a nádort, hogy 1133 gyalogos és 526 lovas a haza védelmére rendelkezésre áll.[2] A megye sietett tehát a királyi szónak eleget tenni. A haza veszélyben volt s ez szárnyat adott a nemes vállalatnak; vagy talán az 1808. évi diéta királyi megnyitó szavai ösztökélték a megye nemeseit gyors cselekvésre: „Magyarok! minden nemzetek és egész Európa szemei ti reátok figyelmeznek!... Én nem kevésbbé dicsekszem azzal, hogy királyotok vagyok...", vagy talán az országgyűlést befejező királyi záróbeszéd csengett még fülükbe: „Egyek voltunk, egyek vagyunk és egyek is maradunk mindaddig, míg a halál bennünket el nem választ..."

Május első felében már együtt is vannak a felkelők Eger, Feldebrő környékén.[3] A gyalogzászlóalj 3 osztályból (divisio), azaz 6 századból (compania) áll, a következő tisztikarral az élén: zászlóaljparancsnok Tibád István őrnagy. — Századparancsnokok: Elek Pál, Kiss István, Majzik Imre, Mártonffy Antal, Orczy István és Péchy Imre. — Főhadnagyok (compániánként 1): Czövek Sándor, Fejér György, Földváry Sándor, Gaál Antal, Petes György és Végess József. — Alhadnagyok (compániánként 2): Eötvös Zsigmond, Jákó István, Mezey Sámuel, Mlinkó Mihály, Nánássy István, Őry József, Szabó Balázs, Szabó János, Szűts Sámuel, Vass Ferenc, Vécsey Károly és Végess Károly.

A fegyverbenállás ideje alatt a parancsnoki helyeken a következő változások történtek: A megalakulás időpontjától július hónap utolsó napjáig Tibád István őrnagy intézi a zászlóalj ügyeit; ettől kezdve nem hallunk róla hírt két hónapon keresztül; csak október elsején áll újra a zászlóalj élére, hogy többé ne is szakadjon el tőle a leszerelés napjáig. Távolléte ideje alatt Kiss István (aug. 1—aug. 7), Orczy István (aug. 7—aug. 25) és Majzik Imre (aug. 25—szept. 30) kapitányok vezetik a zászlóaljat. Kiss István kapitány aug. 7-ével bizonytalan időre szabadságot kapott s kompániáját Czövek Sándor főhadnagy vette át; Orczy István kapitányt

[2] *Szederkényi Nándor:* Heves vármegye története. IV. köt., 339. old.

[3] Teljes névsorukat *R. Kiss István* közli. (Az utolsó nemesi fölkelés: II. 380. l.)

pedig aug. 25-én mint „egészen invalidus"-t, insurrekcióbeli kapitányi rangjának megtartása mellett, a király a felkelő seregből végleg elbocsátotta. Helyét a kompániánál, a szept. 15-én kelt Kerületi Parancs értelmében, Lodomersky Ferenc, a Jelachich Ferenc nevét viselő 62. gyalog(sor)ezred főhadnagya vette át, kapitányi rangban.

A hevesi gyalogzászlóalj május 13-án ad magáról először hírt hivatalos formában; ekkor jelenik meg ugyanis Tibád István őrnagy, zászlóaljparancsnok első „Rendelés"-e, mely szerint a kapitányok (századparancsnokok) „az összvegyült legényeknek számát Tekintetes Consiliarius Almásy József viceispány Úrnak" sürgősen jelenteni tartoznak.[4]

Május 15-én már azirányban intézkedik Tibád, hogy a kapitányok a kompániák altisztjeit minél előbb nevezzék ki, de csak „jó erköltsű, józan, szorgalmatos és alkalmatos subjectumokat válasszanak strázsamestereknek, káplároknak és szabadosoknak".[5]

A zászlóalj állomáshelye ezidőben Feldebrő volt, itt is eszközöltetett az „assentatio", melyet május hó 20-án a Brigadéros Generalis előtt lefolyt „mustra" követett; ez alkalommal „esküvés"-t is kellett tenniök, melyhez a május 18-i parancs szerint „a vitézeket előre el kell készíteni és a szükséges tempót, melly ugyan nem sokból áll, megmutatni". — A mustra alkalmával a Brigadéros teljes megelégedését nyilvánította, mire Tibád is siet elismerését közölni tisztjeivel: „azon jó rendtartást a Kapitány és több Fő Tiszt Uraknak egyedül köszönhetém és reménylem, hogy ennek utána mindenekben egész készségeket és igyekezeteket a közjónak előmozdításától és rendeléseknek minden pontyaiban való tökéletes tellyesétésétől meg vonni nem fogják".[6]

Ugyanezen a napon az egyes kompániák „statió"-jának (állomáshely) megváltoztatását is elrendelte. Eszerint Kiss kapitány Felsőtárkányban, Majzik kapitány Bátorban, Elek és Orczy kapitányok Felnémetin, Mártonffy és Péchy kapitányok Egerben szállásolják el kompániáikat. A május 24-i Batt. Par. még hozzáfűzi, hogy „mostani begvartélyozásunk tsak ideig óráig tartandó", miért is hangsúlyozza, hogy „a statiókban, ahol valamely fogyatkozás elő fogja adni magát, a helység előjáróival és Uraság Tisztyei egyetértésével, amennyire lehet ki kell pótolni". Május 25-én már kihirdet

[4] *A 15. számú hevesi könnyű gyalog Battalion Parantsolatkönyve:* Battalion Parantsolat május 13. (Ezentúl e hely idézését „Batt. Par." jelzéssel rövidítem.)
[5] *Batt. Par.* Feldebrő, máj. 15.
[6] *Batt. Par.* Feldebrő, máj. 20.

teti „az Districtualis Generális Gróff Hadik"-[7]nak rendelését, mely szerint „az egész Hevesi Battalionnak Egerben kell magát concentrálni", tehát „Minden Kompániák holnap azaz 26-a May Egerbe bé rukkollyanak". A következő nap már az egész zászlóalj tisztikarát az „Érsek Eö Exellentiája" és gr. „Hadik" előtt látjuk tisztelegni, hogy „némely szükséges állapotokrúl egymás közt tanátskozhassanak".[8] Ezt az udvariassági aktust a búcsúzáskor megismétlik, de természetesen gr. Hadik helyett — aki velük megy — Almásy consiliarius viceispánnál tisztelegnek.[9]

Egri tartózkodásuk idejét nagyrészt a fegyverzet (puska, munició, patron, tűzkova, puskaszíjj, patrontáska és patrontáskaszíj, bajonetszíj stb.) és a ruházat (süveg vagy csákó, nyakravaló, nadrág, nadrágszíj, topánka és topánkatisztítókefe, köpeny stb.) felvételére, sorcédulák és kiálló számok táblájának elkészítésére, számadások benyujtására, a kompániák létszámkiegyenlítésére, beosztására stb. fordítják.[10] Ez utóbbira nézve Tibád elrendeli, hogy „a Compániák négy szakaszokra, vagy káplárságokra osztattassanak fel, ezekhez a legjobb káplárok választattassanak és pediglen úgy valamint a Compániák jobbrúl vagy balrúl rangéroztattnak, a többi káplárok pediglen szabadossokkal együtt négy részre osztatván, hozzájuk segítségül adassanak". — Meghagyja továbbá, hogy „minden szakasz Commendans, vagy annak jelen nem létében, az utánna következendő tartozik a Vitézekrül felelni, azokra jó vigyázásal lenni, erköltseiket és hajlandóságaikat kitanulni, hogy így minden alkalmatosságokban az ollyatén emberekre szemessen vigyázhassanak".[11]

Június 2-án adja ki gr. Hadik „Kerületbéli Parantsolat"-át, mely június 4-re teszi a kerületébe tartozó Felkelő Sereg indulásának első napját, Győr irányában. A hevesi zászlóalj indulási napja június 7.[12] Egyelőre jún. 10-ig határozza meg a parancs a zászlóalj számára az egyes elérendő „statio"-kat. Eszerint 9-én Fóton és Mogyoródon, 10-én pedig Óbudán kell lenniök. A kerületi generális főhadiszállása jún.

[7] *Gróf Hadik András* altábornagy.
[8] Batt. Par. máj. 27.
[9] Batt. Par. jún. 6.
[10] Csak fehérneműt nem kapnak. „Mivel a vármegye a legénység részére fejérruhát az időnek rövidsége miat is nem adhat, készpénzben akarja kifizetni, arra való nézve Kapitány Urak Compániáiknak effectivus statussát strázsa mestereken alul senkit ki nem vévén magokkal hozzák el, hogy még ma a Vármegye Házánál kivehessem" — mondja Tibád jún. 6-án kiadott Batt. Par.-ában.
[11] Batt. Par. jún. 4.
[12] A távolabb fekvő zászlóaljak tehát már korábban, jún. 4-én útra keltek.

4-én Kápolna, 5-én Gyöngyös, 6-án Hatvan, 7-én Aszód, 8-án pihenőnap, 9-én Kerepes, 10-én pedig Óbuda. Szigorúan meghagyja, hogy „útközben az osztályparancsnokok seregeiket a szükséges rendtartásra oktassák, minden rendetlenségeknek eleit vegyék, s annyira, amennyire a környül állások megengedik, a seregeket felkészítsék s azt előttök láthatóvá tegyék, minő becsületekre fog az válni, ha a többi kerületekhez leendő bé rukkolásokkor nádor ispány eö császári királyi Herczegsége előtt a Mars közben való szép magok viseletekkel fogok dicsekedhetni".[13] Tibád azzal toldja meg a kerületi generális parancsolatát, hogy „ha valahol keresztül megyünk, nem ordításokkal vagy kurjongatássokkal hanem tsendes magunk viselete mellet a legszebb rendel tegyük meg a keresztül való menetelt. Az úton a legkeményebb büntetés alatt valakitül valamit erőszakossan elragadni vagy ellopni (melynél alatsonyabb otsmányabb és gyalázatossabb tselekedet nem lehet) a vitézek közül senki ne merészszeljen; különben ha valaki, amit nem reménylek, ezen parantsolat ellen viteni találna, ha az egész utat vason teszi, hellybe jövetelünk utánn pediglen hadi törvényeink által nekünk nyujtott eszközökhez nyulni kintelenitetni fogunk, kiki magának tulajdonítsa".[14]

Hogy mekkora volt Heves vármegye szeretete és áldozatrakész lelkesedése a felkelő sereg iránt, az abban az elhatározásban nyilatkozott meg, hogy „a vitézeknek könnyebbségére való nézve forspontra fogja a Battaliont egész Bagilig vitetni".[15]

A kerületi parancsnokság intézkedéseinek megfelelően, a Hevesi Battalion 9-én már csakugyan Fóton van.[16] Itt kapja a Sz. Iványi felé történő továbbmasírozásnak utiprogrammját, mely szerint jún. 11-én Buda, 12-én Bia, 13-án Bicske, 14-én Bánhida, 15-én Igmánd és 16-án Sz. Iványi községeket kell elérnie. Tibád azonnal értesíti erről kompániáit s egyúttal ismételten hangsúlyozza a csendesség és a legszorosabb rend megtartását marsközben. Az eddig megtett úton, úgylátszik, kilengésekkel találkozott. „A jó viseletet, tisztaságot, józan életet különössen ajánlom, annyival is inkább, hogy nem kevés illetődéssel tapasztalnom kelletett, ezen hátra tett marsban némelly vitézeknek rendetlen és botránkoztató

[13] Kerületbéli Parantsolat az Hevesi 15.-ik Battalionhoz; Eger. jún. 2.
[14] Batt. Par. Eger, jún. 4.
[15] Batt. Par. jún. 6.
[16] Tibád jún. 9-én este 8 órakor kiadott Batt. Par.-át Fótról keltezi.

magok viseletét".[17] Még jún. 13-án kiadott és Bicskéről keltezett parancsában is kénytelen aziránt intézkedni Tibád, hogy „a vitézek fegyvereiket (mely által igen sok károkat tesznek benne) szekerekre a Mars közbe ne hányák, hanem kiki aztat magával vigye, melly által hozászokván nagy könyebséget annak viselésében fognak tapasztalni". A Battalion tehát még a fele úton van Buda és Győr között, mikor Győr előtt jún. 14-én már megtörtént a döntés. A Dunántúli Felkelő nemesség (kb. 8000 ember) által visszavonulásában támogatott János főherceg serege, a nyugati határ mentén nem tudott oly gyorsan Jenő olaszországi alkirály francia seregétől elszakadni, hogy a döntő mérkőzést elkerülve, a Károly főherceg alatt küzdő főssereggel idejében egyesülhetett volna. Hiába kísérli meg a Dunántúli nemesség, Marcaltó és Karakó táján a franciák előnyomulását megakadályozni vagy legalább is lassítani, a kísérlet nem sikerült. Így hát János főherceg vezérkari főnöke, Nugent tábornok, kénytelen Győr előtt a döntésre hivatott csatát elfogadni. Heves vármegye részéről csak a lovas insurrectió vesz részt ebben az ütközetben és 2 káplárt, 1 közvitézt és 20 lovat veszít.[19] A csata a franciák győzelmével végződik, Jenő alkirály egyesül Napoleonnal és Wagramnál (júl. 5. és 6-án) döntő csapást mér a monarchia hadseregére. Ferenc király kénytelen fegyverszünetet kérni, amit október hó 14-én a lealázó bécsi béke követett. A fegyverszünet utáni időt azonban Ferenc király nem töltötte tétlenül. Bár sorkatonaságát nagyon megtépázták a franciák, még két tényező volt, amit nem játszott ki Napoleon ellen ütőkártyául; egyik a külföld támogatása (porosz vagy orosz segítség) Napoleon erőszakosságai ellenében, a másik a magyar nemesi felkelő sereg tökéletes kiképzése s így egy új, még érintetlen hadsereg harcbavetése.

A külföldi segítségről csakhamar le kellett mondania; ezirányú tárgyalásai nem sikerültek, sőt azzal a veszedelemmel fenyegettek, hogy a mindenről jól informált Napoleon még súlyosabb feltételeket szab a vonakodó uralkodónak.

A nemesi felkelősereg azonban napról-napra nyert jelentőségében. A tervszerű vezetés, az ügyesen és rendszeresen folytatott kiképzés, az állandó gyakorlás és a szigorú fegyelem, derék hadsereget teremtett, azokból a lenézett és kigúnyolt insurgensekből, akik közül egyesek Győr felé vonultukban még Budán is „szennyes ingbe, mezítláb vagy

[17] Kerületbéli Parantsolat. — Pest, jún. 9-én.
[18] Batt. Par. Fót, jún. 9, estvéli 8 óra.
[19] *Szederkényi N.:* Heves vm. tört. IV. k. 339. l.

gatyában" vonultak végig az utcákon.[20] Magyar fajtánk legjellemzőbb vonása a példaképül, utánzásul szolgáló katonaerény, ezúttal is olyan teljesítményekre volt képes, ami bámulatba ejtette még a legelfogultabb insurgens-gyűlölőket is; és mennyi örömöt, határtalan boldogságot szerzett a vezetőknek! A szeptembervégi nagy hadgyakorlatok alkalmával elhangzott rendkívüli meleghangú elismerés és dícsérő sorok tanuskodnak arról, mit érzett a kiváló teljesítmények és nagy haladás hatása alatt a király, a nádor, a kerületi generális és a brigadéros.[21]

A munkából egyaránt kiveszi részét a tisztikar és a legénység. A tisztek hetenként háromszor „Szolgálat és Gyakorlás Oskolába" járnak, ahol előadók és kiképzők gyanánt a Davidovich sorezred[22] tisztjeit találjuk. A legénység délelőtt-délután gyakorlatozik, célbalő, elméleti oktatást nyer a fegyvertöltés, irányzás, találati pontosság, lovasság elleni védekezés és más fontos katonai ismeretekből; a hadi törvényeket állandóan olvassák és magyarázzák nekik. Fegyverét, ruháját rendben tartja. Jellemző, hogy a csapatok a reggeli gyakorlatokhoz még korábban is kivonulnak, mint azt a Táborrend megszabja, úgy, hogy Brigada parancsolattal kell ezt, a pihenés rovására menő ügvbuzgóságot megszüntetni. Lehet-e ezekután csodálkozni, hogy a móri főhadiszálláson tartózkodó és az insurgensek lelkesedését és katonai előhaladását látó királyt csak nagynehezen tudja az úgynevezett békepárt a béke megkötésére rábírni.[23]

Ebben a célszerű hadiiskolában találjuk a mi Hevesi Battalionunkat is a vesztett győri csata utáni időben. Július 21-én Keméndről keltezi Tibád az ő zászlóaljparancsát, 22-én pedig már a komáromi táborban találjuk őket.[24] Hogy a győri csatát követő zűrzavarban a legénység fejét ne veszítse, még Kéménden elrendeli a zászlóaljparancsnok, hogy a legénységnek „a Hadi törvények, főképpen a legszükségesebbek felolvastassanak, hogy tudhassák az hitszegők és lázítók, melly büntetés rossz tetteket követi".

Június 27-én új Brigadérost kap a Battalion, amennyiben Szentes József ezredes-főhadnagyot[25] nevezik ki a

[20] Batt. Par. Bicske, jún. 13.

[21] Őfelsége és a nádor dícsérő sorai: Brig. Par. Komárom, szept. 29. — Hadik elismerése: Ker. Par. Komárom, szept. 30. — Báró Splényi brigadéros hálakifejezése: Brig. Par. Szőnyi tábor, okt. 6. — A hevesi zászlóalj parancsnokának áradozó hangú köszönete: Batt. Par. Szőnyi tábor, okt. 2. és okt. 6.

[22] 34. gyalogezred.

[23] *Voinovich Emil:* i. m.

[24] *Kiss István:* i. m. II. köt. 380. l.

[25] Alezredes.

Brigád élére. Megkapók azok a meleg, baráti szavak, melyekkel az új parancsnok alárendeltjeit erről értesíti s jóleső érzést vált ki belőlünk az az ízzó hazaszeretettől áthatott hang, mellyel a magyar Haza és a Felséges Király iránti hűségre és önfeláldozásra hívja fel a Brigádjába tartozó Battalionok vitézeit: „Vagyon szerentsém az én kedves Nemes társaim atyámfiának és jó Barátimnak, tudniillik: Hevesi, Borsodi, Gömöri és Zempléni könnyű Gyalogosoknak Brigadérossává lenni. Hiszem és reménlem, hogy az én Nemes Társaimat az Édes Magyar Hazánk, Fölséges királyunk szeretete és hűsége, valamint engem, úgy lelkesít. Azért is tudom csak nem bizonnyal, hogy az Brigad Parancsolatimat, mint egy próbált Ezredes Főtisztnek, és mind amelyek az Édes Magyar Haza és Fölséges igen Jó királyunknak javára fundáltattnak önként és készen fogják bé telyessíteni. Hosszas hadi szolgálatommal tett tapasztalásom abban meggyőzött, hogy a katonaság engedelmesség nélkül, szoros[26] ..... bátor szív és tisztaság nélkül tellyességgel harmadnapig sem állhat fel. Azért is a Battalionoknak különössen és kivált képpen ajánlom és parantsolom az fölyebb valók eránt való engedelmességet, amit az káplár parantsol, azt parantsolja az már tsak nem félig elborított Édes haza, jó királyunk fejében, s úgy minden fel felé. Azért azt készen és önként tartozunk életünk elvesztésével is be tellyesíteni, az jó és böltsen kiszabott rendtartást meg mindeneket, az a fű szerszáma a Dolognak. Azért is azokat a tzikkellyeket tartozunk megtartani. Mert egyébbképp minden fenékkel fel fordul és a helet, hogy előre mennénk, hátrálunk. Mindent meg akadályosztatunk és így a legjobb rendelést is, okos és bölts elől járóink haszontalanná és tsúfá lész. A bátorság az a Természetnek a legszebb és legnagyobb ajándéka, az a tsalhatatlan szinezete a magyar Férfinak, még a magyar Asszony is aval különbözteti magát, hát mi hogyne különböztettnénk magunkat vitéz társaim, akiket a mi kedves Atyáink, Testvérjeink és Atyáink fiai, jó Barátink azért még hittel is ki választottak, ide küldöttek, hogy ami kedves édes veszedelemben lévő Magyar Hazánkat, szerelemre méltó kegyes királyunkat, Annak vitéz és bennünket szeretőket s famillyáját vitéz bátorságunkkal megmentsük. Nem pedig azért, hogy a mi kedves Magyar Atyánkfiait ki prédáljuk, ki raboljuk, elől járóinkra támadjunk a rendetlenségben el merülvén meg fúljunk és nemzetünk Össi dütsőségét nem magasztaljuk, hanem azt meg fertőztessük. Kérem azért is Batalions Fő Tiszt Urakat, emlékeztessék elöl valóit tsupán

[26] A következő szó olvashatatlan.

erre, hogy ne szünjenek meg magyaroknak lenni. Úgy a magyarok Istene segedelemmel lészen és el nem hadja őket."

Szentes brigadérosra vár tehát a feladat, hogy ezekben a válságos napokban a gondjaira bízott zászlóaljakat együttartsa, a rendet, fegyelmet megszilárdítsa és e mellett, amennyire az idő és a körülmények megengedik, megfelelően ki is képezze a csapatokat.

Ezekben a napokban ugyanis sok tennivaló várt a brigadérosra. Erre mutat a már június 21-én kelt Főkvártélyi Parantsolat, amely meghagyja, hogy „az Exercírozásban vagyis Gyakorlásban a Tisztekre név szerént felvigyáztasson", továbbá a „Commendánsoknak kötelességében áll arra felvigyázni, hogy az absens Tisztek, Altisztek és Köz-Vitézek, akik híradás és szabadság nélkül a Trupjaiktól eltávoztak, annak rendje szerént szoros vizsgálás alá vegyék". Ugyancsak Főkvártélyi rendelet hozza június 25-éről a nádor azon rendeletét, hogy „mihelyest bé érkeznek azon seregek (t. i. amelyek a győri csatában szétszórattak), törvényesen kérdeztessenek meg, hogy az ellenség előtt való magok viseletéről számot adjanak, mert a magyar Nemesi Betsületnek, hívségnek kötelességei, melyek mindég a Magyar Nemességnek olly szent és tündöklő bizonysággal tételeit erősítették, nem engedik el űzni azt, mely által az egész nemzet gyalázthatik". Evégett elrendeltetik, hogy még 26-án „azoknak, kik el távoztak az ellenség előtt, az meg vizsgálások és itiltetések elő vétessen". A bizottság elnöke báró Luszinszky generális, tagjai: gróf Almássy ezredes-főhadnagy, Főstrázsamester[27] Borhowszky és Veszprémbéli kapitány (itt a név hiányzik) ..... egy strázsa mestere". — Ügyész Gavenda ezredes-főhadnagy.

Mindez a mellett bizonyít, hogy meglehetős gyenge lábon állt ezekben a napokban a fegyelem. Voltak olyan fej nélkül visszarohanó csapatok, melyeknek egyes részeit Pest környékén kellett összegyüjteni és a Táborba visszahozatni. A június 26-ról kelt napiparancs meghagyja, hogy „azon minden fegyveres Emberek, kik Pestrül és annak tájékárul felhozattatnak" illető csapattesteiknek átadassanak. Úgy látszik, hogy még fegyvereik is elkallódtak, ezt igazolják az alábbi sorok: „A fegyverek, mellyek elvétettek Pesten egy részétül a Népnek, azok az illető Regementeknek, Battalionoknak Laistrom jegyzés mellett által adattassanak; az Regementek és Battalionok tudni fogják mellyik Embernek és milyen Személynek kelletik fegyvert adni, akik pedig hibássak az el távozás miat, azok törvényes vizsgálás alá tétesse-

[27] Őrnagy.

nek; melly Regementnek vagy Battalionnak nintsen törvényes ügyészsze az leg közelebbi Regementnél lévő Auditor egyetértésével a visgálást folytassa."

Ezek a rendelkezések tulajdonképen csak a győri csatában résztvett dunántúli csapatokra vonatkozhattak. A hevesi gyalogzászlóalj, amint már egyízben említettem, az ütközet napján Bicske—Bánhida között még csak felvonulóban volt. A hevesiek közül csak a 4. számú lovas század felkelői vették ki részüket a franciákkal való mérkőzésből, mert ezek a báró Luzsinszky generális lovas brigádjába tartozván, közvetlenül az ütközet előtti napokban értek a küzdelem színhelyére és 3 embert és 20 lovat is veszítettek. De mindenesetre a visszaözönlés demoralizáló hatással volt a Győr—Komárom közt összesereglő csapatokra s ezért volt fontos, hogy kellő eréllyel és szigorú fegyelemtartással megakadályozzanak minden rendbontást.

Ezt a nehéz feladatot kellett Szentes brigadérosnak megoldani s úgy látszik eredményesen megfelelt a beléje vetett bizalomnak; erről tanuskodik a hevesi zászlóaljparancsnok július 17-i parancsolata, mely szerint „Eő Felsége, a mi kegyelmes királyunk, kedves testvére Nádor Ispán és Jó Vezéreink által a minapi megszemlélése alkalmatosságával teljes meg elégedésit a vitézeknek tuttára adattya és reménli, hogy minden előforduló alkalmatoságokban magokat vitézi tetteik által meg fogják külömböztetni". — Eme nagy siker elérésében nem csekély szerepe lehetett Szentes brigadérosnak!

Július 14-én a Győr körülzárására rendelt csapatok közé a hevesi Battaliont is kirendelik[28] s így kerül a zászlóalj új parancsnok: Andrássy brigadéros[29] generális vezetése alá és új állomáshelyre is. Hogy mi volt ez alkalommal a zászlóalj speciális feladata, arról a rendelkezésünkre álló Battalion és Brigada Parancsolatok alapján nem tudunk egészen tiszta képet alkotni. Valószínű, hogy miután Andrássy tábornok védte Győr körülzárásakor a Vág vonalát, a hevesi gyalogzászlóalj is ezért került Motsonok környékére; mikor azután megkötetett Napoleonnal a fegyverszünet, Komáromba tértek vissza.[30]

Július 17-én tehát Motsonokon van a Battalion nagyobb része: Elek, Orczy, Péchy és Mártonffy compániái; a másik két compánia: Kiss és Majzik-é Királyin szállásolja be magát. Andrássy, az új brigadéros, szigorú intézkedéseket

[28] *R. Kiss I.*: I. m. II. köt. 380. l.
[29] Báró Andrássy János tábornok.
[30] *R. Kiss I.*: I. m. 247. és 249. l.

léptet életbe a felkelők általános magatartása és kiképzése ügyében; így keményen tilt „minden néven nevezendő Excessusokat, ide értvén fő képen a lövöldözést, melyből a legnagyobb szerencsétlenség és rendetlenség következhet. Úgy az pajtákban, udvarokban és utzákon való dohányzást, valamint minden egyébb lármákat is". — „Parancsoltatik a vitézeknek, hogy mindeneket jó rendbe szegyenek, ki tisztogasanak. Fegyvereikben az kompaniáknál már ki osztogatott ólomal beborított kovákat készítsenek, hogy a szerint az első Parantsolatra a legg nagyobb tisztaságban ki rukkolhassunk; különössen ajánlya aztat is emlitet Generális Úr, hogy a Fő és All-Tisztek a vitézeknek fegyverekben való gyakorlására és tanítására, minden figyelmeteségeket, szóval mindenekre, amit egy fegyvert viselőnek szükséges tudni, oktassák."

Július 24-én már ismét úton van a zászlóalj. A váratlanul bekövetkezett fegyverszünet feleslegessé teszi, hogy Győr körül tartózkodjanak. A főhadiszálláson úgy gondolják, hogy a kiképzésre sokkal alkalmasabb terület Komárom vidéke, s minthogy a fegyverszünet még nem jelentette a béke megkötését is, célszerűnek látszott az insurgensek alapos katonai oktatása és előkészítése. Az insurrectio különben is félévre ajánlatott meg s a hadvezetőség ezt az időt siet kihasználni arra, hogy ha netalán ismét fegyverhez kell nyúlni, legyen a monarchiának egy elég tekintélyes számú, alaposan kiképzett serege, melynek értékét csak növeli az a körülmény, hogy a hazaszeretet fűti és őseink harci erényei állnak előtte buzdító például.

Így kerül a zászlóalj július 25-én Taroskedre (így!),[31] 26-án Imöldre s egynapi megszakítással, „mely a legénységnek pihenésére, úgy nemkülönben minden néven nevezendő holmijoknak rendben szedésére és ki tisztitására szokot rendeltetni, ehez értetődik alsó ruhájoknak is ki mosása", 28-án Komárom alá. Kiss kapitány divisiója, úgy látszik, útközben ismételten külön szállásoltatott el, mert a július 27-i Battalion Parancs szerint úgy kell elindulását intéznie, hogy „Aba mellett a vizen való által menetelnél a Battalion magát egyesíthesse".

Alig pihenik ki magukat a csapatok, augusztus 1-én máris újabb indítóparancs érkezik számukra: „Fölséges Fejedelmünknek hozzánk érkezet kegyelmes rendeléséből holnap reggeli 4 órakor, minden Insurectionalis Battalionok Dunántúl Újj Szőny alá fognak által masirozni és ottan bé Táboroztatni".

Augusztus 2-án tehát már a szőnyi táborban van az

[31] Mai elnevezése: Tardoskedd.

egész Szentes-dandár; erre mutat Hadik generális kerületi kormány-parancsolata, amely e napra már pihenőt rendel el, hogy „a sátorok meg tartván az elegendő Distantiát el készítettessenek".[32] Ugyanekkor elrendeli azt is, hogy „minden rendetlenségek és Excessusok a Fő Hadi Szálláson vagy kívül, a jószágok elprédálása és pusztítása, kerítés szöllők el lobdozása által történhető károk törvény büntetés alat tilalmaztatnak".

A szőnyi táborban való tartózkodás több mint 2 hónapig (aug. 2.—okt. 9.) tart és beszédes bizonysága annak, hogy a magyar embernek vele született katonatulajdonságai folytán, mint lehet egy sietve összehozott, kezdetben kihágásokra hajló, fegyelmet tartani nem akaró, eleinte ruhával és fegyverzettel is hiányosan ellátott seregből, rendszeres kiképzés mellett olyan csapatokat szervezni, melyre büszkeséggel tekintett királya, nádora és sorsának jobbra fordulását várta Magyarország és a porigalázott monarchia ...

A szőnyi tartózkodás idejére eső parancsokat átlapozva, jóleső örömmel állapíthatjuk meg, hogy a magyar katona erényeit tekintve, 1000 esztendő sem hozott változást. Hazaszeretete, melyet a nemesi büszkeségre való hivatkozása csak még jobban kidomborít, óriási teljesítmények elvégzésére és nélkülözés, fáradság eltűrésére képesíti. Fegyelmezettsége, katonás fellépése elöljáróiban tiszteletet és megbecsülést vált ki. A tábori élet szépségei gyönyörködtetik, nehézségei, kellemetlenségei zúgolódásra sohasem késztetik. Érzi, tudja, hogy az egész nemzet szeme rajta függ, hisz a nemzet áldozatkészsége teremtette meg s tartja fenn ezt a parancsnokaiban és vezényleti nyelvében ízig-vérig magyar hadsereget.

Derekas teljesítményeiért nem is marad el a legfelsőbb Hadúr köszönete. Szeptember 28-áról keltezve a következő sorokat küldi a király Splényi[33] brigadérosnak: „A mai exercirozásoknál az Insurectio béli Gyalogságnak tellyes megelégedésemmel meg bizonyosodtam azon nagy előmenetelekrül, mellyet ezen seregek ily kevés idő alat tettek, melyre nézve el nem mulaszthatom, hogy a Generálisoknak, különösen az Ezredes és Fő Tiszteknek, úgy az egész Vitézségnek, az én tökélletes megelégedésemet ki ne nyilatkoztatmám". Ugyanígy fejezi ki köszönetét a nádorispán is, aki különösen „szorgalmatos igyekezetüket és engedelmességüket" hangsúlyozza.

Maga Hadik kerületi parancsnok is tőle szokatlan melegséggel mond a nagy eredményekért és sikerekért köszönetet, úgy a tiszteknek, mint a vitézségnek. „Az Ezredes és Fő-Tiszt

[32] Ker. kormánypar. aug. 2.
[33] Báró Splényi Ignác tábornok.

Urak legyenek bizonyosak arrul, hogy soha el nem fogom felejteni, mennyi részt vettek seregeinknek ily hirtelen való tökéletesítésében és hogy minden alkalmatosságban fejenkint mindnyájóknak az én érzékeny köszönetemnek jeleit adni egész örömel kész leszek. — A vitézséget a strázsamesteren alól tegyék bizonyossá az én tellyes megelégedésemrül és köszönetemrül, mellyet ők az ő állandóúl mutatot jó akarattyok meg nem tsonkúlt igyekezetek által egész jussal meg érdemlenek."

Október 8-án már lázasan készülődik a zászlóalj tovább indulásra. „Minden órában várhattyuk el masírozásunkat" — mondja a zászlóaljparancs, „azért is szükséges, hogy kompania kommendans urak olly rendben és karban tartsanak mindeneket, hogy mihelyst az el masirozásra a Parantsolat megérkezik, minden hátra maradás nélkül el indulhassanak."[34]

Október 11-én azután már Szenden találjuk őket. Közel 3 hetet tölt itt a zászlóalj, a gyakorlásra legalkalmatlanabb időben. A „nagy sarak" miatt a foglalkozás abból áll, hogy „a szolgálat és gyakorlás Regulamentumából a legg szükségesebb czikelyek felolvastassanak, hogy így amit ekkoráig tanultak, annál inkább eleven emlékezetükben maradhasson". Nehogy pedig a foglalkozás hiánya kihágásokra adjon alkalmat, a parancsnok nem tudja elegendőképen ajánlani „a jó viseletet, józan és jámbor életet, hogy felyebb valóink előtt edig szerzet Betsületünket nem tsak fent tarthassuk hanem aztat ditséretes jó viseletünk által öregbithessük".[35]

Október 17-én már minden jel arra vall, hogy „az felkelő Sereg hazabocsájtása tervbe vétetett". Splényi brigadéros közlése szerint a reguláris katonák „már elmaséroztak Étérül". Ami pedig a tisztek és legénység szabadságkérését illeti, „mindazokra tsak azt felelhetem, hogy én kérdezvén a felöl a Fő Hertzegségét Nádor Ispány Palatinus Urunkat oly választ nyertem, hogy kiki várakozásban légyen, mivel *rövid üdő alat haza fognak botsájtatni*..."[36]

Ez a biztatás nem vált ugyan hamarosan valóra, mert még 2 hónap is beletelt, mire haza jutottak. Ismeretes az a konfliktus, ami a király és a nádor között emiatt bekövetkezett. Őfelsége álláspontja győzött s csak december havában indultak el a csapatok haza vármegyéikbe.

Október végén Szendről is tovább indul a zászlóalj. 30-án Móron, 31-én Magyar Almáson és Zsámolyon szállásoltatnak be, de már nov. 7-én Váál községben találjuk őket. A zászló-

[34] Batt. Par. Szőnyi Tábor, okt. 8.
[35] Batt. Par. Szend, okt. 11.
[36] Batt. Par. Szend, okt. 7.

alj ismét két részletben kerül elhelyezésre. Kiss diviziója Szent Péteren, a többi 4 kompánia Váálon állomásozik. Ez utóbbi helyen székel a Brigada Commandó is, miért is nagy gondot okoz Tibád zászlóaljparancsnoknak, hogy a legénység kifogástalan magaviseletet tanusítson. Az utolso hónapokban kiadott parancsok különben is a felkelő sereg szellemének és fegyelmezettségének bizonyos fokú meglazulásáról tesznek bizonyságot. Mintha a közeli hazajutás gondolata könnyelműségekre és engedetlenségekre csábítaná őket. Szolgálatba lépve nem eléggé tiszta a ruhájuk, az utcákon is rendetlenül jelennek meg, „amint sokakat keletet látni *mezétláb, gatyában* senki se mutassa magát, hanem mindenkor annak rengye szerint felöltözve", követeli Tibád;[37] gazdáikkal a falubeli uraság erdeibe járnak is ott a legszebb fiatal fákat engedély nélkül kivágják stb.[38] Már Magyar-Almáson is olyan nagy fokú kihágásokat követtek el, hogy számosan „gonosz tetteikért, a kárnak vissza térítése mellett is, egész hazáig vason tartatnak és úgy masérozni fognak..."[39]

Még a „Sub Alternus Tiszt Urak" is elhanyagolják kötelességeiket, „hivataljaiknak a kompaniaknál annak rendje szerint meg nem felelnek; a parantsolat kiadásoknál ritkán vagy épen meg sem jelennek és így, semmiféle parantsolatokat és rendeléseket nem is tudhatnak".[40]

A szolgálatnak ez a lazább felfogása, a kihágások gyakoribb volta, szerintem, a közeli szabadulás gondolatának tudható be.

December 7-én végre hazafelé indul a zászlóalj. Tibád minden gondolata, hogy nemes katonához méltó viselkedést tanusítsanak útközben a kompaniák vitézei. „Kiki úgy visellye magát valamint egy derék Nemesi erköltsből fel ékesítet Vitészt illet, hogy így nem tsak innen minden betsülettel el indulhassunk, hanem az egész utunkban is eddig nyert betsületünket, minden legkiseb meg förtösztetés nélkül honnyainkban magunkkal el-vihessük; meg vallom igen sajnálnám, ha a minapában már ki adot Parantsolat szerént a rosz maga viselőket egész hazáig vason vitetni kintelenítetném".[41]

Első állomásuk úgy látszik Török-Bálint,[42] hogy azután innen merre vették útjukat, milyen falukat érintettek útköz-

[37] Batt. Par. Szend, nov. 8.
[38] Batt. Par. Szend, nov. 11.
[39] Batt. Par. Szend, nov. 22.
[40] Batt. Par. Szend, nov. 22.
[41] Batt. Par. Szend, dec. 6.
[42] Batt. Par. Szend, dec. 6. A Battalion az elindulásra a templom alat öszve álitatik; a kapitány Kiss Úr divisiója Szen Péterül egyenesen masirozik *Török Bálintra.*

ben, arra a parancskönyv nem ad többé felvilágosítást. Tíz napig tartó menet után december 16-án érkezik a zászlóalj Egerbe.[43] Feloszlatásukra azonban csak a következő év január hónapjában kerül a sor. Nem volt könnyű dolog addig is a hazavágyó, féllábukkal már otthon járó inzurgenseket rendben tartani. Erre mutat Tibád 1810 január 8-án kelt parancsa, melyben keserűen fakad ki, hogy „szégyen szemmel majd minden nap látnom kell, hogy némellyek a Vitézek közül nem Nemes katonához illő módon, hanem egy magárul égészen el felejtkezett, gyáva, tunya és pranda ember módgyára minden testi öltözetekben mutogattyák magokat, sőt kenetlen topánkában, beretválatlan és mezitelen nyakkal jelennek meg."[44]

A zászlóaljat megérkezése után nem Egerben, hanem a környékbeli falvakban szállásolták el. Egerben csak a zászlóalj-törzs tartózkodott. A legénység legnagyobb része szabadságra ment, azzal a meghagyással, hogy legkésőbb január 15-éig kompániájához újra bevonuljon. Erre az intézkedésre azért volt szükség, mert a revisió idejére minden vitéznek századánál kellett lennie, hogy „mindeneket jó karban és a legnagyobb tisztaságban helyeztessenek".[45] Ugy látszik, sokan lehettek, akik a kiadott parancs ellenére 15-e után is engedelem nélkül falujukba távoztak. Erre mutat a jan. 17-i Battalion Parancsolat, mely szerint „hogy a haza futkosást ennek utána meggátolják, szükséges, hogy minden nap a kompániak parancsolatra öszve hivattasanak, annak rengye szerint nevenként felolvastassanak és a Tisztaságra. hogy minden illendőségel a Revisiónál, ahol sok szem fog reánk nézni, meg jelenhessünk, keményen szorítassanak".[46]

Jan. 23-án adta tudtul Tibád a „generális-parancsolat"-ot, mely a Revisió napját 26-án reggel 7 órára tűzte ki. E végből megparancsolta, hogy mind a hat kompánia már 25-én reggel Egerben legyen, hogy a másnap megtartandó revisióra „az egész felkelő Hevesi Sereg (a lovasokat is beleértve) minden készülettel lineába álljon."

Ez volt különben Tibád „major"-nak a hevesi insurgensekhez intézett utolsó parancsa, már csak 3 nap választotta el a leszerelés pillanatától, de azért még sem szünt meg vitézeit. nemes katonához illő példás viselkedésre kérni és figyelmeztetni. „A Vitézeknek parantsolatban kiadasson, hogy egyedül azt a barátságot utoljára kívánom tőlök, hogy magokat utoljára ebben ez napokban minden tisztességgel viselyék, a

[43] *Kiss:* I. m. 380. l.
[44] Batt. Par. Eger, jan. 8.
[45] Batt. Par. Eger, jan. 2.
[46] Batt. Par. Eger, jan. 17.

Revisio alkalmatosságával pedig a legnagyobb tsendességet és illendő engedelmességet ajánlom".

Ezekkel a szavakkal végződik a 124 oldalnyi, 2° nagyságú parancskönyv, melynek minden sorából egy öntudatos parancsnoknak, lelkiismeretes és öntevékeny tisztikarnak s a nagy idők szellemét megértő, testi fáradságot nem ismerő, minden áldozatra kész nemesi felkelő seregnek jó magatartása, minden gáncson, rosszindulatú lekicsinylésen felül álló teljesítménye és önzetlen magyar katonához illő hazaszeretete jut kifejezésre.

Némuljon el tehát a rosszakarat, mely az utolsó nemesi felkelést, önhibáján kívüli sikertelen vállalkozása miatt, annyi támadással illette.

Dr. Erdélyi Gyula.

A DEBRECENI ÜTKÖZETRŐL.

(1849 augusztus 2.)[1]

I.

Nemzetünknek talán egy háborújáról se írtak össze annyi valótlanságot az olvasók hiszékenységében bízó krónikások, mint éppen az 1848—49. szabadságharcról. S hozzátehetjük, talán semmiféle más háborúnk leírásában se látjuk azt az egyoldalúságot, amely utolsó függetlenségi harcunk eseményeinek tárgyalásában úgyszólván lépten-nyomon szemünkbe ötlik.

Ennek is megvan — főként magyar részről — a maga különös oka. Ugyanis, a szabadságharc siralmas bukása után, a magyar kormány legfontosabb iratai, a magyar és osztrák hadsereg csaknem teljes hadműveleti anyagával együtt, tüstént a bécsi levéltárakba kerültek s a legújabb időkig nem is férkőzhetett hozzájuk senki.

Ez a körülmény a történetírók nagy részét olyan térre csalogatta, ahol a levéltári anyag hiánya kevésbbé volt érezhető s ahol az író egyéni felfogása is korlátlanabbul érvényesülhetett. Így tolódott el lassankint az érdeklődés súlypontja, a nemzetnek az osztrákokkal, oroszokkal, valamint a fellázadt nemzetiségekkel vívott élet-halálharcáról, a két vezető férfiú — Kossuth és Görgey — személyére s a közöttük kifejlődött ellentétre. Ez utóbbinak feszegetése a közhangulatnak is megfelelt. Könnyebb téma volt, mint a hadműveletek tudományos tárgyalása s tág teret nyitott az ellenszenv és rokonszenv legkülönbözőbbfokú megnyilvánulásának is.

Néhai Riedl Frigyes találóan mondotta, hogy „a magyar ember a hírlapok papagája"; elhisz és valóságként ad tovább mindent, amit az újságok eléje tálalnak s nem kutatja, vajjon igaz-e, amit olvasott? Riedlnek ez a mondása a szabadságharc történetének olvasóközönségére különösen jól illik. Nem kért bizonyítékokat ez a közönség azoktól se, akik a Kossuth—

[1] Székfoglaló a Magyar Tudományos Akadémián, 1926 október 18-án.

Görgey-ellentét szemszögéből vizsgált eseményeket, akár jóhiszeműen, akár tudatosan, elferdítve adták elő a napisajtóban. Bajos is lett volna őket cáfolgatni, mert mindaz, ami az ellenvéleménynek biztos alapot adhatott volna, Bécsben, zár alatt volt. A bizonyítéknélküli cáfolatnak pedig nem volt meggyőző ereje, a legképtelenebb állítással szemben se.

Azon fordult meg tehát minden, hogy kinek hisznek jobban: a vádlónak-e, avagy a védőnek? Minthogy azonban a vádlott, közvetve vagy közvetlenül, legtöbbször az a Görgey volt, akinek homlokára az árulás bélyegét *kellett* sütni: természetes, hogy a védőket a sokkal számosabb és hangosabb vádlók rövidesen letorkolták. Ennek az áldatlan tollharcnak főként a történelmi igazság adta meg az árát. A be nem bizonyított, de meg se cáfolt állítások nagy része, a valóság látszatával ment át a köztudatba s onnan később a szakszerű hadtörténelmi irodalomra is visszahatott.

Most már nyitva vannak a bécsi levéltárak s az olyan sokáig lappangott igazság lassacskán útat tör magának; de még sokáig fog tartani, amíg a hosszú évtizedeken át megcsontosodott tömérdek balhitet, a hivatalos okmányok perdöntő erejével el tudjuk oszlatni.

A debreceni ütközet is egyike azoknak az eseményeknek, amelyeknek balsikeréből Görgey ellen vádat kovácsoltak. Súlyos volt ez a vád, mert nem kevesebbről volt benne szó, mint arról, hogy Görgey az I. magyar hadtestet az orosz főhadsereg *megtámadására* kényszerítette s ezzel a ki nem kerülhető katasztrófába taszította. S ez nem volt elég, hanem a hadtestparancsnok — Nagy-Sándor József tábornok — ellen táplált gyűlöletből, nem segítette meg a bajbajutott I. hadtestet, noha megtehette volna.

Akik ezt állították, maguk se tudtak egyetlen egykorú hiteles okmányt se felmutatni, amellyel vádjaikat támogathatták volna. De fölösleges is volt, mert így is elhitte az olvasóközönség legnagyobb része s feltétlenül hiteles bizonyítékra a védők se hivatkozhattak.[2]

Én most más alapon nyúlok ehhez a sokat bolygatott kérdéshez. Nem az ellenszenv vagy rokonszenv, hanem az immár hozzáférhető hivatalos okmányok alapján igyekezem világosságot deríteni arra, vajjon ez a két vád valóban helytálló volt-e, avagy sem?

[2] A felsődunai hadseregnek a Nemzeti Múzeumban (Görgey-Levéltár) őrzött hadműveleti naplója július 26-ával megszakad. Ebben tehát a debreceni ütközetről semmi sincs.

Mielőtt azonban erre áttérnék, röviden vázolnom kell a felsődunai magyar hadsereg és az orosz fősereg akkori helyzetét is, hogy minden egyebet annál jobban megérthessünk.

*

A Komáromból visszavonuló felsődunai hadsereg,[3] 1849 július 26-án, a következő helyzetben volt:

A VII. hadtest Sajóhídvéget, Bőst és Hernádnémetit, a III. hadtest Hernádkakot és Gesztelyt szállotta meg; az I. hadtest pedig Csanálostól, Kisdobszán át, Baksaszentistvánig foglalt állást. A hadseregparancsnokság főhadiszállása Szerencsen volt.

Görgey másnap (27-én) már megtudta, hogy az orosz fősereg egy része, július 26-án, Poroszló és Tiszafüred között hidat vert s Tiszafüredet is megszállotta. Ennélfogva — nehogy az oroszok Debrecen felől elvághassák az útját — rögtön megparancsolta, hogy július 27-én a III. és VII. hadtest Szerencsen át Mezőzomborra, az I. hadtest pedig Megyaszóra, majd onnan Legyesbényére vonuljon vissza. A 28-ról 29-re virradó éjszakán mind a három hadtest átkelt Tokajnál a Tiszán s 30-án Nyiregyházára ért. Innen kezdve már megvolt a lehetősége annak, hogy a Tiszán átkelő orosz fősereg a felsődunai magyar hadsereg útját elállhassa, holott most az volt a legsürgősebb és legfontosabb feladat, hogy Görgey a Szegednél gyülekező déli magyar hadsereggel minél gyorsabban egyesüljön.

A felsődunai hadsereg, az oroszok várható támadására vonatkoztatva, oldalmenetet hajtott végre, amelynek biztosításáról Görgey akként gondoskodott, hogy hadseregét, Nyiregyházától kezdve, két menetvonalra osztotta el. A keletin a III. és VII., a nyugatin — vagyis az ellenséghez közelebb esőn — az I. hadtest vonult dél felé. *Ennek az utóbbinak tehát az volt a feladata, hogy a hadsereg zömének zavartalan továbbjutását biztosítsa.*

A július 28-án Szerencsen kiadott 208. számú rendelkezés szerint,[4] július 31-én az I. hadtestnek Újfehértóra, a másik kettőnek Nagykállóba kellett jutnia. Augusztus 1-én az I. hadtest Hadházra érkezett s így az ugyanakkor Nyíradonyba ért III. és VII. hadtesttel egymagasságban volt.[5]

[3] I. (Nagy-Sándor), III. (Leiningen) és VII. (Poeltenberg) hadtest.

[4] *Kriegsarchiv Wien:* Feldakten der ung. Ins. Armee 1849. Faszikel VII. Nr. 353. Teljes szövege az I. függelékben található. (Kriegsarchiv ezentúl = *K. A.* Feldakten = *F. A.)*

[5] Augusztus 2-án reggel 5 órakor kellett volna az I. hadtestnek továbbindulnia Debrecen felé. (I. függelék.) Görgey — bizo-

Az oroszok azonban egy kissé megkéstek. Herceg Paskiewitsch tábornagy ugyanis nem tudta bizonyosan, hogy Görgey hol van[6] s a Hernád mellett vívott harcokból azt követ-

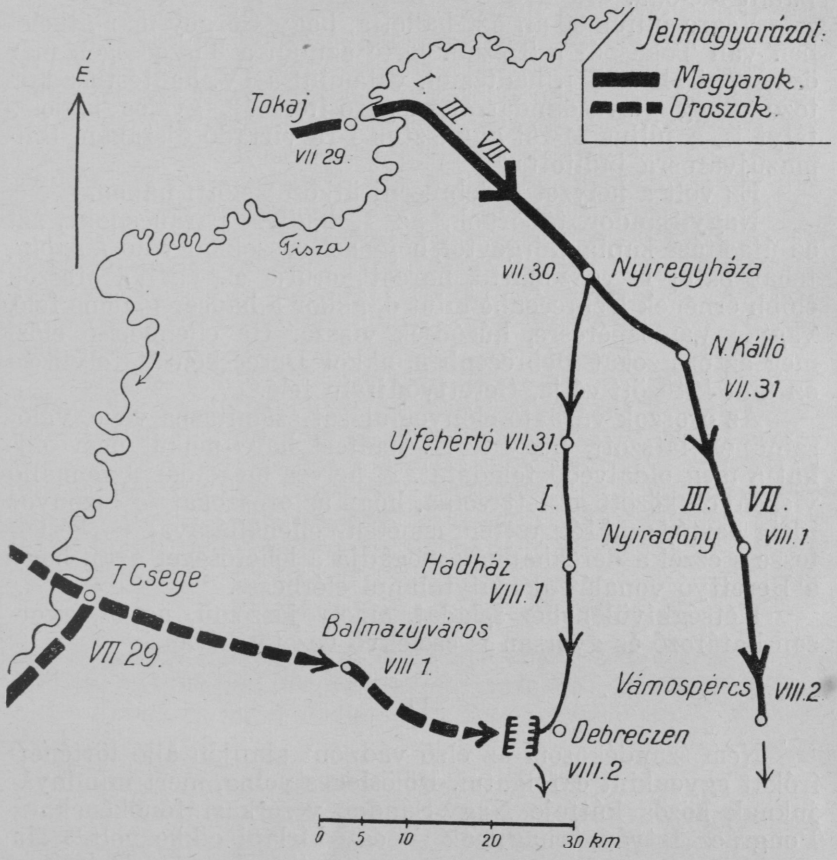

1. vázlat.

keztette, hogy a felsődunai hadsereg Kassa felé fordul, hogy az oroszok összeköttetéseit Galicia felé megszakítsa.[7] Paskie-

nyára csak emlékezetből — hibásan közli a menettervet. (*Életem és működésem:* II. 294. l.) Tévedtek tehát mindazok is, akik az ő adataira támaszkodtak.

[6] *Neidhardt:* Bericht über die Kriegsoperationen der russ. Truppen gegen die ung. Rebellen. III. 34. és k. l.

[7] Paskiewitsch feltevése nem is volt egészen alaptalan, mert Görgey, néhány nappal előbb, magához akarta venni Kazinczy ezredes céltalanul ide-oda sétálgató hadosztályát s azzal megerő-

witsch Debrecen felé is szeretett volna menni, de a hátát is féltette; napokon át nem tudta magát semmiféle döntő lépésre szánni s minden különösebb cél nélkül tologatta csapatait ide-oda.

Végre július 30-án azt hallotta, hogy Görgey már átkelőben van Tokajnál a Tiszán. Erre azután a Tiszacsegén már összevont II. és III. hadtestet, valamint a IV. hadtesthez tartozó s egy lovasdandárral megerősített 12. gyalog hadosztályt is, a július 31-ről augusztus 1-re virradó éjszakán, Balmazújvárosra indította.[8]

Ez volt a helyzet a debreceni ütközet előtti napon.

Nagy-Sándor tábornok, az I. hadtest parancsnoka, azt az útasítást kapta Görgeytől, hogy az oroszokkal való *komoly*, tehát balul is végződhető, harcot kerülje el. Ha az oroszok előbb érnének Debrecenbe mint ő, akkor a hadsereg zöme felé, vagyis Vámospércsre, húzódjék vissza. Ha ellenben ő előzi meg az oroszokat Debrecenben, akkor Derecskén át folytassa az útat kitűzött célja, Berettyóújfalu felé.[9]

Az oroszok várható előnyomulását számításba véve, valószínűnek látszott, hogy az I. hadtest harc nélkül nem oldhatja meg oldalvédő feladatát. A helyes megoldás a fennálló viszonyok között az lett volna, hogy az oroszokat — bizonyos ideig tartó, szükség esetén ismételt, ellenállásával — késleltesse s ezzel a derékhadnak megadja a lehetőséget arra, hogy a Berettyó vonalát akadálytalanul elérhesse.

Kétségkívül nehéz feladat, amely jószemű, ügyes, gyorsan határozó és gyorsan is cselekvő vezetőt kíván.

II.

Nem szándékozom az első vádpont alapján álló történetírókat egyenkint cáfolgatni. Fölösleges volna, mert mindnyájuknak közös kútfeje Nagy-Sándor vezérkari főnökének — Pongrácz István őrnagynak — egy hírlapi cikke volt.[10] Ha

södve szándékozott az oroszokat megtámadni. (*Görgey* a hadügyminiszternek: Nyiregyháza, 1849 júl. 30. *K. A.* F. A. der ung. Ins. Armee 1849. Fasc. VII. Nr. 390.)

[8] *Rónai-Horváth Jenő* — merőben tévesen — azt állítja, hogy csupán a IV. orosz hadtest vonult Debrecen alá s ütközött ott meg Nagy-Sándor hadtestével. (*Az újabbkori hadviselés története:* 439. l. és *Magyar Hadikrónika:* II. 529. l.)

[9] *Görgey:* Életem és működésem. II. 293—294. l. — Ezt az útasítást Nyiregyházán élőszóval kapta Nagy-Sándor. A Szerencsen kiadott menetintézkedésben nincs nyoma.

[10] „Nagy-Sándor József tábornok és a debreceni csata előzményei". (*Hon:* 1867. évf. 157. sz., júl 11.) — *Pongrácz* 1821-ben született. A forradalom kitörése előtt hadnagy volt a cs. kir. 8. („Coburg") huszárezredben.

tehát sikerül bebizonyítanom, hogy Pongrácz leírása a debreceni ütközetről szóló *egykorú* hivatalos adatoktól eltér, akkor már kétségtelen, hogy hibás nyomon jártak mindazok is, akik utána indultak. Halljuk tehát, mit is mond Pongrácz?

„Augusztus 1-én Hadházra értünk. Már útközben Korponay, futárja által, oly határozottsággal tudósít az oroszoknak a Tiszán átkeléséről és Újváros[11] felé nyomulásáról, hogy azt tényeknek kellett tartanunk, ennek folytán felszólítottam Nagy-Sándort, egyezzék bele, hogy Hadházról, amint seregünk kipihen, induljunk rögtön tovább, nehogy az ellenség hátravonulási vonalunkat elfoglalhassa.

Tudósítottam Korponayt, hogy még az éjjel indulunk, lehetőleg tartsa magát; tudósítottam a főtábornokot,[12] hogy kénytelenek vagyunk, bár igen fáradt seregünk, még mai napon éjjel Debrecen alá vonulni és hogy Hadházon a választ nem kaphatom...

Megjött augusztus 2-ika... Ha most az oroszok nem támadnak és seregünk élelmezheti magát, tovább húzódhatunk kemény csata nélkül; csak egynehány órát kértünk a sorstól, hogy kipihenhessen a sereg. A podgyász, a betegek és minden felesleg Derecske felé küldetett; de a reggeli órákban egy parancs érkezik, mely a helyzetet egészen megváltoztatja; ime itt következik eredetiben, német nyelven:

An das I-te Armee-Corps.

Das I-te Armee-Corps hat sich von Debreczen gegen Ujváros à cheval der Strasse aufzustellen; und zeigt sich der Feind, so ist er anzugreifen und zu schlagen.

Görgey m. p.

Rögtön elhívattuk a főtiszteket és haditanácsot tartottunk... Az ellenség állását ismerve, az előbbi rendeletekre útalva... említett rendelet megtartását veszélyesnek tartottam és a haditanácsban ellene szavaztam."

Ezt mondja Nagy-Sándor vezérkari főnöke, 1867-ben, tehát 18 évvel a debreceni ütközet után, pusztán emlékezőtehetségére támaszkodva, amely pedig vajmi gyakran cserben szokta hagyni a gazdáját.[13]

[11] Balmazújváros. — Korponay jelentéseit a II—IV. függelékben közlöm.

[12] Görgeyt.

[13] Az idézett parancs súlyos békót vert volna Nagy-Sándorra.

A támadás t. i. — a fennállott kedvezőtlen erőviszonyok következtében — csupán akkor járhatott legalább pillanatnyi eredménnyel, ha meglepetésszerű voltával *megelőzi* és meghök-

Hiszen mi, a most lezajlott világháború katonái, is lépten-nyomon tapasztalhattuk, hogy olyan események, amelyekben résztvettünk ugyan, de amelyekről sokat hallottunk és olvastunk, összezavarodnak az elménkben s végül már magunk se tudjuk határozottan, hogy mit láttunk, mit hallottunk és mit olvastunk, ha csak az illető élményt a helyszínén rögtön és pontosan fel nem jegyeztük.

Ugyanez történhetett Pongráczcal is, mert 18 év hosszú idő ám, s a később felsorolandó körülményekkel együtt elegendő volt arra, hogy ezt a parancsot, amelynek se számát, se keltét nem tudja, hibás szöveggel közölje. Ezzel azután hitelesnek látszó alapot teremtett mindazoknak a támadásoknak, amelyek Görgeyt a debreceni ütközet miatt érték.

Pongrácz 1849 nyarán Nagy-Sándor vezérkari főnöke volt. Feljegyzéseiben megvolt a jólértesültség minden feltétele s így azt, amit a debreceni ütközet előzményeiről írt, katonai szakemberek is hitelesnek fogadták el.[14]

Én most nem valami ellenkezően valló szem- és fültanut állítok sorompóba Pongrácz idézett szavai ellen, hanem az ő saját jelentései alapján igazítom helyre azt, amit az ütközetre, főként pedig a most szóbanforgó első vádpontra vonatkozóan írt.

A bécsi hadilevéltárban megvan Pongrácz Hadházon, 1849 augusztus 1-én délelőtt ½10 órakor írott Nr. 2. Op. jelzésű jelentése,[15] amelynek idevágó része így szól:

„Ist der Feind wirklich stark und hat er den Willen, nach Debreczen vor uns anzukommen, was nach aller Wahrscheinlichkeit morgen[16] *geschehen könnte, so wäre vielleicht zweckdienlich ihm zuvorzukommen und heute Nachts dahin*

kenti az oroszokat. Ez pedig csakis úgy lett volna lehető, ha Nagy-Sándor a támadás irányának és helyének megválasztásában teljesen szabadon járhat el. Így azonban, a debrecen—balmazújvárosi út két oldalához ragasztva, a *kezdés* óriási előnyétől meg lett volna már előre fosztva.

El tudjuk ugyanis képzelni, hogy ha az I. hadtest, az országúttal párhuzamos dülőútak valamelyikén előrenyomulva, *váratlanul* a felvonulóban lévő oroszok oldalába támad: ott, a sűrű kukoricaerdők között, kellő tájékozás és áttekintés hiányában, a legnagyobb zavarba hozhatta volna őket. Hiszen jól tudjuk, menynyire féltették — sokszor ok nélkül is — az oldalukat meg a hátukat.

[14] *Gelich:* Magyarország függetlenségi harca. III. 797. és k. l. — *Breit:* Magyarország függetlenségi harcának katonai története. III. 212. és k. l.

[15] *K. A.* F. A. der ung. Ins. Armee 1849. Fasc. VIII. Nr. 8. (Teljes szövege a VI. függelékben.)

[16] Augusztus 2.

zu marschieren, um ihn morgen dort schlagfertig erwarten zu können und daselbst ein Gefecht anzunehmen, wenn er nachrückt. Man bittet daher schleunigst für jeden eintretenden Fall um die nötigen Verhaltungen."

Ha ezt a jelentést egy kissé boncolgatjuk, akkor világosan az tűnik ki belőle, hogy:

1. Pongrácz nem „*tudatta*" Görgeyvel a hadtest továbbvonulását, hanem csak *javasolta* azt.

2. *Pongrácz nemcsak azt az eszmét vetette fel, hogy az I. hadtest, az éjszakát is felhasználva, Debreczen alá vonuljon, hanem azt is, hogy ott az ellenséget megelőzze s vele megütközzék.*

3. Szó sincs Pongrácz jelentésében arról, hogy a nyíradonyi főhadiszállás válasza az I. hadtestet már nem találhatja Hadházon.

Feltűnő és teljesen szabálytalan jelenség, hogy az ügydarabot Pongrácz, nem pedig a hadtestparancsnok, írta alá s még a szokásos: „*Auf Befehl*", vagy: „*Im Auftrage des Commandanten*", formula is hiányzik róla. Ez azonban, természetesen, nem menti fel Nagy-Sándort a felelősség reá eső részétől. Erről később még bővebben szólok.

Lássuk már most, mit felelt a hadseregparancsnokság Pongrácz most tárgyalt jelentésére? Nagyon fontos ez a válasz, mert mint majd bebizonyítom, ez volt az a rendelkezés, amelyet Pongrácz — emlékezetből — hibás szöveggel közölt. Eredeti fogalmazványa most is megvan a bécsi hadilevéltárban, Pongrácz előbbi jelentéséhez csatolva.[17] Teljes szövege pedig szóról-szóra ez:

Nr. 211.
An das 1. Armme Corps Commando
Nyiradony am 1. Aug. 1849.

Zu Folge der vom heutigen Tage lautenden Zuschrift wird dem Armeecorps-Commando hiemit aufgetragen, gleich nach dem Abkochen nach Debreczin zu marschieren und daselbst gegen Újváros Stellung zu nehmen. Sollte der Feind morgen angreifen, so muss das Gefecht angenommen und derselbe geworfen werden. Für die übrigen Tage bleibt die Disposition dieselbe, welche dem Armeecorps noch von Szerencs aus Nr. 208. ertheilt wurde.

Hasonlítsuk most ezt pontosan össze azzal, amit Pongrácz a „Hon"-ban a debreceni ütközet előzményeiről írt.

[17] *K. A.* F. A. der ung. Ins. Armee 1849. Fasc. VIII. ad Nr. 8. (Erre a fontos iratra ezentúl csak mint 211. sz. rendelkezésre hivatkozom.)

Azonnal láthatjuk, hogy mélyreható eltérések vannak közöttük. Megdűl mindenekelőtt Pongrácz állítása, hogy a nyíradonyi főhadiszállásnak a debreceni ütközetre vonatkozó parancsa az I. hadtestet váratlanul érte, mert nyilvánvaló, hogy a megütközést maga Pongrácz ajánlotta. A főhadiszállás csak hozzájárult, amint ezt az intézkedés legelső mondata bizonyítja, amely Pongrácz aznapi jelentésére s az abban foglalt indítványra vonatkozik.

De — ami legfőbb — *megdűl az a nagyon sűrűn hangoztatott vád is, hogy Görgey az oroszok megtámadására útasította Nagy-Sándort.* Ilyesminek a 211. sz. rendelkezésben nyoma sincs. Csupán az van benne, hogy *ha az ellenség támadna, akkor a hadtest fogadja el a felkínált harcot s verje vissza a támadót.* Ez pedig nagyon nagy különbség!

Természetes, hogy egy, a hadsereg oldalát biztosító hadtest nem szaladhat meg az első ágyúszóra, mert akkor nem teljesítette a kötelességét, ami az adott esetben nem lehetett más, mint meggátlása annak, hogy az ellenség a hadsereg zömét megzavarja. Hogy aztán az oldal- és hátvédő csapatok helyzete mindig nehéz s hogy harcuk különösen akkor, ha egy bizonyos időpontig mindenáron helyt kell állaniok, súlyos áldozattal jár, az a dolog természetéből folyik.

A helyzet Debrecen táján, 1849 augusztus 2-án, olyan volt, hogy az I. hadtest harc nélkül alig oldhatta meg a feladatát. Az oroszokkal való összecsapásra tehát számítani kellett. De végzetes botlás lett volna, ha a hadseregparancsnokság az alapjábanvéve *védőszerepre hivatott* oldaloszlopot, már egy nappal előbb, *támadásra* ösztökéli, holott azt se tudhatta, hogy az erőviszonyok alapján meg voltak-e a sikeres támadás feltételei. Ez a hiba itt, mint látjuk, nem történt meg.

A 211. sz. rendelkezésben az is benne van, hogy a többi napokra a Szerencsen kiadott (208. sz.) rendelkezés vonatkozik, vagyis az I. hadtestnek augusztus 3-án kellett volna Derecskére vonulnia. Pongrácznak a „Hon"-ban megjelent leírása azonban azt a látszatot kelti, mintha Nagy-Sándor még augusztus 2-án délután tovább akart volna déli irányban húzódni, de közbevágott Görgey parancsa, mely az I. hadtestet maradásra és harcra kényszerítette.

Ezzel — Pongrácz szerint — az egész helyzet felborult. Valójában pedig semmit sem változott, ami Pongrácznak már Debrecenben, augusztus 2-án reggel 8 órakor, írott jelentéséből a legnagyobb határozottsággal tűnik ki.[18] A VII. függelékben ezt is szószerint közlöm, ide csak néhány sorát iktatom, mert állításom bizonyítására ez is elég:

[18] *K. A.* F. A. der. ung. Ins. Armee 1849. Fasc. VIII. Nr. 10.

„*Nach erhaltener Disposition ist das Armee-Corps nach dem Abkochen gestern von Hadház nach Debreczen marschiert.*"

Majd tovább: „*Alle Vorsichtsmassregeln sind getroffen um ihn*[19] *gehörig zu empfangen.*"

Végül: „*Nach der alten Disposition wird das Armee-Corps morgen*[20] *nach Derecske marschieren.*"

Az első mondat azt bizonyítja, *hogy az I. hadtest csak a hadseregparancsnokság válaszának megérkezése után indult el Hadházról.* S minthogy ez a válasz egyúttal a másnap netalán kínálkozó harc elfogadására útasította az I. hadtestet, nyilvánvaló, hogy 2-án reggel csakis azokat lephette meg, aki még nem tudtak róla. A második szemelvény szerint: *augusztus 2-án reggel 8 órakor már minden megtörtént az ellenség kellő fogadására.* Pongrácznak ez a mondata is egyik erős bizonyítéka annak, hogy a hadseregparancsnokság nem szorította támadásra Nagy-Sándort. Mert hogyan képzelhető el, hogy az a hadtest, amely *támadásra* kapott parancsot, egy előre kiszemelt *védőállásban* akarja *bevárni* az ellenséget?

Ha pedig az I. hadtest, a kapott parancs ellenére is, védelemre szánta el magát, akkor ezt, a kényszerítő körülményekre hivatkozva, tüsténT jelentenie kellett volna. Végül a harmadik mondat azt mutatja, hogy *Nagy-Sándornak egyáltalában nem volt az a szándéka, hogy agyonfárasztott hadtestével még 2-án tovább menjen Derecskére.*[21]

Nem is tehette, mert akkor nem teljesítette volna oldalvédő feladatát. Ha az I. hadtest 2-án délben, vagy mindjárt délután tovább vonul Derecske felé, akkor ezzel szabadon hagyja a debrecen—vámospércsi útat s így az az orosz lovasság, amely már 1-én Debrecen alatt portyázott, valami éjjeli rajtaütéssel alaposan megriaszthatta s talán nagyobb bajba is hozhatta volna, a Vámospércsen gyanutlanul táborozó két magyar hadtestet.

Az „oldalvédelem" feladata, félre nem magyarázhatóan, azt kívánta, hogy Nagy-Sándor augusztus 2-án Debrecen közvetlen közelében (persze nem éppen a város nyugati oldalán) maradjon, úgy, hogy a Vámospércs felé netalán továbbnyomuló oroszok oldalát fenyegesse.

[19] Den Feind.
[20] Augusztus 3.
[21] *Gelich* azt hiszi, hogy Nagy-Sándor tovább akart menni: „Nagy-Sándornak eszébe se jutott, hogy Debrecennél ütközetbe bocsátkozzék s már megtette intézkedéseit a menetnek Derecske felé folytatására. A gyalogság egy részének, étkezés után, szintén tovább kellett vonulnia". (I. m. III. 798. l.)

Mit mond tovább Pongrácz a „Hon"-ban? Haditanácsot ülnek a hadtest vezető emberei s itt meghányják-vetik, vajjon szót fogadjanak-e Görgeynek, avagy sem?

Az ú. n. „haditanács" többnyire csak a maguk lábán meg nem álló, határozni nem tudó parancsnokok mentsvára szokott lenni s voltaképen nem más, mint a felelősség lerázásának és másokra való hárításának egyik módja. Az volt itt is, de már későn. Azt még inkább megérteném, ha Nagy-Sándor (vagy Pongrácz) Hadházon (aug. 1-én) a hadosztályparancsnokok véleményét is meghallgatta volna, mielőtt Nr. 2/Op. jelzésű jelentését elküldötte. Ámde augusztus 2-án már semmi értelme se volt annak az eszmecserének, hogy megütközzenek-e, avagy sem, mert a harcot éppen a haditanácsot összehívó Pongrácz őrnagy javasolta a hadseregparancsnokságnak. Az utóbbinak, ha Pongrácz nem nógatja, eszébe se jutott volna, hogy korábbi intézkedéseit megváltoztassa. *Pongrácz tehát akkor, amikor a haditanácsban a harcot ellenezte, tulajdonképen a saját indítványa ellen szavazott.* Ez annál feltűnőbb, mert aznap reggel 8 órakor — tehát kétségtelenül a „haditanács" után — írott jelentésében, mitsem mond arról, hogy a helyzet veszélyes, sőt — látszólag — bizonyos megnyugvással írja az ellenségről: *„Alle Vorsichtsmassregeln sind getroffen, um ihn gehörig zu empfangen."*

Ez az ellenmondás arra a feltevésre jogosít, hogy Pongrácz akkor, a helyzet láttára, már maga is meggyőződött a harcra tett javaslatának elhamarkodott, sőt veszedelmes voltáról, bárha ezt mindvégig nem árulta el a hadseregparancsnokságnak.

De nem árulta el a haditanács tagjainak azt sem, hogy a megütközés gondolatát ő vetette fel.

Nagy-Sándorék azt is agyonhallgatták, hogy a hadseregparancsnokság 211. sz. rendelkezése már 1-én este a kezükben volt. Ráfogták, hogy csak 2-án, a felállítás megtörténte után, jött[22] s hogy támadást parancsolt.[23]

Báró Máriássy János ezredes másként emlékezett a vele augusztus 2-án reggel közölt szövegre, t. i. így: *„az első hadtest, Debrecennél állást véve, az ellenséget, bárhol mutatkozik,*

[22] Ezt Máriássy ezredes leírása bizonyítja: „...a felállítás *bevégződvén*, Nagy-Sándor ...engemet magához hivatott, tudatván velem egy *épp akkor* Görgey fővezértől érkezett, laconicus satyraként hangzó parancsot..." *(A debreceni csata*, 1849. aug. 2. — *Hon:* 1867. évf. 264—265. sz., nov. 16—17.)

[23] Pongrácz szerint *(Hon:* i. h.) — Lehet, hogy Pongrác akkor, amikor a „Hon"-ban megszólalt, már maga is hitte azt, amit 18 évvel azelőtt a haditanács tagjaival elhitettek.

verje vissza".[24] Ez szemmelláthatóan eltér attól, amit Pongrácz, négy hónappal előbb, ugyancsak a „Hon"-ban közölt. Úgyanis, a „támadás" szó hiányzik belőle. Továbbá, Máriássy szerint, a megszállandó állás nem a debrecen—balmazujvárosi út mindkét oldalán, hanem „Debrecennél" van s ebből kellett volna a „bárhol mutatkozó" ellenséget visszaverni.

Nyilvánvaló tehát, hogy Máriássy se tudta pontosan az ütközetet elrendelő parancs szövegét, amelynek (a hitelessel együtt) ez már a harmadik változata. Azt természetesen nem állapíthatjuk meg, hogy a haditanács tagjaival milyen alakban közölték a hadseregparancsnokság rendelkezését, de annyi most már bizonyos, hogy Pongrácz és Máriássy nem a hiteles szöveget örökítette meg.

Máriássy természetesen támadja Görgeyt, mert nem tudja, hogy a debreceni megütközés eszméje Pongrácztól eredt. Nem sejthette tehát azt se, hogy ez a „laconicus satyraként" hangzó (elferdített) parancs, Görgey tudtán kívül született s hogy augusztus 1-én este már Hadházon is volt.

*

A debreceni ütközet krónikásai, Pongrácz leírása alapján, keményen támadják Görgeyt, amiért a neki tulajdonított parancsról, vagy intézkedésről, semmit se akar tudni. Pedig ha a Pongrácz közölte szöveget a hitelessel gondosan összehasonlítjuk, akkor megérthetjük Görgey tiltakozását, mert *azt az intézkedést, amelyet ráolvasnak, se ő, se más ki nem adta.*

Hentaller Lajos, Pongráczon kívül, báró Máriássy János ezredesre, Antos János őrnagyra, továbbá gróf Szapáry Gézára és báró Lipthay Bélára — mint Nagy-Sándor segédtisztjeire — is hivatkozik, akik az ütközet napján szintén saját szemükkel látták Görgey rendeletét.[25] Láthatták, de csak a 211. számút s nem azt, amely Pongrácz közlése nyomán mindenfelé elterjedt.

De még így is marad egy nagy bökkenő. Görgey ugyanis azt írja,[26] hogy az ő útasítása szerint Nagy-Sándornak min-

[24] *I. h.*

[25] *Görgey mint politikus:* 159. l.

[26] *Életem és működésem:* II. 204. l. — *Gazdátlan levelek:* 29. l. — Görgeynek itt olvasható magyarázatával azonban nem értek egyet, mert ha a nyíregyháza—debreceni úton *csak* látni, puhatolni és jelenteni kellett, akkor kár volt egy egész hadtestet küldeni oda. Elég lett volna egy hírszerző lovaskülönítmény is. Az I. hadtest kikülönítésének csakis úgy volt értelme, ha az — *erejéhez mért harc árán is* — biztosítja a hadsereg zömének akadálytalán továbbvonulását.

den komolyabb összeütközést kerülnie kellett s tagadja, hogy később ezzel ellenkező útasítást adott volna ki.

Ámde a 211. sz. intézkedés az ellenség *visszaverését* parancsolja meg, ha támadna. Kétségtelen azonban az is, hogy ez a „visszaverés" csak véres harc árán lett volna lehetséges. Ha tehát Görgey azt állítja, hogy semmiféle olyan parancsot nem adott Nagy-Sándornak, amellyel őt nagyobb harcra késztette volna, akkor ebből az következik, hogy az augusztus 1-i (211. sz.) intézkedés az ő tudta nélkül történt.

Most csak az a kérdés: Lehetséges-e, hogy egy ilyen fontos irat a hadseregparancsnok megkérdezése és hozzájárulása nélkül láthasson napvilágot? Ismerve a magyar hadseregben uralkodott fonák állapotokat, azt kell válaszolnunk, hogy ez a hiba igenis megtörténhetett s hogy meg is történt, azt éppen a 211. sz. intézkedés fogalmazványa bizonyítja.[27]

Ezen ugyanis Görgeynek se aláírása, se kézjegye nincs. Már pedig szabály s az volt jóval 1849 előtt is, hogy a parancsnok a kiadásra szánt parancs vagy intézkedés fogalmazványát átvizsgálja, ha kell kijavítja, azután pedig aláírja, vagy legalább is kézjeggyel látja el. Csak ennek megtörténte után szabad az ügydarabot kiadni. A fogalmazványt továbbá az is aláírja, aki szerkesztette. Görgey, aki valamikor ezredsegédtiszt volt s az ügykezeléshez értett, bizonyára jól tudta, hogy ennek így kell történnie s ha a szóbanforgó — az adott esetben annyira fontos — fogalmazványt eléje teszik, bizonyára alá is írta volna. Itt azonban a fogalmazványról a fogalmazótiszt aláírása is hiányzik, kétségtelen bizonyságául annak, hogy az ügydarab kiadása szabálytalanul történt.

Ki adta hát ki a debreceni ütközetre vonatkozó rendelkezést? Más nem lehetett, mint a vezérkari főnök, Bayer ezredes. Görgey Ármin őrnagy, akit szintén gyanusítanak vele, csak augusztus 4-én, Kismarján, vette át, Bayer távozása után, a vezérkari főnök teendőit[28] s különben is tagadja, hogy ilyen parancsról, vagy intézkedésről tudott volna.

Elvégre itt nem az a fontos, hogy Bayer vagy Görgey Ármin kezéből került-e ki ez az ominózus írás, hanem az, hogy:

1. Pongrácz őrnagy javaslatára készült;
2. hogy szabálytalan úton-módon adták ki.

Arra, hogy az ilyen gazdanélküli rendelkezések a magyar hadseregben előfordulhattak, nagyon jó analógia Nagy-

[27] Tisztázott példánya nincs meg. Még eddig nem tudtam rájönni, hogy a fogalmazványt ki írta. Annyi bizonyos, hogy nem Bayer kezeírása.

[28] *Görgey Ármin:* Válasz Pongrácz István úrnak. (*Hon:* 1867. évf. 205. sz. szeptember 7.)

Sándor és Pongrácz szerepcseréje, éppen a debreceni ütközet idején.

Tudjuk, hiszen minden hadseregben így van és így is volt, hogy a felelősség mindenért együttesen hárul a parancsnokra és vezérkari főnökére. Éppen ezért a vezérkari főnök egyedül nem is adhat ki semmiféle fontosabb hadműveleti intézkedést. Pongrácz azonban, már augusztus 1-én is, Nagy-Sándortól függetlenül érintkezik a hadseregparancsnoksággal. Ő javasolja a másnapi ütközetet s a harc előtt és után is ő küld jelentéseket a vámospércsi főhadiszállásnak.[28] Nagy-Sándor csak augusztus 6-án, Nagyszalontán, szólal meg először. Pongrácz azt írja, hogy Nagy-Sándor azokban a kritikus napokban teljes fásultságba és búskomorságba esett; ennélfogva ő intézkedett helyette. Ámde Nagy-Sándor a debreceni ütközetben aktiv részt vett, nem volt tehát annyira oda, hogy egy-két jelentést alá ne írhatott volna. Ha pedig komolyan beteg volt, akkor a rangban idősebb hadosztályparancsnoknak kellett volna őt, automatice, helyettesítenie. Az tehát, hogy Pongrácz az intézkedés jogát teljesen magához ragadta, nagyfokú szabálytalanság volt, de éppen olyan kevéssé menthető Nagy-Sándor is, ha tudott róla. Ugyanilyen szabálytalanság történt Nyiradonyban, a 211. sz. intézkedés kiadása körül.

Úgy látszik, hogy Bayer — Görgey megsebesülése óta — nagyobb hatáskört ragadott magához, mint amekkora megillette. Meglehet, hogy ez is *egyik* oka volt a közöttük történt összekoccanásnak.

Talán felmerülhetne itt az a gyanu is, hogy Görgey készakarva nem írta alá a debreceni ütközetre vonatkozó rendelkezést, hogy később letagadhassa, ha megvádolják miatta. Ilyesmire azonban nem gondolhatott, mert az ütközet eszméje nem tőle származott s a hadseregparancsnokságnak, ha Pongrácz nem tanácsolja, nem lett volna semmi oka arra, hogy újabb s az eddigitől eltérő intézkedést adjon ki.

Kifogásolható azonban az, hogy ez a bizonyos rendelkezés eléggé pongyolán van fogalmazva. Gyöngébbek kedvéért „*derselbe*“ után közbe kellett volna szúrni legalább ezt: „*womöglich*“, akkor aztán erőszakkal se magyarázhatta volna félre senki. Sőt ma, 78 év távlatából szemlélve a történteket s ismerve Nagy-Sándorék balfogásának súlyos következményeit, úgy látjuk, hogy jó lett volna, ha a nyíradonyi főhadiszállás nyomatékosabban is figyelmezteti az I. hadtestet a kellő óvatosságra. Ámde ne feledjük, hogy a hadseregparancsnokság — Pongrácz jelentésének és javaslatának hatása alatt

[29] VI—VIII. Függelék.

— nem látta nagyon veszedelmesnek a helyzetet. Azt meg éppen nem gondolhatta, hogy Nagy-Sándorék a legelemibb óvatossági rendszabályokat is elmulasztják.

*

Az eddigi fejtegetésből — azt hiszem — eléggé kitűnt, hogy az a parancsszöveg, amely Pongrácz közleményében maradt fenn, a 211. sz. rendelkezéstől jócskán eltér. Ezen tehát nincs mit vitatkoznunk. Ámde azt mondhatná — még pedig joggal — valaki, hogy ez, amit kifejtettem, mind igaz ugyan, de eldöntetlen kérdés, nem jött-e mégis augusztus 2-án reggel egy, a Pongrácz-féle szöveggel egyező, újabb parancs, mely valóban az oroszok *megtámadását* rendelte el?

Ennek lehetőségét megdönti az, hogy:

1. Pongrácz is csupán *egy* parancsról szól, arról, amely (szerinte) augusztus 2-án reggel érkezett.

2. Máriássy is csak egy, meglepetésszerűen jött, parancsról hallott.

3. Ramming, aki még 1849-ben átvizsgálta a magyar hadsereg hadműveleti iratait, szintén nem talált közöttük olyan rendelkezést, amely szerint az I. hadtestnek meg kellett volna támadnia az oroszokat.[30]

4. Nagy-Sándor, az ütközetről augusztus 6-án írott részletes jelentésében, egy szóval se említi, hogy az I. hadtest az oroszok megtámadására kapott volna Görgeytől útasítást.[31]

Már pedig egy ilyen parancs nagyrészben elhárította volna róla a csatavesztéssel járó felelősséget. Ennélfogva, már csak saját mentségéül is, feltétlenül hivatkozott volna reá.

Feltűnő különben az is, hogy Nagy-Sándor, a Pongrácz és a nyíradonyi főhadiszállás között augusztus 1-én folyt iratváltásról se mond semmit. Úgy látszik, hogy vagy nem tudott róla, vagy nem értett vele egyet s így a felelősséget se akarta magára vállalni. Valótlanságot pedig nem mert a hadseregparancsnokságnak írni.

Végül még egy nagyon fontos kérdést kell felvetnünk: Ha az I. hadtestnek csakugyan támadnia kellett volna, miért nem igazolta Nagy-Sándor augusztus 6-án valamiképen azt.

[30] *Ramming* csak ennyit ír a debreceni ütközet előzményeiről: „Mit den III. und VII. Corps schlägt er (Görgey) den Weg über Nagykálló und Vámospéres auf Kismarja ein, während er das I. Corps unter Nagy-Sándor über Hadház und Debrezin nach Berettyóujfalu mit der Bestimmung dirigiert, die rechte Flanke der Armee zu decken, demnach bei Debrezin, *falls er angegriffen würde*, möglichst lange zu halten, um der Haupttruppe Zeit einzuräumen, die Berettyó-Linie zu erreichen". (Der Feldzug in Ungarn und in Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849. 404. l.)

[31] IX. Függelék.

hogy milyen oknál fogva nem hajtotta végre Görgey akaratát?

Mindebből tehát világosan kitűnik, hogy az I. hadtest azt a parancsot, amelyet Pongrácz a „Hon"-ban *emlékezetből* közölt, se augusztus 1-én, se 2-án nem kapta.

Összefoglalva már most röviden azt, amit az első vádról hallottunk, kimondhatjuk, hogy:

1. *A debreceni ütközet értelmi szerzője nem Görgey Arthur volt;*

2. se Görgey, se vezérkari főnöke, nem adott ki olyan parancsot, amely Nagy Sándort „expressis verbis" *támadásra* útasította volna;

3. a debreceni harcot elrendelő, augusztus 1-én kelt, 211. számú intézkedés Görgey tudta nélkül látott napvilágot;

4. bizonyos, hogy ez az írás augusztus 1-én este már Nagy Sándorék kezében volt.

III.

Az igazság érdekében nagyon fontos azt is eldöntenünk, vajjon ez a 211. sz. rendelkezés okozta-e csakugyan az I. hadtest vesztét, avagy Nagy-Sándor volt benne a főhibás?

Pongrácz augusztus 1-i jelentéséből és javaslatából azt láthatta a hadseregparancsnokság, hogy a helyzet nem túlságosan veszedelmes és joggal hihette, hogy Nagy-Sándor vezérkari főnöke bizonyára csak az oroszok valamelyik előretolt hadoszlopával indítványozza a megütközést. *Képtelenség elgondolni, hogy a nyíradonyi főhadiszállás akkor is hozzájárul Pongrácz tervéhez, ha az utóbbi augusztus 1-én azt jelenti, hogy az ellenség — a beérkezett hírek szerint — 32—40 ezer főből áll.* Pongrácz azonban akkor még semmit se tudott az oroszok erejéről.[32]

Minden hadműveleti intézkedés a végrehajtás lehető voltát feltételezi. A 211. sz. intézkedésnek se az volt az értelme, hogy Nagy-Sándor az oroszok támadását feltétlenül verje vissza, még akkor is, ha azok nálánál ötszörte erősebbek. Nyíradonyban senki se tudhatott többet az ellenségről, mint az ahhoz 20 kilométerrel közelebb levő I. hadtest. Ha tehát Pongrácz az oroszokkal való megvívást tanácsolta, akkor — úgy látszott — hitt is a vállalkozás sikerében, legalább is bizonyos feltételek teljesülése esetén. Ezeknek legfontosabbika az volt, hogy az oroszok ne előzzék meg az I. hadtestet Debrecennél s hogy ne legyenek nálánál erősebbek.

Ha azonban egyik feltétel se teljesült, akkor az I. had-

[32] VI. Függelék.

testnek a kapott parancs értelmében ugyan, de a részletekben saját belátása szerint, kellett volna eljárnia. A helyes megoldás tehát az lett volna, hogy az I. hadtest, a harcot elfogadva, fejlődésre bírja az orosz hadsereget. Azután pedig, még mielőtt az ellenség átkarolhatta vagy megkerülhette volna, ügyesen visszavonul. Ennyi önállóságot egy kikülönített hadtest parancsnokától jogosan el lehet várni.[33]

Ha Nagy-Sándor a mondottak szerint jár el, akkor ezzel meg is tette volna a kötelességét. Az orosz sereg, amely a Balmazújvárostól a debreceni csatatérig megtett 20—21 km út után még felvonulni és harcolni is kényszerült, a felsődunai hadseregnek a csatatértől 25 kilométernyire (Vámospércsen) táborozó zömét *aznap* már nem zavarhatta meg. Kivált pedig akkor nem, ha a visszahúzódó magyar hadtest valami célszerű oldalállást foglal el.

Nagy-Sándor védői azt mondják, hogy engedelmes katona létére, szóról-szóra teljesítette a Görgeytől kapott parancsot s ennek adta meg az árát. Ilyesmivel azonban kár előhozakodni, mert ha Nagy-Sándor csakugyan vakon akart engedelmeskedni, akkor miért vitte a Nyíradonyból kapott

[33] *Steier* Lajos legújabb művében (Haynau és Paskievits: II. 58—59. l.) a debreceni ütközetről ezt olvassuk:

„Nagy Sándor jelentést küldött Görgeynek és 2-án hajnalban bevezette hadtestét Debrecenbe. Görgeynek Nagy Sándorhoz intézett parancsára vonatkozólag két, egymással homlokegyenest ellenkező adat létezik. Az egyik szerint Görgey megparancsolta Nagynak, hogy ha Debrecenben oroszok vannak, vonuljon vissza a III. és VII. hadtesthez; ha nincsenek még ott az oroszok, állítsa fel seregét a Hortobágy felé csatarendben, várja be az oroszokat és harcolva vonuljon vissza Berettyóújfalun át Kismarjára, a sereg zöméhez. A másik adat szerint Görgey Pongrácz István alezredes útján megparancsolta, hogy az I. hadtest támadja meg az ellenséget és verje meg. A debreceni vereségtől terhelt Nagy Sándor és Görgeynek ellenségei, természetesen a második adatra támaszkodnak, holott akárminő parancsot kapott is Nagy Sándor, látván az orosz túlerőt, a győzelem lehetetlenségét, nem lett volna szabad csatába bocsátkoznia. A debreceni csata csakis Nagy-Sándor könyelműségéből, hanyagságából és nagyravágyásából keletkezett."

Erre csak a következő megjegyzésem van:

a) Olyan parancsot, hogy *az I. hadtest harcolva vonuljon vissza Kismarjára*, Görgey nem adott ki. Egy ilyen parancsból az következett volna, hogy Nagy-Sándor Debrecen és Kismarja között ismételten vesse meg a lábát. Ilyesmiről azonban szó sem volt s Nagy-Sándort nem is irányította Kismarjára Görgey.

b) Az oldalvédelemre rendelt seregrésznek az időnyerés, az ellenség megállítása a feladata, nem pedig a győzelem kivívása.

c) Nagy-Sándor *„könnyelműsége, hanyagsága és nagyravágyása"* helyett inkább a *„vigyázatlanság"* szót használnám. A felelősség különben együttesen terhelte a hadtestparancsnokot és vezérkari főnökét.

211. sz. parancsot haditanács elé s miért bocsátotta szavazásra, hogy szót fogadjanak-e vagy sem?

Ismétlem, a 211. számú rendelkezés elsietett fogalmazása joggal kifogásolható, de azért mégse volt közvetlen oka Nagy-Sándor teljes kudarcának. Ezt kétségtelenül elkerülhette volna, ha:

1. Kellő felderítésről gondoskodva, kipuhatolja, hogy hol van, mit csinál és mekkora az ellenség?

2. Ha alkalmas védőállást szemel ki.

3. Ha a harcot a kellő pillanatban abbahagyja. Természetes, hogy annak felismeréséhez, hogy a harcot mely pillanatban szakítsuk meg, biztos taktikai érzék kell.

A debreceni ütközetben a három feltétel közül egyik se teljesült. Hogy az elkövetett mulasztásokat megállapíthassuk, lássuk, Pongrácz augusztus 2-án kelt jelentése nyomán,[34] hogy mi is történt akkor reggel, fél nappal a döntő ütközet előtt?

Mikor az I. magyar hadtest, körülbelül hajnali 3 óra tájban, Hadházról a debrecen-balmazújvárosi úthoz ért, az ú. n. Látókép-csárdánál[35] már oroszok voltak, vagyis a magyaroktól csak 7 kilométer távolság választotta el őket.[36] Még a kora reggeli órákban („in aller Früh") némi orosz csapatok nyomultak előre, de a magyar előörsökkel vívott rövid tűzharc után, újból a kukoricásokba húzódtak vissza. Reggel 8 órakor, amikor Pongrácz ezt a jelentést írta, már minden csendes volt.

Nyilvánvaló, hogy ez a lanyha támadás pusztán felderítés végett történt. Mihelyt az oroszok meglátták amit látni akartak, eltűntek az őket jól leplező kukoricaerdőben.

Egy orosz fogoly vallomása szerint, a Tiszán átkelt haderő 32.000 főből állott, ebből azonban állítólag csak 15.000 vonult Debrecen alá. Az I. hadtestnek — Korponay hozzácsatlakozott különítményével együtt — 10.365 embere és 43 ágyúja volt. De ebből le kellett számítani Korponay csapatainak harcra alkalmatlan részét, azaz 2550 embert. Maradt tehát mint harcoló állomány 7815 ember. Nagy-Sándornak ilyenformán életbevágó érdeke volt, hogy alapos felderítés útján megtudja, nem áll-e akkora ellenséges haddal szemben, amely az ő hadtestét könnyűszerrel összeroppanthatja? Ez a felderítés azonban nem történt meg.

Az I. hadtest, a hajnali órák óta, tétlenül állott a helyén,

[34] VII. Függelék.

[35] Ma is megvan. Mellette metszi át a Debrecen—füzesabonyi vasút az országútat.

[36] Korponay jelentése szerint (III. Függelék.) már augusztus 1-én is Debrecen alatt cirkált az orosz lovasság.

mialatt a Balmazújváros felől érkező orosz hadosztályok zavartalanul készültek a harcra a kukoricások mögött, amely minden mozdulatukat elfedte a magyarok szeme elől. Pedig a reggeli csetepaté vége és a délutáni ütközet kezdete között, bőségesen volt rá idő, hogy Nagy-Sándor felderíttesse, mi történik a függöny mögött? Ezt a mulasztást semmivel se lehet utólagosan igazolni, vagy mentegetni.

Pongrácz az oroszok erejéről kezdetben csak annyit tudott, amennyit az előbb említett fogoly vallott. Egy későbbi kémjelentés már 40.000 oroszról szólott.[37] Pongrácz *látszólag* nem ijedt meg az ellenségtől, ezért nem találunk jelentésében semmi célzást arra, hogy az ő kívánságára elrendelt harc talán balul is végződhetnék. Ez a bizakodó felfogás nyilatkozott meg abban is, hogy a tisztek egy része gyanutlanul és gondtalanul bement a városba fürödni és ebédelni, holott — ilyen bizonytalan körülmények között — senkinek se lett volna szabad a helyét elhagynia.[38] Sőt a hanyagság és nemtörődömség olyan nagy volt, hogy délután a magyar előörsök már csak akkor vették észre az ellenség előnyomulását, amikor annak lovassága megrohanta őket.[39] Ilyen csúnya meglepetésnek nem lett volna szabad megesnie.

Súlyos hiba történt az állás megválasztása körül is.

Pongrácz szerint[40] Görgey azt kívánta, hogy az I. hadtest a debrecen-balmazújvárosi országút *mindkét oldalán* (à cheval der Strasse) foglaljon állást, arccal Balmazújváros felé. Ilyesmit azonban nem szokás, de nem is lehet, egy hadtestnek parancsolni, mert a hadseregparancsnok nem ismerheti apróra az illető vidék térszínviszonyait, tehát nem cövekelheti ki vaktában az állást.

De láttuk, hogy a harcot elrendelő 211. sz. rendelkezésben nincs is a védőállás így kicirkalmazva. Ott csak annyit olvashatunk, hogy az I. hadtest Debrecennél, *„gegen Ujváros"*, foglaljon állást, amely tehát az országút egyik, másik, vagy mindkét oldalán is lehetett. Vagyis Nagy-Sándornak az állás megválasztásában szabad keze volt. A hadtest azonban, mint tudjuk, csakugyan „à cheval der Strasse" állott az ütközetben s Pongrácz, 18 év elmultával, már úgy emlékezett reá, hogy ezt Görgey parancsolta meg.

Arra a kérdésre, hogy hol kellett volna Nagy-Sándornak a harcot elfogadnia? — azt válaszolhatjuk, hogy két állás

[37] IX. Függelék.
[38] A debreceni csatatér a „Bika" vendégfogadótól több mint négy kilométernyire van.
[39] *Máriássy:* I. h.
[40] *Hon:* I. h.

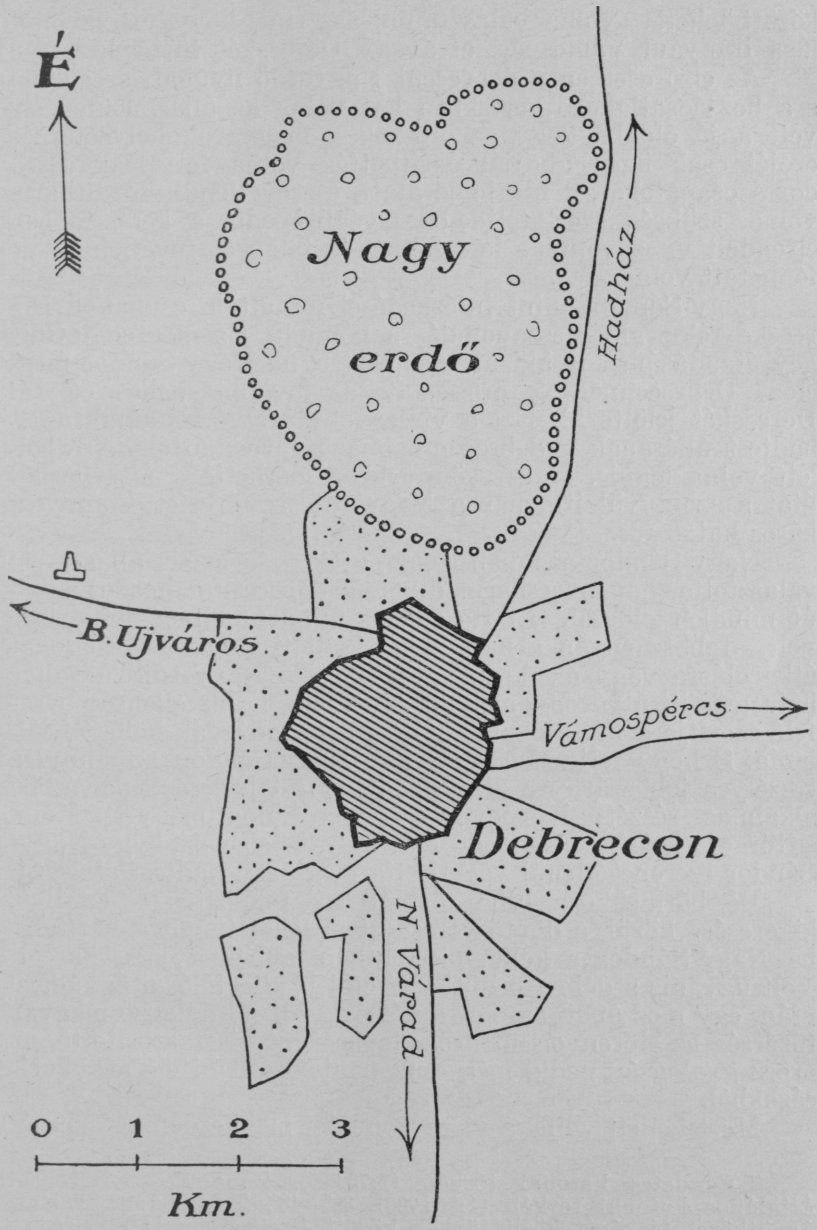
É
Nagy
erdő
Hadház
B. Ujváros
Vámospércs
Debrecen
N. Várad
0 1 2 3
Km.

2. vázlat.

között lehetett volna választania, aszerint, hogy visszavonulása irányául Vámospércset avagy Derecskét tűzi-e ki.[41]

Az első esetben a debreceni Nagyerdő nyugati szegélyén s a hozzácsatlakozó kertekben lett volna az állás. Ennek az volt a jó oldala, hogy az oroszok a magyarok helyzetét és erejét csak üggyel-bajjal deríthették volna fel; Nagy-Sándor a csapatokat, a fák leple alatt, észrevétlenül mozdíthatta volna, szükség szerint, ide-oda, végül pedig a kellő időben elrendelt visszavonulás is rendben és talán észrevétlenül történhetett volna meg.

Nagy-Sándor, mint intézkedései mutatták, csupán a Derecske felé való visszavonulásra gondolt. Ez megfelelt Görgey útasításának is, aki, arra az esetre, ha Nagy-Sándor megelőzi Debrecennél az oroszokat, a további menet céljául Derecskét jelölte ki. Ezt a visszavonulást véve alapul, az I. hadtest állásának a debrecen-balmazújvárosi úttól *délre* kellett volna lennie. Innen könnyebben elérhette a nagyváradi útat s azonkívül itt már a Nagyerdő se éreztette annyira káros hatását.

Nagy-Sándor azonban se az egyik, se a másik állást nem választotta, hanem a harmadikat, a debrecen-balmazujvárosi út mindkét oldalán. Előtte sűrű s mindent elfedő kukoricás volt. Jobbszárnyán a meg nem szállott s így az oroszokat átkarolásra vagy megkerülésre csalogató Nagyerdő. Az állás háta mögött a város, amelynek utcáiban, ha az ellenség arrafelé szorítja a hátrálókat, feltétlenül torlódásnak kellett beállania. S hogy teljes legyen a baj, Nagy-Sándor az annyira veszélyes jobbszárnyra állította a hadtest harcra legkevésbbé alkalmas részét: Korponay ezredes különítményét. Maga a Görgeyt keményen támadó Máriássy is beismeri, hogy Nagy-Sándor szerencsétlenül választotta meg az I. hadtest állását.[42]

De bármekkora hiba történt is a felderítés és az állás kikeresése körül, a döntő vereséget el lehetett volna hárítani, ha Nagy-Sándor a kellő pillanatban abbahagyja a harcot. Volt ugyanis a debreceni ütközet elején, alig félórai ágyúharc után, egy mozzanat, amikor a kétségkívül jól dolgozó magyar tüzérség az előrenyomult orosz lovasságot visszaszorította, az orosz gyalogság pedig még csak bontakozott kifelé a kukoricásokból.

Most kellett volna a visszavonulást megkezdeni. Máriássy

[41] Részletes katonai térkép (1:75.000). Zone 15. Col. XXV. Általános katonai térkép (1:200.000), 39°—48°. Továbbá: 2. vázlat. Az ütközet térképét közli többek között *Breit* i. m. III. k. egyik mellékletén; úgyszintén *Gracza* is. (A magyar szabadságharc története: III. 65. l.)

[42] I. h.

figyelmeztette is reá Nagy-Sándort, de ez nemcsak hogy a hátrálást el nem rendelte, hanem Máriássy hadosztályát még ellentámadásra is indította. Ennek azonban, elegendő tartalék hiányában, nem lehetett kellő nyomatéka és így sikere se. Különben is már végrehajtása közben beállott a veszedelem a jobbszárnyon, majd a középen is, amivel az ütközet sorsa helyrehozhatatlanul el is dőlt.

Más kérdés az, hogy vajjon az oroszok helyesen jártak-e el a debreceni ütközetben? Erre, minden nagyobb fejtörés nélkül, a leghatározottabban „nem"-mel kell válaszolnunk.

Bármilyen homályosan látta is Paskiewitsch a helyzetet, annyit mégis csak tudnia kellett, hogy a felsődunai magyar hadsereg azért vonul dél felé, hogy a Szegednél gyülekező másik hadsereggel valahol egyesülhessen. Ezt tudva, a debreceni főtámadásnak az I. magyar hadtest déli (bal-) szárnya ellen kellett volna — átkarolás alakjában — irányulnia, hogy a Derecske felé való visszavonulás meghiusuljon. De Paskiewitsch még többet is tehetett volna. Anyi lovassága volt ugyanis, hogy azzal a délelőtt folyamán Debrecent megkerülve, a városból nyugat felé induló útakat is könnyűszerrel elzárhatta volna. Ha ezt megcselekszi, Nagy-Sándor hadteste vagy megsemmisül, vagy foglyulesik.[43]

Paskiewitsch nem aknázta tehát ki eléggé a helyzetet s ennek következményeként az I. magyar hadtest, ha súlyos veszteség árán is, kisiklott a körme közül s Görgeyhez csatlakozhatott.

A felsorolt hibákból és mulasztásokból tehát kitűnik, *hogy a nyíradonyi főhadiszállás 211. sz. rendelkezéséből, annak*

[43] A magyar hadtest visszavonulásának az arcvonallal párhuzamosan délfelé, vagyis a balszárny irányában, kellett történnie. Azonban itt, *a legkényesebb helyzetben se* állott be semmiféle veszedelem, még pedig a 2. orosz (könnyű) lovashadosztály érthetetlen magatartása következtében.

Ez a hadosztály — Glasenapp altábornagy parancsnoksága alatt — az orosz harcvonal jobb szárnyán állott, a kozákokkal együtt. Helyzetparancsolta feladata az volt, hogy a magyar hadtest visszavonulását a Derecskén át Váradra menő országúton meggátolja.

Ha ez a hatalmas lovastömeg (2 huszár- és 2 dzsidásezred) a megvert és rendetlenül hátráló magyar hadtest útjába áll: úgy szétszórhatja, hogy azt senki többé össze nem szedi. Ez azonban nem történt meg.

Az így megesett súlyos hibát minden hadtörténetíró észrevette de valódi okát egyik sem tudta kideríteni. Maga Glasenapp egy hosszabb védőiratban próbálja tisztára mosni magát a még 1849-ben ráolvasott vádtól. Ez az írás szintén megvan a bécsi hadilevéltárban. *(F. A.* der k. k. Hauptarmee, 1849. fasc. XIII. Nr. 23.) Ámde ebből se tűnik ki semmi, Glasenapp meg se érthető tétovázásán kívül.

helyes végrehajtása esetén, még nem következett volna okozatként a katasztrófaszerű vereség.[44]

IV.

A második vádpont csattanó bizonysága annak, hogy a magyar ember irtózik a térképtől és a körzőtől s nem tud, vagy nem is akar, a térrel, az idővel és az emberi erővel, számítani. Azok, akik Görgeyt azzal vádolják, hogy készakarva nem segítette meg Nagy-Sándort, pedig megtehette volna: úgy vetik oda ezt az állítást, mintha Vámospércstől csak egy séta lenne a debreceni csatatér. Pedig ha kezdőpontul Vámospércs templomát, végpontul a csatatér közepetáját vesszük s az útat minden hajlásával együtt lemérjük, 25 km lesz az eredmény.

A felsődunai hadsereg, immár harmadik hete, csaknem folytonosan hátrált; ki volt tehát merülve alaposan.[45] Augusztus 2-án a II. és VII. hadtest, Nyíradonytól Vámospércsig, már 20 kilométer útat tett meg. Ha onnan az I. hadtest támogatására mindjárt délután tovább indul, akkor az aznapi út 45 kilométer lett volna, amit ez az elcsigázott két hadtest, az augusztusi forróságban, nem bírhatott meg, kivált ha a menet végén még harcolnia is kellett.[46]

De tegyük fel, hogy megbírta s Görgey — ebben biza-

[44] Hogy a debreceni ütközet eredményéről milyen hamis hírek keltek szárnyra, azt legjobban Kossuth következő sorai tanusítják: „... Várszegi irodaigazgatóm éjfélkor érkezvén Vásárhelyről, Nyereggyártó ottani katonai parancsnoktól vett hír nyomán Görgey Újvárosnál a muszka sereget megvervén, ez annak következtében Tiszafüreden át a Tiszántúlra visszavonult." *(Kossuth* a hadügyminiszternek: Mezőhegyes, 1849 aug. 2. — *Orsz. Levéltár:* H. T. 1849—D. 751.)

A dátum feltétlenül hibás, mert a debreceni ütközet híre aznap már nem érkezhetett Hódmezővásárhelyen át Mezőhegyesre. Vagy csak valami, meg se történt, ütközetről van szó?

[45] Pongrácz is azt írja *(Hon:* i. h.), hogy az I. hadtest nagyon fáradt volt. Ugyanilyen fáradt lehetett a másik kettő is.

[46] A magyar sereg Nyíregyházától Debrecenig (Vámospércsig) 3 menetben mindössze 50 (56) km. útat tett meg. Egy-egy menetre tehát átlag csak 17 (19) km. esik.

Ne tévesszen meg senkit, hogy az augusztus 1-én Újfehértóról Hadházra érkezett I. hadtest még aznap este tovább is ment, mert:

a) Újfehértótól Debrecenig csak 34 kilométer az út, tehát $2^3/_4$ órajárással kevesebb, mint a Nyíradony—Vámospércs—debreceni.

b) Az I. hadtest egy fél napig pihent Hadházon.

c) Nem a délutáni forróságban, hanem éjjel ment tovább Debrecenbe.

kodva — a Debrecennél eldördült első ágyúlövésre[47] *tüstént* útra kelt az egész hadsereggel. Természetes, hogy mindez képtelenség, de azért csak számítsuk ki, hogy délután 2 órakor Vámospércsről elindulva, mikor ért volna a csatatérre?

Tudjuk nagyon jól, hogy valamely nagyobb seregtest, hosszabb meneteknél, csak 4 kilométer útat tehet meg óránkint. Ennélfogva, ha Görgey *minden közbeszúrt pihenő nélkül* tudta volna is lemorzsolni a két hadtesttel Vámospércsről a debreceni csatatérig az útat, seregének *éle* csak 6¼—6½ óra mulva ért volna a harc színhelyére, vagyis esti 8 óra 15 és 8 óra 30 perc között.[48] A két hadtest felvonulása tehát az éjjeli órákba nyúlt volna.[49]

Ámde a debreceni ütközetnek délután 4 óra 30 perckor, vagy legkésőbb 5 órakor, már vége volt. Nagy Sándor menekülő hadtestét megállítani és rendbeszedni, vagy éppen visszafordítani, aznap már nem lehetett. Vajjon mit tehetett volna Görgey agyonhajszolt két hadteste, az oroszok Debrecen alá küldött, kevésbbé fáradt, 5 gyalog és 2½ lovas hadosztályával szemben? Kétségtelen, hogy Paskiewitsch a III. és VII. magyar hadtestet is tönkreverte volna.[50] Nagy Sándoron tehát nem segített, de hadseregének annál többet ártott volna Görgey, ha Vámospércsről Debrecenbe siet.

Megtörténhetett volna azonban az is, hogy Nagy Sándor Debrecennél csak az orosz fősereg előretolt gyöngébb részeivel ütközik meg, amely esetben azokat, minden támogatás nélkül is, visszaverheti. Nem lett volna-e oktalanság, ha Görgey megteszi két hadtestével a 25 km útat, melynek végén az sül ki, hogy az egész hajsza fölösleges volt? Görgey se Nyíradonyban, se Vámospércsen, nem tudhatta, mekkora orosz haderő vonul a Tiszától Debrecen felé, nem tudta tehát azt se, hogy harc esetén az I. hadtest győzhet-e, avagy

[47] Délután 1 óra 55 perckor.

[48] Az I. hadtest a Hadház—debreceni (18 km.) utat 5 óra alatt tette meg, vagyis átlag 3·6 km. óránkinti sebességgel haladt.

[49] Az akkoriban használatos hadműveleti térkép, Lipszky János huszárezredes „*Mappa Generalis Hungariae*“ című, 1806-ban készült, 12 lapból álló térképe volt, amelynek javított újabb kiadása 1849-ben jelent meg. Mértéke kb. 1:450.000, pontosabban: 4¼ bécsi hüvelyk = 7 osztrák mérfölddel.

Ezen a térképen *Vámospércsnek Debrecen nyugati szélétől légvonalban számított távolsága 2¼ mérföld*, vagyis 19 kilométer. Csaknem ötórai szakadatlan menet. Ezt Görgey vezérkara is tudhatta.

[50] A Debrecennél harcolt orosz hadsereg 80 zászlóaljból és 70 lovasszázadból állott (280 ágyúval), ellenben a III. és VII. magyar hadtestnek együttvéve is csak 21 zászlóalja, 29 lovasszázada és 76 ágyúja volt.

elbukik? (Ezt Nagy Sándorék sokkal jobban tudhatták, mert ők voltak közelebb az ellenséghez.) Az a bizonyos „Irány az ágyúszó!" régibb időben sok, vaktában végrehajtott, utóbb haszontalannak bizonyult, ide-oda menetnek volt a szülőoka.

Itt, a most tárgyalt esetben, a stratégiai feladat is a leghatározottabban ellene szólott annak, hogy Görgey, az egyenes útról letérve, fokozza a Hernád vonalán máris beállott nagy késést és ezzel még jobban elodázza azt az időt, amikor a felsődunai hadsereg a délmagyarországival egyesülhetett.[51] Különben is az I. hadtestnek, mint oldalvédő hadoszlopnak, az volt a rendeltetése, hogy a hadsereg zömének zavartalan továbbvonulását biztosítsa. Ennélfogva *nem az I., hanem a III. és VII. hadtest volt az oltalmazandó fél.*[52]

*

De hagyjuk ezeket az elméleti fontolgatásokat s vegyük elő újra a debreceni ütközetre vonatkozó okmányokat. Ismét csak Pongrácz, augusztus 1-én délelőtt ½10 órakor és augusztus 2-án reggel 8 órakor írott, jelentésére hivatkozom.

Nagy-Sándor vezérkari főnöke augusztus 1-én kétségtelenül úgy látta a helyzetet, hogy az I. hadtest minden nagyobb kockázat nélkül ütközhetik meg az oroszokkal, mert különben el se hihető, hogy a harcot javasolta volna. A mi szempontunkból azonban az a legfontosabb, hogy *Pongrácz a várható ütközethez egyáltalán nem kért segítséget,* bárha — saját bevallása szerint — nem tudta, mekkora erővel közelednek az oroszok. Görgey főhadiszállása tehát ennek az írásnak a hatása alatt állott mindaddig, amíg valami újabb híradás mást nem mondott.

Pongrácz másnap (augusztus 2-án) reggel 8 órakor, már a debreceni csatatérről írja jelentését, de láthatja belőle bárki, hogy semmiféle célzást nem tett a netalán várható kudarcra. Sőt látszólag bizakodva írja, hogy minden intézkedés megtörtént az oroszok méltó fogadására. *Nem kér segítséget, vagy újabb intézkedést, ebben a jelentésben se.* Ez az,

[51] Görgeynek már csak azért is sietnie kellett a Berettyóhoz, mert lövőszere fogytán volt s itt remélte megkaphatni azt a pótlást, amelyet a hadügyminisztertől kért. *(Görgey* a hadügyminiszterenek: Nyíregyháza, 1849 júl. 30. — *K. A:* F. A. der ung. Ins. Armee 1849. Fasc. VII. Nr. 390.) — A déli hadsereggel való egyesülésnek, mint tudjuk, a Maros vonalán kellett volna megtörténnie. Ámde a déli hadsereg élén álló Dembinszky, már csak a Magyarországból való menekülésre gondolva, Arad helyett Temesvár felé hátrált a szőregi (aug. 5.) vesztett csata után.

[52] A két menetvonal egymástól való nagy távolsága világosan mutatja, hogy Görgey, legalább a III. és VII. hadtestet minden veszteség nélkül akarta Aradra vezetni.

inkább megnyugtató, mint nyugtalanító, jelentés aznap délben már Vámospércsen lehetett.

Az ütközet alatt nem írt Pongrácz semmit, mikor azonban a döntés megtörtént s az oroszok az I. hadtestet szétverték, hírt adott róla Görgeynek, még pedig 3 példányban.[53] Ez a jelentés alkalmasint már az esti órákban kelt és egy példányban el is jutott Görgeyhez, de csak augusztus 3-án.

A VIII. függelékben teljes szövegével közlöm ezt az írást is, amelyben *egy szó sincs a várt, de elmaradt, segítségről.* De erre talán azt mondhatná valaki, hogy Pongrácz sietve írta ezt a jelentést s nem ért rá efféle kitérésekre. Ez igaz lehet, de itt van egy másik okmány, Nagy-Sándor, augusztus 6-án írott, *részletes* jelentése.[54]

Ebben eléggé behatóan ír mindenről, ennélfogva, *ha az lett volna a meggyőződése, hogy a csatavesztést Görgey elmaradása okozta, akkor bizonyára nyomatékosan hangoztatta volna ezt a különösen fontos mentőkörülményt.* De nem tette, mert akkor még ő maga se hitte. Csak később érlelődött meg benne az a gyanú, hogy Görgey szántszándékkal nem támogatta őt, pedig közelében volt s így meg is tehette volna. Az aradi haditörvényszék előtt, 1849 augusztus 27-én, ugyanis ezt mondja:

„Wir marschierten weiter, hatten noch zwey Affairen, bei Miskolz und Debrezin, wo ich in letzterer Affaire allein mit 8000 Mann gegen die ganze russische Hauptkraft kämpfen musste und bald aufgerieben worden wäre, *ungeachtet Görgey mit den übrigen zwei Armee-Corps in der Nähe stand, ohne mich unterstützt zu haben.*“[55]

Látszik, hogy Nagy-Sándor maga se tudta, vagy már elfeledte, milyen messze van a debreceni csatatértől Vámospércs, mert 25 kilométer bizony nem „Nähe“, kivált az előbb már vázolt körülmények között.

Ennyi az, amit a második vádpontra vonatkozóan, részint a bécsi hadilevéltár hadműveleti irataiból, részint a

[53] *K. A.* F. A. der ung. Ins. Armee. 1849. Fasc. VIII. Nr. 11. (VIII. Függelék.)

[54] *K. A.* F. A. der ung. Ins. Armee. 1849. Fasc. VIII. Nr. 12. (IX. Függelék.)

[55] *Nagy-Sándor* vallomása az aradi haditörvényszék előtt, 1849 aug. 27. *(K. A.* 1849. Untersuchungsacten der ung. Insurgentenführer. Fasc. I.)

Görgey Ármin semmit se mond a debreceni ütközetről az aradi haditörvényszék előtt tett terjedelmes vallomásában. *(K. A. Wien:* K. k. ausserord. Kriegsgericht Arad. 1849. Fasc. $^{2}/_{371}$.)

Érdekes volna ismernünk Pongrácz vallomását is; ez azonban már nincs meg az aradi haditörvényszék iratai között, pedig az iratjegyzék tanusága szerint ott kellett lennie.

magyar hadsereg helyzetéből, meg lehet állapítani. További következtetésekbe, vagy éppen találgatásokba, nem bocsátkozom, nehogy az eddigi szilárd alapról ingatag talajra csússzam. Azt azonban így is ki merem mondani, hogy *Görgey még akkor se segíthetett volna Nagy-Sándoron, ha az első ágyúlövésre, mindkét hadtestével, tüstént Debrecen felé indul; továbbá azt is, hogy Nagy-Sándorék ezt a segítséget se idejekorán, se későn, nem kérték, tehát nem is számíthattak reá.*[56]

*

Amikor a debreceni ütközetről szóló hivatalos iratok a kezembe jutottak s közlésüket elhatároztam, „a bíboros magyar Cicero" — Pázmány Péter — egyik mondása lebegett előttem: „Aki az igazságot szereti, eltökélje magában, hogy senki kedvéért vagy barátságáért a megismert igazságot hátra nem teszi."

Bölcs mondás, de éppen szabadságharcunk krónikásai közül fogadták meg legkevesebben. A valamilyen irányban gyökeret vert elfogultság, sokakat gátolt abban, hogy a megtalált és megismert igazságot nyiltan meg is mondják. Holott annak kiderítése minden történeti kutatásnak legfőbb célja s a történelem csak akkor lehet tanítómesterünk, ha az igazságot tárja elénk s nem ámít el lépten-nyomon, egyes szereplőknek vagy a nemzeti hiúságnak talán hízelgő, de végső eredményükben mindig káros valótlanságokkal.

FÜGGELÉK.

I.

A hadseregparancsnokság az I., III. és VII. hadtestnek:

Szerencs, 1849 július 28.

Kriegsarchiv Wien: Feldakten der ung. Ins. Armee 1849. Fasc. VII. Nr. 353. (Eredeti fogalmazvány, félíven, kézjegy és aláírás nélkül. Második oldalára a következő számok vannak írva: *Concept Nr. 208.* Alatta [vörös tintával]: Szerencs 28./7. 49. Nr. $\frac{193^{1/2}}{Op}$ A lap közepe táján: Nr. 283.)

[56] *Steier Lajos* helyesen állapítja meg (i. m.: II. 62. l.), hogy Görgey nem érkezhetett volna kellő időre Debrecenbe, de — mint az annyiszor idézett 211. sz. rendelkezés bizonyítja — téved abban, hogy Nagy-Sándornak nem volt szabad harcba bocsátkoznia.

Marschdisposition.

Nr. 208. Szerencs, am 28. Juli 1849.

Der Feind hat die Theis bei Tisza-Füred überschritten sonach ist das Halten der oberen Theislinie unmöglich geworden, und die Hauptaufgabe bleibt uns mit der Südarmee und der Regierung so bald als möglich zu vereinigen.

Es haben daher das 3. und 7. Armeecorps noch im Laufe der heutigen Nacht die Theis bei Tokay zu passieren und bei der Puszta Vaskapu, auf dem Wege nach Nyiregyháza gelegen, ein Bivouaque Front gegen Nyiregyháza zu beziehen. Das 3. Armeecorps macht die Avant-garde und bezieht das Bivouaque links von der Strasse, das 7. Armeecorps tritt den Marsch nach Tokay aus der Stellung an der Tarcaler Strasse um 2 Stunden später an und bivakirt bei Vaskapu rechts von der Strasse.

Das I. Armeecorps verlässt die Stellung bei Legyes-Bénye 3 Stunden nach dem Abmarsch des 7. Armeecorps; stellt die 1. Armee Division à cheval der Strasse nach Kerestur auf den Höhen hinter dem Wirtshause Zombori kettős; die andere Armee Division auf den Höhen längs der Strasse nach Tarczal und bleibt in Gefechtsverfassung, um den allenfalls nachdrängenden Feind empfangen und von dieser haltbaren Position aus zurückwerfen zu können. In dieser Stellung wird es den Befehl zum Rückzug über die Theis *schriftlich* erhalten und darf dies unter keiner Bedingniss — bei persönlicher Verantwortung des H. Corps-Comdten — eher verlassen.

Sobald das 3. und 7. Armee Corps die Theis passirt haben, und der Befehl zum Rückzug an das I. Armee Corps gelangt, zieht sich die à cheval der Keresturestrasse stehende Armee-Division auf dem Wege neben dem alten Kastell über Keresztur nach Tokay, und die an der Tarcalerstrasse stehende Armee-Division über Tarczal nach Tokay zurück. Die Arrieregarden dieser beiden Armee-Divisionen haben sich in der inne gehabten Stellung noch einige Zeit zu behaupten; müssen sich auf dem Rückzuge selbst so oft als möglich stellen und dürfen nicht eher die Stadt betreten, als bis die beiden Colonnen des I. Armee Corps die Theis passirt und jenseits der Theis gegen Tokay, zur Vertheidigung der Brücke Stellung nehmen. Erst dann ziehen sich die beiden Arieregarden schnell durch die Stadt, zerstören nach ihrem Übergang die beiden Brücken über die Theis, und rücken alsdann zu ihren Colonnen ein. In dieser Stellung kocht das I. Armee Corps ab und nimmt die folgende Marschrichtung.

Am 29. July.[1]

Das 3. Armee-Corps als Avantgarde und
das 7. Armee-Corps von Vaskapu nach Nyiregyháza. Der Ab-

[1] *Ez a dátum, az alább következőkkel együtt, egy nappal későbbre lett (ceruzával) kijavítva.* Ez a változtatás azért vált szükségessé, mert a hadsereg nem 29-én, hanem csak 30-án ért Nyíregyházára.

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR KÖNYVTÁRA.

marsch beider Armee-Corps 2 Stunden nach dem Eintreffen bei Vaskapu. Das I. Armee-Corps nach dem Abkochen von Rakamaz nach Nyiregyháza, bezieht daselbst das Bivak vor dem Orte mit der Front gegen Tokay

Armee-Hauptquartier — Nyiregyháza.

Am 30. July.

3. Armee-Corps und
7. Armee-Corps von Nyiregyháza nach Nagy-Kálló
1. Armee-Corps von Nyiregyháza nach Uj-Fehértó
Armee-Hauptquartier nach Nagy-Kálló.

Am 31. July.

3. Armee (Corps) und
7. Armee-Corps von Nagy-Kálló nach Nyir-Adony
1. Armee-Corps von Uj-Fejértó nach Hadház
Armee-Hauptquartier nach Nyir-Adony.

Am 1. August.

3. und 7. Armee-Corps von Nyir-Adony nach Vámos-Pércs
1. Armeecorps von Hadház nach Debreczin
Hptq. Vámos-Pércs.

Am 2. August.

3. und 7. Armee-Corps von Nagy-Léta nach Kis-Márja.
1. Armee-Corps von Debrecin nach Derecske
Hptq. — Nagy-Léta.

Am 3. August.

3. und 7. Armee-Corps von Nagy-Léta nach Kis-Márja
1. Armee-Corps von Derecske nach Berettyó-Ujfalu
Hptq. — Kis-Márja.

Die Wägen der Hauptmunitionsreserve und die Brückenequipagen marschieren hinter dem 3. Armeecorps. *Alle* Bagagewägen und eigenen Equipagen, ausser denen der Herrn Stabsoffiziere und Generäle und mit Ausnahme jener des Armeestabs, werden morgen den 29. July in Rakamaz gesammelt und unter Bedeckung der Truppen des H. Generalen Knesich auf einen rückwärtigen Seitenwege ihrem betreffenden Armee-Corps in der letzten Marschstation zugeführt. Dieser Anordnung darf sich bei strängster Verantwortung *Niemand* widersetzen.

Alle Märsche bei denen die Aufbruchsstunde nicht eigens angegeben ist, sind Punkt 5 Uhr früh anzutreten.

Der Feind steht den Colonnen in der rechten Flanque, was zur Sicherung des Marsches, der immer vom linken Flügel der Aufstellung Front gegen T. Füred zu beginnen hat, und zur Sicherung der Bivaks noch einmal erinnert wird.

II.

Korponay ezredes Görgeynek: Debreczen, 1849 augusztus 1. *(K. A.* Wien: F. A. der ung. Insur. Armee 1849. Fasc. VIII. Nr. 7.)

An den Herrn Feldmarschall Lieutenant von Görgey!

Die aus Gross Wardein kommende Reserve Munition befindet sich auf dem Wege hieher, wollen Hochdieselben hinsichtlich derselben die geeigneten Verfügungen treffen.

Der Feind ist bekanntlich gestern in Ujváros eingezogen. Meine ausgesendeten Kundschafter u. Patrouillen beobachten ihn fortwährend u. ich werde nicht unterlassen über alle Bewegungen desselben Herrn Feldmarschall Lieutenant fortwährends Bericht zu erstatten.

Die grosse Hortobágy ist leer vom Feinde. Das Märchen von den erwähnten 40.000 Hussaren ist mir ein ganz fremdes, auf Irrthum beruhendes Gerücht, denn ich habe nur 4000 angegeben.

Debreczin, am 1. August 1849. *Korponay* m. p. ezredes.

III.

Korponay ezredes Görgeynek: Debrecen, 1849 augusztus 1. *(K. A.* Wien: F. A. der ung. Ins. Armee 1849. Fasc. VIII. Nr. 5.)

Herr Feldmarschallieutenant!

Die feindlichen Vorposten und Patrouillen streifen schon bis unter Debreczin. Ich habe ein Streif Commando gegen Ujváros ausgesandt der berichtet dass starke Cavallerie und Infanterie Massen von Ujváros heraus debouchirten. Die Stärke des Feindes gibt ein russischer Gefangener auf 32.000 Mann an.

Debreczin, 1/8. 1849. *Korponay* m. p. ezredes.

IV.

Korponay ezredes Görgeynek: Debrecen, 1849 augusztus 1. délután 6 óra. *(K. A.* Wien: F. A. der ung. Ins. Armee 1849. Fasc. VIII. Nr. 6.)

Herr Feldmarschallieutenant!

So eben erhalte ich die hier beigeschlossene Nachricht die umsomehr autentisch zu sein scheint da mir ein Spion des Regierungs Commissairs Luzsenszky eben jetzt dasselbe berichtet.

Debreczen 1/8. 849. 6 Uhr Abends. *Korponay* m. p. ezredes.

A levél külsején: Debreczen küldi Sámsonba 1849 auguszt. 1-én d. u. 6¼ ór. Sámson vette estve 7¾ órakor s rögtön küldi Adonyba.

V.

Lengyel János hadnagy Burián Pál századosnak: Hajdu-Böszörmény, 1849 augusztus 1. *(K. A.* Wien: F. A. der ung. Insurg. Armee 1849. Fasc. VIII. ad Nr. 6.)

Az ellenség véletlenül lepett meg bennünket, éjjeli 12 órakor mikor tegnap egész nap Csegén két hidat készitve, azon seregének egy része át is vonult, 11 órakor éjfél előtt jöttek őreink jelenteni, hogy négy muszka a város közelében levő majorban van s a kis hortobágyi hidnál. Ezeknek elfogásáról mig intézkedem, ujra hir jön, hogy már a kis hortobágyi koresmát ellepték, Ujfalusi felügyelő biztos épen 12 órakor érkezett a Kodaristól (?) s mig a városházban bent beszélt, egyszer kinéz, már a piacz tele orosz katonákkal. A várost körülfogva s rendelkeznek 30.000 részlet szénáról, zabról, 30 szekeres vizhordóról, mint ők mondák, 80.000 emberük érkezik ide s ma itt rostokolni kivánnának, nehezen tudom kicsempészni e nehány sort de beérkeztökkel is mindeneket tudatni köteleségem leend. Éjfél után 2 óra. Móna (?) jegyző.

Tisztelt Százados ur!

A fentebbi levelet pontban reggeli 7 órakor kaptam Ujvárosról s tudomás és alkalmazkodás végett sietve küldöm.

H. Böszörmény augusztus 1-én 1849.

Lengyel János m. p. hadnagy.

VI.

Pongrácz őrnagy a hadseregparancsnokságnak: Hadház, 1849 aug. 1. *(K. A.* Wien: F. A. der ung. Insurg. Armee. 1849. Fasc. VIII. Nr. 8.)

1. Armee Corps.

An das Armee Ober Commando

in Nyir Adon.

Hadház den 1. August 1849. ½10 Uhr V. M.

Gefertigter meldet hiemit, dass die Avant-Garde des Feindes in Ujváros gegen Mitternacht zwischen J. 31. u. 1. August eingetroffen ist.

Seine Stärke konnte man durch die ausgesandten Panduren nicht erfahren, gewiss ist aber dass er in Ujváros eingetroffen ist, da mehrere dasselbe Schreiben brachten, was hier beigeschlossen wird, u. ausserdem die Stadt uns dieselbe Nachricht zuschickte.

Ist der Feind wirklich stark u. hat er den Willen, nach Debreczen vor uns anzukommen, was nach aller Wahrscheinlichkeit morgen geschehen könnte, so wäre vielleicht zweckdienlich ihm zuvorzukommen u. heute Nachts dahin zu marschieren, um ihn morgen dort schlagfertig erwarten zu können und daselbst ein Gefecht anzunehmen, wenn er nachrückt.

Man bittet daher schleunigst für jeden eintretenden Fall um die nöthigen Verhaltungen. Schliesslich ersucht man schleunigst um Parolle u. Loosung.

Pongrácz m. p. őrnagy.

Az irat külsején: Nr. 2.
Op.

VII.

Pongrácz a hadseregparancsnokságnak: Debreczen, 1849 augusztus 2. (*K. A.* Wien: F. A. der ung. Ins. Armee 1849. Fasc. VIII. Nr. 10.)

1. Armee-Corps-Commando.

An Die Central-Kanzlei des General-Quartiermeisterstaabes in Vámospércs.

Debreczen den 2. Aug. 849. 8h Vorm.

Nach erhaltener Disposition ist das Armee-Corps nach dem Abkochen gestern von Hadház nach Debreczen marschiert. Bei unserer Ankunft war die Csárda Látókép bereits vom Feinde besetzt; in aller Früh begann er mit unseren Vorposten ein Plänklerfeuer u. rückte mit gegen 2 Divisionen Cavallerie u. etwas Infanterie stark, vor: als aber unsere Cavallerie vorrückte, zog er sich in die Kukuruz Felder, von wo er auf die Unsrigen plänkelte u. das Feuer nach u. nach einstellte.

Die Truppen, welche er vorführte, konnte man nicht genau sehen, nur nach Aussage eines gestern Gefangenen gibt er ihre Stärke auf 32000 an, wovon 15000 gegen uns operieren sollen.

Alle Vorsichtsmassregeln sind getroffen um ihn gehörig zu empfangen u. schnell genug zu erfahren, wenn er gegen Szoboszló u. weiter hinab marschieren sollte, wie dies eine Patrouille meldete, was aber bis jetzt unbegründet war.

Nach der alten Disposition wird das Armee Corps *morgen nach Derecske* marschieren.

Pongrácz m. p.

Schliesslich wird gemeldet, dass der Herr Oberst Korponay dem Armee Corps vom General Knesich sein Corps zwei 12 ℔ Kanonen übergeben hat.

Pongrácz m. p.

VIII.

Pongrácz a hadseregparancsnokságnak: valószínűen 1849 aug 2. este. (*K. A.* Wien: F. A. der ung. Ins. Armee 1849. Fasc. VIII. Nr. 11.)

1. Armee-Corps.

An Die Central Kanzlei des General-Quartiermeisterstaabes

dort wo

Gefertigter meldet zum drittenmale, dass das Armee-Corps Nachmittags mit Uibermacht angegriffen, geworfen wurde u. bei dem Rückzuge in zwei Theile sich theilte, der linke Flügel, welcher siegreich vorgedrungen war, kam daher in die grösste Gefahr. Bist jetzt ist er nicht angekommen u. der rechte wurde bis hieher unaufhörlich von der feindlichen Reiterei gedrückt.

Der Verlust ist leider ausserordentlich gross, denn beinahe die ganze Infanterie des rechten Flügels ist auf der Haide zerstreut im Kampfe, man hofft aber dass der linke Flügel sich kämpfend vereinigen und retten wird können.

Doch schwerlich wird es nach Beretyó-Ujfalu kommen können, u. die hieher zersprengte Macht nur tauglich, um die Munitions Reserve u. die einigen Batterien, welche mit sind, zu schützen, wird den Feind selbst hier nicht aufhalten können.

Pongrácz m. p.

IX.

Nagy-Sándor a hadseregparancsnokságnak: Nagyszalonta, 1849 aug. 6. *(K. A.* Wien: F. A. der ung. Ins. Armee 1849. Fasc. VIII. Nr. 12.)

1. Armee Corps Commando.

An Das Armee-Ober-Commando in

Gyapju.

Nagy Szalonta den 6. Aug. 849.

Gefertigter ist mit seinem Armee Corps in der Nacht vom 2. auf den 3. August[1] nach Debreczen ins Lager gegen Ujváros eingerückt; beim Eintreffen war bereits die Csárda Látókép vom Feinde stark besetzt.

Den 3. August in aller Früh, als ich mit den Herren Divisions Commandanten recognoszirte u. die Aufstellung der Truppen so wie jene der Vorposten genauer anordnete, kam die Meldung von dem äussersten Posten, dass der Feind vorrücke; sobald er aber die aufgestellte Reiterei u. das Aufstellen der Truppen Division Bobich wahrnahm, zog er sich nach einigen Plänkeln zurück.

Um 2½ Uhr Nachmittags rückte die feindliche Reiterei mit Geschütz vor u. begann sogleich das Feuern auf unsere Vortruppen. Nach u. nach entwickelte er sich u. dehnte seinen rechten Flügel weit über meinen linken hinaus.

[1] Nagy-Sándor — mint látjuk — eltéveszti a dátumot.

Die Stellung des Armee Corps war auf den sanften Anhöhen gegen Ujváros bei den dortigen Ziegelöfen.

Im ersten Momente hat der Feind unseren linken Flügel zurückgedrängt u. wollte ihn ganz umgehen, wurde jedoch nach einer sehr heftigen Kanonade mit gleichzeitiger Vorrückung der Infanterie mit grossen Verlust zurückgeworfen so dass er in Unordnung gewichen; hierauf entwickelte er seine Batterien u. Reserven unterstützt von 5 Raketten-Stativen auf das Centrum u. rückte hier auf eine kurze Schussdistanz vor, musste jedoch Halt machen, indem unsere Artillerie seine Rak. Stative bald davonjagte u. seine Colonnen derart beschoss, dass sie öfters zurückweichen mussten jedoch neuerdings wieder vormarschierten.

Auf unserem äussersten rechten Flügel waren die Truppen des H. Obersten Korponay mit 5 Geschützen in einer guten Position, die 2 Pfünder in Reserv-Stellung auf Hügeln aufgestellt, durch Gräben u. den nahe liegenden Wald vor Umgehung geschützt; 1 Divis. Hussaren u. von meiner disponiblen Infanterie die Guerillas, in den Gräben vertheilt, dienten als Unterstützung u. als der Feind gegen 6 Uhr[2] Nachmittags seine ganze Reiterei vorrücken liess u. auf unseren rechten Flügel attaquirte u. den linken Flügel zu umgehen bedrohte, so wurde noch 1 Division Hussaren auf den rechten Flügel detachirt, jedoch der Feind durchbrach mit einer dreifachen Uibermacht diese Reiterei, attaquirte die Korponaischen Truppen, welche ihre Stellung nicht behaupteten u. sich gegen den Wald zerstreuten.

Die Guerillas haben in den Gräben den stärksten Wiederstand geleistet, daher sie einen grossen Verlust erlitten.

Die Cavallerie viel zu schwach um die feindliche werfen zu können, wurde in die Stadt zurückgedrängt, der ganze rechte Flügel daher geworfen, u. mein Centrum aufs äusserste bedroht.

Die Infanterie Reserve des Centrums zog sich auf dem nun beginnenden Rückzuge theilweise durch den Ort, u. drückte die einbrechende feindliche Cavallerie aus demselben, wurde jedoch von einer neuen wieder verfolgt; der linke Flügel u. das Centrum, welche im siegreichen Vorrücken waren, mussten in Folge dieser Unfälle ausser der Stadt längs den Weingärten ihren Rückzug gegen Derecske antreten, was vom linken Flügel insbesonders mit der grössten Ordnung ausgeführt wurde.

Der rechte Flügel wurde auf äusserste verfolgt u. von den anderen Truppen abgeschnitten, meine Reiterei war viel zu schwach gegen jene des Feindes u. beim angetretenen Rückzuge wurde ich von der feindlichen Cavallerie von allen Seiten umgerannt wodurch es mir nicht möglich war mit dem rechten Flügel die Vereinigung zu bewerkstelligen.

Die Spione gaben die Stärke des Feindes noch vor der Schlacht auf 40.000 Mann an; die Zuschrift des Zichi an die Debreczener Gemeinde sagt die Zahl des bald einrückenden Feindes auf 50.000.

[2] Ez is hibás adat.

Bei seinen Entwickeln hatte er mit 30 Geschützen die Schlacht begonnen, u. die sichtbare Zahl seiner Stärke war gegen 30.000 Mann, worunter weinigstens 8000 Cavallerie.

Unser Verlust beträgt an Todten 51 Mann, 31 Pferde; an Verwundeten 84 M., 5 Pf. an Vermissten 1266 M., 188 Pf. Kanonen sind verloren gegangen 2, Munitionskarren 2. In der Schlacht wurden 8 Kanonen demontirt welche jedoch mitgebracht wurden u. in brauchbaren Zustande sich bereits befinden.

Von den Truppen des H. Obersten Korponay kann man den Verlust nicht genau angeben, beträgt aber beiläufig an Todten, Verwundeten u. Vermissten gegen 500 Mann u. 2—12 Pfünder Kanonen, welche eben an unser Armee Corps hätten abgegeben werden sollen.

Obwohl die Schlacht verloren ging, muss ich die ausgezeichnete Haltung meiner Artillerie und Infanterie lobenswerth erwähnen.

Unter den Offizieren sind todte: Hauptm. Bossányi v. 26. B. Oberl. Reinhold v. Huss. Nr. 1.; Schwerverwundete Hauptm. Csányi von der 6 pfünder Fuss B. Nr. 15. u. Lieut. Vörös v. d. 3. pfünder B. Nr. 2., beiden der Fuss abgeschossen, leicht verwundet Oberst Bobich Trup. Divisions Commandant. Lieut. Stark Adjut. beim Oberst Máriássy, die Oberl. Bock u. Romaj von den Pionieren u. 4 Offiziere vom 26. Baon.

Von den Vermissten rücken jetzt noch einzelne ein, daher bei der Eingabe des Standesausweises die Zahl genau angegeben wird.

Bei der Schlacht haben sich einige Individuen sehr ausgezeichnet benommen, welche man nächstens zur Auszeichnung vorzuschlagen, nicht säumen wird.

Nagy-Sándor József s. k., tábornok.

*Gyalókay Jenő.**

* Pongrácz István fia — Pongrácz Aladár — közölte velem, hogy nála van atyjának naplója, amely tőlem eltérően adja elő a debreceni ütközet előzményeit. Azonban magát a naplót mindeddig nem mutatta meg a tulajdonosa. Az általam közölt jelentések egykorú és hiteles voltához szó nem férhet; ennélfogva, ha köztük és a Pongrácz-féle feljegyzések között eltérések mutatkoznak, ez csak azt bizonyítja, hogy *a „Napló" nem lehet a debreceni ütközettel egykorú.* Azt ugyanis sehogyse hihetjük, hogy Pongrácz István ugyanazt az eseményt, *ugyanabban az időben,* kétféleképen írta volna le. Végül: *ha csakugyan 1849-ből való az a „Napló", miért nem hozta nyilvánosságra Pongrácz István, a debreceni ütközetről folyt viták alkalmával?*

A CS. ÉS KIR. 29. TÁBORI VADÁSZZÁSZLÓALJ A KOMARÓWI CSATÁBAN (1914 AUGUSZTUS)

(Első közlemény)

I.

A cs. és kir. 29. tábori vadászzászlóalj pótszázadának állomáshelye Losonc volt. Az újoncokat a losonci 25. gyalogezred kiegészítő kerületéből kapta. Ez a kiegészítő kerület három felvidéki vármegyét foglalt magába, úgymint Nógrádot, Zólyomot és Gömört. Így tehát a zászlóalj 70% tótból, 25% magyarból és 5% németből állott.

A tótok mély vallásos érzületű, némileg babonás, kemény és nagyon egyszerű élethez szokott hegyi lakók, akik ezen a vidéken olvasni és írni többnyire tudtak, de műveltségük nem volt s a szocializmus se férkőzött még hozzájuk. Ügyes vezetés alatt nagyon jó katonáknak bizonyultak. A tótok fele, bár sajátos hanglejtéssel, magyarul is beszélt. Különösen megemlítem az örökösen verekedő gyetvai fiúkat, akikből a legjobb járőrök kerültek ki; félelmet nem ismerő, törhetetlen erejű, kitartó, kevéssel beérő, sasszemű emberek.

A magyarok többnyire a három megyei székhelyről, valamint Nógrád és Gömör déli vidékéről származtak. Szintén vallásos, de nem babonás és fürgébb észjárású, javarészt jómódú, a tótokénál magasabb műveltséggel rendelkező nép, amelyet a dívó társadalmi tanok részben már érintettek. Megfelelő vezetés alatt a zászlóalj gerincét alkották s az altiszti kar is jobbára magyarokból állott. Felerészt tótul is beszéltek. Híresek voltak a palócok; szép, büszke faj, mely a zászlóalj dísze volt.

A németek is inkább városi lakók, evangélikus vallásúak, élelmesek, műveltségük kimagasló. Szerényebb sorsú, kevésbbé élénk természetű emberek; az újkori jelszavakért

[1] *Forrásmunkák:* Auffenberg-Komarów: Ausztria fénykorának és hanyatlásának idejéből. Önéletrajz. 1921. Drei Masken-Verlag, München.

A 27. gyaloghadosztály hiteles naplói.

A 29. vadászzászlóalj 4. századának naplója.

A csatában használt eredeti térképek, amelyekbe a zászlóalj menetvonalai be vannak rajzolva.

nem lelkesültek. A zászlóaljnál közülök kerültek ki az irnokok, a küldöncök, a telefonisták és a különleges szolgálatokra kiképzettek, mert csupán ők értették a hadsereg szolgálati nyelvét s azonkívül magyarul és tótul is beszéltek.

Általában mondhatni, hogy ilyen legénységgel minden parancsnok meg lehetett elégedve. Már most megemlítem, hogy a zászlóalj a komarówi csatában derekasan állotta meg a helyét.

Utolsó békeállomása Monfalcone volt. Gyakorló- és lövőterén később az Isonzocsaták gyilkos harcai zajlottak le. A mozgósítási terv szerint a zászlóaljnak augusztus 6-án kellett Losoncra, felszerelő állomására, elindulnia. Szíves elbúcsúzás után aznap vasúton el is szállították, mégpedig a törzset, három századot és a géppuskás osztagot, valamennyit békeállománnyal. A kerékpáros század, amely a zászlóaljnak tulajdonképen a 4. százada volt, háború esetére három más vadászzászlóalj, egy-egy hasonló kerékpáros századával együtt, külön kerékpáros zászlóaljba volt szánva, amely a mozgósításkor más harctérre került. Az ekként hiányzó 4. századot Losoncon újból kellett felállítani. Ennek parancsnokául a szerzőt osztották be. Augusztus 1-étől kezdve százával érkeztek a tartalékosok s el kell ismerni, hogy mindnyájan készséggel és örömmel jöttek a haza védelmére. Helytelen volna ebben különbséget tenni a tótok, magyarok és németek között. Augusztus 5-én reggel a 4. század teljesen készen állott s ezentúl, a zászlóalj beérkeztéig, gyakorlatokat végzett. A zászlóalj 8-án délelőtt érkezett a losonci pályaudvarra, ahonnan a 25. gyalogezred zenekarával a városba vonult. Itt már ezrével várták hozzátartozóikat a környékről összesereglett emberek s elkísérték a szállásig. Délben az ünnepélyes ebédnél a zászlóalj parancsnoka, Farkas alezredes, mondott pohárköszöntőt. A következő napok istentisztelet, fürdés, lövés, szemle és gyakorlattal teltek el, majd pedig nagyobbarányú harcgyakorlatot tartottak, amelynek tárgya főképen az ágyútűzben való magatartás volt. Zászlóaljparancsnokunk egyáltalán nagy súlyt vetett arra, hogy ne mutassunk nagy célokat, de sajnos, komoly intéseit kevesen szívlelték meg s így az augusztus végén lefolyt harcokban csaknem valamennyi szakaszparancsnok megsebesült vagy elesett.

A zászlóalj augusztus 14-én vasútra szállott, hogy a felvonulási körletbe induljon. Teljes állománya 29 tiszt (zászlós, hadapród), 1250 főnyi legénység, 1150 puska, 2 géppuska, 31 málhásló, 30 hámos- és 14 hátasló volt.

Itt említem meg, hogy Losonc polgársága, élén a polgármesterrel, hálás elismerést érdemel, mert hazafiasságból

minden tőle telhetőt megtett, hogy a zászlóalj, amennyire csak lehet, jól érezze magát a városban.

Így érkezett el az utolsó este, amelyen, ebben az életben még egyszer és utóljára, mindnyájan együtt voltunk, mert azóta közülünk sokan meghaltak, eltűntek, megrokkantak vagy szétszórtan élnek az utódállamokban.

II.

A menetterv szerint a zászlóaljat augusztus 14-én délelőtt 10 órakor egyetlen szállítmányban indították el Losoncról, Fülek—Miskolc—Mezőlaborcon át Przemysl felé. A 29-esek tehát azon a napon reggel 7 órakor útrakeltek s természetesen egész Losonc talpon volt, hogy honfitársait elkísérje. Egy kissé korán érkeztünk a pályaudvar előtti térre, ahol pihenés közben sokan még érzékeny búcsút vettek hozzátartozóiktól; fájdalmukban nem kevesen ittak többet a kelleténél, ami, sajnos, nem volt valami épületes látvány. Fél tízkor sorakozó, imához, aztán beszállás. Pontosan a megszabott időben felcsendült a Radetzky-induló s a vonat elindult. Útközben sokszor megajándékoztak bennünket virággal, gyümölccsel s más szeretetadománnyal, úgy hogy fülkénk olykor csemegeüzlethez hasonlított. Éjfél után elérkeztünk az országhatárra; sokak szeméből egy pár könnycsepp is hullott. Vajjon hányan látják viszont Magyarországot?

A határállomáson felváltották a vonatkísérő személyzetet. Csupa németajkú alkalmazottat kaptunk, akik kérdésünkre felvilágosítottak, hogy a lengyel és rutén vasútasokat Német-Ausztriába helyezték át, mert már eddig is sok árulás történt. Délután Chyrówba érkeztünk, ahol a 4. hadseregparancsnokság egyik vezérkari tisztje közölte a zászlóaljparancsnokkal az általános helyzetet. Már este volt, amikor elértük Przemyslt. Parancsot kaptunk, hogy a vasúti állomás területén töltsük az éjjelt s másnap Gajebe induljunk. Mivelhogy koromsötétség volt, amikor a táborozás helyére vezettek, csak virradóra láttuk, hogy a fűtőház salakterakó terén háltunk, ami bizony hitvány éjjeli szállás volt. A rendes étkezést jóformán senki se vette igénybe, mert annyi élelmet hozott hazulról, vagy kapott útközben mindenki, hogy szívesen lemondott a kincstári kosztról.

Augusztus 16-án, vasárnap, tovább indultunk kitűzött célunk, Gaje felé. Délben Stubno községbe értünk, ahol először láttuk a 27. gyaloghadosztály parancsnokát, Gerstenberger altábornagyot, aki díszmenetben vonultatta el maga

előtt a daliás vadászokat. További útunk mocsaras, gondozatlan, igazi galiciai útakon vitt Gajebe. Szegényes falu, tulajdonképen csak házcsoport. Lakói rutének; megbízhatatlanok. Intelligencia nem volt a faluban. A 4. század a helység déli részén ütötte fel sátrait egy nagy réten. A tábort kifogástalanul berendeztük s több irányban őrséget állítottunk fel.

Augusztus 17-én században gyakoroltunk. Ez alkalommal is kitűnt, hogy milyen nehéz egy 250 főnyi alakulatot személyesen vezetni. Csak meg kell gondolnunk, hogy békében 250 ember volt egy kivonult zászlóalj átlagos állománya; 8 lovas is volt hozzá beosztva, úgymint a zászlóaljparancsnok, segédtisztje, a kürtös és 5 alosztályparancsnok. Könnyű volt tehát a parancsok végrehajtásáról gondoskodni. Így azonban mindúntalan súrlódások fordultak elő.

Augusztus 18-án, a király születésnapján, díszkivonulás volt. Zászlóaljunk Kalnikównál a 67. gyalogezreddel egy vonalban állott. Ezt a két csapattestet csak a háború kitörésekor osztották be a VI. hadtestbe; a hadtestparancsnok megragadta tehát ezt az alkalmat, hogy megszemléljen minket. A parádé símán folyt le, csupán a díszmenetben volt némi különbség a két csapattest között: a bécsi rutinnal fellépő 67-esek persze túltettek a karsztvidéken szolgált vadászokon, ha díszmenetről volt szó. Boroević meg is dícsérte őket, míg a vadászokat agyonhallgatta. De Komarównál mégis ezek tartottak ki tántoríthatatlanul, lévén inkább harcszerűen kiképzett, mint díszelgő katonák. Délután szűkebb körben ültük meg az ünnepet, majd 5 órakor jelentő lovasosztagot alakítottunk. Századonként két embert ültettünk lóra, kis huzulgebékre, amelyeket kéz alatt vettünk. A hozzávaló felszerelést a hadosztálytól kaptuk. Estére készen állott a 8 főnyi osztag ezentúl a törzs elválaszthatatlan része. Nem mulaszthatom el, hogy egy dobsinai illetőségű, Rozloznik nevű vadászról meg ne emlékezzem. Ezt az alacsonytermetű embert gyakran láttam, amint a legnagyobb tűzben, lovacskájához símulva pipázott s az ellenséget figyelte. A parancsokat és jelentéseket feltétlenül eljuttatta helyükre. Mind a három nyelven tudott beszélni; a kötelességtudó katona példaképe s a 4. század büszkesége volt. Az összes legénységi kitüntetések már a háború első hónapjaiban díszítették mellét.

Augusztus 19-én a zászlóalj támadógyakorlatot tartott Gaje közelében, amiről csak annyit említek, hogy a jelzők egy kis köralakú, régi, földsáncon állottak; ez valószínűleg egykor ó-szláv vagy avar földvár volt. Délután parancsok átvételére rendeltek ki a dandárhoz. Az 54. gyalogdandárparancsnok-

ság Kalników egyik parasztházában tanyázott. Itt Sterz ezredes dandárparancsnok maga végezte az eligazítást. Annak jellemzéséül, hogy milyen hézagos hírek birtokában voltak felsőbb parancsnokaink is, de még inkább az alárendeltek, feljegyzéseimből szószerint idézem a kiadott parancs idevágó részét: „Az ellenség állítólag átlépte a határt, egyelőre csak lovassággal. A dandár holnap, augusztus 20-án, megkezdi általános előnyomulását a határ felé. A 29. vadászzászlóalj ideiglenesen az 54. gyalogdandár alá van rendelve. Ez a zászlóalj Hruszowice-Chotyniec-Mlyny-Ruska és Wielkie Oczyn át Lipowiecre menetel, ahol meghál. A két gyalogezred, a 67. és a 85., a zászlóaljat követi. Útközetvonat a csapattesteknél marad." Se több, se kevesebb. Mennyivel másként hangzott az ilyen parancs a békegyakorlaton? A dandárparancsnok további közléseit nem volt szabad feljegyezni, de emlékszem, hogy többek között a rutén lakosság áruló magatartásáról is volt szó. A sötétség már beállott, mire visszaérkeztem Gajere. A zászlóaljparancsnok kiadta a kellő intézkedéseket s én visszatérhettem derék embereimhez, akik időközben már megtették a menethez szükséges előkészületeket.

Az általános helyzetet az 1. vázlat tünteti fel. Ismételten hangsúlyozom, hogy ezt a helyzetet csupán Auffenberg, a 4. hadsereg parancsnoka, és vezérkari főnöke ismerte. Önéletrajzában Auffenberg maga említi, hogy neki Conrad, Przemyslben, augusztus közepén, csak a 4. hadseregre vonatkozó közléseket tett, s hogy nem tudta, hogy bal szomszédjának (Dankl, 1. hadsereg) mi a feladata, éppúgy mint a 3. hadseregé (Brudermann), jobb szomszédjáé. Mit mondhatott hát a hadseregparancsnok a két szárnyhadtest parancsnokának s ezek viszont a szárnyhadosztályoknak? Ilykép nem csodálkozhatunk azon, hogy a dandárparancsnok az eligazításnál úgyszólván semmit se tudott mondani az ellenségről és a magunk helyzetéről.

A gajei táborozás alatt szép estéink voltak. Az egész század tisztjei köré gyülekezett s tábortűz mellett hangulatos és olykor bús dalokat énekelt. A kürtösök este 7 órakor imához fújtak, 9-kor pedig takarodót. Mindenki levett sapkával s összekulcsolt kezekkel adott hálát a Mindenhatónak, hogy ismét egy nappal ajándékozott meg bennünket.

III.

Az 1914. év Szent István napján kezdődött meg az előnyomulás a komarówi csatához.[2] Minden lóhátas tiszt el volt

[2] 1. vázlat.

látva az általános térkép „41° 50° Sambor" lapjával, csupán a zászlóaljparancsnoknak volt részletes térképe. Szép, meleg későnyári napon meneteltünk, valósággal a bizonytalanságba; senki se tudta, ki megy tőle jobbra vagy balra. Az ütközetvonat a homokos talajon csak nagyon lassan haladt előre s mindinkább elmaradozott. Majdnem hatvanéves kincstári szekereink annakidején a felsőolaszországi országutakra, de nem a feneketlen galiciai dülőutakra készültek.

Zászlóaljunk menetrendje az előnyomulás minden napján változatlanul ugyanaz volt. Reggel 4 órakor ébresztő, 6 órakor indulás, közben reggeli és az előkészületek. A századok sorrendje naponta változott. Az összes lóhátasok a menetoszlop élén haladtak, ahol Farkas alezredes mindjárt az elindulás után megtartotta az eligazítást. A megszabott rövid pihenő után egyhuzamban menet ebédidőig, mely 2 óra hosszat tartott. Aztán továbbindulás az aznap elérendő menetcélig. Itt megfelelő biztosítás mellett meghálás. Első menetünk alatt egy kellemetlen esemény történt. Valamelyik gyáva fickó elkiáltotta magát a vonatnál, hogy „Kozákok!", mire az ütközetvonathoz beosztott kísérő legénység eszeveszetten lövöldözni kezdett az ott elterülő erdő felé. A lovak megvadultak, a szekerek száguldoztak, a vonatparancsnok leesett a lóról. A nagy fejetlenségnek az élelmezőtiszt és a számadótiszt erélyes közbelépése vetett véget. A vonat persze nagy késéssel érkezett meg Lipowiecre.

Még egy körülményről kell megemlékeznem. Mint már említettem, semmit se tudtunk az általános helyzetről. Ennek köszönhető, hogy a 3. és 4. század késő estig teljes készültségben állott, mert egy pár paraszt azt beszélte, hogy a lipowieci erdőben kozákok vannak. Ha ismertük volna az általános helyzetet, rögtön rájöttünk volna, hogy ez tiszta badarság, mert hiszen — ma már tudjuk — jobbra-balra tőlünk egész dandárok haladtak, messze előttünk pedig egy lovashadosztály.

A táborozási rend egyébként pontosan volt szabályozva és lelkiismeretesen végre is lett hajtva úgy, hogy ezen a téren semmiféle kifogás nem esett. Legkésőbb este 8 órakor kellett kiosztani a vacsorát és 9 órakor mindenkinek nyugalomra kellett térnie. Az ügyeleti szolgálatban álló tiszt éjjel 10 órakor jelenteni tartozott, hogy minden rendben van-e.

Augusztus 21-én ugyanilyen módon folytattuk az előnyomulást Czerniawka felé. Hruszówban tartottuk hosszú pihenőnket, de nem részesülhettünk rendes ebédben, mert a vonat a homokos utakon megrekedt. A hruszówi lovaskaszárnya kantinosa azonban bőven ellátott élelemmel és egy-kettőre kiárusította boltját. A további menet nagyon nehéz volt

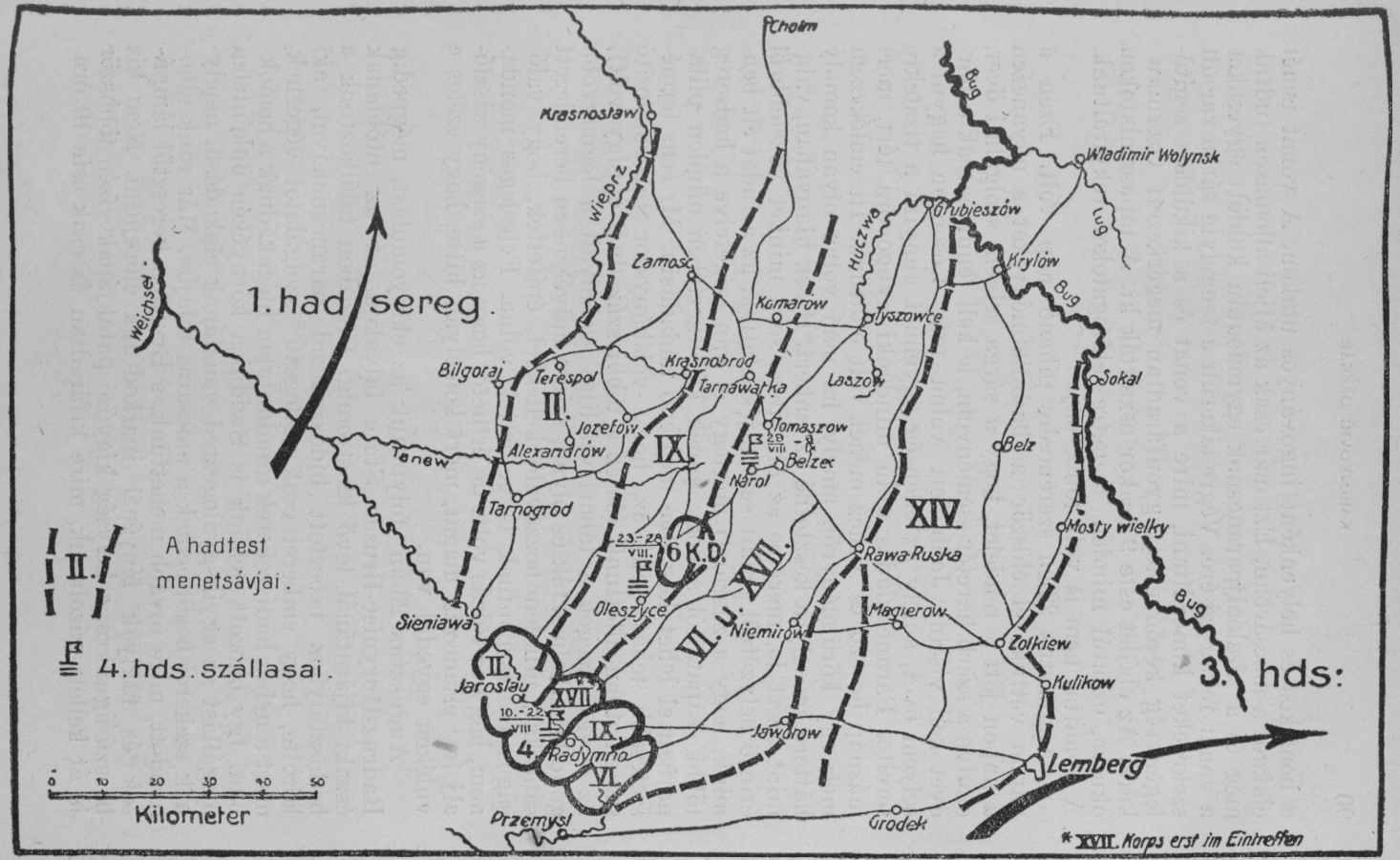

1. had sereg.
3. hds:
A hadtest menetsávjai.
4. hds. szállasai.
Kilometer
0 10 20 30 40 50
Weichsel
Tanew
Wieprz
Huczwa
Bug
Lug
Krasnostaw
Cholm
Wladimir Wolynsk
Grubieszów
Krylów
Zamosc
Komarow
Tyszowce
Bilgoraj
Terespol
Krasnobrod
Tarnawatka
Laszow
Sokal
Jozefow
Tomaszow
Alexandrów
Belzec
Narol
Belz
Tarnogrod
Mosty wielky
Rawa Ruska
Oleszyce
Sieniawa
Magierow
Niemirow
Zolkiew
Jaroslau
Kulikow
Jaworow
Radymno
Lemberg
Przemysl
Grodek
II.
IX.
XIV
XVII.
VI. u. XVII.
6 K.D.
23.-28. VIII.
10.-22. VIII
4
* XVII. Korps erst im Eintreffen

1. vázlat.

a homokos és helyenként ingoványos utakon. A vonat ismét elakadt a mocsárban. Ezt már csak az éjjeli állomáson tudtuk meg és a zászlóaljparancsnok egymásután küldött egyeseket a vonat felkeresésére. Végre sikerült a tengelyig sárba ragadt szekereket kimozdítani, mire a vonat és a kiküldött segítőlegénység későn este, agyonfáradtan megérkezett Czerniawkára. Az ebédet este 9 órakor osztották ki. A tapasztalatokon okulva, ezentúl minden menetre előfogatokat rekviráltunk. A vonattal nem is volt többé baj.

Augusztus 22-én szerencsére pihenő nap volt. Ezen a napon vettük fel először a hadiilletményeket s ugyanezen a napon jött a rendelet, hogy a sárga selyem szolgálati övet, okulva a szerb harctér eseményein, le kell tenni és csak a bőrövet kell viselni. Jobb lett volna már Losoncon hagyni a selyem övet, amely az ellenség figyelmét annyira a tisztekre terelte. Parancskiadás után mindenki nyugovóra tért, mert másnap hosszú és nehéz menet volt előttünk. Itt emlékezem meg egy körülményről, amely, ha nem volna olyan komoly háttere, mosolyra késztetné az embert. Hírek hiányában, valamint azért is, mert se az általános, se a minket közelebbről érintő helyzetről senkit sem tájékoztattak, az a tudat élt bennünk, hogy a zászlóalj mintegy el van szigetelve a hadsereg többi csapataitól s hogy ennek következtében minden pillanatban el lehet készülve meglepő támadásra. Mi sem természetesebb tehát mint az, hogy valahányszor táborbiztosító szolgálatban állottunk (és ez a többi századnál éppígy volt), az egyes őrségek a tábori erődítés szabályait a legnagyobb gonddal alkalmazták és olyan, szinte művésziesen berendezett sáncokat, minden hozzávaló kellékkel, építettek, hogy valóságos támaszpontnak is beillettek volna. Felesleges mondanom, hogy ez túlzás volt; de érthető, hogy az a szegény zászlóalj így elsáncolta magát, mert komolyan hitte, hogy széles e vidéken egyedül van.

Augusztus 23-án folytattuk az előnyomulást, mégpedig Radruz-Horyniec-Brusno Stare falvakon át az utóbbinak északi kijáratánál levő klastromig. Útközben találkoztunk a hadosztályhoz beosztott hídászszázad parancsnokával, aki közölte, hogy emberei csak „tologató" szolgálatot végeznek, mert a nehéz hadiszekerek mindúntalan megakadnak a homokban. Így okozott nekünk is Swidnica környékén önkéntelen megállást az egyik gyalogezred vonatának elakadása, amelynek szekerei besüppedtek a mocsaras talajba. Már ránk alkonyodott, mire tovább mehettünk, s Brusnon keresztül lámpások és fáklyák fényénél iparkodtunk előrejutni. Nem kis bosszúságunkra, a helység kígyózó patakjának vízén többször is át kellett gázolnunk, mire kifáradtan és csak este 10 óra-

kor értünk Brusno északi kijáratához. A zászlóalj sátrak alatt töltötte az éjjelt. Hasonlóképen, mint már az előző napokon, feltűnt, hogy a klastrom tornyából fényjelzéseket adnak. A kiküldött járőrt az apácák nem bocsátották be, a jelzések azonban megszűntek.

Másnapra pihenőt rendeltek el. Kétséges, nem lett volna-e célszerűbb, ha pihenőnapok helyett a menetoszlopoknak rövidebb napimenetet szabnak ki, mert a csapatok holtrafáradtan és csaknem mindig késő éjjel jutottak szálláshoz; a biztosítás pedig jóformán semmit se ért, mert sötétben tudvalevőleg nem lehet látni és a vidéket senki se ismerte.

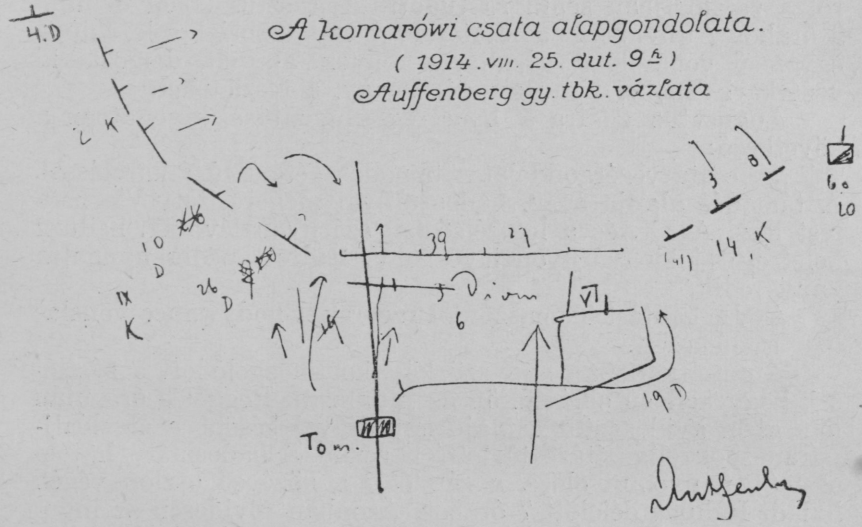

2. vázlat.

Augusztus 24-én délelőtt nagy tisztogatás és egynéhány fegyelmező gyakorlat, egyébként pihenés.

Mint rendesen, másnap reggel 6 órakor indultunk tovább. Útunk Huta Stare, Huta Lubycka, Rudki és Debyn át egyelőre Lubicza-Królewskára vitt. Ide megérkezvén azt a parancsot kaptuk, hogy a már oroszországi Korchynie falun át, a Przeorsk melletti 314-es magaslatra meneteljünk s ott táborozzunk. Zászlóaljunk a fentemlített magaslatoktól délkeletre táborozó gyalogzászlóaljjal egyetemben, a 27. hadosztály elővédvonalát alkotja.

Este 7 órakor megérkeztünk a kitűzött helyre és elővédszerűen foglaltunk állást. Egy század közvetlen biztosító szolgálatban, a többiek mint tartalék, felváltva szigorú ké-

szültségben. Miután a szomszédos csapatokkal az összeköttetés megtörtént, este 8 órakor a felállítást befejeztük. A vacsorát kiosztották s immár orosz földön, kiki azzal az érzéssel foglalta el helyét, hogy holnap már véresen komoly valóságra virrad.

Az éjjel különben csendben múlt el.

IV.

Az előbbi fejezetekből már tudjuk, hogy a zászlóalj milyen kötelékben harcolt ebben a csatában. A vezetőség terveiről a zászlóaljban senki se tudott. Augusztus 25-én délután 9 órakor Auffenberg a csatatervet egy tábori levelezőlapon egyszerű vonásokkal vázolta, s ennek alapján dolgozta ki vezérkari főnöke, Krauss vezérőrnagy, a részleteket.[3]

Augusztus 26-ára a hadsereg eligazítása kivonatban a következő:

„A csata vezérgondolata: támadás kétoldalú átkarolással. A támadás alapja a 19. hadosztállyal megerősített VI. hadtest lesz. A IX. és a legszélső bal szárnyon lévő II. hadtest keletre, a jobb szárnyon levő XIV. hadtest pedig nyugatra kanyarodik."[4]

A VI. hadtest Tomaszów, Przeorsk, Chodywance vonalában gyülekezett.

Augusztus 26-án már szürkületkor mozgolódott a zászlóalj, hogy kellően elkészüljön az indulásra. Reggel 5 óra után tömegben gyülekeztünk, majd egy órával később a zászlóaljparancsnok eligazítást tartott. Eszerint a hadosztály három oszlopban nyomul előre, a zászlóalj a középső oszlop végén halad. Indulás délelőtt 7 órakor. Azonban rövidesen az indulás után ez a beosztásunk megváltozott, és mint hadosztálytartalékot, az említett oszlopoktól jobbra, egészen külön meneteltettek.[5]

Mielőtt a Nedezów előtti kis erdőbe értünk, az ágyútűzben való előnyomulásra megszabott alakzatba mentünk át. Sűrű bozótban haladtunk előre s a századok ugyancsak széjjelszóródtak. Nem volt sok értelme az egésznek, mert ágyúlövést nem hallottunk, orosz repülőt nem láttunk. Miután az erdőcskén áthaladtunk, következett a felzárkózás, ami megint időveszteségbe került. Egyszerre csak különös zúgást hallottunk és szörnyű lármával közvetlen közelünkbe csapódott az első gránát. Egy pillanatig nem láttunk a sötét

[3] 2. vázlat. — Az eredeti Oleszycén készült.
[4] 3. vázlat.
[5] 4. vázlat.

Komarów
Wola Labuńska
Łyszowce
Zagajne
Sobol
Czartowczyk
Czartowiec
Siemnice
Wożuczyn
Mishałów
Pukarzów
Małoniż
Łaszczów
Czerkasy
Dobużek
Kmiczyn
Domaniż
Hopkie
Żinno
Pieniani
Posadów
Ulhówek
Wolka Pukarzowska
Grodysławice
Jozefówka
Pawłówka
Typin
Podhorce
Nedezów
Majdan Górno
Tomaszów
Zwiartów
Zwiartów
Rachanie
Werachanie
Huta
Wierzowe Jezioro
Skrzypny Ostrów
Tarnawadka
Sumin
Szara Wola
Zamiany
D.S.
E.

3. vázlat.

por- és füstfelhőtől, de szerencsére semmi baj se történt. Az eseménynek csak annyi hatása volt, hogy mindenki gyorsabban haladt és így a századok parancs nélkül futottak előre. Nedezów irányában most már egyik srapnel a másikat követte, anélkül azonban, hogy legcsekélyebb kárt is okozott volna. A falu alatti kis mélyedésben végre biztonságban éreztük magunkat s rendbeszedtük a csapatot. Tűzkeresztségünk okozta helyzetünket bejelentettük a hadosztálynak.

De pár perc mulva ismét előnyomultunk. A hadosztályeligazítás szerint a 25. gyalogezred Typin felé irányított egyik zászlóalja alkotta a szélső jobb oszlopot. Ebből a zászlóaljból egész nap nem láttunk semmit, de később megtudtuk, hogy nagy veszteségei miatt a Typintől délre eső magaslatokra vonult vissza.

A typini templomtoronyban éppen delet harangoztak, amikor a falun áthaladtunk. Észak felé láttunk egy oroszt, aki nyomtalanul eltűnt, de ott, ahol állott, hirtelen fellángolt egy szalmakazal. Pár pillanat múlva srapnelek robbantak fejünk felett. A tűz ellenére egynehány szarvasmarha legelt az előttünk levő dombokon. Csak később jöttünk rá, hogy a gyujtogató és legeltető emberek orosz kémek voltak és hogy égő kazal egy oszlop elejét, legelő marhák, színük és számuk szerint, a csapatok erejét jelezték. Az orosz tüzérség ilymódon a leggyorsabban jutott megbízható hírekhez. Azonfelül ez volt a lublini hadtest tüzérlövőtere, tehát jól ismerték a térszínt.

Előnyomulásunk további folyamán már puskagolyók is tévedtek hozzánk, ennélfogva a zászlóaljparancsnok idejét látta, hogy támadást rendeljen el. A parancs így szólt: „Támadás! 4. század, irány az előttünk levő domb, tőle jobbra az 1. század; 2. és 3. század zászlóaljtartalék hátrább a jobb szárnyon. Géppuskák és a zászlóaljparancsnokság a két vonal között." A segélyhely, a lövőszer és az 54. dandárparancsnokság helyéről nem történt említés.

A következőkben a 4. század tevékenységét bővebben ismerjük meg, míg magára a zászlóaljra csak később térünk át.

Délután egy óra volt. Nyomasztó hőség. Közvetlen biztosító szolgálat (tehát álmatlan éjszaka) után, hátán a teljes felszerelés nehéz súlyával, mindenki poros, piszkos és át van izzadva. Mivelhogy éppen egy földhullám mögött voltunk, lefeküdtünk. A századparancsnok magához hívta helyettesét, továbbá a kürtöst és a szakaszküldöncöket, a hullám taraja felé kúszott velük. Fönt jó kilátás nyilt, távcsővel alaposan végigkémleltük a vidéket. De ellenségnek vagy csapatainknak híre-hamva sincs. Hirtelen azonban puskatüzet

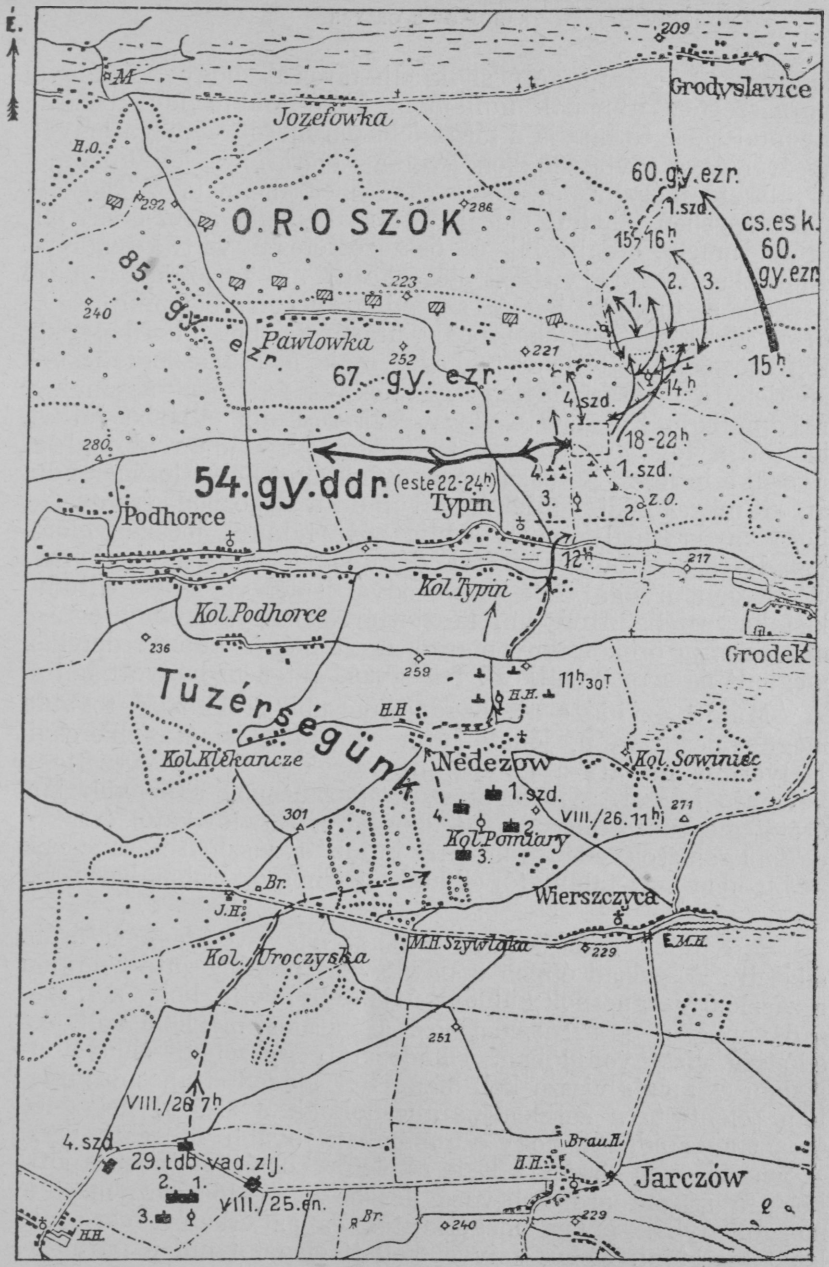
É.
Grodyslavice
Jozefowka
O.R.O.SZOK
60.gy.ezr.
1.szd.
cs.es k.
60.
gy.ezr.
85
gy.
ezr.
Pawlowka
67. gy. ezr.
4.szd.
18-22h
1.szd.
54.gy.ddr. (este 22-24h)
Typin
Podhorce
Kol.Typin
Kol.Podhorce
Grodek
Tüzérségünk
Kol.Klekancze
Nedezow
Kol.Sowiniec
1.szd.
Kol.Pomiary
VIII./26. 11h
Wierszczyca
Kol.Uroczyska
M.H.Szywiaka
VIII./26. 7h
4.szd.
29.tdb vad.zlj.
VIII./25.en.
Braun.
Jarczów
Mérték.
0 1 2 3 4 500 lépés

4. vázlat.

kapunk. A századparancsnok elhatározza, hogy századával ugrásszerűen a másik hullámon, kissé jobbra levő bozótig nyomul előre és kiadja a megfelelő parancsot. Ő maga helyettesével és a távbecslőkkel, gyorsan előrefut a két hullámot elválasztó mélyedésig, ahol kissé megpihennek. A bozótot már lépésben lehetett elérni. Ott ráakadnak a 67-esek járőrére, amely oldalvédül és összeköttetésül volt kirendelve. Időközben, raj-raj után, megérkezik az 1. szakasz, majd később a többiek is. A századparancsnok bevonultatta a 67-es járőrt, a tartalékot pedig utasította, hogy hordágyakat rögtönözzön; intézkedett, hogy csak a szakaszparancsnok megjelölte lövészek lőjjenek, a többiek fedezéket ássanak a rajvonalban. Felismerte, hogy csak rosszabb állásba juthat, ha innen tovább mennek, tehát egyelőre csupán időt akart nyerni a harccal. A századparancsnokságot helyettesének adta át, ő maga pedig tájékozódni indult. Eközben észrevette, hogy a zászlóalj, amely eddig zavartalanul jócskán előrehaladt és a Grodyslawicétől délre levő magaslatokat már elérte volt, nyugat felé kanyarodva, ismét visszatért kiindulási helyzetébe. Hogy mi késztette Farkas alezredest erre a mozdulatra, örök talány marad, mert még a háború derekán meghalt és erre vonatkozó feljegyzéseket nem hagyott hátra.

Múlott az idő s a századparancsnok, különböző további megfigyelések után, jónak látta századát ismét felkeresni. Helyettese ezalatt a kapott utasításokhoz képest vezette a halogató harcot. Miután a századparancsnok a 67-esek járőrétől megtudta, hogy az 54. dandár a Pawlówkától északra eső magaslatok ellen rohamra indul, a zászlóaljparancsnok pedig nem volt található, elhatározta, hogy a rohamban részt vesz.

A dandár vállalkozása, jóllehet nagy veszteségek árán, sikerült. A század éppen a pawlówkai patakig jutott, midőn a zászlóaljparancsnok küldönc útján elrendelte, hogy a 4. század vonuljon be a zászlóaljhoz. A parancs meglepő volt. Az ellenség visszavonulóban, a hadosztály győzelmes előnyomulásban és mégis vissza kell menni? A századparancsnok írásban jelentette a zászlóaljparancsnoknak a század helyzetét és azt a szándékát, hogy a rohamban tovább is részt vesz. A jelentés nem használt. Este nyolc órakor újból parancs jött, hogy a század azonnal vonuljon be a zászlóaljhoz, mert a mozgókonyhák éppen megérkeztek és az étkezést csak ott lehet kiosztani. Nehéz szívvel kellett eleget tenni a parancsnak, aminek azonban az a jó oldala volt, hogy a derék vadászok, akik egész nap csak egy hideg konzervet fogyaszthattak, főtt ételhez jutnak és hogy a lövőszer is kiegészíthető.

A 4. század ezen a napon többé-kevésbbé önállóan működött; később mindig erősen be volt ékelve mások közé.

Az elmondott események alatt a zászlóalj többi része a támadóparancsban említett alakzatban nyomult előre. Útjuk a Pawlówka és Hopkie között elterülő erdőn át vitt. Amidőn itt áthatolva lefelé haladtak és a vizenyős mélyedéshez közeledtek, az erdészlak felől puskatüzet kaptak. A felderítő osztag láttára azonban, az erdészlak irányából tüzelő orosz járőr visszavonult. Délután két órakor a zászlóalj átkelt a mélyedésen s a terephez símulva, balra kanyarodott. Ebben a helyzetben ágyútüzet kapott. Ugyanis a mellettük tüzelőállásba felvonuló üteget az orosz tüzérség észrevette és erős tüzet zúdított rá. Zavar támadt s jó ideig tartott, míg a századokat megint rendbe lehetett hozni.

A zászlóaljnak alkalmasint nem akadt dolga, mert ismét visszatért a Pawlówka—Hopkie közötti erdőbe. Ez az eset máig sincs felderítve. Helyeselni nem lehet. Este hat óra körül visszaérkezett a 278-as magaslatra s ott készültségi állásba helyezkedett. A 4. század így találta, amikor oda bevonult. Az egyszerű vacsorát elfogyasztották, a naplóba bejegyezték a lefolyt eseményeket, és a nehány orosz foglyot kihallgatták. A zászlóaljparancsnok este kilenc órakor elrendelte a helyszínén való biztosított meghálást.

Koromsötétség honolt a tájon. Kézilámpások segítségével kijelöltük az erődítési vonalat, a puha földet kellő mélységig felástuk és a födözékeket gabonakeresztekkel lepleztük. Hamar elkészült minden. De mielőtt nyugalomra hajthattuk volna fejünket, az 54. dandártól parancs érkezett, hogy a vadászzászlóalj a Pawlówkától délre levő „harmadik erdőcsúcshoz" vonuljon, s ott, észak felé biztosítva háljon meg. A küldönc más hírt nem hozott, legkevésbbé az ellenségről. Sokáig tanakodtunk, hogy hol lehet az a „harmadik erdőcsúcs"? Mivel még a részletes térképből sem lehetett kivenni, teljes sötétségben elindultunk, hogy felkutassuk. Félórai eredménytelen botorkálás után arra a véleményre jutottunk, hogy az a bizonyos erdőcsúcs csak ott lehet, ahonnan az imént elindultunk. Éjféltájt oda visszatérve, végre nyugalmat találtunk a nap rendkívüli fáradságai után.

Messzire kalandoznánk, ha az első ütközetből le akarnók vonni a tanulságokat. Annyi mindenesetre mondható, hogy sok minden máskép történt, mint ahogy azt a Szolgálati Szabályzat megszabja. Így például még a helyzetjelentések is eltértek néha a valóságtól, amint ezt mindjárt a hadosztály első napi-jelentéséből is látjuk, amelyet az a hadtestparancsnokságnak este 9 óra 20 perckor terjesztett fel. Az van benne

többek között, hogy a hadosztály elfoglalta a Podhorce—Typintől északra eső magaslatokat, amelyeken az est beálltáig túlnyomó erőkkel szemben kitart, tüzérsége pedig igyekszik a hadtestparancsnokság követelte magaslatok elfoglalását lehetővé tenni. Úgy látszik, a hadosztályparancsnokság nem tudta, hogy gyalogságának egy része, közte a 29. vadászzászlóalj, az utóbb említett magaslatokat, minden harc és tüzérségi támogatás nélkül, már délután 3 és 5 óra közt elfoglalta.

Karojlović Oszkár.

T Á R C A

Gróf Karacsay Fedor.

Elfelejtett tudós katonáról szól ez a rövid megemlékezés, amely nem akar életrajz lenni, hanem inkább szószólója annak a sokszor tagadott igazságnak, hogy hajdanában is akadtak a tisztikar körében olyanok, akik nemcsak kardjukkal, hanem eszükkel és tollukkal is becsületet vívtak ki maguknak, valamint a hadseregnek is.

Igaz, hogy a magyar tisztek között aránylag későn mutatkozik a tudomány és az irodalom művelésére való hajlandóság és különös tünet, hogy már kezdetben, legtöbb katonaírónk nem a szorosan vett haditudományokat vitte előbbre, hanem gyakran azoktól nagyon is távoleső téren szerzett magának nevet.

Pedig égetően szükséges lett volna, hogy magyar katonáink elméleti alapon is foglalkozznak a maguk hivatásával, mert Zrínyi halála óta kongó üresség tátongott itt, amelynek betöltésére nagyon sokáig senki se gondolt.

Azoknak a magyar katonaíróknak gyér sorozatában, akik már a XIX. század első negyedében tudományos irodalommal foglalkoztak, gróf Karacsay Fedor is helyet kér magának.

Nem tudjuk, hogy ezt a hajlamát és tehetségét kitől örökölte. Atyja — András — a család grófi rangjának megszerzője,[1] altábornagy, a 12. (később 4.) vértesezred másodtulajdonosa, a Mária Terézia-rendnek pedig előbb lovagja, majd középkeresztese volt.[2]

Azonban arról, hogy az irodalomnak is barátja, vagy éppen művelője lett volna, semmiféle adatunk sincs.

Báró Wimmersberg Rózával kötött házasságából négy fiú származott,[3] kik közül a legidősebb — Fedor — 1786 október 3-án született Rozdolon, Galiciában.[4]

Felserdülvén, előbb a bécsujhelyi katonai akadémia növendéke volt,[5] majd 1804 március 1-én a 7. sz. (Liechtenstein) huszárezredbe vétette föl magát, mint hadapród.[6] 1805 szeptember 1-én hadnagy lett s még ugyanabban az évben a magyar nemesinsurrectio lovasságához osztották be, de a közbejött fegyverszünet miatt már nem vonulhatott be oda.[7]

[1] 1779 október 29-én magyar bárságot kapott. (*Orsz. Levtár:* Lib. Reg. LI. 114. l.), 1795 október 1-én pedig német-római birodalmi grófi rangot.
[2] Mindakettőt 1789-ben — utolsó török háborúnkban — vívta ki magának.
[3] *Nagy Iván:* Magyarország családai. V. 82. l.
[4] *Kriegs-Archiv Wien:* Schriften Abt. Standesakten. Grundbuch des Drag. Regts. No. 5.
[5] *Wurzbach:* Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich. X. 462. l.
[6] *Kriegs-Archiv Wien:* i. h.
[7] *Gyalókay:* A magyar nemesinsurrectio 1805-ben. (*Hadtört. Közl.* 1925. évf., 296. l.)

1809 február 27-én főhadnaggyá, 1811 január 27-én pedig századossá lépett elő a vezérkarban, ahol mindössze 8½ évig szolgált. 1814 november 9-én cs. k. kamarás lett, 1822 november 24-én pedig őrnaggyá nevezték ki a 4. sz. (császár) dzsidásezredben. Ugyanitt érte el az alezredesi rangot, 1830 június 9-én, de már október 20-án a 4. sz. (Geramb) huszárezredhez, 1831 július 16-án a 2. sz. (König von Bayern) dragonyosezredhez, 1833 május 11-én pedig az 5. sz. (Prinz von Savoyen) dragonyosezredhez helyezték át.[8]

Mint látjuk, Karacsay az akkori mostoha viszonyokhoz képest elég hamar — 44 éves korában — érte el az alezredesi rendfokozatot, de ebben azután eddigi gyorsabb haladásának, sőt csapatszolgálatának is, végeszakadt. 1835 március 8-án ezredes lett ugyan, de várparancsnoki minőségben, Cattaróba helyezték át.[9] Itt azonban, nem tudni mi okból, nem volt hosszabb maradása. 1838 augusztus 23-án — saját kérésére — Mantuába került mint térparancsnok,[10] Báró Lazarich alezredessel cserélvén alkalmazást.[11]

Itt végre, katonai pályafutásának még hátralevő egész idejére, megállapodott Karacsay. De, állásának természeténél fogva, tovább már nem tudott emelkedni a ranglétrán. Még csak nem is sejtjük, mi lehetett az oka egy sokatígérő, szépen emelkedő pálya ilyetén ellapulásának. Miért kellett, helyi alkalmazásban, zátonyra jutnia? Minősítő táblázatában nyoma sincs semmi olyannak, ami miatt mellőzést érdemelt, vagy abban részesült volna.

1847-i minősítése szerint,[12] idegen hadseregben sohase szolgált, rangot egy ízben se vásárolt és szolgálatát egyszer se szakította meg.

Becsülettel harcolta végig az 1805., 1809., 1813., 1814. és 1815. évi hadjáratot a franciák ellen. 1813-ban Pirnánál, 1814-ben Lyonnál kitüntette magát, anélkül azonban, hogy ennek valami látható jelét is kapta volna. Mindenféle katonai alkalmazásban kiválóan megfelelt, sőt az udvarnál is megállotta a helyét, mert 1821-től 1830-ig estei Miksa főherceg segédtisztje és szolgálattevő kamarása volt.

A leírás szerint erős, egészséges, nagyon tevékeny ember, telve jóakarattal. A bécsujhelyi katonai akadémián kívül az egyetemet is látogatta. Magyarul, németül, franciául és olaszul beszélt, de értett angolul, lengyelül és latinul is. Különösen járatos szakember a földrajzban; nagyon ügyes rajzoló és kiváló térképező.

Jóindulatú, élénk természetű, visszavonultan élő ember. Társaságbeli viselkedése általában olyan, amilyet egy széleslátókörű, sokoldalúan képzett, nagyműveltségű katonától meg lehet kívánni.

Az ellenség előtt bátor. Az uralkodóháznak hűséges szolgája. Előljáróival szemben tisztelettudó és nagyon udvarias; az alájarendeltek iránt jóakaratú.

[8] *Kriegs-Archiv Wien:* i. h.
[9] *U. o.*
[10] *U. o.*
[11] *U. o.* Gebüren-Änderungs Ausweis. T. VI. 366—500.
[12] *U. o.* Festungs-Commando zu Mantua. Individualbeschreibung des Platz-Obersten Gr. Karacsay für das Jahr 1847.

Az idézett leírásban minden megvan, ami egy derék katonának becsületére válhatik. Szebb minősítést már alig kaphatott volna.[13]

Annál feltűnőbb, hogy ez az akkori átlagos színvonalon messze túlemelkedő tiszt, a mantuai térparancsnok szűkhatáskörű állásában, az előbbrejutás minden reménye nélkül, morzsolja le szolgálati éveit. Zúgolódás nélkül, szorgalmasan dolgozik évről-évre tovább a vénülő Karacsay, mintha csak valami fényes jövő állana még előtte. Holott ilyesmiről nem is álmodhatott.

Tizenhárom éve szolgált már az ezredesi rendfokozatban; abban öregedett meg. Talán-talán még hitte, hogy legalább a tábornoki címet megkaphatja; de ekkor beköszöntött az 1848-i háború Olaszországban, nálunk pedig a forradalom. Karacsay — térparancsnoki állásában — babérokat nem szerezhetett s még az olaszországi háború bevégződése előtt, 1849 március 6-án, nyugalomba vonult és Brünnben telepedett le.[14]

Meghiggadt, idős és politikával sohase foglalkozó ember létére, nem kapta el a forradalom szele. Nem akart fegyvert fogni magyar hazája ellen, de királya ellen se. Nem is ajánlotta fel szolgálatát az uralkodót trónjavesztetté nyilvánító magyar kormánynak. Csendben akart éldegélni, ámde az a tevékenység, amely fiatalságától kezdve annyira sarkalta őt, újra kizökkentette nyugalmas életéből. Már azelőtt is sokat járt-kelt a világban, de most egy, az eddigieknél nagyobb útra szánta magát.

1853-ban engedélyt kért és kapott, hogy a cs. kir. hadseregben viselt tiszti rendfokozatáról és nyugdíjáról lemondva, öt évre a perzsa hadseregbe léphessen. Egy 67 éves embertől, kivált az akkori viszonyok között, bizonyára merész elhatározás.[15]

Érdemes tudnunk, hogy a sokat tapasztalt Karacsayt, akit valami gyermekes kalandvágy már nem fűthetett, a látni és tanulnivágyó ember kíváncsiságán kívül, más valami is hajtotta Perzsiába. Őt is, mint annyi más keletre induló hazánkfiát, a magyarok eredetének és vándorlásának homályos problémája izgatta.

Elútazása előtt, 1853 május 24-én, levelet írt Deák Ferencnek, mint a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagjának, amelyben tudatja, hogy Perzsiában a várak felügyeletére, a vezérkari tisztek kiképzésének irányítására, továbbá a térképfelvétel ellenőrzésére kapott megbízást. Ennélfogva felajánlja, hogy ottani hivatalos útjain, a magyarok eredetének és hajdani lakóhelyének megállapíthatása végett, tudományos kutatásokat és gyüjtéseket fog végezni. Írja, hogy legelőször is Heratba és Bokharába fogják küldeni. Reményli, hogy eljut Samarkandig, ahol egykor az *onighurok* tanyáztak, akik — az ő véleménye szerint — a magyarok ősei lehettek. Igéri, hogy a távolban se fog megfeledkezni szeretett hazájáról s azon lesz, hogy annak mindenütt becsületet szerezzen.

[13] Az idézett minősítő táblázatot Gorzkowsky Károly lovassági tábornok írta alá Mantuában, 1847 október 31-én.

[14] *Kriegs-Archiv Wien;* Schriften Abt. Verzeichnis der Stabsoffiziere. 1815—1900.

[15] *U. o.* Pensionsprotocoll. IV. Band.

Ezt az érdekes levelet 1853 június 20-án terjesztette Kubinyi Ferenc ig. tag az Akadémia „kis gyülése" elé, amelynek döntése szerint fel fogják kérni Karacsayt, hogy részletes tudósításokat küldjön Perzsiából. A magyarok őstörténetével foglalkozó tagokat pedig felhívják, hogy az Akadémia titkára útján közöljék a gróffal azokat a kérdéseket, amelyeknek megoldása Perzsiában remélhető.[16]

Lett-e ennek a felszólításnak foganatja és küldött-e Karacsay Ázsiából tudósításokat, annak az Akadémia kézirattárában nem akadtam nyomára.

1854-ben — tábornoki ranggal — a perzsa vezérkar főnöke lett Fedor gróf,[17] de már 1855 november 24-én hazatért s ezredesi rangját és nyugdíját visszakapva, Königgrätzben telepedett le. December 3-án megengedték neki, hogy korábbi lakóhelyére, Brünnbe költözhessék, de azzal a kikötéssel, hogy külön engedély nélkül nem szabad Brünnt elhagynia.[18]

Tehát valami — egyelőre ismeretlen — ok miatt, rendőri megfigyelés és ellenőrzés alá került, amely 1859 július 2-án bekövetkezett haláláig se szűnt meg.

Mint már említettem, Karacsay nagyon alaposan és többoldalúan képzett, nagyműveltségű tiszt volt, aki szabad óráiban legalább is 1815 óta működött, részint a tudományos, részint a szépirodalom terén, még pedig magyar, német és francia nyelven.

Magyar dolgozatai közül: *„Széchenyi Ferenc gróf"*, továbbá *„Nagyvárad ostromlása 1660-ban"*, a Tudományos Gyüjtemény 1821. évfolyamában, az *„Egyveleg"* pedig az Athenaeum 1837-i évfolyamában látott napvilágot.[19]

Eszerint tehát Karacsay régibb hadtörténetíróink sorában is helyet foglal.

Föld- és néprajzi tanulmányainak eredménye: *„Die Moldau und ihre Bewohner"* című dolgozata, amelyet Hormayr adott ki „Archiv"-jában, 1815-ben. Továbbá: *„Beyträge zur europäischen Länderkunde.* Die Moldau, Walachey, Bessarabien und Bukovina" című, Bécsben 1818-ban kiadott, rézmetszetekkel is illusztrált könyve, végül: *„La Sicile"*, amelynek első kiadása (1823) Stuttgartban, második kiadása (1826) pedig Párizsban jelent meg.

Tisztán katonai tárgyú a *„Handbuch für Unteroffiziere und Zugs-Commandanten der k. k. Cavallerie"*, amelynek nagy keletje volt, mert négy kiadást ért meg Bécsben; még pedig 1823, 1824, 1832 és 1849-ben. Ezt követte: *„Der ungarische Sattel"*, amely — hat kőnyomatú rajzmelléklettel — Pesten jelent meg 1832-ben. Ennek javított kiadása: *„Der ungarische Sattel, wie er sein soll"*, 1850-ben került a könyvpiacra Bécsben.

Egyéb munkái: *„Freymüthige Gedanken über die Theuerung in Wien"* (Bécs, 1816), *„Der wechselse'tige Unterricht in der Bell-Lancasterschen Methode"* (Kassa, 1819), végül *„Erzählungen aus dem Oriente"* (Bécs, 1834).

[16] *Magyar Akad. Értesítő:* 1853. évf. 200. l.
[17] *Wurzbach:* i. h.
[18] *Kriegs-Archiv Wien:* i. h.
[19] *Szinnyei:* Magyar írók élete és munkái. V. 995. l.

Tudományos működését külföldön jobban méltányolták, mint itthon, mert a svéd kir. Hadtudományi Akadémia, úgyszintén az angol kir. Földrajzi Társaság is, tagjává választotta. Ezenkívül, rendjelek alakjában, sok külföldi kitüntetésben részesült, míg idehaza csupán az 1814-ben alapított „Armeekreuz" („Kanonenkreuz") tulajdonosa lett.[20]

Karacsay Fedor, sokoldalú tudása és sokféle alkalmazhatósága címén, bizonyára fényesebb katonai pályafutásra tarthatott volna számot. Az ezredesi rendfokozatot nálánál mindenképen gyöngébb tisztek is elérték s így arra az eredményre, amelyet 43½ évi szakadatlan katonai szolgálatával elért, nem valami nagy megelégedéssel pillanthatott vissza.

Mindamellett nem tett úgy, mint az elbocsátott rossz cseléd, aki egykori gazdáját szidalmazza, vagy legjobb esetben is hallani se akar róla többé. Mint műveinek felsorolásából látható, még nyugalomba vonulása után is adott ki a csapatszolgálat körébe vágó könyvet, noha a lovasságtól már 1835-ben végképen elszakadt. De ő ízig-vérig katona volt s így továbbra is fenntartotta azt a szellemi és erkölcsi köteléket, amely a régi világban mindhalálig a hadsereghez fűzte a tisztikar kilépett, vagy nyugalomba vonult tagjait is.

A magunk magyar szempontjából sajnálhatjuk, hogy Karacsay nem írt többet a mi nyelvünkön; de az is bizonyos, hogy idegen nyelven írott munkái sokkal nagyobb elterjedésre számíthattak, mintha magyarul írta volna meg őket. Azonban még így is joggal számíthatjuk őt a mult század első felének tudós magyar katonái közé.

Karacsay Fedor nagyon későn házasodott.[21] Gyermekei nem maradtak s a család csak testvéröccsének, Sándor cs. kir. kamarás és huszárszázadosnak, gróf Kornis Rózától született két fiú- és két leánygyermekében élt tovább. A két fiú közül csupán az idősebbik — Sándor — alapított családot, de báró Wesselényi Johannával kötött házasságából csak két leány származott.[22]

Sándor gróffal a család utolsó férfitagja szállott sírba, 1880 augusztus 19-én.

—*y*.

[20] Háborús érdemeiért, 1814-ben, a porosz katonai érdemrendet és a 4. oszt. orosz Sz. Wladimir-rendet kapta. Később — béke idején — a pápai Sz. Gergely-rend, az anhalti Albrecht-rend s a parmai Constantin Sz. György-rend középkeresztese, a 2. oszt. orosz Sz Anna-rend, továbbá a svéd Kard-rend, a badeni zähringi Oroszlán-rend, valamint a luccai Sz. György-rend lovagja lett. Perzsiából az I. oszt. Nap- és Oroszlán-renddel kitüntetve tért vissza.

[21] Felesége Belletti-Bianchi Jozefa volt. (*Wurzbach* i. h.)

[22] *Nagy Iván:* i. h.

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR.

Világos után.

Töredék Szentkirályszabadjai *Karsa Ferenc* 1848/49-i honvéd főhadnagy naplójából.

(Első közlemény.)

Vajmi kevés azoknak a hiteles feljegyzéseknek a száma, amelyek ezer évre szétszórt hadtörténelmünk hadi eseményeinek teljes befejezése után is még itt-ott lezajlott cselekményeire vonatkoznak. A háborús évek szemtanui, valamint a háborukat, csatákat és ütközeteket csak utóbb és rendszerint mások följegyzései nyomán megíró hadtörténelmi íróink is, a hadjáratok utolsó döntő mérkőzései, avagy a fegyverszünetek megkötése után rendszerint letették a tollat, és mit sem írtak arról, hogy mi történt a megvert csapatok soraiban, avagy, hogy miként ment végbe a különböző csapat- és fegyvernemek stb.-ek leszerelése és hazabocsájtása. Bár ez a mulasztás nagy fontosságúnak éppenséggel nem mondható, mégis kétségtelen, hogy a csatákban és hadjáratokban végleg legyőzött csapatok magatartása néha-néha olyan részleteket örökíthet meg és tárhat elénk, amelyek bepillantani engednek a hadi történelemnek talán még kevésbbé megvilágított rejtélyeibe; de leginkább a haderőket alkotó egyedek lelki világába, fegyelmezettségébe és katonai derékségének mineműségébe. Mert például másként kell megítélnünk azoknak a csapatoknak és ezek egyedeinek szellemét és katonai erkölcseit, amelyek még a vesztett csata után is szervezetükben szilárdan megmaradván, parancsnokaiknak továbbra is ütésre, harcraképes eszközei maradnak; — mint az olyanokat, amelyek lelki egyensúlyukat veszítetten, hanyatt-homlok elmenekültek. Még a vezetők egyéniségének elbírálásában is döntő tényezőként kell, hogy szerepeljenek a vesztett csaták utáni visszavonulások vagy tökéletes felbomlások eseményeinek részletei.

Ezen az alapon ragadom meg mostan az alkalmat ahhoz, hogy Szentkirályszabadjai Karsa Ferenc 1848/49-i honvéd főhadnagy naplójának azt a részét közöljem, amely a világosi fegyverletétel után az általa is vezetett kis csapat eseményeire vonatkozik.

Karsa naplójából egyes töredékeket már előzőleg több helyen közöltem[1] és életrajzi adatait is ugyanazokon a helyeken össze-

[1] „A sárosi honvédek", *Szózat* 1923. közönséges évre összeállított Almanach jának 73. l.; „Töredékek Karsa Ferenc naplójából", *Szózat* 1922 okt. 26. számában; „Az 1849-i tápióbicskei ütközetről" és „Apróságok Buda 1849-i ostromáról", *Honvédelem* 1923. évi 5. és 6. számában; „Adalékok Görgey Artúr élet- és jellemrajzához". *Hadtörténelmi Közlemények* 1922/23. évf. 1. számában.

foglaltam már. Ezekre tehát itt bővebben kiterjeszkednem nem szükséges, mert a dolog lényegét jelenleg mégis csak a Világos után lezajlott események alkotják.

A most közölt részek a vaskos naplónak „A vég" című fejezetét alkotják. Önmagában oly egész, amelyet sem részekre bontani, sem tárgykörök, vagy személyek szerint külön-külön cikkekbe osztani nem lehet. Csakis teljes egészében van értelme, de egyben nagy értéke is. A befejezéshez közeledő szakaszokban sok helyen valóban gyönyörködve mélyedhetünk el a szerzőnek fenkölt szellemében és az ebből sugárzó törhetetlen hazafias érzésében, amely egy pillanatig sem kételkedik a haza és a nemzet újraébredésében és talpraállításában.

A Világostól Nagykárolyig, — amely helyen augusztus 25-én a bátor kis csapat leszerelt és feloszlott, — a bujdosók kereken 240, vagyis naponként átlag 18 km-nyi utat tettek meg. Ez igen szép teljesítmény volt, főként ha figyelembe vesszük, hogy a kis csapat az utaktól félreeső hegyes vidéken, és tekintettel a hozzá tartozó lovasokra, sok helyen igen nagy erőfeszítésekkel és nagy óvatossággal volt kénytelen haladni.

A napló szószerinti szövege a következő:

Világoson Görgey a Bohus kastélyba szállt; a táborkari főnöknek egy melléképületet jelöltek ki. Oda mentem be, lefeküdtem egy falócára és elaludtam. Reggel 9 órakor megérkezett táborkari tiszttársaim felköltöttek s együtt szállásainkra mentünk. Az igaz, hogy mindannyian álmosak, törődöttek voltunk, de mégis az események rohamos fejlődése erősebb volt, semmint nyugodni hagyta volna hánykódó lelkeinket. Megint csak az irodában gyűltünk össze; tanakodtunk: mi tévők legyünk? — Miért kell a fegyvert letennünk? -- Hát annyi megnyert csata után nem volna-e dicsőségesebb, ha elszántan neki rohannánk annak a tengernyi ellenségnek? és ha elnyelne is bennünket, bizonyára az ellenség vérébe fúlnánk bele. Tusakodásunk közben belép Görgey Ármin s a fővezér nevében körülbelül a következőket mondá: Nagy megpróbáltatásnak nézünk elébe; a hadsereg szerepe megszűnt, most már a polgári kötelesség kezdődik. A hiába való vérontás a hazának semmit sem használhat, de az a cél, hogy a jövőnek minél több lelkes hazafi mentessék meg. A hadsereg becsületének megmentése tekintetéből pedig elkerülhetetlen, hogy az ellenség ne mondhassa, hogy a nemzet utolsó nagy serege demoralizálva van, tehát férfiasan tűrnünk kell, amit a sors nehéz keze reánk mért; a fővezér megvárja Önöktől, hogy az utolsó percig helyükön maradnak és azt kötelességszerűleg betöltik.

Mogorva hallgatás következett; se ígéret, se tagadás! Társaim egyikének se látszott az arcán, hogy előbb nyilvánított meggyőződésük megingott volna. Különösen nem akartuk azt megérteni, hogyha Görgey lerakja is a fegyvert, miért volna az gyávaság, ha mi azokkal a seregekkel, melyek még fennállanak, továbbra is harcolni akarunk. Tudtunkkal Tóth Ágoston Erdélyben, Inczédy Feketetónál, Kazinczy Zsibónál még megveretlen állanak, Klapka Komáromot védi; hát ha Damjanich se adja fel Aradot? És ha ezek a csapatok összeverődnek, Kmetty és Percel hadtesteivel

együtt nem kezdhetik-e újra a harcot, mint ahogy ennek az esztendőnek tavaszán kezdtük? Ez volt általában véleményünk, és hogy további viselkedésünket háborítlanul megtanácskozhassuk, a világosi várba mentünk.

A romok között még állott egy nagy terem négy fala, oda vonultunk be; kiterítettük a térképet s elhatároztuk, hogy mihelyt a fegyverletétel proklamáltatik, történjen bármi, de mi nem teszszük le a fegyvert, hanem a hegyeken, erdőkön a hozzánk legközelebb álló Inczédyhez Feketetóra megyünk, — délután pedig, ki-ki a maga hadtestét felkeresi s tervünknek többeket megnyerni igyekszik. — Ekkor Hatos Pista feláll s azt mondja: „Most hát esküdjünk meg, hogy egymást el nem hagyjuk, — esküdjünk meg, hogy ha útközben ellenségre bukkanunk, élve meg nem adjuk magunkat!"

Hárman egymásnak, Hatos István, Katona Pál és én... Rosszul esett ugyan bajtársainknak már csak a komoly elhatározás elől is — visszalépése, de annál erősebben megrögzött bennünk célunknak, szándékunknak tisztasága és hazafias voltának meggyőződése. Keserű gúnnyal és villogó szemmel fordult Hatos félrevonult társainkhoz és mondá: „Azt hiszem, hogy tőletek, akik eddig velünk érezni látszottatok, megkövetelhetjük, hogy el nem árultok." Batthyány László tiszti becsületével kötelezte magát s utána a többiek is.

Kiléptünk a romok közül, szétnéztünk a Világos alatt elterülő síkságon, ott táborozott a három hadtest a beleosztott Knezich- és Görgey Ármin-féle hadosztályokkal, arccal Arad felé. Elszorult a szívem arra a gondolatra: mi lesz ezekből a hős fiúkból?... Komor hallgatással ereszkedtünk le a várhegyről; a bizalmatlanság hallgatagsága volt az, ami erőt vett rajtunk; — alig vártuk, hogy mi hárman elválhassunk azoktól, akik a nemzet ügyét végkép elveszettnek tartották.

Délután kimentünk a táborba, felkerestem zászlóaljamat, beszéltem bizalmasabb tisztpajtásaimmal, igyekeztem őket megnyerni, — mindhiába; azt mondták: minek mennének velünk, hisz' a honvédtiszteket úgyis átveszik a muszkák abban a rangban, amelyben most vannak. — Őrültek! — mondám nekik — hát ti azt hiszitek? De még ha igaz volna is, ez a hazaszeretet? Az ellenség seregébe átpártolni? — Igen — válaszolák —, a pokol seregébe is, csak a német ellen harcolhassunk; a muszka meg, ha a honvéd sereg hozzá áll, kiveri a németet Magyarországból, azután a muszka cár fia lesz a magyar király!

Ki terjeszthette ezt az őrületes eszmét az 1-ső hadtestben? Igaz, hogy Kossuth utasítására Szemere és Batthyány már Vámospércsen előálltak ezzel a kombinációval, de hát azok a tisztek, akik Vámospércsen a főhadiszálláson tanui voltak a fővezér és a miniszterek között lefolyt értekezésnek, mint bolond gondolatot, gúnyolódva beszélték el, mint tökéletes abszurdumot; tehát nem képzelhető másként, hogy mivel ez a fonák gondolat a Nagy-Sándor hadtestében terjedt el: az a kormányzó fejéből kipattant secundo genitura — Nagy-Sándor szívében és táborkaránál is megfogamzott. Stetina őrnagy mondá, hogy Görgey már bejárta

a tábort, utasította a zászlóaljparancsnokokat, hogy a netán mutatkozó muszkákkal ellenség módjára ne bánjanak, szívükre kötötte, hogy csapataikat tartsák együtt, a szökéseket akadályozzák meg. Évégből az egész tábor lovassági őrjáratokkal vétetett körül. Azzal a tudattal tértem vissza Világosra, hogy a fővezér megelőzött, mert mégis csak félt ő a megtörténhető lázadástól. No... hát ha a táborkari tisztek értekezésénél is neszét vette? Mi? Meggyőződtem azonban arról, hogy az 1. hadtest tisztikarának nagyobb része beleringatta magát abba a szent megnyugvásba, hogy ők a muszka hadsereg kiszemelt tisztjei, hát kár is volt a kordont megvonni.

Leverten tértem vissza Világosra. Hatos és Katona, az enyémhez hasonló, de nem abból az okból eredő — kedvezőtlen eredmény miatt fakadoztak. De hát azért legényeinknek és káplárjainknak meghagytuk, hogy az indulásra minden percben készen álljanak. A Hatos káplárja aradmegyei fiú volt, sógora Világostól pár órajárásnyira fekvő Magyarád községben jegyző volt.

A főhadiszállásra rendeltek; — no fiúk, mit csinálunk, ha valamennyiünket rendeletekkel szétküldöznek? — Elhalasztjuk az indulást a következő napra, de egymás nélkül nem megyünk; vagy mind, vagy egy se — mondá Hatos.

Lehorgasztott fővel, nyomott kedélyben, szó nélkül, késő estig ültünk a főhadiszálláson; — társaink beszélgetésébe nem elegyedtünk. Be kínos órák voltak ezek! Hogy feltűnést ne keltsünk, Hatos és Katona kisvártatva egymás után távoztak, én még ott maradtam, hogy ha kell, 10—11 óráig a főhadiszálláson időzzem. Elmult már 10 óra is; kínos izgatottság kezd rajtam erőt venni; ekkor belép egy huszár altiszt és jelenti, hogy a muszka parlamentér megérkezett. Görgey Árminnal sietve mentünk a kastélyba; a veranda előtt állottunk meg. Bent voltak a tábornokok, a hadosztály- és dandárvezérek; Görgey Ármin is mint táborkari főnök bement. A nyitott ablakokon és ajtón kihallatszott a beszéd és a szobában uralkodó mély csend; csak Pöltenberg és a muszka tábornok beszéltek franciául, amit én nem értettem. Rövid ideig tartott a feleselés; kijött Görgey s mondá: „Gyerünk, uraim ... elvégeztetett..." Az irodában fejét tenyerébe támasztva, merőn maga elébe nézve ült egy darabig Görgey alezredes... Mi történik hát velünk, alezredes úr? — kérdém. — Hát... hát... unbedingte Unterwerfung — felelé. Néma csend; hiszen már csaknem bizonysággal tudtuk, hogy a hadsereg a fegyvert le fogja rakni, de az unbedingte Unterwerfung (szégyenlem magyarul leírni) mégis mindnyájunkat kínosan érintett; hát még azokat, akik békefeltételekre, egyezségre, sőt még kedvezményre is számítottak a muszkától... Nekünk hármunknak mindegy volt, akármit ígért volna is Rüdiger vagy Paskiewitz, az már a mi elhatározásunkon nem változtat, mert felfogásunk szerint a szégyenteljes fegyverletételnek részesei sehogyse akartunk lenni. Erős akaratunk, hogy azokhoz megyünk, akik még hajlandók hazánk szent ügyéért harcolni, meg nem ingott és hitünk és meggyőződésünk a jobb jövőben erősen lobogott szívünkben. Vannak még férfiak, kiknek kezéből a

kard még ki nem hullott; legyünk hát, ha kell, azok mellett az igazi férfiak mellett — az ügynek vértanui...

*

Mikor láttam, hogy senki sem akar szólni, odaléptem az alezredeshez és mondám: „Alezredes úr! fájó szívvel válok meg bajtársaimtól, akikkel annyi veszedelmet, bánatot, örömet éltem át; de ha az „unbedingte Unterwerfung" már elvégeztetett: akkor többé senki istenfiának nem inspekcióskodok, — hanem elmegyek oda, ahol még emberek vannak és akik meg nem adják magukat." — Ne tegye azt, — szól szomorú hangon Görgey Ármin. — Az országban még szerteszéjjel álló hadcsapatok vezéreihez már elment a tudósítás, hogy a főseregleteszi a fegyvert; — széles ez országban nem akad már hadseregre, azután az egész tábor körülvéve, akár a mieink, akár a muszkák kezébe esik, mint szökevényt főbelövik. — Ám legyen — válaszolám — az is becsületesebb vég, mint a hadifogság és nem olyan szégyenletes, mint a megadás! — Sarkon fordultam s otthagytam a főhadiszállást.

*

„Elvégeztetett. A magyar hadsereg nincs többé; unbedingte Unterwerfung", — mondám társaimnak. — Hát csakugyan nem akadt tábornokaink és alvezéreink között, aki a sereget az utolsó kétségbeesett harcba vezesse? — vagy legalább tiltakozzon a gyalázatos Unterwerfung ellen? Mind a három hadtest vezére, meg az idesereglett tábornokok megadják magukat a vak sorsnak? Nincs egyéb hátra, készüljünk s éjfélkor nekiindulunk a hegyeknek. Bőröndeinkből kihánytuk a felesleges ruhát, egy pár fehérneműt és tiszti atilláinkat hagytuk bennök; — a kihányt ruha helyére kenyeret és szalonnát raktunk. Készülődésünk közben Bodnár és Benke 52. zászlóaljbeli tisztek nyitottak be, kérdik, mit csinálunk? — Hát útra készülünk, — gyertek ti is velünk. — Nem megyünk — válaszolák — de felesleges ruháitokat adjátok nekünk. — Jó — mondám — viseljétek békében . . . Elértették célzásomat s a ruhával elmentek.[2]

Becsületes fuvarosom, szalontai magyar ember, csak nézi, nézi, hogy mit csinálunk, s mikor megtudta szándékunkat, azt mondja: „Akkor hát én is megyek, de adják nekem az urak azokat a kardokat, amit el nem visznek, fogadom az egy élő Istenre, hogy nincs az Istennek az a németje, akinek valaha a kezébe kerüljenek, — ha meg az urakat megsegíti az Isten, ha visszatérnek, vagy a magyarnak fog kelleni, visszaadom." — Odaadtuk kardjainkat.

Felöveztem azt a handzsárt, amelyiket a cserkesztől kaptam, oldaltáskámat megraktam golyóval, lőporral, vállamra vetettem kétcsövű puskámat s mikor ilymódra mind a hárman felkészültünk, káplárjaink fegyvereiket megtöltötték, a Hatos káplárjának vezetése alatt a kerteken a várhegyre, onnan az erdőségnek tartottunk. A kalauz káplár után mentünk mi hárman, utánunk legé-

[2] A lap szélén Karsa a következőket írja: Hej, tudom, hogy az a Benke százszor is megbánta, hogy nem jött velünk, mert bizony a muszka tisztség helyett besorozták cserepárnak, később Olaszországban Garibaldihoz akart szökni, de elfogták és főbe lőtték.

nyeink s a menetet mint utóvéd a két káplár zárta be. Mogorván, szó nélkül vonultunk az erdei járatlan csapáson. Az éjszaka és erdő sötét, borzalmas csendjét a baglyok rémes huhogása s olykorolykor az éjjeli csóka recsegő kiáltása szaggatta meg. Mindenikünk saját gondolatával tépelődött és csak ösztönszerűleg, mint az alvajárók, lépkedtünk a vezető nyomába... Fájó visszaemlékezés az alig mult idők fénylő dicsőségére, lidércnyomásként nehezedett lelkünkre; nem tudom, mert a sötétben nem láttuk egymás arcát, — megnedvesedtek-e bajtársaim szempillái, mint az enyimek; de azt tudom azokból a meg-megújuló ideges kézfogásokból, melyeket egymással a világosi várat elmellőztünk óta többször, még pedig alkalomszerűség nélkül váltottunk, hogy ha valamelyikünk megszólal — sírva borultunk volna egymás nyakába!

*

Világos vár hátterében magasló hegység sűrű erdejében virradt reánk augusztus 13-nak hajnala. Éppen kiértünk a szálas erdőből; előttünk messze-messzeterjedő eresztvényerdő. Éjféltől pitymallatig tartó, hegyre fel, hegyről le út jóformán elfárasztott, úgy, hogy szükségét éreztük vagy egy félórai pihenésnek. Egy hegyháton álltunk; alattunk terült el az aradi síkság, Szent-Anna, Zaránd tornyai ágaskodtak ki a hajnal ködéből; a világosi táborból egyes puskalövések hallatszottak fel a hegytetőre. — Merengésünkből egy golyó sivítása s a puska durranása zavart ki; az első lövést a második, harmadik, meg a negyedik követte, azután szünet. Egy bokor mögül, mintegy 150 lépésről jöttek a golyók, de a lőpor füstjétől embert nem láttunk. A füst irányában a bokorba akartam lőni, de kalauz-tizedesünk visszatartott, mondván: várjuk meg, honnan fognak másodszor lőni, mert már ott bizonyosan nincsenek; húzódjunk le a bokorhoz, de a puskákat tartsuk fel, hogy meglássák. Tizedeseink a szuronyt is feltűzve tarták puskáikat fölfelé, mi pedig előre kusztunk; nemsokára, hozzánk már közelebb eső bokorból, a tizedesekre tüzeltek, mire mi, mind a hárman, a bokorba lőttünk; két oláh ugrott ki s szaladásnak eredtek. Bizonyosan a Bohus erdőkerülői voltak, mert azon a tájon még a mócok nem csatangoltak.

Rövid pihenés után, vagy kétórai menéssel, völgybe ereszkedtünk le; — a völgy nagyobbrészt tengerivel volt beültetve. A tengeri között a szekérútnak tartottunk s már csaknem a tengeri végére értünk, midőn az országúton fegyverek villantak meg; a vezető káplárt az úton menő fegyveres katonák kikémlelésére előre küldtük. Kisvártatva előre hívott bennünket a tizedes, átkiáltván: hogy honvédek. A 42. zászlóaljból mintegy 15—16 ember állt ott; azzal a szándékkal szöktek meg fegyverestül, hogy valamelyik táborhoz csatlakozzanak, ha magyar tábort nem lelnek, a hegyeken valahogy hazaosonnak. Mikor megmondtuk nekik, hogy mi szándékkal vagyunk, örömmel fogadtak el bennünket vezetőjükül s szentül fogadták, hogy el nem hagynak. Ezzel a kis csapattal erősödve, szinte feléledt reményünk s mintha hadvezérekké váltunk volna, vállalatunk sikeréhez megnövekedett bizodalmunk is.

Egy kis oláh faluban ismét egy csapat fegyveres honvédre bukkantunk; a Ferenc Károly sorezred félszázada egy őrmesterrel. Az őrmester csatlakozni kívánt hozzánk. Szívesen fogadtuk és siettünk Magyarádra, hogy utazásunk irányát a jegyző megkérdezése után megbeszélhessük.

Öreg délben érkeztünk Magyarádra. A jegyző kertje az erdőre szögellett; a kert alatt ütöttünk tábort; mi tisztek bementünk a jegyzőhöz és első dolgunk volt egy üszőtinó vétele és az immár százon felül szaporodott legénység között kiosztása. A jegyző fát adott, a falu népe kenyeret hordott össze, így aztán csakhamar készen volt az ebéd; minket a jegyző lakatott jól.

Ebéd után behívtuk Dofkai Ferenc Károly-ezredbeli őrmestert és tizedeseinket s a jegyzővel együtt afelett tanácskoztunk, merre vegyük útunkat? Összes ércpénzünket átadtuk a parancsnoksággal megbízott Hatosnak; Aradon t. i. Görgey havifizetésünk egyharmadát ezüst- és rézpénzzel fizettette ki. Hatos és az őrmester a zömnél maradnak; én és Karácsonyi káplár az előcsapatot vezetem, Katona a káplárjával az utóvédet vezényli. Abban is megállapodtunk, hogy a tüzéreken kívül fegyvertelen embert be nem fogadunk; az erőszakos rekvizició lefegyverzés és eltávolítás büntetése mellett megtiltatott. Felszerelésre két ásót és két fejszét vettünk s azokat a hozzánkvetődött hat tüzérnek adtuk. Ezután útunk irányát hánytuk-vetettük meg. A jegyző állítá, hogy biztos tudomása szerint Buttyinban is mutatkoznak már mócok, tehát azt tanácsolta, hogy kerüljük el Vaskóh tájékát, inkább Bélnek, Örvényesnek (Bél) kerüljünk Belényesre. A térképen alig látszott ez az út hosszabbnak mint Vaskóh felé, és miután a jegyző Silingyiáig a hegyi utakon biztos kalauzt ígért, elhatároztuk, hogy Bélnek megyünk. Alkonyat felé útra keltünk; sajnáltuk a káplárt, aki idáig vezetett, de tovább jönni nem akart és már parasztruhába öltözve búcsúzott tőlünk.

Egész éjjel szakadatlanul mentünk; csak fényes reggel értünk az erdő szélére. Megmutatta a kalauz az utat Borosjenő felé s visszafordult. Derék magyar ember volt, se fizetség, se ajándékképen nem fogadott el semmit fáradságáért.

Augusztus 14-én 10 óra tájban a borosjenői síkságon vonultunk, fáradtan, por- és izzadságlepetten, már igen fejünkre tűzött a kánikula forró napja. A mezőn dolgozó nép, amint meglátta a lassan haladó magyar csapatot, seregestül tódult felénk; az aszszonyok korsókban vizet, a férfiak kenyeret hoztak. Mindenki a korsók után nyúlt, de a kenyeret elfogadni nem akartuk; erőnek erejével ránk tukmálták és kérve-kértek, hogy siessünk innen, mert Borosjenőn és környékén tengernyi sok a muszka. Jól esett tapasztalnunk, hogy nem minden oláh volt ellenségünk s a borosjenői olához hozzánk való viselkedése bizonyára ezt igazolta. Az ő jóakaró intéseikre tehát, rövid tanácskozás után, megváltoztattuk útunk irányát és egy vezetőnknek ajánlkozott oláh ember kalauzolása mellett éjszakára, dűlőutakon a borossebesi pusztára, a muszka hadsereg vonalán kívül eső helyre igyekeztünk.

Alkonyodott, mikor a pusztára úgyszólván bevánszorogtunk. Akármint szerettünk volna is a muszka hadsereg kezeügyéből

minél előbb és minél továbbra kihatolni, — a három éjszakai álmatlanság, két éjszakai, másfélnapi menés okozta rogyásig fáradtság és lankadtság, testi-lelki zaklatásunk után, a természet megkövetelte a magáét. De szükségünk volt a pihenésre azért is, mert az előttünk álló, szakadásokkal teli hegyi út fáradalmaival a következő napokon megbirkóznunk kell. A tanyán, az urasági major körül, csak úgy hemzsegett a fegyvertelen honvéd, azok közül t. i., akik Temesvárnál az ütközetben fegyvereiket elhányván, Lippára menekültek, onnan Világosra, de rendes zászlóaljakat nem képezvén, Görgey őket saját hadseregéhez el nem fogadta. No, az igaz, hogy ezekre nézve a fegyverletétel szüksége már nem állott fenn.

Első dolgunk is az volt, hogy kieszeljünk valami ürügyet, amivel azt a sok fegyvertelen honvédet eltávolítsuk, mert meg voltunk győződve, hogy komoly veszedelem esetén nemcsak a magunk baja, de még az övék is nyakunkba szakadna; — és ki tudja, ha esetleg az ő páni félelmük, a mi fegyveres társainkra is át- nem ragadna-e? Utasításunk szerint tehát az altisztek rémletes dolgokat és a közelben táborozó muszkákról hajmeresztő kegyetlenségeket beszéltek s óva intették őket, hogy csak minél előbb álljanak tovább. Mint a raj, megindultak egymás után; tíz óra tájban alig egy-kettő cihelődött még az útra.

Előőrseinket annak rendje-módja szerint kiállítottuk, azután a gazdatiszthez fordultunk, kérve tőle tüzelőt, hogy elfáradt, elizzadt legényeink a hűvös éjszakán egy kissé megmelegedjenek és egy kis szalonnát süthessünk. — Nem uraim, azt meg nem engedhetem, hogy tüzet rakjanak; nem azért, mintha sajnálnám azt a fát, de félek, hogy a szomszéd falvak vad oláh lakossága, a tüzet látva, megneszelik a honvédeket és akkor Isten legyen irgalmas mindnyájunk lelkének. De van itt egy nagy hideg konyha, ott rakhatnak tüzet, meg is főzhetnek, bezárjuk az ajtót, hogy a tűz ne lássék; szívesen adok egy borjút is, küldjenek az urak vagy hat embert a hodályba, mintha erővel vennék el, — mert a cselédekben sem bízom; parancsoljanak a tehenésszel, hogy vágja le, nyúzza meg; — ott vannak azok a nagy üstök, amelyekben az aratóknak főzünk. — Úgy volt, amint mondta, — s már úgy éjféltájban egy kis meleget ehetett a legénység. Mi tisztek a tornácon, körülöttünk a legénység, az őrök felváltására szigorúan ügyelve, — hajnalig aludtunk. Korán reggel talpon voltunk, de már akkor a gazdatiszt körüljárta a majorságot, dícsérte honvédeinket, hogy milyen pontosan álltak őrszemet; azután behívott reggelire, akik oly elbecsűzöttek voltunk, hogy este nem is ettünk.

Beszéltünk utunk irányáról, mire a gazdatiszt azt mondta: kerüljük a tiszta oláh falvakat, mert azok könnyen nyakunkra hoznák a közel táborozó muszkákat; ne menjünk vezető nélkül a hegységnek, ha egy kis kerülővel, de mégis ejtsük útba Buttyint, ott magyarok is, sőt kálvinisták is vannak, a plébános meg a jegyző lelkes magyarok, majd adnak ők kalauzt, aki mellékutakon elvezet Vaskóhra, ott megint bízvást fordulhatunk a plébánoshoz. Felsóhajtott ezután és folytatta: az urak boldog emberek, elmehetnek innen e közül a veszett alattomos vad nép közül; ne volna csak feleségem, gyermekem, úgy itt hagynám ezt a tájékot.

mintha sohse láttam volna; tudom, az lesz a sorsom, hogy egyszer csak rámrohannak, oszt felprédálnak itt mindent, még szerencse lesz, ha engem is családostul együtt fel nem koncolnak. (Jegyzet: 1850-ben olvastam, hogy azt a majort az oláhok csakugyan megrohanták, a tisztet családjával együtt felkoncolták, az épületeket, szalmás életet felégették és a lábasjószágot elrabolták.) Kérdezém tőle: „hát nem idevalók?" — Nem biz én — válaszolá —, Abauj megyébe, Dobszára való hernádvölgyi vagyok. — Milyen együgyűség volt tőlem, hogy nevét nem kérdeztem.

15-én reggel indultunk Buttyin felé. Az országúton porfelleg mutatkozott s abban egy közeledő lovascsapatot ismertünk fel. Távcsövön úgy látszott, mintha barna fövegeik a cserkesz lovasság csúcsos bárányborsüvegei volnának. Szentül hittük, hogy cserkesz, vagy kozák lovasság közeledik. Ki nem térhettünk már előlük, tehát fel kell vennünk velük a harcot. Két tömegbe sorakozva, a jókora magas töltés két oldalán mentünk előre; most már a lovasság szemközt jött felénk. Azonközben mozdulataikat folyton szemmel kísértük; már-már puskalövésre voltunk egymástól, amikor egy oldalt vágó szél a porfelhőt elsöpörte s a napfényben villogó szuronyokat a lovasok észrevették; megálltak s kezdtek visszafordulni; igen, de ekkor már láttuk, hogy magyar huszárokkal van dolgunk és az a csúcsosnak látszó süveg nem egyéb volt, mint a tokba húzott csákó forgója. Előrementünk s integettünk, hogy közeledjenek; hozzánk lovagolt egy altiszt, s látván, hogy honvédekkel áll szemben, legényeit magához hívta, majd előjött egy őrmester a Miklós-huszároktól, s rövid megbeszélés után megértettük, hogy ők is abban a járatban vannak, mint mi. Örömmel csatlakoztak hozzánk. A Miklós-huszárőrmestert Belényesy Ferencnek, a Hunyady-huszártizedest Kávássy Sándornak hívták, az első Belényesre, a másik Érkávásra volt való. Mind a ketten jól beszéltek oláhul, Belényessy még a környéket is jól ismervén, nyereség volt reánk nézve. A Hunyady-huszárok altisztjükkel együtt hatan, a Miklós-huszárok tizenkilencen voltak. Szükség esetén huszonöt elszánt, bátor lovas sokat ér.

A huszárok elbeszélték, hogy Buttyinba nem eresztették be őket a mócok, azért tértek vissza és Déznának akartak Vaskóh felé vonulni. Mondánk nekik, hogy minket éppen attól az úttól óva intettek és minthogy mielőbb a hegyek közé akarunk jutni, irányt nem változtatunk; készek-e szükség esetén harcolni, mert mi, ha másként nem lehet, erőnek erejével is utat törünk és a portyázó mócoktól nem félünk, csak a rendes muszka csapatoktól őrizkedünk. A jobbra-balra való tanakodás majd egy órát vett el időnkből, de hát figyelembe kellett vennünk a huszárok nehézségeit is. Végre is meghajlottak akaratunk előtt. A menetrendet megváltoztattuk olyformán, hogy én az elővéddel csatárláncban mentem előre, követett Katona és Hatos, leghátul a lovasok.

Buttyin szélső házai és a sövények mögül csakugyan lövésekkel fogadtak, amit viszonoztunk; Katona pedig csapatkáját kétfelé osztva, a helységet igyekezett két oldalról megkerülni. Ezt látva, mintegy 50—60 bozontos oláh szaladt végig a község utcáján. Sietve mentünk utánuk, a huszárok vágtatva rohantak a szaladók

után s nemsokára egész csapatunk bent volt a városban. A város népe örült, hogy a mócoktól megszabadult, mert féltek a bizonyosan bekövetkező rablástól; rimánkodva kértek, hogy legalább reggelig ott maradjunk, mert ha a mócok megtudják, hogy honvédek táboroznak itt, Erdélyig meg se állnak; de ha elmegyünk, visszatérnek. Annyit megtettünk, hogy a város keleti oldalán egy óra hosszat egy erős előörsöt állítottunk ki a domb tetején, hogy láthassák a mócok, hogy ott magyarok vannak.

A plébános, a jegyző elénkbe jöttek; a plébános ebédre hítt magához és míg a plébános a tisztek meg az altisztek megvendégelése körül szorgoskodott, azalatt a jegyző kenyeret, szalonnát, húst és pálinkát hordatott össze a legénységnek, a lovaknak szénát meg zabot, nehány megbízható embert a mócok nyomozására küldött. Délután két óra tájban bevontuk az előörsöt; de mégis akárhogy hánytuk-vetettük a dolgot, csak abban állapodtunk meg, hogy addig, míg a mócok nyomozására küldöttek vissza nem térnek, Buttyinból nem indulunk, nehogy éjjel elénk kerülve meg ne lepjenek. Négy óra után jött az egyik kiküldött azzal a hírrel, hogy a szomszéd faluban azt hallotta, hogy a mócok Erdély felé a hegyekbe mentek; öt órára mind előkerültek s mind azt bizonykolták, hogy Vaskóh felé mentek. Ekkorra már a kalauzt is megfogadtuk; alacsony, zömök, barna oláh ember, a plébános harangozója.

Elbúcsúzván a plébános úrtól és a jegyzőtől, 5 és 6 óra között neki mentünk az erdőségnek; a vezető az elől menő három honvédhez csatlakozott és a begyepesedett erdei úton zajtalanul haladtunk fel a hegynek; hosszú sort fogtunk el, mert a gyalogság csak kettősrendekben, a lovasság pedig a sereg közepén csak kettesével mehetett. A közbeeső falvakat elkerülve, amennyire tüdőink a hegyi nehéz úton megengedték, szaporán igyekeztünk előre. Ránk szakadt a sötét éjszaka, útunkat a fák árnyéka még sötétebbé tette, de azért bukdácsoltunk s a tanya választását a vezetőre bíztuk. Tíz óra után egy tisztásra, egy erdei kaszálóhoz értünk; itt a víz, itt a széna, itt meghálhatnak, — mondá a vezető. A kaszáló közepén egy nagy bokor égerfa állott, az alá a bokor alá szénából almot vetettünk s az őröket kiállítván, nyugalomra hajtottuk fejünket; a vezető kis fekete kutyájával hozzánk heveredett s azt mondta: jobban bízik kutyájában, mint strázsáinkban. Alighanem volt igazsága!

Hajnalban már talpon voltunk. Ekkor éreztük igazán a buttyini plébános és jegyző szívességét, akik a legénység kulacsait pálinkával megtölték s ráadásul egy pár üveg bort adtak az útra. Kényelmesen és jól megreggelizhettünk. Amint az erdőbe beértünk, jobbról és balról, elülről és hátulról a fülesbagolyéhoz hasonló, de áthatóbb, erősebb vonító ujjongás fogott körül; — önkéntelenül megállottunk s kérdénk: mi az? Belényessy, meg a vezető felvilágosítottak, hogy ez az oláh pásztorfiúk szokásos jelzőhangja, mellyel egyik bércről a másikra tudatják egymással, hogy merre járnak. A vadállatias ujjongás a hegyek, bércek és erdők csöndjében valósággal borzalmas érzést keltett.

Hegymászáshoz nem szokott lábainkat, a hegyi levegőt eleddig

nem próbált tüdőinket már a tegnapi késő estig tartott menet is annyira megviselte, különösen a huszárokét, akik a meredek hegyeken fel is, le is csak kantárszáron vezethették lovaikat, no meg már a melegség is bevált egy tehernek, hogy kétszerannyi időbe került egy bizonyos távolságnak a meghaladása, mint amennyi idő alatt a síkon megtettük volna.

Déltájban megint hallottuk a pásztorfiúk vonításait, majd csengők, kolompok hangja közeledett; — a bércekről ereszkednek le a völgyekbe itatni, delelni. Egy-egy bocskoros fiú bukkant ki a sűrűből, szájtátva állt meg az erdőszélen, hogy megbámulja azt, amit sohase látott, igazi eleven katonát; azután egy nagyot kurjantott s visszaszaladt a sűrűbe. Elcsigázva, elfáradva jutottunk be késő délután Vaskóhra. A nép szívesen látott itt is. Vettünk is, meg adtunk is ennivalót; különösen kenyeret és zabot igyekeztünk bőségesen szerezni. Buttyini vezetőnk, hogy még reggelre otthon lehessen, elvált tőlünk; más vezetőről kelle gondoskodnunk. Akadt egy kerülő, magyar ember, aki a hegyeken át két nap alatt igérkezett Belényesre vezetni bennünket. Itt is a plébános készségesen segített az élelem és abrak beszerzésében. A parókia előtt sok ember verődött össze; — a fegyverletétel hírére itt a vad oláhok közepett aggodalommal gondoltak a jövőre.

A rekvirált kenyeret, szalonnát, vagy két köbölnyi zabot összeraktuk és a várostól északra egy magaslaton ütöttünk tábort.

17-én korán reggel a plébános cselédje s új vezetőnk reggelit hoztak. A tegnapi és azelőtt való napok fáradamai után tovább hevertünk; bizonyosan volt hét óra, mikor felébredtünk. 10 órakor egy mély völgyben fekvő oláh faluban pihenőre megállottunk. A falu férfinépe a hegyekbe szökött előlünk, csak az asszonyok, leányok és gyermekek maradtak, ezek is eleinte igen zordan néztek ránk, de látva, hogy nem bántjuk őket, megjuhászodtak, a honvédek és huszárok közé vegyültek s katrincájuk kötése mellé dugott guzsalyaikról familiariter fonogattak ott köztünk.

Belényessy őrmestert itt érte utól baja, kiütött rajta a hadseregek egyik réme: a veneria. Lázas állapotban gyalog nem jöhetett, nyeregbe már nem ülhetett, legényei tehát összehajtogatták mentéjét, azzal a nyerget kitömték s magát Belényessyt a lóra féloldalt felültették, így azután Brienytől (Rény) a meredek, zord hegységnek az erdei utakon, csapásokon nekiindultunk. Kérdezhetné valaki, miért nem mentünk Vaskóhtól Belényesig az országúton? Azért, mert nem tartottunk ugyan attól, hogy muszkacsapattal akadunk össze, de mégis ki akartuk azt is kerülni, hogy esetleg az Erdély felől előportyázható mócok közt, mint már Buttyinban, fegyverrel kellessék utat törnünk.

Közli: *Pilch Jenő.*

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM.

József kir. herceg: *A világháború, amilyennek én láttam.** I. kötet, 8°, 708 l. 27 melléklettel A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. Budapest, 1926. Ára 64 pengő.

Már az előszóban hangsúlyozza a szerző, hogy még nem érkezett el annak az ideje, hogy az eseményekről kíméletlenül le lehetne rántani a leplet; ő azonban mégis úgy gondolja, hogy már ma sem időszerűtlen, hű képét adni mindannak, amit a világháborúban látott és átélt.

Az osztrák-magyar monarchia hadseregének szervezete olyan volt, hogy — különösen a közös hadseregnél — nemzetiség szerint különbséget nem tettek és így a külföldi és a laikus soha sem tudta, hogy az egyes csapattestek vagy felsőbb parancsnokságok minő nemzetiségűek. Így történhetett, hogy a külföldön megjelent hadtörténelmi művek, emlékiratok és naplójegyzetek sohasem útaltak a cs. és kir. csapatok nemzetiségére, s így természetesen elhallgatták azt is, hogy egyes kimagasló fegyvertények magyar csapatok nevéhez fűződtek. E tekintetben Ő Fensége könyve határozottan úttörőnek nevezhető.

A szerző azt mondja:

„Egyetlen szándékom az, hogy a történelemben igazságtalanság meg ne örökíttessék és hős bajtársaimnak azon hely biztosíttassék, melyet annyi kiontott vérrel szereztek meg maguknak."

Az egyes fejezeteknél csupán a leírt katonai események méltatására szorítkozhatunk, ki kell azonban emelnünk, hogy a szerzőnek sikerült, személyes benyomásainak ügyes egymásbakapcsolásával, élénk nyelvezetével, kellemes stílusával kizárnia munkájából azt a szárazságot, mellyel a laikus olvasó a legtöbb hadtörténelmi tárgyú munkában találkozik.

A szerző mesterien forgatja a tollat, amikor a háború véres rémségeiről, a kolerajárványról, a csatatér borzalmairól ír és azokat az érzéseket vázolja, melyek győzelem vagy vereség esetén uralkodnak az emberek lelkén.

Mozgósítás, felvonulás, betörés Szerbiába

A Szerbiához intézett ultimátumra nem érkezett elfogadható válasz, miért is Ő Felsége 1914 július 25-én Szerbia ellen elrendelte a részleges mozgósítást. Ez a rendelkezés, melynek bekövetkezé-

* József kir. herceg, tábornagy Ő Fensége világháborús naplójegyzetei és hivatalos akták alapján. Azt az időszakot tárgyalja, midőn a 31. gyaloghadosztály és később a VII. hadtest parancsnoka volt, előbb a szerb, később az orosz harctereken.

sével már békében számoltak s amely már előre el volt készítve. 7 hadtestre vonatkozott és pedig: 1 cseh, 1 horvát, 1 osztrák (nagyobb részben német), 2 magyar és a Boszniában levő két vegyes hadtestre.

A felvonulás a balkáni harctérre július 30-án, négy vasútvonalon kezdődött meg.

Időközben Oroszország a monarchiának hadat üzent. Erre részünkről július 31-én elrendelték az általános mozgósítást. Így Szerbiából másodrendű harctér lett, mert immár arról volt szó, hogy a monarchia hadereje mindaddig lekösse az oroszokat, míg Németországnak sikerül, Franciaországgal szemben, a döntést kivívnia.

A monarchiának tehát még a részletes mozgósítás tartama alatt át kellett térnie az általános mozgósításra. A 2. hadsereg felvonulását dél felé azonban meg kellett volna állítani, Oroszországgal szemben gyorsan felkészülni s ilyen módon az oroszokat lehetőleg meglepni, felvonulásukat megzavarni s időnyerés szempontjából részleges eredményekre törekedni.

A vezérkar vasúti irodájának főnöke nem vállalta a felelősséget azokért a következményekért, melyekkel a 2. hadsereg megállítása és visszafordítása járt volna. Félt, hogy a már útban levő felvonuló tömegszállítmányok teljes zürzavart okoznának. Követelte, hogy a 2. hadsereg előbb fejezze be teljesen az elrendelt felvonulást a déli harctéren és csak ennek megtörténte után szálljon ismét vasútra és szállíttassék az északi harctérre.

A hadseregfőparancsnokság ezt az érvelést elfogadta.

A 2. hadsereg valóban felvonult a Duna-Száva mentén, de a főparancsnokság itt nem alkalmazta. Ebben az intézkedésben keresendő annak a sikertelenségnek az oka, mely az osztrák-magyar fegyverek szereplését a déli harctéren kísérte.

A balkáni haderő parancsnoka, Potiorek táborszernagy, másképen gondolkozott. Minden áron meg akarta verni a szerbeket, még mielőtt a 2. hadsereget elvonják tőle. Potiorek tárgyalásokat kezdett a hadseregfőparancsnoksággal, kérte annak beleegyezését, hogy a 2. hadsereget harcba dobhassa. És valóban sikerült annyit elérnie, hogy a 2. hadsereg egyes részeit, ezek közt a 31. hadosztályt — József főherceg hadosztályát — a Száva déli partján harcba vethette, — de akkor, mikor már késő volt...

Szerbia ellen a hadműveleteket nem vezették egységesen. A 2. hadsereg a Duna-Száva vonalán sokáig tétlenül nézte az eseményeket, miközben az osztrák-magyar 5. hadsereget a túlerővel támadó szerbek megverték. A 2. hadsereg 135 zászlóalját, 43 lovasszázadát és 56 ütegét a szerbiai siker érdekében nem használták fel teljesen, Oroszországban meg hiányzott.

Potiorek táborszernagynak nem lett volna szabad a 2. hadsereg ideiglenes jelenlétével számolnia, mert Szerbia mellékharctérré vált, amióta Oroszország is hadat üzent. Ezt Vilmos császár, Ferenc József császár és királyhoz intézett táviratában, hangsúlyozta is, mondván: Szerbia teljesen mellékes szerepet játszik és csak a legszükségesebb védelmi intézkedéseket kívánja meg.

A főherceg leírásai a Száván történt átkelésről, Sabac be-

vételéről, a Száva déli partján végrehajtott előnyomulásról, a Sabacra és később Sabacból való visszavonulásról; a 2. hadsereg IV. hadtestének s vele együtt a főherceg hadosztályának ide-oda tolásáról, hű képet nyujtanak. Élénken megvilágítják a zavaros helyzetet és a parancsolási viszonyokat. Tersztyánszky lovassági tábornok ugyanis 1914 augusztus 20-án 8 különböző rendeletet kapott 4 különböző felsőbb parancsnokságtól, melyek mindenikének alá volt rendelve. Ez a zürzavar meghozta gyümölcsét; a csapatoknál, melyek emiatt alaposan szenvedtek, a határozatlanság benyomását keltette. Az egyes ezredek hősiesen harcoltak, sokat véreztek, veszítettek — rendkívüli teljesítményeket hajtottak végre — és mégis vissza kellett menniök, hogy azután ismét támadjanak, stb.

A felsőbb parancsnokságok beavatkozása a mozgókonyhák irányításába, annak az időpontnak meghatározása, hogy a csapatok mikor jussanak meleg ételhez, ami természetesen kizárólag a csapatparancsnok dolga, élvezhetetlen hús utánszállítása, a zöldséghiány, stb.: arra késztették a főherceget, hogy a bajokat orvoslandó, beavatkozzék és a hibákat, mulasztásokat megszüntesse.

A lembergi csata, visszavonulás a Kárpátok mögé, kolerajárvány:

Az orosz harctéren az osztrák-magyar haderőnek a hatalmas orosz hadsereggel kellett megmérkőznie. A központi hatalmak hadvezetőségei számoltak azzal, hogy az orosz hadsereg, az ország óriási kiterjedése és aránylag szegény vasúthálózata következtében, mozgósítását és hadműveleti készültségét sokkal később éri el, mint Ausztria-Magyarország. Remélték, hogy a majdnem a felével gyengébb osztrák-magyar hadsereg képes lesz az oroszokat mindaddig feltartóztatni, míg csak a németek nyugaton döntő sikert nem érnek el és számottevő erőket nem dobhatnak a keleti frontra.

Az oroszok azonban a már 1914 tavasza óta folyó próbamozgósításokkal és más titokban végrehajtott háborús előkészületekkel kiegyenlítették az osztrák-magyar monarchiának fentebb jelzett előnyét. Mikor ezt a hadseregfőparancsnokság észrevette, elrendelte, hogy a Galiciában felvonuló hadseregek ne várják be utolsó szállítmányaikat és a 2. hadsereg megérkezését, hanem az 1. és 4. hadsereg a Bug és a Visztula folyók között gyülekező orosz erőket támadja meg, a 3. hadsereg pedig a Keletgaliciába betört oroszokat verje vissza.

Mialatt az 1. hadsereg Lublinig nyomult elő győzelmesen s a 4. hadsereg a Bug folyó mögé szorította vissza az oroszokat, azalatt az orosz 3. és 8. hadsereg támadó hadseregeink oldalvédjét, 3. hadseregünket és gyenge Kövess-hadseregcsoportunkat, megverte.

A szerb harctérről Galiciába szállított 2. hadsereget a 3. hadsereg jobb szárnyára rendelték.

Az orosz 3. hadsereg követte az osztrák-magyar 3. és 2. hadsereget Lemberg irányában, az előbbi kiürítette Lemberget, az utóbbi a Dnjester északi partján, Gródek-Komarni-Rudki tájékán

gyülekezett. A 2. hadsereg szeptember 7-én azt a parancsot kapta, hogy kezdje meg sürgősen a támadást Lemberg irányában. Az erre következő hadműveletek keretében, József főherceg 31. hadosztálya kimagasló szerepet játszik: visszaszorítja az oroszokat Horozanná-nál és megközelíti Lemberg déli szegélyét.

A Piaski-i „halálerdőben" iszonyú véres küzdelem folyt, az erdő azonban az oroszok kezében maradt. Szeptember 11-én a nagy lembergi csatát be kellett fejezni s a 2. hadsereg, Sambor-on át, a Duklai-hágó mögé — a Kárpátokba — vonult vissza.

Most lépett fel a kolerajárvány minden rémségével, mely sok, igen sok áldozatot követelt, de a derék csapatok támadószellemét nem törte meg. A főherceg hadosztályát már október 1-én útban találjuk az uzsoki-hágó felé. Ezt a fontos, Magyarországra nyíló kaput, az oroszok ekkor már megszállották.

A főherceg mindennel törődik, meglátogatja a kolerakórházakat és személyesen lép közbe, ha erre szükség van. Szorgalmazza és sürgeti a ruházat és felszerelés pótlását, mert ezek már igen megviseltek és a hegyi harcokban nem felelnek meg.

Az Uzsok-hágó visszafoglalása. Előtörésünk Turkára:

A lembergi csata után öt orosz hadsereg követte nyomon a Visztula-folyó és az északkeleti Kárpátok között visszavonuló osztrák-magyar haderőt; az orosz 7. hadsereg az Erdős-Kárpátok felé fordult, hogy Magyarországba törjön.

A Főherceg hadosztálya, a Tersztyánszky-hadseregcsoport keretében, emberfölötti küzdelmek közepette, Pawlow orosz tábornok seregét az uzsoki, ostry-i és turkai csatákban megverte és Stary-Samborba szorította vissza. (1914 október 1—9-ig.)

Súlyos küzdelem Stary-Samborért, visszavonulás Turkára:

A 31. hadosztály ezekben a harcokban is derekasan megállja a helyét; súlyos veszteségeket szenved. A lövőszerhiány is kezdi éreztetni hatását s a kolera réme megint felüti a fejét. A századok állománya 80—100 főre csökken; kétségbeesett viaskodás után, mivel a szomszédok vereséget szenvedtek és az oroszok a visszavonulás vonalának elvágására törekszenek: a hadosztály kénytelen Turkára visszavonulni.

Hegyi ágyúi nincsenek, a tábori tüzérség magaslati állásainak elfoglalása és az ezzel járó akadályok leküzdése közben, bámulatos teljesítményeket mutat be.

Előtörés Drohobycz felé, visszavonulás Siankira:

A hadosztály, melyet menetalakulatokkal egészítettek ki, Załokiecre nyomul elő. Noha a hadosztály a közvetlen Drohobycz előtt levő magaslatot még elfoglalja, mégis kénytelen, rövidesen a túlerő elől Turkáig visszavonulni; ott csekély pihenő után, vonatra rakják, hogy a 2. hadsereg kötelékében, Porosz-Sziléziába vonuljon. (1914 október 25—november 2-ig.)

Orosz-Lengyelországban, küzdelem Noworadomskért, a Főherceg kinevezése a VII. hadtest parancsnokává:

Nikolajevics Miklósnak sikerült Orosz-Lengyelországban 3 hadseregből zárt harcvonalat teremtenie, mely Porosz-Szilézia felé hömpölygött előre.

A németek harcvonalában nagy hézag keletkezett, melyet az osztrák-magyar 2. hadseregnek kellett kitöltenie. Csapataink valóságos versenyfutást rendeztek; éjjel-nappal, erőltetett menetekben, hóban, jégen, metsző szélben, feneketlen, vagy csonttáfagyott utakon, sőt utak nélkül, kellett előnyomulniok!

A Főherceg hadosztálya Noworadomskra érkezik, ahol egy orosz gárdahadosztállyal keveredik súlyos harcokba. Eközben — mikor már a harc kedvező eredménnyel kecsegtetett — megérkezik a Főhercegnek a VII. (temesvári) hadtest parancsnokává történt kinevezése.

Állásharcok a hóborította Kárpátokban; Dukla:

Conrad tábornok még a világháború előtt megállapodott a német vezérkar főnökével, hogy a német hadvezetőség a mozgósítás első napjától számítandó 6 hét alatt, számottevő erőt fog a keleti harctérre küldeni. A 6-heti határidő szeptember 12-én lejárt. A marne-i csata elvesztése azonban az összes német erőket a nyugati harctéren kötötte le és így a német erők hatásos segítségére keleten egyelőre nem lehetett számítani.

A lengyelországi támadások azonban a túlerővel szemben megakadtak. 3. hadseregünknek (Boroevic), melynek kötelékébe a főherceg hadteste (VII.) is tartozott, feladata volt a Kárpátok gerincét megvédeni. A 3. hadsereg kötelékében harcolt a IX. (cseh) hadtest is, melyet Boroevic nem tartott a támadásra alkalmasnak, mert a csehekből — egyetlenegy támadás alkalmával már ekkor — 1914 végén, 5600 ember pártolt át az ellenséghez.

Amikor a szerző a VII. hadtest parancsnokságát átvette, maga Borcevic tábornok is „nagyon válságos"-nak mondotta helyzetét.

A főhercegnek a csapatokkal a tűzvonalban való, majdnem mindennapos érintkezés útján sikerült ezeknek szellemét megjavítani. Magatartásával, sokszor életének kockáztatásával is, serkenti őket egészen kimagasló és fényes teljesítményekre, megnyeri bizalmukat, szeretetüket, tiszteletüket és ragaszkodásukat.

A Dukla-hágóra és az ezen át való előtörés, egész a Krosno-i medencéig sikerül, de a veszteségek végzetesek, meghaladják a létszám 50%-át!!

Balsikerek az igen megszorult szomszédnál, az arcvonal nagy kiterjedése, az erők elégtelensége, a kezdődő kemény tél és egy nagyobb erővel végrehajtott orosz támadás Sanok irányából: a főherceg hadtestét visszavonulásra kényszerítik.

A 3. hadsereg 40.000 embere 120.000 orosszal állt szemben!!! Tél a Kárpátokban:

Az orosz gőzhengert ugyan megállították Nyugat-Galiciában, de számolni kellett azzal, hogy nagyobb orosz haderő fog Magyarországba törni.

A hadosztályok állománya alig-alig felelt már meg egy ezred létszámának. Hihetetlenül széles területeket kell megvédeniök; attól kellett tartani, hogy az orosz tömegek a duklai horpadáson át betörnek. Itt vezet ugyanis a legrövidebb út Budapestre és így ezzel elvághatták volna az Erdős-Kárpátokban küzdő csapatainkat!!!

A főherceg hadteste megint a harcok gyujtópontjában áll és emberfölötti nehéz küzdelmekben kiválót teljesít. A szerző szemléltető módon írja le a hihetetlen szenvedéseket és nélkülözéseket, melyek hadtestének osztályrészeül jutottak.

Azok a kísérletek, hogy Przemyśl várát megint visszafoglaljuk, meghiúsultak ugyan, de a főherceg tevékenysége mindig új és újabb orosz erőket von magára s ezzel tehermentesíti a szomszéd hadtesteket. Az ő magyar csapatainak hervadhatatlan érdeme, hogy az oroszoknak Magyarországra való további előnyomulását bámulatraméltó szívósságukkal fel tudták tartóztatni.

Különösen ki kell emelni azt a tevékenységet, melyet a főherceg és törzse a csapatok jóléte érdekében fejtett ki. Katonáinknak, kik a hófedte magas hegyekben harcoltak, nem volt hegyi felszerelésük. A szerző málhásállat-oszlopokat szervez, a hadifoglyokat teherhordásra, új útak és hídak építésére s a meglevőknek megjavítására használja fel; bivalycsordát teremt elő, hogy ezekkel az ágyúkat a legnehezebb útakon a legmeredekebb hegytetőkre is előre tudja vitetni; bevásárló-osztagokat szervez, melyek a vágómarha bőréért és csontjáért befolyó pénzekből a legénységi étkezés feljavítására mindenféle élelmet szereznek be. A hadteste területén levő fűrészmalmokat és deszkafűrésztelepeket üzembe hozza, hogy a csapatoknak barakokat és szállásokat építtethessen. Rövidesen elvégzi — *már 1914/15 telén!* — mindazt, amit máshol csak a háború későbbi folyamán láttunk. A hegyekben és völgyekben egész „villa-telepek" épülnek, melyekben a pihenő zászlóaljak kényelmes szállást találnak. Tavasszal felszántatja az elhagyott területeken a földeket.

A húsvéti nagy csata a Kárpátokban:

Przemyśl vára 1915 március 23-án elesett.

A 11. orosz hadsereg, mely a várat ostromolta, felszabadult és így a Kárpátokban harcoló oroszok váratlanul új erősítésekhez jutottak.

A feszültség e rettenetes óráiban a hadseregfőparancsnokság a német hadvezetőséghez fordult segítségért, mely Von der Marwitz lovassági tábornok parancsnoksága alatt, három hadosztályt bocsátott rendelkezésre. Ezekkel vállvetve harcol most a főherceg hadteste; hihetetlen hősiességgel és akaraterővel visszaveri

az állandóan hevesen, nagyobb erővel támadó oroszokat. A főherceg hadteste „a hadsereg büszkesége"-vé válik.

Rettenetes, kétségbeejtő, válságos napok és hetek következnek, de tavasszal új remény ébred és egy új támadás lehetősége kezd kibontakozni:

Gorlice.

Április végén a német 11. hadsereg (8 hadosztály) Gorlice-Gromnik területén vonul fel, hogy a 4. osztrák-magyar hadsereggel a támadó hadműveletet megindítva és az ellenség állását áttörve, az orosz 3. és 8. hadsereget a Kárpátokban megingassa. A 3. osztrák-magyar hadsereg a német 11. hadsereg déli szárnyához csatlakozik s ezzel karöltve megkezdi a támadást.

E terv alapján bontakozik ki az a nagyszabású offenziva, mely az orosz gőzhengert végérvényesen megsemmisítette. A német és osztrák-magyar vezetőség vasakarata és katonáink magasabb erkölcsi értéke győzedelmeskedett az orosz embertömeggel szemben. Az orosz hadvezetőség kegyetlen emberpazarlásával se érhette el azt a célját, hogy Magyarországba törjön.

A főherceg derék magyarjai, a nagy kárpáti csatában megtört oroszokat az ország határairól elkergetik. Csodálatraméltó lelkesedéssel és gyors győzelmi menetben követik a kárpáti szorosokban és az ezek nyúlványain szívósan védekező oroszokat egész a San folyóig. (1915 május 13-án.) E harcok folyamán a főherceg hadteste a német csapatokat sokszor kisegíti élelmiszeroszlopokkal.

A monarchia Olaszországgal való viszonya mindjobban kiélesedik; Olaszország az entente nyomása következtében hadat üzen a monarchiának. A VII. hadtest még a hadüzenet előtt, 1915 május 22-én, elhagyja az orosz harcteret, hogy az új ellenséggel forduljon szembe...

Suhay Imre.

Pivány Jenő: *Magyar-amerikai történelmi kapcsolatok.* (Akadémiai székfoglaló.) 8°, 55 l. Budapest, 1926. Egyetemi nyomda. Ára 2 pengő.

A szerző, aki sok éven át élt künn az Északamerikai Egyesült Államokban és a magyar-amerikai történelmi kapcsolatok felkutatásával sokat fáradozott, ebben a füzetben dióhéjba foglalva adja elő tanulmányainak és búvárkodásának eredményét.

Megállapítása szerint nem lehetetlen, hogy magyar volt az a *Tyrker* (Török) nevű „déli ember", aki a Heimskringla néven ismert norvég krónika szerint, Kr. u. 1000 körül, Erik fia Leif expedíciójával Grönlandba s onnan az amerikai szárazföldre jutott.

Az első magyar, akiről bizonyosan tudjuk, hogy Amerikában járt, a budai születésű Parmenius István. Ez, Humphrey lovag expedíciójával, 1583 augusztus 3-án kötött ki Newfoundlandban.

Minket azonban főként a tanulmány hadtörténelmi része érdekel, mert ebből megtudjuk, hogy honfitársaink közül Kovács Mihály, mint ezredes s a Pulaski-féle légió parancsnoka, Polereczky

János pedig mint őrnagy harcolt Washington hadseregében. Az előbbi Charlestownnál esett el 1779 május 11-én, az utóbbi állítólag még 1828 nyarán is élt a Maine állambeli Dresdenben.

Résztvett a forradalmi háborúban gróf Benyovszky Ferenc, a híres Benyovszky Móric unokaöccse is, aki Amerikában halt meg 1789-ben.

Gróf Benyovszky Móric szintén be akart állani Washington hadseregébe s felajánlotta az amerikai kongresszusnak, hogy Németországban 3483 embert toboroz s átszállítja őket Amerikába. A kongresszus azonban nem fogadta el ezt az ajánlatot.

Jóval több magyar szerepelt az északamerikai polgárháborúban (1861—65). A körülbelül 4000 főre tehető ottani magyarságból mintegy 800 fő szolgált az Unio hadseregében. Közöttük Számvald Gyula altábornagy, 1863-ban a XI. hadtest parancsnoka; Asbóth Sándor c. altábornagy (Frémont tábornok, hadseregparancsnok, vezérkari főnöke); továbbá Schoepf Albin, Knöpfler Frigyes, Kozlay Jenő, Mundee (Mándy?) Károly és Pomucz György tábornokok. Ezredesek voltak: Albert Anzelm, Fiala János, Figyelmessy Frigyes, Fornet Kornél, Korponay Gábor, Mihalóczy Géza, Németh József, Perczel Miklós, Rombauer Róbert, Szabad Imre, Utassy Frigyes, Vándor József, Wagner Gusztáv, Zágonyi Károly és Zulawsky László.

Alezredesek: Dobozy Péter és Pokorny Antal.

Őrnagyok: Csermelyi József, Décsy Ede, Gálffy Endre, Haraszthy Gyula, Kovács Ágost, Kune Gyula, Mészáros Imre, Petri Károly, Rombauer Rafael, Ruttkay Béla, Semsey Károly és Vékey Antal.

(A déli konföderált államok hadseregében csupán egy magyar tisztet talált Pivány s ez Están B. lovasezredes volt.)

A „Garibaldi-Gárda" néven ismert newyorki 39. sz. gyalogezred csaknem felerészben magyarokból állott. Első ezredese Utassy Frigyes lett. Tisztjei közül Vékey Antal őrnagy, Sándory Viktor, Takács Ferenc és Utassy Antal kapitányok, továbbá Tenner Lajos, Utassy Károly és Zerdahelyi Károly hadnagyok voltak magyarok.

A másik félig-meddig magyar csapattest az ú. n. „Lincoln-Puskások" csapata, melyet Mihalóczy Géza magyarokból és csehekből alakított. Mihalóczy később ezredes s az illinoisi (24. sz.) gyalogezred parancsnoka lett, amelyben Kovács Ágost és Kune Gyula őrnagy, valamint Jekelfalussy Sándor kapitány is szolgált. Mihalóczy 1864-ben Buzzard Roost Gap-nél esett el.

Nagy hírnévre tett szert Zágonyi Károly, a későbbi ezredes, aki mint őrnagy és Frémont tábornok lovastestőrségének parancsnoka, 1861 október 25-én Springfieldnél, vakmerő lovastámadással verte szét a sokkal erősebb ellenséget. Ebben a rohamban egy másik magyar, báró Majthényi Tivadar hadnagy, is kitűntette magát.

Pivány Jenő sok érdekes adatot tartalmazó tanulmányát melegen ajánljuk olvasóink figyelmébe.

Sz—ó.

Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Szerkesztette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Angyal Dávid.* 8°. VIII+ 735 l. Budapest, 1926. Kiadja a Pesti Lloyd-társulat és a Magyar Történelmi Társulat. Ára: 25 pengő.

A Széchenyi István grófnál 1860 március 3-án megejtett házkutatás után a bécsi rendőrség Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél levelezését is lefoglalta s az, a monarchia bukásáig, rejtve is maradt. A rendkívül terjedelmes anyagot Angyal Dávid nagy gonddal rostálta meg s a kiadvány elé „A magyar hírlapirodalom 1849—1860" címen, 222 oldalra terjedő, kiválóan érdekes és alapos tanulmányt írt, amely egymagában is megérdemli az olvasására fordított időt.

Többször hangoztattuk már, hogy a hadtörténelmet az általános történelemtől szigorúan elválasztani nem szabad, mert pl. a politikai történelem írója is nagyon sokszor jut abba a helyzetbe, hogy olyan katonai vonatkozású mozzanatokkal kénytelen foglalkozni, amelyeket a hadtörténetkutató se mellőzhet. Erre Angyal Dávid kiadványában is jó példát találunk.

Újabban (természetesen csak laikus körökben) ismételten hallatszott olyasféle állítás, hogy Görgey Artúr „Mein Leben und Wirken in Ungarn" című műve osztrák sugalmazásra készült (!), hogy Görgey a bécsi hadilevéltárban is kutathatott (!) s esetleg el is sikkaszthatott onnan olyan iratokat, amelyeknek tartalma kellemetlen volt neki (!)

Ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítja Angyal (567. l.):

„Görgey emlékiratait Bach miniszter 1852 május 6-án eltiltotta az egész monarchia területén. Windisch-Graetz, akinek a császár engedelmével báró Hess táborszernagy átengedte a maga példányát, rendkívül fel volt izgatva az olvasmány által. Ingerülten kérdé Kempentől, mikép volt lehetséges szabadjára hagyni Görgeyt olyannyira, hogy nemcsak megírhatta a kormányellenességnek és a császári hadsereg gyűlöletének ezt a halmazatát, hanem még ki is adhatta. Kempen méltányolta a tábornagy haragját; őt is felingerelte az a vakmerőség, hogy Görgey olyan gyalázatos munkát mert írni s mi több, Manz bécsi könyvkereskedő kiadványában akarta azt a monarchiában terjeszteni. Gróf Grűnnének 1852 június 18-án azt ajánlotta, hogy Görgey szállíttassék el Klagenfurtból egy várba s *ha magasabb tekintetek nem akadályozzák,* indíttassék meg ellene a törvényes eljárás. Gróf Grűnne teljesen osztozott Kempen érzelmeiben; nagyon igazságosnak tartotta volna Görgey internálását egy erődített városban és a törvényes eljárás megindítását is helyeselte volna, de vigyázatra intette Kempent, nehogy úgy lássék, mintha a kormány szándékosan adott volna alkalmat Görgeynek pamfletje megírására, csakhogy azután nyakon foghassa és megbosszulja rajta forradalmi bűneit. *Hiába* — úgymond Grünne — *tekintettel kell lennünk arra, hogy felséges urunk kímélni akarja az orosz cár érzékenységét, aki rögtön a világosi fegyverletétel után közbejárt Görgeyért.*"[1]

[1] *Bécsi Állami Levéltár:* 1852. G. D. Nr—51, 73½.

Ebből világosan kitűnik, mekkora megrökönyödést idézett elő Ausztriában Görgey könyve; de egyúttal kitűnik az is, hogy a szerzőt csupán az orosz cártól való félelem mentette meg a legszigorúbb megtorlástól. —*ő.*

Hermann Czant: *Alpinismus und Weltkrieg.* Verlag für Kulturpolitik, Berlin. 1926. 350 oldal, 125 szövegbeli képpel, 48 műlappal, 8 rajz és 11 térképvázlattal. Ára 20 Márka.

Hálás feladatra vállalkozott a szerző, amikor az alpesi turistaság lényegét, a lefolyt világháború taktikai eseményeivel kapcsolatban, ilyen élvezetes könyv alakjában megírta. A könyv tartalma: az alpinizmus, a katonai alpesi kiképzés és a hegyi háború egymáshoz való viszonyának, egymásból eredő és egymásra kiható befolyásának mérlegelése. Czant főleg a hivatásos katonákat akarja felvilágosítani az alpinizmus fontosságáról s világháborús tapasztalataira támaszkodva, sikeresen be is tudja bizonyítani a magas hegységek döntő befolyását a háborúban.

A hadtörténelemben azelőtt is szerepet játszottak a hegységek. Nagy Sándortól kezdve, Hannibál, a rómaiak, Napoleon, az oroszok, törökök, bolgárok hadjáratainak történetében mindenütt találkozunk a magas hegységeken keresztül végrehajtott előnyomulásokkal. De mindezekben az esetekben a magas hegységeken a hadvezérek csupán átvonultak több-kevesebb fáradság árán. vagy legfeljebb kisebb, rövidtartamú ütközeteket vívtak azokban. A világháborúig senki se képzelte volna el, hogy a hegységek legmagasabb régióiban, az állandó hó és a jégárak hazájában. éveken keresztül, télen-nyáron egyaránt küzdelmes és szívós harcokat fogunk majd vívni. A világháború bebizonyította azt, hogy ez is lehetséges, s hogy a magas hegység okozta különleges viszonyok nem mindig ellenségei és megakasztói minden harci tevékenységnek, hanem támaszai és segítőtársai is lehetnek annak. aki az alpesi vidéket alaposan ismeri s a bennük való harcra gondosan és alaposan felkészült.

A világháborúról az összes európai államok katonai szakemberei már igen sok értékes munkát írtak. Ezek a művek a világháborút, vagy annak egyes részleteit, különböző szemszögekből ítélik meg. A hegyi háborúról is sokan irtak már, de Czant ezredes az első, aki ilyen mélyenszántó, egy egész élet tapasztalatain alapuló szép munkával domborítja ki az alpinizmus kihatását a hegyvidéken lezajlott minden küzdelemre.

Rendkívül sok érdekes, új adatot hoz. Megtudjuk azt, hogy az összes harctereken együttvéve 9700 km. volt tisztán hegyifront, az ezeken harcoló csapatok — ámbár legnagyobb részük hegységhez nem szokott, alföldön született emberekből állott — gyakran 5—10 méter mély hóban, 10—40° hidegben, hihetetlen magasságokban (4000 méterig) voltak kénytelenek támadni, vagy kőbe, hóba vájt üregekben hónapokon keresztül kitartani.

Az egyes hadviselő felek által elért eredményekről, különösen veszteségeikből igen érdekesen vezeti le Czant azt az igazságot. hogy a hegyi háborúban annak a félnek az oldalán van a győze-

lem nagyobb valószínűsége, amelynek csapatai az alpesi szolgálatban jobban vannak kiképezve.

Ezen a téren — büszkén valhatjuk — a világháborúban az Osztrák-Magyar Monarchia vezetett. Az összes hadviselő felek között a mi csapataink voltak a hegyi szolgálatra legjobban felszerelve s a világháború alatt mi tanultunk legtöbbet az alpesi hegyiszolgálat terén.

A legkevesebbet foglalkoztak az alpinizmussal az oroszok és a törökök. Ennek következménye volt az oroszok nagy vesztesége a Kárpátokban és a törököké a Kaukázusban.

Az olaszoknak és a franciáknak voltak ugyan különleges alpesi csapatai, de csak csekély számban s mindezek csupán egy hegységben, az Alpokban harcoltak, mert a francia-német fronton fekvő Vogesekben vívott harcok nem voltak alpesi szemmel nézve különösen érdekesek.

A Monarchia hadseregei ellenben a Kárpátok összes hegyláncain s a tiroli fronton egyaránt kénytelenek voltak a magas hegységi harc fáradalmait tűrni.

Czant Hermann a leghivatottabb magyar katonai szakíró az alpinizmus és a hegyi háború értékelésének terén. Egész életét, működését ennek a célnak szentelte. Sok értékes tanulmánya jelent meg már az alpesi sport és az aplesi katonai kiképzés terjesztése érdekében. Mint a különböző sí-tanfolyamok vezetője, több mint 11.500 sífutót képezett ki. Állandó összeköttetésben van az összes külföldi neves sportegyesületekkel és emberekkel. Könyvéből megismerjük mindezeknek áldásos működését. Neveik, mint Bilgeri, Zdarsky, az osztrákok közül, dr. Komarniczky, Homolya, a magyarok közül, az egész világ sportemberei előtt mint szaktekintélyek ismeretesek.

Czant könyvéről ismertetést írni nehéz. Annyira érdekes és eredeti, hogy az ember legszívesebben egész fejezeteket közölne szószerint. Irálya gördülékeny, az alpesi hegyi levegő frissesége, a vakító fehérségű hómezők felett ragyogó nap sugara árad szét a könyv sorai közül, s mindenekfelett a szerzőnek rajongása és odaadó szeretete minden iránt, ami az alpesi turisztikával és ennek katonai vonatkozásaival összefügg.

Könyvét öt fejezetre osztja. Az első fejezet az alpinizmus, a sí-tömegsport s a téli sport jelentőségével foglalkozik, s ezeknek a sportágaknak kihatásával a hegyi háborúra és a katonai alpinizmusra. Örömmel állapíthatjuk meg ebből a fejezetből, hogy milyen magas fokon áll a turistaság intézménye és a téli sport szeretete Magyarországon.

Érdekesen fejtegeti szerző a hegyi háborúra vonatkozó katonai szabályzatok fejlődését a mai napig, felsorolva mindazokat a nehézségeket — főleg az előljárók részéről gyakran tapasztalt meg-nemértést —, amelyekkel neki ezen a téren küzdenie kellett.

A második fejezet a világháborús hegyi arcvonalszakaszok részletes ismertetésével foglalkozik. Igen alapos forráskutatás, résztvevők leírásai és hiteles okmányok alapján vázolja, rendkívül érdekesen a világháborúban lefolyt hegységharcokat az északi és keleti Kárpátokban, Erdélyben, a tiroli frontszakaszon, Albánia-

ban, végül Perzsiában s a Kaukázusban, s megállapítja, hogy a világháborúban összesen 20 hadsereg folytatott állandó hegyiháborút. A fejezet utolsó része a hegyi frontokon lefolyt egyes események részletes taglalásával foglalkozik. Úgy itt, mint könyvének minden részében, mély meggyőződéssel és lelkesedéssel sorolja fel a magyar csapatok, magyar tisztek és legénység kiváló magatartását.

A harmadik fejezet címe „A hegyi vállalkozások a világháború általános nagy körvonalain belül; az alpinizmus mint stratégiai tényező, annak világpolitikai és közgazdasági jelentősége." Kifejti, hogy az alpesi szolgálatban való kiképzettség fölénye milyen üdvös hatással van a hadviselés menetére. Ebben a fejezetben bizonyítja be különösen szemléltetően Czant a trianoni béke lehetetlen voltát, s ezt a békét, nagyon helyesen, földrajzi és hidrográfiai szörnyszülöttnek minősíti.

A Kárpátok hegykoszorúja Magyarország természetes határa, s ezzel a nyugati kultúra bástyája 1000 év óta, a minket minden oldalról körülzárni és elfojtani akaró szláv tömegekkel szemben. Alapos meggyőző érvekkel bizonyítja be Czant, hogy a világháborúban milyen döntő befolyása volt a Kárpátok hegyláncainak, s hogy ezeknek a hegyláncoknak köszönhető, hogy a keleti hordák tömeges támadásai se bírták a nyugati kultúrát elsöpörni. A központi hatalmak kiváló hadseregeinek segítőtársa volt a kárpáti zordon tél s az e miatt járhatatlanná vált természetes akadály. Ugyanez a megállapítás az olasz harctérre is vonatkozik. Felismerve a hegyláncoknak ezt a jelentőségét, nyomatékosan utal a szerző az alpesi kiképzés különös fontosságára.

A negyedik fejezet a hegyiháború katona-műszaki alapelveivel foglalkozik. Alapos előtanulmányok és nagy tapasztalat alapján érdekesen vázolja a szerző, hogy mi mindenre kell gondolni a hadvezetőségnek, a hadbiztosságnak, hegyiháborúban. Milyen sajátságos és különös intézkedések szükségesek a hegyiháború felderítő szolgálatában, hogyan kell a tüzérséget, a támadó csoportokat s a védelmi szakaszokat megszervezni, s főleg miképen kell a pótlást, drótkötélpályák segítségével, berendezni. Czant könyvének ez a fejezete voltaképen magában foglalja a hegyiháborúnak egész, mindenre kiterjedő taktikai szabályzatát.

Az ötödik fejezet a hegyiháborúnak alpesi-technikai oldalával foglalkozik. Azon alapelvekkel, amelyeknek döntő befolyásuk van az alpesi nyári és téli turistaság fejlődésére. Javasolja, hogy a turistaegyesületek a jövő nemzedéknek hegyiháborúra való kiképzése érdekében, egységesen, központilag legyenek vezetve és ezért természetesen állandó állami támogatásban részesüljenek. Különösen érdekes része ennek a fejezetnek s téli alpesi szolgálat békében való előkészítése.

Befejezésül megszívlelendő tervezetet nyujt a szerző a katonai téli sportkiképzéshez.

Könyvében Czant azonban nemcsak azzal foglalkozik, hogy miként kell a háború előkészítésében a hegységek jelentőségét mindjobban érvényre juttatni, hanem azzal is, hogy milyen fontos az alpinizmus technikájának ismerete a magas hegységekben

leselkedő ezer és ezer veszély elhárítása szempontjából. A lavinaomlások, megfagyások, hófuvások, járatlan utakon való tévelygések és lezuhanás okozta szerencsétlenségek mind elkerülhetők, ha a felsőbb parancsnokságok mellett alpesi szakreferensek működnek és a csapat minél nagyobb része, hacsak lehet, skifutásban, de legalább is a sokkal egyszerűbb és igen jól bevált hósaru (Schneereifen) használatában ki van képezve, s ahhoz kellő felszerelése van.

A könyv minden sorából kitűnik, hogy írója lelkes, nagyképzettségű katona, s az alpinizmusnak, a skisportnak fanatikus rajongója. Ezért különösen élvezetessé tudja tenni könyvének azon részleteit is, amelyek különben száraz taktikai vagy statisztikai adatokat tartalmaznak.

Könyvének megírásához alapos felkészültséggel látott. S ennek minden fejtegetése, legyen az turisztikai, földrajzi, meteorológiai, nemkülönben taktikai, stratégiai vagy felszereléssel foglalkozó: minden tekintetben kifogástalan, helyénvaló és nagyon érdekes. A katonai olvasóközönséget különösen a könyvnek azok a részei fogják lekötni, amelyekben a szerző az alpinizmus befolyását a világháborúra tárgyalja s azokat az eredményeket sorolja fel, amelyeket a világháborúban a hegyituristaság áldásos működésének köszönhetünk.

A könyv elolvasása után látjuk csak, hogy mindannak, amit eddig *„télisport"* névvel, mint szórakozást kultiváltunk, milyen döntő jelentősége volt a világháborúban és lesz minden jövendő háborúnkban. Magyarország földrajzi helyzetén a trianoni béke diktátuma sem változtathat. Magyarországnak, mint a nyugati kultúra bástyájának, természetes határai mindig a Kárpátok voltak és azok is lesznek. Ennek a körülménynek a kidomborítása különös érdekessége Czant könyvének, amely minden külföldi olvasójának akaratlanul is szemébe fog ötleni.

Megfontolva azt, hogy az alpesi télisport művelésében Magyarország ezidőszerint még nagyon hátra van, Czant német nyelven adta ki először művét, sőt a francia és az olasz kiadás is biztosítva van már. Könyvét Svájcban, Németországban, Ausztriában nagy érdeklődéssel várják. Annál büszkébbek lehetünk arra, hogy egy ilyen, egész Európában ismert kiváló műnek szerzője közülünk való, erdélyi magyar ember, a m. kir. honvédség nyugalmazott tisztje, aki ezzel a könyvével kiváló emléket állított nemcsupán magának, hanem a magyar csapatok kiváló magatartásának is. Bebizonyítva látjuk azt a sokat és szívesen hangoztatott mondást, hogy a magyar katona minden téren kiváló tud lenni, ha olvassuk Czant könyvéből, hogy milyen sikeresen tudta kiképezni a télisport összes ágazataiban és eredményesen alkalmazni az alföldi, dunántúli, bácskai, bánáti lapos vidékekről származó magyar fiúkat, a jégárakkal borított déltiroli hegyekben is.

Markó Árpád.

Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. — Főigazgató: Dr. Czakó Elemér.

A TÜZÉRSÉG TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON, KEZDETÉTŐL 1711-IG.

(Hatodik közlemény.)

Ami az ágyúcső belsejét illeti, ebben a korszakban még csak simacsövű ágyúk voltak, vontcsövűek még ismeretlenek, de 1704-ben Munkácson, amint láttuk, találunk már *vont*csövű szakállasokat. Meg kell jegyeznünk még azt is, hogy az ágyúcső belsejének alsó része, ahova a lőport helyezték, rendszerint szűkebb volt, mint a cső többi (hosszabb) része, amely a golyó befogadására szolgált. A cső ezt a részét a régi inventáriumok: *porzsáknak*, németül: Kammer-nek nevezik.[410]

Áttérve az ágyúcső külső felületére, ezen éppúgy, vagy talán még inkább, mint az előző korszakban **díszítéseket**, **feliratokat**, címereket s más mindenféle ábrázolásokat találunk, úgyhogy az ágyúkészítés iparának ágyúcsődíszítési része voltaképen műipar, sőt iparművészet számba ment. A XVI—XVII. századokban az ágyúcsőornamentika nagy szerepet játszott és az iparművészeti tevékenységnek különösen tág tere nyílott a díszágyúk készítésénél. Az ágyúcső külső felületét ritkán hagyták egészen simán, hanem arra arabeszkeket, guirlandokat, cirádákat, lombfüzéreket, koszorú-, szalag-, madárcsoportozatdíszítést s más mindenféle dekoratív ábrázolást alkalmaztak, ezenfelül az ágyú nevét, különböző feliratokat, monogrammokat, betűket, címereket, képeket, bibliai alakokat és jeleneteket, az ágyú öntésének évszámát, mesterjegyeket öntötték vagy vésték a csőfelületre, még pedig rendszerint külföldi (német) mintára. Úgy látszik a XVI. század közepén már annyira divatban volt nálunk is az ágyúcsövek díszítése, hogy Murány vár 1550-i inventáriuma egy vas falkonétáról hangsúlyozottan megjegyzi, hogy annak „absque aliquo ornamento" volt a csöve.[411]

Korszakunkban mindenekelőtt szokás volt az ágyúknak nemcsak nálunk Magyarországon, de mindenütt **neveket** adni. Az ágyúk neve nagyon sokféle és rendkívül változatos

[410] Történelmi Tár: 1879. évf. 157. l. — Archaeol. Közl. 1878. évf.
[411] Orsz. Levéltár: U. et C. 75/43.

volt. Adták az ágyúknak állatok, még pedig négylábúak, madarak, halak, csúszómászók, hüllők neveit s ez állatnevek rendszerint az erőt, rontást, pusztítást, élesszeműséget, messzehatást, törést, zúzást, biztos célzást stb. jelképezték. Szokás volt azután női neveket, képzeleti alakok, elvont fogalmak, égitestek, növények, uralkodók, fejedelmek, az ágyút öntető urak stb. neveit adni. Így pl. 1528 február 26-án Kassa város tanácsa levelet intéz Eperjes város tanácsához, melyben azt írja, hogy „dem Ianosch wayda seyn zcwe grosze pixen under Hwhel[412] zcu sprungen, dy eyne hot Margith-aszon geheyszen, und dy andere Doroythyasson".[413] Tehát János királynak volt egy Margit asszony és egy Dorottya asszony nevű ágyúja. Ugyanezen évben Kacziáner császári tábornak megszállta Trencsén várát, ahol két napig várt „auf grosze zcwe pixen Perlepausz wnd Weckauff genant".[414] Ami a Perlepausz nevet illeti, ennek Ziegler: Alte Geschütz Inschriften (Berlin, 1886.) című munkájában a következő magyarázatot adja: Perlepausz = Burlabusz = Hurlebausz = Brumkatze. Weckauf nevű ágyú volt ekkor a János-párti Trencsén várában is, mert amidőn ennek elfoglalása után 1528-ban (jún. 30.) Leysser Ulrich császári „Zeugmaister" felvette a vár tüzérségi inventáriumát, ebben ezt az ágyút német nyelven a következőképen írja le: „Ain schone gegossne Quarttauen von XII werch schwechen lanng, scheust ain wenigs klainer als die Qarttaunen, von Cilli Vastain. stargkh schons stugkh davon ist das gefass verprunen, genantt *Wegkhauff* von Trentsch".[415] A Weckauf tehát egy nagy kaliberű quartaun ágyú volt, amely dörejével valóban felkelthette az embereket. 1650-ben Kassa város hadi inventáriuma szerint volt itt egy 1530-ból származó ágyú, melynek neve „Vadember" („der wildte Mann") volt.[416] Munkács vár 1711-ben felvett tüzérségi inventáriuma szerint volt itt egy 1540-ből való és Bélteki Drágffy Gáspár által öntetett béka („Krot") nevű ágyú. Tokaj vára 1649-ben készült inventáriumában találunk egy 1540-ből való angyal nevű és egy 1545-ből származó fülemile nevű ágyút, amely utóbbit egykoron Martinuzzi Fráter György öntetett. 1550-ben Murány várában volt egy cantatrix, azaz Singerin-típusú Sibilla nevű ágyú. 1642-ben a sárospataki vár falain állott egy 1551-ből való Bebek-ágyú, melynek neve sólyom („Falck"), volt és egy Miksa király-féle 1556-ból való pók nevű ágyú. 1552-ben

[412] Azaz: (Sátoralja-)Ujhely.
[413] Eperjes város levéltára.
[414] Ugyanott.
[415] 1528 június 30. Kriegsarchiv, Feldacten fasc. 6. piéce 5.
[416] Történelmi Tár: 1902. évf. 453. l.

Kassán: Pórtáncz, gyík, bajusz, vagy bajuszos, sárkány és fias („Pauertanz, Odeichsenn, Bayoz, Draco, Ffyas") nevű ágyúkat találunk s ugyanekkor, amint már láttuk Szebenben „Nachtigoll", „der Ochs von Nuernberg" és a „der (!) Volckh" nevű ágyúk voltak. 1553—4-ben Eger várában Perényi, béka és baba nevű ágyúk voltak. 1554-ben volt a gyulai várban egy 60 fontos farkas nevű ágyú s ugyancsak 1554-ből való volt egy Serédy Benedek által öntetett barát nevű ágyú. 1649-ben a tokaji várban találunk egy Olmüczi (Olomuczer) Ferenc ágyúöntő által öntött ágyút, melynek a hangzatos: Napverőfény volt neve s ugyanott volt egy 1577-ben öntött „szőllőgerezdes" nevű falkony is. 1552-ben Nagyszebenben Haas Konrád zeugwart átvesz Byber Jánostól „einen groszenn gegoszen werffmörser *genant Bebecks*, ledig und ungefast, mit keiner Zugehörung". 1557-ben s később 1564-ben is Trencsénben volt egy nagy ágyú, melynek erdei nympha, „Nympha silvestris" volt a neve. 1570-ben az egri várban volt egy béka (Frosch) nevű ágyú és „ain eysernes Stuckhl bey 4 Centner schwär, die *rote Sau* genandt". 1568-ban a sümegi várban egy hattyú, „cignus" nevű ágyú volt, amelyet még 1609-ben, illetve 1628-ban is itt találunk. 1573-ban Munkács várában egy rák, „cancer", egy teknősbéka, „testudo" és egy Bebek nevű falkonéta volt. 1650-ben Kassán volt egy ökör („der Ochs") nevű 1570-ből való ágyú. 1649-ben Tokaj várában volt egy 1590-ből származó sas nevű falkony, 1686-ban Buda visszavételekor pedig a várban lévő ágyúk közt találtak egy 1590-ből való halál nevű 10 fontos bronzágyút. 1596-ban, mint már láttuk, Szádváron volt egy szűz és egy ördög nevű („Junkhfraw und Toppel Teuffl") falkon.[417]

A XVII. században is bőven találunk nálunk Magyarországon ágyúneveket, emelyre szintén számos példát tudunk idézni. Így 1604-ben Váradon egy negyvenfontos szarvas, „Hirsch" nevű quartaunt, 1619-ben az ecsedi várban egy 40 fontos „Vadember" nevű, három darab „Pálcza" nevű és egy 60 fontos „Baba" nevű öreg ágyút találunk, amely még 1670-ben is megvolt. 1622-ben a szepesi várban volt egy „Császár" nevű öreg ágyú. 1632-ben Fogaras várában volt

[417] Ludovika Akadémia Közlönye: 1888. évf. 617., 618. l.; Arch. Közlemények: 1878. évf. 50., 64. l.; Történelmi Tár: 1879. évf. 160. l.; 1901. évf. 122—3. l.; Orsz. Levéltár: U. et C. 75/43.; 99/12., 22.; 76/1.; 86/5.; 77/B.; 97/5.; N. R. A. 814/8.; Lymbus II. sorozat. 15/b. és 17/a. csomó; Nagyszeben város ltára: 1552. No. 568. — Közös pénzü. lt. Bécs, 1552. jan. 15. Hung. 14336. csomó. — 1554. március. Hung. 14339. csomó; 1554. április. u. o. 14338. csomó; 1573. szept. 21. u. o. 14362. csomó.

egy sólyom, egy csuka, egy medve és egy fülemile nevű ágyú. Ugyanezen esztendőben I. Rákóczi György erdélyi fejedelem Patakon ágyúkat öntet s Reöthy Orbán Patakról az öntés előhaladásáról jelentést tesz, írván többek közt a következőket, hogy most egy hét alatt két ágyú készül, „kiken minemű jegyek és irások lesznek, Nagyságodnak beküldöttem. Az többire ha azon jegyeket csináltassuk-e, kiket Nagyságod írt vala, kegyelmesen parancsoljon felőle, úgymint *róka, nyul, kácsa, varju, csóka,* mert ha ezeket az jegyeket öntik reá, elsőben fel kell Eperjesre küldenünk és ott az esztergályossal kifaragtatni, de az ágyúöntő onnan belől is hozott valami kifaragott jegyeket, kikre öntetni akarta Nagyságod az falkonyokat, ő úgymond *fogolymadár, fürj, haris, veréb,* csak azokra is majd szebb és illendőbb írásokat találnánk, mind az másikra, mindazon által ...“ stb.[418] Látjuk tehát, hogy ezeknek az ágyúknak a róka, nyúl, kácsa, varjú, csóka, fogoly, fürj, haris, veréb nevek voltak szánva, melyek nem egészen ágyúkhoz méltó nevek s maga Orbán mester is szebb és illendőbb nevek adását ajánlja. Dacára Orbán mester eme véleményének, a fejedelem már 1631-ben öntetett fogoly, galamb, veréb, rigó, szarka, szajkó nevű ágyúkat.

1639-ben Sempte várában egyszarvú (unicornis), hajdú („haydu“) és szarvas nevű ágyúk valának. Szinte közismert a hadtörténelemben II. Rákóczi György „igen szép mesterséggel öntetett Farkas nevű öreg álgyu“-ja, amellyel 1659-ben Szebent ostromolta s amelyet Báthori Zsigmond 1602 előtt öntetett. 1642-ben I. Sárospatakon a következő nevű ágyúkat találjuk: Basiliscus, fecske, fogoly, fülemile, galamb, gerlice, gyík („gyék“), krokodilus, medve, pacsirta, rigó, sárkány, sólyom, szajkó, szarka, szarvas, veréb. Ezen ágyúk közül néhány (gyík, sólyom, pacsirta, fülemile) még I. Rákóczi György fejedelemsége előtt, a rigó, fogoly, szarka, szajkó, galamb, gerlice nevű ágyúk 1631-ben, a krokodilus, basiliscus és sárkány pedig 1633-ban öntettek. 1649-ben a tokaji várban 1645—46-ból tizenhárom darab neves ágyú volt. Ezek a nevek: Aquila, Auditus, Fortuna, Gustas, Hircus, Kis-Baba, Ló, Marcus Curcius, Odoratus, Oroszlános, Pelikán, Tactus Visus. 1669-ben 1674-ben és 1688-ban a huszti várban a következő nevű ágyúk voltak: Dobos, Falk, Farkas, Ferdinánd, Fülemile, Habarnicza, Kecskebak, Kólcsos, Seregély, Sipos, Sólyom. 1685-ben Érsekújváron volt egy Ein-

[418] Kriegsarchiv. Bécs. 1570. fasc. 11. piéce 2.; 1604. Feldacten, fasc. 12. piéce 9.; Hadtört. Közlemények: 1890. évf. 79—80. l.; Orsz. Levéltár: N. R. A. 846/23.; U. et C. 14/39.; Történelmi Tár: 1899. évf. 582. l. — N. R. A. 502/17.

chorn és Traschl nevű ágyú. 1711-ben a munkácsi várban ilyen nevű ágyúk voltak: Bölény (wilter Ochs), fogoly (Rebhun)), fülemile (Lerche), galamb (Taube), gerlice (Turteltaube), karvaly (Sperber), Krokodilus, fürj (Wachtl), papagály (Papagey), Pavitus, rigó (Amsel), sólyom (Falck), szarka (Alster), szarvas (Hirsch), veréb (Spaz). Ezek az ágyúk mind 1628 és 1641 között készültek. Ugyancsak 1711-ben a krasznahorkai várban a Bebek, Maximilián és Rudolphus nevű ágyúk mellett volt egy „Hess" nevű seregbontó is.[419]

Az eddig felsorolt ágyúnevek közül, úgy látszik: a farkas, fülemile, sárkány, sólyom, szarvas voltak a legkedveltebbek.

A régi francia eredetű ágyúkon is mindenféle neveket találunk. Így pl.: a bécsi arzenál Heeresmuseumában találunk: Le postillion, le caporal, le cirene, le cruel, le mignon, le curieu, le parfait, le chassecousin, le malplaisant, le souteneur stb. nevű ágyúkat.

Szokásban volt az ágyúk csövére az ágyú *nevének megfelelő képet* is kiönteni vagy rávésni. Így pl. 1642-ben a sárospataki várban lévő ágyúkon, továbbá 1711-ben a munkácsi várban leltározott ágyúcsöveken a nevüknek megfelelő képek vagy ábrázolások is rajta voltak. A török ágyúkon az íráson kívül félhold és tugra is volt.

Találunk az ágyúcsöveken olyan képeket, ábrákat, jegyeket is, amelyek nem az ágyú nevét jelképezték. Így pl. I. Ferdinánd király egy 1529-ben Düring János által öntött ágyúján egy feszület volt s így szolgálta ez az ágyú a török tüzérséget, mikor a törökök kezébe került. 1690-ben volt Egerben 1541-ből való két oroszlános (mit einen Lewen) ágyú. 1557-ben a sárosi várban egy falkonétáról fel van jegyezve, hogy „insignia habet duas manus", két kéz képe volt rajta. 1587-ben a nyitrai várban három angyalos képű colubrina volt. 1609-ben a sümegi várban egy falkonétán a hold és a nap képe, egy másikon pedig oroszlán képe volt látható. 1628-ban ugyanezen várban két oroszlános falkonéta volt. 1650-ben Kassán volt egy oroszlános (sein Zaichen ein lőv), továbbá két rózsával és két liliommal díszített ágyú. A bécsi arzenál Heeres-muzeumában van egy 12 ágyúból álló üteg, mely az esztendő 12 hónapjának nevét és jelvényét viseli. Ezen ágyúkat Herold János Boldizsár öntötte. 1684-ben a bécsi arzenál-

[419] Orsz. Levéltár: U. et C. 85/7.: 148/7.; Szalárdi Krónikája, VI. könyv, 12. rész; *Radvánszky:* Magyar családélet és háztartás, II. k. 392—5. ll. — Archeol. Közlemények: 1878. évf. 62. és kk. ll. — Tört. Tár: 1878. évf. 154. skk. ll.: Hadtört. Közlemények: 1892. évf. 134. l. — Századok: 1874. évf. 267—8. ll. — U. az: 1877. évf. 177. skk. ll.

ban több quartaun volt 1568-ból és 1579-ből „mit Zier" és ezek mindegyikén krokodilus volt öntve. Egy 16 fontos württembergi csatakígyóra egy basiliscus, egy 1537-ből való ugyancsak 16 fontos salzburgi csatakígyóra „ein Scorpion" volt ráöntve, egy 1625-ből való württembergi 12 fontos Quartier Schlang-típusú ágyún „die vier Elemente unnd andere Figuren" voltak, négy darab 1616-ból való 10 fontos ágyú mindegyikén „auf jeder ein Engel mit zway Schilten" volt látható. 1684-ben Teleki Mihály által Szebenben letétbe helyezett ágyúk egyikén egy bagoly „statua" volt. 1690-ben Eger várában egy 1663-ból származó, Putnoky György által öntetett elefántos („mit einen Elephandt") és valamelyik gróf Berényi által öntetett oroszlános ágyú volt. 1666-ban a divényi várban volt két quartierschlang-típusú ágyú „mit dem Löwen", két falkon „mit dem Beren" és egy kis csatakígyó „mit dem Oxen" képpel. 1704-ben volt Szatmáron egy hírmondó sugárágyú, „kinek is az effigiese béka". 1711-ben a munkácsi várban a neves ágyúkon kívül egész csomó ilyen képes vagy ábrás ágyú is volt, mint pl.: csuka, farkas, gyík, medve, oroszlán, róka, szív, tigris ábrája. Meg kell itt emlékeznünk az úgynevezett *madaras ágyúk*ról is, amelyeket a források rendszerint szembeállítanak a sima ágyúkkal. A madaras ágyúkat azért nevezik így, mert csöveik „mit allerhant kleinen Vogeln gezireth", azaz apró madárképekkel valának díszítve. Ilyen madárjeles ágyút már 1519-ből találunk, 1665-ben Székelyhid várában voltak öreg sima és öreg madaras ágyúk, 1704-ben Szatmáron 10 madaras ágyú volt.[420]

Ezeken a legtöbbször az ágyú nevét jelképező képeken s ábrákon kívül volt az ágyúkon mindenféle *felirat*, éppúgy, mint ahogy már az előző korszakban is szokás volt az ágyúcsöveken különböző feliratokat alkalmazni. E feliratok az akkori nyelvi viszonyoknak megfelelően túlnyomóan latin- és német-, azután magyar-, cseh-, görög- és töröknyelvűek valának. A feliratok sokfélék és változatosak. Voltak ágyúk, amelyeknek csövén csak az öntő neve, másokon viszont az öntető, készíttető fejedelmi személyiség vagy más egyházi vagy világi úr nevét olvassuk, természetesen összes címeivel együtt, voltak végül ágyúcsövek, amelyeken úgy az öntető, mint az öntő neve rá volt vésve vagy öntve. Némely ágyú-

[420] Archaeol. Közlemények: 1878. évf. 51. l.; 62. skk. ll. — Hadtört. Közlemények: 1915. évf. 420., 418., 424—5. ll. — Történelmi Tár: 1881. évf. 386. l. — 1902. évf. 454—5. l. — Századok: 1870. évf. 418. l. — Orsz. Levéltár: U. et C. 76/17; 77/17; 84/46; 97/5. — Badische Landesbibliothek, Karlsruhe: R. 95. számú kézirat. — Hadtört. Közlemények: 1890. évf. 586. l. — Kriegsarchiv: Feldacten: 1557. fasc. 4. piéce ad 4.

csövön csak az ágyúöntés évszámát, másokon az évszámon kívül még egyes betűket, siglákat is találunk. Egyes ágyúkon rendszerint az ágyú nevének megfelelő versek vagy prózai feliratok, azután erőteljes, bölcs mondások, bibliai vagy istenes idézetek, családi devizek stb. olvashatók. Magára az ágyúra vonatkozó feliratok az ágyú nevében, első személyben beszélnek, mondván, hogy: x v. y a nevem, vagy: engem x öntött, vagy: y öntetett, készíttetett stb. Ehhez képest e feliratok, mondások rendszerint kemény, férfias, erőteljes hangúak.

Ami már most az ágyúfeliratok *nyelvezetét* illeti, pl. 1568-ban a sümegi várban volt egy rézágyú „cum literis bohemicis insculptis". 1686-ban, Buda visszavétele után találtak a várban egy bronzágyút császári sassal és görögnyelvű felírással. A török eredetű ágyúkon természetesen török feliratok voltak alkalmazva, így pl. 1681-ben a bécsi arzenálban török feliratú egész quartaun volt. Ami a magyarnyelvű ágyúfeliratokat illeti, ilyen rendkívül kevés maradt reánk. A munkácsi várban 1711-ben volt egy 1540-ből való béka nevű ágyú, melyet Bélteki Drágffy Gáspár öntetett „mit einer hungarischen unleslichen underschrift", amelyet azonban valószínűleg csak az inventáló német nem tudott elolvasni s akinek a latinnyelvi tudása is nagyon fogyatékos volt. Zrínyi Miklós ágyúin a: *Ne bántsd a magyart* felirat volt olvasható. 1650-ben karancsberényi Berényi György öntetett Pozsonyban Herold Boldizsárral egy ágyút, amelynek ez volt a felirata:

Hogyha Isten velvnk,
Ki lészen ellenvnk.[421]

Az ágyúk csövére reá szokták vésni vagy önteni az ágyú *öntő*jének nevét. Így pl. 1711-ben a munkácsi várban volt egy 10 fontos követvető mozsár, melyen ez a felirat volt:

Dominicus Trunck zu Ysleben gosz mich, 1527.

Ugyanitt volt egy 19 fontos követő mozsár: № VII. számmal s: *Rud.*(olphus) *II. Rom.*(anorum) *Imp.*(erator), továbbá: *Opus Christoff Löffler*[422] felirattal. Egy 1561-ből való „Regiment-Stückl" delfinjei mögött ez a felirat volt: *Gegussen durch Paul Neidls Hand 1561.* — Egy 1588-ból való egyfontos ágyún, amely szintén a munkácsi várat szol-

[421] Archaeologiai Közlemények: 1878. évf. 50., 57., 64. ll. — Orsz. Levéltár: U. et C. 76/171; 77/13. — Századok: 1874. évf. 428—9. ll. — Archaeologiai Értesítő: Régi folyam, 1880. (XIV.) 139. l.

[422] Löffler Kristóf, egy salzburgi ágyúöntődinasztia tagja volt.

gálta, rá volt írva: *Mit Gottes Hilff gos mich Herman Benninck zu Danzigk, anno M·D·LXXXVIII.*, egy 1597-ből való hétfontos csatakígyón pedig ez az írás volt: *MAURIT.*(ius) *HASZ ME FUDIT. 1597.* — A krasznahorkai várban még a mult század hetvenes éveiben is volt egy ilyen feliratú ágyú: *Rudolph·Binger·Goss Mich 1·5·9·7.* — 1642-ben a sárospataki várban lévő egy évszám nélküli ágyún csak az ágyúöntő neve: *Hans Arfegizer* volt olvasható. — 1649-ben a tokaji várban az 1558-ban készült Napverőfény nevű tarackon rajt volt az öntő: *Francz Olomuczer* neve, egy 1597-ben készült falkonynak valami: *Mauricius* volt az öntője. — A bécsi arzenálban lévő Heeresmuseumban van egy ágyú, melyen az: *Albert Benningk me fecit Lubecae anno 1690.* felirat olvasható.[423]

Természetesen sokkal több azoknak az ágyúknak a száma, amelyeknek csövén csak a megrendelő, *öntető* nevét és címeit olvashatjuk s erre sok példát tudunk idézni. Így pl. 1711-ben a munkácsi várban volt egy ágyú, melyen ez az írás volt: *Her Jane Von Strasnitz MCCCCCXXVIII.* Nyilvánvaló, hogy ezt a másfélfontos ágyút annak idején Strasnitzi János öntette s Rákóczi szabadságharcában a magyarság ügyét szolgálta. A Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárában egyik ágyún ez a felirat van: *FERDINANDVS / REX·ME·FECIT / M·D·XXXI.* — 1462-ben a sárospataki várban volt egy hétfontos tarack ezzel a felirattal: *Ferdinandus Dei gratia Romanorum, Hungariae, Bohemiae etc. rex, archidux Austriae me fecit anno MDXXXI,* ami természetesen azt jelenti, hogy az ágyút a király csináltatta. Ugyanezt a feliratot olvassuk egy 1533-ból való ágyún. Ugyancsak a munkácsi várban volt egy 2½ fontos ágyú, amelyen a: *Sumptibus illustris.*(imi) *facta sum Petri Perennis 1542.* felirat volt olvasható. Ugyanitt volt egy: *Dominus Franciscus Bebek De Pelseucz 1545.* feliratú ágyú, 1565-ből pedig egy: *Maximilianus secundus divina favente elementia electus Rom.*(anorum) *imp.*(erator), *semper aug.*(ustus), *Germani.*(ae) *Hungar.*(iae) *Bohoemiae etc. rex, archidux Austriae me fieri jussit M·D·LXV.* felirattal ellátott ágyú. — 1875-ben a krasznahorkai várban ilyen feliratú ágyúk voltak: *Dominus Franciscus Bebek de Pelsevicz 1541.* és *Franciscus Bebek de Pelsevicz 1·5·4·7.* — A bécsi Heeresmuseumban van két ágyú 1569-ből: *BALTHASAR DE BATTYAN / DAPIPERORVM REGALIVM / MAGR SAC.*

[423] Archaeologiai Közlemények: 1878. évf. 70., 71., 79. ll. — Történelmi Tár: 1879. évf. 154. l. — Ludovica Academia Közlönye: 1888. évf. 617., 618. ll. — Archaeologiai Értesítő: 1875. évf. 174. l.

(rae) *CAES.*(areae) *REGIAEQUE MAIESTATIS CONSILIA / RIUS ANNO M. D. LXVIIII.* felirattal. Egy 1598-ból való négyfontos ágyún csak ennyi felirat volt: *Rudo.*(lphus) *Rom.*(anorum) *Imp.*(erator) *1598.* — 1672-ben volt a zólyomlipcsei várban egy ágyú, melyen az inventárium szerint ez a felirat volt: *Joannes Bakoss de Oskian*[424] *anno 1600.* A bécsi arzenálban levő Heeresmuseum egyik ágyúján ezt a feliratot olvassuk: *Thomas Nadasdi / Christophori F.*(ilius) / *Comes Perpetuus a / Pettenied et Terrae Fogaras Miles Avratvs / Dominus et Liber / Baro a Kabold me / F.*(ieri) *F.*(ecit) *anno MDCXI.* — Egy 1612-ből való s később a munkácsi várban szolgáló két és fél fontos ágyún ezt a feliratot találjuk: *Mathias, Dei G.*(ratia) *El.*(ectus) *Rom.*(anorum) *Imper.*(ator) *Ac Ger.*(maniae) *Hung.*(ariae) *Boh.*(emiae) *Rex, Archidux Austriae, Dux Burgun.*(diae) *Comes Tirollis, Anno MDCXII.* — 1642-ben Sárospatakon, az úgynevezett vörösbástyán állott egy „Gyék" nevű ágyú ezzel a felirattal: *Spectabilis magnifficus dominus Georgius Rákóczi de Felső-Vadász iussit me fieri anno Salutis 1620.* — Ugyanitt volt egy másfélfontos évszám nélküli réztarack, amelyen csak ennyi írás volt: *Franciscus Dobo me fecit.* — A munkácsi várban a Rákócziakat szolgálta egy 1634-ből és 1636-ból való ágyú, melynek mindegyikén ez a felirat volt: *Franciscus Cardinalis Et Princeps A Dietrichstein 1634.*, illetve 1636. — A bécsi Heeresmuseum egyik ágyúján ez az írás van: *Comes Pavlvs Esterhazi de Frakno 1663.* — A párisi Musée d'Artillerie-ben őrzik a német Steinville tábornok két darab kétfontos tábori tarackját, melyeket a besztercebányai öntödében öntetett akkor, amidőn a város már a császáriak kezére került s Rákóczi szabadságharca bukófélben volt. E tarackok felirata a következő:

Stephanus S. R. I.
Comes a Stainville
S. C. M. Cam^{rius} *gen*^{lis} *Camp.*
Mar^{s} *Loc*^{ens} *et Reg*^{is} *Cat.*
Col. Neosolii Anno 1709.

Azaz: Stephanus Sacri Romani Imperii Comes a Stainville, Sacrae Caesareae Maiestatis Camerarius, Generalis Campi Mareschallus Locumtenens et Regiminis Cataphractorum Colonellus, Neosolii Anno 1709.

Találunk olyan ágyúfeliratot is, amely megmondja, hogy az illető öntető hány éves korában készíttette az ágyút. Pl. egy pataki ágyún ez az írás volt: *Spectabilis et magnificus*

[424] Így! Osgyán helyett.

dominus Sigismundus Rákóczi de Felső-Vadász, anno aetatis suae 26 me fieri iussit, anno 1620.[425]

Nagyszámmal találunk olyan magyar provinenciájú vagy egykor Magyarországon szolgált ágyúkat is, amelyeken az *öntető* és *öntő* neve is olvasható. Erre is sok példát tudunk idézni. Így pl. 1642-ben a sárospataki várban volt egy 1531-ből való hétfontos sima tarack ezzel a két felirattal: *Ferdinandus Dei Gratia Ramnorum, Hungariae et Bohemiae etc. Rex, Archidux Austriae me fecit MDXXXI.* Az ágyú porzsákján pedig: *Volfgang Her gos mich.* — Egy 1534-ből való másfélfontos munkácsi ágyún ezeket az írásokat olvassuk: *Sebastian von Pempfling Frey Herr, Span und Purgraff zu Diosger.* Azután: *Hans Schwartz gos mich.* — Ugyancsak Munkácson szolgált egy 1542-ből való egyfontos következő feliratú ágyú: *E.*(gregius) *D.*(ominus) *Michael B. Bidi, Arcis Munkach Prefectus, Comes de Bereg F.*(ieri) *C.*(uravit) *MDXLII.* Azután az öntő neve: *Peter Wenička.* — A bécsi arzenálbeli Heeresmuseumban egy ágyún ez a felirat van: *Francz Bvtthyani*[426] *Hath Mich Giessen Lassen.* Azután a Batthyány címere alatt: *Mit Gottes Hilf / Vrban Weis Hat / Mich Gosen im / 1·5·5·0 iar.* — 1642-ben volt a sárospataki várban egy négymázsányi súlyú „egy fontos globissal járó" réztarack, amelyen ez az írás volt: *Ferdinandus rex me fecit MDLVII.* Azután: *Franciscus* (vagy Frantz) *Ilenfelt gos mich M·D·LVII.* Ez az ágyú Patakról Munkácsra került és itt inventálták 1711-ben. — Ugyancsak 1711-ben Munkácson inventálták és innen Bécsbe szállították Oláh Miklós egy 1554-ből való ágyúját, melynek csöve a bécsi Heeresmuseumban ma is megvan. Felirata: *R^dmus D. Nic. Ola. Dei / Gra. Archiepus / Stri. Prim. Vng. / Leg. Natvs ZC. Fieri Me fecit Anno D. 1554.* Azaz: Reverendissimus Dominus Nicolaus Olahus Dei Gratia Archiepicopus Strigoniensis, Primas Ungariae, Legatus Natus ZC. Fieri Me Fecit, Anno Domini 1.5.5.4. A címer alatt: *Michel Dobler Gos Mich · 1554.* — Ugyanebben az évben ugyanez a Dobler (Topler) Mihály öntött egy ágyút báró Hoffmann János részére s ez az ágyú a Rákócziak kezébe kerülvén, szintén a munkácsi várban szolgált s 1711-ben itt inventálták. — 1762-ben a zólyomlipcsei várban volt egy háromfontos ágyú, melyen az inventárium feljegyzése szerint ez a felirat volt: *Helmhard Görgöz zu Telöt und Koppach, Freyherr auff Kroyszbach, Erblants Hoff Mayster*

[425] Archaeologiai Közlemények: 1878. évf. 72., 73., 75., 77., 81. ll. — Történelmi Tár: 1879. évf. 154., 157., 158., 159., 160. l. — Orsz. Levéltár: U. et C. 119/17. — Századok: 1870. évf. 257—8. ll. — Archaeol. Értesítő: 1875. évf. 174. l.

[426] Így! Batthyani helyett.

in Österreich ob der Ennsz, der Röm.(isch) *Kay.*(serlichen) *May.*(estät) *Ruth undt Praesident der N.*(ieder) *Ö.*(sterreichischen) *Camer, Anno 1571. Mit der Hilff Gottes guste mich Franz Ollmüzer Ihr Kay.*(serliche) *M.*(ayestät) *Güsser.* — Van a bécsi Heeresmuseumban egy 1603-ból való ágyú, ilyen írással: *Comes / Nicolavs / Eszterhasi de / Galanta Regni Hvng.*(ariae) *Pala / tinvs /.* Azután *Wolfgang Neidhart gos mich Augsburg, 1603.* — A munkácsi várban volt egy 1658-ból való 45 fontos kővető mozsár, ilyen felirattal: *Susanna Lorantfi D. G. P. Tr. P. R. H. D. et Sic. Co.* Azaz: Susanna Lorantfi, Dei gratia principissa Transsylvaniae, partium regni Hungariae domina et Siculorum comitissa. Azután az öntő neve: *In Honorem Dei Fudit Me Conradus Schreyfogl in Eperies, Anno D.*(omini 1658.) — Ugyanitt volt egy 12 latos kis ágyú *N.*(icolaus) *E.*(sterházi) *D.*(e) *G.*(alanta) *1613.* felirattal, az Eszterházi-címerrel, amely alatt ott volt az öntő: *Sebastianus Motco* neve. Ilyen és ehhez hasonló feliratú ágyúk pl. 1711-ben a munkácsi várban bőven valának, azonban a feliratok további felsorolása feleslegesnek látszik.[427]

Már sokkal kevesebb ágyút találunk, amelynek csövére az ágyú*öntő, öntető* és az akkor *uralkodó fejedelem* neve is reá volt írva. Így pl. a munkácsi várban volt egy 1656-ból való 3½ fontos ágyú, melyet Herold Boldizsár öntött Bécsben Traun Ernő grófnak és amelyen rajta volt: *F.*(erdinandus) *III. R.*(omanorum) *I.*(mperator) *S.*(emper) *A.*(ugustus) *1656.* tehát az uralkodó neve is. Ugyanezen évben ez a gróf Eperjesen egy másik ágyút is öntetett ilyen feliratokkal: *Ernst, Des Heil.*(igen) *Röm.*(ischen) *Reichs Graffen Abensperg und Traun Gr.* (general) *Ober Lanth und Haus Zeugmeister.* Azután az ágyúcsövön levő delfinek mögött a cső talpa felé: *F.*(erdinandus) *III. Dei Gr.*(atia) *Rom.*(anorum) *Imp.*(erator) *S.*(emper) *A.*(ugustus) *ac Ger.*(maniae) *Hung.*(ariae) *Bohem.*(iae) *Rex, Archidux Austr.*(iae) *Anno 1656.* Azután: *In Eperies, Georgius Wirth gos mich.*[428]

Találunk olyan ágyúcsöveket is, amelyeken csak *évszám* volt olvasható. Így pl. Munkácson az úgynevezett „Scharffe Eckh"-ütegben volt egy ágyú, amelynek egyetlen felirata az évszám: *1549.* volt. 1596-ban az érsekújvári várban két falkonéta volt, egyiken 1532., másikon 1534-es évszám. 1666-ban a divényi várban hat darab 1658-ból való évszámos, négy darab 1661-es, egy 1653-as évszámmal ellátott ágyú volt. A munkácsi várban volt egy négylatos kis ágyú 1676-os év-

[427] Történelmi Tár: 1879. évf. 157., 160. ll. — Archaeol. Közlem.: 1878. évf. 66. és kk. ll. — Orsz. Levéltár: U. et C. 119/17.
[428] Archaeolog. Közlemények: 1878. évf. 70. és 78. ll.

számmal. 1688-ban és 1702-ben Szolnokon volt egy 1531-es és egy 1532-es, 1547-es, 1620-as stb. évszámmal ellátott ágyú. 1690-ben Szendrő várában volt egy sereg évszámos ágyú[429] stb. Voltak ágyúk, amelyeken az öntő vagy öntető neve nem volt rávésve, de az *öntés helye* s az évszám rajta volt. Így pl. 1642-ben voltak a sárospataki várban ágyúk, amelyeken egyéb feliratok mellett az is olvasható volt, hogy: Fabre factus sum, vagy: fusus factus sum Sárospatachini, anno MDCXXXIII. Azaz: készültem, öntettem Sárospatakon.[430]

Voltak olyan ágyúk is, amelyeken az évszámon kívül *betűk* vagy *siglák* is ki voltak vésve vagy öntve, amely betűk értelme és jelentése ma már nem mindig fejthető meg. Így pl. 1711-ben volt a munkácsi várban egy kétfontos ágyú ilyen siglákkal: *MIES·TÁBRO. IC.* Azután: *LETHA. 1531.* — Egy másik ágyún ugyanitt *F. P.* betűk s *1542.* olvasható, a betűk *talán* Franciscus Perényi (?) kezdőbetűi. Ugyanitt egy háromofntos ágyún *A.* betű és *1642.*, egy másikon *B.* betű s ugyancsak *1642.* évszám volt olvasható. 1685-ben az érsekújvári várban volt egy kétfontos ágyú ilyen felirattal: *L. D. G. R. I. S. A. G. H. Rex 1650.* Azaz: Leopoldus, Dei gratia Romanorum imperator, semper augustus, Germaniae, Hungariae rex 1650.[431]

A városok által öntetett ágyúkra rendszerint rávésték vagy öntötték, hogy kinek a *bírósága* alatt készült. Így pl. egy 1537-ben Besztercén készült ágyún ezt olvassuk: „*Factum tempore judicatus d.*(omini) *Thomae Vekneri 1537.*" Egy másikon a: *Gregorius Daun Richter 1544.* feliratot olvassuk. Egy 1628-ban Eperjesen öntött ágyún a: *Domino Martino Karczmarowitz Judice Civit.*(atis) *Eperies Existente* felírást olvassuk.[432]

Mindezen feliratokon kívül találunk a magyarországi ágyúkon részint nevének, részint kategóriájának, részint keletkezési körülményeinek megfelelő *verseket* is, latin és német nyelven. Így pl. Bebek Ferenc Vadember nevű (Der wildte Mann) ágyúján ez a nevének megfelelő vers volt:

Der wilde Mann bin ich,
Franz Bebek libet mich,
1530.

[429] U. ott: 79. és 81. ll. — Orsz. Levéltár: U. et C. 79/29; 84/46: 99/8. — Lymbus II. soroz. 15/b. csomó.
[430] Történelmi Tár: 1879. évf. 155. l.
[431] Századok: 1877. évf. 178. l. — Archaeolog. Közlemények: 1878. évf. 73., 74., 76., 81. ll.
[432] Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde: 1887. évf. 62. l. — Archaeol. Közlemények: 1874. évf. 76. l.

1544-ben Daun Gergely bírósága idején készült Besztercén egy fél csatakígyó (halbe Schlange), melynek felirata, utalással az ágyú fajtájára, ez volt:

Eine halbe Schlange bin ich genant,
E. A. S.
Aendars Tach gos mich, mit seiner Hand.

Bebek Ferencnek egy 1551-ben öntött sólyom nevű ágyúján ez a nevének megfelelő német vers volt:

Ein Falck bin ich,
Vorn Bebek dine ich,
Wo man mich hinweht,
Da bin ich beent.

1558-ban Kassán Illenfeldt Ferenc ágyúöntőmester öntött egy Singerin- vagy cantatrix-típusú ágyút, melyen, kategóriájának megfelelően, a következő vers volt olvasható:

Die Singerin bin ich genanth,
Dem Römischen Kei(ser) wol bekant,
Wan ich anfank zu singen,
Wil ich ain puckl zutringen. MDLVIII.

Midőn 1690 április 9-én Kanizsa vára a töröktől visszakerült, a várban több olyan ágyút találtak főleg a XVI. századból, amelyeken neveiknek megfelelő verses felírások voltak. Így pl. egy medvés ágyún ez a vers volt:

Ich bin der alte Beer,
Thue brummen sehr,
Mit meiner Pfeiff
Ich alles umbkher.

Egy kakas nevű és jelű 1569-ből való kanizsai ágyún ezt a verset olvassuk:

Ich bin der Hahn,
Ein redlich Mann,
Der krähen kann,
Dass Thurn und Maurn,
Zu Boden gan.

Egy ugyancsak 1596-ból való bivaly nevű és képű ágyún ez a felirat volt:

Der alte Püffel bin ich genandt,
Hülf gewinnen Stätt, Mauren undt Landt,

Egy őzbak nevű 1578-ból való quartaunon ez a vers volt:

Ich spring herein durch grünen Waldt
Vor mich Thurn und Maur niederfallt.

Volt a betleni várban egy 1589-ben Szebenben készült ágyú, melyen több vers volt olvasható. Egyik a tüzérkedésre, a másik az ágyú nevére vonatkozott. E versek így hangzanak:

Glocken giessen,
Pixen schissen.
Theiwel banen,
Wer das nicht recht kan,
Der pak sich von danen.

Azután következett ez a felirat: *Hoc. Opus. Fecit. Servacius. Cibiniensis.* Az öntés évén felül *CBI* (= Cibinium) siglát is látjuk, azután egy kürtöt fúvó alak körül a másik vers volt felírva, mely így hangzik:

Ein Pfeiffer bin ich genant,
Dem Servacivs Pixengisser vol bekannt.[433]

Természetesen e német versek magyarországi német vidékeken készült vagy külföldön öntött s Magyarországon szolgált ágyúkon olvashatók s vannak versek, melyeket német birodalmi ágyúkon is szóról-szóra megtalálunk. Így pl. az: Ich bin der alte Beer kezdetű vers Németországban is kedvelt ágyúvers volt,[434] s innen vettük át ezeket a verseket mi is. Németországban a költészetnek ez az ága különösen a XVI. században virágzott s itt is főleg az ágyú nevének megfelelő verseket olvasunk az ágyúcsöveken. Íme néhány példa:

Der Drach ists Teufels Bursgesel,
Bringt manchen blutig for die hell.

Egy kígyó nevű ágyún ez a vers volt:

Die Schange hat ein Scharf Gesicht,
Dafür hilft Panzer und Harnisch nicht.

Egy másik vers:

Ich bin genant der kleine Kauz,
Hau manchen sehr hart uf die Schauz.

Vagy:

Dem Vaterland zu Schutz,
Dessen Feinden zum Trutz,
Sein wir Sirenen nutz.

[433] Történelmi Tár: 1902. évf. 453. l. — Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde: 1887. évf. 62. l. — Tört. Tár: 1879. évf. 160. l. — Archaeologiai Közlem.: 1878. évf. 69. l. — Századok: 1870. évf. 417. l. — Archaeol. Értesítő: Régi folyam. 1880. évf. 130. skk. ll.

[434] *Ziegler:* Alte Geschütz Inschriften. 20. l.

Egy ágyún, melyen egy paraszt, kezében egy kosár tojással volt ábrázolva, ez a vers volt:

Ich bin fürwar ein grober Baur,
Wer frist mein Ayr
Es wird im saur.

Egy rigó nevű ágyún ez a vers volt:

Die Amsel heis ich Dag und Nacht,
Und las mich hören das es kracht.

Van olyan ágyúvers is, amely az ágyú nevével nem foglalkozik, ellenben kijelenti, hogy nem tanácsos őt méregbe hozni, mert megmutatja a hatalmát:

Wann man mich in Zorn gebracht,
So beweis ich meine Macht.

Vagy egy más vers:

Fried ernährt
Unfried verzehrt.

Az ágyú fajtáját jelző vers is előfordul a német praxisban, így pl.:

Wir heyszen die kurtzen Korthonen,
Wo wir hinkomenn, dem wollen wir lonen.[435]

A XVII. században, midőn az erdélyi fejedelmek ágyúöntőműhelyei is intenziven dolgoznak, az ágyúversek már inkább latin nyelvűek. Így pl. 1633-ban egy Sárospatakon öntött sárkány nevű ágyún ezt a verset olvassuk:

Principis auspicio celsigero signa Draconis,
Cujus fora iuvans hostibus hostis ero.

Annak a farkas nevű ágyúnak, amellyel 1659-ben II. Rákóczi György Szebent ostromolta, csövén nevének megfelelően a következő vers volt rávésve:

Sum lupus alpium nomen ne temnite lector,
Nata est auspiciis inclyta Roma meis.

Ezt a verset Szalárdi: Siralmas Krónikájában így fordítja magyarra:

Farkas az én nevem, kérlek, ne irtózz oly névtől,
Mellyről vött régen Róma is eredetet.

Midőn 1709-ben Bercsényi kongó rézpénzből, libertások-

[435] *Ziegler:* I. m. 8., 18., 26., 32., 33., 48., 60. ll. — (Br. *Stein*): Beiträge. 93. l.

ból öntetett egy nagy ágyút, erre az ágyú anyagára vonatkozó következő verset öntette:

Numus eram patriae, nervus belli atque moneta,
Nunc libertatis vindico iura, boans.[436]

A verseken kívül találunk az ágyúkon mindenféle erőteljes, kemény, férfias mondásokat, melyek az ágyú romboló hatalmára céloznak. Vannak ezek közt a mondások közt olyanok is, amelyek kifejezik a célt, amelyért az ágyú küzd. Rendszerint a hazáért, szabadságért, dicsőségért, törvényért, királyért folyik a küzdelem. Arra is történik e mondásokban célzás, hogy az ágyú hatalmának alapja a tűz. Ilyen mondások pl.:

Pro libertate. — Pro lege et rege. — Pro are et regni custodia. — Pro patria et gloria. — Igne et arte. — Mea vita per ignem. — Recte et fortiter. — Si non clementia, potentia. — Velox et atrox. — Nutrisco et extinguo. — Dura placent fortibus. — Parco nulli. — Omne fatum constantia votat. — Post tenebras lux. — Tandem bona causa triumphat. — Ultima ratio regum. — Parta tueri. — Et meum et regum. — Non aemulatur. — Recte se tollit in altum. — Semper ardentius. — Meruitque timeri. — Eventus docebit. stb.

Vannak istenes tartalmú feliratok is. Ilyenek pl.: *Spes mea in Deo est. — Auxilium meum a Domino. — Vigilate Deo confidentes. — Deo volente. — Dominus est fortitudo mea. — Verbum Domini manet in aeternum.* — Ez utóbbit egy 1561-ben öntött ágyún németül így találjuk: *Das Wort Gottes bleibet ewiglich, dis weist Christus.*

Egyes ágyúkon rá volt öntve vagy vésve az öntető család *devise* is. Így pl. alig van Rákóczi-ágyú, melyen rajt ne volna: *Non est volentis, neque currentis, sed miserentis Dei* devis. A Zrínyiek által öntetett ágyúkon a: *Sors bona, nihil aliud* devist olvassuk.

Vannak bőven olyan ágyúink, melyek feliratban megnevezik magukat első személyben, mondván, én vagyok a fecske, pacsirta, fülemile stb., X fejedelem öntetett engem, akit híven szolgálok. Ilyen feliratok főleg I. Rákóczi György ágyúin olvashatók. Ilyenek pl. a sárospataki várban 1642-ben összeírt ágyúkon találhatók, melyeken ezek a feliratok részint prózában, részint versben olvashatók, mint pl.:

Ego sum philomela, nata domino meo spectabili ac magnifico Georgio Rákóczi de Felső-Vadász; cuius tabernaculo reo, hostes Deo me adjuvante terreo.

[436] Történelmi Tár: 1879. évf. 155. l. — Szalári IV. könyv 12. rész. — Századok: 1870. évf. 416. l.: 1869. évf. 269—70. ll.

Egy rigó nevű ágyún ez az írás volt: *Ego sum merula, illustrissimi principis mei cura et sumptibus fusa Sarospatachini MDCXXXI.* — Egy sólyom nevű ágyún ez a felirat volt: *Ego sum falco, educatus a magnifico domino Georgio Rakoczi de Felső-Vadasz, nidum meum, quem in civitate Patak teneo, ab hoste ignis et ferri potentia velociter defendo, anno 1626.* — Egy másik sólyom nevű ágyún, melyet Bebek Ferenc öntetett, ezt az írást olvassuk: *Ego sum falco, nutrita a magnofico domino Francisco Bebek, ad quemcunque inimicorum missus fuero, illum frequentibus ictibus frango. — Magnificus Franciscus Bebek de (Pelse(c) anno 1551.* — Egy fecske nevű ágyún ez a felirat volt: *Ego sum hirundo, educata a magnifico domino meo Georgio Rákóczi de Felső-Vadász, cui Deo ma adjuvante, contra omnes hostes fideliter servio.* stb.[437]

Szokás volt, főleg a mélyen vallásos Rákócziaknál, leginkább a zsoltárokból egy-egy jellemző sort az ágyúcsövekre rávésetni, amire számos példát tudunk idézni. Így:

Psal. 56. Tunc revertentur inimici mei retrorsum qua die clamabo, hoc scio Deum affore mihi.

Vagy: *Psal. 28. Iehova robur meum et scutum meum, cui confidente animo mea adiuvor. — Psal. 118. In Deo faciamus strenue et ipse conculcabit hostes nostros.*

Egy veréb nevű ágyún: *Psalm. 102. Vigilari et factus sum sicut passer solitarius in tecto.* stb. Volt olyan ágyú is, amelyen nem a zsoltárokból vett vallásos felírás volt. Pl.: *Hi in currubus et in equis, nos autem in nomine Domini triumphabimus.*[438]

Az ágyúkon azonban nemcsak feliratok, nemcsak az ágyú nevének megfelő ábrázolások, hanem címerek, arcképek, bibliai és egyéb jelenetek s más mindenféle ábrázolások is valának. Az ágyút öntető tulajdonos a nevén és méltóságain kívül rendszerint rávéseti vagy önteti az ágyúcsőre családi *címerét* is, amire rengeteg példát tudunk idézni. A Habsburgok ágyúin az íráson kívül ott látjuk a kétfejű sasos birodalmi címert, a Rákócziak címere „Urunk ő nagysága címere", azokon az ágyúkon van, amelyek erdélyi fejedelemségük előtt készültek, a fejedelmi ágyúkon már „Urunk ő nagysága *uraságban* való címere", vagy „Urunknak *uraságában* lévő címere rajta", melyet a német összeírások „das Rakozische oder sibenbürgische Wappen"-nek neveznek. De nemcsak fejedelmek, hanem magánosok, egyházi és világi

[437] Történelmi Tár: 1879. évf. 156—160. ll.
[438] U. ott.

urak is használják címereiket ágyúik csövein. Így pl. Bélteki Drágffy Gáspár 1540-ben készült ágyújának csövén rajt van címere is. A XVI. század közepe táján a Besztercén készült ágyúkon rajt van a város címere. 1549-ben a trencsénmegyei szucsáni várban volt egy: „Bombarda cuprea mediocris, quam vocant tharazk, *cum insigniis domini Podmanyczky*". 1563-ban Diósgyőrön vannak kisebb-nagyobb falkonéták, „cum insigniis Sigismundi Ballassae", azután „cum insigniis Sebastiani Pemflinger", 1568-ban a sümegi várban volt egy rézágyú főtisztelendő Bornemissza Pál és néhai főtisztelendő Kövesi (de Kewes) András címerével. 1587-ben a nyitrai várban is voltak Bornemissza Pál, továbbá a brandenburgi herceg címerével ellátott ágyúk.[439] Találunk nálunk ágyúkat, amelyeken az osgyáni Bakosok, a Balassák, a Bánffyak, a Báthoriak (Boldizsár, István, Zsigmond), a Batthyányak, a Bebekek, Békés Gáspár, Bethlen Gábor, a Berényiek, Bocskay István, Bosnyák Tamás, Büdi Mihály, Csáky László, a bélteki Drágffyak, a homonnai Drugethek, Dobó Ferenc, az Esterházyak, a Fánesyak, Frangepán érsek, (Martinuzzi) Fráter György, Haller György, Lorántfi Zsuzsánna, Majláth István, Mihály vajda, a moldvai vajda, Oláh Miklós, az Osztrosicziak, Patócsi Ferenc, Pemflinger Sebestyén, Perényi Péter és Zsigmond, Putnoky György, Serédy Benedek, Szapolyai János király, a Turzók, Török Bálint, a Tahyak, Verancsics, a Wesselényiek, a Zrínyiek; a külföldiek közül a Ditrichstein, Gonzaga, Hoffmann, Mansfeld, Montecuccoli, Steinville, Tieffenbach, Traun családok, a szász, a bajor választók, a salzburgi érsekség címere volt látható. A városok közül: Eperjes, Kassa, Lőcse, Szeben s a morvaországi (H) Radisch, a német Burgau címereit találjuk ágyúinkon, továbbá a XVII. században már Magyarország és Erdély címerét is és sok ismeretlen címert. Voltak olyan ágyúk is, amelyeken a címer pajzsa ki volt ugyan öntve, vagy vésve, de már a címer belevésésére nem volt idő, a pajzs üresen maradt. Egyes ágyúkon a címereket telamonok, *címertartók* tartják. Így pl. Rudolf egy 1578. évi ágyúján a kétfejű sasos címert két griff, egy másik ágyún a címert két angyal, Haller György 1617. évi ágyúján a címert két medve, Strasnitz János 1528. évi ágyúján „rechts und lincks 2 geharnischte Mäner mit Helleporten" tartják a címert. Oláh Miklósnak

[439] Archaeol. Közlem.: 1878. évf. 64. l. — Archiv des Vereins stb.: 1887. évf. 62. l. — Orsz. Levéltár: U. et C. 65/83; 76/14; 76/17: 77/13; 17; 14/39; 84/46; 79/29. — Tört. Tár: 1879. évf. 155. skk. ll.; 1881. évf. 757. l; 1902. évf. 453. l. — Ludovica Academia Közl.: 1888. évf. 616. skk. ll. — Hadtört. Közl.: 1915. évf. 417. skk. ll. — Archiv: Rákóczi. I. k. 92. l. — Századok: 1877. évf. 177. skk. ll.

a bécsi arzenálban ma is meglévő 1554. évi ágyúján „rechts und lincks ein gekrőnter Löb" tartja a címert.

1711-ben a munkácsi várban több olyan ágyú volt, amelyeken angyal- és gyermekfejek, illetve arcok (Engels-Köpf és Fratzen-Gesichter) valának láthatók. Voltak azután bibliai jelenetekkel, a klasszikus ókor históriáiból vett *képek*kel s más ábrázolásokkal díszített ágyúk. Így pl. egy 1561-ből való ágyún Judit és Holofernes históriája volt ábrázolva, amelyet az inventárium így ír le: „Auff den Bodenstuckh die Figur Judit mit auffhabenter Hauben, gleich einer Impfl, in der Haut haltent eine Blaten mit den Haupt Hollofferni, worüber ein thopeltes spanisch Creutz stehet". — Egy másik ágyún: „Vornen auff den langen Felt",[440] egy vízben úszó csuka képe volt látható. Rudolf király egy 1587. évi ágyúján: „Vornen auff den langen Felt ein geharnischter Man zu Pferdt sitzent, so einen Fann in der rechten Handt halt", tehát egy zászlót tartó páncélos lovas ember képe volt megörökítve. Igen érdekes s tüzérségtörténeti szempontból fontos lenne, ha megvolna Rudolf királynak az az 1586-ból való ágyúja, amelyen egy az ágyú mellett égő kanócos gyujtópálcával álló tüzérmester volt látható. („Vornen auff den langen Felt ein Stuck, wonbey der Bixenmeister sombt der Zintruten, mit prennenten Lunten stehet.") II. Mátyás király egy 1612. évi ágyúján: „Vornen auff den langen Felt der Hercules, wie er mit einen Kolben den Trachen umbbringt", azaz a sárkányt megölő Herkules képe volt látható. 1681-ben volt a bécsi arzenálban egy 30 fontos 1554-ben készült württembergi provinenciájú ágyú, „darauff Jonas im Wallfisch". Ugyanitt egy másik württembergi származású ágyún „des Herzogen Bildtniss", azaz a herceg arcképe volt látható.[441]

Díszítéseket azonban nemcsak az ágyúcső sima felületein, hanem egyéb részein is alkalmaztak. Tudjuk ugyanis, hogy már a XVI. században díszítették az ágyúcső nyílásának (Mündung) környékét. Így pl. Hradisch város Munkácson levő 1546. évi ágyújának csőnyílása „mit einen Trachen-Kopf", tehát sárkányfejjel volt díszítve. Szokás volt még az ágyúcsövön az ágyú öntetőjének *rangját jelző* jelvényeket is kivésni vagy kiönteni. Így pl. bíbornoki kalapot, vagy német választófejedelmeknél a fejedelmi kalapot (Cardinal-Hut, mit abhangenten Frantzen, Cur-Hut), amint azt pl. a Dietrichstein-ágyúkon látjuk. Oláh Miklós vagy Martinuzzi

[440] Azaz a csőcsapoktól a csőszájig terjedő részen.

[441] Archaeolog. Közlem. 1878. évf. 65., 72., 73., 77., 78., 79., 80., 81. ll. — Badische Landesbibliothek: R. 95. sz. kézirat.

ágyúin viszont püspöksüvegeket (Pischoff-Kappen, mit abhangenten Bäntern) látunk.[442]

Az ágyúcsövek emelésére, a kötél vagy lánc befűzésére szokás volt a csövek közepe táján *füle*ket alkalmazni. („Die Dellvinen auff den Mitl-Punct".)[443] Mivel ezek a fülek rendszerint delfinekből voltak megkonstruálva, ezért főleg a németnyelvű források a füleket röviden delfineknek is nevezik. Eme ágyúfülekről az inventáriumok rendszerint csak akkor szoktak megemlékezni, ha azok töröttek voltak.[444] Delfinekből alkalmazott ilyen fülek helyett találunk pl. medvékből formáltakat is. („Anstatt der Dellvinen: 2. Bären".)[445]

Az ágyúcsőnek a csőcsapok (Schidzapfen) és delfinek mögötti része el egészen a csőfenékig (Boden) leginkább címerekkel volt díszítve, mert itt volt a cső külső felülete a legszélesebb, így tehát itt lehetett nagyobb szabású ábrákat leginkább alkalmazni. A cső végén lévő gyujtólyukat (Zündloch) vagy annak közvetlen környékét néha szintén díszítéssel látják el. Így pl. egy 1528-ból való ágyún „vor den Zintloch eine thopelte Lillien", egy 1545-ből való Bebek-féle ágyún pedig „vor den eingeschraufften Zintloch 3 gefligelte Engels-Köpf" volt látható. Egy 1531-ből való ágyún „umb das Zintloch eine Jungfrau" volt reá mivelve.[446]

Ami végül a cső fenekét illeti, erre vagy oroszlánfej, vagy szőllőfürt (Trauben), vagy makk (Aichl), vagy emberfej („am Pulver Sackch Poden ein Kopf"), azután gyermekarc („an Boden ein grosszer Fratzen Gesicht") volt reá formálva, hacsak a csőfenék nem volt ovális („ovaler Boden").[447] A csőfenéken lévő oroszlánfej szájában néha karika is volt alkalmazva, amelybe a vontatások alkalmával az ágyúvontatókötelet, vagy láncot belehúzták.

Mint a középkorban, úgy az újkorban is voltak pompázó, arany-ezüsttel díszített ágyúk. Így pl. 1681-ben a bécsi arzenálban volt egy ötlatos ólomgolyókat lövő „sauber auszgemachtes Stukhl mit dem absehen *und silber vergolten Fliegl*, in seinem sauber beschlagenen Gefäsz auf Rödern" stb.[448]

Ami az ágyúcső felületét illeti, azon a lafettára helyezéshez és a cső le-felmozgatásához való *csapok*at (Schildzapfen)

[442] Archaeolog. Közlem.: 1878. évf. 81. l.; 72., 73., 75—77., 80. ll.
[443] Ugyanott.
[444] Történelmi Tár: 1879. évf. 168. l. — 1685. márc. 30. Boldogkővár inventáriuma: „Harmadik vas tarack, mellynek *füle* rosz, eltörött, nov. 1. — Orsz. Levéltár: U. et C. 79/18.
[445] Archaeolog. Közlemények: 1878. évf. 73. l.
[446] Ugyanott: 73. és 81. ll.
[447] Történelmi Tár: 1902. évf. 455. l. — Archaeolog. Közlem.: 1878. évf. 76., 77., 81. ll.
[448] Badische Landesbibliothek: R. 95.

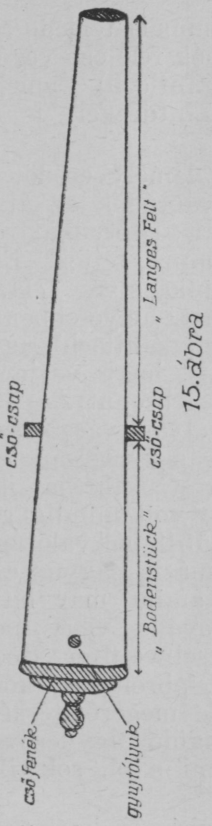

15. ábra

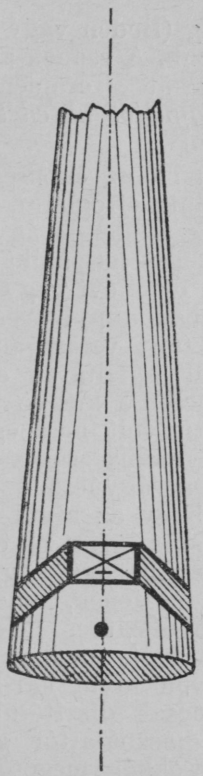

17. ábra

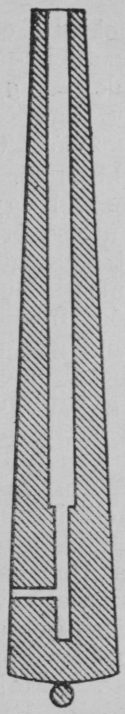

18. ábra

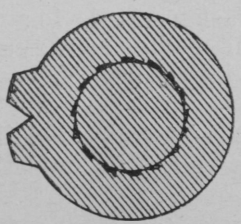

16. ábra

től a cső szájáig (Mundt, Mündung, orificium) terjedő csőrészt a németnyelvű forrásaink „Langes Felt"-nek, viszont találunk, amelyek körülbelül a cső közepe táján voltak, egyvonalban a cső esetleges emelésére vagy mozgatására szolgáló fülekkel vagy delfinekkel.[449] A csapoktól vagy delfinek-

[449] Történelmi Tár: 1879. évf. 168. l. — Orsz. Levéltár: U. et C. 79/18.

a csapoktól a csőfenékig (Boden vagy Kammer) terjedő részt „Bodenstuck"-nak nevezik. A csőnek a fenék felé eső végében találjuk a *gyujtólyuk*-at (foramen, Zintloch), amelyen némely ágyúcsövön *gyujtólyukfedél* (Zintdeckel) is volt alkalmazva.[450] (15. ábra.)

Abban az esetben, ha az ellenség valamely erődöt felszerelésével együtt tudott elfoglalni, a várvédők az átadás előtti utolsó órákban az átadandó ágyúk gyujtólyukát rendszerint beszegezték és így használhatatlanná tették. Ezért találunk pl. Buda vára 1686. évi vagy Munkács vár 1711. évi tüzérségi inventáriumában annyi becsavart, helyesebben beszegezett gyujtólyukú (mit verschraufften Zintloch) ágyút. Ugyancsak megmondják a leltárak azt is, hogy vajjon az ágyú gyujtólyukja nincsen-e kiégve (ausgebrennt).[451] 1564-ben a trencséni várban volt már egy olyan vasszerszám, amely az ágyú gyujtólyukába szegezett vas kivájására szolgált.[452] Ami már most az ágyúcső külső strukturáját illeti, meg kell jegyeznünk, hogy az kívül nem volt mindig gömbölyű, hanem néha sokszögű. Így pl. egy 1548-ból való ágyúnak a Bodenstuckh-ja tízszögű, egy másik ágyú csöve nyolcszögletű volt. A csőfenék, amely amint már láttuk, oroszlánfejjel stb. volt díszítve, néha ovális vagy pedig domborúan kanyarodó volt (ovaler, geschweiffter Boden stuckh). Voltak a csövön kívül karikák, abroncsok, korongok (Reiff, Ring) nemcsak díszítésül, de megerősítésképen is alkalmazva. A sok használattól gyengülő ágyúcsöveket szokás volt vasabroncsokkal megerősíteni s pl. sok ilyen ágyút találunk 1686-ban a budai várban.[453]

Az ágyúcső fenekén, különösen vaságyúcsöveknél vontatási célokra szolgáló vaskarikát és fogantyút (Metall-Grüff) is alkalmaztak,[454] végül pedig az ágyú csövén, rendszerint a gyujtólyuk mögött, irányzólegyet vagy bevágást is találunk (16. és 17. ábra).

Ami az ágyúcső *belsejét* (cannalis) illeti, az ebben a korszakban is inkább sima volt, s ha öntési vagy kiégés folytán

[450] Történelmi Tár: 1902. évf. 455. l.; 1636-ban Végles várában volt egy tarack, melynek „az giuitó liukán való fedele nincsen." U. et C. 90/15.

[451] Archaeologiai Közlem.: 1878. évf. 50., 51., 55., 63., 76., 81. ll. „mit ausgebrenten Zintloch", „so in Zintloch sehr ausgebranth".

[452] Ferreum instrumentum ad excavendum ferrum, quo foramina incensoria bombardarum clauderentur. U. et C. 96/5.

[453] Archaeologiai Közlemények: 1878. évf. 50., 51., 53., 71., 76., 77., 78., 81. ll.

[454] Ugyanott: 71. lap. — Budapesti Egyetemi Kvtár: Litt. Orig. 410. szám: „Ágyu reovid. az végin vaskarika".

keletkezett hiba volt benne, ezt a források rendszerint kiemelik, mondván, hogy a cső kiégett („Metallen sehr auszgebrennte Haubitzen zum umbgiessen"), vagy pedig a cső, annak szája „grubig", „schadhafftig und aufgerissen", „Gruben in der Mündung zu sehen", a cső „ist inventig voller Gruben", azaz a cső gödrös, ripacsos (varapotyos).[455]

Az ágyúcső belseje, amint már tudjuk, nem volt mindenütt szabályosan egyforma nagyságú nyílás, mert a porkamra rendszerint szűkebb volt (quod eo loci sit angustior), mint a golyó befogadására szolgáló csőrész. A szűkebb porkamrájú ágyúcsövet németnyelvű forrásaink „zugespitzte Kammer"-rel ellátottnak nevezik.[456] A „zugespitzte Kammer"-rel ellátott ágyúcső keresztmetszetét a 18. ábra mutatja.

Ebben a korszakban az ágyúk túlnyomó többsége előltöltő s így a csőfenék teljesen zárt volt. A bécsi arzenálról 1681-ben felvett inventárium ezért emeli ki mint érdekes újdonságot azt az egyetlen háromfontos ágyút „mit einem Kheil, so von hinten geladen wird, nach Prinz Roberts Invention". Olyasféle ékzáras ágyú lehetett tehát ez a Róbert herceg találmánya, mint amilyen az 1875. M. hátultöltő osztrák-magyar tábori ágyú volt.[457]

Dr. Iványi Béla.

[455] Orsz. Levéltár: Lymbus II. sorozat 15. b. csomó, Szendrővár leltára. — Történelmi Tár: 1902. évf. 453—5. ll. — Archaeologiai Közlem.: 1878. évf. 61., 80. ll.

[456] Archaeol. Közlem. 1878. évf. 71., 72., 73., 74., 75., 77. ll. — Orsz. Levéltár: U. et C. 75/43. „Quae quidem bombarda cum non aequaliter sit terebrata, tam in ipso cannali, quam qua pulvis incenditur".

[457] Badische Landesbibliothek: R. 95. — Verschlussos ágyú képe látható Ufano de Bry művének 7. lapján.

A NAGY HÁBORÚ FONTOSABB TAPASZTALATAI MAGASABB KATONAI MEGVILÁGÍTÁSBAN.[1]

A katonai irodalom komoly kutatással törekszik a világháború tapasztalatainak felismerésére, megállapítására és hasznosítására. *Az ilyen tapasztalatokon épült fel mindenkor a haderő békekiképzése és a hadvezetés nevelése.* Alig volt azonban még nagyobbarányú fegyveres mérkőzés, amely alatt, vagy amely után az új tapasztalatok a békében tanultaknak mélyreható reviziójára ne késztettek volna. Emlékezzünk vissza a hozzánk legközelebb álló világháborúra. Akik abban résztvettek, bizonnyal meg fogják állapítani, hogy annak hosszú időtartama az *„áttanulások"* sorozata volt, mert a harcokban szerzett új és újabb tapasztalatok ismételten szervezési, fegyverkezési és felszerelési változásokra késztettek, amelyeknek visszahatása aztán a *harcmodor* megváltoztatásában és a taktika állandó fejlődésében nyilvánult meg.

A haditudomány egyik régi dogmája az, hogy minden *új háború katonailag nagyjában ott folytatódik, ahol a legutóbbi háború megakadt,* mert a békekiképzés a haditapasztalatokon épül fel, magáévá tesz mindent, ami a háborúban célszerűnek bizonyult, de alig van fejlődési lehetősége. Igaz, hogy új találmányok, korszerű haladás, élénk elképzelés — éles logikával párosultan — a békekiképzésben is fejlődést eredményezhetne. De komoly ellenhatás nélkül az új meggyőző erővel ki nem próbálható; a tömeg többnyire csak saját kárán tanul és így a történelem eddig azt mutatta, hogy az új háborúk többnyire az előbbiek szellemében indultak meg. Kétségtelen tehát, hogy a jövő mérkőzés is a közelmult legfélelmesebb fegyvereinek és hadigépeinek jegyében fog megkezdődni; az új harcok azonban hamarosan újat fognak produkálni. Éppúgy mint a multban, a jövőben is azzal kell számolni, hogy a harceszközök és a harcmodor kölcsönhatásszerűen állandóan fejlődnek és amely küzdőfél ezen a téren a kezdést megragadhatja, amely az újat előbb felismeri

[1] A vázlatok *Sajó János* tervezte és készítette.

és szolgálatába tudja állítani; amely fél újszerű haremodorral, meglepő technikai újításokkal, vagy a hadművészet újszerű alkalmazásával lepi meg ellenfelét, az a hadvezetésnek nemcsak új irányt ad, hanem többnyire a küzdelem kimeneteléhez is döntő előnyre tehet szert. Emlékezzünk a nehéz és messzehordó tüzérség, a kémiai fegyverek, a légi haderő, a harci kocsik (tankok) és a merülőnaszádok szerepére a világháborúban és azokra a forradalmi változásokra, amelyeket ezeknek a fegyvereknek váratlan fellépése szült. Ma már nyilvánvaló, hogy más körülmények között ezek bármelyike is alkalmas lett volna a háború eldöntésére. A siker elmaradását csak a *tervszerűség hiánya* okozta és így a hozzájuk joggal fűzött nagy reményben való csalódás nem hatásuk elégtelen voltában keresendő, hanem főleg időelőtti alkalmazásukra és a világháború méreteihez képest elégtelen számarányukra vihető vissza.

A haditapasztalatok általában internacionálisak és láthatóan abban a szellemben és azokban a szabályzatokban nyilvánulnak meg, amelyek alapján a katonaságot békében kiképezzük. Minden állam, a nagy háborút követő időben, arra törekedett, hogy katonai kiképzésében a tapasztaltakhoz símuljon és magáévá tegye mindazt, amitől a jövőben is sikert remélhet. Nincsen ma állam, amely szabályzatait át nem dolgozta volna és így a katonai kiképzés ha nem is egységesen, de az egész világon azokon a tapasztalatokon épül már fel, amelyeket a nagy háború váltakozó küzdelmeiben felismerni véltünk.

Nem állíthatjuk azonban azt, hogy a közelmult minden tanulságát helyesen ismertük és használtuk fel; mert ezen a téren a feltárás korántsincs lezárva, sőt a katonai irodalom ma is lázasan foglalkozik a fegyveres mérkőzés még mindig homályban levő sok fontos kérdésével és merem állítani, hogy ma inkább, mint valaha, *izgató kérdése a kutatásnak, hogy helyes úton halad-e a békekiképzés, vértezve vagyunk-e a jövő háborúra?*

Szerénytelenség volna, ha ebben a rövid tanulmányban ennek a kérdésnek lezárt megoldását akarnám nyujtani. Nem szólva arról, hogy ilyen vitát ismét csak a jövő háború fog eldönthetni: fejtegetéseim célját nem is abban láttam, hogy a haditapasztalatok tömegét rendszerbe foglaljam, hanem, hogy *kevésbbé tárgyalt gondolatokat világítsak meg, amelyek olyan vitaanyagot nyujtanak, amelyből katonailag tanulni, haladni és fejlődni tudjunk.*

Erre a vállalkozásra nekem egy több mint húsz év előtt lezajlott esemény adta meg az impulzust, amely már akkor

olyan mély benyomást tett reám, hogy hatásától a mai napig se tudtam szabadulni.

Az orosz-japán háború után történt, hogy a régi hadsereg általánosan kedvelt szaklapja, a „Danzers Armeezeitung", pályázatot hirdetett annak a kérdésnek eldöntésére, hogy katonailag mit tanultunk a lezajlott keletázsiai harcokból; kell-e gyakorlati szabályzatunkat módosítani és ha igen, miben nyilvánulna meg a reformálás? A száz arannyal dotált és elsőrangú szakemberek véleménye alapján odaítélt első díjat az a munka nyerte el, amely haderőnk nevelését általában helyesnek és gyakorlati szabályzatunk szellemét a lezajlott háborúval igazoltnak találta. Rövidesen ezután alkalmam volt, hogy a kérdéses háború egyik résztvevőjével eszmecserét folytathassak. A háború előtt ugyanis ezredemnél 1½ évet töltött Okumura japán vezérkari százados, aki a háború befejezte után — most már mint vezérkari alezredes — tanulmányainak folytatására ismét Európába jött. Bécsbe érkezve, Okumura megtudta, hogy időközben a hadiiskola hallgatója lettem és szintén Bécsben tartózkodom. Hamarosan fel is keresett. Persze boldog voltam, hogy a legfrissebb háború egyik sokat látott és sokat tapasztalt törzstisztjével a lezajlott mérkőzésről cseveghettem. Órákon át faggattam különben zárkózott természetű japán vendégemet élményeiről. Óvatos nyilatkozatai ellenére is rendkívül megkapott elbeszélésének számos részlete. Ez a nyitottszemű és igen képzett tiszt, felsorolta a napokig és hetekig tartó csaták láncolatát, feltárta előttem a modern fegyverhatás szülte tábori erődítések értékét és alkalmazását; beszélt a csataterek ürességéről, a nagy bizonytalanságról, a tűzhatásnak eddigi felfogásunktól eltérő megnyilvánulásáról; a harcok hullámzásáról és a felsőbb vezetés permanenciájáról; a stratégiai tartalékok értékéről a döntés szempontjából, a téli harcokról stb., aminek alapján az európai milliós hadseregek eljövendő összecsapása egészen másképp rajzolódott le fantáziámban, mint ezt az eddig tanultak alapján elképzeltem. Kétségek gyötörtek, amelyeket aztán a nagy háború első csatái oldottak meg, amelyekből hamarosan tapasztaltuk, hogy se a búr, se az orosz-japán háború tanulságait lényegükben nem ismertük fel és így azt se a többi hadsereg, se mi, nem is értékeltük kellően. És ha őszinte akarok lenni, most is az a benyomásom, hogy a világháború tapasztalatait se ismertük eléggé fel. Ez a harc *t. i. stratégiailag nem nyújt lezárt eseményeket, hanem éveken át a félgyőzelmek sorozata volt; azután meg nem katonai döntéssel, hanem lelki összeroppanás okozta összeomlással záródott le.* Másrészt pedig a jövő háború legfélelmesebb

fegyvereiről, amelyek a háborúban keletkeztek és fejlődtek, lezárt tapasztalatok nem állanak rendelkezésünkre. Bár ismerjük a különböző hadigépek és az új fegyverek hatását a nagy csatákban, mégse vonhatunk le végleges tanulságot, mert a küzdő felek anyagi felkészültsége annyira eltérő volt, hogy a tapasztalatszerzés alapját, az *egyenrangú mérkőzést*, többnyire nélkülözzük és így a jövőre nézve, különösen hasonrangú feleknél ezeknek a fegyvereknek első fellépését és különösen tömegalkalmazását illetően, úgyszólván kizárólag a belső meglátásra, fantáziánkra vagyunk utalva.

Ez a meglátás, sajnos, nincsen ranghoz és álláshoz kötve, de viszont csak akkor termékeny, ha a legfőbb tekintély a sokszor csak outsiderek fantáziájában született újszerűségek életrevalóságát is felismeri és felhasználja. Leinveber német tábornok például a világháborúról írt filozófiai munkájában Manceau francia őrnagynak a Schweiz. Mil. Revue című folyóiratban 1902 májusában közölt cikkét ismerteti, amelyben ez a fiatal tiszt, „a jövő háború" címén, szinte prófétai éleslátással úgy írja le a világháborút, amint ez, több mint egy évtizeddel később, valóban le is zajlott. De hiába látta meg helyesen Manceau a jövőt, ha a mértékadó körök ezt a felfogást magukévá nem tették.

Amikor itt a jelent a kritikus szemével vázolom, — félreértések elkerülése végett, — nyomatékosan kijelentem, hogy sohase gondolok az itthoni viszonyokra. Fejtegetéseim alapja a nemzetközi szakirodalom és az abban megnyilvánuló szellem; erre vonatkozik az a kitételem is, hogy a lezajlott háború tapasztalatait kelleténél kevesebbre értékeltnek látom.

Ha már most konkréten fogunk a fontosabb haditapasztalatok kutatásába, nem tehetjük ezt anélkül, hogy előzetesen néhány szóval ne emlékeznénk meg arról a nézőpontról, amelyről a kutatást végezni óhajtjuk.

Háborúban az ellenséget meg akarjuk verni. Ezt célozza a fegyveres erőszak alkalmazása. A régi háborúban a hadseregek egymást megrohanták és egy, vagy több csatában elintézték számadásaikat. Ebből az a *balhit* keletkezett, hogy a háború megindításával a katonaság veszi át a diplomácia feladatát; fegyverrel oldja meg a vitás kérdést és a kiverekedett döntéssel — új alapot teremtvén —, ismét a diplomatáknak adja vissza szerepét. A világháború hosszú éveiben kitűnt azonban, hogy a háború se tisztán katonai, hanem éppen olyan politikai ténykedés, mint minden más államközi ügy, azzal a különbséggel, hogy egyik esetben az állampolitika békés eszközöket alkalmaz, a másikban — ezekből kifogyva — az *erőszak* eszközéhez folyamodik. *A hadsereg tehát háborúban*

is csak állampolitikai eszköz, nem pedig állam az államban. A politikai érdek háború alatt se szünetel, mint ezt a rövid háborúk hatása alatt feltételeztük, hanem ellenkezőleg, mindenkor fő mozgatóerőként működik.

Hasonlóan derült ki a hosszú háború alatt, hogy a modern harc *állami lét- vagy nemlét-küzdelem,* amely az állami élet minden ágazatára kiterjed, úgyhogy az ellenség megverését nemcsak a fegyverek döntik el, hanem ez egyszersmind párhuzamos politikai és gazdasági mérkőzés is, mely utóbbi annál mélyrehatóbban érvényesül, minél több idő áll rendelkezésre, hogy érvényesülhessen.

Ha tehát a modern háború tapasztalatait kutatni akarjuk, nemcsak azt szabad vizsgálnunk, ami katonai sikert vagy balsikert hozott, hanem fel kell tárnunk mindazoknak a tényezőknek működését is, amelyek a háborút eldöntötték, vagy annak eldöntésére alkalmasak lehettek volna.

A *döntés,* tehát a kritika legmagasabb nézőpontjából próbálom most már a fontosabb haditapasztalatok megvilágítását.

Mellőzendőnek vélem most a bár élethevágóan fontos politikai és gazdasági tapasztalatok külön méltatását és azokkal csak annyiban foglalkozom, amennyire ezt a katonai tapasztalatok feltárása szükségessé teszi.

A hadvezetés művészet, egy élő gépezet irányítása, amelynek működése aztán katonai szaknyelven kifejezve, *stratégiailag, hadműveletileg* és *taktikailag* érvényesül. A nagy háború katonai tapasztalatait is ebből a három szempontból lehet elbírálni. Kétségtelen, hogy *a legfontosabb tanulságokat stratégiai téren nyertük.* Legfontosabbak azért, mert „stratégia" elnevezésen foglaljuk össze a hadvezetés legmagasabb vezéri üzemét, tehát a hadvezér minden ténykedését, amely a fegyveres mérkőzés eldöntését célozza és így *csak* a stratégiai kutatás tárhatja fel előttünk a világháború menetét olyan szempontból, hogy ez katonailag megnyerhető volt-e, illetve miért nem állott be épp ebben az óriási mérkőzésben a fegyveres döntés?

A mult háborúi, a világégés méreteihez arányítva, csupán néhány százezer főnyi haderő párbajszerű összecsapásai voltak, amelyeknek sorsát, többnyire rövid időn belül, egy-egy nagyobb csata döntötte el. Ezen az alapon katonai gondolkodásunk a *rövid mozgó háborúra* volt a multban beállítva és mivel ez többnyire csak sorozatos hadműveleteket mutatott, nem ismerhettük fel mindazoknak a *nem katonai tényezőknek* mélyreható stratégiai befolyását, amelyek a háborúk eldöntésében közreműködnek. Ezek a tényezők a mult háborúiban is

érvényesültek, de nem domborodtak ki annyira, hogy a vezetés békenevelésében, a csapat kiképzésében, a háború előkészítésében és a haderő szellemében nyomot hagyhattak volna. Mellőzve a politikai és gazdasági tényezőket, a mult tanulmányozásánál ritkán is emelkedtünk a kritikai szemlélet legmagasabb fokára. Rendszerint csak a harcászati tapasztalatokkal foglalkoztunk, de elhanyagoltuk a stratégiai kutatást és így nem tudtuk a háborús élet minden lüktetését elsősorban a háború *eldöntése szempontjából* mérlegelni. Ennek következményeként a lezajlott harcok alatt nem ismertük fel idejében azoknak a *katonai tényezőknek stratégiai* kihatását sem, amelyek a világháború hadműveleteit holtpontra juttatták. A hadieszközök újszerű tömegalkalmazása, az idő, az élő erő technikai kiegyensúlyozása, a frontok megmerevedése, az új fegyverek és az új harcmodor látszólag csak harcászatilag, tényleg azonban mind *stratégiailag* érvényesültek anélkül, hogy a hadvezérek az utóbbit azonnal felismerték volna és ezt az érvényesülést idejében, a vezetés merészségével, fokozott rizikóvállalással, találékonysággal, a helyzetnyujtotta pillanatnyi előnyöknek napoleonszerű kiaknázásával, stratégiailag ellensúlyozni tudták volna. Ez természetesen nem akar szemrehányás lenni a nagy háború vezéreivel szemben, mert ezek mind nagytudású, kiváló katonák voltak, csak nem volt meg náluk a helyzetek *clair voyence-szerű* felismerése, ami azonban Isten adománya s egy Hannibált, Caesárt, Nagy Frigyest, Napoleont, vagy az idősebb Moltkét halhatatlanná tette, amit azonban megtanulni nem lehet.

Pedig a stratégia alaptételei egyszerűek, általánosan ismertek és abban foglalhatók össze, hogy *a politikai akaratunk érvényesülését gátló ellenséget fel kell keresni és meg kell semmisíteni.* Amilyen egyszerű ez a stratégiai követelmény a teoriában, épp olyan nehéz annak gyakorlati végrehajtása, mert ha nem az lenne, minden képzett katona egyúttal jó hadvezér is volna. Azt, hogy a kitűnő katona egyszersmind még nem jó vezér, legjobban az a tény bizonyítja, hogy a világmérkőzés 4½ esztendei küzdelmében az összes hadvezérek — bár ez irányban mindent megkíséreltek — mégse tudtak katonai döntéshez jutni.

Ez a kudarc azzal magyarázható, hogy *a vezetés a hadműveleteket nem birta a stratégiai sikerig fejleszteni,* mert sohase tudta azt a két előfeltételt megteremteni, amely a stratégiai döntéshez elkerülhetetlen. Eme feltételek egyike az, hogy *a döntést mindig olyan helyen kell keresni, hogy az kihatásában az ellenséget a további fegyveres ellenállás lehetőségétől megfossza,* vagy őt annak meddőségéről meggyőzze.

A második feltétel pedig abban foglalható össze, hogy *a döntés helyén annyi erővel kell rendelkezni, amennyi jó vezetés mellett a kitűzött cél elérésére — az ellenfél minden ellenintézkedése ellenére is — elegendő.*

Különösen az első feltétel megvalósítása, *a döntéskeresés helyének megválasztása,* nem alapul tisztán katonai megfontoláson; megítélésében — különösen több arcvonalon vívott háborúban — mélyrehatóan, sokszor irányítóan és dominálóan, állampolitikai tényezők működnek közre. A hadvezér ennélfogva a mai modern háborúban már nem lehet politikai iskolázottság nélkül, éppúgy, mint a vezető államférfiaknak az állampolitika stratégiai kihatását katonai értelemben is ismerniök kell. Igaz, hogy az állampolitikai megfontolások csak nagy irányokat, vagyis azt az ellenfelet mutathatják meg, amelynek leverésével, vagy azt a helyet, amelynek birtokbavételével, a kitűzött cél elérhetőnek látszik és viszont csak a stratégiai vezetés lehet aztán hivatva az adott ellenféllel szemben, vagy a politikailag döntőnek jelzett helyen, azoknak a hadvezetési rendszabályoknak alkalmazására, amelyek az ellenség megsemmisítését eredményezhetik. *A politika és a hadvezetés azonban mégis annyira egymásba kapcsolódik, hogy kölcsönös megértés nélkül hadisikert el se gondolhatunk.*

A stratégia és a politika kölcsönhatásának felismerése se újkeletű. A multban is csak az a hadvezetés ért el igazán nagy eredményeket, amelynek irányítói elsősorban nagy államférfiak is voltak. Caesár, Nagy Sándor, Nagy Frigyes, Napoleon stb. nemcsak hadvezérek, de elsőrangú politikusok is voltak; ott pedig, ahol a hadvezérek távol álltak a politikától, mint például 1866-ban és 1870/71-ben az idősebb Moltke, a világháborúban pedig Foch, Petain, Haig stb., ott a Bismark, Clemenceau, Lloyd George vezette állampolitika a hadvezetést is irányította. Ahol pedig az állampolitika párhuzamosan haladt a hadvezetéssel, mint például az Osztrák-Magyar monarchiában, a Német birodalomban és Oroszországban, a kölcsönös meg-nemértés és széthúzás végzetes kudarcot hozott. A háború utáni memoárirodalom ezeket a viszonyokat számos példában pregnánsan mutatja be. Például I. Ferenc József, II. Vilmos és a cár a hadvezetést és az állampolitikát *különálló resszortnak tekintették* és útját állották annak, hogy ennek a két resszortnak vezetői egymásra a körülmények követelte befolyással lehessenek. Ebből kifolyóan a két resszort között a háború folyamán annyira nőtt az antagonizmus, hogy a hadvezetés és a külügy egymást alig tájékoztatták. Egyik volt magyar miniszter emlékiratában találjuk azt a

jellemző leírást, hogy egyik kérdésben a hadsereg főparancsnokságához fordulva, azt a rendreutasítást kapta, hogy csak nem képzeli, hogy a hadsereg főparancsnoksága az ő intencióit a külügynek fogja elárulni; viszont mikor ez ügyben a külügyhöz fordult, ahol a főparancsnoksággal homlokegyenest ellenkező felfogás uralkodott, amelyet az illető miniszter az utóbbival közlendőnek tartott, szintén azt a feleletet kapta, hogy a külügy szándékait idő előtt nem közli a főparancsnoksággal.

A vezetés ilyen egészségtelen szétágazásának kútforrását elsősorban abban kell keresnünk, hogy a régi kutatás a hadvezetés és politika kölcsönhatásait nem domborította ki és nem nagyon tett különbséget *„állam"*- és *„párt"-politika* között és így a „politikát" mint fogalmat diszkreditálta. A katonaság például teljesen el volt tiltva minden politikától. *Ez a rendszabály igen helyes* és fegyelmi szempontból azt célozta, hogy a haderő a veszekedéssel és széthúzással telt belés pártpolitikától távoltartassék. A tilalomnak azonban nem kellett volna vonatkoznia a katonai vezetésnek és az államkormányzatot felölelő politikának egymáshoz való viszonyára, mert a hadvezetés és a politika már békében is szoros kölcsönhatásban állanak és azt, hogy katonailag, valamint politikailag készületlenül keveredtünk a világháborúba, sajnos, nem utolsó sorban annak köszönhetjük, hogy vezetőink ezt a kölcsönhatást nem ismerték, az állami életet resszortszerűen kezelték, miáltal katonai vezetőink épp úgy ki voltak rekesztve a politika berkeiből, mint a politikusok a hadvezetésből. Hogy egyebet ne említsek, a német birodalmi kancellár a háború kitöréséig nem tudta, hogy a német felvonulási terv a belga semlegesség azonnali megsértésével jár. Ez a helyzet a háború hatása alatt se javult és végeredményben az összeomláshoz juttatott.

Igaz, hogy *úgy a katonai, mint a politikai vezetés művészet,* amely iskolaszerűen amúgy se tanulható meg. A sikert, mindkét irányban, elsősorban a rátermettségből fakadó ama zsenialitás biztosítja, amelyet Isten adományaként tisztelni és csodálni szoktunk. Amíg ez a vezetés — mint a multban általában — primitívebb eszközökkel dolgozhatott, addig a zsenialitás isteni szikrája is csak a rátermettségből fakadt, közvetlenül érvényesülhetett és így a hadvezér zseniális irányítása egyedül is eldönthetett csatákat és hadjáratokat. Azonban a mai modern korban a politikai, katonai és gazdasági gépezet komplikáltsága ennek a zsenialitásnak megnyilvánulását is igen megnehezítette, mert *a mai vezérnek, a rátermettségén kívül igen alapos iskolázottsággal is kell rendelkeznie;*

sőt a nagy háborúban a magunk kárán tanultuk meg, hogy ez az iskolázottság nem állhat meg a katonai szakmánál, hanem ki kell terjednie politikai és gazdasági térre is. Mert minél magasabb a vezetés, annál mélyebben kell ismernie mindama tényezőket, melyek az államigazgatást és vele a hadvezetést is befolyásolják. Ezek a tényezők lehetnek ugyan elvétve tisztán katonai, politikai, vagy gazdasági természetűek is, többnyire azonban ez a három irány annyira egymásba kapcsolódik, *hogy eredményes felsőbb vezetés egyik téren se képzelhető már el, ha ezen tényezők lényegét és kölcsönhatásait nemcsak a vezérek, hanem a vezetésben közreműködő segédapparátus is alaposan nem ismerik.*

A nagy háború szolgálta néhány példával legyen szabad ezt illusztrálni.

A szövetséges központi hatalmak 1914-ben három ellenséges csoporttal, még pedig a Balkánon Szerbiával és Montenegróval, északon Oroszországgal, nyugaton pedig az egyesült francia, angol és belga seregekkel keltek harcra.[2] Katonailag a belső vonalon harcoló Ausztria-Magyarországnak és Németországnak tulajdonképen egyszerű volt a stratégiai feladata és *ha nem két önálló, független országról, hanem például valamely birodalmi egységről lett volna szó, a hadvezér kétségkívül arra törekedett volna, hogy túlerővel a legveszedelmesebb ellenfelet leverje s addig többi ellenségét halogató harcokban kösse le.* Amilyen egyszerű ez a katonai megállapítás a például vett birodalmi egység esetében, épp oly nehéznek és kudarccal teljesnek bizonyult szövetségi alapon.

A szövetségesek ugyanis egy kérdésben se egységesen, hanem párhuzamosan haladtak. A vezetőség az általános helyzetet inkább csak ösztönszerűen és egyéni, de sem magasabb katonai, sem pedig magasabb politikai szempontból át nem érezte és ha helyesen választotta is meg azt a helyet, ahol a háború eldönthető volt, ezt a döntést *se politikailag, se stratégiailag* nem alapozta meg. Vigaszul szolgáljon, hogy ezek a hibák, már többnyire a kolíciós háborúk jellegében rejlenek, ahol állami és személyi presztizskérdések a multban is többnyire a vezetés és felfogás egységességét ásták alá.

Az általános helyzet megítélése és fölismerése 1914-ben nem volt valami nagy probléma, mert a háború kitörésével a legveszedelmesebb ellenfelet nem kellett kutatni. Ebben az irányban a nézet úgyszólván egységes volt. Katonák és politikusok, valamint a kövélemény mindnyájan érezték, hogy akivel először végezni kell, az nem lehet más, mint a katonailag gyorsan kész, kitűnően fölszerelt, kiképzett revanche-

[2] 1. vázlat.

támadásra nevelt *Franciaország*. Nem változtat ezen a háború utáni kritika, amelynek egyes reprezentánsai ezt az elsősor-

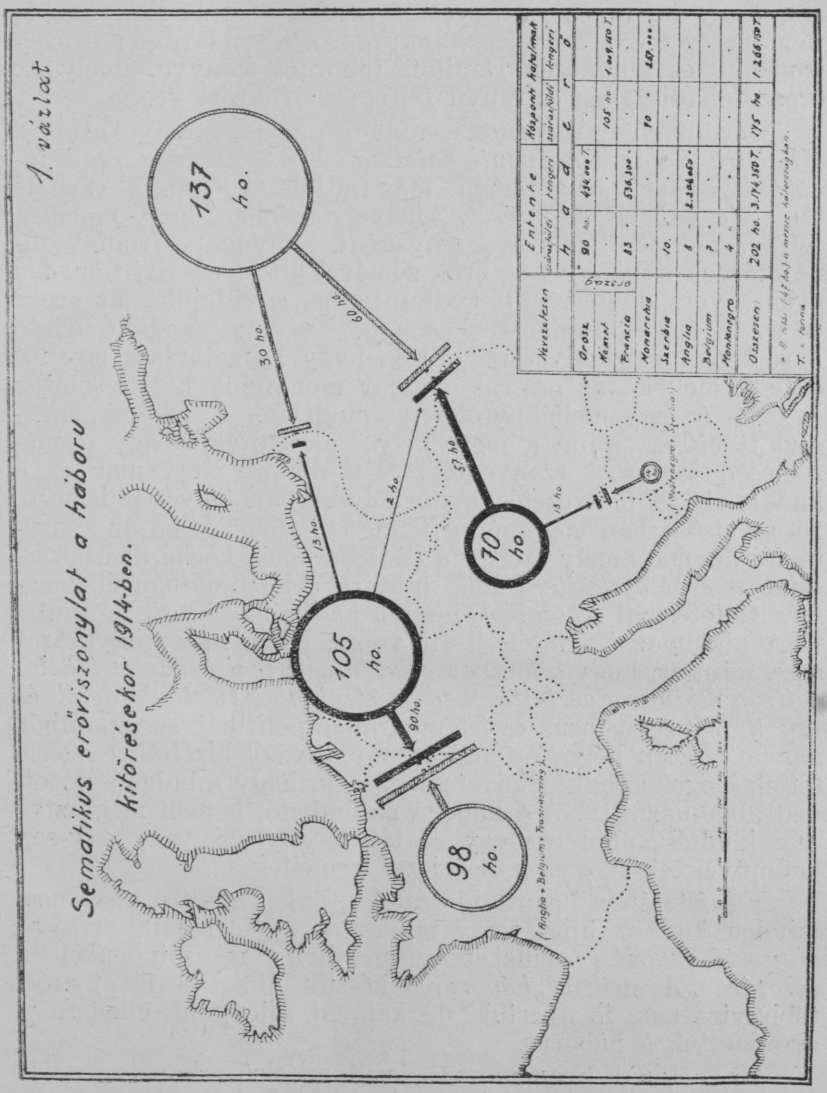

ban leküzdendő ellenfelet utólag Oroszországban vélik fölismerni. Mert bármilyen érvekkel próbálják is ezt igazolni, minden érvelésük meddővé válik, ha valószínűnek ismerjük

el azt, hogy az orosz a központi hatalmak egyesült seregei elől kitér és döntő harcokba nem bocsátkozik mindaddig, amíg a francia és angol nyomás nyugatról nem érvényesül. Pedig azt, hogy az orosz — egyesült német, osztrák-magyar főtámadás esetén — ezt tette volna: igazolja az idevágó memoárirodalom és különösen Daniloff tábornok könyve, amely az orosz főhadiszállás ezirányú felfogását tükrözi vissza.

Bármilyen felfogáshoz csatlakozunk ma, a tény az, hogy *a háború elején a központi hatalmak Franciaország gyors leverésétől várták* és amint ma már tudjuk — joggal is várhatták — *a háború eldöntését*. Ahelyett azonban, hogy ennek a felfogásnak logikus folyományaként, a nyugati frontot főharctérnek minősítve, az erők zömével ott *stratégiai támadás* útján gyors döntésre törekedtek volna, egyidejűleg az orosz és szerb mellékharctereken *stratégiai védelem* mellett, döntő harcoktól tartózkodva, azt láttuk, hogy Németország egy fő- és egy mellék-, az osztrák-magyar monarchia külön szintén egy fő- és egy mellékharctéren vonult fel. A vezérek, megosztott erővel, mind a négy helyen támadtak és így természetesen kudarcot szenvedtek. Min múlott most már ez a kudarc, ha a hadvezetés Franciaországban helyesen ismerte föl az elsősorban megsemmisítendő ellenfelet és ha az a stratégiai dogma, amely szerint *a döntésre*, még kockázat árán is, *minden erőt egyesíteni kell*, annyira a köztudatban él, hogy még föltételezni se szabad, hogy a hadvezetőség ezt ne tudta, vagy alkalmazni nem óhajtotta volna. Nincs más magyarázat erre, mint az, hogy *a hadvezéreket a politikai tudás és iskolázottság hiánya fosztotta meg a stratégiai tisztánlátástól* és így a helyzetet nem egyetemes állampolitikai szempontból, hanem tisztán helyi katonai szempontokból bírálták el. Nem tettek eleget annak a követelménynek, hogy minden erőt ott kell alkalmazni, ahol a háború eldönthető, hanem megosztva oda küldték, ahol egy-egy csatát megnyerni vagy egy-egy hadműveletet sikeresen befejezni reméltek.

Egyáltalában ha ma visszatekintünk a multra, majdnem minden kudarc, hiba, vagy mulasztás kútforrásait arra az *alapvető tévedésre* vihetjük vissza, hogy mi mindenben a *„csatára"*, de nem a *„háborúra"* készültünk. A csatákat azért többnyire meg is nyertük, de katonai fölényünk ellenére is elvesztettük a háborút.

Ha például Franciaország volt az elsősorban leverendő ellenfél, akkor stratégiai értelemben a közös háborúban a nyugati front Ausztria-Magyarország számára is főharctér volt. Nem Németország akarta Franciaországot és a monarchia Oroszországot megverni, hanem mindketten meg akarták az

ententeval szemben a háborút nyerni. Ehhez pedig először Franciaország — és ha ez sikerült — Oroszország leveretése vált szükségessé. Ezt a szövetségesek igen helyesen fel is ismerték, de stratégiailag ehhez a felismeréshez nem alkalmazkodtak. Nem gondolták meg, hogy nyugati döntéssel a háborút, minden emberi számítás szerint, közösen megnyerik. Viszont nyugati döntő vereséggel még akkor is elveszett a közös mérkőzés, ha netalán egyidőben a mellékharcterekeu katonai sikerek mutatkoztak volna. Ilyen stratégiai megfontolás alapján nélkülözhetővé kellett volna tenni némely osztrák-magyar hederőket abból a célból, hogy ezek a német szövetségessel karöltve, a nyugaton közösen felismert főküzdőtéren, a döntés gyors kivívásánál közreműködjenek. Ma már tudjuk, hogy ha a német hadvezetőségnek a marnei csatában még egy hadsereg állott volna rendelkezésére, akkor a döntés és vele a háború eredménye is, más lehetett volna. *Ez a hadsereg pedig, stratégiailag nélkülözhetően, a Balkánon állott.*

De nemcsak az első hadműveletek, hanem kimutathatóan az egész háború lefolyása, szoros kölcsönhatást mutattak a stratégiai és az állampolitika között, úgyhogy ennek a tapasztalatnak a jövőben úgy az államférfiak, mint a katonai felsőbb vezetésre hivatottak nevelésében érvényesülnie kell.

Ismeretes, hogy a német haditerv az első marnei csatával, az osztrák-magyar haditerv pedig a második lembergi csatával bukott meg. Döntés helyett 1914 őszén az arcvonalak megmerevedtek és a mozgó háború árokharccá változott át. *A háború folytatására új stratégiai elhatározások váltak szükségessé. Ilyen új elhatározások alapjául azonban a helyzetet újból el kellett volna bírálni és elsősorban megfontolni, hogy most már hol és hogyan dönthető el a háború, mert időközben nemcsak a katonai helyzet változott meg, hanem megváltozott vele együtt a hadviselő felek politikai súlya és stratégiai jelentősége is.*

A háború kezdetén Franciaország volt kétségtelenül a legveszedelmesebb ellenfél. Megsemmisítése nem sikerült; azonban véres harcokban annyit szenvedett és olyan sok területet vesztett, hogy az 1914. évi őszi harcok után frontját tarthatta ugyan, sőt a német nyomás enyhülése esetén, megfelelő erőfeszítés mellett, talán helyi sikereket is érhetett volna el, *mindamellett jó ideig a háború eldöntését célzó nagy stratégiai hadműveletekre aligha volt alkalmas.* Alaposan megváltozott azonban a helyzet a keleti harctéren. *Oroszország most bontotta ki csak igazán félelmetes erejét, amely alkalmasnak látszott arra, hogy a központi hatalmak megtépázott keleti sere-*

geit végleg összeroppantsa és azzal a háborút el is döntse. Az antant is ilyen értelemben ítélte meg a helyzetet és az orosz gőzhenger nyomásától és mindent elsöprő erejétől várta immár a végső győzelmet. *Stratégiai mérlegelésben ezzel Oroszország és Franciaország helyet cseréltek, mert most már az előbbire szállt a legveszedelmesebb ellenfelet képviselő katonai és politikai feladat, szerep és súly.*

Ennek a politikai eltolódásnak stratégiai folyományaként, 1914 ősze óta, a központi hatalmak számára Oroszország vált főellenféllé és a keleti arcvonal főharctérré. A német hadvezetőség ezt, sajnos, nem ismerte fel idejében. Nem ismerte fel a friss erőkkel rendelkező Oroszország veszedelmes voltát, de nem ismerte fel katonailag sem azt a helyzetet, amelybe ez az ország sodródott. *Kétségtelen, hogy 1914 őszén az orosz hatalommal politikailag állt, vagy bukott az antant és ezzel részünkre a háború folytatására a stratégiai alap is adva volt;* sőt ez esetben ezt az alapot tisztán katonai megfontolások is megadhatták volna, mert az orosz haderők elhelyezkedése a

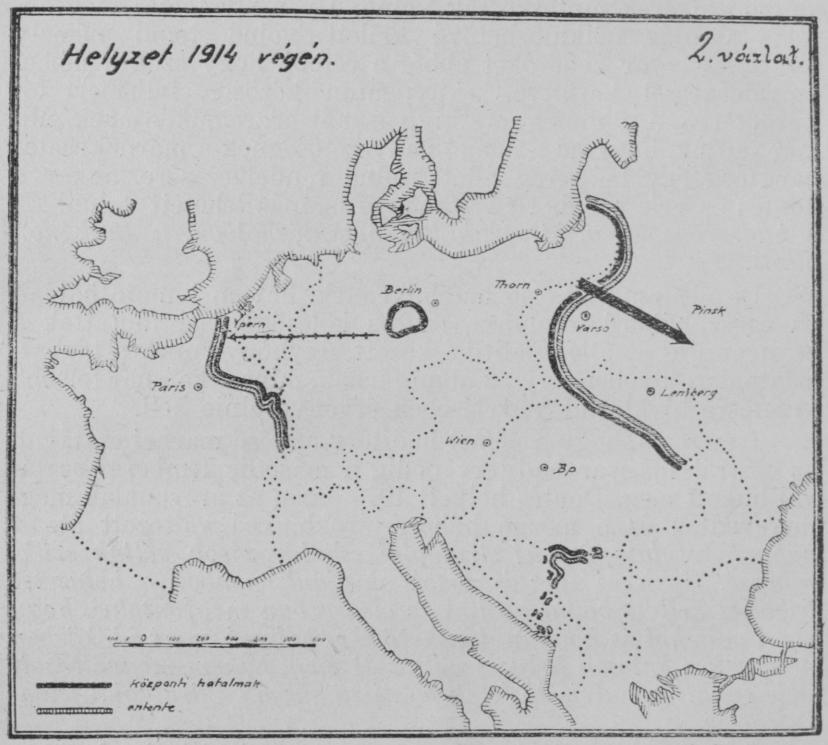

legmerészebb stratégiai elhatározásokat hívta ki. Seregeik az északi tengertől óriási félkörben, Krakkón át, végig a Kárpátokon az oláh határig lekötve, harcokban állottak és ezzel megszűnt számukra az a lehetőség, hogy mint 1812-ben, a nekik szánt csapás alól végtelen területeikre térjenek ki, amit terveztek és sikerrel meg is tehettek volna, ha a központi hatalmak a háború elején egyesült erővel ellenük fordulnak.

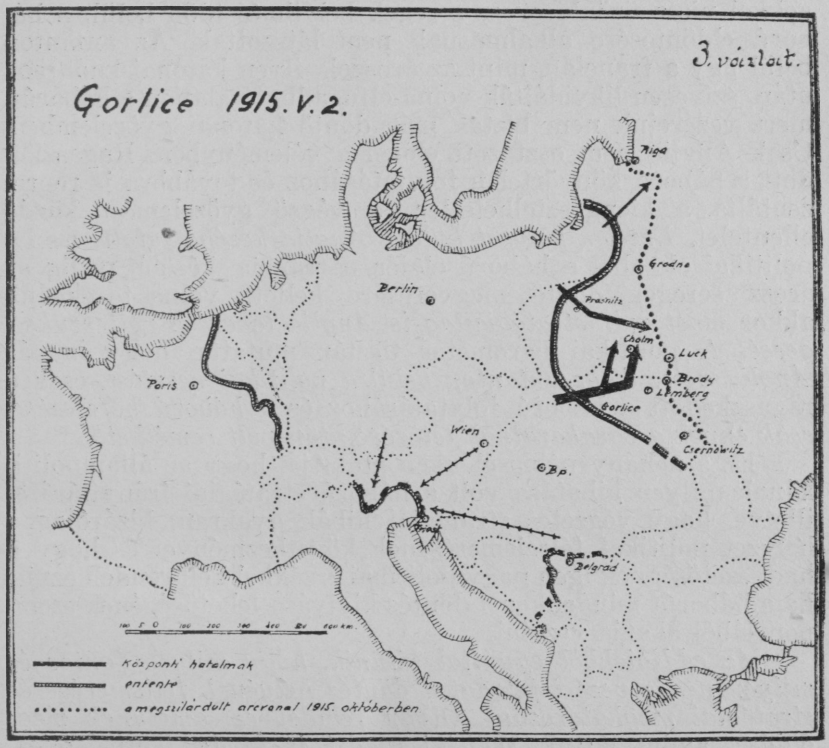

Képzeljük ellenben el, hogy mi történt volna akkor, ha a német hadvezetőség 1914 őszén tekintélyes új alakulatait Ypern helyett Thorn felé viszi és onnan a nehéz harcokban álló orosz erők hátába támad.[3] Az embernek összeszorul a szíve, ha egy ilyen áttörés stratégiai kihatását elképzeli és annak következményeit lelki szemei előtt felsorakoztatja, még akkor is, ha a tehermentesítő francia-angol támadások nyugaton talán sikerrel és térnyereséggel is jártak volna. Kétségtelen,

[3] 2. vázlat.

hogy a világhelyzet 1914 őszén soha többé vissza nem térő stratégiai-politikai lehetőséget nyujtott, amelyet az irányadó legfelsőbb német hadvezetés fel nem ismert.

1915-ben ismét változott ezen a téren a helyzet.[4] Gorlicével Oroszország politikai jelentősége is porba hullott. A szövetségesek, sorozatos harcokban, súlyos csapásokat mértek az orosz haderőre és bár ezt stratégiai értelemben döntően meg nem verték, mégis annyira megtépázták, hogy az óriási veszteségekkel visszaözönlő orosz seregek belátható időn belül, a háború eldöntésére alkalmasnak nem látszottak. Az antanton belül úgy a franciák, mint az oroszok, ilyen katonai kudarcok után, szívesen likvidálták volna elfogadható alapon a háborút, mert vezéreink nem bíztak már döntő katonai győzelemben. Csak Anglia nem osztozott ebben a véleményben. Ragaszkodott a háború könyörtelen folytatásához és továbbra is reprezentálta a kiengesztelhetetlen, a végső győzelemért küzdő ellenfelet. *Ezzel a helyzet kulcsa Anglia kezébe jutott.* És ha politikai okokból a háború elején a francia, később pedig az orosz seregek döntő megverésére kellett volna törekedni, akkor *most már stratégiailag is Anglia leverése vált szükségessé.* A politikai barométer tisztán mutatta, hogy immár *Anglia vette át az antanton belül a politikai vezetést,* csak ő ragaszkodott a háború folytatásához és *a háború befejezése, csak ennek a vasakaratnak letörése után volt remélhető.*

Ez a néhány példa élénken mutatja, hogy az állampolitikának milyen kihatása volt a háború stratégiai irányítására illetve, hogy végzetes stratégiai hibák gyakran, kizárólag a helyzet politikai félreismerésének következményei és hogy a hadvezetőségnek igen nagy politikai érzékkel kell rendelkeznie, ha a háborút mindenkor a döntés kivívása lehetőségének szempontjából akarja vezetni.

Az eddigiekből egyúttal kitűnik, hogy milyen fontos és milyen nehéz vezéri feladat a döntés helyének felismerése és stratégiai meghatározása. Olyan feladat ez, amelynek megoldása, amint láttuk, *politiki tudást is kíván.* Természetes, hogy ez a tudás csak egyik tényezője a katonai megfontolásnak, mert amint volt olyan helyzet, amelyben a döntés helyének meghatározását *tisztán politikai* megfontolás diktálhatta, éppen úgy adódott számos olyan helyzet is, amelynek *tisztán katonai felismerése* is stratégiai döntéshez juttathatott volna.

Hivatkozom itt például az 1914. évi őszi helyztre,[5] amikor sergeink Krakkó irányában nem a legnagyobb rendben hátráltak, a Kárpátok pedig szinte védtelenül nyitva állottak az

[4] 3. vázlat.
[5] 4. vázlat.

előnyomuló oroszok előtt. Képzeljük csak el, mi lett volna akkor, hogyha az orosz hadvezér, némi kockázattal, hadműveleteinek súlypontját a Kárpátokon át Magyarországra teszi át; elfoglalja Budapestet és elvágja északi seregeinket az itt honi bázistól. Mindamellett, hogy Magyarország nem volt a központi hatalmak szövetségén belül politikai vezérállam és így politikai szempontok nem tettek szükségessé ilyen had-

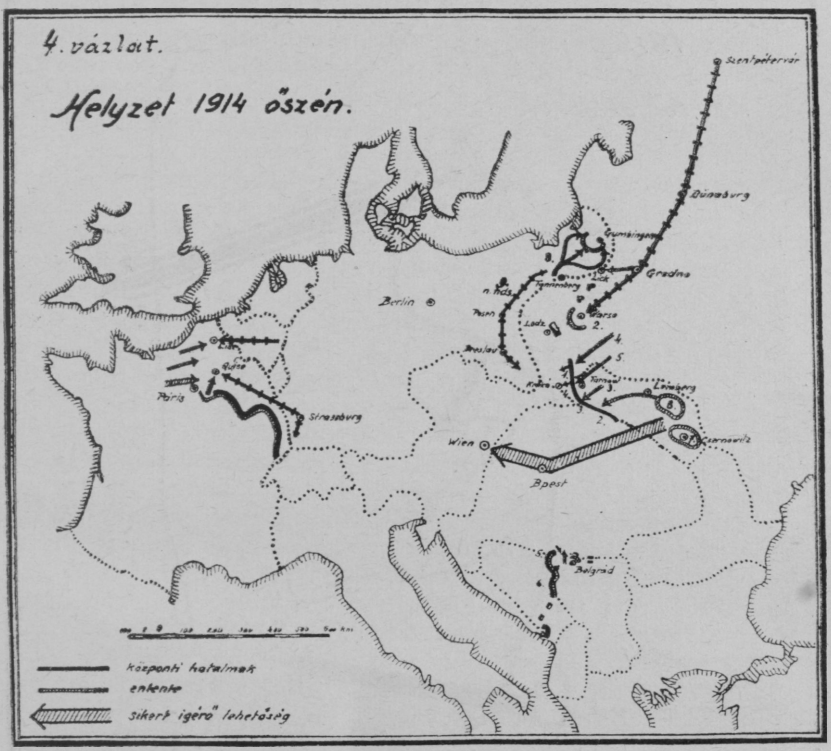

műveletet, ez mégis *stratégiailag döntően* érvényesülhetett volna.

Vagy idézzük emlékünkbe a gorlicei áttörés után a júliusi hadihelyzetet. Seregeink akkor, az oroszokat üldözve, azoknak déli szárnyát állandóan visszaszorították úgy, hogy északi szárnyuk és közepük mindinkább exponált helyzetbe jutott és volt olyan pillanat, amikor az orosz haderő zöme valamely északról, Kownó irányában végbemenő támadással nagy vasútvonalaitól elvágható és bekertíhető volt.[6] Tudjuk, hogy

[6] 5. vázlat.

a német legfőbb hadvezetőség, Conrad és Hindenburg tanácsa ellenére, egy ilyen támadás stratégiai kihatását félreismerve,

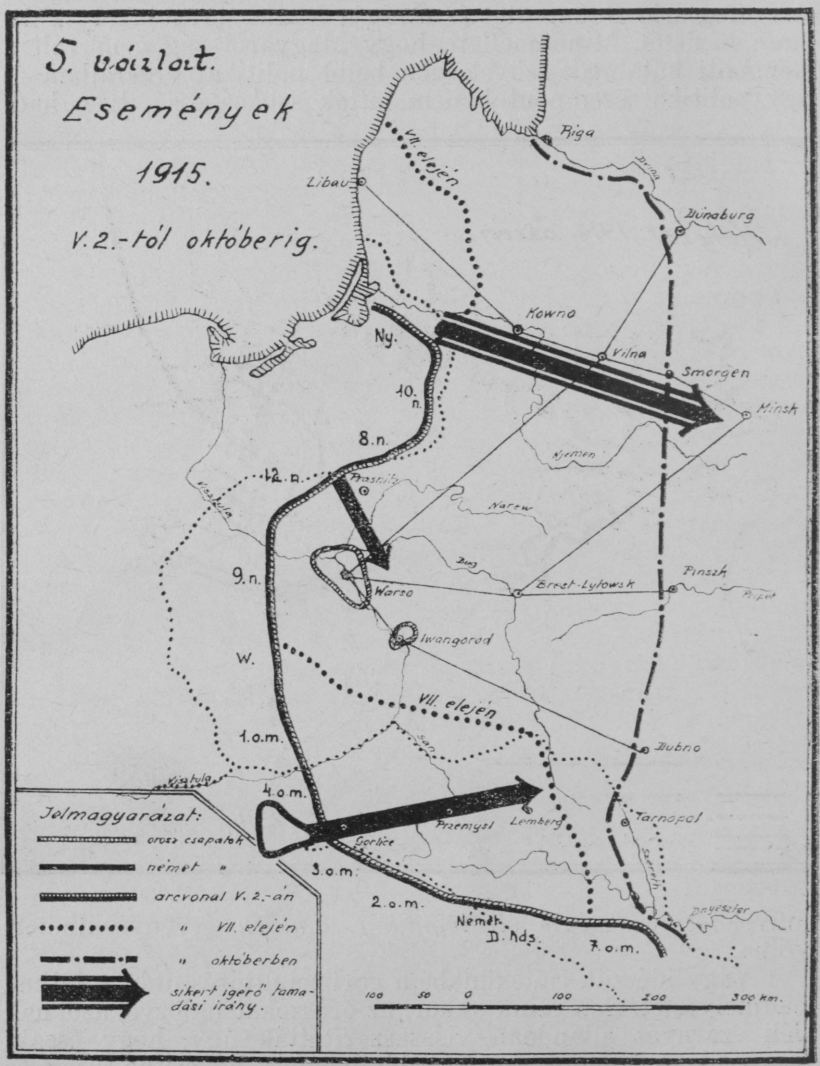

nem Kownó irányában, hanem rövid célkitűzéssel, Prasznicznál törte át az orosz frontot és ezzel ugyan szép helyi sikert, de semmiféle stratégiai döntést nem ért el. *A kownói támadási*

irány választása pedig tisztán katonai megítélés folyamánya lehetett volna.

Előbb stratégiai *támadást* és stratégiai *védelmet* említettem. Ez a két fogalom nem jelenti azonban a stratégiai támadásból, vagy védelemből fakadó feladatoknak kizárólag támadó vagy védőleges végrehajtását, hanem jelenti a stratégiai *döntésre,* vagy *nem döntésre* való törekvést.

Jobb megértés végett legyen szabad az 1917-i hadműveletekből egy olyan példát kiragadnom, amelyben a vezetés a stratégiai védelmet erőteljes és szívós támadásokkal oldotta meg.[7] Ismeretes, hogy az első orosz forradalom után, az antant általános támadást intézett a központi hatalmak ellen, amelynek súlypontja a nyugati harctéren volt, ahol az angolok az arrasi, a franciák pedig Nivelle tábornok főparancsnoksága alatt, a champagnei csatában a német arcvonal stratégiai áttörésére törekedtek. Ezek a támadások óriási veszteségek közben meghiusultak, az elégedetlenség és az orosz forradalom visszahatása pedig, különösen a francia hadseregben, olyan lázongó jelenségekben nyilvánult meg, hogy volt nap, amikor az egész francia hadseregből alig két hadosztály volt fegyverfoghatónak nevezhető. *Ezek az állapotok olyan katonai és politikai krizist szültek, hogy a nyugati front nagyobb német támadás alatt, valószínűleg összeomlott volna.* A máskor jól értesült német vezetőség ezt a krizist — sajnos — nem tudta meg; s hogy annak tudatára se ébredhessen, az angol haderő magára vállalta, hogy az ellenfél figyelmét ezekről az eseményekről elvonja és lekösse. Az angol fővezér tisztában volt azzal, hogy az orosz és francia haderő hasznavehetetlensége folytán, stratégiai döntést egymaga nem vívhat ki. Az ő feladata csak az lehetett, hogy szövetségeseinek megszerezze azt az időt, amely a hadseregek újból való talpraállításához szükséges, tehát a stratégiai védelem tipikus feladata. És mégis azt láttuk, hogy az angol generalissimus, Haig tábornagy, szinte izoláltan, *a stratégiai döntő siker minden reménye nélkül,* Flandriában óriási támadásokba fogott és az angolokat jellemző szívóssággal, a veszteséggel nem törődve, addig kötötte le a német nyugati haderőt, amíg a francia hadsereg gyeplője ismét a vezetők kezébe jutott.

Lássuk most már, hogy *milyen eszközökkel törekedett a vezetés a döntésre kiválasztott helyeken a katonai siker kiküzdésére,* mert a döntés helyének jó, vagy rossz megválasztása egymagában még nem döntő eredmény, hanem annak csak jó alapot ad.

[7] 6. vázlat.

A haditapasztalatok azt mutatták, hogy mihelyt a legfelsőbb vezetés azt a területet kiszemelte, ahol akcióitól stratégiai döntést remél, akkor ott a siker érdekében mindazon eszközök egyesítéséről és fölényes alkalmazásáról is gondoskodnia kell, amelyek a katonai döntést lehetővé teszik. Ez a gondoskodás teoretikusan abból áll, hogy *a döntő harcban az összes élő erő és minden hadigép, helyi túlerővel igénybe vehető legyen,* kivéve azokat a biztosításra szánt legcsekélyebb erőket, amelyeknek kikülönítése nélkül a döntő küzdelem meg

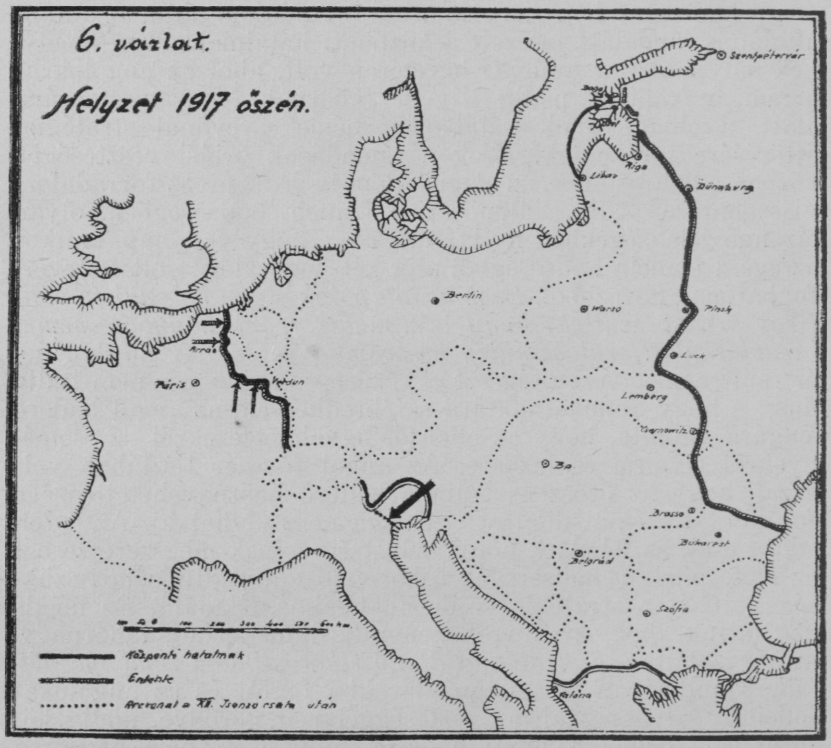

sem vívható. A gyakorlatban aztán ezen elvek sikeres végrehajtásában rejlik a csapatvezetés művészete. Tapasztalat szerint *a főerő és a mellékcélokra alkalmazott erők arányától függ többnyire a siker.* Az erőelosztás ezen aránya azonban meg nem tanulható; ez az a bizonyos *„riziko kérdés"*, amely inspirációból és zseniális merészségből fakad és csak akkor érvényesül, ha a hadvezérnek a tudáson kívül némi hadi szerencséje is van. Gyönyörű példája a szerencsés erőelosztásnak

Hindenburg tannenbergi csatája 1914 augusztus 27-én.[8] A német 8. hadsereg az orosz 1. Njemen-hadsereg és a 2. Narew-hadsereg nyomása elől visszavonulóban volt, amikor Hindenburg átcsoportosította visszavonuló seregét és a Narew-had-

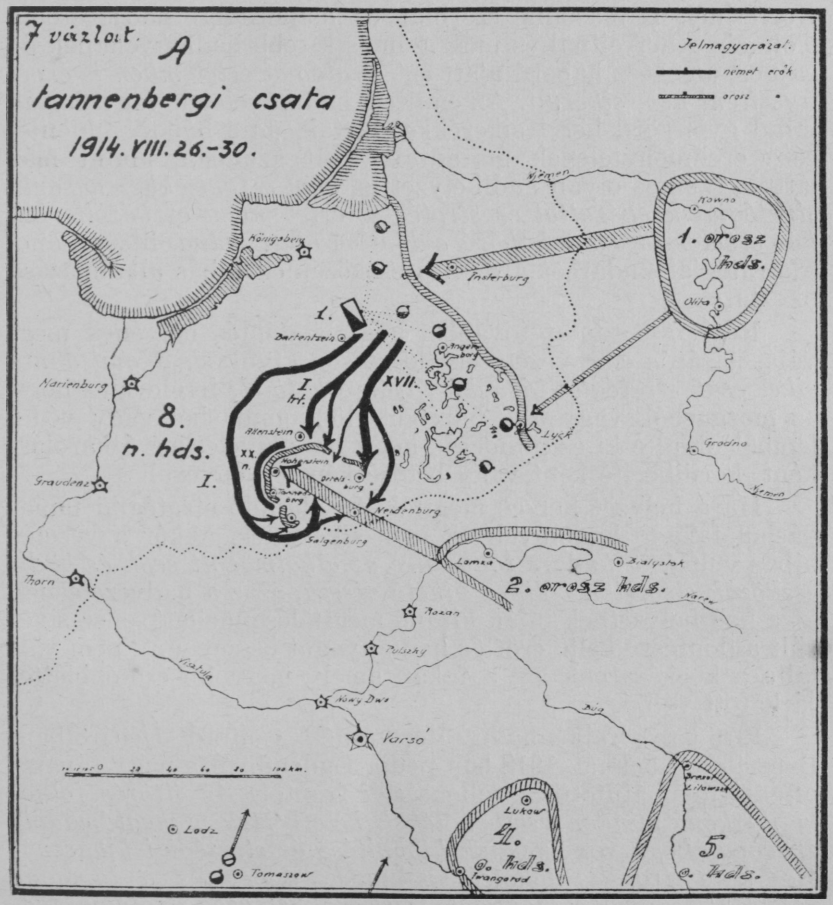

sereget megtámadta. *Ezt a támadást, az egész Njemen-hadsereggel szemben, egy lovashadosztály leplezte* és míg az előbbi, nagy német erőket gondolván maga előtt, óvatosan tapogatózva, szinte tétlenségben maradt, addig Hindenburg, Samsonow Narew-hadseregét megsemmisítette; utána pedig a Njemen-hadsereget verte meg. Az erőelosztásnak ez a klasz-

[8] 7. vázlat.

szikus megoldása tette lehetővé, hogy *a németek 9 gyalog és 1 lovashadosztállyal,* amelyekhez csak Tannenberg után csatlakozott még két hadtest, *31 orosz gyalog- és 9½ lovashadosztályt vertek meg.*

Hasonlóan szerencsés volt hadműveleteileg az erőelosztás Gorlicénél, a második szerbiai és oláhországi hadjáratban, Tolmein-Karfreitnál és még számos kisebb hadműveletnél, de sajnos, az egész háború alatt ezt *stratégiai értelemben is érvényesíteni nem sikerült.* Az említett hadműveletek vagy csaták mind gyönyörű helyi sikerekkel jártak, de a háború eldöntésére eredménytelenek maradtak. Volt azonban, amint már láttuk, számos olyan hadihelyzet is, *ahol a fentiekhez hasonló stratégiai kockázattal és stratégiai értelemben eszközölt rizikós erőelosztással a háború eldönthető lett volna,* illetve, ahol a stratégiai kudarcot a döntés eszközeinek hibás alkalmazása okozta.

Régi tapasztalat továbbá, hogy a döntés helyének megválasztásán a célravezető erőelosztáson kívül, *stratégiai döntő siker csak stratégiai támadás útján érhető el;* irreleváns, hogy az mozgásból, vagy álló harcból, előnyomulásból vagy védelemből indul-e ki és mindegy, hogy hadműveletileg átkarolásként, körülkerítésként vagy betörésként érvényesül.

Ha a helyzet helyes megítélésén alapuló stratégiai támadásból fakadó hadműveletek nem sikerültek, akkor a vezetés hibás volt és *a kudarc többnyire az alkalmazott erők és hadieszközök elégtelen voltára vihető vissza,* azaz a hadvezetésnek — a hadihelyzetnek talán kitűnő megítélése mellett — se sikerült a döntésre kellő erőt és hadianyagot összevonni, nem vállalta a kockázatnak azt a fokát, amely nagyobb erőtöbblettel járhatott volna.

1916-ban Falkenhayn Verdunnél, Conrad Déltirolban, Brussilow Lucknál, 1918-ban pedig Ludendorff a nagy tavaszi offenzivánál átütötte az ellenséges frontot. *Az áttörés folyományaként minden esetben lékek keletkeztek a megtámadott arcvonalakban, amelyeknek kibővítése és stratégiai kihasználása katasztrófális lehetett volna, ha a vezetés a támadás krizisének idejében, megfelelő friss erőkkel, azaz stratégiai tartalékokkal rendelkezett volna.* Ma már tudjuk, hogy ilyen tartalékot, különösen egységes vezetés mellett — nem is túlnagy kockázattal — elő lehetett volna teremteni. Sőt, a felsorolt esetek valamennyijénél a stratégiai döntés nemcsak hajszálon függött, hanem kiküzdése még akkor is *sorsdöntőnek* bizonyult volna, ha a vállalat kockázatos voltának következtében, a mellékharcterekben folyó hadműveletek nagyobb területveszteséggel is járnak. Általában jellemzi a világháború

összes nagy áttörési csatáit az, hogy a támadó minden esetben kisebb-nagyobb kezdősikert ért el, *amelynek kiaknázása, többnyire stratégiai tartalék hiányán, vagy annak elégtelen voltán múlott.*

Valószínű, hogy a jövő hadvezérei erre a tapasztalatra különös figyelemmel lesznek. *Az átcsoportosuláson alapuló tartalékképzés a jövő stratégiai vezetésnek újszerű problémája,* mely azért nem egyszerű, mert ilyen tartalékok megszervezését és alkalmazását lényegesen befolyásolják a modern hadvezetés minden gonddal előkészített, meglepetésen alapuló váratlan hadműveletei és az a tény, hogy a modern haremodor mellett a hadműveletek legtöbbje, hullámzó sikerrel, napokig és hetekig eltart. *A modern fegyverhatás és a csapatszállítás gépesítése és mechanizálása mellett, nem lehet azt a pillanatot vagy azt az időszakot előre megállapítani, amely a döntés szempontjából a hadművelet, vagy a csata krizisének nevezhető;* ma nem dönthetünk el háborúkat úgy, amint ezt Napoleon tette, hogy az ellenfél gyengéit felismerve, gárdájának vagy lovastömegeinek latbavetésével percek vagy órák alatt ragadta magához a végső győzelmet.

A mai tapasztalatok azt mutatták, hogy az az erő, amelyet a hadvezetőség valamilyen akció stratégiai eldöntésére igénybe vett, bármilyen nagy is volt, sohasem bizonyult elegendőnek, ha a vezetés a latbavetésnél nem gondoskodott arról, hogy annak sikereit a krizis pillanatában friss stratégiai tartalék kiaknázhassa tervszerűen. Nyilvánvaló azonban, hogy a hadvezetésnek talán egyik legnehezebb feladata az, hogy az ideoda hullámzó harcokban ezt a döntés szempontjából mértékadó krizist felismerje.

A stratégiai tartalék hiánya, illetve a meglevő tartalékok elégtelen volta okozta azt, hogy a világháborúban nem láttunk nagy stratégiai döntéseket és hogy a hadvezetőségnek nem sikerült a hadműveleteket mozgásban tartani, illetve a megmerevedett arcvonalakat ismét tartósan mozgásba hoznia. *A hadvezetőség ugyanis, az élőerő hiányát nem tudta fokozott rizikóval, merész stratégiai mozgással és megfelelő erőelosztás szervezésével pótolni, hanem erejének fokozását a hadigépek tömegétől és ezeknek romboló hatásától várta.* A géptömegek romboló hatására épített vezetés, a stratégia újnak látszó formáját, a *„lemorzsolást"* eredményezte és *az a kutatás, amely azt vitatja, vajjon a jövőben megsemmisítést vagy lemorzsolást célzó stratégiával küzdhetjük-e majd ki a döntést, ma már terjedelmes irodalmat produkált.*

A lemorzsoló stratégia, amint már kifejtettem, a modern hadigépek tömeges alkalmazásának szüleménye. Eszköze: a

hadigéptömeg, amelynek fokozott igénybevétele — az élő erő kímélése mellett — az ellenfél technikai leküzdését és lelki kifárasztását célozza. És ha a gépek romboló hatása az ellenfél lelki és anyagi ellenállóképességét már megőrölte, csak akkor törekszik a stratéga arra, hogy részleges hadműveleti lökésekkel a deprimált ellenfelet megsemmisítse.

A nagy háborúban ez az igyekezet az úgynevezett *anyagcsatát („Materialschlacht")* szülte, amiből sokan azt következtették, hogy a gépek mai tömege és azok romboló hatása mellett, a mozgó hadműveletek a jövőben is lehetetlenné váltak és hogy *a stratégiai döntést megelőzően, előbb az ellenség hadieszközeit meg kell őrölni* és ha az így élő és holt eszközeiben meg van puhítva és a lemorzsolás hatása alatt még össze nem roskadt volna, csak akkor lehet nagyobb, távoli célkitűzésen alapuló hadműveleteket megindítani.

Azonban, ha a lemorzsolás lényegét és jövőbeni kihatását mérlegelni akarjuk, nem szabad szem elől tévesztenünk a világháború különleges viszonyait, amelyek alatt ez a harcmodor keletkezett és jelentőségre jutott. Nem szabad elfelejtenünk, hogy *a nagy háború alatt a központi hatalmak a világgazdaságból ki voltak zárva* és mindazokban a harci eszközökben szűkölködtek, amelyek gyártására belföldön nyersanyag nem állott rendelkezésre, de amelyeknek pótlására és fejlesztésére viszont az antantnak az egész világpiac rendelkezésére állott. És bár végül a központi hatalmak lelkileg és anyagilag tényleg összemorzsolódtak és összeroppantak, ez nem valamely új stratégiai módszernek volt a következménye, *hanem a hosszú időtartam és a körülzárás stratégiailag érvényesült,* ami évekig tartó háború nélkül hatástalan maradt volna.

Nem lehet tehát a nagy háború lefolyásából arra következtetni, hogy a lemorzsolás vagy megőrlés új stratégiai típus és hogy *a jövő hadvezére az elé a probléma elé van állítva, hogy megsemmisítést célzó hadműveletekben, vagy elmorzsolásra irányuló anyagcsatákban vívja ki a döntést.*

A stratégának mindig az ellenfél megsemmisítésére kell törekednie. De mivel a modern hadigépek tömegalkalmazásának jellege, a hatást tekintve, bizonnyal a jövőben is a hadianyag mérkőzése lesz, a jövő hadvezetés elsőrangú feladata leend a géphatás harcászati vagy technikai ellensúlyozása, hogy a gép ismét csak engedelmes harci eszközzé váljék és ne lehessen a hadviselés lüktető stratégiáját meggátló diktátor.

Most áttérhetünk a főbb hadműveleti és taktikai tapasztalatokra.

A stratégiai haditapasztalatokat a háború eldöntése szempontjából bíráltam; a most megbeszélendő tapasztalatokat

ama *„rendszer"* vagy *„szellem"* szempontjából próbálom boncolgatni, amely a haderő *harcmodorában* kifejezésre jutott.

Mi mozgó háborúra felkészülve és támadó szellemben nevelve, indultunk harcba. Csapataink ettől áthatva, az első hadműveletekben ritka halálmegvetéssel rohanták meg ellenfelüket. Békebeli elképzelésben, a *találkozó harcban* láttuk a csaták főtípusát, amely megfelelő tűzharcban és a tűzfölény kivívása után, a rohamban dől el.

Ez az elképzelés a XIX. század nagy háborúinak tapasztalatain alapult; nem tartott azonban lépést a technikával és ennek nyomán a tűzhatás fejlődésével. Nem számolt milliós néphadseregek nagy terjedelmével, de főleg nem számolt a tűzhatásnak a hadműveletekre való időbeni kihatásával.

A világháború első csatái is már napokig tartottak, azoknak irányítására azonban a vezetés nevelési tekintetben nem igen volt képesítve, mert elképzelésében és minden vezetői ténykedésében az órákig tartó küzdelmekre volt beállítva. Hasonló szellemben nevelkedett természetesen a csapat is, ami aztán a háború elején abban nyilvánult meg, hogy a tűzhatással nem gondolva, törtetett előre és vagy már előnyomulása közben elvérzett, vagy csak óriási veszteségek árán jutott a rohamhoz.

Ez a harcmodor, amely természetesen nemcsak nálunk, hanem a többi frissebb haditapasztalatokkal nem rendelkező hadseregeknél is meg volt, az első hadműveletek horribilis veszteségein visszatükröződik. Például az osztrák-magyar haderő, amely 1914 augusztus havában milliós létszámmal szerepelt az orosz fronton, négy hónap után, noha a határországnak minden kéznél levő pótlását felemésztette, már csak *270.000 harcost számlált.*

De maga a csapat épp úgy, mint annak minden rendű parancsnoka, ebben nem valamely évtizedes — saját hibáinkon kívül eső — *maradi „rendszer" bukását,* hanem csak a „vezetés" hibáit látta. *Ez a felfogás, minden hadseregnél, harcászati rendszerváltozás helyett, a parancsnokok tömeges felmentésében nyilvánult meg.* Joffre például csupán augusztusban 2 hadsereg, 7 hadtest és 24 hadosztályparancsnokot mentett fel állásától, pedig világos, hogy ezek nehány nap alatt nem változtathatták meg a hosszú nevelésben gyökeret vert harcmodort, még akkor se, ha annak meg nem felelő voltát felismerték volna. *Ez a tapasztalat óvatosságra int a jövőre nézve is.*

Ma már különben is tudjuk, hogy az *új fegyverek hatása,* úgymint: ismétlő fegyver, géppuska, gyorstüzelő és nehéz tábori tüzérség, repülők, kémiai és villamossági fegyverek,

tankok, valamint a *háborúnak — elképzelésünktől elütő — új formája:* a megkerülhetetlen milliós seregek, a tábori erődítmények szerepe a mozgó csatában, az állásharc jelentősége, a tűzharc hosszadalmassága, a hadműveletek időtartama, a hadigépek fokozott romboló hatása, a bizonytalanság, stb., csupa olyan tényező volt, amely békebeli fogalmainkban nem szerepelt, de azután a háborúban állandóan *harcászati változásokra* és ezzel kapcsolatosan *áttanulásra* kényszerített. Ez az áttanulás a háború elején bizony csak lassan haladt, mert erre sem a tisztikar, sem pedig a csapat nevelve nem volt és az újat csak akkor fogadta el, ha annak célszerűségéről, a saját kárán, véres veszteségek árán győződött meg.

Természetesen idő és távlat kell ahhoz, hogy az ember ma ítéletet mondhasson, nem a taktika megváltozott alakzatairól, hanem arról a rendszerről és szellemről, amely akkor a csapatot mozgatta és áthatotta. Ma szinte úgy látszik, hogy a béke kiképzés nevelte támadó és rohamszellem, egyrészt az első idők véres veszteségei nyomán, másrészt a hamarosan felismert árokharc nyujtotta védelem hatása alatt, ideig-óráig az ellenkezőbe csapott át és a csapat szívesen ragaszkodott kiépített állásahoz. Ez a szellemváltozás 1914 őszén bizonyára nagymértékben járult hozzá a frontok megmerevedéséhez is. Kétségtelen, hogy a csapatban, a kezdet nagy véráldozatai után, csak akkor kapott ismét erőre az elán és a frissesség, amikor a megváltozott tüzér-taktika a könnyebb előrejutást lehetővé tette.

Ezzel az élőerő kímélése a harc és vele együtt a taktika vezetőmotivumává vált és egyrészt a védelmet nyujtó árok várszerű kiépítéséhez, másrészt a romboló eszközök gyarapításához, tökéletesítéséhez és hihetetlen tömegekben való egyesítéséhez juttatott. Ennek következményei aztán a támadásnál abban nyilvánultak meg, hogy a gyalogság előnyomulát napokig tartó romboló tűz, vagy olyan tűzegyesítés előzte meg, hogy a tulajdonképeni támadás csak akkor indult meg, amikor az ellenfél védelmet nyujtó állása már romokban hevert. A védelem ezzel szemben először állásainak fokozott kiépítésével, hadigépeinek gyarapításával és tömeges alkalmazásával, idővel — s mivel tapasztalatszerűen a legerősebb állás sem bizonyult bevehetetlennek — az első védővonallal párhuzamosan épített több védőállásról gondoskodott. Amint tudjuk, ez a kölcsönös igyekezet, a hadigépek tömeges alkalmazása mellett, az idegörlő anyagcsatákat szülte, amelyek hihetetlen anyag és véráldozattal jártak, *anélkül azonban, hogy stratégiailag döntő eredményhez vezettek volna.* A hadvezetőség ezt fel is ismerte és buzgón törekedett arra, hogy a

védővonalak áttörésével a megmerevedett frontokat ismét megmozdítva, élő erőit a hadigépek egyesített hatása alól kivonja. Kifejtettük már, hogy ez végeredményben azért nem sikerült, mert a krizis pillanatában hiányzott az áttörés kiaknázására szükséges erő. A megmerevedett arcvonalak áttörését célzó erőlködés, valamint a védelem ellenrendszabályai azonban ismét taktikai változásokat eredményeztek.

A támadó főleg a *meglepetésben* látta azt az eszközt, amellyel a támadás lendületét a megerősített védővonalakon átviheti, hogy szabad mozgáshoz jusson. Ez az igyekezet a gáz, majd később a harci kocsik taktikai felhasználásában és végül újszerű tüzérharcmodorban jutott szóhoz, amely a belövést mellőzve — a régi, napokon át tartó tüzérségi előkészületektől eltérően — meglepő tűzkezdéssel indult meg és a *tömegtüz hengerszerű előrevitelével,* néhány óra latt rohamra érett helyzeteket teremtett. A támadórendszer ilyetén való fejlődése természetszerűen a védelmet is ellenrendszabályra késztette, amely a vonalerődítésnek a *terület erődítésére* (Flächenbefestigung) való átmenetében vált testté. A területerődítés erős tűzhatással rendelkező, jól rejtett és látszólag rendszertelenül elhelyezett támaszpontokból, főleg géppuskás fészkekből állott és harcászatilag a védelemnek újszerű, *ruganyos* megszervezését kívánta meg. Amíg azelőtt a védő az ő védőállásait erősen megszállta és azok megtartásáért körömszakadtáig harcolt, miként ezt az Isonzo védői 11 véres csatában megtették, addig a háború vége felé a védelem az első vonalat csak megfigyelésszerűen szállta meg és ha a támadó betörését védőeszközeinek tűzhatásával meggátolni nem tudta, akkor annak előnyomulására vagy arra a kísérletére, hogy első sikerét kiaknázza, *ellentámadással* válaszolt. A gyakorlatban ugyanis hamarosan nyilvánvalóvá lett, hogy a támadó csapatnak a modern területvédelem bonyolult hálózatába való benyomulása, taktikailag olyan gyengeségi momentum, amely alatt a helyi viszonyokkal ismerős, kéznél levő védőrség, még számbeli túlsúllyal rendelkező ellenféllel szemben is, sikeresen léphet fel. *Ez a tapasztaat juttatott el a beavatkozó tartalékokon (Eingreifsreserve) alapuló mozgó, védőrendszerhez.*

Lájuk ebből a tömör összefoglalásból, hogy a harcmodor folytonos fejlődésének, a csapat és a vezetés állandó áttanulásnak volt alávetve, mely a háború megindításával kezdődött, minden harctéren más formában jelentkezett és a háború befejeztével csak *megakadt,* hogy majd a jövő küzdelmeiben folytassa fejlődési folyamatát. Azonban a háborús *taktikai* tapasztalatok kutatásában és értékelésében azért is óvatosnak kell lennünk, mert más tapasztalatunk a balkáni és az orosz-

országi harcokban, mint az olaszok elleni küzdelmekben és mindezektől elütött a nyugati harctér mérkőzésének, valamint a kisázsiai és a gyarmati hadműveleteknek szelleme.

Nagy koncepciójú elme legyen, aki a tapasztalatoknak ebből az útvesztőjéből mindazt le tudja szűrni, amire a jövőben szükségünk lehet.

Igaz, hogy nem sorsdöntő szerencsétlenség az, hogyha a békekiképzés alatt a csapat iskolázásába formahibák csúsznak be, mert komoly esetben a csapat ösztönszerűen felismer mindent, ami neki hátrányos és *önfenntartási ösztönétől hajtva,* annak kiküszöbölésére törekszik, ha neveltetése erre módot nyujt és kaptafához nincs kötve. Kényesebb helyzetben van ilyenkor a hivatásos tisztikar, ha a tradició és a nevelés valamely meg nem felelő rendszerben vert gyökeret, mert akkor előbb súlyos kudarcokra van szükség, hogy hibásnak lássuk azt, amiben esetleg egy egész életen át hittünk. És ha hitünk és bizalmunk már összeomlik, akkor is idő kell hozzá, hogy a csalódás okozta lelkikrizist áthidalhassuk, nem szólva arról, hogy kevés ember tud hirtelen áttanulni.

A haditapasztalat pedig kétségkívül azt mutatja, hogy nincs az a rendszer vagy harcmodor, amely a modern háborúban *stabilnak* ígérkezik; ennélfogva soha nem szabad a békenevelés szellemében a csapat és a csapatvezetés *alkalmazkodó képességét* szem elől téveszteni.

Ha visszatekintünk a világháború lefolyására, észre fogjuk venni, hogy különösen *az alsóbb (csapat) és közép (seregtest) vezetés ismételten súlyos lelki- és áttanulási kriziseken ment át,* amit talán legjobban a hadműveleti vezetés tanulmányozása tár fel.

A háborúban a hadosztály bizonyult hadműveleti egységnek, amely többnyire nagyobb kötelékben harcolt és csak elvétve jutott önálló alkalmazáshoz. Egyrészt ebből kifolyóan, másrészt a felsőbb parancsnokságok fokozott befolyását biztosító összekötő eszközök fejlettsége az alsóbb vezetés önállóságát korlátok közé szorította.

A hadműveleti vezetés művészete ebből kifolyólag többnyire a kapott feladat tervszerű megszervezéséből állott, melynek nehézségei a hullámzó hadműveleteknek napokon át való irányításában és a folyton változó hadihelyzetek pillanatnyi felismerésében és taktikailag helyes kihasználásban domborodtak ki.

A hadosztályok önálló működéséről nem akarok most beszámolni, mert az önálló alkalmazás a békekiképzésnek olyan gyakorolt ágazata volt, *hogy bátran állíthatjuk, hogy ezen a téren ellenfeleinket messze túlszárnyaltuk.* Nem egy fényes

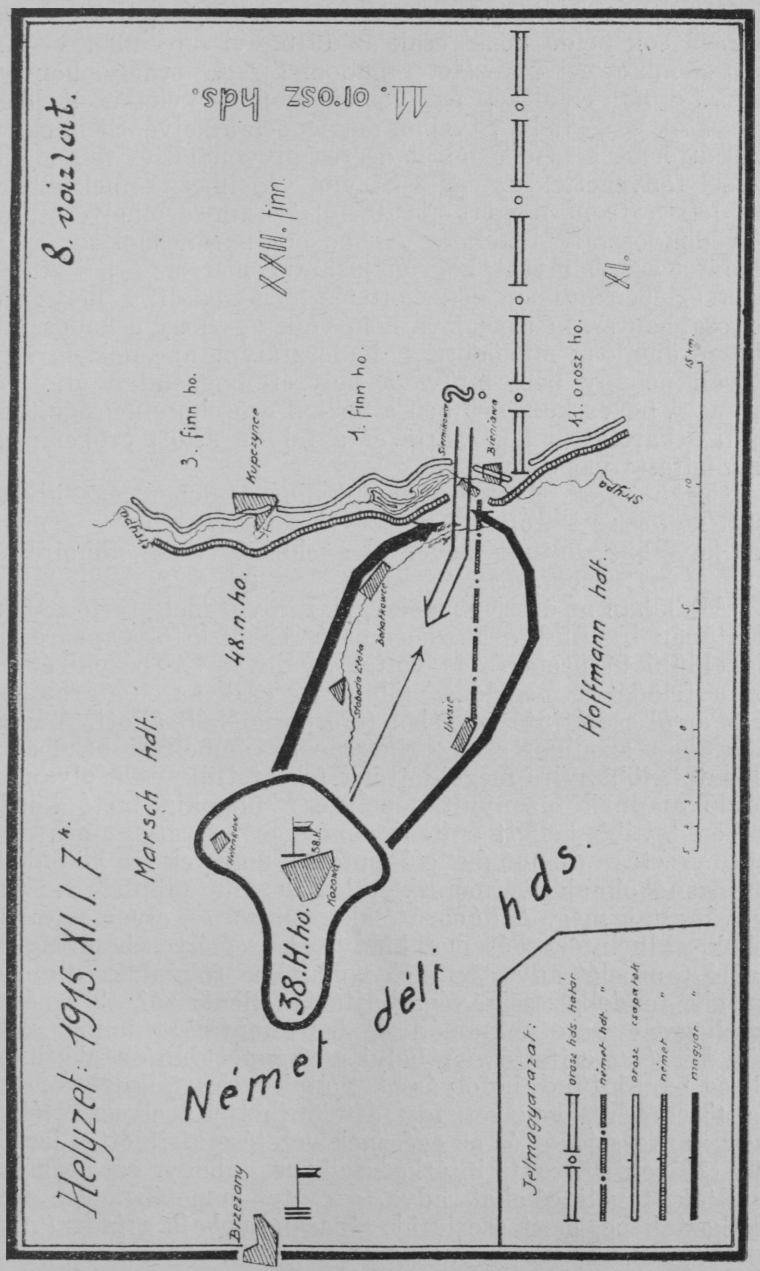
Helyzet: 1915. XI. I. 7 h.
8. vázlat.
Marsch hdt.
Hoffmann hdt.
Német déli hds.
38. H. ho.
48. n. ho.
3. finn ho.
1. finn ho.
11. orosz ho.
XXII. finn.
XI.
III. orosz hds.
Kupczynce
Strypa
Bieniawa
Uwsie
Brzezany
Jelmagyarázat:
orosz hds. határ
német hdt. "
orosz csapatok
német "
magyar "

haditett hirdeti ezirányú neveltetésünk felsőbbségét. Illusztrálására a sok példa közül csak az 1915. évi november 1—5-ig tartó siemikowcei ütközetet ragadom ki.[9] Az erdélyi honvédhadosztálynak ez a szép fegyverténye onnan keletkezett, hogy az oroszok egy éjjel a Styrpán meglepően átkelve, Siemiekowcénél áttörték a német déli hadsereg arcvonalát és felgöngyölítéssel fenyegették az egész Strypa védelmét. Ennek elhárítása lett a front mögött körülbelül 20 km-re elhelyezett 38. honvédhadosztály feladata. A hadseregparancsnokság ezt a feladatot azonban csak körvonalazhatta, mert az éjjeli áttörés következtében minden összeköttetés megszakadt; a helyzetről pontosabban senki tájékozva nem volt, úgyhogy a hadosztály teljesen önállóan működött. A hadosztályparancsnokság úgyszólván néhány perc mulva a helyzet magaslatán állott és négynapi heves küzdelemben a sokkal erősebb ellenséget kétoldali átkarolással körülzárta és a folyón áttört erőket megsemmisítette vagy elfogta.

Csakhogy az ilyen önálló alkalmazás lehetősége kivétel volt. *A norma a kötelékben való harc volt,* amely — mivel erre kevésbbé voltunk nevelésileg előkészítve — többirányú *vezetési krízist* okozott.

Általában az összes hadseregek a rövid ideig tartó háború tudatában indultak a küzdelembe és ebből kifolyóan a gyorsan eldűlő ütközetekre is voltak beállítva. A békekiképzésben a feladatok megoldása többnyire csak az elhatározásból és az erről szóló intézkedésből (diszpozicióból) állott. A nagy háborúban azonban ez az „intézkedés", amellyel békében a feladatot, többnyire megoldottnak tekintettük, csak olyan kiinduló alapnak bizonyult, amelyre a napokig tartó küzdelemben tovább kellett építeni. Ezzel az ilyesmihez nem szokott vezetés dilemmák elé jutott, amelyek a különböző parancsnokoknak vérmérsékletük szerint, többféle módon nyilvánultak meg. A háború elején pl. voltak olyan parancsnokok, akik intézkedéseiket kiadva, a személyes bátorságnak kiváló tanujelét adva, az első vonalakba rohantak és onnan akarták rendelkezéseik végrehajtását ellenőrizni. Természetes, hogy a harc folyamán új benyomásaikat immár csak szűk körből merítették. A helyi események hatása alá jutottak és bár kitűnő befolyással voltak csapataiknak arra a kis töredékére, amelyet így áttekinthettek: elvesztették a nagy impressziókat és az egésznek vezetése kisiklott a kezükből. Mások viszont intézkedéseikben, ahogy ezt békében tanulták, távoli célokat adva, a csata menetébe nem igen avatkoztak be, mert szerintük alparancsnokaik *mindent* tud-

[9] 8. vázlat.

tak s további parancsra már nem szorultak. Az utóbbi eljárás mindaddig jó is lehetett, amíg az események úgy játszódtak le, amint ezt a diszpozició megszerkesztésénél elképzeltük. Azonban sajnos, a háborúban ez ritkán fordult elő, mert nem igen zajlott le csata, amely az alapvető intézkedés elgondolásának filmszerű lepergetéséből állott volna. Ellenkezőleg, az ellenség ellenintézkedései, váratlan fordulatokkal telt, ide-oda hullámzó eseményekben nyilvánultak meg, amelyek a vezetés folytonosságát annyira megkívánták, hogy *minden ütközet vagy csata felépítése, lefolyása és eredménye nem az alapvető intézkedés helyességét, hanem mindenkor a napokig tartó jó, vagy rossz vezetést tükrözi vissza.* Hibás volt tehát az a vezetés, amely zseniálisan indult meg, de az események frikcióval telt fordulatainál megakadt, vagy megszakadt, és végül csődöt mondott. Ha ez megtörtént, akkor a vezetés nem tartott lépést a hadművészet haladásával és hiányzott vagy nem érvényesült a hadműveleti egységen belül az *egységes* vezetés és vele az egységes akarat se.

A vezetésről eddig mondottakat abban foglalhatnám össze, hogy a háborúban a vezetés is másnak bizonyult, mint amilyennek a békenevelés alapján elképzeltük. Különösen újszerűen hatottak azok a relációk, amelyek a harcban *az események időtartama és a vezetés érvényesülése* között keletkeztek és a csapatvezetésben — ha nem is annyira felismerhetően —, de épp olyan krízist idéztek elő, mint amilyen krízist a világháború hosszú időtartama az állami életben okozott, amely gondoskodásaiban *„az időt"* mint tényezőt szintén nem ismerte eléggé fel és így nem is értékelhette.

A vezetésbe vetett hit és bizalom a háborúban szintén krízisen ment át, amely abban nyilvánult meg, hogy a csapat sokszor kételkedett vezéreiben, viszont azok nem mindig bíztak az alájuk rendelt csapatokban. A gyakorlatban ez a krízis többek között abban is megnyilvánult, hogy a csapat szidta a vezérkart és fordítva, a vezérkar elégedetlenkedett a csapatvezetéssel.

Ennek az antagonizmusnak sokszor komoly és alapos okai voltak, amelyek azonban ritkán rejlettek az egyénekben, hanem többnyire a rendszerben gyökereztek és nevelési hibákból eredtek.

A monarchia régi hadseregének vezérkara jó volt, ami már abból is kitűnik, hogy csak céltudatos vezetés tette lehetővé azt, hogy a világháború nagyhatalmai között, a háborúra legkevésbbé előkészített monarchiának vegyes nemzetiségű hadereje 4½ éven át, minden ellenféllel szemben diadalmasan tarthatta magát. Ha ma kutatjuk a volt cs. és kir. vezér-

kar működését, nem is találunk más hibát benne, minthogy egyszer-másszor tévedett olyan feladatok megítélésében, amelyeknek megoldására *nevelése* nem készítette elő. *Az a szemrehányás, hogy a vezérkarnak kevés gyakorlati érzéke volt, csak üres jelszó,* amit a háborús tapasztalatok nemigen igazolnak, mert lehettek egyesek, akiknek ilyen érzékük nem volt, de maga a testület a hadi csapatvezetés terén is bevált. A vezérkarból származó csapat- és felsőbb parancsnokok legalább is olyan jó vezetőknek bizonyultak, mint azok, akik mindig csapatszolgálatot teljesítettek. Ez a jelszó, még a régi békeidőben keletkezett, amikor a csapattiszti rutin bizonyos formai fogásokból és a szemlélő előljárók vesszőparipáinak ismeretéből állott és a csapatszolgálatra bevonuló vezérkari tisztnek mindezt előbb meg kellett tanulnia, mielőtt a csapattisztek a praktikus érzéket neki is odaítélték. Azonban a háborúban ennek a rutinnak semmi szerepe se volt; amint kifejtettem, a csapatnak állandóan át kellett tanulni és a békebeli rutinirozott csapattiszt, ha csak néhány hónapon át távol volt csapattestétől, taktikai téren kezdőbb volt, mint a csapatnál megmaradt bármelyik, valaha katonailag lenézett, tartalékos- vagy népfelkelőtiszt. De nem is ott volt a baj. A hosszú háborúban a csapat is érezte, hogy hiábavaló minden erőlködése és áldozata; a mérkőzés csak nem akar végetérni s ezért ösztönszerűen a legfelsőbb vezetést tette felelőssé. S mivel a közvélemény ezzel mindjárt a vezérkart azonosította, minden hibáért benne kereste a bűnbakot. Fejtegetéseimben már rámutattam, hogy a felsőbb vezetés elhatározásaira stratégiai, politikai és gazdasági tényezők hatottak; ezeknek tanulmányozása azonban békenevelésünk programmjában nem szerepelt és *így a vezérkar sem volt azoknak érzékelésére nevelve,* tehát a vezérkar hibái is egyéni, vagy rendszerbeli, de sohasem testületbeli hibák voltak.

Súlyosabb volt azonban a másik, szintén a békenevelésből fakadó hiba, amely rengeteg vérbe került és a háború végéig sem volt teljesen kiküszöbölhető. Ez a hiba — talán hibáink legnagyobbika — az, hogy *a haderőn belül nem volt kifejlesztve és nem ment át a csapatvezetés vérébe, a felelősségérzés magasabb értelemben vett tudata.* Ez a gyakorlatban természetszerűen a *bizalom hiányában* nyilvánult meg.

Itt *felelőségen* annak az érzésnek kifejlesztését és gyakorlati érvényesülését értem, amely a parancsnoki hatáskörnek érvényt szerez. Ha tanulmányozzuk a közelmult harcait, azt tapasztaljuk, hogy a felsőbb parancsnokságok elhatározásaira az alájuk rendelt parancsnokoknak csak kevés be-

folyása volt. Adataik és előterjesztéseik csak ritkán érvényesültek az előljárók taktikai és még ritkábban hadműveleti intézkedéseiben. Pedig, hogy ez nem volt jó, azt magunk is éreztük. A vezetés függetlensége, befolyás alóli mentessége, bizonnyal helyes mindaddig, amíg elvont értelemben tervez; mihelyt azonban a végrehajtást *gyakorlati tényezők* befolyásolják, ezeket komolyan kell venni. Tapasztalat szerint a közép vezetés többet lát, mint a felső vezetés, de viszont a csapatvezetés ismét többet lát és közvetlenebbül tapasztal az előbbinél. Bármelyik vezetőszerv joggal hivatkozhatik tehát olyan tényezőkre is, amelyeket előljárójánál jobban ismer és ha már most ilyen alapon javaslattal, vagy ellenjavaslattal jön, akkor ezt az előljárónak mindig el is kellene fogadnia, feltéve, hogy a javaslattevő ítélőképességében megbízik. *Ehhez azonban kölcsönös és feltétlen bizalom és a felelősség tudatának kifejlesztése szükséges.* Ez abban gyökerezik, hogy minden vezető minden cselekedetéért személyesen felelős és hogy a legfelsőbb vezetés a „*tévedő*" század-, zászlóalj-, ezred- és felsőbb parancsnokokkal szemben, magától értetően éppúgy járjon el, mint ahogyan a magánvállalkozások is egyformán járnak el mindenkivel szemben — gyakornoktól az igazgatóig —, ha hatáskörükben a vállalat kárára „*tévednek*".

A csökkentett felelősségérzet háborús jelenség volt. Ezen a téren a békenevelestől teljesen elütött. Békében például az ezredparancsnok nagy úr volt; szavának súlya volt lefelé, de felfelé is. Egyénisége csapattestének kiképzésében, tisztikarának nevelésében és szellemében egyaránt visszatükröződött. *Azonban a háborúban a csapatparancsnokok szüntelenül változtak;* állandóság inkább csak a felsőbb parancsnokságokban volt. Ezzel a csapattestparancsnok presztizse, állásának súlya csökkent, illetve a felsőbb parancsnokokra szállt át. A hadosztályparancsnok, akit békében a csapat csak nagyritkán látott, a háborúban szoros és állandó összeköttetésbe jutott vele; befolyása is egyre közvetlenebbül érvényesült és így a csapatvezetés súlypontja is lassan felfelé tolódott el. Ez párhuzamosan azt eredményezte, hogy a csapatvezetés — önállósága rovására is — felfelé keresett támaszt. Ez a folyamat a csapatvezetők önállóságát, felelősségérzetét alászta, a felsőbb parancsnokok viszont, befolyásuk kibővítésével többnyire a csapat feletti gyámkodást is megszokva, nem vették az alájuk rendelt csapatparancsnokok közvetlenebb tapasztalaton nyugvó tényekedéseit és jelentéseit olyan komolyan, mint ahogy ezt a helyzet megkívánta volna. Ha emellett még számításba vesszük, hogy nehéz harcok idejében sokszor

egészen fiatal tisztek — őrnagyok és századosok — ezredeket, tartalékos és népfölkeltőisztek pedig zászlóaljakat vezényeltek; hogy a stréberség és a kitüntetések utáni hajsza nem egyszer a helyzet szépítésében, vagy a való helyzetet elferdítő túlzásban nyilvánult meg: akkor feltártuk azokat a viszonyokat és azt a szelemet, amely nálunk a *gerinces, felelősséggel teljes,* csapatvezetés egyetemes kifejlődésének sokszor útját állta és sok vérveszteség kútforrása volt.

Az 1914. évi szerb hadjáratban például a csapat-, majd a felsőbb parancsnokok is, idejében jelentették Potioreknek, hogy a hetekig tartó, késő ősszel folyó hadműveletek olyan veszteséget okoznak, a pótlás pedig olyan nehézséggel jár, hogy hadműveleti szünet nélkül a csapat összeroppan. Sajnos, ebben az időben az előző harcok szülte jelszó, hogy a „csapat rendszerint túloz", már közszájon forgott és a bizalom hiánya itt is katasztrófát okozott. De később is számtalan eset volt, amikor a csapatparancsnokok a helyi tapasztalatok alapján ellenezték az elrendelt hadműveleteket, vagy azoknak elhalasztását, több hadieszköz összevonását, eredménytelenül javasolták. Ezt csak azzal lehet magyarázni, hogy a vezetés különböző ágazatai között nem fejlődött ki az az abszolut felelősségérzeten alapuló kölcsönös bizalom, ami például a szövetséges német vezetésben igen nagymértékben volt meg. Ha ma párhuzamot vonnánk a német és az osztrák-magyar hadi csapatvezetés között, nem zárkózhatnánk el annak felismerésétől, hogy a németek általában nagyobb gondossággal, metodikával és szervezettséggel vezettek; míg nálunk a csapatvezetés, különösen a háború elején, sokszor a taktikai hajsza benyomását kelti. A két vezetés közti különbség legjobban úgy jellemezhető, hogy a mi felsőbb vezetésünk, az alája rendelt parancsnokok beavatkozásában többnyire csak bosszantó *epizódokat* látott, amelyeket szívesen elhárított hatalmi szóval, míg viszont a német felsőbb vezetés az alvezérek felelősségérzetében megbízva, beavatkozásukban a harchelyzet megváltozását látta, és a vezetésben *az új helyzethez alkalmazkodott.*

Ez a kölcsönös bizalom fokozottan szükséges a modern harcban, mert az — amint említettem — többnyire nagyobb kötelékben zajlik le és úgy a seregtest-, mint a csapatparancsnokoktól nem annyira az egyéni elhatározást, mint inkább körülhatárolt egyszerű feladatok hadműveleti és harcászati *megszervezését* kívánja meg. Ennél a megszervezésnél a vezetés minden ágazata egymásba fonódik; mert amíg a rendelkezésre álló élő és holt eszközök egyesítése talán még egységesen szervezhető meg, addig ezeknek az eszközöknek alkal-

mazása és a hullámzó, napokig és hetekig tartó harcokban való vezetése, annyira szétágazik, hogy siker csak abban az esetben várható, ha az alsó és a felső vezetés rendszeresen kiegészíti egymást.

A mult mozgó harcaiban más szellemű volt a vezetés, mert mások voltak feltételei is. A vezetés sikere többnyire a térszín előnyös kihasználásán mult, azzal a szándékkal, hogy ellenfelünket lehetőleg váratlanul, vagy dominálóan, jó kilövést- és fegyverhatást biztosító térszínszakaszok elfoglalása után, helyi túlerővel rohanhassuk meg. Szobában és a szabadban, térképen és gyakorlatokon ezt a vezetést iskolázták, melynek szinte sémájává vált az ellenfélnek szemben való lekötése, hogy őt aztán erőnk zömével jobbról vagy balról átkarolhassuk. A hosszú békeévekben a *jobb- vagy baloldali döntéskeresésnek* ez a rendszere — amelyben a megoldás helyességét csak logikával és presztizsszerűen lehetett igazolni, matematikai pontossággal bebizonyítani azonban nem — szintén nem járult hozzá a *gerinces vezetők* neveléséhez. Az előljárók szerint helyesnek vélt megoldás olyan fontos szerepet játszott a minősítés és előmenetel kérdésében, hogy az iskolázásnak sokszor a talánymegfejtés — vagy humorosan mondva a *„felhőtologatás"* — lett a jellege. A háborús tapasztalatok ezen a téren is megkönnyítették immár a békenevelést. A mult háborúban, az akkori harci viszonyok között csakugyan nagy befolyása volt a térszínnek és döntő fontosságú volt, hogy hol támadunk, hol védekezünk, vagy hol kíséreljük meg az ellentámadást. A modern harcokban a jobbról vagy balról való akció sorsdöntő fontossága taktikai vonatkozásában csökkent, mert a tapasztalás azt mutatja, hogy minden harci akció súlypontja — a térszínre való különösebb figyelem nélkül — ott van legjobban megválasztva, ahol a *legnagyobb tűzhatást fejthetjük ki* és ahol a döntést kereső osztagaink a legkisebb véráldozattal jutnak célhoz. Például az előbb említett siemikowcei csatában az oroszok a német védőállásnak a térszín alakulása szerint legerősebb szakaszát éjjel több kilométer széles vízen át támadták meg. Tolmein-Karfreitnál támadó osztagaink az erősen megszállt hegyek között elhúzódó völgyekben törtek át és hátulról fogták el a térszín erőssége alapján magát biztonságban érző ellenfelet. Ludendorff 1918. év tavaszán a franciákat épp azokban a szakaszokban támadta meg, ahol ezek a térszín nehézségeiben bizakodva, támadást nem vártak. Az oroszok is ismételten választották támadásaikra — a térszínnel nem törődve — a front olyan szakaszait, amelyet gyenge belső értékű csapatok tartottak megszállva.

Végül számos védőállással találkozunk a nagy háború hadműveleteinél, amelyeknek egyetlen előnye az volt, hogy az ellenség nem látott beléjük s így tűzhatását gyengítették, de viszont régi békenevelésünk szerint védőállásul alkalmatlanok voltak.

Mindezekből azt látjuk, hogy amilyen sorsdöntő fontosságú a stratégiai terv, és vele együtt a döntés helyének és irányának stratégiailag helyes megállapítása, annyira nem életbevágó a harcászati elhatározásnál valamely egyedül boldogító iránynak kutatása. Sokkal fontosabb az, hogy minden hadiakcióhoz erőinknek lehető maximumát egyesítsük, és hogy ennek az erőnek teljes és egységes érvényesülése mellett, *lökőerőnk felesleges véráldozat nélkül, helyi túlerővel a döntés kivívásáig érvényesülhessen.* Teljesen mindegy, hogy lökésünk átkarolást vagy áttörést eredményez; mindegy, hogy hegyen vagy völgyön érvényesül-e, a fontos az, hogy az erő alkalmazása olyan eredménnyel kecsegtessen, amelyet a vezetés a hadművelet folyamán döntő sikerré szélesbíthet. *Ehhez azonban a rátermettségen kívül pozitív katonai tudás és rendszeres nevelés szükséges.*

Végül még felemlítem, hogy a harc minden mozzanatában *a csapat belértéke* is fontos szerepet játszik és hogy a harci eszközök nemcsak számban, hanem erkölcsi értékben is mérlegelendők. Egy cseh hadosztály, vagy cseh üteg semmiesetre sem volt olyan érték, mint egy hasonló magyar, vagy német egység. Ezzel mindazt felemlítettem, amit a hadi tapasztalatok alapján „*rendszer*“ és „*szellem*“ dolgában fontosnak véltem.

Forrásművek:

Leinveber: Mit Clausewitz durch die Rätsel und Fragen des Weltkrieges.

Th. von Bethmann Hollweg: Betrachtungen zum Weltkriege.

Otto von Moser: Ernsthafte Plaudereien über den Weltkrieg.

E. Kabisch: Streitfragen des Weltkrieges.

Otto van Moser: Kurzer strategischer Überblick über den Weltkrieg.

Conrad: Aus meiner Dienstzeit.

Függelék:

Angol veszteség a nyugati fronton összehasonlítva az ugyanazon szakaszban levő német veszteséggel.

Év	Anglia		Németország		Angol veszteség %-ban
	tiszt	legénység	tiszt	legénység	
1915	11,391	256,206	2,255	108,105	+ 140 %
1916	27,482	573,100	6,152	284,931	+ 110 %
1917	37,514	722,035	10,866	436,759	+ 70 %
1918	39,354	766,489	27,945	789,678	± 0 %
Összesen:	115,741	2.317,830	47,218	1.619,473	

A fenti példa plasztikusan mutatja be a hadvezetés és hadvezetés közti különbséget. Anglia és Németországnak egymással szemben működő hadseregei nagyjában hasonló viszonyok között harcoltak. Az ellenfelek felváltva támadtak vagy védekeztek; hasonló értékű fegyverekkel rendelkeztek és így, egyforma vezetés esetén, egyforma veszteségnek is kellett volna beállania. Sőt ismerve az angol haderő fölényes anyagi ellátását, a német veszteség egyforma vezetés esetén, nagyobb lehetett volna az angolnál. Hogy azonban Anglia — a svéd vezérkar fenti adatai alapján — aránylag sokkal nagyobb veszteséget szenvedett, mint német ellenfele, az egyedül utóbbi felsőbbséges had- és csapatvezetésének tudható be.

Mayer-Csejkovits Károly.

A CS. ÉS KIR. 29. TÁBORI VADÁSZZÁSZLÓALJ A KOMARÓWI CSATÁBAN (1914 AUGUSZTUS).

(Második közlemény.)

Gondolatmenetem most is ugyanaz, amelyet az első közlemény IV. fejezetében kifejtettem. Ennélfogva — főként augusztus 27-re vonatkoztatva — ezúttal is közlöm a felsőbb parancsnokságok kivonatos rendelkezéseit, leírom a 24. vadász-zászlóaljnál valóban megtörtént eseményeket s végül felsorolom mindazokat a jelentéseket, amelyeket dandárunk a hadosztályparancsnokságnak, az utóbbi pedig a VI. hadtestnek küldött.

V.

A felsőbb parancsnokságok intézkedései így szólnak: A „Hadseregfőparancsnokság augusztus 27-re támadást parancsolt Cholm irányában".[1]

A 4. hadsereg parancsnoksága még aug. 26-án 10 h 30 után Op. 91/34. sz. alatt a következő parancsot adta ki: „A VI. hadtestnek augusztus 27-én Komarów-Tyszowcze vonalát kell elérnie. A Wittmann-lovashadtestnek (6. és 10. lovashadosztály) északra kell előnyomulnia." (Ezzel a VI. hadtest jobb szárnya, a 15. hadosztály, védtelen maradt, ami ezen hadosztály későbbi katasztrófájának főoka lett.)

A VI. hadtest Op. 91/34. sz. alatt augusztus 27-én 4 h 30 délelőtt ezt rendelte el: „A 27. és 15. hadosztálynak a Zubowice-től délre és Sobol-tól északra fekvő magaslatokat kell elérniök."

Ezektől a parancsoktól teljesen függetlenül, a 27. hadosztály már augusztus 26-án 9 h 30 délután elrendelte, „hogy a csapatok lehetőleg foglalják el a werachanie-grodyslawice-i mélyedéstől északra levő magaslatokat". A hadosztály ezt a rendeletét jelentés alakjában augusztus 26-án 9 h 30-kor délután beküldötte a VI. hadtestparancsnokságnak.

*

A csapatok azonban mindezekről a parancsokról semmit sem tudtak meg. Azt, hogy minő mértékben volt erről a dandárparancsnok, Sterz ezredes, tájékoztatva, nem tudtuk.

[1] *Auffenberg-Komarów*, 295. oldal, 2. bekezdés.

27-én, hajnalban, a ◇ 278-on nyugvó 29. vadász-zászlóalj, alig néhány órai alvás után, ismét megmozdult. A szakasz- és századparancsnokok az állományokat ellenőrizték és körülbelül 4 h 15'-kor az utolsó hiányzó emberek is megkerültek, akik az előző napon, vagy az éjjeli menet alkalmával, elmaradtak volt.

Már itt említek meg egy olyan jelenséget, amely a háború egész tartama alatt észlelhető volt, azt ugyanis, hogy azok az emberek, akik nappal, sőt napokon át megtalálhatók nem voltak, bizonyos helyeken és meghatározott időpontokban mindig előkerültek. Az étkezési idő, a zsold kifizetésének napja, a kötözőhely és a vonat állomáshelye voltak ezek. Bizonyos volt, hogy a zászlóalj (századok) hiányzó emberei bármely időjárás mellett is, a jelzett időben és helyeken fellelhetők voltak, mert az anyagiak minden egyéb veszély érzetét elnyomták.

Augusztus 27-én alig hiányzott 2—3 ember, ezeket is megtaláltuk később a kötözőhelyen, mert előző napon, véletlen találatoktól megsebesülve, oda kerültek. A 26-án foglyul ejtett 5—6, nagyobbára lengyel nemzetiségű orosz katonát, a zászlóaljparancsnok a századosok jelenlétében kihallgatta. Kitudódott, hogy fegyverüket önként rakták le és mint elnyomottak, nem akartak Oroszországért harcolni. Azt is elmondották, hogy századaiknál arra is kitanították őket, hogy elsősorban olyan osztrák-magyar katonákra lőjjenek, akiken sárga lábszárvédőt látnak — tehát a tisztekre és tisztjelöltekre. Ebből is kitűnik, hogy az oroszok már a harcok kezdetén abból a helyes megítélésből indultak ki, hogy az olyan csapat, mely vezetőjét elveszíti, csakhamar veszít értékéből is.

A foglyok az orosz 5. hadseregből valók voltak és kellő fedezettel a 27. hadosztályhoz kísértettek.

Reggeli után a zászlóalj két vonalban sorakozott; a zászlóaljtörzs és géppuskásosztag ezek között foglalt helyet. E sorok írója a zászlóaljparancsnoktól kb. 4 h 30 délelőtt azt a szóbeli utasítást kapta, hogy az 54. dandárparancsnokságnak, mely valószínűleg Pawlówka faluban, vagy annak közelében tartózkodik, a zászlóalj készenlétét jelentse és további parancsokat kérjen.

Ez meg is történt. A dandárparancsnokot, Sterz ezredest, Lengyel 52. ezredbeli, vezérkarhoz beosztott főhadnagy és a parancsőrtiszt, Kanitz 15. huszárezredbeli tartalékos hadnagy kíséretében 4 h 45-kor délelőtt a szerző a ◇ 252-től északra az erdő szélén találta meg. Az urak éppen elolvasták volt a hozzájuk beérkezett utasítást és a teendőkről tanácskoztak. Ekkor a következő parancsot kaptam: „Az ellenség éjjel észak felé visszavonult. A Sterz-csoport, a 67. gyalogezred 2 zászlóaljá-

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR KÖNYVTÁRA.

val és a 29. vadász-zászlóaljjal, egyelőre a Jozefówka-Grodyslawice úttól délre lévő erdő széléig fog előnyomulni. A vadász-zászlóalj Michalów felé és a jobb szárnyon felderítést végez, valamint összeköttetést keres a keletre levő 60. gyalogezreddel. Az előnyomulásnál észrevett férfilakósok a vonal előtt tartandók, mert az oroszok megerősített állásokat már három hét előtt készítettek és ezeknek hollétét a lakosság igen jól ismerte. A 29. vadász-zászlóalj 6 órakor délelőtt a Pawlówkától 2 km-nyire keletre levő vadászlaknál kell lennie, olyan készültségi állásban, hogy három századával *nyugat* felé az erdőt átportyázhassa. Az 54. dandárparancsnokság egyelőre itt marad. A parancs teljesítése délelőtt 6 h 15-ig ide jelentendő".

Midőn a zászlóaljparancsnok kb. 5 h 15-kor ezt a parancsot megtudta, már csak éppen annyi ideje volt, hogy a zászlóaljat, három századdal és a géppuskásosztaggal útba indítsa. Az 1. század (Glasz szds.) visszamaradt. A századparancsnokok útközben a következő szóbeli utasításokat kapták:

„Helyzet mint fent. Az első század, kellő felállításban — arccal északra — a ◇ 278-on marad, összeköttetést tart jobbra (kelet felé) a 15. hadosztállyal, előre (északra) saját zászlóaljával és balra (nyugat felé) a 67. gyalogezreddel. A 2. század két szakasza elővéd (Schlesinger szds). Menetirány a Pawlówkától keletre levő mocsaras mélyedésen, a töltésen át a nevezett községtől 2 km-nyire keletre levő vadászlakig. Egy járőr Grodyslawicén át Michalów felé küldendő ki. Főcsapat (parancsnoka Prokupek szds) ½2., 3. század, géppuskásosztag (Truščeć szds), 4. (Karojlović) század. Utóbbi egy összekötő járőrt küld ki kelet felé a 60. gyalogezredhez."

A zászlóaljparancsnok törzsével és lovasított hírvivőkkel tájékozódás céljából a vadászlakhoz előrelovagolt. Itt találkozott egy Novotny nevő főerdésszel. 5 h 30-kor délelőtt Farkass alezredes a következő írásbeli jelentést küldötte el: „Elküldés helye: Vadászlak, Pawlówkától keletre; az elküldés ideje: 1914 VIII. 27. 5 h 30 délelőtt = 27. hadosztályparancsnokságnak = Novotny főerdész Grodyslawice-ből közli, hogy a 60. gyalogezred Pukarzów-ban hált; az ellenség (2—3 gyalogezred és tüzérség) tegnap Wozuczyn-ről Rachanie felé menetelt. Ma reggel a nevezett főerdész nem látott semmit. Farkas s. k. alezredes. = Átvétel helye: Magaslat Jozefówká-tól délre; az átvétel ideje: 1914 VIII. 27. 7 h 45 délelőtt; láttam: Sterz s. k."

Útközben láttuk az előző nap lezajlott harcok nyomait.

A zászlóalj először saját 4. századának harcterén haladt át. Egy kis szakadék szélén orosz fegyverek és hátizsákok

voltak összerakva, melyeket a 4. század előző este, a lezajlott csata után, ezen a területsávon talált és összehordott. A szakadékban részben összelőve, részben agyonütve feküdt egy orosz gyalogezred utászosztaga; a mocsár széléig még nehány orosz tüzér hulláját láttuk, kezükben még kis jelzőzászlókat tartva. A töltésen egy kozák feküdt lovával, majd az erdőhöz érve, egy orosz ezredzene hangszerei hevertek szerteszéjjel. Közben természetesen sok fegyver, szétszórt lövőszer és felszerelési tárgyak is. Mi azt következtettük a látottakból, hogy annak az orosz gyalogezrednek, amely augusztus 26-án itt harcolt, súlyos veszteségei lehettek.

Romok, üszkös gerendák jelezték azt a helyet, ahol a vadászlak állott. A sok szétszórt kötözőszercsomag és véres kötőszer bizonyította, hogy itt orosz kötözőhely volt (bizony igen rossz helyen!). A zászlóalj 5 h 45'-kor érkezett meg és gyorsan a következő állást foglalta el.[2]

Közben Farkas alezredes a következő jelentést írta: „Elküldés helye: Vadászlak, Pawlówká-tól keletre; az elküldés ideje 1914 VIII. 27. 2. sz. jelentés. = 27. hadosztályparancsnokságnak. = Előző jelentésem kiegészítésekép jelentem, hogy Nowotny főerdész még azt is közölte, hogy az ellenség Tyszówcze-nél éppúgy, mint Pukarzów-nál megerősített állásokat készített, az a lapály pedig, melyben a Huczwa patak folyik, nagyon mocsaras. = Farkas s. k. alezredes. A jelentést viszi a zászlóaljkürtös, Podobnik. = Átvétel helye: Magaslat Jozefówká-tól délre; az átvétel ideje: 1914 VIII. 27. 8 h 15 d. e." A zászlóaljparancsnok ezenkívül a szerzőt 5 h 50-kor délelőtt azon parancsal küldötte el, hogy a dandárparancsnoknak élőszóval jelentse a zászlóalj és az elkülönített 1. század helyzetét, továbbá a főerdész híreit.

Útközben ismét alkalmam volt a terepet végigszemlélni és a látottakat jól emlékezetembe vésni. Az 1. század helyzetét ugyancsak újból megnéztem. Sterz ezredest a már említett helyen (a Pawlówká-tól délre fekvő erdő szélén) találtam, és 6 h 15-kor a következő parancsot kaptam tőle: „A vadászzászlóalj az erdőt ne kutassa át, mert abban nincs ellenség. Az egész zászlóalj meneteljen észak felé és helyezkedjék el kellő felállításban annak az erdőnek északkeleti csücskében, mely a Jozefówka-Grodyslawice-Pawlówka községek között terül el. Arccal északra, az ellenség szemei és a repülők ellen védett helyeken. A parancs végrehajtása a dandárparancsnokságnak, mely addig Jozefówká-ra vonul, egy lovastiszt által jelentendő."

Az egész idő alatt erős ágyúzás hallatszott kelet felől.

[2] 5. vázlat.

Vagy a 15. gyaloghadosztálynál, vagy Wittmann lovashadtestjénél erős harcok folyhattak!

Visszatérvén a zászlóaljhoz, a dandár utasításait Farkas alezredesnek jelentettem, útközben jelezvén az 1. századnak, hogy csatlakozzék a zászlóaljhoz. Magát a zászlóaljat ugyanabban a helyzetben találtam a vadászlaknál, amelyben elhagytam volt. Az erdőbe kiküldött három felderítő járőr ellenséget nem talált, de aránylag sok fegyvert, eldobott lövőszert és felszerelési tárgyat látott.

A Grodyslawice-Michalów felé kiküldött hírszerző járőr sem látott az előbbi községig ellenséget és éppen útban volt Michalów felé.

A 15. hadosztályhoz kiküldött összekötő járőr Hopkie táján találkozott ennek a hadosztálynak egyes részeivel. A keletről hallatszó ágyúszó még nem volt szűnőben, sőt lassan mindinkább közeledett. Néhány nappal később megtudtuk, hogy az oroszok augusztus 27-én kb. 6 órakor reggel rajtaütésszerűen megtámadták a Wittmann lovashadtestet Tarnoszczyn-Posadów táján és különösen a 10. lovashadosztályt úgyszólván teljesen szétrobbantották. Az oroszok ezzel a sikerrel nem lévén még megelégedve, tovább hatoltak s a 15. hadosztály vonatát lepték meg Hopkie mellett. Tehát közvetlen szomszédunkat támadták meg.

Az 1. század beérkezése után az egész zászlóalj, kb. 7 órakor elindult. Előved a 2. század volt, míg a főcsapatban a 3., 4., géppuskásosztag és az 1. század menetelt. Útirányunk eleinte a Grodyslawicé-re menő dülőút volt, azután a magaslat déli lejtőjén (hogy az ellenség észre ne vegyen) az erdő széléhez meneteltünk, majd annak hosszában az erdő északkeleti csücskéig.

Délelőtt 8 óra tájban lehetett, midőn zászlóaljunk az 5. vázlatban látható helyzetben megpihent.

Ezzel, a Sterz-csoport jelentése értelmében, Sterz ezredes, dandárparancsnok első szándéka megvalósult, amennyiben a vadászzászlóalj a Grodyslawice-Jozefówka közötti útvonaltól délre eső erdő szélét elérte.

Minthogy a szerző a dandárparancsnokság tartózkodási helyét jól ismerte, ismét, immár harmadszor, azt a megbízást kapta, hogy a zászlóalj helyzetét jelentse, továbbá azt is, hogy a kelet felől erősen hallatszó ágyúzásból ítélve, ott igen heves és erős harcok folyhatnak, azonkívül, hogy a zászlóalj most egy hírszerző járőrt tolt előre Grodyslawicé-n át Michalów felé és egy járőrt a Pawlówka-Hopkie völgyben az utóbbi község felé, egy járőrét pedig épp most igazítja el azzal a parancsal, hogy a 67. gyalogezreddel Jozefówka irányában összeköttetést keressen. További intézkedéseket kérünk.

5. sz. vázlat.
É
Kozia-Wola
Zwiartowek
Wozuczyn
18h-19h
17.v.
cs. és kir. 17.v.
20h-22h. zlj.
12h-17h30r
jelentett elő vonal
18h-tól
23h-VIII. 28. 6h
Michalów
Rachanic
Grodyslawice
7h45r-9h30r
Jozefówka
18h
16. t. á. ezr.
67. gy. ezr.
Sterz ddr. pk. csop-ja.
6h-7h
15. ho-hoz
Pawlowka
1. szd.
VIII. 26. éjféltől
Cs. és kir. 29. v. zlj.
27. 5h15r-ig
Typin
Gródek
Mérték 1:75000
1000m. 500 0 1 2 3 km.
1000 500 0 1 2 3 4000

Minthogy a dandárparancsnokot már nem találtam előbbi tartózkodási helyén (erdőszél, Pawlówká-tól délre), tovább lovagoltam, az ágyúzással erősen megrongált Pawlówka községen keresztül, a 67-esek és 85-ösök előző napi borzasztó csataterén át Jozefówka felé. Délelőtt 9 óra tájban, közvetlenül a község előtti erdő szélén, rábukkantam a dandárparancsnokságra.

Mint a háború folyamán sok ízben, itt már a harcok elején tapasztaltuk, hogy milyen ügyességgel tudja az orosz az éj leple alatt ellenségével való érintkezését megszüntetni és a mögötte levő, már előkészített és megerősített állásokba visszavonulni.

Augusztus 27-én az 54. gyalogdandár szakaszában harcoló orosz katonát már nem észleltünk, a velünk szemközt levő haderők valószínűleg egészen a Komarów-Tyszowcze-vonalig vonulhattak vissza.

Miután a dandárparancsnoknak megjelentettem a vadászászlóalj helyzetét, utasítást kaptam, hogy mint a zászlóalj összekötőtisztje, egyelőre a dandárparancsnokságnál maradjak.

A dandárparancsnokság Jozefówka község keleti szélén tartózkodott, amikor, kb. délelőtt 10 órakor, észrevettük, hogy a Grodyslawice-i úton oszlopokba sorakozott katonák közelednek állásunk felé. Csakhamar felismertük a csapatot, a 29. vadászászlóalj volt, mely egész egyszerűen, *minden parancs nélkül,* elhagyta rendeltetési helyét és el se képzelhető okból nyugat felé vette útját.

A dandárparancsnokhoz hívott zászlóaljparancsnok azt jelentette, hogy mivel az ágyútüzelés kelet felől mindjobban erősödött, különösen Hopkie-Laszczów környékéről, elhatározta, hogy szorosabb kapcsolatot keres a 67. gyalogezreddel.

Minthogy az 54. dandárparancsnokságnak amúgy is az volt a szándéka, hogy ha a 67. gyalogezred és a 29. vadászászlóalj elérte a Jozefówka—Grodyslawice-i vonalat, *még tovább nyomuljon* észak felé. Farkas alezredes mindjárt helyben kb. 10 óra 10 perckor élőszóval azt a parancsot kapta, hogy a Jozefówká-tól Rachanie-ig épült töltésen meneteljen tovább és az utóbbi községtől északnyugatra fekvő, ◇ 280 magaslatra vonuljon és a csoportnak utána haladó zöme számára a Zwiartówek—Zwiartow-i magaslatok déli lejtőit foglalja el.

A parancs, azaz az előnyomulás megokolt volt, mert kevéssel azelőtt jelentette a 67. gyalogezred egy visszatért tiszti hírszerzőjárőre, hogy a △ 265 magaslaton, amelyről épp most jött le, ellenségnek nyoma sincs, sőt amilyen messze onnan elláthatott, semmit se észlelt. A járőr parancsnoka, egy had-

nagy, még azt is jelentette, hogy Rachanie füstölgő romhalmaz (amit egyébként messzelátóinkkal már megállapítottunk mi is) és hogy a lakosság vallomása szerint az ellenség az éjjel a Tyszowcze felé vivő országúton vonult vissza.

Amikor délelőtt 10 óra 30 perc tájban a vadászzászlóalj közvetlen Rachaine előtt volt, Farkas alezredes következőképen intézkedett: „Saját helyzetünket és az ellenség helyzetét már ismertettem. A 2. század (Schlesinger szds.) széles arcvonalban nyomul a △ 265 magaslaton át Zwiartówek felé. A tulsó lejtőn, a völgy előtt és a Zwiartówek-től délre eső majortól keletre kb. 1000 lépésnyire álljon meg, ássa be magát; Wozuczyn irányában pedig felderítést eszközöljön. A 3. század (Prokupek szds.) Rachanie-n, ◇ 246-on át a Zwiartówek-től délre levő majorig nyomuljon. Ez a század küldjön ki egy tiszti hírszerzőjárőrt Zwiartówek-en keresztül észak felé. Ez a járőr lehetőleg a következő völgyig nyomuljon előre. A 4. (Karojlović) század Rachanien, ◇ 280-on át a Zwiartów-i erdőkerülőház magasságáig megy, a 3. és 4. század az elért vonalban ugyancsak beássa magát, utóbbi az erdőkerülőház és major közötti lejtőn.[3] A 4. század Zwiartów irányában derít fel. Az 1. század és a géppuskásosztag, mint tartalék, a majortól délnyugatra levő erdőben marad. Az 1. század fenntartja az összeköttetést az elől levő három századdal és a nyugat felé az 53. dandárral. A lövőszeres állatok a tartalék mögött az erdőben maradnak. A lövőszeres oszlop és a kötözőhely a Rachanie-i kastélyhoz vonul. A zászlóaljparancsnokság a tartaléknál tartózkodik."

A századok körülbelül 11 órára elérték a kijelölt vonalakat, egy órával később már kissé kezdetleges lövészárkokban feküdtek az emberek. Ellenség nem mutatkozván, itt ezen a lejtőn, nagy hőségben, pihenés következett. A holtrafáradt legénység csakhamar mély álomba merült. A Gondviselés is belátással volt, mert bizony délután 6 óráig az egész szakaszon egyetlen lövés se dördült el.

Tőlünk keletre, a 15. hadosztálynál nem volt ilyen nyugalom. Az oroszok megtámadták vonatát s a hadosztály hátul levő zászlóaljaival heves küzdelmet vívtak. De nyugatról is hallottuk a tüzérség harcát; ez a 39. honvédhadosztálynál volt, mely az ismét előre tapogatódzó ellenféllel összekerülvén, később gyalogsági harcokat is vívott.

Mint összekötő tiszt még a dandárparancsnoknál voltam, így elég idő volt arra, hogy kellőleg körültekinthessek és tájékozódhassam. Jozefówka falucska utcáit úgyszólván eltorlaszolták az oroszok otthagyott lövőszerkocsijai. Ezek, részben

[3] 5. vázlat.

felborítva, nagy számban voltak láthatók, úgyszintén a szétszórt lövőszer és felszerelési tárgyak is. Az ellenség igen gyors iramban vonulhatott éjjel vissza!

Délután a 17. vadászzászlóalj érkezett meg Jozefówkára. Ez a zászlóalj tulajdonképen az 50. dandár-, 25. hadosztály-, II. hadtesthez tartozott, de gyalogos kisegítőcsapatként a Wittmann-lovashadtesthez osztották be. Ez a lovas hadtest azonban megszűnt (amint említettem, az oroszok a 10. lovashadosztályt teljesen szétverték), minélfogva a derék vadászok csatlakozást kerestek és találtak az útjukban levő első ép csapattestnél, az 54. dandárnál.

Azt a parancsot kaptam Sterz ezredestől, hogy a 17. vadászzászlóaljat, rövid (vízivásra szánt) pihenő után, a töltésen Rachanie-ig vezessem, majd ezen a községen keresztül a Tyszowcze felé vivő útra irányítsam. Maga a zászlóalj pedig azt a parancsot kapta, hogy az említett úton, a Woszuczyn—Michalów közötti mocsaras lapályon át hatoljon előre. Az országútnak és a ◇ 250-től ◇ 276-ra (Woszuczyn-től északra) menő dűlőútnak keresztezésénél pedig előörsi állást foglaljon el. A dandárparancsnok pedig a 29. vadászzászlóaljnak adott parancsát odamódosította, hogy ez a zászlólj a Woszuczyntól északra levő ◇ 276-ra vonuljon és ott foglaljon el előörsi állást, arccal észak felé. Ezzel az intézkedéssel a két vadászzászlóalj arra volt hivatva, hogy a Sterz-csoport éjjeli nyugalmát biztosítsa. A két vadászzászlóaljat elválasztó pont a ◇ 256 volt a Rachanie—Tyszówcze országúttól 1 km-re nyugatra. Ezen magaslat megszállása még a 29. zászlóalj feladata volt. A Sterz-csoport zöme a △ 265 körül tartózkodott.

Mindenesetre véletlen volt, de még később is gyakran megtörtént, hogy a vadászoknak kellett kemény napközi fáradalmak után a gyalogság nyugalmát biztosítani.

Rachanie-ben a szerző saját zászlóaljának segédtisztjével, Grohs főhadnaggyal találkozott, ki a 27. hadosztályparancsnokságtól jött az eligazítással. A 17. vadászzászlóalj útbaigazítása után Grohs főhadnaggyal együtt lovagoltunk zászlóaljunkhoz. Először a zwiartóweki majortól délnyugatra levő erdőhöz mentünk. Itt kellett volna lennie a zászlóaljparancsnokságnak, de bizony az egész tájon nem láttunk egyetlen vadászt se. Az elhagyott lövészárkok és egyéb nyomok azt bizonyították, hogy a zászlóalj itt *volt*. Zwiartówek egynéhány lakosa pedig azt mondotta, hogy egy csapat, kb. 6 órakor délután, a Woszuczyn-tól északra levő magaslatra vonult.

Mi tehát Zwiartówek—Kozia Wolá—Woszuczyn (kastély) falukon keresztül előre lovagoltunk és a zászlóaljat kb. 7 órakor valóban megtaláltuk a ◇ 276-os magaslaton, Woszuczyn-

tól északra. Körülbelül egy órája volt már ott, de hogy ki irányította erre a helyre, nem tudtam meg soha. Farkas alezredes éppen kiadta volt utasításait a meghálásra, biztosításra és felderítésre, melyeket azonban a Grohs főhadnagy által hozott eligazítás, tehát a 27. hadosztály parancsa, teljesen megmásított és feleslegessé tett.

Ez a parancs röviden azt tartalmazta, hogy a 29. és 17. vadászzászlóalj a △ 265 magaslat közelében háljon. Később részletesebben fogok róla megemlékezni.

Azokat az okokat, amelyek a röviden említett parancs kiadását szükségessé tették, nem ismertük. Amíg a zászlóaljparancsnok az eligazítást olvasta és a teendőkön gondolkodott, a ◇ 276-on levő vadászok egy ott talált orosz mozgókonyha körül foglalatoskodtak. A zászlóalj konyháit reggel 4 óra óta nem látták.

A szegény zászlóalj tehát ismét, éppúgy mint előzőleg, igen kellemetlen éjjelre számíthatott.

Felriasztása 7 h 15-kor történt, azután Woszuczyn-en keresztül az ettől 1 km-nyire, az országút mentén levő malomhoz menetelt.

Woszuczyn, különösen a kastély, egy nagy orosz tábori kórháznak adott helyet és százával feküdtek itt a sebesült orosz katonák, kiket az ellenfél a gyors visszavonuláskor, előző éjjel, egyszerűen otthagyott. Minden ház ki volt világítva, természetesen eszükbe se jutott a vadászoknak, hogy sebesült ellenfelükön bosszút álljanak. A hosszú háború alatt ellenségeink közül egyesek ennek éppen az ellenkezőjét cselekedték.

Már este 8 órakor egész sötét volt, mire a zászlóalj első százada (a 4. szzd.) az említett malmot elérte. A legénység annyira ki volt fáradva, hogy a zászlóalj az 5. vázlat szerinti helyzetben az út mentén egyszerűen lefeküdt és néhány perc mulva már mélyen aludt. Csupán a zászlóaljtörzs és az öt alosztályparancsnok virrasztott a malomnál. A 4. század azt a parancsot kapta, hogy önként vállalkozókból egy felderítőjárőrt állítson össze. A szerző irányította ezt a Vajna hadnagy parancsnoksága alatt álló járőrt a △ 265-re, azzal a parancscsal, hogy az ott tartózkodó Sterz ezredesnek jelentést tegyen, további utsításokat kérjen és végül a zászlóaljnak a biztosító övön való áthaladását megkönnyítse.

Körülbelül 9 órakor este néhány kocsi közeledését hallottuk Siemnice irányából. Rövid idővel később egy tüzér szakaszvezető jelentkezett Farkas alezredesnél, mondván, hogy az a néhány kocsi egyetlen maradványa a 15. hadosztály lövőszertelepének, melyet az oroszok, a hadosztály vonatával egyetemben, mai napon Hopkie—Wolka—Pukarzówska táján

megtámadtak és szétvertek. Kérdezte, hogy helyes úton van-e Rachanie felé, majd elkezdett sírni. Igenlő válaszunkra a kis oszlop folytatta útját, mi pedig azzal a tudattal és gondolattal maradtunk helyünkön, hogy valószínűleg a VI. hadtest jobbszárnyán az egyedüli ép és fegyverfogható csapat vagyunk.

Vajna hadnagy 10 óra körül érkezett vissza a járőrrel és kissé feldúlva jelentette, hogy a △ 265 körül levő előőrseink feltartóztatták és mivel nem tudták az ismertető jeleket (amelyekre azonban a legénységet naponta betanították), tüzeltek reájok. Az se használt, hogy tótul, mint a 29-es vadászok, akarták magukat megismertetni. A járőrnek csak nehezen sikerült, egy tereprészen hason kúszva, veszteségek nélkül visszatérnie.

Farkas alezredes erre azt határozta, hogy az egész zászlóaljjal egy oszlopban a △ 265-re menetel, már azért is, mert minden pillanatban várható volt a 17. vadászzászlóalj ideérkezése, ami a sötétségben zavart idézhetett volna elő. Nagy fáradságba került a legénységet talpraállítani. Mindamellett 10 h 30-kor megindult a zászlóalj a magaslat felé, élén a 4. századdal.

A szerző egy vakmerő és elszánt gyetvai fiút rendelt maga mellé és 2—300 lépésnyire a csapat előtt haladt. A zászlóalj úgy menetelt a sötétségben, hogy az egyes századok egymásután igen szorosan tömörültek és az élen haladókkal 5 lépésenkint, kis járőrökkel tartották fenn az összeköttetést. A △ 265 közelében a csapat élét egy egész előőrs, lövésre készen tartott fegyverrel, állította meg, de az ismertető jelek szabályos megadása és azon kijelentés után, hogy „krajani" — földiek vagyunk Losoncról, parancsnokuk, egy 67-es altiszt, tovább bocsátott, sőt 2 emberét vezetőül adta mellénk.

Tovább menvén nyugat felé, elhaladtunk a 67. ezred III. zászlóalja mellett és a △ 265 magaslatán, tömegállásban, éjjeli pihenőre tértünk. Ezen a napon immár harmadszor tettük ezt meg, de az annyira szükséges nyugalom még se köszöntött be egyhamar. A 67. gyalogezred, illetve annak géppuskás osztagai a málháslovakat, úgy látszik kellő felügyelet nélkül, lazán levert cövekekhez kötötték. Egyik-másik nyugtalanabb állat elszabadult, botorkált, majd vad futásnak eredt, csakhamar megvadultak az összes állatok és magukat kiszabadítva, ide-oda vágtattak. A következő pillanatban már eszeveszett zűrzavar keletkezett, valaki elkiáltotta magát, hogy „kozákok", mire a vak sötétségben most már lövöldözni kezdett a legénység. Csak néhány hidegvérű tiszt legerélyesebb közbelépése tudott rendet teremteni. Néhány perc mulva nem hallatszott már lövés, az

állatokat lassan elfogták, de éjfél mégis elmult volt, mire a nyugalom teljesen helyreállott.

A zászlóalj 27-én nem volt ütközetben, de a reggel 5 óra 15 perctől éjfélig tartó menet, az azzal járó biztosítás és a járőrök tevékenysége, az egész zászlóaljat, mely 26 óra óta meleg étel nélkül volt már, teljesen kimerítette.

Egy igen elszomorító hírt is kaptunk, azt, hogy az 54. dandárhoz beosztott Lengyel főhadnagy, az éjjeli zűrzavar hallatára, abban a hitben, hogy az oroszok csakugyan megtámadták a Sterz-csoportot, izgatottságának tetőpontján öngyilkosságot követett el.

Az elmondottak a 29. zászlóalj valóságos ténykedését vázolják ezen a napon.

A jelentések, melyeket Sterz ezredes és a 27. hadosztály parancsnoksága ezen a napon előljáróiknak elküldöttek, illetve adtak, a következők:

„27. hadosztály a VI. hadtestnek (amelyhez 7 óra 15 perckor délután érkezett). A 27. hadosztály harc nélkül elérte a Werachaine-től északra levő magaslatokat. (95/16 op. szám)."

Ez a jelentés megfelelt a valóságnak, csakhogy a nevezett magaslatokon a csapatok már reggel 7 órakor ott voltak, amiről a VI. hadtest csak 12 órával később értesült.

Továbbá: 126 Op. sz. VIII. 27-én 6 óra 35. perc. 27. hadosztály VI. hadtestnek, Tomaszów. — 1. A Sterz-csoport harcszerű biztosítással azt a területet bírja, mely Jozefówka (bezárólag) — △ 265 — major Zwiartówek-től délre egészen a Zwiartówek-től délnyugatra levő mélyedésig (ezt kizárólag) terjed. Mint biztosítócsapat Rachanie-be kerül a 17. és 29. vadászzászlóalj, valamint a hadosztályparancsnokság. — Az Urbarz-csoport a vele szemben álló ellenséget visszaszorítja és a Sterz-csoporthoz *csatlakozva*, a mélyedéstől (ezt bezárólag) a magaslatokon át — △ 275 — és tovább nyugatra, egész a sieleci kastélyig (ezt bezárólag) terjedő vonalban hál. Zwiartów-ba 2 zászlóalj kerül. — 2. A csapatok zöme táborozik és *minden oldalról* biztosítja magát éjjeli meglepetések, valamint lovastámadások ellen. (!) — 3. Az állások műszakilag lehető legjobban megerősítendők. — 4. Urbarz tábornok Zwiartów-ban, Sterz ezredes Rachanie-ben tartózkodik. — 5. Bolberitz ezredes, a 85. gyalogezred három zászlóalja Rachanie, Werachanie, Pawlówka és Jozefówka községekben hál stb." Ezekből a jelentésekből kitűnik, hogy a hadosztályparancsnokságnak halvány sejtelme se volt, hogy a 85. ezred egy zászlóalja a jelentés idejében, jobban mondva már órákkal azelőtt Zwiartów-ban volt. Alig készült el ez a jelentés, melyet a csapatok parancs-

ként kaptak s máris a következő *utóiratot* fűzték hozzá, mely az előző pontokban felsoroltakat alaposan megváltoztatta: „Tekintettel a harci viszonyokra, az Urbarz-csoport azt a magaslati vonalat tartja megszállva és erősíti meg, mely Werachanie-től északra, egészen a Rachanie—Zwiartów-i útig (ezt beleértve) húzódik, míg a Sterz-csoport csatlakozva, a ◇ 280 (Rachanie-től északnyugatra) — △ 265 — vonalat továbbiakban lekanyarítva, egész Jozefówka-tól keletre tartja megfelelően megerősítve. Urbarz tábornok csoportjánál hál."

Ez volt az az írásbeli eligazítás, melyet már előzőleg röviden említettem, mint azt a parancsot, melyet Grohs főhadnagy segédtiszt hozott a zászlóaljhoz. Az utóirat sem említi fel a 85. gyalogezrednek azt a zászlóalját, mely Zwiartów-ban volt.

És ez volt egyúttal a hadosztályparancsnokság jelentése a VI. hadtestnek 6 óra 35 perckor délután, mely jelentésnek a közben történtek eléje vágtak.

Az utóiratból látható, hogy a csapatok 3 km-el délebb vonalon háltak, mint tervezték.

A Sterz-csoport helyzetvázlata 27-én este, melyet a hadosztálynak beküldött, az 5. vázlatban pontozott vonallal van feltüntetve. Ebből a vázlatból kitűnik, hogy a helyzet mennyire hamisan lett lerajzolva, mert a 67. ezred III. zászlóalja legalább 2 km-nyire nyugatra volt és nem közvetlenül a Woszuczyn-tól délre levő hídnál. Azonkívül a helyzetvázlat még csak fel sem tünteti a 17. és 29. vadászzászlóaljat, ámber ezek is a csoporthoz tartoztak.

*

Mindezekből kitűnik, hogy a 27. hadosztály parancsnoksága egészen délután 6 óra 35 percig hamis feltevések alapján intézkedett.

Augusztus 28.

Ez a nap volt a harcok sorsára a legfontosabb.[1] A hadseregfőparancsnokság a XIV. hadtestet a 3. hadsereg alá rendelte; ezzel a VI. hadtest szárnyhadtest lett.

A IV. hadseregparancsnokság megparancsolta a VI. hadtestnek, hogy a birtokában lévő területet igyekezzék megtartani, mert nagyobb ellenséges erő előnyomulását jelentették.

A VI. hadtestparancsnokság csak délelőtt 8 óra 30 perc-

[1] *Auffenberg-Komarów*, 298. oldal, 5. bekezdés.

kor intézkedett a következő parancsban: „A VI. hadtesnek a megparancsolt vonalat [Tarnawatka—Rachanie—Hopkie] addig kell tartania, amíg József Ferdinánd főherceg csoportja és a XVII. hadtest bele nem avatkozik. — A 39. honvédhadosztály a 27. hadosztály bal szárnya mögé kerül. — 96/1 és 96/2 Op. szám."

A 27. hadosztály parancsnoksága, az éjjeli észnélküli zavar után, egyelőre nem volt megtalálható, tőle legalább semmi parancs sem érkezett.

Az igen kellemetlenül töltött éjjel után 4 órakor reggel heves ágyúszó keltette fel a △ 265 körül lenyugodott csapatokat. Az ágyúzás moraja keletről hallatszott. Közben megérkeztek a mozgókonyhák Rachanie-ből úgy, hogy az emberek végre meleg ételhez jutottak, melyet amúgy is elég soká nélkülöztek. A zűrzavar nagy rendetlenséget okozott a zászlóaljnál; a fokozódó ágyúdörgés gyors cselekvésre intett. A tisztek hamarosan rendet teremtettek, mindazonáltal a zászlóaljnak kb. 50 embere hiányzott, kik azonban később, Rachanie-ben, kisebb csoportokban megkerültek.

A növekedő világosságnál tudtuk csak megállapítani, hogy az éjjeli lövöldözés következtében nemcsak állatok, de emberek, főleg a 67. ezredbeliek, is megsebesültek. Érzékeny veszteség volt Lengyel főhadnagy halála.

Az erősen hallatszó ágyúzás azt az érzetet keltette fel valamennyiünkben, hogy a 15. hadosztálynál éppúgy, mint a megelőző napon is, nehéz harcok lehetnek.

De sokkal kellemetlenebbül hatott a tisztekre az „elkészülni" vezényszó utáni hír, hogy a zászlóalj *dél* felé vonul el, minthogy az oroszok bennünket az éj leple alatt félkörben körülvettek.

Körülbelül délelőtt 6 órakor megindult a zászlóalj,[5] élén a 4. századdal. Rachanie község lakói a házak mellett levő kertekben lyukakat ástak a földbe, hogy ágyútűz esetén azokba menekülhessenek az elmult éjjel; a △ 265 magaslaton történt lövöldözésnek is az volt a következménye, hogy a lakosság félelmében ezekbe a lyukakba bújt.

A zászlóalj eleje éppen a rachaniei kastélyhoz érkezett, amikor az egyik kertből hirtelen egy férfi tűnt fel és valami bombaszerű dolgot dobott a csapat felé. Ez meglehetős erős zajjal robbant fel és amint később kitűnt, szilánkjai néhány vadászt könnyen meg is sebesítettek. Ennek az embernek az árnyékát, aki éppúgy átöltözött orosz katona, mint orosz érzelmű paraszt is lehetett, a fák között egy ideig követtük, majd eltűnt a szemünk elől. Farkas alezredes a 4. század

[5] Lásd a 6. sz. vázlatot.

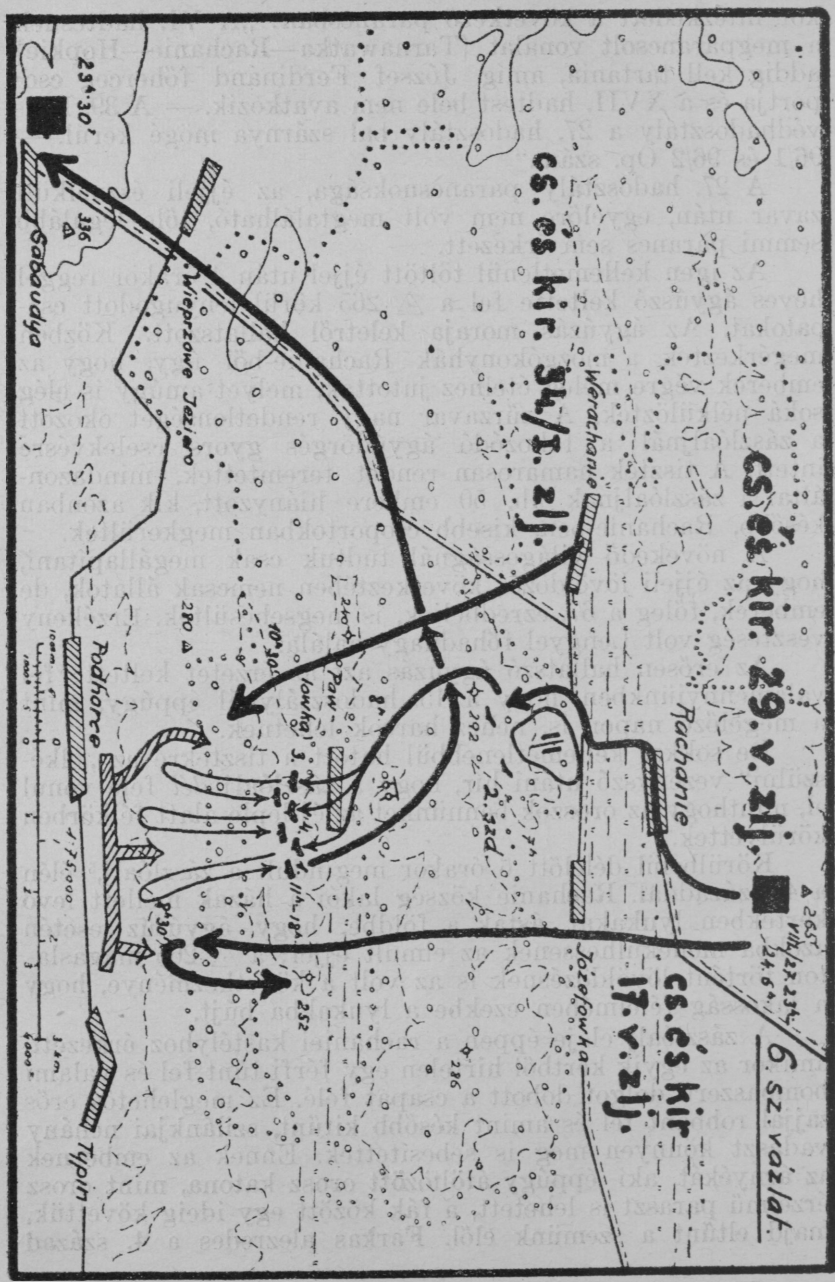
cs. és kir. 29. v. zlj.
cs. és kir. 34/I. zlj.
cs. és kir. 17. v. zlj.
6. sz. vázlat.
Rachanie
Werachanie
Józefowka
Wieprzowe Jezioro
Podhorce
Typin
Gabaudya
Pawlowka
23h30'
336
280
292
252
286
265
Vlh/27.23h
24.6h
1:75.000

embereiből rögtön őrjáratokat rendelt ki azzal a parancsal, hogy a közelben levő lyukakat vizsgálják át, különösen abban a kertben, melyben azt az embert utoljára látták. Ha az ott levő lyukból felszólításra nem jönne elő, lőjjenek. Az őrjárat a tettest ugyan nem találta meg, de hogy fegyvereit használta, azt hallottuk. Elvégre az aljas tett valamiképp rögtöni büntetést követelt, még úgy is, ha ez a büntetés 1—2 ártatlan lakost ért.

A zászlóaljat közvetlenül követte a hadosztály tüzérsége, mely a Rachanie feletti magaslatról jött, hogy új állásba menjen a Werachanie-től délkeletre levő ◇ 292 magaslaton. Megadott főtüzelő iránya Dél volt.

A vadászzászlóalj lassan ugyanerre a magaslatra menetelt. 2. századát a tüzérségnél fedezetkép hagyta.

Az oroszoknak augusztus 26-án ezen a magaslaton kötözőhelyük volt; vagy 50 sebesült még mindig itt feküdt.

A zászlóalj további útjában rémes látványt nyujtó terepen haladt. Ez Pawlówká-tól nyugatra volt. Százával feküdtek itt a hullák, legtöbbjük orosz volt, de azért sok volt a 67. és 85. gyalogezredbelieké is. Augusztus 26-án estek el ezek, amikor a ◇ 292 magaslatért harcoltak. A már harmadnapja temetetlen hullák borzalmas bűzt terjesztettek.

Pawlówkában a legtöbb ház földig leégett, csupán kéményeik meredtek jelként a magasba. Mindenütt fegyverek, lövőszerek és felszerelési tárgyak hevertek, néhány orosz gépfegyvert is láttunk.

Délelőtt 8 óra körül Pawlówkában kaptuk a parancsot, hogy támadást intézzünk a községtől 1 km-nyire délre levő erdő ellen. Ez a támadás a 29. vadászzászlóalj minden emberének bizonyára örökké emlékezetében marad. A legénység lerakta a bornyút, a zászlóalj gyorsan, egy vonalba állott és a hatodik vázlat szerint ment előre.

Az arcvonal előtt 50 lépésnyre 12 századkürtös haladt, a 4. század előtt Farkas alezredes, mellette a segédtiszt és a zászlóaljkürtös, utána a századparancsnokok egy vonalban, ezek mögött a 12 szakaszparancsnok, valamennyien kivont karddal. Mögöttük széles, széthúzott rajvonalban a legénység szuronyos fegyverrel.

A zászlóaljkürtös rohamra fújt, ezt a jelet a többi 12 kürtös egészen az erdő széléig szüntelenül ismételte. A kb. 1 km-nyi távolságot, a községtől az erdő széléig gyorslépésben és egy menetben, rövid néhány perc alatt tette meg a zászlóalj. Hogyha abban az erdőben csak egy ellenséges géppuskásosztag van, akkor a vadászok közül alig jutott volna csak egy is épen az erdő széléhez.

A szerencse kedvezett, mert a megrohant erdőben nem volt ellenség!

Lehetetlen elképzelni, hogy minő gondolatok járták át annak a 700 férfinak agyát a roham tartama alatt. Feltétlenül helytelen eljárás volt, tüzelés nélkül, tüzérségi előkészület, illetőleg segély nélkül így cselekedni, de a tett bátorságra vallott és a vadászok régi harci szellemét mutatta.

Alig hatoltunk az erdőbe, a 85. gyalogezred egy géppuskásosztagára bukkantunk, mely zászlóaljától elmaradt és meglapulva szemlélte a mi rohamunkat.

A 29. vadászzászlóaljhoz hasonlóan nyomultak a keletre levő 17-es vadászok előre.

Az erdő déli széléig kiküldött járőrök az ellenséget nem látták. Hiába volt a szép támadás és roham, a zászlóalj az erdőt harc nélkül elérte és annak déli szélét megszállotta.

Önként jelentkező gyetvai legényekből hírszerző járőrök indultak azzal a feladattal, hogy Podhorce községig hatoljanak. Ezek révén csakhamar megtudta a parancsnok, hogy Podhorce-ben ellenséges gyalogság van, Kol. Podhorce körül pedig az ellenség tüzérsége áll.

Délelőtt 8 h 30 körül erős ágyútüzelés érte a zászlóaljat. A kürtösök rohamra fúvása és járőreink, felkeltették az ellenség felderítésére kiküldött embereinek figyelmét. A következmény az volt, hogy az erdőt srapnelltűzbe fogták.

Saját tüzérségünk, mely a ◇ 292-őn állott, abban a hitben, hogy az erdőben oroszok vannak — ugyancsak ide lőtt. A srapnellek robbanása, a fákat érő szilánkok és golyók, a töredező és recsegő ágak azt a benyomást keltették az erdőben tartózkodó zászlóaljnál, mintha a pokolba került volna. Meg is hozta az eredményt, amennyiben a három század meglehetős veszteség után kénytelen volt parancsra fokozatosan elhagyni az erdőt. Elsőnek az 1., azután a 3. és végül a 4. század vonult vissza egész feleútig Pawlówka és az erdő között. A 17. vadászzászlóalj a ◇ 252 magaslatig vonult vissza. Ezen a helyen mind a két zászlóalj beásta magát. A 85. ezred géppuskásosztagát ezredéhez küldöttük vissza.

Délelőtt 10 óra lehetett, mire a zászlóalj előbb említett állását elfoglalta. Miután a szerző látta, hogy tüzérségünk az erdőt még mindig tűzben tartja, anélkül, hogy abban ellenség volna — elhatározta, hogy a zászlóaljparancsnok engedélyével felvilágosítja a tüzérséget. Tudta, hogy a ◇ 292-őn van a 16. tábori ágyúsezred I. osztálya Maresch őrnagy és a 6. tábori tarackosezred II. osztálya Wawrowszky őrnagy parancsnoksága alatt, kiket személyesen ismert.

Farkas alezredes nemcsak készséggel megadta engedélyét, hanem még szép arabslovát is felajánlotta. A szerző ezen

a lovon csakhamar elérte a ◇ 292 magaslatot. Az út egy része Pawlówká-tól északra az ellenség által belátott terepen vitt át, s természetesen srapnelltűzben állott.

Időközben azonban az ellenség követett bennünket és elérte a Pawlówkához legközelebb eső erdő szélét. A tüzérség észrevette ezt és ágyútüzét fokozottabb mértékben irányította az erdőre, illetve az erdő szélén fel-felbukkanó ellenségre.

Körülbelül d. e. 10 h 30-kor a 34. gyalogezrednek I. zászlóalja, az ezred régi zászlaját magasan lobogtatva, rohamot intézett az oroszok ellen, akik már előnyomulóban voltak, hogy a 29. vadászzászlóalj jobb szárnyát körülfogják. A rohamnak igen szép eredménye volt, kb. 200 orosz megadta magát, a többi holtan vagy súlyosan sebesülve feküdt az erdőben. Közben 11 óra lett.

A nap igen forrón sütött. A keletről hallatszó ágyúzás szünőben volt.

Ebben az időben a ◇ 292-ről láttuk már saját gyalogságunkat, amint kisebb-nagyobb csoportokban Michalów és Grodyslawice irányából Werachanie—Rachanie felé haladt. Nemsokára megtudtuk, hogy ezek a csapatok a teljesen szétvert 15. hadosztálynak részei voltak. Ezt a szerencsétlen hadosztályt az oroszok reggel 3 óra 30 perc körül támadták meg Pukarzów—Wolka Pukarzów körül. Erről később még röviden beszámolok.

A kellő biztosításban levő két vadászzászlóaljnak egész délután 5 óráig nyugalma volt, melyre a legénység — véleményem szerint — igen rászorult. Az emberek a harmadik, úgyszólván nyugalom- és alvásnélküli éjszaka után, már annyira ki voltak merülve, hogy harcképességük igen kérdéses volt.

A szerző még a ◇ 292-őn volt (délelőtt 11 óra körül), amidőn a két dandárparancsnok, Urbarz tábornok és Sterz ezredes ott időzött, arról tanácskozván, hogy mitevők legyenek, mert a 27. hadosztály parancsnoksága nem volt található. Mikor a szerző indulóban volt, hogy zászlóaljához visszamenjen, a két dandárparancsnoktól a következő parancsot kapta: „Százados úr egy huszártörzsjárőrrel és két lovas tábori csendőrrel az innét délnyugat felé vivő úton az erdészlakig, onnan a ◇ 299-őn (Wieprzowe Jezioro) át a △ 336 pontik, Sabaudya-tól északkeletre lovagol. Állapítsa meg: 1. hogy az erdőn áthaladó út mentes-e ellenségtől; 2. hogy a △ 336 magaslatot nem szállották-e meg az oroszok. Továbbá lovagoljon a VI. hadtestparancsnoksághoz Tomaszówba és jelentse a 27. hadosztály helyzetét, mivel a hadtesthez semmi egyéb összeköttetésünk nincs".

Miután a szerző még arra kérte az urakat, hogy erről az

utasításról értesítsék Farkas alezredest, délelőtt 11 óra 30 perckor kellő biztosítással elindult.

Az út, az erdőn keresztül is, ellenségtől mentes volt, éppúgy a ◇ 336 magaslat; a hadtestparancsnokságnál pedig igen örültek, hogy végre biztos jelentéseket kaptak.

A VI. hadtest naplójában augusztus 28-áról többek között ezt olvashatjuk: „1 óra délután. A 27. hadosztály helyzetjelentése délelőtt 11 óráról. — A hadosztály a Rachanie-től északra és délre levő magaslatokon tartózkodik. A 15. hadosztály részei Werachanie mellett gyülekeznek (96/21. Op. sz.). Ez volt az első hiteles jelentés, amely a 27. hadosztály helyzetéről megnyugtató felvilágosítást adott."

„1h 30 délután. — A Werachanie-i telefonállomás jelentése szerint a 27. hadosztály parancsnoksága még a Werachanie-től *északnyugatra* eső magaslaton van. Közvetlen telefonösszeköttetés nincs."

Délután 2 óra lehetett, amikor egy ökrösszekéren dr. Bardolff ezredes-dandárparancsnok egy törzstiszt kíséretében megérkezett Tomaszówba, kitől a VI. hadtest hiteles jelentéseket kapott a 15. hadosztálynál és a Pukarzów körül történtekről.

A szerző délután 4h 30-kor érkezett a ◇ 292-re vissza, ahol a helyzet teljesen változatlan volt. Néha-néha egy-egy ágyúlövés törte meg a csendet.

Kb. 5h 30 lehetett, midőn az egész lovastörzsszakasz kíséretében megjelent a 27. hadosztályparancsnokság, nagy port felverve a ◇ 292 tetején. Az orosz tüzérség ezt észrevette, mert alig múlt el néhány perc és lecsaptak az első lövedékek, mely körülmény a hadosztályparancsnokságot gyors elvonulásra késztette. A hadosztályparancsnokság az óvatosság legelemibb szabályai ellen vétett akkor, amikor lóháton és nagyobbb csoportban mutatta magát az ellenfél előtt. A háború további folyamán sok felsőbb parancsnokság az ellenkező végletekig ment, amennyiben sok kilométerrel maradt az arcvonal mögött és abban igen ritkán jelent meg. A hadosztályparancsnok jelenlétének okát csak később tudtuk meg.

A 27. hadosztályparancsnokság délután 2 órakor a ◇ 284 magaslaton volt Rachanie-től északnyugatra és ebben az időben olyan értelmű írásbeli parancsot adott ki, hogy a hadosztály csapatai a Tarnawatká-tól délnyugatra levő körletbe kerüljenek.

Ezt a rendelkezését azonban 4h 27-kor teljesen megmásította. A hadosztálynak a Tomaszów-tól közvetlen északkeletre levő körletbe kellett volna jutnia és valószínű, hogy a hadosztályparancsnok, mielőtt az erre vonatkozó parancsait kiadta, személyesen óhajtotta a jó kilátást nyujtó ◇ 292-ről a terepet áttekinteni és a helyzetet megítélni.

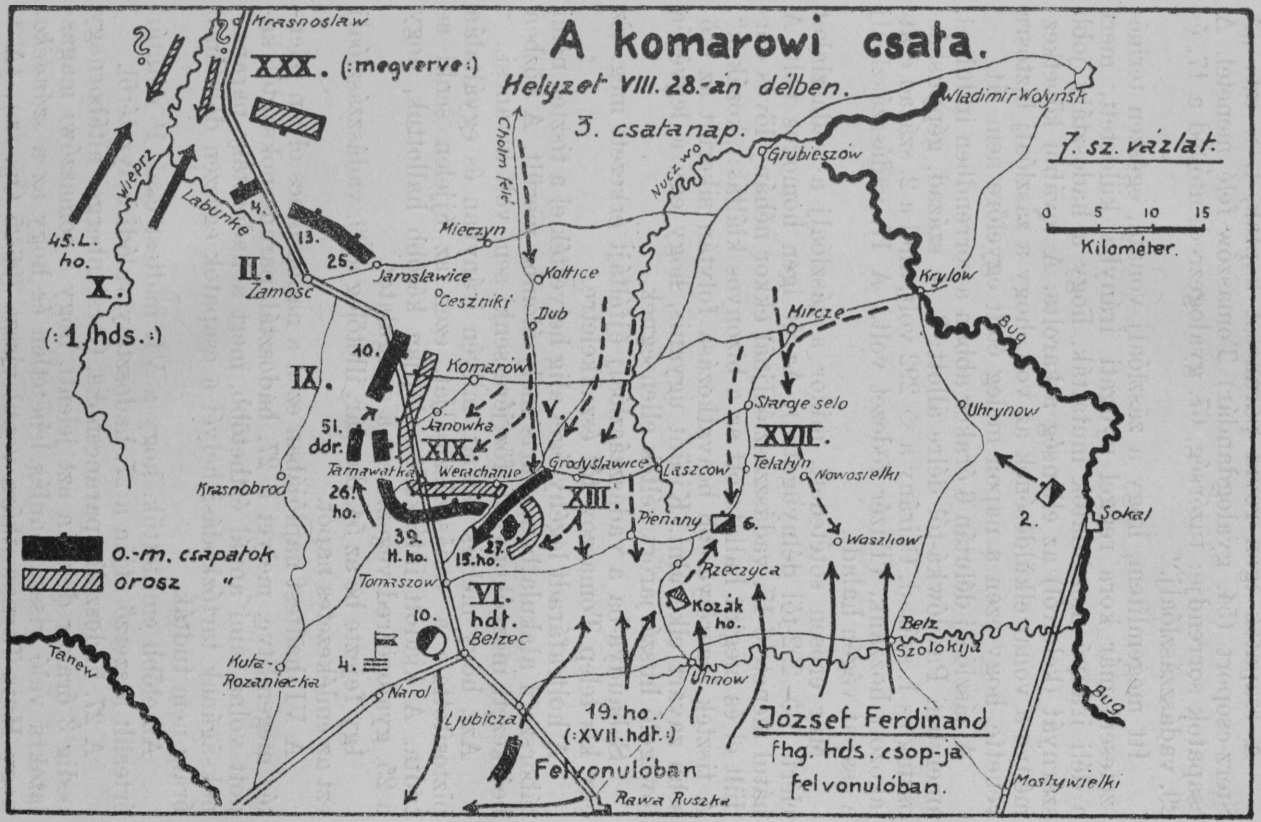

(*Auffenberg-Komarów c. könyvből.*)

A csapatok igen rövid parancsot kaptak, t. i. ezt: „A Sterz-csoport (54. gyalogdandár) Tomaszów-felé menetel. A csapatok sorrendje: tüzérség, 67. gyalogezred, utóvéd a 17. és 29. vadászzászlóalj."

Itt megemlítem, hogy a zászlóalj vonata, egészen természetesen, már kora reggel nyugati irányba küldetett, mert a déli irányú mozdulatok mutatták, hogy a hadosztály jobb szárnyát (keletről) az ellenség átkarolta. A további következménye a vonat elküldésének az volt, hogy a zászlóalj biztosra vehette, hogy ezen a napon meleg ételt egyelőre nem lát.

A zászlóalj délután 6 órakor abban a sorrendben indult el, amelyben Pawlówká-tól délre állott: 3., 4. század, géppuskás osztag és 1. század. Útirány a ◇ 292 volt, ahol a 2. század csatlakozott hozzánk. (Tüzér fedezet volt.) A 17. vadászzászlóalj a csapat végén haladt.

Már erősen sötétedett, mikor a zászlóalj a vadászlakot elérte (◇ 292-től délnyugatra). Az út igen homokos volt. A hátul menetelő 17. vadászzászlóaljnál ekkor néhány lövés dördült el és megint hallatszott az a bizonyos kiáltás: „kozákok". A tisztek legerélyesebb beavatkozása folytán sikerült az erősebb zavart elkerülni. Kitűnt ugyanis, hogy egy a legvégén lovagoló huszárjárőrt véltek ellenségnek.

Sabaudya-ba a vadászzászlóalj éjféltájt érkezett meg. Ez egy kis telep Tomaszow-tól északkeletre.

A holtrafáradt legénységet alig helyezték el a tisztek némi táborszerű alakulatban, máris mély álomba merült. A közben beérkezett mozgókonyhák főztjére senki sem volt kíváncsi.

Azt, hogy melyik csapat, milyen irányban és egyáltalán biztosította-e a vadászzászlóaljat, ezen az éjjelen senki se tudta. A kiadott intézkedés alapján később hallottuk, hogy a 25. gyalogezred végezte ezt a szolgálatot.

Így fejezte be az 54. dandár, illetőleg a 29. vadászzászlóalj ezt az emlékezetes napot.

A VI. hadtest naplójában ezen a napon nincs olyan jelentés megemlítve, melyet a 27. hadosztályparancsnokságtól kapott volna, ami annál érthetőbb, mert a hadosztály parancsnokságának tartózkodási helyét a csapatok egészen délután 3 óráig nem tudták.

Az előbb említettük, hogy a VI. hadtest csak 1^h délután értesült a szerző útján a 27. hadosztály valódi helyzetéről.

A 27. hadosztály parancsnoka, Gerstenberger altábornagy pedig 3 órakor délután azt jelenti, hogy a tomaszówi magaslatokra való visszavonulás lehetetlen és hogy az a *szándéka,* hogy Huta-Tarnawatkára vonul vissza (96/25 Op. sz.). (A 4. hadseregparancsnokságtól érkezett ugyanis délután 1^h 30-kor

egy olyirányú parancs, hogy a VI. hadtest Tomaszów körül tartja magát.)

A 27. hadosztályparancsnokság azonban már délután 2 órakor, tehát egy órával korábban, adta ki parancsát[6] a Tarnawatká-tól délkeletre eső körletbe való visszavonulásra. Délután 4h 15-kor azt jelenti a 27. hadosztályparancsnokság a VI. hadtestnek, hogy Huta-felé vonul vissza, de 4h 27-kor, tehát 12 perccel később, kiadja a csapatoknak azt a rendeletet, hogy a Tomaszów-i körletbe meneteljenek.

A parancsok ilyen igen ingadozó volta rendkívül furcsán hat és sajnos, semmiképp sem válhatott a csapatok javára.[7]

Karojlović Oszkár.

[6] Melyet azonban az 54. dandár csapatai nem kaptak meg, tehát nem is teljesítették.

[7] A komarówi csatát a 7. vázlat mutatja.

MAGYAR HADTÖRTÉNELMI EMLÉKEK A KÜLFÖLDI MÚZEUMOKBAN.

(Tizedik közlemény.)

XXV. Turin. *Armeria Reale, olasz királyi fegyvergyüjtemény.*

Carlo Alberto király 1833-ban elhatározta, hogy a többi európai fővárosok mintájára egy fegyvertárat alapít, amelyben egyesíti az olasz nemzet és a savoyai királyi ház hadtörténelmi emlékeit.

Az előmunkálatokkal *Seyssel d'Aix Viktor* grófot bízta meg, aki a királyi ház, a hercegek, a kiváló hadvezérek, s a főnemesség régi fegyvereit, a turini és génuai királyi arzenálokban felhalmozott anyagot, valamint az olasz hadsereg összes felszerelési anyagának és a tüzérség ágyúinak modelljeit egybegyüjtötte s kiegészítve azt *Sanquirico Sándor* milanói festő híres régi fegyvergyüjteményével, a fegyvertárnak, a festőtől, aki azt ecsetével díszítette, *Beaumont Galeriának* nevezett rotundájában felállította s ő neveztetett ki 1837-ben az Ameria Reale első igazgatójává is. Midőn pedig 1839-ben sikerült a királynak a gróf *Martinengo* családnak bresciai palotájában őrzött régi családi fegyvergyüjteményét megszerezni, amelyben a milanói és bresciai világhírű fegyvermíves mesterek és fegyverkovácsok[1] középkori és renaissance-kori legszebb művei foglaltattak, ezzel a turini fegyvertár valóban elsőrangú királyi fegyvergyüjteménnyé lett, amelyet azután *Carlo Alberto* után *Viktor Emánuel* és *II. Umberto* király, a tábornoki kar, a főnemesség s maga az olasz nemzet is ajándékaival folytonosan gyarapított.

[1] *Angelucci Angelo:* Catalogo della Armeria Reale. Torino. 1890. n. 8-r. Képekkel. 609 l. *Bertoletti A.:* Artisti Lombardia Róma. Milanó, 1881. *U. a.* Artisti di Mantova, 1885. *Angelucci Angelo:* Arti ed Artisti in Piemonte. Rivista di Italiana, 1868. *Vasari G.:* Le vite de piu eccellenti Pittori. Edit. Milano, 1880. *Semper H.:* Donatello, seine Zeit und Schule. Wien, 1875. *Morigia P.:* Historia dell Antichita di Milano. Venezia, 1592. *Angelucci Angelo:* Documenti inediti. Torino, 1869. *Wendelin Boeheim:* Meister der Waffenschmiedekunst vom XIV. bis ins. XVIII. Jahrhundert. Berlin, 1897. *U. a.:* Werke Mailändischer Waffeschmiede. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen Wien. Bd. IX.

A gyüjtemény tudományos rendszere, rendezése s felállítási módszere, mint a legtöbb ezen kori európai gyüjteményé, a párizsi tüzérségi múzeum mintájára készült.

Az egész múzeum három főcsoportra oszlik. Az I.-ben vannak az őskori, tehát a kő-, bronz- és vaskorszaki, valamint az antik római fegyverek. Ezek között különösen feltűnnek a remek etruszk és római bronzsisakok.

A II. főcsoportba vannak, 13 alcsoportba sorozva, az összes közép- és újkori fegyverek; míg a III. főcsoportot a hadi lobogók, a tüzérségi és egyéb modellek s vegyes tárgyak képezik, végül pedig három sorozatban a három legutóbbi uralkodó házi és hadi emlékei vannak kiállítva.

A fegyvertárnak kétségtelenül legbecsesebb része a B. csoport, melyben 50 teljes vértezetet találunk, részben a lóvérttel együtt s amelyek a XV. századtól a XVIII. századig terjedő időből valók s van közöttük több gyönyörű gótikus páncél is. Ebben a sorozatban kiválik *Ascanio Maria Sforza Visconti* bíbornok milanói munkájú teljes lemezpáncélja a lóvérttel együtt a XV. század végéről, *Emanuele Filiberto* herceg lovagi vértezete a XVI. század második feléből, *Negroli Giovani Paolo* milánói mester munkája, a 19. számú tökéletes csúcsívesformájú s páratlan szép fenntartású teljes vértezet a XV. század második feléből, *Francesco Martinengo Colleoni*nak, *Malpaga grófjá*nak, *Emanuele Filiberto*- hadvezérének a XVI. század második feléből való művészi díszítményekkel borított vértezete, *Lynar* grófjának, Rocco *Guerrini*nek hasonló díszes tornavértezete, *I. Carlo Emanuel*nek feketére futtatott egész páncélja s *Emanuele Filiberto* hercegnek a XVII. század elején *Orazio Calino* bresciai fegyvermíves által készített vértezete.

A C. alcsoportban 280 félvértezet, mell- és hátvért és egyéb vértrészlet van kiállítva. Ezek között ismét elsősorban válik ki a gróf *Martinengo*-féle fegyvertárból származó s *I. Antonio* tulajdonát képezett antik félvértezet, a XVI. századból. Régi római vértezet mintájára készült mesteri munka, továbbá egy díszvértezet a XVI. század második feléből, melynek sisakja frigiai sapka formájára készült, *III. Carlo Emanuele* és *III. Vittorio Amadeo* mellvértje s *Pietro Antonio Martinengo* díszmellvértje.

A D. alcsoportban lóvértrészletek és sarkantyúsorozatok vannak, míg az E. alcsoport a védőfegyverek közül a sisakokat mutatja be a XIII. századtól kezdve. A 157 sisak között az olasz renaissance művészet legszebb vasmunkái láthatók. Az F. alcsoportban 130 pajzs van, jobbára szintén nagyértékű művészi munka. Mindannyi közül kiemelkedik *V. Károly császár* pajzsa, az olasz művészet aranyszázadából. Remek

történelmi tárgyú domborművei és mesteri vésnöki munkái miatt némelyek *Benvenuto Cellini*nek tulajdonították, míg újabban kimutatták, hogy a *Negroli*-testvérek, milánói fegyvermívesek készítették, akik különben is rendesen dolgoztak a császárnak.

A szálfegyverek közül a G. alcsoportban találjuk a XII. századtól kezdve a pallosokat, egyenes kardokat, a spanyol és olasz tőrkardokat és szablyákat, összesen 375 darabot. A H. alcsoportban 239 kurtafegyver, török kések, jatagánok és handzsárok, az I. csoportban fokosok, harci fejszék, buzogányok, 128 darab, a J. sorozatban a szálfegyverek közül 435 dárda, lándzsa, alabárd, couse, partizán, nyárs és sponton, az L. alcsoportban golyóvetők, kéz- és számszeríjak, 125 drb. találtatnak, míg az M. sorozat 149 darab fegyverrel a tűzilőfegyverek, a puskák fejlődését tünteti fel s ezzel kapcsolatban az N-betűs csoportban a kézi lőfegyverek másik főfaja, a pisztolyok, lőpor- és tölténytartók, puskatámvillák és szuronyok szerepelnek 208 számmal.

Az *Armeria Reale* magyar hadtörténelmi vonatkozású emlékei a következők:

1. *Gyalogsági állópajzs*, fából, hosszúkás, fölül lekerekített négyzetalakkal, közepén kiemelkedő háromszögletű széles bordával, amely felső végén kiugró csúcsos orrt képez. A pajzs fölülete durva vászonnal van kívül bevonva, belül pedig erős bőr fedi. A külső felület temperafestékkel van bevonva, melyen a pajzs közepén ezüst alapon, ennek felső részében stilizált felhők között egy gótikus vértbe öltözött vitéz halad jobbra, baljában háromszögletű lobogót, melyen a sugárzó felkelő nap látszik s jobbjában címerpaizsot tartva. A vértes alatt egy harántszalagon rozetták által elválasztott minusculás felirat, ez alatt pedig W. monogramm van festve. A pajzs szélén 5 cm széles mondatszalag fut körül, szintén minusculás felirattal. A lovag által tartott címerpaizs vörös mezejében három aranycsőrű és lábú ezüsthattyú áll. Ez a *Schwanen* német és a *Dounin* lengyel nemesi család címere. A feliratok csehnyelvűek s Cseh- és Lengyelország védszentjéhez, Szent Vencelhez intézett könyörgések. A hosszúkás alakú pajzs belső oldalán erős szíjból fonott keresztalakú fogantyú van alkalmazva. Magassága 1 m 18 cm, szélessége 63 cm. Súlya 10 kiló. E pajzsot 1843-ban Frigyes porosz herceg ajándékozta Carlo Albertónak és így került az a turini királyi fegyvergyüjteménybe.

Bátran tekinthetjük e pajzsot Mátyás király fekete serege gyalogsága pajzsának. A fekete sereg tudvalevőleg túlnyomólag cseh és lengyel zsoldosokból állott, kiknek egyelőre meghagyta fegyverzetüket, tisztjeiket, sőt vezénynyelvüket is.

Az állópajzs ezen formáját tehát a csehek hozták divatba nálunk. A német császárral folytatott háborúkban azután könnyen kerülhetett, mint hadizsákmány, pajzsunk Németországba s utóbb a porosz királyi gyüjteménybe.

Mátyás király testőrségének tökéletesen hasonló, de a hollós Hunyady és Magyarország címerével díszített pajzsai vannak a Bécs városi történelmi és a Magyar Nemzeti Múzeumban.[2]

2. *Félvért,* nehéz síma vasból. Áll mell- és hátvértből. Az előbbinek közepén kissé kiemelkedő borda látszik, amelyen vésett lombdíszítés fut végig, a jobboldalon pedig stíriai Mária-Cellben látható Mária képe a gyermek Jézussal s körülötte angyalok vannak bevésve. A hátvért síma közepén vésett lombdíszítéssel. A hátvértet két zöld bársonnyal borított és ezüst paszománttal szegélyezett vállszíjjal és egy ugyanolyan mellszíjjal lehet a mellvérthez kapcsolni. A vérteket használatbavételük előtt mindig megpróbálták, hogy a golyólövés nem megy-e rajtuk keresztül. A mellvérten elől két ilyen golyópróba horpadása látszik. A vért magassága 41 cm, átmérője 31 cm, súlya 12 kg és 700 g.

E félvért *Savojai Eugén hercegé* volt, akinek Magyarország a török járom alóli felszabadítása szempontjából nagyon sokat köszön, miért is fegyverei, amelyeket a hős herceg a magyarországi török háborúkban viselt, méltán sorozhatók a magyar hadtörténelmi emlékek közé.[3]

3. *Pisztoly.* (Egy pár.) Előrecsapó kovás szerkezettel, hengerded felső részén laposra csiszolt és kékre futtatott csővel, mely célgömbbel és irányzékkal van ellátva. A cső lőporkamrája felett hosszúkás négyzetben COMA aranyozott bélyeg van beütve, míg a vésett díszítésű ágyazat előrésze vésett és aranyozott sárgarézfoglalványokkal felszerelt. A mérsékelten hajlott tusa hasonló mívű tusaborítóval bír, nyakán pedig *Savojai Eugén herceg* címerét látjuk, az aranygyapjas rendjellel körítve. A szerszámlemezen a fegyverkovács neve: *FelixMeier in Wien* van bevésve. A cső hossza 37 cm, ürátmérője 16 mm, súlya 1 kiló 200 gramm.[4]

Ezenkívül még két pár pisztolyát őrzi e fegyvermúzeum a hős hercegnek. Az egyik damaszkcsövű, arannyal bevert

[2] *Angelucci A.:* Catalogo Serie F. 1. 199 l. és *Dr. Szendrei János:* Magyar hadtörténelmi emlékek, 1896. 176 l. Képpel.

[3] *Angelucci A.:* Catalogo. Serie C. 38. bis Serie B. 11., továbbá: *Reale Armeria* di Torino. Venezia, 1880. Folió. 23. tábla és *Szendrei* i. m. 420. l. Képpel.

[4] *Catalog.* Serie N. 57, 58. *Szendrei* i. m. 420. l.

arabs feliratú s niellóval díszített ezüstveretű keleti munka, a másik pedig francia munka.[5]

4. *Tőrkard.* Markolata aranyozott és vésett bronzdíszítményekkel. Hossza 91 cm. Szintén *Savojai Jenő herceg* fegyverzetéhez tartozik.[6]

5. *Kengyel* (egy pár), vésetekkel és ezüstözéssel díszítve. Magyar forma. Ugyancsak a hős herceg felszereléséhez tartozott.[7]

6. *Mellvért,* mely középen kiemelkedő éllel bír. Rajta vésett és aranyozott díszítmények, Gabriel arkangyal, török fegyvertrófea, középen sugaraktól körülvéve, hármas halmon Magyarország címerének kettős keresztje s alatta: IN HOC SIGNO VINCES felirat van bevésve. A hármas halomból kiemelkedő kettős kereszt és ez a felirat XVIII. és XIX. századi magyar huszárszablyákon gyakori.[8] A XVII. század végéről.

7. *Magyar rohamsisak.* Fényezett csiszolt vasból. A sisaksapka félgömbalakú, síma, míg a széleit két cm széles domborúan kivésett lombdísz ékíti. Hasonló díszszalag fut végig a sisaksapka közepén, az ellenző és rákfarkas nyakvért, valamint a halántékvértek szélén is. Az orrvédő háromszögalakú lemezben végződik. A belül bőrrel bélelt halántékvérteken egy-egy kis bojtban végződő kötőzsinór lóg le. Magassága 13 cm, átmérője 22 cm, súlya 3 kiló. XVII. század.[9]

8. *Magyar rohamsisak.* Kékre futtatott vasból, félgömbalakú sisaksapkával, amely aranyozott rozettákkal és gömbölyűfejű szegekkel van díszítve. A rákfarkas nyakvért széles, oldalt kiterjedt négy lemezből áll. Az orrvédő vas, amely mozgatható és csavarral rögzíthető, alul háromszögű lemezt képez, amely fölül kikanyarított. A sisakormon esztergályozott acélgömb szolgál díszül, hátsó részén pedig 5 cm magas forgótartóhüvely van megerősítve. A halántékvértek közepe kiemelkedő háromszöget képez, amely sárgarézfejű szegekkel kivert. Magassága 13 cm, átmérője 22 cm, súlya 3 kiló. XVIII. század eleje.[10]

9. *Magyar rohamsisak.* Csiszolt vaslemezből kovácsolva. A sisaksapka kevéssé kiesúcsosodik és tizenhatbordájú kúpszeletre oszlik. A bordák köze csatornát képez. A sisak tetejét sokágú aranyozott csillag és turbánalakú gomb díszíti, míg

[5] *Catalog.* Serie N. 59, 60, 61, 62.
[6] *U. o.* Serie N. 211.
[7] *U. o.* Serie D. 93, 94.
[8] *U. o.* Serie C. 88.
[9] *Catalog.* Serie E. 121. és *Szendrei* i. m. 419. l. Képpel.
[10] *U. o.* Serie E. 119. és *Szendrei* i. m. 423. l. Képpel. Valamint *Reale Armeria* di Torino. Venezia, 1880. Folió. 36. Tábla.

alapján egy kidomborodó keskeny szalagon gömbösfejű szögek vannak beverve. A 9 cm széles ellenző két lemezből van összeszegezve, úgyszintén a nyakvért is. Az orrvédő 22 cm keskeny, hosszú vaslemez, amely alsó végén aranyozott stilizált liliomot képez. Magassága 16 cm, átmérője 19 cm, súlya 1 kiló 600 gramm.[11]

10. *Magyar rohamsisak.* Fényezett síma vasból. A sisaksapka tizenhat kúpszeletre osztott félgömböt képez, amely két darabból van összeszegecselve. A kissé hajlott orrvédővas alsó része két fölfeléálló félkört képez. A félköralakú rákfarkas nyakvért egészen az ellenzőig terjed és a három trapezalakú halántékvértlemezt részben befödi. A halántékvértlemezek álladzószíjjal vannak öszekötve. A sisaksapka kúpszeleteinek alapját tojásdadalakú dudorok díszítik. Magassága 14·5 cm, átmérője 20 cm, súlya 1 kiló 700 gramm. XVII. század vége.[12]

A magyar rohamsisaknak ez a négy típusa tulajdonképen a XVI. századi keleti formájú Zrinyi-sisakból fejlődött ki a török háborúk alatt s nálunk a horvát karabélyosok használták, mint azt már az összes ilyen sisaktípusok felsorolása mellett, ezek leggazdagabb tárházának, a gráci Landeszeighausnak ismertetésénél láttuk.

Tőlünk vették a XVII. századtól kezdve a XVIII. század végéig az összes európai nemzetek dragonyosai a magyar rohamsisakot éppúgy, mint a huszárságot. Nemcsak I. Lipót alatt az osztrák dragonyosok, hanem 1643-ban XIV. Lajos karabélyosai és általában a francia dragonyosezredek is. És mindamellett külföldi gyüjtemények katalógusai erről semmit sem tudnak, vagy csak hallgatnak róla.

11. *Szablya.* (2 darab.) A XVIII. századi osztrák és magyar lovasság több ezredének felszereléséhez tartozott. A 96 cm hosszú penge egyik oldalán egy osztrák dragonyos lovas alakja, a másikon az osztrák címer s a következő feliratok vannak bevésve: *Vivat Carolas Sechstus* (így) és *Vivat Printz Eugénius.* Markolata és verete aranyozott réz.[13]

12. *Szablya.* Pengéjén az osztrák címer és a császári korona alatt M. T. és C. F. betük: *Maria Theresia—Caröli Filia* van bevésve.[14]

13. *Zászló.* Háromszínű. Az önkéntes magyar gyalogságé volt. Rajta a Szent István koronájával fedett magyar címer.[15]

14. *Lovaszászló.* Háromszínű. Az Olaszország mellett har-

[11] *Catalog.* Serie E. 122. és *Szendrei* i. m. 424. l. Képpel.
[12] *U. o.* Serie E. 123. és *Szendrei* i. m. 425. l. Képpel.
[13] *U. o.* Serie G. 155. és 275.
[14] *Catalog.* Serie H. 35.
[15] *U. o.* Serie O. 171.

colt önkéntes magyar lovasságé volt. Egyik oldalára a magyar, a másikra a savojai címer van arany- és ezüstdíszítmények között reáfestve.[16]

15. *Lóvértezet.* Csiszolt vaslemezekből vert, vésett és aranyozott munka, valamely XVI. század második felében élt neves bresciai fegyverművesmester műve. A ló nyakát sodronypáncél fedi, hátán alacsonykápájú és támlájú magyar nyereg van, melyről papucsos török kengyel lóg alá, melynek oldalait bevésett perzsa stílű díszítmények ékítik. Erre, valamint az összes e gyüjteményben levő hasonló kegyelekre azt mondja a leíró katalógus, hogy „magyar nyereg", staffa ungheresca. Az egész vértezet *Martinengo Girolamo* gróf tulajdona volt.[17]

16. *Kengyelek.* (Három pár és három fél.) Vasból, részben aranyozott rézből. Mindannyit *„staffe all'ungherese"*-nek mondja a leíró katalógus. Egy példány leírását következőkben adjuk: Lapos négyszögletes talpú, úgynevezett papucsos kengyel (sim-rikab). Talpallóját, Salamon-pecsétjét ábrázoló (mühiir-i szülejman), áttörtmívű díszítmény ékíti. Szárai háromszögalakúak. E szárak oldalai vékony, keskeny párkánnyal bírnak s rajtuk nyolc kis lyuk van átütve, jeléül annak, hogy a kengyel szárainak eme mélyebb részeibe valami díszes vésett, arany, ezüst vagy zománcos lemez lehetett beerősítve. A szíj számára lapos, kerülékalakú füllel van ellátva. A XVI. és XVII. századból.[18]

A széles, négyszögletű, lapos talpallójú kengyelek magyarázatukat a perzsa-tatár-török szélestalpú papucsok használatában s másrészt a keleti lovas harcmodorban lelik, amelyben a kengyelben felállva harcolnak.

Az, hogy ezeket a kengyeleket egyes nyugati népek magyarnak tartották, abban leli magyarázatát, hogy a törökkel való négyszázados harci érintkezés alatt egyrészt sok fegyverformát átvett azoktól, másrészt sok fegyvert és felszerelést is zsákmányolt, úgyhogy a XVI. és XVII. században Magyarország és Erdély főurainak díszfegyverei és különösen lószerszámai és nyergei perzsa és török eredetűek voltak s a kardban is a damaszkuszi szablyapenge volt a legmegbecsültebb.

De emellett saját ősi harcmodorát és fegyverzetét, felszerelését és ruházatát is híven megőrizte a magyar. Így a kengyelben is megtartotta az ősi formát a honfoglalás korától

[16] *U. o.* Serie O. 173.
[17] *U. o.* Serie B. 3. Két képpel.
[18] *U. o.* Serie D. 98—102, 103—104, 105—106, 97, 106, 107. és *Szendrei* i. m. 254. l. Képpel.

a mai napig. *A magyar kengyel tehát nem az, aminőnek az Armeria Reale bemutatja, hanem az a körte- s később gömbölyödő alakú keskeny talpallós, könnyű forma, amilyeneket már a honfoglaláskori lovassírokban,* a kecskeméti, szegedi, törteli, székesfehérvári honfoglaláskori, majd a salamoni, győri, nagyécsi, hódmezővásárhelyi árpádkori leletekben találunk s amilyeneket használt a XV—XVII. századi könnyű magyar lobogós kopjás lovasság, majd mindvégig a huszárság a mai napig, s amilyen kengyellel repül versenyt a széllel az alföldi csikós ma is.

Van még az Armeria Realénak egy teljes lovasvértezete, mely némileg érintkezik a mi művészetünk multjával. Ez *Emanuele Filibertó*nak hadi vértje és *Giovan Paolo Negroli* hírneves XVI. századi milánói fegyvermívesmester munkája.

Ez az egész vértezet a sisaktól kezdve a lábvértig s a ló homlokvértjétől a kengyeléig mesterre valló munkájú díszítményekkel van borítva. Ezeknek motívumai, különösen a mellvérten a legtisztább formák s a magyar vitézkötésminták hasonmásai. Ilyen díszítményeket rajzolt ötvösök számára *Leonardo da Vinci,* miért is azok megteremtőjének némely írók őt tartják. Más helyen már bebizonyítottam, hogy azokat Dürer Albert alkalmazta, illetőleg vette át atyja ötvös mintakönyvéből, aki viszont származási helyén a békésmegyei Ajtóson, melytől nevét is (Thürer) vette, és Gyulán másolta a népies magyar vitézkötésről. Magyar ember, aki reátekint az Armeria Reale e vértezetére, lehetetlen, hogy azonnal fel ne ismerje a mi nemzeti stílusú díszítményeinket.

A turini olasz királyi fegyvergyüjteménynek *Savojai Eugén* hercegre vonatkozó s általában magyar hadtörténelmi vonatkozású itt ismertetett emlékei legnagyobb része, összesen 23 darab, ki volt állítva az 1896-i ezredéves országos kiállításon Budapesten.

Dr. Szendrei János.

T Á R C A

Báró Andrássy János.[1]

Nem is olyan rég volt. Alig több, mint egy-két évszázada, hogy a magyar huszárokról beszélt egész Európa... A magyar huszár nyomában született meg az egész világon a könnyű lovasság. Nagy Frigyes, Napoleon lovassága nem volt egyéb, mint gyenge kópiája a mi legendás hőseinknek. És ma — milyen kevesen gondolnak erre!... Hogy a világ el tudja felejteni, azon nincs sok csodálkozni való, de mi magunk is csak ritkán gondolunk már azokra az elődeinkre, akik olyan temérdek dicsőséget s olyan nagy becsületet szereztek hajdan a magyar névnek.

Kiragadok egyet a sok hős közül. Nem a legnagyobbat, mert azt nehéz lenne megkeresni. De aki elolvassa ennek a magyar huszárnak élettörténetét, az bizonyosan jóleső büszkeséggel állapítja meg, hogy dicsőség magyarnak lenni, mert ez a nemzet hatalmas hősöket adott a történelemnek; ennek a nemzetnek örökkön fénylő tradiciói vannak, melyeket vérük folyásával szereztek meg nagy katona fiai.

Andrássy János nemesi család sarja volt s 1750-ben a fejérmegyei Szentpéter községben született. Alig lépett 18. életévébe, máris beállt katonának a 9. huszárezredbe. Három évig szolgált ott mint hadapród; a három év elteltével a 3. huszárezredhez került s ugyanakkor alhadnaggyá nevezték ki. 15 évi szolgálat után — 33 éves korában — elérte a kapitányi rendfokozatot, ami abban az időben igen szép előmenetel volt, mert az átlag 20 évig várt reá.

Ha a fiatal katona már a béke éveiben is olyan érdemeket tudott szerezni, amelyek elismeréseképen előljárói különösen gyors előmenetelben részesítették, nem kell csodálkoznunk azon, hogy a francia forradalommal megkezdődött háború-lavinában jó fejjel magaslott ki hősiességével s katonai rátermettségével bajtársai közül. A harc a katona élethivatása; a katonai képességek csak harcban bontakozhatnak ki teljességükben. Andrássy János kiváló, ritka katonai egyéniség volt s a háborúk szinte végnélküli — jóformán megszakítás nélkül 24 évig tartó — sorozatában, bőséges alkalma volt, hogy hőstettet hőstettre halmozzon s ezzel örök időkre bevésse nevét a magyar nemzet történelmének arra a lapjára, amely a nemzet nagy katona-fiainak dicső szereplését hirdeti.

„Eine Reihe glänzender Taten, welche mit dem Ausbruche des französischen Revolutionskrieges ihren Anfang nahmen und mit

[1] *Andrássy János* 1811 április 26-án kapott magyar báróságot (*Orsz. Levéltár:* Lib. Reg. LXIII. 481. l.).

dem Luneviller Frieden schliessen, verherrlichen Andrássy's Namen und geben das schönste Zeugniss seiner Tapferkeit und seines Unternehmungsgeistes."[2]

Így írt róla 1857-ben — 8 évvel a szabadságharc gyászos befejezése után és 10 évvel a kiegyezés előtt — az osztrák történetíró.

Ezek után elgondolhatjuk mi, magyarok, hogy Andrássy János valóban számottevő egyénisége volt annak a kornak, melyben előbb a francia forradalmárok, később pedig Napoleon, fegyverbe kényszerítették Európa összes népeit.

Első ízben 1793 október 4-én tűnt fel hősiességével. Október 20-án az Abscon-nál vívott ütközetben parancsot kapott, hogy századával támadja meg az ellenség bal oldalát. Ezt olyan bravúrral teljesítette, hogy a vezénylő tábornok figyelmét is sikerült magára vonnia. Az utóbbi különös megelégedését fejezte ki neki s az eseménynaplóba a következő sorokat írták be: „Andrássy kapitány azzal a nála szokásos hősiességgel hajtotta végre a parancsot, amelynek már eddig is többször tanujelét adta. Olyan hevesen ment neki a lovasságnak, hogy az teljesen eltűnt s többé elő se került. A gyalogság ellen, mely Aniche-ből menekülésszerűen özönlött hátrafelé, olyan ellenállhatatlan erővel intézte rohamát, hogy ez jóformán teljesen megsemmisült. Akiket huszárjai nem aprítottak össze, azok fogságba estek".[3]

Andrássy hasonló elismerést érdemelt ki Abscon Roult-nál s az 1794 július 26-án Orchies-nél vívott ütközetekben. Ez utolsó alkalommal Kray tábornok, aki különben szintén az elsők között foglal helyet a magyar nemzet nagy katonafiai között s aki az 1799-ben Olaszföldön elért kimagasló hadisikereinek következtében, 1800 március 20-án a Bécsbe visszarendelt Károly főherceg helyett a németországi haderő főparancsnoka lett, a legnagyobb elismeréssel emlékezett meg Andrássy kapitány eredményes és vitéz magatartásáról.

A következő években Andrássy kapitánynak nem sikerült kiválóbb haditetteket véghezvinnie; az 1800. évi hadjáratban azonban elérte azt, amit egyáltalán elérhetett: megkapta a Mária Terézia-rend lovagkeresztjét. Az elismerésnek s a katonai erények méltánylásának olyan foka volt ez, ami vajmi kevés katonának jutott osztályrészül s aminél nagyobb egyáltalán nem is volt.

Hajdanában másképen kellett megszolgálni ezt a legnagyobb kitüntetést, mint napjainkban. Abban az időben az egyéni bátorságnak és hősiességnek sokkalta nagyobb szerep jutott, mint a *ma* népháborújában. Akkor még emberek küzdöttek emberek ellen és nem gépek gépek ellen, mint ma. Akkoriban a puskának és az ágyúnak megközelítően se volt olyan döntő fontossága, mint a huszár kardjának és a gyalogkatona szuronyának. Márpedig, hogy a katona ezeket a fegyvereket használhassa, ugyancsak meg kellett közelítenie az ellenséget; ehhez pedig személyes bátorság, magyaros virtus kellett, amiben huszárjaink egyáltalán nem szenvedtek hiányt. Andrássy korának katonáit a virtus s a lelkesülés hajtotta előre az ellenség testéig, a *ma* katonáját a

[2] *Hirtenfeld:* Der Militär Maria Theresien Orden. I. kötet, 672. oldal.
[3] *Hirtenfeld:* i. m. I. 673. l.

kötelesség- és becsületérzet ösztönzi kitartásra a rafinált technikájú, gyilkoló hadigépekkel szemben. A *ma* katonája egy hajszállal se kisebb hős azért, mint a múlt századé volt s ha mégis különbséget teszünk a kétfajta hősiesség között, azért van, mert a magyar ember lelke szívesebben és inkább hajlik a régelmúlt idők virtusos romantikája felé; nagyobb tisztelettel gondolunk azokra a huszárkapitányokra, akik karddal kezükben rohamra vezették svadronjukat s tulajdon kezükkel aprították halomra az ellenséget, mint arra a tüzérkapitányra, aki nagy tudásával és képzettségével, napjainkban olyan sikeresen irányítja nehéz ütegének tüzét, hogy meg tud egész csapattesteket, védőberendezéseikkel együtt, semmisíteni.

Andrássyt 1797 márciusában őrnaggyá, 1799 szeptemberében pedig alezredessé nevezték ki a 3. (Esterházy-) huszárezredben, melynek kötelékében alhadnagy kora óta szolgált. Az 1800. évi háború kezdetén, gróf Gyulai tábornok dandárjába osztották be, mely a Rajna mellett állt. Ennek a seregtestnek kötelékében mint szárnyparancsnok harcolt.

Április 27-én a franciák Breisach mellett átkeltek a Rajnán és nagyobb erővel, három oldalról támadták meg Gyulai gróf, tábornok, dandárját.

A seregtestek abban az időben három részre, jobb- és balszárnyra, továbbá középre tagozódtak. Az 1400 főből álló balszárnynak Andrássy alezredes volt a parancsnoka s a szárnyhoz a gyalogságon és a lovasságon felül még 3 lovas- és 2 háromfontos ágyú is volt beosztva. Egy század az arcvonal elé lovagolt Gnotzingen irányában, azzal a paranccsal, hogy figyelje meg a Basel felé menő utat. Ezt az ellenség néhány gyalogzászlóalj és csekély lovasság segítségével, igyekezett a főcsapattól elvágni. Mikor Andrássy az ellenségnek ezt a szándékát észrevette, nyomban előrerendelt egy huszárszakaszt a század segítségére. Eközben a tiroli vadászszázad és a 300 főnyi népfelkelő csapat a Wolfersweiler mögött elterülő szőlőket szállta meg. Az előrerendelt század kezdetben a legtökéletesebb rendben vonult vissza Wolfersweiler felé a sokkal nagyobb erő elől; később azonban, mivel az ellenség immár nemcsak hogy makacsan üldözte, hanem az oldalát is hevesen megtámadta: a században felbomlott a rend. Az ellenség ezzel egy időben nagy erővel megtámadta a gyengén megszállott szőlőket is. A helyzet már-már válságosra fordult. Ekkor vágott közbe gyors elhatározással a vasakaratú Andrássy János. Szárnyparancsnok létére, élére állt a még kéznél levő félszázadnak és segítségére sietett szorongatott helyzetben levő huszárjainak. Az ő személye varázsának köszönhető, hogy ugyanaz a század amely fejetlenül s nagy rendetlenségben özönlött hátrafelé, megállott, újból gyülekezett és olyan támadó erőt tudott kifejteni, hogy a másik félszázaddal karöltve, sikerült az ellenség elszánt támadását megállítania, sőt a további harc folyamán, a nagyobb ellenséges erőt Wolfersweilerig visszavetnie s szépszámú foglyot is ejtenie. Ez a siker határozottan Andrássy személyes bátorságának és gyors közbelépésének következménye volt.

Az ellenség a leírt események után, mintegy nyolc zászlóaljat

Andrássy balszárnya ellen irányított, néhány zászlóaljjal Munzingen és Dingen felől tört előre az erdőből s ezzel egyidejűleg a baseli főúton is előnyomult, a St. Georgentől balra elterülő szőlőhegyek ellen. Ezek a mozdulatok nemcsak a császári csapatok balszárnyát veszélyeztették, hanem a St. Georgen előtt álló két századot és két ágyút is.

A Gyulai-dandár hősiesen védekezett és egész délután 4 óráig mozdulatlanul állt a helyén, noha a franciák 30 ágyút sorakoztattak fel ellene[4] s balszárnyát, melynek parancsnoka Andrássy volt, az átkarolás veszedelme immár komolyan fenyegette. Ekkor azonban Gyulai kénytelen volt a sokkal nagyobb erő átkaroló támadása elől, Freiburgig visszavonulni. A visszavonulást Andrássy alezredesnek kellett fedeznie. Hogy nehéz feladatát megoldhassa, megint élére állt egy félszázad huszárnak, rohammal kiverte az ellenséget a szőllőhegyek közül s Wolfersweiler irányába kergette azt vissza. Ez a fegyverténye annál nagyobb elismerést érdemel, mert ezúttal ismét sokszorosan nagyobb erővel állt szemben, amely elkeseredetten védelmezett minden talpalattnyi földet. Andrássy ezután a szőllőhegyet megszálló két vadászszázadot az 5. könnyű (Radivojevich) zászlóalj két századával erősítette meg.

Délután 6 órakor az ellenség újabb heves támadást intézett Andrássy állása ellen. A gyengén megszállt hadállásra nem kevesebb, mint 18 francia ágyú okádta szakadatlanul a tüzet[5] s a jóval erősebb ellenség a hős alezredes balszárnyát átkarolással fenyegette. Ekkor Andrássynak se maradt más választása, minthogy az egyenlőtlen harcot megszakítsa. A legnagyobb rendben, lépésről-lépésre, harcolva hátrált a völgybe. A szőlőhegyekből vad futással előretörő francia gyalogság — vesztére — meg akarta zavarni a visszavonulást. Andrássy megrohanta ezt a gyalogságot, amelyből azok, akiknek nem sikerült idejében a szőllőhegyekre visszamenekülniök, derék huszárjainak kardjától hullottak el. Ekkor az ellenség négy újabb zászlóaljat, lovasságot és néhány ágyút rendelt előre a merzhauseni kastélyból Andrássy kimerült csapatai ellen, ami arra kényszerítette az alezredest, hogy Freiburg mögé vonuljon vissza. A várost jó darabbal elhagyta már, mikor jelentették neki, hogy báró Löpper ezredes, ki szintén a 3. huszárezredhez tartozott, csapataival visszamardt. Andrássy megint egy félszázad élére állott, az ezredes elé lovagolt, szétverte a Tenisane hídját megszálló francia gyalogságot s mindaddig feltartóztatta az ellenség előnyomulását, míg Löpper ezredes csapatai utolsóig átvonultak a városon. Csupán az 5. könnyű zászlóalj egy századának nem sikerült a kaput elérnie. De Andrássy később — két más századdal együtt, melyek rossz irányban hajtották végre a visszavonulást — ezt is megmentette. Mikor hála a hős alezredes bámulatos elszántságának és erélyének az utolsó császári katona is elhagyta a várost — ő maga is elindult szakadatlanul harcolva, hátrafelé s a többi csapatokkal együtt, az Ebmetnél lévő híd előtt foglalta el új hadállását.

Andrássy Jánosnak valóban magyar huszárnak kellett lennie,

[4] *Amon:* Geschichte des Husz. Regts. No. 3. 219. l.
[5] *Hirtenfeld:* i. h.

hogy ennyi hőstettet tudott egymásra halmozni egyetlen rövid nap alatt.

1800 június 9-én a vitéz alezredes újabb babérokat szerzett magának. Mervedt tábornok Schwabeneichennél megtámadta az ellenséges hadtest utóhadát, melyet Lecourbe tábornok vezetett. Andrássy olyan kiváló ügyességgel irányította az alája rendelt csapatok működését, hogy a Schwabeneichenben tartózkodó ellenséget sikerült körülzárnia. Andrássy ekkor a beteg báró Mecséry ezredest helyettesítette s így a Mészáros (10.) huszárezred parancsnoka volt. Ennek az ezrednek egyik osztályával megrohanta az ellenséget s elfogta ennek egy lovas- és egy gyalogszázadát. Ugyancsak foglyul ejtett három francia tisztet is.

Az ellenség jobbszárnyának előrenyomulása közben, Lecourbe tábornok sokkal nagyobb erővel támadta meg a Lech hídját védelmező két bajor századot, melyeknél két ágyú is volt. A bajorok kénytelenek voltak meghátrálni s már-már ágyúikkal együtt a franciák kezére kerültek, mikor Andrássy, a legnagyobb veszély pillanatában, a helyszínén termett, lovasrohamot intézett az óriási tömegekben előrenyomuló franciák ellen, feltartóztatta támadásukat, megzavarta soraikat s ezzel megmentette a bajorokat s a két ágyút.

Június 20-án Merveldt tábornok parancsot kapott az arcvonal előtti térségnek Friedberg irányában való felderítésére. Ennek a feladatnak megoldásához a tervet Andrássy alezredes készítette el, aki ekkor az elővéd parancsnoka volt. A terv kitünően sikerült. A felderítő csapatok *ennek alapján* feladatukat kifogástalanul oldották meg és hála Andrássy gondos, bátor és gyors működésének, ráadásul még a francia zöld-huszárokból 46, a gyalogságból 20 embert és kettőt a huszárok tisztjei közül is, foglyul ejtettek. A tervnek ilyen mesteri elkészítése Andrássy kitünő katonai tulajdonságaira vall. Tökéletesen ismerte a vidéket s azonkívül a portyázó harcmód volt az eleme. Ennek köszönhető a nagy siker.

Ez az ember predesztinációval született és pedig azzal, hogy katona legyen belőle. Katona is volt ízig-vérig, akinek a harc volt az élete, aki a harc ezernyi változásában mindig és nyomban feltalálta magát, aki a veszély legkomolyabb pillanataiban tökéletesen megőrizte hidegvérét s aki minden vágással érzékenyén találta az ellenséget. Nagy szó volt ez akkoriban, hiszen a francia hadjáratok elején a császári hadvezérek még görcsösen ragaszkodtak a Mária Terézia hadjárataiból rájuk maradt lélektelen, nehézkes harcmódhoz, amelynek legfőbb hibája éppen a lassúság és a merevség volt. Andrássy nem sokat törődött a szabályokkal, amelyek értelmében lassú, feszes menetben, zárkózva, a legtökéletesebb rendben kellett megközelíteni Napoleonnak, a zseniális újítónak csatársorban, jó fedezékek mögül nyugodtan tüzelő voltigeurjeit, hanem esetenkint és a szükség szerint maga alkotott szabályokat s ezek segítségével diadalt diadal után vívott ki. Nagy ember, nagy katona volt, mint ennek a vérzivataros időnek legtöbb magyar huszárja, akiket olyan hadvezérek ismertek el s akiknek harcmódját olyan katonai lángelmék igyekeztek — több-kevesebb eredménnyel — ellesni és utánozni, mint Nagy Frigyes és Napo-

leon. A világháborúnak eddig soha nem látott méretű hadieseményeit, legtöbb ember lelkében elhomályosították a mult évszázad dicsőségét. Pedig nekünk, magyaroknak különös okunk van reá, hogy szeretettel és büszkén olvasgassuk a történelemnek azokat a lapjait, melyekre a franciák ellen vívott, huszonnégy évig dúló háború eseményeit jegyezték fel. Szeretettel kell emlékeznünk ezekre az időkre, mert hazánk fiai igen nagy számmal vették ki a harci küzdelemből a részüket s büszkén gondolhatunk rá azért, mert ennek az időnek a legkimagaslóbb jelensége *a tüneményes bátorságú magyar huszár volt.* Mennyi hősi tulajdonság, önzetlenség, elszántság és milyen hűséges katonaszív húzódott meg akkoriban a huszármente alatt!

Ne felejtsük el a mult század hőseit! Tőlük örököltük egyik legdrágább kincsünket: a tradíciót.

A császári hadsereg 1800 december 4-én a bajoroszági Haagtól Mühldorfra vonult vissza. Andrássy — most már ezredes, — ki akkor a Ferdinánd főherceg (3.) huszárezred parancsnoka volt, ezredével fedezte a visszavonulást. Az ezredhez egyetlen ágyút és gyalogkatonát se osztották be. A Haagból lassankint hátráló huszárságot a franciák minden irányból és sokszorsan nagyobb erővel üldözték egészen Ampfingenig. Az ellenség ismételten megkísérelte, hogy az ezrednek egyik vagy másik szárnyát bekerítse. Andrássy céltudatos ésszerű intézkedései azonban minden esetben meghiusították ezt a törekvést. Megint csak azt kell írnom, hogy személyes bátorságának varázsa csupa hőssé avatta ezredének minden tagját, akik utolsó erejük megfeszítésével, oroszlánhoz illő bátorsággal harcoltak s feltartóztatták az ellenséget mindaddig, míg a főcsapat el nem foglalta új hadállásait. Egyetlen ember se esett fogságba!

Ez volt a hős katona legkiválóbb fegyverténye. És ezzel egyelőre le is zárult hősi tetteinek bámulatos és hosszú sorozata. Számos súlyos sebe arra kényszerítette a legendás hőst, hogy otthagyja a katonai szolgálatot. Tábornok volt már, mikor búcsút mondott vérszerinti élethivatásának, de éppen a vére, amely utolsó csöppig katonavér volt, 1809-ben, mikor hazája földjét taposta az ellenség, arra ösztönözte a veterán harcost, hogy ismét elővegye kipróbált kardját, mellyel oly sok dicsőséget szerzett a magyar huszár nevének s felajánlja szolgálatát Hazájának s uralkodójának.

Az Eggmühlnél elvesztett (ápr. 22.) csata után, Károly főherceg a Duna balpartján Bécs felé vonult vissza. János főherceg ápr. 29-én szerzett erről tudomást; nyomban beszüntette Caldieróig történt győzelmes előnyomulását s mivel csapatai számban igen megfogytak, a franciák viszont újabb és újabb csapatpótlásokat kaptak, elhatározta, hogy szintén megkezdi a visszavonulást. Május 1-én indult el és 31-én Szt. Gotthárdra, a következő napon pedig Körmendre érkezett. Ekkor serege már mindössze 19.000 főből állt.[6] Itt, Andrássy tábornok vezetése alatt, a pest- és veszprém-megyei felkelő lovasságból álló dandár csatlakozott hozzá, mely

[6] *Bodnár:* A győri csata 1809 június 14. *(Hadtörténelmi Közlemények:* 1897. évf. 388. és k. l.)

parancsot kapott, hogy a Rába-átjárókat szállja meg s a József huszárezreddel[7] karöltve, Szombathely irányában feldertiést végezzen.

A főherceg június 7-ig pihentette Körmenden seregét. Ezen a napon Eugène olasz király csapatai már Kőszegre értek. Ekkor — meglehetősen későn — János főherceg is elindult és június 9-én Tüskevárra érkezett, ahol a következő napon pihenőt tartott. A Sárvárról visszavonuló különítmény és Andrássy dandára szívósan védelmezték a karakói átjárót s a franciák több heves támadását verték vissza.[8] Az alkirály nem követte János főherceg seregét, hanem Leobenbe ment.

Ideérve ő maga elment Schönbrunnba, hogy Napoleonnak jelentést tegyen és kérje további parancsait. Ezek átvétele után, június 5-én Bécsújhelyről elindulva, Soproncn át, június 8-án Szombathelyre érkezett, majd 10-én főcsapatával Sárváron, előhadaival pedig Kiscellnél és Karakónál állt. Június 11-én János főherceg is elindult Tüskevárról Pápa felé. Andrássy tábornok dandára (négy hatfontos ágyúval és két tarackkal) és a sárvári különítmény hősiesen és kitartóan védelmezték Karakónál a Marcal hídját,[9] de délután 4 órakor, mikor egy ellenséges zászlóalj Marcalon átjutva a kamondi erdőt megszállta s visszavonulási útjukat elvágással fenyegette: kénytelenek voltak a harcot megszakítani. A visszavonulást erős ágyútűzben hajtották végre és csak este 8 órakor értek Karakó-Szörcsökre, ahonnan Dabrony felé mentek tovább. Andrássy csapata 4 óra alatt tette meg a legheve-sebb ágyútűzben ezt a mindössze 6 km-es utat.[10] Elképzelhetjük, hogy hányszor állott meg visszavonulása közben s hányszor rohanta meg a megszokott módján az üldöző ellenséget!

A győri csata napján Andrássy, báró Mecséry Dániel altábornagy parancsnoksága alatt, a balszárny kötelékében harcolt vitézül. Dandára 19 lovasszázadból állott. Ezek hősiesen harcoltak ugyan, de nem voltak olyan tökéletesen kiképezve, hogy a kitűnően vezetett és begyakorolt francia haddal szemben meg tudták volna állani a helyüket. A Mecséry-hadosztály délután 4 órakor — számos sebesült és halott hátrahagyásával — megkezdte a visszavonulást a Sashegy felé.

Ez volt az első és utolsó eset fényes pályafutása alatt, amikor még az ő oroszlán-bátorsága és vasakarata se tudta a győzelmet csapatai számára biztosítani.

1817 december 15-én szülőfalujában, Szent-Péteren, adta vissza a Teremtőnek azt az életet, melyet Hazájáért s uralkodójáért ezerszer kockára tett.

Magyar volt és huszár — ez legyen a dicsérete.

Ajtay Endre.

[7] 2. huszárezred.
[8] *Bodnár:* i. h.
[9] Ugyanott.
[10] Ugyanott.

Néhai jó Borbély Ferencz Főhadnagy Uram Testámentoma Anno 1789.[1]

Valamikor kemény, bátor katona volt nemes Borbély Ferenc főhadnagy, a vitéz Gräven huszárezredben.[2] A poroszok ellen viselt hadjáratban megrokkant. Hadi szolgálatra alkalmatlanná válva, később Miskolcon a De Vins gyalogezred[3] Reserve Divisiójánál teljesített szolgálatot. Harctéren szerzett súlyos törődöttsége 1789-ben annyira rosszabbodott, hogy szükségesnek látta utolsó akaratát írásba foglalni. Magára hagyatott, egyedülélő ember lévén, e földön úgylátszik nem volt más gondviselője mint hűséges gazdaasszonya, Balogh Katalin. Megható gondossággal hagyja tehát reá azt a kevés értéktárgyat és ingóságát, amije volt. Szól pedig a sajátkezűleg, darabos magyarsággal írott végrendelet eredeti szövegében eképpen:

„A Teljes Szent Háromság Ur Jézus Kristus irgalmas kegyelmes üdvezítő Szent Istenemnek nevében ezen allólmagam kezem irásommal megírt Utolsó rendelésemet úgy tettem fel, hogy Holtom Után Minden Némi Bagageám vagyis Ruhabéli darabok in Suma Mindenféle valamely holmi darabok akkár milégyen ezen Meg Nevezet CATHARINA nevezetű Gazdaszonyomnak hagyom és örökösen Testálom. De oly formán vagyis oly Conditio alat, hogy Temetésem illendő formán de mindazonáltal Nem Szükség Temetésemet Nagy költségel elkezdeni, Miért azért nintsen annyira való készpénzem, és a Nagy hijába való költség Soha igaz jó Lellki üdvességet Semi féle embernek holta után nem adhat. Az Ur Jézus kristus az ő kegyelmes irgalmaságából minden igaz jó Lellkű keresztyén embernek ingyen Pénz nélkül fogja a más Világon az Üdvezséget meg adni. Azért én Teljeségel és igaz Lellkem ismeretemből bizom bizonyosan hogy az irgalmas Szent Isten Nékem is holtom után Üdveségemet kegyelmesen Megfogja adni. Amen.

Koporsóm légyen Fekete Vászonyal be borítva Sárga Réz Szegekkel bé verve. felül a Fedele a Fekete Vászonyon felül légyen egy Prédikatio. Mindenféle fáradságért mindeneket meg kel fizetni. Ezüstös kardomat és a Pordupét, egy Uj kalapot és egy viseletest, egy Uj Fekete Cordován Csizmát, Veres Viseltes Ezüst Sinoral Nadragott, egy Veres Selyem Leiblit keskeny paszományal, egy jo Flinta, egy ezüst jó anglus óra. Ezen Meg Nevezet Darabokat mind el kel adni. ezen Darabnak az Árából Temetésre való Szükséges költségeket meg kel fizetni, és a mely Pénzek Temetés költségén kivül meg fog maradni, azon Pénzeket felüll említett Katharina Gazdaszonyomnak kezében kel adni az ő továbbra való Szükségére és élellmére.

Mindenek Felet az Urat Drága Kedves Nagy Jó akaró és igaz Lellki esmérettel bíró, Máriási kapitány Uramat igaz Szivemből Teljes alázatoságal kérem, Méltosztasék Uri kegyes keresztyéni jóakaratjából holtom után Temetésemnek végben vitelére Segit-

[1] A m. kir. Hadtörténelmi Levéltárban őrzött eredeti okmányok alapján.
[2] Cs. k. 4. huszárezred.
[3] 3. Cs. kir. 37. gyalogezred.

ségel és Dispositioval leni, NB: Nem egyéből hanem csak Szükséges Rendelésekből Disponalni. Méltosztasék Uri keresztyéni jó akaratyából. Az én Bagageamat nem Szükséges le petsételni. Nem is Szükséges meg Tartoztattni, Minthogy én Senkinek itten a Varosban és mas helyen is legkiseb részben adós nem vagyok, Senki tőlem Semi adóságott nem kivánhat ez okra valónézve Minden Tartozásnélkül az én Bagageám Gazdaszonyom részire maragyon. Mert ezen jó Gazdaszonyom nékem mind ezideig igazan Szolgált, azért megérdemli holtom után ezen fellöl meg Nevezet jó akaratomat és utolsó néki tett igaz rendelésemet. Melynek örökös bizonyságára Magam kezem irásomat és élő Petsétemet megerősíteni és bizonyitani kivántam, és ugy Maradgyon.

Sigl. Miskoltz Die 9. July. 1789.

v. BORBÉLY
Ober Lieutenant."

Hogy a végrendelet hitelességét senki meg ne támadhassa, Borbély főhadnagy öt tanut kért fel, akik pecsétjükkel s aláírásukkal ellátva hitelesítették azt következőképen:

„Máriássy István kapitány"

„Präsentibus recognoscálom hogy Fő Hadnagy Borbély Ur még életébe előttem Szóval és bizonyosan declarálta, hogy mindennémü lehető bagasiáját fent emlitett s irt, Gazd'aszonyának ajándékozta, attestálom. Sig. Miskoltz Die 13 Aug 1789.

Király János Senator".

„Coram me *Cristoph Cromarz Chirurgus.*"
„Coram me *von Rupp Ritmeister.*"
„Coram me *Ladislao Imrech.*"

Néhány kisebb értéktárgyát, úgylátszik, kifelejtette Borbély uram az ingóságok felsorolásából, mert végrendeletéhez nagy lelkiismeretességgel egy év eltelte után hozzáfűzi a következőket:

„Ezen alul megnevezett ezüst késeket, ezüst villákat, ezüst kalanokat, ezüst sótartót, ezüstbe foglalt Tobák Pikszist ezen megnevezett darabokat Gazd'asszonyomnak testálom és hagyom.

Sig Miskoltz Die 25 May 1790.

F. v. Borbély
Ober Lieutenant."

Hanem idővel a szükség kopogtatott Borbély uram ajtaján, mert a felsorolt tárgyak közül később egynéhányat sajátkezüleg törölt a jegyzékből s ennek megtörténtét következőleg hitelesíti:

„Felüll kihúzott Ezüst késeket, kalanokat, nagy Szükség miat mind ell keletett adni.

F. v. Borbély
Ober Lieutenant."

Úgylátszik azonban, hogy Borbély főhadnagy hozzátartozói talán nem helyeselték kis vagyonkája feletti rendelkezését. Ezt következtethetjük abból a záradékból, amellyel végrendeletét 1793

június 4-én tanuk előtt ellátta, s amelyben újból határozottan jelöli meg egyetlen örököséül Katarina gazdasszonyát:

„Az Urat Drága kedves kapitány Uramat a Nagy Isten Nevében kérem alázatosan Tessék az Urnak és mostani Gazdasszonyomnak Katarina Nevezetünek holtom után minden Segitségel lenni, ugy hogy minden Bagásiám valamint meg irtam és néki Testáltam nála igazán megmaradjon. Hasonló képen a mely Bagásiámat, Vagy is Ruhabéli más hozá tartozando darabokal együtt, a melyeket Rozvágy helységből hozám hozattam, azokat is Minden Némü Darabjaival együtt felül meg Nevezet Katarina Gazdasszonyomnak örökösön hagytam és Testáltam. Mint hogy Betegségemben Nékem Mindenekben egész holtom Napjáig igazán Szolgált.

Sig Miskoltz Die 4. Juny 1793.

F. v. Borbély
Ober Lieutenant."

Borbély főhadnagy a végrendeletet, nagyobb hitelesség okáért, bemutatja még Miskolc város főjegyzőjének is, aki azt következőleg záradékolja:

„1794-ik Esztendőben Szent György havának 13-ik napján Fent subscribált Fö Hadnagy Borbély Ur, ezen utolsó Rendelését elöttem ép Elmével minden czikkélyeibe meghagyta, és változhatatlannak declarálta. Sig Miskoltz ut supra.

Szalay Antal."
Miskoltz Várossa Fö Notariusa,

Sőt még evvel se elégedett meg Borbély uram, hanem ékes német nyelven irott instantiával fordul 1794 július 31-én a cs. kir. katonai főhadparancsnoksághoz s annak is a lelkére köti, hogy Balogh Katalint örökségében senki meg ne zavarja:

„An Löbl. Kays. Königl. General Comando.

Nachdem ich fürs ganze Jahr Beständig in solche Krankheith bin, das ich aus Meine Wohnung gar nicht ausgehen kan, Beständig in Beth liegen mus, Bei der gleiche Beschwerliche Krankheith, Habe ich Bey mir Eine Erliche verwitibte Frau Balogin Catharina genant. Ihr Man wahr bey Devins Infanterie Regiment als gefreyter, in Grossvardein in den izigen Türcken Krig gestorben. Mithin diese Erliche Vitib Catharina, hat mir fiele guthe Dienste geleistett in mein an Habende Kranckheit, Dero wegen Habe ich meine wönige Bagase, ales ihr vermacht. So zwar das von ihr kein Mensch Nichts abnehmen oder wecknehmen darf, den Sie Hat es verdient.

6 Jahr hat sie mir gedient. Meine Bagase ist ohne dem sehr wönig, Es ist nicht Werth, das man davon viles Schreiben solt, Das vile Medicin aus der Apoteque musste Bezahlen. in Mein gemachten Testament habe auch mein wönige Bagase oben genannte Catharina ales vermacht, weil sie mir so viele Jahr Erlich gedient hat. Kein Menschen bin ich nichts Schuldig. Mithin Löbl. General Comando von meine wönige gebliebene Bagase Nichts

verlangen wirth. Den ich bin sehr armer Man. Dieses wird ein jeder in Miskoltz mir atestiren.

Sig. Miskoltz Die 31. July 1794.

F. v. Borbély
Ober Lieutenant."

Négy évig kínlódott még Borbély főhadnagy súlyos betegségével. Halálát közeledni érezvén, 1798 június 18-án újból három tanut kéret magához, hogy végrendeletére még egy záradékot tegyen. A záradékot az egyik tanu írta, ő csupán sajátkezű, de már reszkető és alig olvasható aláírását és címeres pecsétjét teszi a szöveg alá.

„Wir Endes Gefertigte auf ansuchen des Hh Pensionisten Ober Lieut v Borbély unter heutigen dato erschienen sind; und uns Folgendermassen seine lezte willensmeinung eröffnet hat; dass da Er aus Noth gedrungen wegen Acht Jährigen bestendigen Krankheit dahin gekomen ist, dass mehrere in Vorigen Testament angeführten Effecten und Sorten gezwungen wahr zu Vereissern. So Erklärt Er sich neuerdings dass alle noch Vorfindige Effecten und Hauss Geretschaften, und mit Ein wort sein Ganzes Vermögen was Er noch besitzt seiner bereits dreizehn Jahr Treu Geblieben Wirtschafterin Catharina Vermachet und als Universal Erbin Einsezet.

Sig. Miskoltz den 18 ten Juny 1789

Coram me *Farkas* *von Borbély*
Ober Lieut v. Gyulay Inf.[4] Coram me *Johann Philipp*
Eisenhändler

Coram me *Anton Kovanits*
Kaufman."

A tanuk egyikének, Farkas főhadnagynak, felettes katonai hatóságához intézett jelentéséből megtudjuk azután, hogy Borbély főhadnagy 1798 július 6-án meghalt.

Borbély főhadnagy úr tehát hűséges gazdasszonyára, Balogh Katalinra, végeredményben földi javakat — mint láttuk — nem hagyhatott. De talán értékesebb mindezeknél egy katonaszív hűséges ragaszkodása és hálája az iránt, aki őt utolsó éveiben, betegségében, hűséges odaadással ápolta.

Markó Árpád.

[4] Cs. k. 32. gyalogezred

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR.

Világos után.

Töredék Szentkirályszabadjai *Karsa Ferenc* 1848/49-i honvéd főhadnagy naplójából.

(Második és befejező közlemény.)

A most előttünk meredező hegyekhez képest csak szelid lejtős hegyek voltak azok, amelyeket idáig megmásztunk. A járatlan hegyek mindennemű akadályával meg kelle küzdenünk; a meredek kapaszkodókat rohamosan meredek ereszkedők váltották fel, majd több öl mélységű vízmosások akasztottak meg haladásunkban, s éppen ez az utóbbi képezte, kivált a lovakra nézve, a legnagyobb akadályt. A vízmosás alját mindannyiszor fagallyakkal megtömnünk, a part két szélét levágnunk kelle, hogy a gallyat egy ló hosszúságra megföldelvén, a lecsúsztatott lovak a fenekén lábra kaphassanak és a mélységből kirugaszkodhassanak. Kiválasztották a legbátrabb lovat, a huszárja és egy baka nekidűlt a ló szügyének s ilyen módon a szegény párát lecsúsztatták a vízmosás fenekére, ott szabadon eresztették és a túloldalon a bakák fogták meg. Ezt a keserves átszállítást még azon a napon hétszer kellett reszkető lábainkkal ismételnünk, de már a második vízmosásnál minden nógatás és erőszak nélkül a lovak bátran neki mentek a csúsztatónak. Belényesit mindenkor rúdon csúsztattuk le és vontattuk fel.

Este felé a hegységben szétszórva fekvő oláh községben megpihentünk; az asszonynép katrinca kötéshez szúrt guzsallyal az utcára tódult. Tejet, málét adtak csak ne bántsuk őket. Megmondtuk nekik, hogy csak azokat bántjuk, akik minket bántani akarnak. Erre megnyugodtak és bizonykodtak, hogy az ő férfiaiknak eszeágukban sincs és nem is volt velünk kötekedni; de azért ne hogy megharagítsanak, a fizetést elfogadni nem akarták. Egy órai pihenés után a hegyoldalon a völgy felé mentünk; megint környöskörül visszhangzott a vonító újongás, amint a Kalugyeri hegységben. A hazatérőben lévő pásztorok és az előlünk menekülő falusiak jelkiáltásai.

A nap lehanyatlott, az erdő sötétsége vette körül a csapatot: egy hegyi út szélén állott meg a vezető és mondá: itt hálunk. Víz volt elég, de a széna alig annyi, hogy a lovak csak egyszer is jóllakhattak volna, pedig vacoknak is kellett mind a legénységnek, mind nekünk. Hát legeltetni kellett a lovakat. Arrébb csapatokban

körbe helyezkedtünk el, középben a lovak kicövekelve hevertek, mert mind a legénység, mind a lovak előbbvalónak tartották a pihenést az evésnél. Mihamar az elkényszeredett tábor az őrök kivételével mély álomba merült. Szürkületkor fejszecsapások hangja ébresztett fel. A tegnapi erőltetett hegymászásban elpetyhüdt, izzadt testeinkre a hűvös hajnali hegyi levegő kellemetlenül hatott, de a rég nélkülözött tűz melege új életet öntött tagjainkba s a lobogó tüzek mellett nyujtózkodva hevertünk; az is kitelt az időből, hogy mind közösen szalonnát süthettünk. Még egy nap küzködtünk a szakadások betöltésével, este aztán megbiztatott a vezető, hogy másnap délre Belényesre érünk. *Tatárfalván* elvált tőlünk a vezető, hogy amerre jöttünk, arra visszatérjen, mi pedig augusztus 19-én délután egy órakor *Belényes*re bevonultunk.

A város magyar lakossága vivátokkal fogadott, az oláhok félrevonultak. Vasárnap lévén, az ünneplő lakosság kért, hogy szállásoljunk be hozzájuk; de Belényessy szülői meg a bátyja óva intettek: ne tegyük, mert még a magyar lakosság is könnyen áldozatul eshetne az oláhok dühének; különben sem volt szándékunk itt megállani, sőt még kisebb községeket is elkerülve, mindig a szabadban éjszakáztunk és még pár órai pihenés után tovább akartunk indulni. A legénységnek húst vettünk, a város előljárósága kenyeret adott s a város végén főzték meg az ebédet. A tisztek és altisztek Belényessyéknél ebédeltünk.

Ebéd közben hozták hírül, hogy *Inczédy* Remetén van. Nem érthettük errefelé vonulásának célját, de örültünk, hogy valahára egy hadosztályhoz csatlakozhattunk. Sietve keltünk fel az ebédtől, elbúcsúztunk a háziaktól és a már ágyba fektetett Belényessy őrmestertől s menten megindultunk *Remete* felé. Öreg estével értünk Remetére; már a falun kívül hallottuk a dobpergést s a trombita rukkolót, annál jobban siettünk, nehogy Inczédy más útra térvén, megint találomra bolyongjunk utána.

Kis seregünk az Inczédy szállása előtt katonai rendben állott meg s jelentkeztünk az ezredesnél. Látják Önök — úgymond —, csapataim, zászlóaljaim menetre készen sorakozva állanak, még az éjjel Belényesre megyek, hogy holnap a muszkák kezébe letegyem a fegyvert; azonban akinek tetszik elmehet, nem erőszakolok senkit a fegyverletételre. Önök is csak abból az okból csatlakozhatnak seregemhez, hogy velem együtt letegyék a fegyvert. Kérdeztük, vajjon megtaláljuk-e Kazinczyt Zsibón? — Alig hiszem — mondá — őt is értesítette már Görgey. — Ezután sorakozva álló csapatjához ment és fülünk hallatára magyarul és oláhul is elmondta, hogy Görgey már letette a fegyvert, ő — már mint Inczédy — felszólítja csapatjait, hogy akinek tetszik menjenek vele Belényesre a fegyvert letenni, aki meg jobbnak látja magára nézve, elmehet haza, de hagyja itt fegyverét. Így hát az Inczédy hadosztálya feloszlott; kevesen követték vezérüket, oláhokból álló újonc zászlóaljai elszéledtek.

Tehát újfent csalódás! Az erdélyi harcokban híressé vált 11-ik honvédzászlóalj hős őrnagya megadta magát!... Kínos lehangoltságban mentünk maroknyi csapatunkhoz, elmondtuk nekik, amit Inczédy beszélt; egy szívvel, lélekkel kiálták: *megyünk tovább*

Zsibóra, Kazinczyhez!... Ámde a legközelebbi napok fáradalmai annyira elcsigáztak embert, lovat, hogy egy éjszakai pihenésre mód nélkül szükségünk volt. Kávássy Sándor tizedes, most már a Belényessy betegsége óta a huszárok parancsnoka, a foszladozó hadosztály legényeivel szóba állott, akadt is kettőre, akik vállalkoztak bennünket *Báród*ig kalauzolni. Az Inczédy hadosztályának úgyszólván védelme alatt nyugodtan hajtottuk fejünket álomra, még az örök kiállítását se tartottuk szükségesnek. De hajnalban úton voltunk Kis-Belényes felé s augusztus 21-én délelőtt 10 órakor *Báród*ra beverekedtünk.

Elsőben is élelmiszerek után a városházán kopogtattunk. Nagy szörnyűködésünkre a városházán több tisztet találtunk a Kazinczy táborából; azt beszélték, hogy Kazinczy letette a fegyvert, de serege jobbára elszéledt, tehát mi se menjünk tovább. Ezt a hírt is közöltük a legénységgel, mire velük együtt elhatároztuk, hogy ameddig lehet együtt tartunk, hogy a vérszemet kapott oláhság vérszomjának áldozatul ne essünk. Már csak egy eshetőség maradt számunkra: valahogy Komáromba becsúsznunk. De lehető-e ez? Az egész országon keresztül osonni úgy, hogy vagy az osztrákok, vagy a muszka kezébe ne essünk: így amint voltunk, fegyveres csapattal bizonyára nem! Ezt hát tudtuk, de most már nemcsak a megérlelt szándék: egy magyar fegyveres sereghez csatlakozás vágya égette agyvelőnket, de a meghiusult remény után a dac, a csak azért is rögzött meg lelkeinkben. A hozzánk csatlakozottak akarata elenyészett, vakon, a lemondás közönyével adták át magukat rendelkezésünk alá — „úgy lesz, amint akarják" — mondák egyhangúlag!

Kiterítettük a térképet, hogy kinézzük az útat, amelyen az Alföldön tanyázó orosz és osztrák haderőknek elibe vágva Komáromba juthassunk; megállapodtunk tehát, hogy Kraszna, Közép-Szolnok, Szatmár és Szabolcs vármegyéken át sietve a Felső-Tiszához megyünk, ott a leányvári réven a Bodrogközre, Szomotornál a Bodrogon átkelünk és a ladmóci és szőlőskei erdőkön keresztül, közvetlen a Vitányi-erdőség aljában fekvő Nagykázmérba megyünk; azután a prédahegyi és telkibányai erdőség védelme alatt Zsujtánál, vagy Abaújvárnál a Hernádon keresztül menve, kétórai erős gyaloglással a Cserhát erdős, hegyes tájékát, az úgynevezett „Kegyetlen" nevű erdőséget elérhetjük, ott osztán nyitva áll az út, hogy Gömör, Nógrád, Bars vármegyéken keresztül Komáromba beosonhassunk. Útirányunk megállapítása után, hogy mielőbb tovább állhassunk, kértük a város bíráját, adasson nekünk és lovainknak ennivalót.

A város nemcsak délre látott el, de az útra is kenyeret, szalonnát, gomolyát, osztott legényeinknek; zabot nem kaphattunk, pedig a lovak már nagyon is érezték a zab hiányát. Útra készen álltunk, mikor a várost elöntötte a rémhír, hogy *Feketető* felől a mócok közelednek. Kétségbeesve futkosott a magyar lakosság; — rettegtek a bekövetkezhető vérfürdőtől. Kérve-kértek, maradjunk védelmükre, míg a józanabb rész távozásunkat javasolta, éppen a város érdekében. Sokkal megfontoltabb cél kivitele előtt állottunk, semhogy a fanatikus vad csordával való

mérkőzésre vállalkozhattunk volna, hisz abból, ha mi az oláhokkal összetűzünk, nagyobb veszedelem kerekedett volna a városnak, mert bizonyosan felégetik, elpusztítják.

23-án a Sebes-Kőrös partjára értünk; a tulsó parton váralakú sziklahegy emelkedett, túl azon egy oláh falu körvonala látszott. A két hegy között szédítő mélységben tájtékozva rohanó folyó zúgása morajlott. Az oláh falun túl, a lapályon, karcsú torony emelkedett. Állóhelyünkből se egyik se másik oldalán a folyónak gázlót nem láttunk; nyugatnak erdővel sűrűn benőtt hegy, kelet felé azon a fennsíkon túl, amelyiken álltunk, szintén egy domb emelkedett és a Kőrös mind a két hegynek lábát mosta. Megállt az eszünk, merre menjünk hát? Mind a két irányba embereket küldöttünk, hogy a folyó partján gázlót keressenek. A kelet felé menők csakugyan találtak egy helyet, egy mély völgyben, ahol a gyalogság átmehet, ha meg a partot levágjuk, a lovak is leereszkedhetnek, de úgy látszik, hogy ott a folyónak ezen a partján mély örvénye van. Menten az átjáró eligazításához fogtunk; először is két szarufának való fiatal fát vagtunk ki pallónak, azután a part levágásához fogtunk, szerencsére a folyó partja a tulsó oldalon lapos volt, csak az egyik partját kellett kissé levágnunk, hogy a pallót megépíthessük: a szarufának valókat vékonyabb végükkel a folyóba csúsztattuk, két tiszaháti fiú vállalkozott, hogy a tulsó oldalon helyre teszik: — mikor ez megtörtént, erős cövekekkel megtámasztottuk a pallót és Kávássy Sándort 12 legénnyel a faluba küldöttük emberekért, akik a part további levágásában segédkezzenek. A felfogadott oláhok segítségével elkészült az átjáró. Átkelt a gyalogság; az utolsók, hogy a lovaknak gátul ne szolgáljanak, vízre eresztették, így aztán a lovasok is átúsztattak a folyón.

A falu népe (Bán) a korcsmaudvar előtt ácsorgott. Szemeikből a gyűlölség meredt reánk; egy se, még azok sem, akik a part levágásában pénzünkért dolgoztak, szóba se állottak. Zajos hadonázással kísért beszédjükből és csoportosulásukból bátran következtethettük, hogy kevesebb emberre, mint mi voltunk, veszedelmesek voltak volna. A korcsmáros, egy magyar zsidó, annál szívesebben fogadott s a Bán falubelieket az egész környéken a legvadabbnak, féktelenek festette; meg is mondta, hogyha mégegyszer annyin volnánk se tanácsolná, hogy itt háljunk; ott van a síkon pár óránnyira Nagyfalu, tiszta magyar kálvinista népével, oda menjenek az urak. Minthogy még itt nem tudják, hogy a magyarok a fegyvert letették, ő a Kossuth-bankót is elfogadja, sőt 10 forintért rézpénzt is ád.

A legénységnek fejenkint két pohár pálinkát adattunk és kértük a korcsmárost, hogy a legénységnek, mert már alig volt egy-kettőnek harapnivalója, kerítsen valami ennivalót. Kerített is szép szóval, fenyegetéssel, drága pénzen málét, görhét, kevés kenyeret, gomolyát, vajat annyit, hogy jóllakhattunk, nekünk tiszteknek csirkét süttetett, ahhoz olyan három legényes vinkót adott, magyar bankóért; ideadta a 10 forint rézpénzt is.

Ebéd után, itatáskor, észrevették a huszárok, hogy két kantárt elloptak: az egész csapatot sorakoztattuk, előhívtuk a bírót és meg-

mondottuk neki, hogy ha a két kantár elő nem kerül, felgyujtjuk a falut. Éktelen zsivaj és fenyegetés volt erre a felelet; hol eltávoztak egy darabra, hol visszajöttek, ökleiket mutogatva felénk. A korcsmáros segített ki a bajból, mondván: a kantár csak úgy kerül meg, ha a pópát kézrekerítik az urak; legyenek kissé türelemmel, mert az erőszak nem sokat érne a nép ellen. Nemrég láttam, hogy a mezőre ment, ha visszafelé jön, fogják fegyver közé és azt kell mondani, hogy ha nem keríti meg a kantárokat, a magyar vezérhez viszik.

Mozdulatlan egy helyben állván, az oláhok azt hitték, hogy félünk tőlük; sűrűbben csoportosultak, sőt már a korcsmáros sövényéből a karót kezdték törni. Ekkor tűnt fel a falu végén mokány fekete lovon a pópa. A korcsmáros rámutatott. Négy huszárt a pópa közbefogására küldtünk, a többivel pedig a csoportosuló oláhokra atakiroztattunk. A zárt sorokban, kivont karddal nekirugtató huszárok elől a sivalkodó asszony- és káromkodó férfinép elszaladt s a visszatérő lovasok a négy huszár között poroszkáló pópa előtt az útat elállták. A görög keleti vallású papok széles karimájú kalapjával a fején, lobogós borjúszájú fehér vászoningbe és széles magyar gatyába öltözött pohos oláh paraszt ült a mokányon, szép fekete szakálla és a szakállal összesimuló bajusza volt.

Kávássy oláhul szólította meg, értésére adván, mit kívánunk tőle. Magához intette a bírót, beszélt vele, azután Kávássyhoz fordult, — tán nem is veszett el az a kantár, csak leesett a sövény mögé. — Tud-e magyarul? — kérdénk. — Nem tud — viszonzá, de éppen ebből a magyarul kimondott „nem tud"-ból láttuk, hogy bizony tud őtisztelendősége a mi nyelvünkön. A korcsmáros azonközben folyton figyelte a falu népét, megszólal: no már megvetették a kantárokat, a sövény mögül most szaladt el egy ember. Csakugyan ott voltak; mire a pópa mosolyogva mondta: lám, hogy el se lopták. Búfelejtésül belediktáltunk osztán őtisztelendőségébe néhány pohár pálinkát, melynek hatása alatt nagyon is megeredt a nyelve, sőt még marasztott is.

A korcsmáros tanácsa szerint délután 2 órakor *Nagyfalu* felé vettük útunkat, egy az, hogy ott megháljunk, más meg, hogy a még *Tasnád*ig tartó rengeteg hegységen át a vad oláhok között előttünk álló fáradságos útra legalább kenyeret szerezhessünk. Délután 5 óra tájban *Nagyfalu*ba értünk. A falu végén van a kálvinista parókia, előtte egy szabad tér, azon a téren a fegyvereket gúlába rakva, leheveredtünk. Hatos a faluházába ment oly végből, hogy igenis fogyatékán levő pénzünket kímélendők (mert hát mi csűrés-csavarás, meg kell vallanunk, akárhogy szorongattuk a garast, de biz amihez sose tettünk, akármilyen vigályosan szedegettünk belőle, elfogyott bíz a), kérni fogja a bírót, hogy úgy Isten nevében adasson nekünk pár napra való szalonnát, kenyeret meg zabot, reggel úgyis tovább megyünk.

— Adnék szívesen — mondja a bíró —, de hát a muszkák csak vagy két óra járásra vannak innen; ide izentek, hogy a falu szénát, zabot, kenyeret adjon nekik. Kivetették ránk; ha abból adok, a muszka felgyujtja a falut, a népnek meg nincs annyi, hogy újfent

megzaklassam őket. — Előjött a jegyző, majd a tanácsbéliek sereglettek, úgy osztán közösen abban állapodtunk meg, hogy a községházán felhalmozott kenyeret, szénát és zabot a falu népének csak úgy tessék-lássék ellenkezése ellenére erőnek erejével vegyük el. A huszárok a szénából és zabból, amennyit csak lehetett, lovaikra felraktak, tarisznyáikat úgy ők, mint a gyalogosok kenyérrel megtöltötték, azután a heverőhelyre visszatértek. A bíró és jegyző néhány kupa borral örvendeztették meg a csapatot, a tiszteket és altiszteket meg a kálvinista pap hívta be uzsonnára. A pap, tisztességes öreg úr, már attól kezdve, amint meglátta a honvédeket, feleségét és leányát menten a sütéshez és főzéshez kizaklatta. A biztonságról se feledkeztek meg, mert a harangozót a toronyba küldötték, hogy akárhonnan látna valami gyanusat, jelentse. Uzsonnára kávét, rántott csirkét és jó bort adtak, az asszony és fiatal csinos leánya fáradhatatlanok voltak a kiszolgálásban, szívességben és kínálásban. Az öreg pap borongó lélekkel beszélt a nemzetet ért szerencsétlenségről és a kétségbeejtő jövőről; végtelen sajnálta, hogy azt a honvéd csapatot, amelyet először látott, mint menekülőket kell fogadnia. Szegény öreg! Míg ott voltunk, szemei egyre könnyben úsztak.

Azonközben a bíró egy biztos vezetőt kerített, aki a Rézhegységbe elvezet s az éjszakai tanyának jó helyet tud. A pap, a bíró és jegyző példájára kisvártatva az asszonynép körülvette a tábort és minden embernek jutott egy kis meleg étel.

A harangozó jelenti, hogy az országútról nagy porfelleg közt egy lovascsapat Nagyfalu felé tart. Elbúcsúztunk a lelkésztől, családjától, Isten áldjon-t mondtunk a falu népének és sorakozva vártuk a közelgő porfelleget. Kozákok jöttek a rekvirált élelmiszerekért. Gyanutlanul közeledtek, de hát hogy is hihették volna, hogy van még az országnak ezen a táján honvéd, aki az ő élelmükhöz hozzá is mer nyúlni. Az egész kozákcsapat legfeljebb 40—50 emberből állt, tehát, hogy elriasszuk őket útunkból, a gyalogság egy részével rájuk lövettünk s abban a pillanatban a lovasságot rohamra küldtük. A kozákok meghökkentek, de már a huszárok láttára mint a szélvész rohantak vissza és amikor eltűntek szemeink elől, a vezető után gyors lépésben a folyón átkelve, a szomszéd falut, *Ippet* nyugatnak elmellőzve, a Réz-hegységnek siettünk. Az országúton túl előttünk sötétlett az erdőség és égnek meredeztek a hegy bércei.

Az utóvéd vezetését én vettem át, az előcsapatot megint Karácsonyi vezette. Az erdőben már a sötét este is reánk szakadt: de tudva már most azt, hogy a *Székelyhid, Margita, Szilágysomlyó* országúton egy muszka sereg vonul, hihetőleg Kazinczy táborának lefegyverzésére, beljebb a rengetegben akartunk tanyát keresni. Jó kétórai menés után egy vízmosás partján a forrás mellett telepedtünk meg. Ölbeszorított fegyverekkel töltöttük el az éjszakát.

24-ép reggel 7 órakor *Kémer*en a koresma előtt állapodtunk meg reggelizni. Kémer igazi hegyi oláh falu; a fából összetákolt házak az út mentén hol egy, hol más oldalon úgy feküsznek, hogy a házhoz tartozó földek is a ház mellett vannak: így a község hossza kitesz egy negyed, ha nem több mérföldet. A falu közepén

egy deszkabódéban méri az oláh a pálinkát. Odaérkeztünkkor már az egész falu népe a bódé körül tolongott, sehogy se akarták észrevenni, hogy mi is szívesen meginnánk egy kotyogó üveg pálinkát sőt szándékosan keresték az összetűzést, a korcsmáros meg éppen rank se hederített. Türelemre intettük a legényeket, nehogy az oláhokkal szóba keveredjenek, mert ebből bizonyosan nagy csetepaté következett volna.

Az oláh pópákhoz hasonló öltözetű, tüszője körül pisztolyokkal, vállán karabéllyal, oldalán karddal fegyverkezett ember oláh szóval kijelentette, hogy ő a perzsekutor és kérdi: mi járatban vagyunk? — Hát mi köze hozzá? — veti oda a szót Kávássy. — Neki az egész környék engedelmeskedik, hát ha neki tetszik, elfogat bennünket. — Hohó, atyafi, azt már merni is kéne — válaszolt nevünkben Kávássy. Nagy dérrel-durral leöblintett egypár szűknyakú üveg pálinkát, azután fenyegetőzve tovább lovagolt. A falu népe oszladozott is, nem is; aki a bódétól távozott is, nagyobb része megint csak körültünk kóválygott.

Megreggeliztünk; a pálinkáért otthagytuk összes ércpénzünket, nem maradt csak magyar bankónk, de az se sok. Amint elindultunk, észrevettük, hogy a perzsekutor most már másodmagával, a hegyoldalon velünk egy vonalban lovagol és szemmel kíséri útunk irányát. Hátunk megett Kémer vad oláh népe, előttünk, körültünk mindenféle ellenséges érzületű falvak; aggódni kezdtünk, hogy a perzsekutor igazán fellázítja ellenünk a környék népét és ha háborúba bocsátkozunk velök, ki tudja nem vetődik-e a zajra errefelé valami muszka csapat, akkor azután csakugyan baj lehet. Tehát úgy határoztuk, hogy ha még egyszer mutatkozik, ártalmatlanná tesszük és ha a lovát lelőjük, meg nem előzhet bennünket a falukban. Az utóvéd menetét meglassítottam, Kávássy előre sietett, a közép hosszában nyúlt el, hogy akárhol bukkan ki a perzsekutor, valamelyik osztagnak kezeügyébe essék. Félórai menés után két meredek között kapaszkodtunk egy fennsíkra; a völgy szorultabb volt, a perzsekutor és társa csakugyan előbukkantak a huszárok oldalán. Lövésre készen sietvést közeledtünk felé s mikor jóformán megközelítettük, tizenhárom puska dördült el egyszerre s a perzsekutor a ló alatt hevert, társa leugrott lováról s gyalogszerben szaladt az erdőnek. Meddig feküdt lova alatt, vagy megsebesült-e ő is, azt nem tudhattuk, mert otthagytuk, mint Szent Pál az oláhokat, de hogy megsebesült volna, nem igen hiszem, mert igen szórta a futtuszt. Így ráztuk le nyakunkról a kéretlen és kellemetlen útitársat, amin legnagyobb lelki gyönyörűsége telt a nagyfalusi embernek.

Még egy éjszaka háltunk a rengetegben, egy rohanó hegyi folyó partján. Ebédünk, vacsoránk egy kis száraz kenyér és forrásvíz volt.

24-én délre *Tasnád*ra jutottunk. A Kazinczy táborából menekült mindenrendű és rangú honvéd csak úgy nyüzsgött a városban. Csudálkozva bámultak reánk: hogy tudott ilyen csapat teljes fegyverzetben Világostól idáig hatolni. A város közepén gúlákba raktuk a fegyvereket s a jövő felett tanakodtunk. Addig, míg tiszta magyar nép közé nem érünk, a legények elszélesztése nem volt

tanácsos; de arra se lehet kilátás, hogy ily fegyveresen az ország síkján Komáromba vergődhessünk; ennünk sincs mit, pénzünk elfogyott, mert hát, ha sok, amit mi hárman összeraktunk, elemésztette a csapat élelmezése. Lopni nem szabad, rabolni még úgy sem, de nem is tanácsos, nincs hát más mód: eladjuk a lovakat és lószerszámot, az árát elosztjuk úgy, hogy a huszár a ló árából kétszer annyit kap, mint a gyalogos, azzal aztán ki-ki menjen hazafelé. A szétosztás helye Nagykároly, ott aki akar, csizmát is vehet. A huszárok is, a gyalogok is igen okosan kigondolt dolognak vették elhatározásunkat. Megkértük a város bíráját, járjon közbe, keressen valami vevőt. A ló árára előre is ebédet rendeltünk a legénységnek is, magunknak is. Ennyiből állott hármunk osztaléka.

Akad egy zsidó konzorcium, amely sok ide-oda alkudozás után a lovakat szerszámostul darabonként ércpénzben fizetendő 30 pfrtjával megvásárolta. Volt 24 lovunk, mert Belényessy a magáét megtartotta; Kávássy is szerette volna, de nem engedtük: a lovak árából az ebédet kifizettük, a többit a legénység és az altisztek között szétosztottuk, magunknak egy garas nem sok, annyit se vettünk el belőle.

Tasnádról éjszakára *Kávás*ra mentünk. Lehorgasztott fővel támolyogtak a huszárok; ha nem volna sorsunk olyan tragikus, bizony mosolygásra indít vala azoknak a harcedzett, lóhoz nőtt marcona alakoknak nehézkes járása, amint összegomolyodva tipegtek közöttünk, de keserűséggel telt lelkünknek búsult hangulatát csak fokozta a huszároknak lóról leszállításának kényszere.

Öreg estével értünk Érkávásra. Kávássy Sándor atyjához szállásolt be bennünket. Komor öreg úr, még komorabb, füstös hajlékban kedvetlenül fogadott; rég nem látott fiával az oldalszobába húzódott, ahol menten meg is kezdték a szíves viszontlátás kölcsönös nyilvánítgatásait és olyan veszekedést penderítettek, hogy méltán féltünk: no ebből vagy apa-, vagy fiúgyilkosság lesz. A bizalmas családi áradozások alatt szétnéztem a szobában, amelyikben már pihenőre kászkálódtunk; nagyságra, jobban mondva tágasságra vetekedett egy középszerű falusi templommal, csakhogy a padlás alig volt magasabban egy ölnél, a falakat, a padlást koromfeketére változtatta a füst, az árkusnagyságú ablakokra és párkányra a háziúr rendet nem szerető természetének bizonysága: a piszok tapadt.

Egyszer halljuk, hogy a másik szoba ajtaja csapódik, a nagy szoba ajtaja meg kinyílik s belép a háziúr. — Ne csodálkozzanak — mondá — a hallottakon, az én fiam világéletében ilyen kutyatermészetű volt, nekem se hagy békét; várakozzanak az urak egy kicsit, mindjárt lesz egy kis harapnivaló. — Köztünk maradjon a szó, csudálkoztunk biz mi, mert hát tíz nap éltünk egy són, egy kenyéren Kávássy Sándorral és soha egy ellentmondó szóval nem zavarta meg a fegyelmet. Majd bejött Sándor, hozott egy korsó bort, meg kenyeret, hogy addig is, míg a bográcsos elkészül, harapjunk és igyunk valamit. Beállít egy hórihorgas oláh cseléd két cserzett bundával és egy köteg szalmával; az egész akolszerű szobában egy ágy volt, a szalmát megágyazza, a két bundát ráteríti, s készen volt a vacok. De volt ebben az ágyvetésben igen derék és

helyes dolog, még pedig az, hogy a háziúr abból semmi teketóriát nem csinált, nem kérte, mint azt a nagyképűsködők szokták, az engedelmet, nem mondta, hogy így s úgy, hanem úgy mutatta háza sorát, amint volt. De nekünk is jólesett ám egyszer valahára fedél alatt hálnunk, pedig istenuccse sohase volt alattam olyan büdös alom, mint az a töretlen bunda.

A fekvőhely hát már készen volt, hajlandók is voltunk a lefekvésre, mikor egy másik oláh óriás beállított egy bográcsjuhtokánnyal. Tetszik tudni, nem szeretem a juhhúst, ha csak annyi szalonna nincs benne, hogy a faggyú ízét meg a hús büdösségét megöli. No de segített a dohos karcos, úgyhogy a gusztus dolga volt eldönteni: a bor volt-e a büdösebb, vagy a tokány? Mindegy, szívesen adták, szívesen megköszöntük!

De hát se az öreg, se a fiatal Kávássy nem is voltak olyan rossz emberek — majd rátok térek még —, hiszen Jancsi testvérbátyám sírja is ott mohosodik a kávási temetőben.

25-én korán reggel csapatunk a Kávássy-kúria előtt sorakozott. Elbúcsúztunk a háziúrtól, el bajtársunk Kávássy Sándortól s Nagykároly felé indultunk. Egy útszéli csárdánál a szekér aljában fekvő beteg honvédtisztet találtunk, akit legénye, hogy az úton meg ne haljon, Érkávásra vitt.[1] Elvonultunk a csárda előtt, anélkül, hogy a beteg honvédtisztre szemet vetnénk; csak annyit tudtunk meg a két vezetéklovat tartó honvédtől, hogy a Kazinczy táborából valók és hogy a tiszt urat a kolera bántja, de a tiszt nevét nem kérdeztük; tovább mentünk útunkra.

Délre *Nagykároly*ba értünk. A lakosság egybecsődült, valamennyiünket elhurcoltak ebédre. Világostól idáig rá nem értünk ruhát váltani. Az izzadság, por és piszok szánalomraméltó állapotba juttatta egyhuzomban tizenegy napig viselt fehérneműnket; hogy tehát illedelmesen mehessünk szíves meghívóink asztalához, eldobtuk piszkos és elrongyollott ingünket, megmosakodtunk s tiszta inget váltottunk.

Délután felkerestük a városházát, a magistratusnak átadtuk a katonapuskákat, bornyúkat, tölténytáskákat, kérve, hogy fogadják el s őrizzék meg a nemzet számára. Torkainkat görcsösen szorítá valami, — alig bírtuk elmondani kérésünket és mikor a fegyvereket és szerelést átadtuk a tanácsnak, zokogva borult az egész csapat egymás nyakába. Velünk sírtak a városházán összegyűlt s a város intelligenciáját tevő lakosok és csak erőszakkal, gyors távozással tudtuk magunkat kiszakítani a helyzet leverő hatása köréből. Azok a fiúk, kikkel a végzet, — a lealázó fegyverletétel közös érzetével összefűzött, utánunk rohantak, körülfogtak, kezeinket, arcainkat csókolva könnyes szemmel, meghatottan búcsúztak; *örökre elbúcsúztak tőlünk, el attól a szent ügytől, a szabad haza, a független Magyarország eszméjétől, amelyért tizenöt hónapon keresztül éjjel-nappal egyaránt életöket tették kockára...* Lassanként elszéledtek; és mi, akik még Világoson is reménységgel kebelünkben, erős hittel a nemzet jövője iránt, a hajthatatlanság szilárd, hogy ne mondjam makacs elhatározással akartunk útat törni oda, hol még az önvédelem fegyverei le nem hanyatlot-

[1] Ez a beteg honvédtiszt Karsa fivére volt.

tak: *félig megtörve a csaknem meghiúsult szándék levérő érzetével, komoran, hallgatagon ültünk egy szobában... Öten maradtunk: Hatos, Katona, én és két legény.* Hatos a maga legényét, mert Szabolcsba való volt, elereszteté; a Katona legénye, *Márton László*, m.-hotykai, az enyim, *Szabó József*, abaúji kázsmárki fiú volt.

Merengésünkből a bíró szava ébresztett fel: — Itt a szekér — mondá —, *Mátészalkáig* elmehetnek öcsémuraimék rajta! — Annál szívesebben köszöntük meg, mert nem kértük. Erős négy alföldi ló volt a nagy szekérbe fogva; a kocsis sebes ügetéssel hajtott, mégis volt már tíz óra, mikor a mátészalkai bíró udvarába behajtottunk.

*

Eddig szól a napló a Világosnál összeverődött kis honvédcsapat bujdosására vonatkozólag. A még hátralevő szakaszokban a napló szerzője már csupán a maga és tiszttársainak azt az Olesváron, Varsányon, Veresmarton, Leányváron, Semjén, Rozvágyon, Szomotoron, Csarnahón, Nagytoronyán, Kázméron és Telkibányán át Zsujtáig, a szülői házig gyalog, kocsin és lóháton megtett útjának eseményeit írja le, amelyekben katonai vonatkozások már egyáltalában nincsenek.

A magára maradt három és még ezután is harcrakész honvédtiszt azonban nem válthatta valóra szándékát, mert egyrészt Karsa Ferenc súlyosan megbetegedetten heteken át ágyban feküdt, másrészt mivel közben Komárom eleste szárnyát szegte minden további reménységüknek. Közli: *Pilch Jenő.*

Gróf Széchenyi István fegyvereinek jegyzéke 1848-ból.

Széchenyi 1848-i naplóinak szövegéből megállapíthatjuk, hogy a forradami események által elért vívmányok állandóságában nem bízott, állandóan attól tartott, hogy a kormány az erőszakosan megadott alkotmányjogi engedményeket a legelső alkalommal visszavonja. Hogy ezen eshetőség be ne következzék, vagy lehetőleg minél később, amikor a nemzet belsőleg már megerősödött, az ország életének fejlődésében két tényező közreműködését látta főleg szükségesnek:

> egyrészt mindent el kell követni arra, hogy a királyi családot a nemzet hűségéről meggyőzhessük, a minek a trónokat felforgató forradalmi mozgalmak közt valóban nagy lett volna a jelentősége,
> másrészt okosan irányítani a belső fejlődést, kerülni az összeütközést a társadalmi osztályok és nemzetiségek között, a kötelességeket a király és kormány irányában pontosan teljesíteni.

Úgy látja Széchenyi, ha e két feltételt teljesíti a magyarság, a nemzet korszakos fejlődést ér el, a királyi hatalom súlypontja magától áthelyeződik hozzánk, s ő eléri törekvéseinek végcélját: a saját tengelye körül forduló Magyarországot.

Megvallja naplói minden lapján, hogy éppen az ellenkezőt tapasztalja, a higgadt, okos és számító vezetés helyett a tömeg akarata lett úrrá a nemzeten, amelyet éretlen ifjak, kalandorok, politikailag tapasztalatlan egyének irányítanak. A külföldi példákból tudta Széchenyi, hogy a tömeg a túlzásokat kedveli, megtörténhetik tehát nálunk is, hogy kedvezőtlen események hatása alatt és a szélsőséges izgatás következtében bántalmazzák a nemzet vezetőit, akiket előbb magasztaltak.

A horvátországi események és a délvidéki lázadás kitörése arra az elhatározásra bírták, hogy családja és saját személye védelmezéséről ő is gondoskodjék. Kétségtelenül az őt féltő barátai: Kovács Lajos, Tasner, Balogh Pál rábeszélései is hozzájárultak azon rendeletének kiadásához, hogy volt nevelője és jószágainak igazgatója, Lunkányi János, a gróf fegyvereinek egy részét felküldje Cenkről Pestre. Lunkányi jegyzéke, amellyel a fegyvereket leírja, a következő:

Gewehre nach Pest geschickt im Mai 1848 und die in Zinkendorf behalten wurden.

1848 im Mai wurde nach Pest geschickt:

Kugelstutzen mit gezogenen Laufen und Feuerschloss von Ferdinand Moravek in Krumau	6	db.
Flinten zu chemischen Pulver Schlösser mit Zugwerk und der Hahn zum Aufschlagen auf der Zündpulver v. Contriner in Wien	6	„
Detto nur etwas kürzer	6	„
Doppel Flinten. Schloss zu Stiften, v. Joseph Manton, London	1	„
Doppel Flinten. Schloss zu Kapseln, Läufe von Manton, Schloss von Missillieur	1	„
Doppel Flinten. Schloss zu Kapseln von Missillieur, ein Lauf zu Schrott, der andere gezogen zu Kugeln	1	„
Doppel Flinten. Schloss zu Kapseln v. Missillieur in Wien	1	„
Doppel Flinten. Schloss zu Kapseln v. H. Ebert in Wien	1	„
Doppel Flinten. Schloss zum chemisen Pulver „canon torda“ v. Contriner	1	„
	24	db.
Pistolen. Laufe damascirte	2	db.
Pulver Probe	1	„
Stiften. Englische in einer Schachtel	1	„
Pulver. Englische, in blecherne Büchsel	5	„
Pulver. Englische, blecherne Flasche	1	„
Pulver. Champagner Bouteille	1	„
Pulver. Wiener Fassel nicht voll	1	„
Patrone. Englische	12	„
Patrone. Wienerische messing	20	„

Kugelgiesser	2 db.
Flintenwischer zum zerlegen	2 „

Zinkendorf, 21. Mai 1848.

Lunkányi.

In Zinkendorf wurde behalten:

Doppel Flinten mit Feuerschloss v. Senger in Wien	1 db.
Doppel Flinten mit Feuerschloss ohne Nahmen	1 „
Schrott Stutzen mit Kupfel Schloss v. Kaiser im Forchstenstein	1 „
Detto das Paar dazu mit gesprungenem Lauf ..	1 „
Windbüchsen v. Contriner in Wien	1 „
Windbüchsen v. Lowenz in Wien	1 „
Curassier Säbel	1 „
Säbel Klingen	2 „

Zinkendorf, 21. Mai 1848.

Közli: *Bártfai Szabó László.*

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM.

Mályusz Elemér: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai, 1790—1795.* Nagy 8° XII + 939 l. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Budapest, 1926. Egyetemi nyomda. Ára 25 pengő.

Gróf Klebelsberg Kuno, a Magyar Történelmi Társulat elnöke, az 1922 november 30-i közgyűlésen elmondott elnöki megnyitójában, rendszeresen és részletesen kifejtette az újabbkori magyar történelem átkutatásának programmját, amelynek középpontjában a magyar kormányzás és közigazgatás története áll.

Legújabbkori történetírásunk egyik főfogyatékosságát akarja a Magyar Történelmi Társulat ennek a programmnak megvalósításával kiküszöbölni, mert — mint gróf Klebelsberg találóan mondotta — a magyar állam reális élete nem politikai beszédekből és feliratokból, nem hírlapi cikkekből és röpiratokból, hanem abból a pozitív adminisztratív munkából áll, melyet a magyar „ancien régime"-ben a nádorok és kancellárok, a kormányszékek és törvényhatóságok, a vármegyék és városok végeztek, modern alkotmányosságunk idején pedig a miniszterelnökök és szakminiszterek, a központi és helyi hatóságok fejtettek ki. Régebben a Mária Terézia-féle urbarium és a ratio educationis, a Sárvíz szabályozása és a Nemzeti Múzeum építése sokkal fontosabb volt a diétákon elhangzott, üres frázisokkal teleaggatott beszédeknél.

Újabban pedig a műegyetem és a vidéki egyetemek alapítása, a Tisza és az Alduna szabályozása, a magyar államvasutak hálózatának létesítése, sokkal fontosabb mozzanatok, mint aminők annakidején az egész ország nyugalmát felkavaró parlamenti tárgyalások voltak, mint például az 1889-i véderővita, a Bánffy Dezső ellen folyt obstrukció, az ú. n. nemzeti ellenállás és más céltalan s végső eredményükben mindenkor károsnak bizonyult dolgok.

Az előbb vázolt programm alapján kapott megbízást dr. Mályusz Elemér, a fiatal magyar történetírógárda egyik kiváló s ilyen feladatok megoldására különösen hivatott tagja arra, hogy összegyűjtse és kiadja Sándor Lipót főherceg nádor iratait s ezzel az olvasó kezébe adja a József nádort közvetlenül megelőző korszak kormányzástörténetét.

Mályusz a nála megszokott lelkiismeretességgel és buzgalommal feküdt neki a nagy munkának, amelynek eredménye nemcsak egy mintaszerű forráskiadvány, hanem az iratok elé függesztett 230 oldalnyi alapos tanulmány is lett, amelynek egymagábanvéve is nagy irodalmi, de különösen történelmi értéke van.

Természetes, hogy a forráskutatásnak és kiadásnak ezt a

fáradságos, de egyedüli helyes módját sohase fogják megérteni és még kevésbbé méltányolni az ú. n. „gyors-történetírók". Azok t. i., akik kilenc közkézenforgó könyvből, pár hét alatt tizediket ácsolnak össze, anélkül, hogy egyetlen új adattal járultak volna hozzá s minden lelkiismeretfurdalás nélkül árulják a saját gyékényükön, a mások könyvéből oldalszámra (forrásidézés nélkül!) kiollózott részleteket. De annál inkább méltányolják ezt a nehéz munkát azok, akik maguk is próbálkoztak már levéltári kutatással és forrásközléssel.

Terünk korlátolt volta miatt nem ismertethetjük se a csaknem 700 oldalra rúgó iratanyagot, se nem foglalkozhatunk behatóan Mályusz tanulmányával, amelynek ő — nagy szerénnyel — a „Bevezetés" semmitmondó címét adta. Melegen ajánljuk azonban az utóbbit olvasóink figyelmébe, mert jól megrajzolt, határozott vonásokkal bontakozik ki belőle az 1790—1795. évek története, úgyszintén a fiatal nádor rokonszenves alakja is, aki mindjárt hivatalbalépése kezdetén a magyar álláspontot védte apjával, II. Lipót királlyal, szemben s bátyjának, Ferencnek, trónrajutása után is mindaddig ebben az irányban haladt, míg csak a Martinovics-féle összeesküvés őt is a reakció szolgálatába nem állította.

Kiragadunk a hatalmas kötetből — ismertetés végett — egy. a hadtörténelem mesgyéjét érintő fejezetet, amelynek címe: „A társadalom és az államhatalom küzdelme 1790-ben".

II. József uralma alatt az államhatalom teljes súllyal, fékezetlenül, sőt a nagy reformátor mélyreható tettvágyától megterhelten nehezedett a magyar társadalomra. Ez a tíz évig tartott kínzó nyomás, egyre erősbödő ellenkezésnek vált szülőokává s amikor az államhatalom az utolsó török háborúban meggyöngült, a társadalom passzív ellenállása cselekvő erővé, az állammal azonos uralkodó abszolutizmusa ellen most már nyiltan fellépő mozgalommá fajult.

Ezúttal a birtokos köznemesség volt az, amely ennek irányítását magához ragadta. El volt reá szánva, hogy akár erőszakkal is ráveszi az új uralkodót, II. Lipótot, az ócsai Balogh Péter septemvir fogalmazta alkotmányterv elfogadására. A sikert egyrészt az akkor még teljesen nemzeti irányban dolgozó szabadkőműves páholyok befolyása, másrészt Poroszország reménylett támogatása volt hivatva biztosítani.

Ez az új alkotmány, amelyet a köznemességet képviselő alsó tábla 1790 június és július havában dolgozott ki, az uralkodó jogkörének korlátozásával, a pragmatica sanctio megszűntetésével, választóvá formálja át az eddigi örökös királyságot, másrészt pedig a köznemesség kezébe ad minden hatalmat. Továbbra is kizárja az emberi jogokban való részesedésből a jobbágyságot, viszont a mágnásokat minden kiváltságuktól megfosztja.

Hogy pedig a mozgalomnak meg legyen a kellő fegyveres nyomatéka: a vezetők — égő gyertyával járva a puskaporos hordó körül — a hadsereg egységét és fegyelmét próbálták aláásni s a magyar ezredek tisztjeit — akárcsak 1848-ban — jobb előléptetés igéretével akarták megnyerni. ami jórészben sikerült is.

Sokan örömmel jelentették be csatlakozásukat s magukévá

tették az új alkotmánytervnek azt a pontját is, amely szerint a magyar katonaság köteles a rendeknek szótfogadni; vagyis ebben az esetben fegyverrel kellett volna királya ellen fordulnia.

A felkelő sereg tulajdonképeni magvát azonban a megyénkint fölállított bandériumok alkották volna.

Ezek II. József halála után alakultak, a legelőkelőbb és legvagyonosabb nemesifjakból. Feladatuk pedig a szent korona őrzése lett volna. Báró Orczy Lőrinc, Abaúj vármegye főispánja, szervezte őket s ő lett a főparancsnokuk is.

De a bandériumoknak leplezett célja is volt, még pedig az, hogy általános felkelés esetén, a megyék köz- és kisnemességét tisztekkel lássák el.

Szabolcs megye már el is rendelte az általános insurrectiót s valóságos próbamozgósítást — mustrát — rendezett. Sőt a parasztokat is megeskették, nehogy az udvar a nemesség ellen használhassa fel őket. A mozgalom nemcsak a Szabolccsal határos megyékre, hanem a dunántúli vidékre is kiterjedt s kirobbanását csupán a külpolitikai helyzet gyökeres megváltozása akadályozta meg.

Ugyanis II. Lipót követei, az ú. n. reichenbachi megegyezéssel, elhárították a porosz háború veszedelmét s ezzel, külső támogatás hiányában, a felkelés ügye holtpontra jutott. Takarodót kellett fujni s 1790 augusztusától kezdve, a rendek is megbékültek a a régi alapon álló örökös királyság gondolatával. Az, hogy a mozgalom likvidálása minden nagyobb rázkódás nélkül sikerült, két kiváló magyar ember — gróf Zichy Károly országbíró és Urményi József perszonális — érdeme volt. Ők hozták tető alá az 1790 szeptember 21-i leiratot, amely megnyitotta a kibékülés útját s lehetővé tette, hogy a koronázást november 15-ére kitűzhessék.

Bármennyire megértjük is azt az ellenhatást, amelyet II. József reformjai a nemzetben keltettek, nem hallgathatjuk el, hogy az az út és mód, amelyet a magyar nemesség választott, éppen nem volt lovagiasnak mondható. Belső zavart, sőt felkelést támasztva, akkor akarta hátbadöfni II. Lipót királyt, amikor ez a külső ellenséggel hadakozik. Az 1918. év története megmutatta, hogy milyen szörnyű kárt okozhat a küzdő hadsereg háta mögött megindított destrukció s mint tehetik tönkre a fegyelmet, a hadseregbe dobott veszedelmes forradalmi jelszavak. Úgy véljük, hogy a cél az 1790-i mozgalom esetében se szentesíthette volna az eszközt.

Mályusz különben meggyőző érvekkel bizonyítja, hogy az 1790-i felfordulás — ha megvalósul — Lengyelország sorsára juttatja Magyarországot. Egyetlen osztály uralmát jelentette volna, nem hagyván teret a természetes fejlődésnek.

De a most tárgyalt fejezeten kívül is vannak a könyvnek hadtörténelmi vonatkozásai, így például a nádor jelentései a Graeven (4.) huszárezred tisztikaráról, az újoncállításról, a háború költségeinek előteremtéséről, a magyar ezredek kiegészítéséről stb. stb. De különösen érdekes a magyar közélet szereplőinek az a rövid, de találó jellemzése, amelyet II. Lipót állított össze a nádor számára s amely a király kiváló emberismeretéről tanus-

kodik. Számos katona is szerepel benne; többek között a nádorjelölt gróf Esterházy Imre lovassági tábornok, báró Vécsey Siegbert és báró Splényi Gábor altábornagyok, herceg Coburg Josias tábornagy, magyarországi főhadparancsnok és utóda báró Barco Vince lovassági tábornok, Kempelen János és Boros Ádám tábornokok, gróf Festetics György alezredes, stb. stb.

Kívánatos volna, hogy minél többen olvassák ezt a könyvet, a Magyar Történelmi Társulat többi kiadványaival együtt. Itt az ideje, hogy a művelt magyar közönség, amelynek legnagyobb része most is csak hírlapokból meríti történettudását, ne mendemondák és legendák nemzeti elfogultság szőtte ködfátyolán át, hanem végre-valahára reális megvilágításban lássa az elmúlt idők eseményeit.

—*y*.

Gróf Tisza István összes munkái. 4. sorozat, IV. kötet, 8°, XXIV + 430 l. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1927.

Gróf Tisza István leveleinek, javaslatainak, emlékiratainak stb. 1915 július 2. és 1916 július 29. között kelt része. *(1181—1500.* sz.)

A világháború alatt azt a rágalmat költötték *külső* ellenségeink, hogy a magyar nemzet akaratát képviselő Tisza is „háborús uszító" volt. Többekkel együtt ő is erőszakolta a Szerbiával való fegyveres leszámolást, amelynek következményeként egy eddigi példátlan méretű háború szakadt Európára. Ugyanezt a rágalmat terjesztették *belső* ellenségeink, már a küzdelem alatt is, de még inkább összeomlásunk után, megtoldva mindannyiszor ezt a vádat még azzal is, hogy Tisza „nemtelen hódító célok" érdekében hajszolta Magyarországot a vérfürdőbe.

Ha ez a kötet elegendő olvasóra talál, meghozza a halott Tiszának azt az elégtételt, amelyet az élő meg nem kaphatott. Meg nem dönthető bizonyítékát adja ugyanis annak, hogy Tisza nemcsak hogy fel nem vetette a hódítás eszméjét, hanem ellenkezően, mindent elkövetett, hogy annak tervét még a kezdet stádiumában megbuktassa.

Mint eléggé ismeretes, Conrad már 1915 őszén elérkezettnek látta az időt arra, hogy a szerb veszedelem gyökeres kiirtásáról gondoskodjunk. Véleménye — amelyhez a németek is csatlakoztak — az volt, hogy Szerbiát és Montenegrót teljesen el kell a föld színéről tüntetni, mert különben sohase lesz tőlük az osztrák-magyar monarchiának nyugta.

Tisza azonban a legnagyobb nyomatékkal szegült Conrad terve ellen. *(1444. a, b, c,* és *1468.* sz.) Hangoztatta, hogy nekünk csupán Szerbiának a monarchia épségét fenyegető orgyilkos merényletét kell megtorolnunk. *(1204.* sz.) Ezért mindvégig az 1914 július 19-i közös minisztertanács határozatához ragaszkodott, amely szerint szerb földet csak kisebb határkiigazítás alakjában foglalhatunk végleg el.

Világosan és részletesen bizonyította, hogy Szerbia beolvasztása az ellenünk való gyűlölködést és délszláv propagandát nem szüntetné meg, ellenben annál jobban veszélyeztetné a magyarság

súlyát és hatalmi állását a szerbek ilyen nagymértékű megsokasodása.

Különben Tisza — Conraddal ellentétben — arról volt meggyőződve, hogy még korai dolog ilyen tervekkel foglalkozni. *(1472. a.)*

Nemcsak *1468.* sz. alatti hosszú memorandumában, hanem máshol is elárulja, hogy újabb bonyodalmak, úgyszintén a fenyegető *fizikai és gazdasági kimerülés* lehetőségével is számol. *(1219. 1473. b.)* Nem bízott benne, hogy akár Francia-, akár Angolország ellen döntő diadalt tudjunk kivívni. Attól se várt semmi jót, ha túlságosan behatolunk Oroszország belsejébe. Az olasz harctéren se olyan a helyzet, hogy a védelmet támadással cserélhetnők fel. Egyedül a Balkán az, ahol teljes sikerre számíthatunk, de ott is csak akkor, *ha kiverjük az entente hadseregét Szalonikiből.*

Mint írja, a háború első hónapjaiban a mindent megbénító pesszimizmus ellen kellett küzdenie, most pedig azokkal az optimistákkal gyűlt meg a baja, akik máris rózsaszínben látnak mindent. Pedig erre még nincs okunk.

Oláhország — mint az Czernin 1915 szeptember 5-i tudósításából *(1273.)* kitűnik — valóban meg akart minket akkor tavasszal támadni; de a ravasz Bratianu elodázta a dolgot. Megvárta, vajjon sikerül-e az oroszoknak a Kárpátokon át a Nagy-Alföldre hatolniok. Ebben az esetben az oláh hadsereg az oroszok balszárnyához csatlakozott volna. Azonban gorlicei áttörésünk sikere egyelőre elvette az oláhok harcikedvét.

Tisza, Burián és Czernin levélváltásából az is kitűnik, hogy mennyit ártottak nekünk, az oláh kérdésben, a németek. *(1220.)* Bukovina felkínálását se maga Oláhország provokálta, hanem a németek biztatták vele az oláhokat, a mi hátunk mögött, pártfogóik lévén a *„magyar elnyomás"*-sal szemben. *(1254. c.)* Igazat adhatunk Tiszának, hogy a hozzánemértés hihetetlen foka kellett ahhoz, hogy a németek be ne lássák, mennyit ártanak vele saját maguknak is, ha az oláhokat a magyarok ellen uszítják, akik pedig a német politika legerősebb keleti támaszai voltak.

Nagyon érdekesek Tisza levelei közül azok is, amelyekben Frigyes főherceg és Bolfras figyelmét hívja fel a magyarok ellen (főként a cseh vezérkari tisztek körében) hangosan megnyilvánuló ellenszenvre. *(1492. a., 1492. c. d.)* Elismeri, hogy a multban volt reá ok, hogy a hadsereg vezető körei ne valami nagy rokonérzéssel és bizalommal legyenek Magyarország iránt: „Erscheinungen, wie sie im öffentlichen Leben Ungarns im ersten Dezennium dieses Jahrhunderts zu Tage traten, müssen befremdend auf militärische Kreise gewirkt haben und *ein Land, welches von Schlagworten bezaubert, seine eigenen reellen Interessen vergisst und die zur eigenen Wehrfähigkeit allernotwendigsten Massnahmen Jahre hindurch vernachlässigt, kann sich nicht wundern, vieles an Prestige, Ansehen und Sympathie eingebüsst zu haben.*"

De ezek az okok már megszűntek és a magyar csapatok, a háborúban tanusított páratlan vitézségükkel, a legnagyobb elismerést érdemlik ki mindenütt.

Tisza egyúttal felhívja Frigyes főherceg figyelmét a csehországi állapotokra is, amelyekből nagy veszedelmet jósol: „Es hat sich jetzt gezeigt, dass die Situation in Böhmen eine grosse Gefahr für die Monarchie bedeutet."

Az akkor már 17 hónap óta folyó háború semmivel se csökkentette Tisza bámulatos munkakedvét és munkaerejét. Nagy felelősséggel járó és valóban idegölő elfoglaltsága mellett, minden egyébre is ráér s temérdek olyan üggyel foglalkozik, amelynek elintézése nem az ő kötelessége lett volna. Elszomorító jelenség, hogy milyen nagy volt azoknak a száma, akik helyett a miniszterelnök gondolkozott és dolgozott. —*y.*

Bártfai Szabó László: *A Sárvár-Felsővidéki Gróf Széchenyi-család története. 1820—1920.* Gróf Széchenyi István. — Kiadja a Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, 1926. 1—600 lap.

A gróf Széchenyi-család történetének most megjelent III. kötete gróf Széchenyi Ferenc gyermekeinek az életrajzát hozza; legrészletesebben, mint az természetes is, a legnagyobb magyarét. Ez tölti ki a munka jóval nagyobb felét, méltó betetőzését nyujtva az előbbi két ugyancsak monumentális kötetnek.

Szerző tiszteletet parancsoló adatgyüjtés és forrástanulmánynyal vágott neki a feladatának. Már a kötetnek a fejezetmutatója világossá teszi, hogy ez esetben nem szabad sablonos genealógiai munkát várnunk. A hatalmas betűerdő öt életrajzot hímez ki mindössze; előre tudjuk, hogy itt nemcsak leszármazások, házasságok vagy birtokosztályok stb. leírását fogjuk kapni, hanem sokkal többet, a szereplők lelki életének az analizisét, Széchenyi István esetében pedig a magyar reformkorszak történetének a foglalatát is. A modern történettudomány olyan büszkeségei, mint Eduard Meyer vagy Adolf v. Harnack kirekesztik ugyan a biografiát a történetírás megoldható feladatainak a köréből s bizonyos, hogy az egyéniség a maga egészében, sohasem állítható a histórikus fényképezőkamarája elé. De viszont lehetne-e magyar történelmet írni Széchenyi István életkörülményeinek, problémáinak, belső küzdelmeinek és kezdeményezéseinek az ismerete nélkül? Szabó László értékes munkát végzett, mikor hangyaszorgalommal és évek munkájával rekonstruálta Széchenyi István életét s amellett testvéreinek kisebb jelentőségű pályáját sem mulasztotta el, és pedig szerető gonddal felkutatni. Így világosodik meg az a talaj, melyből ez a tragikusan nagy magyar egyéniség kinőtt s valahogyan könnyebben megértjük a szereplését, ha belepillantunk a szülői házba és attól az atyától származottan látjuk nekiindulni az életnek, kinek a Nemzeti Múzeum alapítását köszönhetjük. Élvezetes olvasmány a könyv s a magyar történeti irodalom kétségtelen gyarapodása. Egyedül a szerencsétlen Széchenyi Pálné sógorára gyakorolt hatásának kicsit egykedvű felfogását fogják a Napló ismerői — véleményem szerint — kevéssé megnyugtatónak találni.

Szigorúan hadtörténelmi szempontból ellenben a munka, mint az a dolog természetéből folyik, inkább csak pszichológiai össze-

vetésekre nyujt alkalmat. A Széchenyi-család XIX. századbeli férfinemzedéke nem érzett komoly hivatást a katonai élethez. Az 1809-i insurrectió mind a három fiútestvért zászlók alá szólította ugyan, de a két idősebbikre nézve ez csak intermezző volt, István gróf az egyetlen, ki tényleges szolgálatba lépve esztendőket töltött a hadseregben, anélkül azonban, hogy a fenti tétel érvényessége bármiképen is befolyásolódnék. A fiatal gróf kétségkívül egyike volt az akkori monarchia legkiválóbb huszártisztjeinek. Híres lipcsei lovaglásának nevezetes részt kell juttatnunk Napoleon sorsdöntő vereségének a kialakulásában és megítélésében s ez a lovasbravurja nem az egyetlen, mellyel tiszti pályája dicsekedhetik. De bizonyos, — erre nézve a könyv nem egy adatot szolgáltat, — hogy a katonáskodást sohasem tudta kötelességnél egyébnek tekinteni s csak addig találta meg úgy ahogy a helyét különböző regimentjeiben, míg azt hitte, hogy hazáját, melynek földjét és népét ellágyult, de egyúttal lénye legmélyét tevő fanatizmussal szerette, mindenekelőtt fegyverrel tudja szolgálni. Elüljárói szűkmarkúak voltak az elismerésben, hősiességét nem becsülték meg eléggé, magasabb ranggal, szélesebb hatáskörrel nem jutalmazták. És mégis, ha a háborús idők tovább tartanak s nem nehezedik reá a békekatonáskodás egyhangú légköre, melyet csak igazi hivatásérzés képes lélekkel kitölteni, talán (bár az okság elve parancsolóan tiltakozik az ilyen lehetőségek számbavétele ellen) gazdagabb volna a magyar hadtörténelem egy kiváló katonatisztt el. A magyar história spektruma viszont a legmélyebb fényű színsávjával szegényebb. Mert hamis hit az, hogy a katonát a pályája iránti lelkesedés teszi katonává. Az ember minősége dönt. A nagy ember minden környezetben nagy marad s be kell ismernünk, hogy a mult század legnagyobb és legértékesebb magyar katonájának, Görgey Arthurnak, az ifjúkori leveleiből sokkal erősebb idegenkedés és csömör csendül ki a pályája iránt, mint aminővel Széchenyi Istvánnál valaha is találkozunk. A grófban kétségkívül éltek némely katonai hajlandóságok és sokoldalú szellemi életében ilyen tárgyú témáknak is jutott szerep. Ségurnek a „grande armée"-ről írott könyvét szokatlan érdeklődéssel olvasta s értékben Thukydidessel, vagy Xenophonnal volt hajlandó összemérni. 1820. évi programmjának egyik kidolgozandó pontja pedig eredeti terve szerint egy értekezés lett volna, az előőrsi szolgálatról. Ez a témaválasztás elméleti oldalról bizonyítja ugyanazt, amit egész tiszti pályafutása a gyakorlatban demonstrál. A katonamesterségnek a bravuros, az egyéni vakmerőséget követelő felülete érdekelte elsősorban. Órákon keresztül mappákba temetkezni, felvonulási próbákat gyakorolni, a hadtechnika apróságait figyelemmel kísérni; mindehhez nem volt kedve. Debreceni szolgálata idején megvendégeli századát a Nagyerdőn s gyönyörűséggel nézi a magyar paraszt egészséges lélekalkatát. Hogy az ezekből az érző, vágyódó, örvendező, vagy fájószívű emberekből összeverbuvált ezredeket, dandárokat és hadtesteket pusztán kisebb-nagyobb egységeknek lássa, melyek bizonyos véráldozat árán bizonyos katonai feladatok megoldására hivatottak, ez a hideg mérlegelőképesség nem volt sajátja. Hiányzott belőle a hadvezér acélosan rideg, erő-

szakos döntést kereső tárgyiassága. A maga életét könnyebben kockáztatta, mint másokét. Az 1815-i háborúban a csapattiszti szerepet választotta, jóllehet kerülhetett volna a vezérkarhoz is. Sok önfegyelemre, megszédítő sikerekre, énje gazdagabb al...ságu összetevőit elzsibbasztó háborús élményekre és évekre lett volna szükség, hogy a seregvezetés lélektana komolyan magával ragadja és nagyjövőjű, magas állásra hivatott katonává tegye. E helyett kultúrátlan garnizonok unalma, vagy a nagyvárosok élvezethajhászó békeszolgálata következett. A háború odáig vitte, hogy — mint maga mondja — már a kötelesség és a vasfegyelem lett a szenvedély helyett úrrá felette. Ez az a kritikus lelkiállapot, mely, ha tovább fejlődhetik, az ifjú tisztből talán egyszersmindenkorra katonát alakít. A gondviselés műve, hogy nem így történt. A nagy küzdelem fatalisztikusan hősies hangulatú huszártisztje a béke helyreállta utáni tízesztendős szolgálatából mindössze huszonkét hónapot töltött csapatánál, a többit szabadságon más, nekivalóbb hivatásra készülődve. Előléptetésre hiába várt, a császári sereg akkori speciális fogyatkozásai pedig napról-napra lohasztották a kedvét. Párisból azt írja, hogy Mars istentől megundorodott, s mikor 1823 végén utoljára beszélhet hosszasabban beteges édesanyjával, úgy határoznak, hogy mielőbb abba fogja hagyni a katonáskodást, „mert az csak szégyent hozott reá". Az aggódó grófné kérésére megígéri, hogy nem avatkozik politikába sem s talán nincsen igaza a szerzőnek, mikor azt hiszi, hogy ezt az igéretét — szerencsére — hamarosan megszegte. Mert az a békés forradalom, melyet nem sokkal utóbb megindított, sokkal több volt, mint amit Magyarországon politikának hívtak, vagy azóta annak hívnak. A már elalélt magyar életösztönnek az életrehívása volt. Tulajdonképeni politikai pályáját csak a 40-es évektől kezdve számítanám, mikor élete művét inogni látva, elhagyta a tömeg feletti irányító helyét s leszállott a poros arénába, hogy megküzdjön az igazáért, sebeket kapva és osztva. Ekkor érezte csak meg igazán, hogy mennyire egyedül áll, ekkor jelentkezik nála mind gyötrőbben a gyakorlati politikus szűkültebb horizontja is. Azt hitte, hogy elkövetkező bukásunk végleges s hogy abban neki oroszlánrésze van. Mi tudjuk, hogy ma is az ő szelleméből élünk.

Az övén kívül a két idősebb testvér, Lajos és Pál gróf rövidebb katonai pályájának a leírását is tartalmazza a kötet (előbbinek működése a politikai irodalom terén igazán nem közönséges ítélőképességre vall), valamint Zsófia grófné férjéét, gróf Zichy Nándor tábornokét is, kinek szépen ívelő előhaladása Velence átadása miatt olyan szomorú fordulatot vett. Mindezek részletezésére azonban — gondolom — nincsen szükség. Megéri a fáradságot, az érdeklődők olvassák el magát a könyvet. A tulajdonnevek írásában jelentkező néhány sajtóhibát (Bianci, Bianchy, majd helyesen Bianchi, Vandamme Vandamme, Bernadette Bernadotte helyett stb.) csak a skrupulózusabb olvasók fogják észrevenni. *T. Z.*

Dr. Preszly Loránd: *„A csendőrség úttörői."* Kiadta a Budapesti Hirlap nyomdája, 1926 8° 375 l.

A m. kir. csendőrség — 50 éves fennállása alatt — nemcsak a belbiztonság megteremtésével és fenntartásával szerezte meg ma-

gának az egész Nagy-Magyarország elismerését, hanem soha el nem hervadó babérkoszorút font homloka köré akkor is, amikor a haza szent földjének védelmére került a sor. A világháború folyamán — mint tudjuk — több ízben volt alkalma arra, hogy a hazánkba betört ellenségnek bebizonyítsa, hogy két jelmondatában „Királyért és hazáért", valamint „Híven, becsülettel, vitézül" megfogadott esküt minden körülmények között, még élete árán is, megtartja.

Az oroszok nagy túlerejük által segítve, visszaszorították csapatainkat s Magyarország határán megjelentek, sőt néhol be is hatoltak hazánkba. A magyar csendőr ott volt azok sorában, akik életük feláldozásával is gátat igyekeztek vetni az áradatnak. Majd az oláh betörés idején az ellenség elsősorban a magyar csendőrbe ütközött, aki a biztosító csapatokkal vállvetve küzdött azért, hogy késleltesse — ahol lehet, meghiúsítsa — az ellenség előrehatolását.

Majd mikor csapataink az ellenség gyűrűjét hátraszorítva, behatoltak országába, a magyar csendőr mindenütt ott van, hogy a harcoló hadsereg háta mögött rendet teremtve, biztonságot nyujtson a sikeres továbbműködéshez.

Dr. Preszly könyve a m. kir. csendőrség ötvenéves történetének emlékoszlopot emel, felírva rá azok nevét, akik ezt az intézményt — felfogva annak kiváló fontosságát — megalapozták s mind szellemi, mind erkölcsi értékét fejlesztve, arra a polcra emelték, ahol az egész Európa tiszteletét és megbecsülését kivívta magának.

Ez a mély erkölcsi megalapozás tette a magyar csendőrséget képessé arra, hogy a világháború után reánk szakadt borzalmas időben annyi életet áldozzon fel a haza oltárán. Gabányi tábornoknak „A mi martírjaink" című könyve és a „Csendőrségi Lapok"-nak „A mi vértanúink és a mi hőseink" című rovata tanuskodnak erről.

Bethlen István gróf, m. kir. miniszterelnök „Előszava" visszhangja annak a megbecsülésnek és büszkeségnek, amely minden jó magyar ember szívét eltölti akkor, amikor a mi csendőreinkről van szó.

A szerző könyve első részében időrendben ismerteti azoknak a csendőrtiszteknek élettörténetét, akik az úttörő munkában részt vettek. A második részt pedig az altiszteknek és csendőröknek szenteli, röviden megemlékezve tevékenységükről. Ezeknek hazafias és fogadott kötelességük szempontjából soha meg nem alkuvó magatartása tette az intézményt kedveltté és elsőrangúvá, pedig bizony eleinte sok ellenzője, sőt ellensége is volt. Sok akadályt kellett ezeknek elhárítaniok és jól meggondolt s megalapozott munkát végezniök, amíg Erdélyből, mint a m. kir. csendőrség bölcsőjéből útnak indítva, egész Magyarország területén kivívták maguknak az igazán megérdemelt bizalmat.

Dr. Preszly Loránd valóban értékes munkát nyujtott könyvével, melynek soraiban mindenütt megcsillan az a határtalan szeretet és ragaszkodás, ami a m. kir. csendőrség testületével szemben szívét betölti, valamint az a nagyfokú tisztelet, amellyel az úttörők iránt viseltetik. A szerző benső érzésének ez a mű egyik legszebb tanúságtétele. *Sz.*

A m. kir. budapesti 1. honvédhuszárezred és a m. kir. 1. népfelkelő huszárosztály története. 1869—1918. 820 oldal, 676 kép, 68 vázlat. Ára: 64 pengő. (4 havi részletre is.) Stádium sajtóvállalat, Budapest.

Értékes munkával gazdagodott a magyar hadtörténetírás kincsesháza. „A m. kir. budapesti 1. honvédhuszárezred és a m. kir. 1. népfelkelő huszárosztály története 1869—1918" a címe ennek a teljes, tökéletes és nagy szakismerettel megírt műnek.

Miként a címből is látható, huszárokról, vagyis magyar lovasvitézekről van szó, akik nemzetünknek az ezred félévszázados fennállása alatt, úgy békében, mint háborúban, mindig csak hírt és nevet szereztek. Emlékük babér és borostyán övezi a magyar hadidicsőség Pantheonjában.

Vérrel, vassal örökítették meg nevüket a vörös ördögök! Clio feljegyezte minden hőstettüket, hogy majdan az unokák is büszkén emlegessék, mit műveltek a világháborúban a szürkecsákós budapesti honvéd -és népfölkelő huszárok.

Kaleidoszkópszerűen vonul el az 1. honvédhuszárok ténykedése: A mozgósítás, az elindulás, diadalmenet a pályaudvarra virággal díszített lovon, a vonatraszállás.

Megérkezés a kietlen Galiciába; az első benyomások, megismerkedés az ellenséggel, a hírhedt gorodoki halálroham. Azóta keresztelték el az oroszok őket „vörös ördögök"-nek.

A világháború négy és fél véres esztendejének minden eseménye megújul lelki szemeink előtt. Naplószerű ismertetések, feljegyzések, az ezred tisztjeinek visszaemlékezései, vázlatok, kimutatások és az egykorú fényképek óriási tömege minden harci élményt híven tükröz vissza. Nemcsak aki átélte ezeket az eseményeket, de még az is, aki talán háborút sem látott, teljes valójában, izgalmas és mégis kedves képekben sorakozó drámáját látja elvonulni az 1-es honvédhuszárok haditörténetének.

A népfelkelő huszárok a hadjárat elején mindjárt a déli harctérre kerülnek, s ott is maradnak az összeomlásig. Bejárják egész Horvátországot, Szerbiát, lekerülnek Mitrovica, Ipek, Sjenica vidékén Djakováig.

A függöny legördül, az összeomlás bekövetkezett, a hős huszárok hazajönnek...

A vörös ördögök megmutatták, hogy kik voltak; nevüket megörökítették hazájuk, de az oroszok történelmében is. A budapesti honvédhuszárok 30 tisztje és körülbelül 1000 embere nyugszik elkorhadt fakeresztek alatt távoli idegen földön, halálukkal pecsételve meg hazaszeretetüket.

A huszárok lóról szállva, 1000 m magas hegyekben gyalog, karabéllyal kezükben, harcoltak hazájukért, melynek határait megvédelmezték ugyan, de áruló söpredék aknamunkája folytán a Kárpátok, melyekért annyi hű huszárszív szűnt meg dobogni, idegen kézben vannak. Az öreg huszárok fiainak kötelessége ezeket ismét visszaszerezni!

Időszakonkint összeállított pontos táblázatok mutatják az ezred örökké hullámzó létszámát és tiszti becsztását.

A tengernyi értékes adat és harcleírás mellett különösen élvezhetővé teszi a szép művet annak közvetlen, zamatos irálya.

A világháborút járt csapatoknak a könyvpiacon eddig megjelent történetei között, az 1. honvédhuszárezred albuma a legtökéletesebb. A nagy szakavatottságot igénylő munka érdemének oroszlánrésze *Szaplonczay László* alezredest illeti, akinek vezetésével ez a nagy munka elkészült. Meg kell emlékezni a kitűnő művészről, Manno Miltiadesről is, ki gyönyörű rajzaival illusztrálta a huszárok szerepét és küzdelmeit az 1914—1918. években.

Suhay Imre.

A m. kir. Hadtörténelmi Levéltár 1926. évi évkönyve. Melléklet a Magyar Katonai Közlöny 1926. évi 11—12. füzetéhez.

A füzet figyelmes áttanulmányozása méltán annak a megállapítására készteti az olvasót, hogy bizony a mult igazi megbecsülésének és tiszteletének kellett és kell élni azokban, akik ennek a fiatal intézetnek alapköveit lerakták és fáradhatatlan munkásságukkal arra a színvonalra emelték, amelyen mostan van. Ezt csak az tudja megítélni, aki ismeri azokat a nehézségeket, amelyeket le kellett küzdeni, hogy — ha nagyon szerény keretek között is — megkezdődhessék a munka és fejlődhessék abban az irányban, amely az ezeréves magyar hadtörténelem örök kincseinek összegyüjtését, megőrzését és nyilvánosságra hozását biztosítja. Az intézet létrehozatala és fejlődése elsősorban azoknak érdeme, akik szükséges voltának kérdését megértéssel felkarolták és azután a tőlük telhető segítséggel támogatták. De méltó elismerés illeti azokat is, akik mint az intézet vezetői, a helyes útra terelték tevékenységét és végül azokat, akik munkájukkal a fejlődéshez hozzájárultak.

Tudjuk, hogy az osztrák-magyar monarchia „Kriegsarchiv"-ja a hadtörténelmi multnak milyen számottevő tényezője volt. A külföldi államok legtöbbjének megvolt az ehhez hasonló katonai tudományos intézete, amely mind hosszú multra tekinthet vissza. Egyedül mi voltunk azok, akik csak egy nagy összeomlás következtében foghattunk katonai multunk ápolásához. Bár anyagi helyzetünk és Trianon e téren is nagy akadályokat gördít útunkba, mégis bízva remélhetjük, hogy idővel és az eddigihez hasonló eredményes vezetés mellett, lassan mi is elérjük azokat a célokat, amelyeket az intézet kitűzött magának. Hogy azonban a fejlődés némileg élénkebben haladjon, szükséges volna — mint az évkönyv is megjegyzi — hogy a beosztott személyzet állandósíttassék és hogy az elhelyezés kérdése is megoldassék. Az Országos Levéltár — tőle telhetőleg — igyekezik tűrhetővé tenni a Hadtörténelmi Levéltár helyzetét, azonban igen természetes, hogy emiatt ő maga se használhatja ki saját épületét teljes egészében. A Hadtörténelmi Levéltár iratanyaga pedig örvendetesen szaporodik, ami nagyhamar állandó és a mostaninál jóval tágasabb elhelyezést kíván meg. Szükségesnek látszik ez a változás azért is, hogy a személyzet megfelelő irodai helyiségekhez jusson, ahol télen-nyáron egy-

aránt feltalálja a szellemi tevékenységhez feltétlenül megkívánható állapotokat.

Az évkönyv négy fejezetben, tömören ismerteti a m. kir. Hadtörténelmi Levéltár tagozódását, valamint egyes csoportjainak munkakörét. Külön melléklet nyujt felvilágosítást az intézethez beérkezett világháborús iratanyagról és arról, hogy mennyire haladt előre ennek az anyagnak a rendezése.

Az I. fejezet tartalmazza a „Bevezetést", az intézet hivatását, tagozódását és elhelyezését.

A II. fejezet a főigazgatóság munkakörével foglalkozik. A titkári hivatal, a kézikönyvtár, a rajzolóosztály és a gazdasági hivatal, közvetlenül a főigazgatóság alá vannak rendelve. A közölt adatok tanuskodnak arról, hogy milyen örvendetes módon szaporodik az intézet irat- és katonai tudományos könyvanyaga.

A III. fejezet az egyes csoportok tevékenységét ismerteti. Az I. csoport a világháborús iratanyag megszerzésével és rendezésével foglalkozik. Egyik csztályának munkásságát tünteti fel a már említett melléklet. Sajnos, hogy az összeomlás és az azt követő áldatlan időszak igen sok iratanyagot megsemmisített s így bizony nagyon sok alakulat háborús működéséről egyáltalában nincsen adatunk. Ugyancsak ez a csoport gyüjti a világháború hadrendjeit, a helyzettérképeket és vázlatokat, valamint foglalkozik Nagy-Magyarország háborús statisztikájának összeállításával is. A „kitüntetési osztály" szerzi be, rendezi és tartja nyilván a világháborús tiszti és legénységi kitüntetési okmányokat.

A II. csoport a Levéltárnak a világháború előtti iratanyagát kezeli. Itt van a cs. és kir. IV. hadtestparancsnokság nagy irattára, amely azonban kevés hadműveleti adatot tartalmaz; az 1848—49. évekre vonatkozó, valamint a magyar szabadságharccal összefüggő és ebből kifolyó iratok 1853—1865-ig, a régi honvédfőparancsnokság irattára 1869—1919. évektől, végül egyéb vegyes iratanyag.

A III. csoport (Hadtörténelmi irodalom) a világháborús hadműveletek tanulmányozására van hivatva. E célból igen fontos feladata az, hogy a magyar, de különösen a külföldön kifejlődött igen nagy világháborús szakirodalmat figyelemmel kísérje s kiragadja abból felhasználás végett, ami a magyar nemzet katonai, politikai és gazdasági szerepére vonatkozik.

Az intézet IV. csoportja a könyvtár, amely a m. kir. Országos Tiszti Tudományos és Kaszinó-egyesület könyvtárával egyesíttetett és a budapesti helyőrség könyvtárát alkoja. 26.000 tudományos és 11.005 szépirodalmi kötetből áll. Ez a nagy értéket képviselő anyag szakavatott kezelés, rendezés és fejlesztés mellett a legszebb reményekre jogosít.

Az V. csoport három irányú tevékenységet fejt ki. Törekszik azt a rágalomhadjáratot ellensúlyozni, amelyet ellenségeink indítottak ellenünk s amely nem utolsó sorban volt okozója Trianonnak. Gyüjti a világháború, a forradalmak és a kommün, végül az újjáépítés időszakának azon iratait, amelyek nem állanak szoros kapcsolatban a hadműveletekkel. Ehhez a csoporthoz tartozik a rendkívül gazdag tartalmú világháborús fényképgyüjtemény is.

Hogy az intézet a honvédség szerveinek és azok egyes tagjainak is módot nyujtson a hadtörténelmi adatok kutatására és feldolgozására, megalkotta a VI. csoportot, amely ebben a ténykedésben segít.

A m. kir. Hadtörténelmi Levéltár adja ki a „Magyar Katonai Közlöny" című katonai havi folyóiratot, melynek gazdag és változatos tartalma a legjobban szolgálja azt a célt, amit alapszabályaiba foglalt.

Az intézet „bécsi bizottsága" nagyon fontos szerv, mert mint nagyon jól tudjuk, az összeomlás előtti időben a hadtörténelmi iratanyag teljes egészében a Kriegsarchiv-ba került. E bizottság feladata ebből az anyagból a magyar vonatkozású részt kiválasztani és az intézet részére megszerezni. A mostoha gazdasági viszonyok folytán — sajnos — a bizottság nagyon kevés tagból áll.

Az évkönyv IV. fejezete a már kiadott ezredtörténeteket és emléklapokat sorolja fel, valamint útmutatással szolgál arra, hogy mi módon lehetne és kellene megmenteni azt a — biztosan — bő hadtörténelmi értékű anyagot, ami még egyesek tulajdonában van és amelynek felhasználása számos kevéssé ismert hadtörténelmi eseményt kellő megvilágításban mutatna be.

A „Zárószó" nagyon megszívlelendő eszméket vet fel. Ezek megvalósítása bizonyára nagyot lendítene az intézet fejlődésén.

Sz.

Berkó István: *A magyarság a régi hadseregben.* Melléklet a Magyar Katonai Közlöny 1926. évi 11—12. füzetéhez. Kiadja a m. kir. Hadtörténelmi Levéltár.

A szerző a volt cs. kir., majd cs. és kir. hadseregbeli magyar csapatok, valamint a m. kir. honvédség szervezésének, összeállításának és statisztikai adatainak egyik legalaposabb ismerője, akinek ilyen tárgyú dolgozatai a katonai szakfolyóiratokban már több ízben jelentek meg. Ha a füzet egyes fejezeteiben elénk tárt adatokat tekintjük, minden nagyítás nélkül megállapíthatjuk, hogy a magyar nemzet hosszú évszázadokon keresztül mennyi vért áldozott Európa harcaiban, de egyszersmint azt is, hogy bizony nagyon sokszor idegen érdekekért.

Berkó igen áttekinthetően csoportosította tanulmányának tárgyát s az egyes korszakok eseményeit tömören előadva, világosan rámutatott a hadsereg szervezésének, összetételének változásaira, különösen pedig a magyar nemzet katonai szereplésére, az egyes időszakokban.

A füzet első részében általános ismertetést nyujt az állandó hadsereg keletkezéséről. A hamincéves háború után kezdődik tulajdonképen ennek a hadseregnek a története, mivel addig csak szükség esetén toborozták a csapatokat bizonyos idő tartamára. Nálunk meg volt ugyan a nemesfölkelés rendszere már Szt. István királyunk óta, de az csakis akkor volt fegyverbe szólítható, ha az ellenség az ország területét veszélyeztette. Mátyás király híres fekete serege állandó hadsereg volt ugyan, de megteremtője halála után mihamar feloszlott. Az 1715-ben megtartott országgyűlés határo-

zata alkotta meg nálunk a „regulata militia"-t, majd 1869-ben létesült a m. kir. honvédség és a m. kir. népfölkelés.

A második fejezet a harmincéves háború korszakát (1618—1648) tárgyalja. Ekkor a császári hadsereg könnyű lovassága majdnem kivétel nélkül magyarországi csapatokból állott. Voltak ugyan gyalogosok „hajduk" is, ezeknek száma azonban elenyészően csekély. A szerző itt felsorolja azokat a magyarországi csapatokat, amelyek ebben az időszakban alakultak. Bár e csapatok legnagyobb része rövid idő mulva feloszlott, azért e hosszú háború ideje alatt mégis 98 lovas és 17 gyalogos csapatunk, kb. 80.000 emberrel, vett részt a küzdelmekben.

A következő időszakban (1649—1682), vagyis addig, míg a törökök kiverésére indított háború megkezdődött, a magyar nemzet 16 lovas és 4 gyalogos csapattesttel, ezenkívül több magyar nemesi bandériummal, valamint 14.000 végvidéki zsoldos magyar katonával szerepelt a császári hadsereg harcaiban.

Az 1683-tól 1698. évig terjedő s a török megszállás alóli felszabadító háborúk korszakában, bár kicsiny volt az ország és kevés a népe, azért mégis aránylag elég tekintélyes erővel járult hozzá a hadjárat sikeréhez. Körülbelül 35.000 lovas és 10.000 gyalogos magyar katona segítette a császári hadsereget, a határőrvidék 25.000 főnyi serege nélkül.

A következő s 1715-ig tartó háborús idő alatt 16 lovas és 9 gyalogos csapattestünk harcolt a császári hadseregben, ami akkor nagyon tekintélyes erőt jelentett, tekintve azt, hogy a Rákóczy-féle szabadságharc is ebben az időszakban folyt le.

Az 1715-ik év határkő az állandó hadsereg történetében, mivel mint azt a szerző már a bevezetésben is említette, ebben az évben határozta el a magyar országgyűlés a magyar „regulata militia" felállítását. A császári és királyi hadsereg csapatai közül nagyon kevés az a csapattest, amelyik erre az időpontra vagy éppen még előbbre viheti vissza felállításának történetét. Az ezen időszakban lefolyt harcokban résztvett magyar csapatok száma kevés; ezeknek vezénylőnyelve azonban magyar volt.

Mária Terézia uralkodása alatt a hadsereg magyar csapatainak száma erősen megnövekedett. 28 gyalogezred, 3 gránátos zászlóalj és 19 lovasezred állott magyarországi katonákból. Ezeken kívül még számos irreguláris alakulat is szerepelt.

A francia háborúkig terjedő időszak a magyar csapatok számát illetőleg nem mutat gyarapodást. A kiegészítés tekintetében azonban változás állott be. Az egyes ezredek részére ugyanis 1781-ben állandó toborzókerületeket jelöltek ki.

Ausztriának Napoleon elleni háborúiban, tehát 1792-től 1815-ig, újra növekedik a magyar csapatok száma. Mikor pedig a franciák az ország határait is fenyegették, a magyar nemesfölkelés is szerepel. Itt rá kell mutatnunk arra, hogy az 1805-ik évi insurrectio igenis fel lett állítva, csak nem alakult meg teljesen.[1]

A nagy háborúk lezajlása után hosszú ideig alig történt

[1] *Gyalokay J.*: A magyar nemes insurrectio 1805-ben. *Hadtörténelmi Közlemények* XXVI. évfolyam, III. füzet.

valami a magyar csapatok fejlesztése tekintetében. A szabadságharc leverése azonban nagy változást idézett elő, mert Ausztriának az olaszok és poroszok ellen vívott harcaiban már újra nagyszámú magyar csapat szerepel.

Az általános védkötelezettség behozatala végre szabályozta a hadsereg állományát. Az 1868. évi XII. t.-c. Magyarországra évi 40.000 újoncot rótt ki. Ezenfelül 1869-ben felállíttatott a m. kir. honvédség is.

A világháború korszaka a hadsereg méreteit igen megnövelte. Nemcsak a közös hadsereg és a honvédség csapattesteinek száma gyarapodott, hanem igen sok népfölkelő alakulat is létesült. A szerzők által közölt adatok szerint, kereken 4.200.000 ember vétetett igénybe a hadsereg céljaira.

Berkó tanulmánya, mint forrásmunka, teljesen megfelel a céljának, mivel — mint jeleztük — az összes rendelkezésre álló adatokat összefoglalva tárgyalja.

Sz.

Réczey Ferenc: *Az 1920. évi lengyel-orosz hadjárat.* (Magyar Katonai Közlöny 1927. évf. 1—3. füzet.)

A szerző lengyel és orosz, valamint francia közlemények és kiadványok felhasználásával ismerteti az 1920. évi lengyel-orosz háborút, amelynek részletei nálunk ismeretlenek voltak.

A feltámasztott Lengyelország vágya, hogy régi határait visszaszerezze és megtartsa, valamint Szovjetoroszország törekvése, hogy az újonnan alakult lengyel államot tanácsköztársaság formájában ismét magához kösse, csakhamar olyan feszültté tette a két ország közötti viszonyt, hogy a fegyveres döntést elkerülni nem lehetett. Lengyelország — melyet Franciaország támogatott — sietett hadseregét fejleszteni, hogy egyrészt ellenfelének ellenállhasson, másrészt hogy régi területének még orosz kézen levő részeit elfoglalhassa. Ki akarta használni a kedvező időpontot, mivel Szovjetoroszország a belső ellenforradalmi erők leverésével és a balti államokhoz való viszonyának rendezésével volt elfoglalva. Mire azonban a támadást megkezdhette, a viszonyok megváltoztak s az oroszok egész haderejükkel Lengyelország ellen fordulhattak.

A tanulmány következő fejezete a hadjárat lefolyását tárgyalja.

A lengyelek első támadása Kijev város elfoglalását s ezzel keleti határuk kitolását célozta. Évégből két hadseregüket az északi szárnyon védekezésre útasítva, 1920 április havában a többi három hadsereggel megkezdték a támadást, amely sikerrel járt s Ukránia fővárosa a lengyelek kezére került.

Míg a déli támadó hadsereg ezt a diadalt kivívta, azalatt a Düna felől, a védekező északi szárny ellen, megmozdult az orosz vörös hadvezetőségnek terv szerinti előnyomulása. A számbeli fölényben levő orosz erők, heves harcok után messzire visszaszorították a lengyel arcvonalat. A déli hadseregtől idevont erősítésekkel sikerült ugyan az ellenség előretörését megállítani, de ezzel alkalmat adtak az orosz hadvezetőségnek arra, hogy hadi-

terve második részét is végrehajthassa, vagyis hogy most már a meggyöngített déli lengyel csoportot is megtámadhassa. Budienni lovas serege áttörte a lengyel arcvonalat s az ezt követő két orosz hadsereg rövid idő mulva kiragadta a lengyelek kezéből Ukrajnát, Kijev városával együtt. Június végével a lengyelek majdnem ugyanabba a vonalba kerültek vissza, ahonnan áprilisban elindultak.

Az oroszok azonban ezzel az eredménnyel nem elégedtek meg. Nekik egyrészt Varsó elfoglalása, másrészt a forradalom eszméinek nyugat felé való terjesztése volt a céljuk s ezért hadműveleteiket tovább folytatták.

A lengyelek, hogy délnyugati arcvonalukat megállíthassák, most az északi frontról vontak el erőket. Az ellenfél — ki erre várt — július elején kettős átkarolással visszaszorította a lengyel északi szárnyat. Ugyanekkor azonban a délnyugati arcvonalat is visszanyomták. Az egész lengyel hadsereg tehát visszavonult.

Réczey százados párhuzamot vont az orosz hadvezetőség mostani és a német hadvezetőségnek Franciaország ellen 1914 augusztusában megkezdett hadműveleti terve között, amelyek nagyon hasonlítanak egymáshoz.

A lengyel hadsereg veresége és az orosz előnyomulás sikere rövidesen kérdésessé tehette az ország visszakapott önálló állami életét. Lengyelország sorsdöntő napjai megkezdődtek.

Az oroszok második támadása nagy sikerrel járt s hadseregeik egyes részei, rövid 25 nap alatt, Varsótól alig 160 km-re jutottak. Ekkor azonban megérkezett Franciaország erkölcsi és anyagi segítsége s ugyanebben az időben befejeződött Lengyelországban az önkéntes hadsereg megszervezése. A „lenni vagy nem lenni" kérdése az egész nemzetet egyesítette Pilsudski államfő köré.

A lengyel hadsereg északi szárnya folytonos harcok között egészen Varsó falai alá vonult vissza, míg a délnyugati arcvonal Keletgaliciát védte.

Augusztus közepe táján a lengyel hadvezetőség befejezte az előretörő oroszok ellen tervezett nagy ellentámadás előkészületeit. Az átcsoportosított hadsereg megkezdte előnyomulását s fényes diadalok közben majdnem olyan ütemben űzte vissza az oroszokat, mint amilyenben azok Varsót megközelítették. E támadás eredménye az volt, hogy a szovjet Lengyelország földjét elhagyni kényszerült s nagyszámú foglyot és zsákmányt hagyott hátra.

A lengyel-orosz hadjárat sorsát végeredményképen az az erkölcsi fölény döntötte el — állapítja meg a szerző — amely képesített egy nemzetet arra, hogy erősebb és kíméletlen ellenséggel szemben még akkor is helyt álljon, amikor a bukás már elkerülhetetlennek látszott. Lehetővé tette, hogy az ország vezetőjének hívó szavára a nemzeti létért, függetlenségért és önállóságért hadseregek teremtődjenek. Igaz, hogy Lengyelországot ebben a sorsát eldöntő élethalálküzdelmében a franciák segítették.

A mi 1848—49-i szabadságharcunkban is talpraállottak a hadseregek, csakhogy nekünk nem segített senki, sőt ellenkezőleg ellenfelünket támogatták. *Sz.*

Ruttkay Béla: *Kémkedés és propaganda.* Pécs. 1927. Ára?

A szerző kényes témát tesz szóvá, mely annál inkább is figyelmet érdemel, mert nálunk ezekkel a kérdésekkel vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon felületesen foglalkoznak, mindamellett, hogy a háborúban és a háború utáni időkben, ennek a fölényes negligálásnak már alaposan megfizettük az árát. A megcsonkított Magyarország mostani nehéz helyzetét részben ellenfeleink évtizedes, céltudatos propagandájának, részben pedig katonai kémszervezetének köszönheti.

Hány meg hány jó fiatal magyar katonának kellett elpusztulnia árulás következtében. S mint a szerző mondja, a tisztességes magyar felfogás a kémek alávaló munkáját nem büntette meg azonnal a legnagyobb szigorúsággal, hanem először bizonyítékokat keresett és akkor is legfeljebb szabadságvesztésre ítélte a régi Nagy-Magyarország legundokabb parazitáit.

A csendőrség és a városi rendőrség még csak figyelte volna a gyanus idegeneket, de részben nem lévén kellően iskolázva, nem fejtett ki elég élénk működést, részben pedig, mint jeleztük, polgári törvények szerinti tárgyalásoknál könnyűszerrel szabadultak. Ez a láthatatlan veszély a mai szomorú viszonyok között még jobban felüti a fejét, csakhogy hozzácsatlakozik most még a nemzetközi bolseviki propaganda is.

A könyv felsorolja a kémek fajait és munkáját. Az utazó, az alkalmi kémek módszereit teszi szóvá, majd külön felhívja a figyelmet a legveszedelmesebb fajtára, a letelepített kémekre. Ezek a legkülönbözőbb állásokban, különösen azonban szállodákban, vagy mint gyárimunkások, nyelvtanítók vannak elhelyezve és sokszor sikerül a legmagasabb magán- vagy állami állást betöltő egyének közelébe férkőzniök.

Bizonyos szállodák szobáinak szekrényeiben hagyott iratok feltétlenül az ilyen kémek kezébe kerülnek, hogy azonban a szálloda hírnevét ne kompromitálják, csak lefényképezik és ismét visszahelyezik az aktákat.

Különösen veszedelmesek a magasabb állásba beférkőzött kémek, ezek között elsősorban a nők, mert rendesen nagyműveltségűek, intelligensek és sok pénzük van. Összeköttetéseik révén sikerül egyes erkölcsi alap nélküli, vagy anyagi gondokkal küzdő functionáriusokat megingatniok, akiknek révén azután a legtitkosabb dolgokba is bepillanthatnak.

Valamennyi kém közt a legveszedelmesebb és egyúttal legmegvetendőbb a hazaáruló.

A külképviseletekhez beosztott katonai és tengerészeti megbízottak tulajdonképen, ha szigorúan vesszük, szintén hivatalos forma közt betelepített kémek. A velük való érintkezésnél minden udvariasság mellett is, természetesen a legnagyobb óvatosság szükséges.

A mű következő fejezetei tárgyalják az európai államok szövetségét, az entente-kémek és a propaganda működését a központi hatalmak ellen. Itt különösen fontos szerepe jutott Oroszországnak. Gondoljunk csak a ruthén pörre és Oláhországra.

Emlékezzünk vissza egy annakidején érdekes képre. Ha jól emlékezem, lengyel eredetű; az orosz csápok félelmes munkáját mutatja s alatta ez a sokat mondó idézet:

„A rubel gurul, gurul,
Nyomában rabláne,
S minden porba hull".

Az orosz és az oláh propaganda legjobb ügynöke a görögkeleti papság és tanítóság volt; ugyanez állott Szerbiára nézve is. Franciaország inkább Németország ellen kémkedett és Szerbián át közvetve hazánk ellen is dolgozott. A francia kémszolgálat központja Genf volt.

Külön fejezetek tárgyalják a kémeket és a propagandát a háború kitörése után, saját országunkban, a front mögött, valamint a semleges országokban is.

A szerző megkapó, érdekes módon írja le, milyen agyafúrt eszközökkel dolgoztak ellenünk, különösen az orosz és szerb, de az oláh és olasz harctéren is, mindaddig, míg csak be nem következett a katasztrófa, mely a gazdasági nehézségeken kívül jórészt az entente propagandájának volt köszönhető.

A szerző minden magyarnak ajánlja könyvét, azzal a kéréssel, hogy azt ne csak futtában olvassa el, hanem mélyedjen bele, a legszélesebb körben terjessze ismerősei között, hogy a kémek és a propaganda munkája ellen fel legyünk vértezve.

A magyar embernek, sajnos, úgyis az a rossz tulajdonsága van, hogy könnyen hívő és közlékeny s ezzel mérhetetlen kárt okoz szegény megcsonkított országunknak.

A szerző végül azt a nézetet vallja, hogy ha a könyv áttanulmányozása után megismerjük a veszélyt s megtanuljuk, hogyan védekezzünk ellene, ezzel nagyon elősegítjük hazánk feltámadását.

S—y.

Georg Hase: *Der deutsche Sieg vor dem Skagerrak.* 89 oldal, 4 táblázat, 1 térkép és 12 képpel. Kiadta: Koehler, Berlin-Leipzig, 1926.

A szerző röviden, de igen érdekesen összefoglalt művét a „német férfiak emlékének szenteli, kik a világháború tartama alatt a tengereken harcolva áldozták fel életüket hazájukért." Az Előszóban Trotha altengernagy felemlíti, hogy a német népben mindig élt a Hansa-városok szelleme, a tenger iránti szeretet. A német tengerészet volt a német birodalom egységkohója. Az összes törzsek fiait fellelhettük a tengerészet soraiban. A skagerraki csata lett volna a sorsfordulást jelentő tényező az angol tengeri uralom megdöntésére, mely Coronel következtében úgyis alaposan megrendült már!

A németek azonban akkor nem ismerték fel ennek az ütközetnek óriási sorsdöntő fordulatát.

A szerző a skagerraki tengeri csatát népiesen s nem szakemberek számára írta meg, úgyhogy mindenki szívesen és érdekkel olvashatja. A különböző fejezetek a stratégiai helyzetet világítják meg a csata előtt és a felvonulást. Majd a tengeri csata első

részét ismerteti 4 35'—7 30'-ig, a csatacirkálók viaskodását. 6 35'—7 30'-ig tartott a tengeri haderők zömének összecsapása. Érdekes leírását találjuk az esti összecsapásnak (a csata 3-ik fázisa), majd az éjjeli ütközetnek. Ezalatt veszítettek el tulajdonképen a németek hajókat, angol torpedótámadások következtében.

A 7. fejezet az 1916 június 1-i reggeli eseményeket tárgyalja. A német és angol flottának gondosan összeállított kimerítő hadrendje fejezi be a művet.

A könyv a nem tengerésznek is, sok érdekeset mond.

A „Lützow" német csatacirkáló pl. 16 km-re kezdi meg a tüzelést, és fél perc tellett el a lövedékek lecsapódásáig!!... A német tüzérség fölénye hamarosan bebizonyul!! Beatty hajói a német tűz alatt súlyosan szenvednek. A tűzmegnyitás után a „Lion" 3 percre már telitalálatot kap.

A német csatacirkálók 4 lövéses össztüzei 20 másodpercenként követik egymást. Az „Indefatigable" 15 percig állván a „Von der Tann" tűzében, elsüllyed.

Beatty flottáját a németek megverik; az utolsó percben érkezett meg Jellicoe a „grande fleet"-tel. Az események filmszerűen peregnek le; a süllyedő angol „Shark" torpedónaszád fehér lobogót von fel...

7 33'-kor Hood angol admirális hajója az „Invicible" a levegőbe röpül, elsüllyedvén a német gránátok telitalálatai alatt...

Scher német admirális dacára, hogy az angolok túlsúlyban vannak, nem adja fel a küzdelmet. Ügyes manöverjeivel kivonja magát az angol bekerítés veszélye alól. Elsötétített lámpákkal 500 m távközökben érte el a német hajóraj a „Horn's Riffe"-t a reggeli szürkületben, harcra felkészülve..., de az angol grande fleet nem mutatkozott már!... Az angol tengernagy kitért a csata folytatása elől...

Az angolok 117.000 tonnát, 7000 halottat, 177 foglyot veszítettek a németek 61.000 tonnájával és 2400 halottjával szemben...

A német haditengerészetnek *nem volt „multja"*, ez a csata volt az első szereplése, s a flotta, mely oly bátran harcolt — Scapa flonál nyugszik a tenger fenekén, a német tengerészek által elsüllyesztve. *S—y.*

A svéd kir. vezérkar hadtörténelmi osztályának kiadványai:

1. *Meddelanden från kungl. krigsarkivet.*

A svéd kir. hadilevéltár közleményei. Nagy nyolcadrétű, 10—12 ívnyi füzetek alakjában megjelenő, s a bécsi hadilevéltár egykori közleményeire emlékeztető kiadvány. A svéd nemzet hadtörténelmével foglalkozik, részint eredeti tanulmányok, részint forrásközlések alakjában.

A kiadvány hozzánk érkezett két füzete közül a III. a svéd vezérkarnak Észt- és Lettország levéltáraiban, még pedig Revalban, Narvában, Rigában, Dorpatban és Mitauban végzett kutatásairól számol be első helyen. A svéd vezérkar t. i. arra a feladatra is vállalkozott, hogy részletesen feldolgozza Svédország 1611 és 1648

közötti háborúinak történetét; ezért volt szükséges a kutatás, az egykori balti tartományok levéltáraiban is.

A következő cikk Báró Döbeln György altábornagy és fia, Báró Döbeln Napoleon századosnak, a stockholmi hadilevéltárban őrzött jókora iratgyüjteményét ismerteti, amely a XVIII. század utolsó, s a XIX. század első negyedéről tartalmaz érdekes okmányokat.

Minket magyarokat különösen érdekel a füzet harmadik közleménye: X. Károly Gusztáv svéd király „general qwartermester lieutnant"-jának, Dahlbergh Eriknek naplója, mely a svéd hadak pontos itinerariumát tartalmazza, az 1655—57. lengyelországi s az 1657—60. dán háborúra vonatkozóan. Mint tudjuk, az előbbi balul végződött háborúban, II. Rákóczy György mint a svéd király szövetségese harcolt, így hát Dahlbergh feljegyzései közvetlenül a magyar hadtörténelem körébe vágnak. A szövetséges svéd és erdélyi hadak együttműködéséről a napló 1657 március 28-tól július 13-ig terjedő része szól. Rövid életrajzi adatokkal bővített névmutató és pontos helynévmutató egészíti ki a nagyérdekű közleményt.

A IV. füzet az „Axtorna" című, széleskörű forráskutatás alapján megírott terjedelmes tanulmánnyal kezdődik, amely az 1563 és 1570 között lezajlott úgynevezett hétéves északi háború köréből veszi tárgyát.

A szerző legelőször XIV. Eriknek a hadművészetről szóló tanulmányát, továbbá Svédország katonai helyzetéről és katonai erejéről alkotott véleményét ismerteti, majd Svédországnak a hétéves háború előtti szervező munkáját tárgyalja. Ezután az 1563—64-i hadműveletek rövid összefoglalása következik, a svéd hadsereg szervezetéről és kiképzéséről szóló megjegyzésekkel. Az 1565-i támadó hadjáratnak októberig terjedő részét ismertetvén, tulajdonképeni tárgyára tér át a szerző, az október 20-án vívott axtornai ütközetre, amelyet a Henriksson Jakab vezetése alatt állott svéd sereg a Rantzau Dániel vezette dán sereg ellenében veszített el.

A szerző részletesen ismerteti az október közepére vonatkoztatott általános hadműveleti helyzetet s az ellenfelek menetét Axtornára. Pontos kimutatást közöl mind a svédek, mind a dánok seregének állományáról, amelyből megtudjuk, hogy Henrikssonnak 3000 lovasa, 8100 főnyi gyalogsága és 47 ágyúja volt. Rantzau serege pedig 1700 lovasból és 7400 gyalogosból állott, 21 ágyúval. A svéd lovasság között németek és skótok is voltak.

Leírja a csatateret, a két hadsereg felvonulását, továbbá, hogy miként vetettek meg a svédek a lábukat a Lundsgård-Byaberget közötti vonalon.

A hosszadalmas küzdelem a svédek visszavonulásával végződött. Lovasságuk 152 embert (5%), gyalogságuk 1052 embert (13%) veszített, de nagy volt a dánok vesztesége is. Nem is tudták sikerüket kiaknázni.

A tanulmányhoz csatolt függelékek a legapróbb részletekig tájékoztatnak a svéd sereg taktikai tagozásáról, felszereléséről és hadrendéről. Ha ezt összevetjük például azzal, amit az axtornai ütközetnél csak 39 évvel korábbi mohácsi csatáról, főként pedig az

ott harcolt magyar sereg összetételéről és felszereléséről tudunk: akkor látjuk, hogy milyen szegények vagyunk megbízható hadtörténelmi adatok dolgában.

Ugyanebben a füzetben olvashatjuk XI. Károly királynak az állandó svéd csapattestek számára kidolgozott felvonulási tervét, amely két (1700-ból és 1717-ből való) másolatban van meg a stockholmi hadilevéltárban.

Ebből megállapíthatjuk, hogy Svédországnak a XVII. század végén, a következő állandó csapattestei voltak:

Lovasság:	*Gyalogság:*
Kir. trabantok,	Kir. gárda,
Nemes bandériumok,	15 gyalogezred.
4 lovasezred.	

A felvonulás terve a következő esetekkel számol:

1. Felvonulás a nyugati határ irányában, Wärmland—Dal—Bohuslän területén belül.

2. Déli Svédország irányában, Dánia elleni háború esetén.

3. A kikötők irányában:

a) Svédország déli partján, Pomerániába vagy Livlandba való áthajózás végett;

b) Svédország keleti partján, Ostergötland—Roslagen területén belül, Finnországba való áthajózás céljából.

Az egyes menettervek nemcsak a csapattestek, hanem az alosztályok számára is, pontosan meghatározzák az állomásokat, távolságokat, pihenőket, stb.

2. *Från slaget vid Gorlice—Tarnów den 2.—6 maj 1915.* Nagy 8° 150 l. 2 függelékkel, 4 szövegvázlattal és 4 térképmelléklettel. Stockholm, 1926. Ára 4 svéd korona.

Osztrák-, német- és angol források nyomán írott nagyon részletes tanulmány, amely különösen a gyalogság és a tüzérség együttműködésének szemszögéből vizsgálja az eseményeket.

3. *Några erfarenheter från fältåget i Rumänien 1916—1917.* 8° 132 l. 10 szövegvázlattal és 3 melléklettel. Stockholm, 1924.

Osztrák-, német-, francia- és angol források alapján tárgyalja az Oláhország elleni háborúból leszűrt tapasztalásokat. Szól Oláhország háborús-politikai helyzetéről és Németország beavatkozásáról az erdélyi hadjáratba. Tárgyalja a gyalogságnak magas hegységben történt alkalmazását, továbbá a lovasságnak több példával megvilágított szerepét. Végül egy külön fejezet szól a nehéz tüzérség alkalmazásáról.

4. *Erfarenheter beträffande härorganisationernas utveckling unter och efter världskriget.* 8° 208. l. 29 függelékkel. Stockholm, 1925.

A világháború tanulságait foglalja össze, a hadseregszervezés szempontjából. Vizsgálja, milyen volt a harcoló felek haderejének szervezete a háború előtt és alatt s mivé fejlődött a békekötés után.

5. *I vad mån kan beträffende hären i fredstid, försummad organisation och utbildning fullständigas vid krig eller krigsfara?* 8° 100. l. 10 függelékkel. Stockholm, 1923.

Azzal a rendkívül fontos kérdéssel foglalkozik, hogy lehet-e jóvá tenni és miként, a békebeli hadsereg szervezésében és kiképzésében elkövetett mulasztásokat újabb háború, vagy annak fenyegető veszedelme esetén.

Különös és nálunk merőben szokatlan jelenség, hogy a szerző neve az egyes könyveken és cikkeken sehol se olvasható.

Szűkre szabott terünk nem engedi, hogy a felsorolt munkákkal behatóbban foglalkozzunk. De úgy hisszük, ez a rövid ismertetés is eléggé bizonyítja, hogy a nagy háborútól megkímélt Svédország éber figyelemmel kíséri és lankadatlan buzgalommal igyekszik hasznára fordítani, a szörnyű világégés tanulságait. De látjuk azt is, hogy a svédek nem vallják azt a nálunk sűrűn hallható hamis nézetet, hogy a régi hadtörténelem eseményeivel nem érdemes többé foglalkozni.

A svéd vezérkar hadtörténelmi osztályának ezen az úton is meleg köszönetet mondunk, értékes kiadványainak megküldéséért.

Gu.

Pályázat.

A „Magyar Tudományos Akadémia“ *nyilt* pályázatot hirdet:

az 1708 augusztus 3-án vívott trencséni csata

hiteles adatok alapján készült részletes leírására.

Jutalma a m. kir. Hadtörténelmi Levéltár adományából 400 (Négyszáz) pengő.

A munka tervrajzát, valamely teljesen kidolgozott fejezet kíséretében, 1927 december 31-ig kell a Magyar Tudományos Akadémia főtitkári hivatalához beküldeni.

A legjobb tervrajz és fejezet szerzője záros határidővel megbízást kap a mű megírására. A jutalmat, újabb bírálat után, csak önálló becsű, teljesen kész munka kaphatja.

A pályadíjnyertes mű a Hadtörténelmi Közleményekben jelenik meg s nyomtatott ívenkint 80 pengő tiszteletdíjban is részesül.

A részletekre vonatkozóan Pilch Jenő ny. ezredes, a Magyar Tudományos Akadémia Hadtörténelmi Bizottságának előadója (Budapest, IV, Váci-utca 38. Tiszti Kaszinó könyvtára) ad bővebb felvilágosítást.

Budapest, 1927 június 1.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

Hibaigazítás.

A 149. oldal alsó öt sorának helyes sorrendje a következő:

találunk, amelyek körülbelül a cső közepe táján voltak, egyvonalban a cső esetleges emelésére vagy mozgatására szolgáló fülekkel vagy delfinekkel.[449] A csapoktól vagy delfinektől a cső szájáig (Mundt, Mündung, orificium) terjedő csőrészt a németnyelvű forrásaink „Langes Felt“-nek, viszont

KIR. MAGY. EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST. FŐIGAZGATÓ: DR. CZAKÓ ELEMÉR.

A DIÓSGYŐRI VÁR TÖRTÉNETE.

I. FEJEZET.

A bükki kőkori kultúra emlékei. Az őskori „Földvárak" és „Pogányvárak" Borsodban. Anonymus szerint Győr vára már a honfoglalás előtt állott. Szarmát-Jazygok, szlávok, avarok, várkunok. A név eredete. Az avarok, hunok gyűrűnek hívták a köralakú földvárakat. A „Gyür" és „Szolgagyőr". A honfoglaláskori vár építési módja. A Győr, Diósgyőr, Nagygyőr és Nagyvár nevek változatai.

A borsodi Bükk-hegység hűvös rengetegei, a természet csudás szépségeivel pompáznak.

Zöldvizű, csillogó tavából, a hámori völgyön át a Szinva- és Garadna-patak fut ki, melynek kristály vize sziklák vízeséseiről omlik alá s odább titokzatos barlangok méhiben tűnik el; míg partjain sziklaóriások állanak őrt.

Mielőtt a patak örökre búcsút mondana szülőföldjének, a Bükknek, hogy aztán a völgy nyílásán át a messze tündöklő alföld ölébe siessen, előbb körülöleli az ott egy ezredéven át őrködő s régi dicsőségünk fényes történelmi emlékeiben oly gazdag *diósgyőri vár* még romjaiban is hatalmas bástyatornyait.

És ezt a természet szépségeivel megáldott bájos völgyet már az özönvíz utáni ősember is lakóhelyéül választá.

A szomszédos Miskolc Avas-hegyéről már 1876-ban, tehát 51 évvel ezelőtt paleolit, őskőkorszakbeli kovakőeszközöket küldtek be a Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtárának.[1]

Szerző már 45 évvel ezelőtt megásatott Diósgyőr határában három barlangot, melyekben a kőkorszaki ember szerszámait találta;[2] 1891-ben pedig a Miskolc város közepén egy ház alapásása alkalmából talált s a diluviális rétegből kikerült három kőszakóca összes szakférfiaink által az őskőkorszakbeli ember kétségtelen munkájának állapíttatott meg s így hazánkban az első ilynemű hiteles lelet.[3]

[1] *M. N. Múz. Régiségtári Napló.* 1876. 303. l. 26. sz.

[2] *Szerző* jelentése az Orsz. Régészeti Társulatban. *Arch. Értesítő.* Ásatások a diósgyőri barlangokban. 1882. évf. CI—CVII. l. *U. a.* Borsodmegyei lapok, 1882. évf. 21. sz. és *U. a.* Miskolc város története, 1886. I. k. 333—34. l.

[3] *Herman Ottó.* A borsodi Bükk ősembere 1908. Term. Tud. Közl. 545. l. *Szerző.* Miskolc v. története 5. k. 1911. 426—38.

Azóta pedig a Földtani Intézet által évek óta folytatott ásatások a diósgyőri és hámori völgyekben fekvő „Szeleta", „Herman Ottó", a Királykútnál levő „Büdöspest" és a répáshutai „Balla" barlangokban ugyancsak az őskőkorszak emberének számos emlékét fedezték fel, melyek alapján *Bella Lajos* ezt az őstörténelmi korszakot *„a bükki kőkori kultúrának"* nevezte el, amely ma már az egész európai tudományos világ érdeklődésének központjában áll.[4]

És az írott történelmet megelőző őskor messze világának ezen időszakában keletkezett a *diósgyőri földvár* is.

A völgy bejáratánál egy kisebb mészsziklákból álló domb emelkedik ki, melynek egyik oldalán a Szent György-forrás tóval köríti, míg másik oldaláról a Szinva-patak egyik ága folyja körül.

Ezt a sziklás dombot földhányással kiegészítve, *köralakú erőddé* képezték ki már az őskor lakói és minden valószínűség szerint nevét is gyűrűformájától „Győr" alakban nyerte.

Névtelen jegyzőnk a honfoglalás leírásában olymódon említi, amely kétségtelenné teszi, hogy már azt megelőzőleg fennállott, tehát alapítása több mint ezer évre megy vissza.

Ez a fejezet következőleg szól: „...és tábort ütének a Heuyou-folyó mellett a Tiszáig és Emeudig és ott maradának egy hónapig. Holott is a vezér Bungernek, Borsu atyjának, nagy földet adott, a Topulucea vizétől a Souyou vizég, melyet Miskoucynak hínak, *és adott neki egy várat, melyet Geurunak* neveznek s azon várat fia Borsu a maga várával, melyet *Borsodnak* hínak, egy vármegyévé tette."[5]

Ezek szerint Árpád „Győrt", a már létező várat eladományozza, míg ugyancsak Névtelen jegyzőnk 18. fejezete szerint Bors a vezér parancsára maga építette fel Borsod várát, mely mint a Névtelen feljegyzi, nem az építtető nevétől neveztetett Borsodnak s lett a vármegye névadó vára, hanem „mivelhogy kicsiny vala" és erős.

Nem tekintve a szomszédos gömöri *pogányvárakat,* Borsod megyében, *Győr körül* találjuk a Balajttal határos sápipusztai „Várca", Bogácson „Tomorvár", Borsodon „Földvár" és „Derékegyházadomb", Damak határában „Őrhegy", Dövényben „Őrhegy" és „Őrfatető", Galgócon „Várca", Geszten „Leányvár", Óhután a Bükkben a „Nagy Sánc" nevű földvárat, Felsőkelecsényben „Őrhegy", Kisgyőrben „Halomvár", „Harsárvár", „Leányvár" és „Kecskevár" földvárakat, Novajon „Földvár", Felsőnyárádon nagy és kis „Őrhegy", Sajóecsegen „Várdomb", a Szendrőn túli „Meszes" erdőben levő

[4] *Bella Lajos.* Az őskor embere és kultúrája a Barlangkutatásokban. 1916. 17—24. l.

[5] *Anonymus* 31. fejezet.

földerőd és a Szihalmon levő „Földvár" vagy „Árpád-vár" nevű, *őskori,* jobbára *újkőkorszaki* földvárakat és erődített szállásokat.

Régészeti kutatások és leletek megállapították, hogy a hazánk területén fellépett nemzedékek és népfajok mindegyike felhasználta és meglakta ezeket az őserődöket.

Történetírásunk egyrészt a rómaiakkal szövetséges *szarmát-jazygoknak* tartja az ittlakott egyik népfajt, akikről *Tacitus* és egy egykorú római útikönyv nyomán tudjuk, hogy a *quádokkal éppen a Mátra- és Bükk-hegység alján* álltak folytonos harcban. Ezeket követték egyes területeken a *szlávok* és *avarok.* Ez utóbbiakat Nagy Károly 803-ban egész Pannónia területéről kiűzi s nagyrészt megsemmisíti.[6]

A hazánk területén élt avarságnak már történelmi emlékeit is bírjuk. A verduni szerződés szerint 844-ben a régi „terra Avarorumot" a német császár nyeri osztályrészül.[7] Egy csekély részük mai hazánknak Fertő és Vetvár nevű helyein tartotta fönn magát legtovább.[8] Névtelen jegyzőnkben és legrégibb okmányi emlékeinkben többször van szó *vár-kunokról* s azok sírszobrairól, úgyhogy itten közvetlenül utánuk következhettek a *magyarok.*

Borsod vármegye területén, Diósgyőr közelében, a Hangony vize mellett fekszik *„Várkony"* község, melynek neve a *Vár és Cheuni* törzsnevekből származik s kétségtelen bizonyítéka az avarok itteni telepességének.[9]

Az újabb nyelvtörténeti iskola az ezen a vidéken található régi szlávos hangzású helynevek alapján ennek a vidéknek honfoglaláskori őslakosságát szlávnak tartja.[10]

Régi íróink s okleveleink azonban régészeti leleteinkkel kapcsolatban az avarokról tesznek bizonyságot, akik mint Attila húnjainak örökösei igénylik Pannónia földjét.

Kétségtelen Anonymus elbeszéléséből, hogy Győr vára a magyarok bejövetelekor már állott. A Győr név pedig avar eredetű s gyűrűt, kört jelent.[11] Az avarokról fennmaradt feljegyzések, különösen pedig Nagy Károly életírója, *Eginhardt* szerint, köralakú földváraikat és táborkerítéseiket, *hring, ring, keringő, kör,* vagy az idegen írók által *Rhingnek* nevezve,

[6] *Thierry.* Attila története. II. k. 348 l.
[7] *Fejér.* Codex Diplomaticus. I. k. 149., 152., 158., 165. és 186. l.
[8] *Hunfalvy Pál.* Magyarország ethnographiája. 1876. 181. l.
[9] *Ipolyi Arnold.* Magyar Műemlékek. Archaeologiai Közlemények. I. k. 26. és 53. l.
[10] *Borovszky Samu.* Borsod vármegye története. I. k. 1909. 8—10. lap.
[11] *Bartal.* Histor. Stat. Jurisque Publ. Hungariae. I. k. 130. l.

gyűrűnek, majd *Győrnek* hívták, mely *Győr* és *Szolgagyőr* helyneveinkben a mai napig fennmaradt.[12]

Az avar Ringeket különben a Nagy Károly seregében szolgált *Adalbert* nevű szemtanu elbeszélése nyomán leírta a *szentgalleni barát*, amely szerint a hún-avarok országa kilenc kerítéssel volt megerősítve s ezek a kerítések olyan *gyepük* (hegin, hagen) voltak. A kerítéseken belül voltak elosztva a birtokok és lakások. A gyepük tartós gyeppel voltak beburkolva, belül *facölöpök* és kővel kitöltve s 20 láb magas és ugyanolyan szélesek voltak. Ez utóbbi adatokat természetesen nem lehet pontosaknak elfogadnunk, csak annyit bizonyítanak, *hogy erődeik köralakú földművek* voltak.[13]

Egyes régészeink és történetíróink a ringeket összefüggésbe hozták a „Csörszárkokkal", azokat is avar erődítéseknek tartván, amelyek az ország számos vármegyéjében előfordulnak s egy szárnyuk a borsodi Diósgyőr vára közelében a Bükk alján is elvonul.

A Csörszárkoknak egész nagy irodalmuk van, amelynek azonban bizonyára új irányt adott *Fekete Zsigmond* jeles vízépítkezési mérnök könyve, amelyben kifejti, hogy olyan földművek, mint a Csörszárkok, nemcsak nálunk, de egyebütt is találhatók, főleg alföldi sík területen s *nem erődítmények*, amit össze nem függő rendszertelenségük is mutat, hanem részint *vízáradások* ellen emelt *gátak*, részint pedig *elhagyott folyammedrek martjai*. A Tiszáról például vannak *száz év előtti* részlettérképeink, amelyekből látjuk, hogy egyes helyeken azóta *mérföldekkel* odább folyik s elhagyott medrének néha több méter magas partjai erődök gyanánt hatnak. Ez a vízrajzi tünemény a világ összes folyóvizeinél észlelhető s a föld forgása folytán keletkező központfutóerő hatásának következménye.

Tagányi Károly[14] a *Szolgagyőrről* írott értekezésében azt mondja, hogy a nép a Dunántúl a csekély emelkedésű halmok és lápok megjelölésére ma is használja a *„gyűr"* szót, szerintünk bizonyára azért, mert *gyűrű-*, vagyis köralakúak. Ugyancsak ő mondja, hogy a győr név alapjául szolgálhat még a *gyűrű* nevű fa is.

A borsodi Bükk vidékén is ismeretes a *fekete és veres gyűrűfa* bozót, amely, ha késő ősszel leveleit elhullatta, ágainak fényes fekete vagy veres háncsa leválik s apró karikák-

[12] *Ipolyi Arnold.* A magyar hadtörténelem tanulmánya. Századok. 1879. évf. 75. lap.

[13] *Monachus St. Galli.* Vita Caroli magni II. és *Thierry* i. m. 2. 197. l.

[14] *Századok.* 1882. 312., 388. l. és *Pesty Frigyes.* A várispánságok.

ban, gyűrűkben hull alá. Tehát nem a gyűrű nevű fától nevezik „*Győrt*", hanem azért hívják úgy azt a cserjét, mert *gyűrűket* terem. A gyűrű pedig semmi egyebet, csak *kört* jelent.

Ami a szolgagyőri várispánságot illeti, nem tartom lehetségesnek, hogy valamennyi szolgagyőr, — a győrmegyei, bihari, nyitrai, csongrádi, veszprémi vagy soproni győrök, mind ugyanazon egy várispánsághoz tartoztak volna, hanem, hogy több ilyen nevű várispánság (az eddigi adatok szerint 14) volt s ez a két szó: *Szolga-győr*, olyan jelentőségű volt, mint a vármegye, vagy úgy függött össze, mint például Ung-vár, Fejérvár stb.

Tagányi figyelmét kikerülte, hogy Borsod megyében, éppen Diósgyőr közelében volt egy „*Szolga*" nevű helység, amelyet a török pusztított el, de még 1605-ben az adólajstromban bejegyezve találják: „*Zolgha* töröknek adóz és pusztaegyház."[15] *Tehát Borsodban is volt egy Szolga-győr.* Ami itt is csak azt jelenti szerintem, mint a többinél, hogy ottan a *Győr*, vagyis vár szolgái laktak a vár közelében, amelynek hadi szolgálatokat voltak kötelesek teljesíteni, *vagy hogy a várszolgák gyűrűjét* képezték a vár körül.

A honfoglalás ideje alatt s közvetlen utáni időkben épült ősmagyar várak is mind földerődök voltak, melyek a kő- és bronzkori telepek fölé az avar rhingek módjára úgy épültek, hogy a körülötte levő árkokat mélyítve, annak földjét a vár magasságának emelésére fordították, s hogy le ne omoljon facölöpöket és gerendákat vertek közé, vesszőkkel összefonták, agyaggal tapasztották s végül gyeppel, gyepűvel fedték.

Az Anonymus által szintén említett *szabolcsi* földvár, melyet Jósa András és Bartalos Gyula 1895-ben megásattak, szintén így készült, csakhogy itten egész nagy kidöntött élőfákat gallyastól temettek a föld közé, hogy a meredek sáncokat a leomlástól megmentsék.[16]

Borsod vármegyében mostanában kezdték meg a honfoglaláskor épített *borsodi földvár* fölkutatását, amikor kitűnt, hogy a sáncok földhányásait itten is hosszában és keresztbe rakott gerendák közbetemetésével erősítették, illetőleg védték a leomlástól. Kétségtelen az is, hogy ezalatt a réteg alatt a megfelelő mélységben itten is elő fognak kerülni az új kőkorszaki leletek, mint amilyenek a várdombbal szemben levő s

[15] *Országos Levéltár.* Borsodmegyei adólajstromok. 1605. év, 891. lap.

[16] *Arch. Ért.* 1914. 169—171. l. Ugyanez az eset a bihari és a murgai (Tolna m.) földvárnál. *Könyöki József.* A középkori várak. 1906. 223—226. l. *Karácsony János.* Ásatások a bihari földvárban. *Arch. Ért.* 1901. 72. l.

attól csak a *Boldva* vize által elválasztott „*Derékegyháza*“ dombon, amely szintén elipszis alakú földerőd.[17]

A várfalak kötésébe erősítésül kisebb-nagyobb tölgy és bükk dorongok, sőt egész kisebb átmérőjű fatörzsek beépítése még a középkorban is szokásos volt, mint azt éppen a *diósgyőri várnál* és a szomszédos *Dédes* romjaiban megállapítottam.

Ami *Győr*, illetőleg *Diósgyőr* nevének formáját és leírási módját illeti, századokon át, mintegy harminc alakban ismeretes, — ami bizonyára a latin nyelvű kancelláriai írásmódnak a magyar szavakkal szemben való nehézségeire mutat.

Anonymus, akinél legelőször fordul elő *Geurun*ak írja, 1248-ban *Noggeur* (Nagygyőr)nek iratik, bizonyára megkülönböztetésül a szomszédos Kisgyőrtől, hol szintén földvár állott, 1261-ben *Noguar* (Nagyvár), ugyancsak a fenti okból, 1313-ban *Geur*, 1304-ben és 1315-ben *Győs Geűr*, 1333-ban *Geör*, 1341-ben *Gewr*, 1366-ban *Diosgwr*, 1376-ban *Dyosger*, 1399-ben ismét *Noggeurh* (Nagygyőr), 1416-ban *Dywsgewr*, 1471-ben *Dyosgywr* és *Dyos Gywr*, 1472-ben *Diósgyewr*, 1473-ban *Dyosgyeor*, 1478-ban *Dyosgyer* és *Diósgyeör*, 1504-ben *Dyos Gewr;* II. Rákóczi Ferenc vezérlő fejedelem pedig: 1704-ben Miskolcon kelt magyarnyelvű rendeletében, magyarosan *Diós Gyűr*nek írja.

A *Győr* név különben középkori okleveleinkben mint személy- és *nemzetség név* is szerepel.

II. FEJEZET.

Győr vára az ősszerző Miskóci Bors családról, Bors comes lázadása folytán királyi kézre száll. Az 1241-iki tatárjárás alkalmával elpusztul, de IV-ik Béla által az Ákos nemzetségbeli Ernye bánnak adományoztatván, ez és fia István nádor által újból felépittetik. A pálos rendet megtelepíti. Fiai fellázadnak az Anjouk ellen. Legyőzetvén lefejeztetnek s diósgyőri birtokaikat 1319-ben Dózsa nádor kapja. Majd a Széchy-családra száll. Nagy Lajos azonban lengyelországi politikája folytán gyakran kívánván itt tartózkodni, Alsólendva váráért Diósgyőrt visszacseréli Széchy Miklós horvát bántól s igy újból királyi várrá lesz.

A várunkra vonatkozó adatok, a XII. századtól kezdve, a hagyományok ködéből a történelmi feljegyzések, majd a XIII. század közepétől a hiteles oklevelek alapján rajzolják meg előttünk annak igazi képét és való történetét.

[17] *Nyiri Dániel.* A borsodi vár hadtört. jelentősége. *Leszih Andor.* A borsodi földvár és a borsodi kőkori telep. *Tört. és Rég. Közlemények.* Miskolc város és Borsod vármegye multjából. 1927. 71. és 85—94. l.

Győr birtokosa az 1128. év körül még mindig az ősszerző Bors-család. Ezúttal Bors comes, Borsod vármegye főispánja, aki összesküdvén Ivánnal, míg II. István király Egerben nagy betegen feküdt, Bors ispánt kiálták ki királlyá. István király azonban, minden reményen felül meggyógyulván, Ivánnak fejét véteté, Borsot pedig száműzte; meghagyván, hogy maradékaiból a királyi udvarba való lépésre senkit ne tartsanak méltónak.[18]

Fontos körülmény ez várunkra nézve, mert a királya ellen lázadó főúr javai elkoboztattak s Győr vára és tartozéka, Miskolc földje, bizonyára *ekkor került az ősi Bors-családról először királyi kézre s lőn királyi birtokká.*[19]

II. Endre és IV. Béla királyaink alatt 1214-ben és 1237-ben már újra királyi kegyben állanak a Borsok, amennyiben újra Borsod főispánjai[20] s régi birtokaik jelentékeny részét bírják.

Az 1241-i tatárdúlás, miután a szerencsétlen muhi csata csak pár óra járásnyira folyt le várunktól, teljesen tönkreteszi azt. Íróink, köztük *Ráth Károly* is[21] azon a nézeten vannak, hogy a vesztett csata után IV. Béla király Miskolcon át, Diós-Győrön keresztül menekült. Ezzel szemben *Kandra* azt vitatja, hogy a menedéket nyujtó Bükk-hegység Muhitól más irányban sokkal rövidebb idő alatt és könnyebben elérhető.[22]

Ebben azonban nincs igaza, mert tény, hogy *légvonalban* rövidebb az út Mályi, Aranyos és Kisgyőr felé, aki azonban a helyszínét ismeri s a táborkari térképet leolvassa, megfogja állapítani, hogy ez az út sokkal nehezebb, mert nemcsak ezen az oldalon vannak a Bükk legmagasabb hegyhátai, de a legjárhatatlanabb s legszűkebb völgyei is, már pedig a menekülő magyar csapatok nagy része lovasság volt, s lovon menekült maga a király és kísérete is. A másik oldalon pedig Muhitól Miskolcig és egészen Győrig, minden akadálynélküli síkság terül el — jó utakkal, mert hiszen a Lengyelország felé vezető kereskedelmi út már akkor itt vonult el —, amelyeken a 20 kilométert tevő távolságot, a bizonyára jó lovakon menekülők, sokkal gyorsabban elérhették.

Ez alkalommal Miskolc, Győrváralja és maga *Győr vára* is elpusztult s lakói az erdők rengetegeibe és barlangjaiba menekültek. IV. Béla király ugyanis 1261-ben kelt okmányá-

[18] *Thuróczy* krónikája.
[19] *Szerző.* Miskolc város története. 2. k. 3. l.
[20] *Kandra Kabos.* Borsod vármegye főispánjai. „Miskolc", 1877. évf. 4. sz. és *Orsz. Levtár.* Diplom. Oszt. 219. sz.
[21] *Ráth Károly.* A magyar királyok hadjáratai és utazásai. 1861. 24. l.
[22] *Kandra K.* Diósgyőr vára. *Arch. Közl.* 1879. 28. l.

ban, melyben az egri egyház jogait és birtokállapotát megerősíti Győrt, mint várat fel nem említi, hanem csak mint, terra Noggeur-t „*Nagy-Győr földjét*“ említi, mely *Borsod* várához tartozik, ami azt jelenti, hogy a tatárok által leromboltatván, még akkor sem épült föl s vár jellegét még nem nyervén vissza, a megye egy másik várához csatoltatott.[23]

A XIII. század második felében Magyarország legelőkelőbb családainak egyike volt a borsodmegyei *Ákos* nemzetség, amely először *Ernei vagy Ernye* bánnal tűnik fel. Tárnok és országbíró két ízben is volt, 1267—69-ben mint vasmegyei és 1274-ben mint szatmári főispán említtetik. 1271-ben egy országos bizottság tagjai között említtetik, úgy is mint *Győr várának birtokosa.* Kétségtelen, hogy várunkat még 1262 és 70 között IV. Béla királytól nyerte, hogy mily *körülmények között, e felől történelmi adataink* és történetíróink nézetei eltérnek egymástól.

Kandra szerint IV. Béla azért jutalmazta Erne bánt, mert ez őt a fia, István király elleni harcokban igen sikeresen támogatta. Hiszen a két király közötti isaszegi csatát egykorú okmányaink egyenesen Erne bán csatájaként említik. És a hatalmas főúr, ki éveken át igényelte az egri püspökség szomszédos cserépvári birtokát, talán éppen Győrnek, Borsod ezen elsőrangú várának adományozása által tartatott meg az öreg király hűségében.[24]

Mások azt írják, hogy Erne bán azért kapta Győrt királyi adománykép, mert *a muhi csatából menekülő király életét megmentette.* E várat aztán külön uradalom központjává tette, melyhez abban az időben a következő falvak tartoztak: Győrváralja, Felső-Barcika, Ludna, Varbó, Parasznya, Kondó, Ecseg, Arnót, Alsó-Zsolca Felső-Zsolca, Kis-Győr, Aranyas, Mohi, Poga, Emőd, Szalonta, Nagy-Csécs, Örös, Szederkény, Kisfalud, valamint a ma már nem létező Tuulvosd, Isztring, Odolmány és Zelpeste falvak, Zemplén vármegyében pedig Kesznyéte falu.[25]

Kandra viszont egy 1245-ben kelt oklevél alapján elmondja, hogy a tatárok betörése alkalmával Sándor comes a borsodi Bükk-hegységben az Apátfalvi, Bélháromkuti monostor mellett megmentette a király életét, kinek védelmében súlyos sebet kapván, jutalmul az ugyancsak Borsod vármegyében fekvő Palkonya községet nyerte. Felmerül az a kérdés, nem-e összetévesztése ezzel az Erne bán esete.

Erne bán különben győri uradalmának gyarapításához

[23] *Fejér.* Cod. Dipl. IV. k. 3. 33. l.
[24] *Kandra Kabos.* Diósgyőr vára. *Arch. Közl.* 1879. 29. l.
[25] *Borovszky Samu.* Borsod vármegye története. I. k. 1909. 39. l.

még IV. Bélától nyerte a Sajó vize mellett fekvő Ecseg falut, mely a királyé volt, kárpótlásul Cserépfalváért,[26] mihez csatlakozott 1281-ben Miskolc város birtoka is, melyet fia, István, a Miskocz nemzetségbeli Ponyt bán fiaitól szerzett meg.[27]

Erne bán 1274 körül halt meg, egyetlen fia István Kun Lászlónak kedvelt híve volt, maga a király említi, hogy őt gyermeksége óta szolgálja. III. Endre alatt 1293-ban a királyné tárnokmestere, 1299-ben pedig országbíró s végre nádorispán. Az Árpádház kihaltával a hazafi párt vezérférfia lett, melynek az volt a nézete, hogy III. Endre halálával a szabad királyválasztás joga visszaszállt a nemzetre.

Ekkor iratja diósgyőri várában íródeákjával egyik levelében: „Letört benne Szent István első magyar király vérének, fiú ivadékának, törzsének utolsó arany ágacskája s a megyés főpapok, főurak, a nemesség és Magyarország minden rendűrangú lakossága érzé, hogy elveszté született urát, mint Ráchel a maga gyermekeit, keseregte halálát, — keresték, kit találjanak utódjául a szent király véréből."[28]

Ő a cseh Vencelhez csatlakozott, aki midőn csakugyan királlyá lett, megtette őt nádorrá.

István nádor, mint ember is kimagaslik kortársai közül. Bátor lovag, pompaszerető férfi, jó családapa és mély vallásos érzésű ember volt. Ő Diósgyőrt tette nemzetsége székhelyévé, melyet fejedelmi fénnyel építtetett ki, úgy hogy az később is Visegráddal vetekedik. Hét fia és két leánya volt, akikért nagyon sokat tett. Közel negyvenet tesz ki birtokainak száma, amelyekről tudomásunk van. Leányait jól kiházasítja. Az egyiket a Rátoldnemzetségbeli Dezsőhöz, a másikat a Bazsa nemzetségbeli Bekéhez adván feleségül.

Másodszülött fiának, II. Istvánnak pedig a cseh és lengyel királlyal rokon Bavarin herceg leányát szerzé meg feleségül, ki menyegzőjét nagy fénnyel ünnepelte meg Diósgyőrött a rokon nemzetségek előkelő tagjai, Omodé és Roland exnádorok és számos külföldi vendég jelenlétében. A középkor egyik legfényesebb lakodalmát ülték itt. Írásbeli feljegyzések maradtak róla, hogy a hercegkisasszony kelengyéjében „egész sokadalma volt aranynak, ezüstnek és drága holmiknak, melyeknek hasonlója itt még nem láttaték".

A vallásosságnak is bőkezűen áldozott István[29] nádor. Ő alapította állítólag már 1304-ben Diósgyőrött közvetlenül a vár alatt az Urunk Szent testéről nevezett Pálos kolostort,

[26] *Országos Levéltár.* Dipl. Oszt. 324.
[27] *Szerző.* Miskolc v. tört. III. k. 25. l.
[28] *Anjoukori Okmánytár.* I. 52. l.
[29] *Anjoukori Okmtár.* I. k. 91. l.

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR KÖNYVTÁRA.

1312 körül, a dédesi s már 1240-ben állott Szentléleki zárda részére alapítványokat tesz,[30] majd 1313 aug. 15-én Győr várában kelt oklevelével a maga és felesége nevében szintén adományokat tesz a diósgyőri paulinusok részére, melylyel népes birtokát, Cheniket a Papréte nevű földet, egy szőlőt és a Felthó nevű halastavat ruházta át reájok.[31] 1315-ben pedig a Felső-Diósgyőrött megtelepedett Szt. Ágoston rendi szerzetesek Szentkeresztről nevezett házának adományozza Chenik birtokának egy részét.[32] Egyik legnevezetesebb egyházi alkotása végül a miskolci avasi nagytemplom építtetése, melyet a hagyomány és régibb feljegyzések szerint 1281-ben fejeztetett be.[33]

Jelen tanulmányunk már szedés alatt állott, midőn a miskolci Történelmi és Régészeti Közlemények folyó évi 5—6. füzetében megjelent Miskolc város története egyik legbuzgóbb kutatójának, *Marjalaki Kiss Lajosnak*, az avasi templom építési korára vonatkozó értekezése, melyben Zsigmond király 1411. évi kiváltságlevelének egy kifejezésére valamint egy freskotöredék alatt olvasható 1402. évszámra s másrészt *Möller István* műegyetemi tanár véleményére támaszkodva azt az 1400-as évek elejére teszi.

Nézetem szerint a szomszédos apátfalvi apátság építői a francia ciszterciták szerzetesek voltak a miskolci avasi templomnak első építői a XIII. században ép úgy, mint a diósgyőri várnak is. A XIV. és XV. századi részletek csak reaépítések. Különben, hogy magyarázható meg az avasi templomban az egyik templomi széken az Anjou liliomos, Nagy Lajos-féle királyi zászló képe s az egyik kapun ugyancsak az Anjou liliomos veretek, ha maga a templom csak negyedszázad mulva Zsigmond alatt épült volna.

Vencel és Ottó királyok bukása után István is meghódolt Károly Róbertnek s még ő alatta is mint nádorispánt említik az oklevelek. Meghalt 1315 körül.

Vele sírbaszáll az Ákosnemzetség fénye, dicsősége és hatalma. Fiai ugyanis még mindig a régi nemzeti párthoz szítottak s ezokból Károly király ellen előbb Csák Mátéhoz szegődtek, majd midőn a velük rokon Barsa nemzetségbeli *Kopasz nádor* 1316-ban nyilt lázadásba kelt fel, ehhez csatlakoztak. A felkelés azonban a debreceni csatában leveretett s a királyi hadak egymásután foglalták el váraikat és birtokaikat. Az Erne bán unokái végső szükségükben ujonnan

[30] Marjalaki *Kiss Lajos.* A Szentléleki-zárda. Tört. és Rég. Közl. Miskolc. 1926. 53. l.
[31] *Országos Levéltár.* Dl. o. 1835. sz.
[32] *U. o.*
[33] *Szerző.* Miskolc v. Tört. II. k. 23. l.

épült Dédes várukban vívták meg utolsó harcukat. Legyőzettek, elfogattak s mindenükből megfosztatván, vérpadon végezték életüket.

Károly Róbert a hűtlen Ákosnemzetség elkobzott birtokai közül Diósgyőr várát és uradalmát 1319 szept. 30-án kelt oklevelével, ebben a küzdelemben leghívebb támaszának Debreczeni *Dózsa nádornak* adományozza, Kis-Győr, Emőd, String (most Hejőkeresztúr), Tullus, Mohy, Csécs, Örös, Szederkény, Odolman, Lövő, Kisfalud és Szalonta nevű tartozékaival együtt.[34] Ebben az oklevélben Győrvára, Castrum Nouumnak, vagyis *Ujvárnak* mondatik.

Erre vonatkozólag téves *Borovszky Samunak* az a megállapítása, hogy: „ebből azt kell következtetnünk, miszerint a *vár nem lehetett régi (?) s tényleg nem épülhetett előbb (?!)*, mint Erne bán idejében".[35]

Már az eddig előadottakból is világos, hogy ellenkezőleg az *Ujvár* elnevezés azt jelenti, hogy a koraközépkori ős vár, melyet 1241-ben a tatárok elpusztítottak, nem Erne bán idejében épült eredetileg, hanem általa romjaiból ujjá építtetett.

Különben Károly Róbert korában neveztetik várunk és az alatta elterülő község, az ott tenyésző sok diófa után *először Diósgyőrnek.*

Várunk azonban nem sokáig marad a Dózsa nádor birtokában, mert már Diósgyőr 1354-ben mint *villa regalis,* vagyis királyi falu említtetik.[36] Azonban a vár maga csak haduri jogon tartozott a király fenhatósága alá, de tulajdonjoga már *1325* óta a Balognemzetségbeli *Széchyekre* szállt.[37]

A Széchy-család a XIV. század egyik leghatalmasabb főúri családja, a gömörvármegyei Balogvárából származott. Utóbb két ágra oszolva, birtokaik után az egyik felső-lindvai, s a másik rimaszécsi előnévvel élt. Leginkább kivált közülük *Miklós,* aki előbb szepesi, sárosi és nógrádi főispán, majd horvát bán, országbírája s végül nádor lett. Nagy Lajos királynak kiváló szolgálatokat tett, különösen az olaszországi hadjáratok alatt. Követségbe járt Rómába Orbán pápánál és Velencében ő folytatta a béketárgyalásokat.[38]

Kétségtelen, hogy Lajos király mindezekért az érdemekért jutalmazta Széchy Miklóst a miskolci birtokokkal és Diósgyőr várával, s ezen donatióit 1347-ben újból megerő-

[34] *Fraknói Vilmos.* A nádori és országbírói hivatal. 1863. 160—1. l.
[35] *Borovszky S.* Borsod vm. Tört. I. 44. l.
[36] *Orsz. Levéltár.* Dipl. O. 4567.
[37] *U. o.* 1109.
[38] *Budai Ferenc.* Polgári Lexicona. 1866. III. k. 218. l.

síté.[39] 1360-ban pedig a család tagjai maguk között nagyosztályt tevén, a miskolci birtok és Éleskővára ezúttal is Miklósnak jut, amely osztályt Lajos király, Visegrádon kelt oklevelében helybenhagyja és megerősíti.[40]

Már Károly Róbert előrelátó eszélyes politikája összekötötte a szomszédos Lengyelország sorsát hazánkkal, azáltal, hogy Lokietek IV. Ulászló lengyel király leányát, Erzsébetet 1320-ban nőül vette s a magyar Anjou és a lengyel Piast királyi családok ekként szoros rokoni egybeköttetésének eredménye lőn, hogy *a lengyel királyi korona Lajos királyra nézett,* aki hogy országának határait a Kárpátokon túl a Keleti-tengerig kiterjeszthesse s lengyelországi híveivel gyakoribb és könnyebb érintkezésben lehessen, udvartartását évenként hosszabb időre az ország északi határai közelébe óhajtotta elhelyezni, miért is a távolabb fekvő Visegrádot mellőzve, egyrészt Zólyom várát kezdte kiépíteni, másrészt a gyönyörű fekvésű Diósgyőrre gondolt, amely geografiai helyzeténél fogva politikai céljainak is igen megfelelt, mert hiszen míg egyrészről Budával is könnyű és közeli volt a folytonos érintkezés, addig onnan ágazott szét az akkori főútvonal és kereskedelmi országút úgy Lengyelország és Galicia, mint Lodoméria és Moldva felé.[41]

Éppen azért már 1358-ban, egyik leghívebb emberére, *Zudar Péter* mesterre bízza a diósgyőri várnagyságot, aki egyszersmind Sáros vármegye főispánja is volt.[42]

Miután pedig III. Kázmér király, figyermeknélküli halála előre látható volt, — kívánatos volt, hogy krakói híveivel az összeköttetést — állandóan fenntartsa.

Mindezek érdekében most már az utolsó lépést azzal tette meg, hogy Széchy Miklós horvát bánt felkérte, hogy a diósgyőri vár uradalmához tartozott, de általa bírt miskolci *részjószágokat engedje át neki cserébe,* amihez Lajos király hű hadvezére kész örömmel hozzájárult, mert hiszen azokért, úgy ő, mint testvére Domokos erdélyi püspök az 1364 dec. 25-én Csepelszigetén kelt privilegiális levele értelmében a Vas vármegyében fekvő *Lindva* (Alsólendva) várát és uradalmát kapták, mely 73 falut és majorságot foglalt magában. Ez is mutatja. hogy mily értéke lehetett akkor a disgyőri uradalomnak. Lajos király pedig még ráadásul kapta a közeli, de elhanyagolt állapotban levő *Éleskő* várát s Miskolcon felül Várad, Bessenyő, Tokaj, Tard, Bala, Mályi, Csaba, Bós és

[39] *Szerző.* Miskolc v. tört. III. k. 45. l.
[40] *Hg. Batthyány* cs. körmendi levéltára. Alm. II. 4. No. 68.
[41] *Márki Sándor.* Mária Magyarország királynéja. 28. l.
[42] *Wenzel Gusztáv.* Diósgyőr egykori történelmi jelentősége. 1872. 14. l.

Visnyó községek határában levő részjószágokat, valamint a Szt. Péterről nevezett tapolcai monostor kegyurasági jogát, amely okmányt 1366 január 13-án újból megerősített és ezzel *Diósgyőr várát* egy nagyterjedelmű uradalom központjává tette.[43]

De befolyással lehetett erre az is, hogy nemcsak a Bükk vaddús rengetegei, amelyekben a szarvas, őz és vaddisznó mellett még a bölény is tanyázott, — vonzották a vadászatot rendkívül kedvelő királyt, hanem mert maga a vár is még Ernye István nádor által oly fejedelmi fénnyel és kényelemmel épült ki, hogy méltó volt egy királyi udvar befogadására. Másrészt tekintve a középkori hadi viszonyokat, midőn ostromszerekül, ókori mintára csupán kőhajító kezdetleges parittyagépek, faltörő gerendák és nyil használtattak, — midőn a tüzi lőfegyverek legkezdetlegesebb formái Magyarországon, a XIV. század második felében ugyan már ösmeretesek voltak, de ágyúkat csak a XV. században használtak: várunk mint azt annak hadi és építészeti műleírásánál alább látni fogjuk, a maga négy hatalmas tornyával és azt két emelet magasságban körülfutó gyilokjárdáival, az ország kellő biztonságot és védelmet nyujtó kiválóbb erődei közé tartozott.

III. FEJEZET.

Diósgyőr fénykora. Nagy Lajos király 1343 óta, élte végéig csaknem minden évben egész családjával és udvarával együtt hónapokat tölt várunkban. 1370-ben lengyel királlyá való választása utáni ünnepélyeken felül, 1381-ben itt ratifikáltatott a turini béke, a velencei doge követeivel, az ország összes főméltóságai jelenlétében. Ennek emléke a miskolci avasi templomban. A két Erzsébet királyné és Mária királyné itteni tartózkodása és kegyelete a diósgyőri és szentléleki páloszárdák iránt. A szerencsétlen Mária királynénak élte végéig legkedvencebb tartózkodási helye. A nép regéi. Mária királyné félezeréves mogyorófája.

A következő korszakban várunk története Magyarország, talán többé soha vissza nem térő legfényesebb korszakának, a XIV. és XV. századoknak *Nagy Lajos, Mária királyné, Zsigmond, Hunyadi Mátyás és Beatrix királyné* korának történetével kapcsolódik egybe, amidőn maga Diósgyőr nemcsak a középkor egyik legfényesebb királyi vára, ahová az azonkori európai politika szálai futnak össze, — hanem vele együtt emelkedik a gazdasági és műveltségi téren maga az egész Bor-

[43] *Orsz. Levéltár.* Liber Regius. 22. k. 142. és 156. l. *Csánki Dezső.* Magyarorsz. Tört. Földrajza a Hunyadiak korában. I. k. 166. l. *Szerző.* Miskolc v. Tört. III. k. 53—61. l.

sod vármegye és várunk közvetlen uradalma, elsősorban Miskolc városa, majd Muhi város, Mezőkövesd és Keresztes, amelyeket nemcsak a királyi udvartartás közelségének általában emelő hatása befolyásol, de amelyeket említett királyaink adományaikkal és kiváltságaikkal szinte elárasztva, a felvirágzás útjára vezettek.

Fentebb már említettük a politikai okokat, amelyek Lajos királyt Diósgyőrbe hozták, de azokon felül kétségtelenül vidékünk természeti szépségei hódították őt meg és pedig oly erővel, hogy ezentúl élte végéig — kivéve, amidőn ebben külföldön viselt háborúi akadályozták — csaknem minden évben hosszabb, rövidebb ideig tartózkodott királyi várában.

Már régibb íróink is megállapították ezt. Így *Fessler* írja: „Ott a pisztrángban gazdag Szinva öntözte kellemetes völgyben, a sűrű tölgy- és bikkerdőnek közepette az ő áhítatos lelkületéhez méltó légkört talált, a túlvilági dolgok szemléletének szentelt hazai Pálos-rend remete magányában. Innen egy órányira Miskolc mellett állt a bencések tapolcai apátúrsága, mely akkortájt még istenfélő és tudós férfiakban bővelkedett volt. És másutt is fölhozza Mária királyleány atyjáról, hogy a *diósgyőri völgyben,* az őstölgyesek árnyékában, a hegyről lerohanó patak mellett, Szent Pál emelkedett remetéivel gyakori böles beszélgetésekbe mélyedt, elfeledkezve gondjairól, a földi méltóságról, a koronákról".[44]

Kazinczy Ferenc ezt a helyet a „Magyar Tempe-völgyének" nevezi. *Petőfi Sándor* a vár romjai előtt, merengve írja „Alkony" című versét s „Úti leveleiben" írja a sziklás, zuhatagos, zöldszíntavas hámori völgyről, hogy azt gondolja az ember, hogy legalább is „Helvéciában van."[45]

Ugyanígy ír nagy történettudósunk *Ipolyi:* „A Bükkségnek kies völgyei, vadas- és gyümölcsöskertjei kellemein kívül magasabb szellemi élvekkel is találkozhatott I. Lajos királyunk Diósgyőr vidékén, hol akkor számos virágzó zárda és monostor állott mindenfelől. Egyfelől a *diósgyőri* és *Dédes* felett volt *Szentléleki* pálos zárdák; lejjebb a zirciek *beéli* monostora; másfelől *Tapolcán* és *Kácson* meg ismét a bencék régibb monostorai voltak: a buzgóság, jámbor ájtatos élet, tudomány és művészet mindmegannyi menhelyei és oázai, alig néhány órányi távolságra egymástól és Diósgyőrtől, bizonyára élénk, mozgalmas, vallásos és míveltségi életet terjeszthettek körükben."[46]

[44] *Fessler.* Die Geschichte der Ungern. III. k. 412. l.
[45] *Petőfi S.* Vegyes művei. III. k. 209. l.
[46] *Ipolyi Arnold.* A kunok Bél-háromkuti, máskép: Apátfalvi apátsága. Arch. Közl. VI. k. 26. l.

Történetíróink közül a legtöbbet s legalaposabban foglalkozott várunk történetével *Wenzel Gusztáv,* aki munkája[47] függelékeül a Regestákban 201 középkori oklevelet tett közzé, amelyek nemcsak mind várunkra vonatkoznak, hanem legnagyobb részt, mint királyi kiadványok Diósgyőrben is keltek. Ezek közül 61 vonatkozik *Lajos* királyra.

Ezekben legelőször 1343 dec. 9-én[48] s azután csak 1362-ben[49] látjuk őt itten rövid időre, minden valószínűség szerint vadászat céljából megjelenni. 1363 okt. 16-án hasonló okból fordul meg várunkban.[50] 1364-ben és 1365-ben szintén csak egy alkalommal látjuk itten.[51] 1369 óta már annyira kedvelt mulató helye a négytornyú vár, hogy ott évenként hosszasabban mulat, a vadászatok idejét a késő őszt, sőt a karácsonyi ünnepeket is itt tölti. Ez évben május 7-én és 31-én, szeptember 16-án és október 19-én keltek oklevelei innen. Közöttük emlékezetes az, amelyben Kassa városának adományoz új címert, amely az első címeradományozás Magyarországon város, tehát jogi személy részére.[52]

Az 1370. esztendőben az Úrnapját s a karácsonyi ünnepeket is itt tölti s tíz oklevele tanuskodik róla, hogy március 12, 13, 16, május 11, június 2, 3, 9, 18, 19. és december 28-án tartózkodott várunkban, amely dátumok többé már nem pusztán csak a király itt időzését jelzik, hanem egyszersmind tanubizonyságai a királyi vár *folyton emelkedő fénye és világtörténeti nevezetességének is,* mint amelyet ez év végétől két királyság fénye környez; hová két hatalmas nép fiai jönnek hírnevet vagy igazságot keresni, mondja *Kandra.*[53] Ez évben, november 17-én koronáztatott meg ugyanis Lajos, Krakkóban, a váratlanul elhúnyt III. Kazimir helyett lengyel királlyá, honnan, anyjára, Erzsébet királynéra bízván az ország kormányzatát, közvetlenül Diósgyőrbe tért vissza., hol azután a karácsonyt is megülte. Itt fogadta először országainak hódolatát s a külföldi tisztelgő küldöttségeket is, *mint lengyel király.* Ha Magyarországnak akkori politikai szerepére és Lajos királynak európai tekintélyére gondolunk, méltán

[47] *Wenzel Gusztáv.* Diósgyőr egykori történelmi jelentősége. Magy. Tud. Akad. Értekezések. 1872.

[48] *Orsz. Levtár.* Dipl. O. 6865.

[49] *Zichy-Okmánytár.* III. k. 23. l.

[50] *Kandra Kabos.* Borsod örömnapjai „*Miskolc*" 1876. 56. szám és *Hazai okmánytár.* I. k. 245. l.

[51] *Zichy--Okmt.* IV. k. 632. l. és *Századok.* 1871. 615. l.

[52] *Wenzel G.* i. m. Regesták. 29. l. 12. sz. és *Ráth Károly.* A magyar királyok hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei. Győr. 1861. 72. l.

[53] *Kandra K.* A diósgyőri vár. *Arch. Közl.* 1894. 123. l.

föltehetjük, hogy ez az ünnepély Diósgyőrött rendkívüli fénnyel tartatott meg.[54]

Amit annyival inkább gondolhatunk, ha tekintetbe vesszük az előkelő urak és hölgyek, az állam és egyház főméltóságai, a diplomácia, belső politika és a hadsereg magasállású embereinek hosszú sorozatát, akik a királyi vár lovag- és trónterében meg szoktak fordulni; ha továbbá azon fényt tekintjük, mellyel maga Lajos király s a pompaszerető két Erzsébet királyné, Lajos anyja és hitvese, Kotromanovits István boszniai bán leánya, László opolyi herceg, a király sógora, Magyarország nádora és utóbb Lengyelország kormányzója s végül az egymással e részben versengő magyar és lengyel főurak rendszerint fellépni szoktak.

1371 nov. 18-án van adatunk itteni tartózkodására, míg 1373-ban már hosszabb ideig tartózkodott várunkban, mert kancelláriáját is magával hozta s itten kelt oklevelei, május 29, szept. 19- és 24-én igazolják ittlétét, s mindezt a lengyelekkel akkor folyt tanácskozások magyarázzák meg,[55] míg közben aug. 11-én a szomszédos Szilvás vadászvárdán fordul meg. 1375-ben a királyi udvar karácsonykor, mint csaknem évenként, várunkban ünnepel, sőt a következő évben az újévet egész február közepéig ugyancsak itt tölti családja körében a király, hogy az év végén, karácsonyra újra visszatérjen a litván táborozás fáradalmait kipihenni. 1377-ből az év minden szakából van leveles bizonyságunk a király diósgyőri tartózkodásáról, nevezetesen: jan. 7, április 30, május 1, december 20, 21, 28 és 29-éről. A következő két évben újból többször itt időzik, 1380-ban pedig több mint hat hónapról vannak okleveles adataink Nagy Lajos diósgyőri tartózkodásának, ami természetszerűleg az egész királyi udvar itteni tartózkodását is jelenti.

De Diósgyőr történelmi jelentősége, fénye és virágzása legmagasabb fokát *1381-ben* éri el, amikor a velencei harmadik háború győzelmes befejezésével a béke Diósgyőrben ratifikáltatik.

A történelem ezt turini békekötés név alatt ismeri, mely egyrészről I. Lajos magyar király, a genuai köztársaság, Carrara Ferenc páduai fejedelem és az akkor üresedésben volt aquilejai patriarchatus s másrészről a velencei köztársaság között jött létre és véget vetett a háborúnak, mely 1373-tól kezdve mindkét részről a legnagyobb elkeseredettséggel folyt.

Maga a béke Turinban 1381 augusztus 24-én Amadé szavoyai gróf közbenjárására köttetett meg. Azonban Lajos ország-

[54] *Wenzel G.* i. m. 15. l.
[55] *Wenzel G.* i. m. 17. l. *Kandra K.* A diósgyőri vár 1894. 123. l.

gának tekintélyét ez által is emelni akarván, a békességre vonatkozó okmányokat november 26-án Diósgyőrben hitelesítette, hol mint életírója mondja: „Lajos és magyar tanácsosai Olaszország és Európa sorsa fölött határoztak, mert nemcsak a megalázott Velencéről volt itt szó, hanem Nápolyról is, s általában ettől a kérdéstől függött akkor az egész keresztény világ nyugalma."[56]

A hitelesítő oklevél keltezése szerint az „*Actum in Diosgeur in castro domini Regis in camera penes stubam parvam*" állítatott ki. Erre a keltezés helyére, várunk leírásánál vissza fogunk térni.

Az ünnepélyes aktusnál jelen voltak a velencei köztársaság részéről: Dandulus Lénárd és Georgio Fantin jeles, vitéz férfiak s a nagytanács tagjai mint megbizott rendkívüli követek, Contareno András, isten kegyelméből velencei doge képviselői. Magyarország részéről pedig: Bálint pécsi, László váradi, Pál zágrábi és János csanádi püspökök, György boszniai és Miklós császmai prépostok, ónodi Zudar Péter galiciai vajda, Bebek György királynéi tárnokmester, Bebek Imre dalmát és horvátországi bán és számos mások.

Mindezek előtt esküt tesz, a szent evangéliumra, hogy a békekötés pontjait megtartja s ugyanakkor elfogadja az egyezményt, mely az Adriai-tengeren a hajózást szabályozza s annak szabadságát biztosítja, továbbá miután Velence jelenlevő követei által Magyarország részére évi 7000 tiszta aranyból álló adó fizetésére kötelezte magát, azt elfogadja, s az ezen évi első hétezer arany átvételét elismeri és nyugtázza, végre a Velence álltal annak idején elfoglalt várak és földek visszabocsátását szintén elismeri és nyugtázza.[57]

Ennek a nagyjelentőségű eseménynek egy nagybecsű történelmi emléke maradt reánk a szomszédes miskolci avasi hegyen fekvő s Szt. István királyról nevezett templomban, amelyet Lajos, Mária és Erzsébet királynék a nagyobb ünnepeken látogatni szoktak' s bizonyára alapítványokkal és kegyajándékokkal is elláttak, annyival is inkább, mert jogtörténeti alapon Lajos ezen egyháznak *kegyura is volt*. Ez a templom régi középkori fényes berendezéséből fennmaradt templomi szék, mely a szószék háta megett a fal mellett áll, hossza mint egy két méter s támlájának magassága egy méter. Az egész mindenütt díszítve van színes falapocskákból berakott mozaik ékítményekkel, amelyek technikája a XIV. századi olasz művész kezére vall.

[56] *Pór Antal.* Nagy Lajos. Tört. Életr. 1892. 518. és 552. l.
[57] *Wenzel G.* A turini békekötés. Magy. Történelmi Tár. XI. k. 97. l.

Reánk nézve a legfontosabb az a kis kép, amely a szék jobboldali oszlopának külső falába van berakva úgy, hogy a fa alapszínénél világosabb színű lapokból berakott alakrajz, fekete körvonalakkal van szegélyezve. A kép maga egy felemelt fejű, méltóságos tekintetű koronázott oroszlánt ábrázol, amely lábai között hosszú, gombos véggel ellátott nyélen lobogó, fecskefarkú zászlót tart. *A zászlón az Anjou liliom látható.*

Kétségtelen tehát, hogy e szék az Anjou királyi ház, tehát Nagy Lajos király, vagy Mária királyné idejéből származik, kik közül különösen az utóbbiról tudjuk, hogy ünnepeken gyakran rándult át Diósgyőrből a miskolci székesegyházba ájtatoskodni és így valószínű, hogy ez ereklyében a királyi templomi szék maradt reánk.

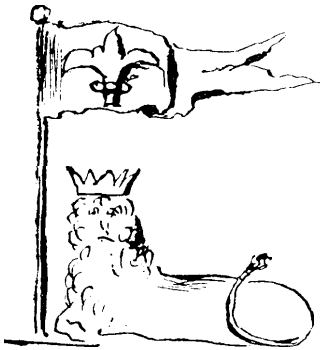

1. kép. Nagy Lajos Velence feletti győzelmének emléke.

Ha az előzményekből tudjuk, hogy 1381-ben; a Velence megaláztatásával végződött háborút befejező béke okmányait Lajos király a diósgyőri várban írta alá s ott tett ünnepélyes esküt annak megtartására, ha tudjuk, hogy az előzetes turini tárgyalások alkalmával a győztes Lajos király azt követelte, hogy a magyar korona fennhatóságának jeléül, a magyar zászló, minden ünnepnapon kitűzessék a Szt. Márk tornyára. Ha tudjuk végül, hogy a koronás oroszlán Szt. Márk jelvénye és Velence címere: kétségtelennek kell tartanunk, hogy e mozaikképben *Nagy Lajos királyunknak Velence feletti győzelme van megörökítve.*[58]

Ezen békekötés alkalmából, ösmerve Lajos királyunk nagy tiszteletét Remete Szent Pál iránt, e szent ereklyéit Velence ajándékba küldte neki! Lajos a Pálos szerzeteseknek

[58] *Szerző.* Miskolc v. tört. II. k. 31. l. a kép rajzával.

mindvégig nagy pártfogójuk volt. Így már 1373-ban a diósgyőri klastromoknak adományozza a mellette fekvő földeket s a Meggy és Eleje nevű erdőrészeket.[59]

„Élete végső éveiben, — mondja történetírója, — ha tehette, visszavonult immár a világ zajától, hol kedvelt szerzetesei tudományos körébe, hol a magányba, az akkor már elcsöndesült Visegrádra, vagy Disgyőrre, hogy szent elmélkedésbe, imádságba mélyedhessen".

Utolsó életévében 1382-ben is Diósgyőrt ünnepli egész udvarával az újévet. Január 2-áról, 9-éről és február 20-ról van reá adatunk, míg 24-én a szomszédos szilvásváradi vadászvárdát látogatta meg, talán búcsúzva, annyi kedves vadászemlékétől ; — mígnem szeptember közepén a vár tornyairól gyászlobogók hirdetik a nagy király halálát.

„Emléke áldott és lelkesítő Borsodnak földjén, — írja *Kandra*, — nélküle a dicsőség legszebb lapjai hiányoznának e megye történetkönyvéből. Nagy lelkének tett helye a vár — hol a fogékony lelkek szellemét érzik maiglan sóhajtani, — javíthatatlan romokban hever, szomorúan hirdetve, hogy jelenünk mennyire különbözik a dicső fejedelem korszakától".[60]

A hagyományok és mondák nyomán, a diósgyőri vár történetével kapcsolatban, a nemzet kegyeletében, talán még nagynevű atyjának nevénél is hívebben él leányának *Mária királynénak* emlékezete, akinek szerencsétlen sorsa ma, félezredév multán is részvétet fakaszt.

„Bár azon eszményi alak ő, — mondja róla ismét *Kandra* —, kiben összpontosult a nagy királynak és lovagias udvarának bálványozó figyelme, habár e szép Anjou-liliom joggal a Bükk tündérének mondható, aki atyja fényes udvarának eszményi varázsa volt, habár az ő ifjú kora gondtalan éveinek szebb napjait Diósgyőrünk emlékének valljuk, aki a vár komor bástyái alatt csónakáz, a rózsa- és mogyorólugasban méláz, vagy a tornaverseny hős bajnokifjai közt jutalmakat oszt: mégis mint királyasszony, már nem járulhatott többé hozzá atyja kedves tartózkodási helyének felvidámításához, mert az őskorban forrássá változott az, aki annyit sírt, mint ő. A boldog királykisasszonyból boldogtalan királynagyasszony lett."[61]

Lajos halála után a gyászév nagyrészét a királynék Budán tölték, de már 1383 július és augusztus hónapokban ismét Diósgyőrben üdülnek, ahonnan július 16., 25., 26. és 27-éről, valamint augusztus 1-éről kelteznek rendeleteket.

Erzsébet özvegy királyné ekkor látta utoljára várunkat.

[59] *Wenzel G.* i. m. Regesták. 32. l. 28. sz.
[60] *Kandra K.* Borsod örömnapjai. „Miskolc". 1876. évf. 62. sz.
[61] *Kandra K.* A diósgyőri vár. 125. l.

A sors csapásai mind súlyosabban nehezedtek a két királynéra. Hedviget kénytelenek voltak Lengyelországba bocsájtani, hol királynévá választatott s Jagello Ulászló litván fejedelemmel házasíttatott össze. Idebent azonban a Kis Károly-párti mozgalom Máriát megfosztá a koronától. Azután következett Károly meggyilkoltatása s a szerencsétlen drávántúli utazás, hol a horvát lázadók elfogván őket, Novigrád várába záratták s Erzsébetet megfojtották. Végre 1387-ben megszabadítván a velencések Máriát, Zsigmond ifjú szép felesége még inkább csak jegyese elé siet, vele Zágráb táján találkozik s bizonyára kifejezett óhajára, Váradon és Debrecenen át egyenesen Diósgyőrbe viszi, hol közel egy hónapig mulattak, az oklevelek tanusága szerint. Szeptember 22., 24. és 29-én, valamint október 17-én.[62]

„Máriát kedves emlékek kötötték e helyhez — mondja életírója[63] —, hol anyjával, Erzsébettel együtt, legutóbb négy év előtt oly szép napokat töltött. A regényes vidék maga alkalmas hely arra, hogy vígasztalást és szórakozást találjon benne a szenvedő.

A vártól nem messze eső rengetegben van a „Madárka kútja" s az atyjáról nevezett „Királykútja", Máriának mind kedvenc kirándulóhelyei a Bükkben, hol Diósgyőr Oláh Miklós írónk által már háromszáz év előtt magasztalt fülemiléinek és madarainak énekét hallgatta.

Dicső apjának, nagyanyjának és édesanyjának árnyai intettek itt Mária felé s a pici sír ott, mely kis nénjének, Katalinnak hamvait födé, csak megerősíték ez emlékeket."

1387-i diósgyőri tartózkodásuk alatt ismét megélénkült itten az udvari élet. Odagyűlt az ország színe. Csáktornyai István nádoron kívül jelen voltak az ország egyházi és világi főurai, kiknek jelenlétében a királyi pár Szt. Mihály-napja előtti kedd óta, mely azon évben szeptember 24-ére esett, törvénykezést tartott, meghallgatván az elébe járulók panaszos ügyeit.[64]

Már szeptember 22-én, Diósgyőrbe érkezve, legelső dolga volt Zsigmondnak, hogy a velencei dogénak meleghangú köszönőlevelet írt neje megszabadításáért.[65]

A következő évben ismét megfordulnak várunkban. 1388 március 11-én, itten kelt oklevelében, Perényi Péter diósgyőri várnagyot nyugtatja Mária királynő, hogy a Miskolc város

[62] *Ráth K.* i. m. és *Wenzel G.* i. m. Regesták. 38., 39., 40. l.
[63] *Márki S.* Mária királyné. 1885. 118., 121., 129., 132., 136., 144. l.
[64] *Ipolyi A.* A bélháromkuti apátság. Okmánytár. XI. sz.
[65] *Wenzel G.* i. m. Regesták. 40. l. 75. sz.

lakosai által adóba az ő kezéhez lefizetett 300 forintot Oláh János udvari tisztje kezéhez vette.[66]

1390-ben február 20-án újra Diósgyőrben találjuk Máriát, midőn atyja régi pártfogoltjainak, a diósgyőri pálosoknak adományoz egy darab földet gyümölcsöskertjük kiegészítésére, akiknek az Úr szent teste tiszteletére emelt templomában életírója szerint oly bensőséggel szokott imádkozni.

1393-ban tavasszal újból Diósgyőrben időzvén, meglátogatta az ő jóvoltából újraépült Szikszót s május 30-án Budára visszamenet, az akkor virágzó s a diósgyőri királyi uradalomhoz tartozó Mohi városát is útba ejtette. 1395-ben beteljesedik egész életének szomorú végzete. Akkor szólítja őt az Úr magához, amikor elérte volna azt, ami a nő legnagyobb boldogsága e földön, hogy anyává lehessen. Május 17-én a budai hegyek között lovagolva, fölbukott, lova maga alá szorította s miközben idő előtt szült, gyermekével együtt halálát lelte.

És emlékezete sok századok viharain túl szájról-szájra szállva ma is él. A diósgyőri nép ma is Nagy Lajos leánya várának nevezi romjait, melyet gyönyörű kert vett körül, amelynek váralatti részét ma is „kőkert"-nek nevezi a nép hajdani kőkerítése miatt. Az egészből csak egyetlen fa maradt meg, egy mogyorófa, amely cserjenövény alig szokott néhány méter magasra nőni, míg ez a példány csodálatosképen csaknem 20 méternyi magasságra nyúlt föl, melynek koronája több mint 14 méter széles, törzse pedig 2 méter 46 cm vastag, s jó esztendőben 3 hektoliter fényes fehérszínű mogyorót terem.

A nép szerint ez az óriási mogyorófa idősebb immár *hatodfélszáz esztendősnél*, mert *azt maga Mária királyné ültette*. Szerintük misem bizonyítja jobban Máriának e kies hely iránt való szeretetét, mint az a több mint félezredéves fa, melyet az ő kezei ültettek.[67]

Kovács Lajos, Borsod egyik korán elhúnyt jeles költője, gyönyörű balladát írt Mária életéről. Utolsó két versszaka így szól:

„Az elmult félezred óta
Leveles a mogyorófa,
Ágait meg-meglógatja
Nem öröm, ha bánat abba!

Nem királynő, csak a fája,
Nincs szentegyház, csak a tája.
Királynőnek keze áldott,
Rég elhamvadt, rég elporlott."

[66] *Zichy-oklt.* IV. k. 303. sz.
[67] *Márki S.* i. m. és *Wenzel G.* i. m. 23. l.

IV. FEJEZET.

Zsigmond király és német római császár 1412-ben, vendégével, Ulászló lengyel királlyal vadászik Diósgyőrt s ugyanakkor innen európai fontosságú politikai intézkedéseket tesz. Második feleségének, Borbálának, 60 ezer aranyforint értékben adományozta várunkat és uradalmát, aki ezután gyakran mulat itten s akit megbotránkoztató élete miatt népünk Ékebontó Borbálának nevez. Albert király utóbb e miatt tőle várunkat és uradalmát elvétette és nejének, Erzsébetnek adományozta. Hunyadi Mátyás király alatt Diósgyőr második fénykorát éri. 18 év közben számos esetben tartózkodott itten hosszabb ideig s sok nagyfontosságú oklevele kelt várunkban; Ő volt az utolsó magyar király, aki Diósgyőrt lakta. Várunkat és uradalmát ő is a királynénak, Beatrixnak adományozta, aki kiválóan gondoskodott arról s gondnokává udvari emberét, Monellit tette. Ennek síremléke, rajta címerével s benne Mátyás hollójával. A diósgyőri pálos szerzetesek s ezek kultúrális hatása. II. Ulászló a tradicióhoz híven Annának s II. Lajos szinte Mária királynénak adományozzák Diósgyőrt. II. Lajos Kormossy Tamás diósgyőri alvárnagyot és menyasszonyát címeradományozással tünteti ki.

Zsigmond király 1411-ben német-római császárrá választatván, birodalmi ügyei és háborúi gyakran évekig távoltartották várunktól, hova most már vadászni is csak gyéren látogathatott el.

De egyébként is elhanyagolta a diósgyőri uradalom ügyeit, mert nemcsak a vár tartozékait képező Boldvát, Abodot és Lugnát adományozta el, hanem Miskolc városát számos privilegiummal mindinkább kivonta az uradalom köréből és függetlenítette a vár fennhatósága alól.

1411-ben február 23-án Miskolc városának azt az újabb privilegiumot adja, hogy plébánosát maga választhatja. Ez az oklevél Miskolcon kelt, így tehát ugyanakkor a diósgyőri várban is meg kellett fordulnia.[68]

Ulászló lengyel király meglátogatván Zsigmondot, *1412* május elején a diósgyőri erdőkben vadásztak.[69]

Ugyanekkor rövid időre ismét felcsillan várunk régi fénye s neve politikai fontosságot nyer. Ez alkalommal ugyanis Zsigmonddal vele van német-római birodalmi kancelláriája s innen keltezve tette meg Olaszországra vonatkozó intézkedéseit s bocsájtotta ki a velencei háborúra vonatkozó rendeleteit.

Május 2-án innen hatalmazza fel della Scala Brinoriót, Veronában és Vicenzában a római birodalom vicariusát, hogy számára hadi népeket gyüjtsön s a szükséges hadi készletek és felszerelésekről gondoskodjék.

Ugyanaznap hagyta meg innen Belluno és Feltri városok

[68] *Szerző.* Miskolc v. tört. III. k. 193. l.
[69] *Ráth K.* i. m. 114. l.

előljáróságainak, hogy a velencei köztársaságnak ott letétben levő pénzét az ő nevében és részére foglalják le.

Május 3-án egy az aquilejai egyháznál üresedésben volt javadalmat Savorianói Bertalannak adományoz.[70]

De mindezeknél jelentősebbek május 5-i diósgyőri kiadványai. Nevezetesen: Általános proklamáció Olaszország fejedelmei, grófjai és rendeihez, mellyel Zsigmond az ottani viszonyokra vonatkozó uralkodási határozmányait hirdeti ki, különösen az egyház állása és jogainak fenntartása tekintetében.

Második rendelete, mellyel Marczali Miklós, azelőtt erdélyi vajdát és Maróthi János, azelőtt macsói bánt, Aquilejába, Friaulba, a trevisói őrgrófságba s általában Olaszországba és Lombardiába birodalmi biztosokul küldi ki.

Harmadszor helybenhagyja azon engedményeket, melyeket vezére, Ozorai Pipo, Saravello előtti táborában, azon év január 3-án a bellunóiak számára kihirdetett.

Végül Blanka gebenai grófnő számára mindazon szabadalmakat és kedvezményeket megerősíti, melyekben IV. Károly császár annak atyját, Amadét, részesítette volt.

Május 6-án, a Zsigmond király s a három bajor herceg és a görtzi gróf közötti szövetség Frigyes ausztriai herceg ellen szintén ez alkalommal Diósgyőrt köttetett meg.[71]

Zsigmonddal ezután nem találkozunk várunk történetében, de annyival inkább elhomályosítja annak fényét második nejének, Borbálának alakja.

Hogy Diósgyőr, mint királyi vár, a középkor mily kiváló és nagyértékű alkotása lehetett, kitűnik abból, hogy már, úgy látszik, Nagy Lajos királytól kezdve királyaink jegyajándékul mindig Diósgyőr várát ajánlották fel menyasszonyaiknak és nejeiknek.

Így 1424-ben Zsigmond is nagyértékű birtokokat adományoz Borbálának, hogy azokból a királyné udvartartásának költségeit fedezze. Ezek között van hagyományszerűen Diósgyőr is, Miskolccal és egyéb tartozékaival együtt, valamint Cherép és Dédes várak, 60.000 aranyforint értékben.[72]

Borbála azután gyakran időzött várunkban, hol csak kicsapongásainak emléke maradt fenn, akiről Aeneas Sylvius (a későbbi II. Pius pápa) írja: „nobilis genere, infamis vita mulier" — s aki a magyar néphagyományban is *„Ekebontó Borbála"* név alatt, mint a nőietlenség elrettentő példája szerepel.[73]

[70] *Wenzel G.* i. m. 19. l.
[71] *Bécsi cs. kir. titkos levéltár.* Reichsregistraturbücher E. K. 24., 20. v. és 30., 29., 25. ll.
[72] *Tört. Tár.* XII. k. 268. l.
[73] *Wenzel G.* i. m. 20. l.

Diósgyőrben külön királynéi várnagyai voltak, kik közül 1427-ből Benedek Domokost, „des Strengen Damokussya Benedic unsers Purkgrafen zu Dyosgewr" és 1435-ből Czeke Mártont ismerjük. Borbálának, ki uradalmában a joghatóságokat is gyakorolta, több oklevelét ismerjük, így 1427-ből, 1430-ból, 1434-ből egy levelét a husszita háború ügyében Diósgyőrből keltezve s Körmöcbánya városához intézve.[74] Várunkat érdeklő azon 1431-ben szintén Diósgyőrben kelt oklevelét, mely szerint azt és egész uradalmát Rozgonyi István temesi főispánnak zálogul adja,[75] s utóbb örök joggal adományozza.

Albert király azonban Borbála folyton megújuló fondorlatairól értesülvén, uralkodása második évében, 1439 június 11-én, Budán kelt parancslevelével, miután mint az oklevél mondja, *„magát arra a hon ellenségeivel való szövetkezés által érdemtelenné tette"*, Diósgyőr várát és összes tartozékait, nevezetesen Diósgyőr és Miskolc városokat, valamint Kisgyőr, Aranyos, Varbó, Parasznya, Hradistyán, Kápolna, Lászlófalva, Bábony, Mohi, Solca, Petri, Szirma, Nyék, Keresztes és Kövesd borsodmegyei falvakat és birtokokat tőle elvétetni rendeli, amelyeket egyben ezennel nagyrabecsült nejének, Erzsébet magyar királynénak adományoz.[76]

A következő korszak egyik legdicsőbb emlékezetű nemzeti királyunk, Hunyadi I. Mátyás király uralkodásának ideje *még mindig várunk fénykorának tekinthető*, mert bár ezidőben nagyobb politikai vagy történelmi jelentőségű események nem is folytak le falai között, de maga a nagy király fényes udvarával mégis, különösen uralkodása végső szakában, gyakran tartózkodott itten, egyrészt pihenés és vadászat céljából, másrészt, hogy szokásához híven, az ezen vidék nagyműveltségű szerzeteseivel tudományos vagy művészeti érintkezést találjon. De emellett, ismerve Mátyás nagy mű- és pompaszeretetét, bizonyosra kell vennünk, hogy a festői fekvésű ősi vár egyes részeinek kiépítéséhez vagy díszítéséhez ő is hozzájárult s kedvenc mulatóhelyének, melyet *Ranzanus* „castellum non ignobile"-nek nevez,[77] szépségét és fényét újból emelni szándékozott, amire — tekintettel arra, hogy okmányi adataink szerint 1460—1478-ig, tehát 18 év közben fordult meg és tartózkodott hosszabb-rövidebb ideig várunkban — lehetett elég ideje és alkalma.

Mint elődei, ő is már 1461-ben menyasszonyának, Podje-

[74] *Fejér.* Cod. Dipl. X. k. 698. l. *Körmöcbánya* város levt. A. 1434.

[75] *Orsz. Levtár.* Dipl. Oszt. 12.351. és 12.383. sz.

[76] *Teleki.* Hunyadiak kora. X. k. 47. l. *Fejér* i. m. XI. k. 262. l. *Szerző.* Miskolc v. tört. III. k. 85. l.

[77] *Ranzanus.* Descriptio Hungariae. Index II.

brád Katalinnak köti le jegyajándékul Diósgyőr várát.[78] Midőn pedig 1476-ban Aragoniai Beatrix nápolyi királyleányt veszi nőül, neki is várunkat és uradalmát adja át, aki azután abban királynéi várnagyokat tart s Mátyás halála után is, mint kizárólag a maga tulajdonát kezeli.

Okleveles adataink vannak arra is, hogy Mátyásnak Buda környékén, Visegrád körül, Várpalotán, Tatán, Zólyomban, *Diósgyőrött* és a Csepel-szigeten nagyszerű vadaskertjei voltak, melyek közül a két utóbbi szintén Beatrix királyné tulajdonába ment át.[79]

1460-ban, diósgyőri tartózkodása alatt, Mátyás clissai Thuskanigh György dalmata nemest a sárkányrend lovagjává nevezi ki.[80]

1461-ben augusztus 9. és 19-e között időzik Diósgyőrt, amikor augusztus 9-én kelt privilegiumával felmenti a miskolciakat azon eddigi kötelezettségük alul, hogy a diósgyőri várnagyokat és alvárnagyokat kötelesek voltak hurcolkodtatni.[81] Ugyane hó 19-én innen ír levelet Podiebrad György cseh királynak a III. Frigyes császárral tervezett alkudozások tárgyában.[82]

1461 július 13-án Szikszón újabb parancslevelet bocsájt ki, melyben miskolci Herceg Lászlónak és testvéreinek kérésére *kiváló hadi érdemeikre való tekintettel* elrendeli, hogy tőlük még gyermekkorukban erőszakosan és jogtalanul elvett és Miskolcon a Szinva-folyón állott malmot, melyet a diósgyőri várnagy a várhoz csatolt: nekik azonnal adják vissza.[82a]

1466 február 6-án, várunkban kelt egyik armálisával nemes Nagyrédei Jánosnak, Szentmártonrédei Bertalannak és Miklósnak, Nagy Demeternek és Pleskóczi Péternek címert adományoz.[83]

Ugyanaznap nemes Nagy Gergelynek és Szerdahelyi Huszár Péternek szintén címert adományoz.[84]

[78] *Teleki* i. m. III. k. 223. l.
[79] *Teleki* i. m. XII. k. 460. l.
[80] *Századok.* 1869. 605 l.
[81] Eredetije *Miskolc v.* levéltárában. *Szerző* i. m. III. k. 98. l. *Kaprinai.* Hung. dipl. II. k. 505. l. és *Wagner.* Dipl. Com. Sáros. 186. l.
[82] *Teleki* i. m. XI. k. 18. l. és *Wenzel G.* i. m. Regesták 58. l. és *Teleki* i. m. XI. k. 19. l.
[82a] *Orsz. Levtár.* Dipl. Oszt. 15.478. és *Szerző.* Miskolc v. tört. III. k. 95. l.
[83] *Áldássy Antal.* A Magy. Nemz. Múzeum címerlevelei. I. k. 1904. 18. l. és *Turul.* IV. k. 83. l.
[84] *U. a.* 2. k. 1. f. 53. l.

Ezután a következő 1467. évből is van adatunk Mátyás itteni tartózkodására.[85]

1469 február 27-én, Bécsben kiadott oklevelében elrendeli, hogy a Diósgyőr várához tartozó összes községekben, így Miskolc városában is, aki az utolsó négy év alatt házat épített, minden adó alól fölmentetik.[85a]

Az 1471. évről, január 26-áról és 28-áról várunkból keltezve négy oklevelét ösmerjük, amelyek közül három Miskolc városára vonatkozik. Az egyikben elrendeli, hogy a nevezett város lakosai a bortizedre vonatkozó szabadságaikban ne háborgattassanak;[86] a másik protectionalis levél, hogy a miskolciakat bárminemű egyházi perben csakis saját egyházi előljáróságuk elé lehessen idézni[87] s a harmadik Mátyás kegylevele, melyben a miskolci jövevényeket mindennemű adófizetéstől szabadokká teszi s ily értelemben adja parancsát a diósgyőri várnagyságnak.[88]

1472 június 25-én már ismét várunkban találjuk, amely napon adja ki privilegiális levelét a diósgyőri paulinusok részére, hogy Miskolcon az ő házukban minden évben 10 akó bort kimérhetnek. Ez ellen azonban a miskolciak felfolyamodtak a királyhoz, felvilágosítván őt, hogy a paulinusok ezen mostani bormérése a város régi, sőt maga Mátyás által is megerősített borszabadságát sérti.

És *Mátyás igazságosságának egyik fényes példája,* hogy már augusztus 1-én kiadta budai várában kelt újabb parancslevelét és utasítását Zbugyai István diósgyőri várnagya részére, melyben elmondja, hogy *mivel ő nem tudta* a miskolciak azon régi szabadságát, mely szerint oda bort senki nem vihet be és nem árulhat, ennélfogva tehát többé ne engedje meg azt ott a paulinusoknak sem, dacára, hogy ő azt privilegiumában megengedte volt nekik, *mert ő tévedett.*[89]

Különben ebben az évben július második felében is megfordult Diósgyőrben s onnan ment Mezőkövesdre, hol 27-én kiadta a Mezőkövesd város részére már 1464-ben kiadott *címerlevelét* újból megerősítő oklevelét.[90]

1473 november havában valószínűleg vadászat céljából

[85] *Kandra K.* A diósgyőri vár. 126. l.
[85a] *Orsz. Levt.* Dipl. Oszt. 24.745. és *Szerző* i. m. III. k. 104. l.
[86] Eredetije *Miskolc v. levéltárában.*
[87] *Orsz. Levtár.* Dipl Oszt. 17.150.
[88] *U. o.* 17.151. és *Ráth K.* i. m. 229. l.
[89] *U. o.* 17.337. és Táblai Oszt. 4. 1441. és *Szerző* i. m. II. k. 69. és III. k. 108—111. ll.
[90] *Wenzel G.* i. m. Regesták. 59., 62. ll.

időzik hosszasabban várunkban, amely alkalomból e hó 9. és 19-éről keltezett három oklevelét ismerjük.[91]

1475 augusztus 30-án és 1478 december 19-én hasonlóképen egy-egy oklevél keltezéséből értesülünk itteni tartózkodásáról.[92]

Mátyást ezentúl folytonos háborúi egyrészt a lengyel és cseh királlyal, majd Fridrik császárral és végül a törökkel teljesen lefoglalták, utolsó életéveiben pedig betegeskedése akadályozta meg abban, hogy kedves tartózkodási helyét meglátogassa, — úgyhogy ezentúl többé nem fordul meg várunkban s *ő az utolsó magyar király, kinek léptei érinték Diósgyőr földjét, holott csak Visegrád és később Buda látott falai között annyi királyt és királynét, mint várunk.*

Beatrix királyné alakja azonban még sokáig érdekesen szövődik bele várunk történetébe.

Mint már fentebb is említettük, az ő királynéi birtoka volt várunk a hozzátartozó uradalommal, Miskolc, Diósgyőr, Mohi, Keresztes és Mezőkövesd városokkal, mindezeknek nemcsak jövedelmeit élvezve, de felettük a legfőbb jogható-ságot is gyakorolva.[93]

1485-ben, március 8-án, Pozsonyban kelt okleveléből értesülünk, hogy diósgyőri várnagya ezen időben *Papia* (Pavia) *Albert* volt.[94]

1489 április 12-én, Budán kelt kiváltságlevelével, Miskolczy János miskolcvárosi plébános és Herczeg Péter részére Mátyás király által 1466-ban kiadott oklevelet megerősíti.[95]

Ugyanez év június 25-én, ugyanott kelt oklevelében megerősíti a János miskolci plébános és a város polgársága között kötött birtokegyességet.[96]

1490 január 12-én, Visegrádról Chapi János diósgyőri várnagyához és borsodi főispánhoz intézett rendeletével szigorúan utasítja a fentebb említett János miskolci plébánost, hogy ne okozzon zavarokat egyházában, mert különben állásából rövidesen el fogja mozdítani.[97]

Ugyanez év június 2-án, Budán kelt rendeletével Chapi

[91] *Palugyay Imre.* Magyarország leírása. II. k. 1853. 183. l. és *Tud. Gyüjt.* 1841. IX. k. 8. l.

[92] *Wenzel G.* i. m. Regesták. 65. l. és *Orsz. Levtár.* Dipl. Oszt. 18.123—4.

[93] *Teleki* i. m. XII. k. 221. l. *Csánki Dezső.* Magyar Orsz. Tört. Földrajz. I. 164., 166., 188. l. *Kachelmann.* Geschichte der Ung. Bergstädte. III. 37—38. l. *Berzeviczy Albert.* Beatrix királyné. 1908. 272. l.

[94] *Wenzel G.* i. m. 67. l.

[95] *Orsz. Levtár.* Dipl. O. 15.478.

[96] *U. o.* 19.542.

[97] *U. o.* 19.619. sz.

János diósgyőri várnagya útján, Pályi szabolcsmegyei községet meginti, hogy Perényi János birtokait ne háborgassák.[97]a

Ugyanez évben Chapi várnagyot magához rendeli Budára.

Ez időben az Ulászlóval való házassági perlekedése közben azzal fenyegetődzvén, hogy várait: Esztergomot, Diósgyőrt, Zólyomot az ellenség kezére fogja adni; egyben szigorúan utasítja Chapi János várnagyot, hogy a vár biztos őrizetéről és esetleges védelméről gondoskodjék.[98] Tudjuk, hogy Beatrix mindenáron nőül akarta magát vétetni Ulászlóval, aki azonban kétszínűleg csak hitegette. Ennek egyik érdekes példája az is, hogy 1492 január 26-án, Budán kelt parancslevelével, minden kapitányát, hadvezérét és szekérmesterét, különösen lengyel katonáit utasítja, hogy miután ő úgymond „a mielőttünk országló, kegyes emlékezetben tündöklő Beatrix királyné városait, Miskolcot, Diósgyőrt és Keresztest *királyi pártfogásába vette*", ne merjenek ezekre szállni, élelmiszert elvinni, vagy ezek lakosait bármi módon háborgatni.[99]

E mellett azonban magát Beatrixet, előbb Esztergomban, utóbb az óbudai királyi kastélyban formálisan internálva tartotta.

Az erélyes királyné azonban mindamellett nem mond le jogairól s régi királynéi birtokai felett továbbra is rendelkezik.

Így 1492 december 23-án, Esztergomban kelt parancslevelével, *kecskeméti Patócsi Bertalan* diósgyőri várnagyot utatsítja, hogy miután a miskolciak panasza szerint, ő és tisztársai megsértették a város szabadságát, különösen a borkilenced szedésével, többé ilyen elő ne forduljon, sőt a miskolciakat védje ezen szabadságukban.[100]

Ugyanezen év augusztus 18-áról, Esztergomból, Chapi János udvari embere útján küldi meg a Hodrus és Selmecbánya városok közötti perben hozott ítéletét.[101]

Már Mátyás életében folyton zúgolódtak a magyar urak az ellen, hogy Beatrix királyné mindenütt olaszokat alkalmaz és udvarában is azokkal veszi magát körül. Így látjuk, hogy Nápolyból magával hozta dajkáját, nemes Nardella

[97]a *Perényi-levtár.* a M. N. Múzeumban

[98] *Grf. Zichy-család* zsélyi levtára.

[99] Eredetije Miskolc város levéltárában és *Szerző* i. m. II. k. 72. l., III. k. 124. l.

[100] Eredetije Miskolc város levéltárában. Kiadva. *Szerző* i. m. III. k. 125. l.

[101] *Selmecbánya* v. levéltára. I. 33.

Parmesanát és ennek férjét, Sabatino *Viola* nevű könyvmásoló-művészt, akinek *Ferenc* nevű fia a királyné diósgyőri várgondnoka lett, amit is 1495 augusztus 26-án, Kassa városához intézett rendeletében: „egregio Francisco Viola, nunc provisori castri nostri Diósgeur“ [102] szavakkal említ.

De úgy látszik egyik legkedveltebb híve a lombardiai Cremába való *Monelli Bernát* volt, aki 1457-ben született, s már 1482-ben, 25-éves korában Mátyás király által, mint Diósgyőr királynéi várának biztosa említtetik, aki utóbb mármarosi sókamarai gróf lett, majd nyilván az óbudai királynéi várban a királyné mellett viselte a palotagrófi, — „palatii comes“ hivatalát s e minőségben húnyt el már 39 éves korában, 1496-ban.

Csakis királynője pártfogásának tudható be, hogy Mátyás király a fentebb már említett 1482. év július 17-én, Pozsonyban kelt parancslevelével őt azon fontos küldetéssel bízza meg, hogy miután a semseiek, Kassa város emberei ellen többrendbeli erőszakoskodást követtek el, egy csapattal vonuljon ki Semsére és ottan a Semseyek birtokait mindaddig megszállva és lefoglalva tartsa, míg kárpótlást nem fizetnek s a kassaiaktól elrablott leveleket vissza nem adják.[103]

Beatrix királyné 1492 május 19-én és szeptember 10-én Esztergomban, kelt okleveleiben mint hívét említi, aki az 1486—91. évek számadásai szerint 441.66, majd utóbb egy alkalommal 1000 ducátot kapott.[104]

De nemcsak őt, hanem rokonait is pártfogolja a királyné, ami kitűnik 1492 november 3-áról, Esztergomból kelt leveléből, melyet Francesco Gonzaga mantuai őrgrófhoz intézett, melyben udvari emberének Monellinek egy rokonát ajánlja szolgálatába.[105]

Midőn pedig 1493 április 3-án, Esztergomban kelt oklevelével a técsői pálos barátoknak sót adományoz, erről Monellit, mint mármarosi sókamaragrófot külön értesíti.[106]

Még ugyanazon év május 20-án Andrea Carafa nápolyi követ egy Esztergomban kelt nyugtáján említtetett, mint gondnok.[107]

Hogy azonban mennyire kegyelte őt a királyné, kitűnik

[102] *Kassa* város titkos levéltára. 726. sz.

[103] *Teleki* i. m. XII. k. 221. l. *Bró Jeszenák-család levéltára* a M. N. Múzeumban. *Berzeviczy A.* Beatrix királyné. 389—91. l. *Wenzel G.* i. m. 66. l. *Szerző* i. m. II. k. 78. l.

[104] *Berzeviczy A.* Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok. 1914. 241., 257., 259. l.

[105] *U. a.* 266. l.

[106] *U. o.* 284. l. és *Orsz. Levéltár.* Dipl. Oszt. 19.999. sz.

[107] Selmecbánya v. ltr. I. 43. sz.

abból is, hogy elhúnyta után a Boldogságos Szűz Máriáról nevezett budavári székesegyházban temettette el, hol a neki testvére által emeltetett sírkő, a Mátyás-templom restaurálási munkálatai közben megtaláltatván, 1876-ban a Magyar Nemzeti Múzeumba szállíttatott, hol jelenleg is őriztetik.[108]

Ezen síremlék vizsgálatánál azután a királynéi kegy újabb bizonyítékaira találunk, — nevezetesen bár eddigelé Monelli Bernát nemesi levelét nem ismerjük —, de a sírkövére vésett címeréből meg kell állapítanunk, hogy bizonyára Beatrix királyné kérésére azt, még pedig igen kitüntető formában, neki Mátyás király adományozta. Kitüntetőnek mondom, mert a négyelt pajzs jobb első mezejében a faágon ülő s csőrében köves gyűrűt tartó Hunyadi, tehát a király saját címerét látjuk — amire Mátyásnál ezenkívül még csak két esetben van példánk —, akkor is olaszoknak adott armálisokban.

Az első 1478 május 27-én Budán kelt, Petrus Gentile Senilis de Montefalco és fivére, Mariottus részére, a címerben ugyancsak a szájában gyűrűt tartó holló látható, melyre nézve a leírásban maga a király mondja, hogy: „nostris paternis armis", vagyis *a mi atyai ősünktől származott címerünkből*. A címerben még két „zarándok fése" nevű aranykagyló s egy zöld pólyában három vörös rózsa is van, amely címerképek ugyancsak a leíró szöveg szerint *Veronai Rangoni Gábor* egri érsek címeréből vannak véve, mint aki őket a nemességre a királynak előterjesztette.[109]

Ha mármost tudjuk, hogy Petrus Gentile de Montefalco IV. Sixtus pápa rendkívüli külön követe volt, aki Veronai Gábor részére a bíbornoki kalapot hozta Rómából, testvére Mariottus jogtudor pedig Mátyás király követe gyanánt működött a pápai udvarnál, — akkor megérthetjük a király saját családi címere adományozásának nagyjelentőségű s feltűnő kitüntető formáját; — de egyszersmind el lehet képzelnünk, hogy az ifjú Monelli Bernát mily nagy érdemeket szerezhetett Beatrix királyné mellett, — hogy ugyanebben a nagy kitüntetésben kellett őt is részesíteni.

A második ilyen címerkitüntetés 1489 július 22-én szintén Budán kelt, melyben a Segniben lakozott De Ponte Antal fiainak, továbbá Castellioni és Mediolanói Bertalan, valamint Biadrechych Antal részére a magyar, továbbá a segni és zágrábi városi nemességet és címert adományoz.

[108] *Magy. Nemz. Múzeum.* Régiségtári Napló 1876. 314. sz.
[109] *Áldásy Antal.* Magyar címeres emlékek 1926. III. k. 54. l. és *u. a.* A Magy. Nemz. Múz. Címeres levelei 2 k. 1 f. 1923. 55. l.

2. kép. Monelli Bernátnak, Beatrix királyné diósgyőri várgondnokának síremléke 1496-ból.

A címerkép vörös mezőben jobbra forduló aranykoronás ezüst oroszlánt ábrázol, kinyujtott mellső jobblábában aranyvárat tartva. Mellén kék pajzsban Mátyás hollós címere.[110]

Mátyás, mint látjuk a fentiekből is, híven teljesítette Beatrixnek az olaszok támogatására vonatkozó kéréseit, noha e miatt nem egyszer általános volt a magyar urak között az elégedetlenség. Az olasz renaissance-műveltség hatását pedig, melyet mindezért nyertünk, alig egy emberöltő multán nagyrészt megsemmisítette, vagy legalább is hosszú időkre megbénította a török.

Monelli Bernát, a diósgyőri vár egykori gondnokának, vagy biztosának fentebb említett síremléke leírását a következőkben adjuk:

A hosszúkás, négyszegletű, vörös márványból faragott és vésett sírkő magassága 1 m 88 cm, szélessége 1 m 03 cm és vastagsága 17·05 cm. Magát a címertáblát széles, négyszegletű keret fogja körül, melyből mélyített alapon akanthus-levél ágak vannak kifaragva, négy sarkában egy-egy heraldikai rózsával, melyekből azonban a felső jobbsarok letörött.

A középső rész bemélyített alapjából van domborúan kifaragva az elhúnyt nemesi címere, s a pajzsnak mintegy alapjául szolgálva, egy római feliratos, kétfülű négyszögletű tábla, amely azonban alul szintén csücskösen végződik.

A csücsköstalpú tárcsapajzs négy mezőre oszlik. A jobboldali első mezőben van domborúan kifaragva a két leveles faágon ülő s csőrében kövesfejű gyűrűt tartó hollós Hunyadi címerkép, a második mezőben látjuk a zarándok fése-kagylót, mint a fentebbiekből tudjuk, a Veronai Rangoni Gábor egri érsek, bíbornok egyik címerképét. A harmadik mezőben száránál fogva szalaggal összekötött pálma- és babérág áll, míg a negyedik mezőben két baloldali széttolt pólya között egy harántpólyán három rózsa látható. Miután pedig ez a címeralak a Petrus Gentile Senilis de Montefalco címerében is előfordul, nem lehetetlen, hogy Monelli valami alapon ezt innen, vagy éppen talán ezt is az egri érsek címeréből kapta.

A pajzs fölött jobbra fordult, zárt csősisak áll, melynek takarója az olasz renaissance címerábrázolási gyakorlat szerint, teljesen a heraldikai szabályok ellenére többé egyáltalán nem takarószövet, hanem csak a címerpajzs körüli kétoldali teret kitöltő, négyszeres fordulással kifaragott akanthus-levéldíszítmény. A sisakon korona helyett tekercset, vagy turbánt látunk, amelyből nől ki a sisakoromdísz.

A sisak formájából és a rajta lévő tekercsből látjuk, hogy a címerszerző Monelli polgári származású volt. A sisakorom-

[110] *U. a.* . . . 58. l.

dísz egy szemben álló s a tekercsből csípőn felül kinövő női alak, amelynek ruhája derékba szabott kurta derék, alul karélyos szegélyezéssel, míg a szoknya ráncai már a tekercsben tűnnek el. A derék a nyaknál mérsékelten kivágott, s a kétoldalt széttárt karjain, a feszesre szabott ujjak a kor divatja szerint fent fel vannak hasítva és összefűzve, hogy az alsó ruha szövete kilássék. Fején a kétoldalt leomló haj stilizált levélornamentika. Két kezében a címerpajzs harmadik mezejében ábrázolt pálma- és babérágat tartja magasra, melyekre feje fölött mondatszalag van csavarodva, amelybe a következő jelmondat van bevésve: CVM · PACE · VIRTVS · FLORET · VBI · QVE ·

A női alak arca, két melle és két keze erőszakkal le vannak tördelve.

A címer alatti táblán a következő föliratot találjuk bevésve:

„BERNARDIO : MONELIO : CREME . (. .): PALA : COMITI : IN: QVO : SPES : PAVL(:VS:) : MONELI (:VS:) : MIRAE : FR: PIETA: OCVLIS : HAVD : SICCIS : BVSTV(: M :)MISERABILE :
POSVIT : 1896
VIX(:IT:) : ANN : XXXVIIII : MES : X : DIEB : VIII : AB : REGINA : BEATRICE : ARAGOIA : CVI : AD : EXTREMV(: M :) : VSQ(:VE:) : SPIRITV(:M:) : FIDELITER : INSERVIVIT :
AD : CVIVS : CVQ : MAGISTRATVS : FASTIGIA :
GRADATIM : EVECTUS :
· H · S · H ·
· N · S ·“

Vagyis magyarul: „Cremai Monelli Bernát palotagrófnak Pál testvére könnyes szemmel emelte 1496-ban ezt a szomorú sírkövet. Élt 39 évet, 10 hónapot és 8 napot. Aragoniai Beatrix királyné, kinek utolsó leheletéig hűségesen szolgált, fokozatosan különböző tisztségekre emelte.“[111]

Mint előző királyaink és királynéink, úgy Mátyás és Beatrix is kegyelettel támogatták a diósgyőri pálosokat. Így tudjuk, hogy 1471-ben a diósgyőri vár erdeiben szabad makkoltatást engedélyezett részükre.[112] 1460-ban pedig Csaba faluban egy nyolc épületet magábafoglaló s malmuk mellett fekvő nemesi telket adományozott nekik,[113] majd 1478-ban

[111] *Berzeviczy A.* Beatrix királyné 391. lapján képe kiadva.
[112] *Benger* Chronot. V. Fej. XXXIII. sz. *Rupp Jakab.* Magyarorsz. helyrajzi tört. 1872. II. k. 55. l.
[113] *Orsz. Levtár.* D. O. 15.489.

december 6-án Diósgyőrben kelt oklevelével harkányi birtokukat, valamint Miskolcon és Csabán fekvő malomtelküket mindenféle adó alól felmenti.[114] Beatrix királyné pedig 1487 május 12-én, Lichtenwörthből kelt rendeletével a mármarosi kamaránál alamizsnaképen sót deputál nekik, annak szabad elszállítását is biztosítván.[115]

Úgyhogy a diósgyőri pálosok birtokai a XVI. század közepén a következők voltak: Egy nemesi kúria Csabán, egy népes jobbágytelekkel, ugyane kúriához tartozó 12 köblös szántóföld, ugyanitt egy ötkerekű s ezzel szemben egy kölestörő-malom vagy kárló a Hejő vizén, ugyanitt egy szőlő, Miskolc városában az Alsó Piac-utcán egy ház és a Szinva-folyón kétkerekű malom, a Szent-György-hegyen egy szőlő; ezekenkívül Diósgyőrött kétkerekű malom, ugyanitt a Barátok hegye nevű szőlő és egy rét a Renyő-dülőn és végül a harkányi birtok.[116]

Mátyást illetőleg bizonyára kétségtelen, hogy ő, aki a tudományokat és művészeteket oly mindenekfelett nagyrabecsülte s azokban maga is járatos volt, nemcsak javadalmakkal halmozta el a diósgyőri völgy szerzeteseit, mély vallásossága által indíttatva nemcsak bizonyára fényes kegyszerekkel látta el a várbeli fényes kápolnát, melynek rendszerint préposti vagy püspöki rangban és állásban lévő udvari káplánja volt, hanem ezenfelül pihenőóráiban maga köré gyüjtve mindeme papi rendű férfiút, velük a kor tudományos és művészi kérdéseiről társalkodott és vitatkozott. Innen van, hogy e zárdák magasabb állásaiban s a közeli vidék papi és plébánosi stallumaiban akkor ritka magasmüveltségű férfiakat látunk. Így gyakori közöttük a „Literatus" előnevű, aminőt 1453-ban a közeli Miskolcon találunk említve, amikor ugyanott Bálint plébános tudor és Mihály, az iskola rektora koszorúzott doktor volt.[117]

Arra a köztudomású tényre, hogy a középkorban az irodalom, a tudomány és művészet mívelői csaknem kizárólag a szerzetesek és papok voltak, szintén van várunkkal kapcsolatban egy érdekes adatunk: ugyanis 1450 körül megüresedvén a tapolcai apátság, László diósgyőri plébános erre az állásra a királynál Miklós széplaki szerzetest ajánltatja, aki előzőleg a szomszédos Tapolcán szerzeteskedett s akkor *a diósgyőri egyház számára Antiphonálét írt.*[118]

Mikor 1563 május 19-én a *diósgyőri várban* található

[114] *U. o.* Táblai O. 4. 1441. és *Szerző* i. m. III. k. 115. l.
[115] *U. o.* D. O. 19.269.
[116] Acta eccl. Paulini. Arend. No. 7.
[117] *Orsz. Levtár.* D. O. 14.674.
[118] *U. o.* 34.973.

tárgyakat a királyi biztosok összeírják, a *vár templomában* találnak a többek közt 5 dalmatikát, 8 casulát s egy aranyozott kelyhen kívül még négy könyvet is, amelyek a következők: Missale Heremitarum, Missale Romanum, Liber Sententiarum és *Vetus Missale ex pergameno.*[119] Tehát ez utóbbi egy régi pergamen misekönyv, mindenesetre miniatűrökkel és iniciálékkal díszített kézirat, lehet, hogy éppen Miklós mester fentebb említett Antiphonáléja. De mik lehettek akkor e vártemplom kincstárában az Anjouk és Hunyadiak korában.

De szerzeteseink ezen korban nemcsak mély vallásosságuk, iskoláik, művészetük és díszes és monumentális templomaik építésével járultak hozzá kultúránk emeléséhez, de virágzásra emelték az egész vidéket, ahol megtelepedtek. Nagygyőr gyümölcsös-, dióskertjeivel — Diósgyőrré lett, míg körötte a vidéken szintén dús gyümölcsösök, szilvás- és meggyeskertek terültek el; így Visnyón, amely tótul meggyet jelent és Szilvás on. Ismeretes, hogy másfelé is éppen a szerzetesek által terjedtek el Európaszerte a legtöbb gyümölcs- és hasznos növény- és állatfajok, melyeket idegen országokból és vidékekről hoztak, hogy azokat meghonosítsák. A szentléleki zárda körül a vadrengetegben nagykiterjedésű gyönyörű kert és halastó volt, melynek elvadult gyümölcsfái, díszbokrai s ritka virágai itt-ott még ma, századok mulva is föllelhetők a romokat környező vad bozótosban.

Ulászló, szemben a diósgyőri uradalomhoz tartozó városok függetlenségi törekvéseivel, igyekszik magának a várnak érdekeit megvédeni s éppen azért 1495 augusztus 12-én Budán kelt rendeletével megerősíti ugyan Mátyás királynak a miskolci jövevényeket minden adófizetéstől felmentő privilegiális levelét, de azon feltétellel, hogy a diósgyőri várhoz 12 munkást tartoznak adni.[120]

Ulászló 1502-ben Candelai Anna francia hercegnőt nőül vevén, a régi tradicióhoz híven, Diósgyőr várát és uradalmát ő is Anna királyné birtokába bocsájtotta át, aki már a következő 1503. évben február 11-én a miskolciaknak egyszerre három, február 12-én és május 23-án pedig másik két régi királyi privilegiumát erősíti meg. Ugyanezen a napon pedig külön rendeletben utasítja várnagyát, *Moré Eleket,* hogy a borkilenced fizetésénél és kivetésénél az íródeákok a miskolciaktól külön íráspénzt ne követeljenek. 1504 május 13-áról és 1505 szeptember 24-éről pedig újabb kegyleveleket bocsájt ki a miskolciak részére.[121]

[119] Urb. et conscr. fasc. 87. Nr. 68.
[120] Eredeti Miskolc v. levt.-ban.
[121] *Szerző* i. m. III. k. 132—145. l.

II. Lajos is állandóan gondot viselt várunkra és uradalmára. Már 1516 május 18-án és augusztus 5-én Budán kelt parancsleveleivel meghagyja diósgyőri várnagyának, Colowrathi *Kosaczky János*nak, hogy a miskolciak bíráskodási ügyeibe ne avatkozzék, miután ebben a tekintetben azok régibb királyi privilegiumok alapján függetlenek.[122] 1519 június 16-án Budán kelt privilegiális levelével pedig Miskolc városának pallosjogot adományoz.[123] 1520-ban kedvenc diósgyőri várának várnagyául és Borsod vármegye főispánjává Japriczai Horváth Gergelyt nevezi ki.[124]

Végül ő is úgy emlékszik meg a diósgyőri várról és uradalmáról, mint amely a királyné koronáját illeti s Budán az egybegyűlt rendek beleegyezésével 1522 február 2-án kelt ünnepélyes oklevelével azt nejének, Mária királynénak, hitbér gyanánt adományozza.[125]

A Mohácsnál elesett szerencsétlen ifjú király úgy látszik édesanyjától öröklé a diósgyőri regényes vidék szeretetét, hogy kegyeivel oly gyakran fordul felé. A diósgyőri boldog ifjúkori emlékek nyilatkoznak meg a későbbi uralkodói súlyos gondok között az idevonatkozó királyi oklevelekben. Szinte költői szépen szólal meg e hang abban az armálisban, melyben 1521 december hó 4-én, Budán kelt oklevelével *Kormossy Tamás diósgyőri alvárnagynak* és jegyesének, Apolloniának, Szakmáry György pécsi püspöknek a diósgyőri vár kormányzójának közbenjártára és tekintettel nevezettnek Diósgyőr vára körül szerzett érdemeire „Miskolci" előnévvel nemességet és címert adományoz s Miskolc városában a tapolcai apátság házának szomszédságában fekvő házát örök időkre minden teher alól felmenti.[126]

„Üdvözletünket és királyi kegyünket jelentjük néked, Kormossy Tamás, diósgyőri várunk alvárnagyának és jegyesednek, Apolloniának." Így kezdi a király. Majd azt mondja a többek között: „A kormányzás nehéz gondjai között sokkal jobban esik nekünk, ha nem királyi hatalmunk iránti félelemtől, hanem szeretettől és hűségtől környezve kormányozhatunk."

A címerkép egyenesen álló, távlatilag színezett pajzsban

[122] *U. o.* 157—160. l.
[123] Eredeti Miskolc v. ltr.
[124] Proc. Tab. 4824.
[125] *Orsz. Ltár.* D. O. 25.016. *Wenzel G.* i. m. 77 l. Tört.-Tár 1861. 89. l. *Pray.* Annales. 4. 62. és *Ortvay Tivadar.* Mária királyné. 1914. 60. l. *Szerző* i. m. III. 173. l.
[126] *Áldássy Antal.* Címeres levelek. 1923. 2. k. 1. f. 89. l. és Címertan. 1923. V. Tábla. 13. *Csoma József.* A magyar heraldika korszakai 91. l. *Szerző* i. m. III. k. 171. l.

természetes színű, mohával lepett kősziklán álló, kiterjesztett szárnyú, arannyal fegyverzett, jobbra forduló természetes színű barna sast ábrázol, csőrében borostyánkoszorút tartva. A pajzsot két borostyánágból alkotott koszorú veszi körül, amelyre a pajzs kék szalaggal van felfüggesztve.[127]

A királyi kegy sugara azonban hasztalan érte az érdemes házaspárt, mert mint 14 év mulva, vagyis 1535 december hó

3. kép. Kormossy Tamás diósgyőri alvárnagy címere 1521-ből.

13-án, Ferdinándnak Bécsben kelt parancsleveléből értesülünk, Kormossy Tamás, a szerencsétlen Lajos király kedvenc várnagya és megnemesített felesége, gyermektelenül elhaltak s miskolci házuk magvaszakadás címén Pempflinger Sebestyén, Borsod vármegye főispánjának adatott át, melyet ez azután Eperjessy Kristófnak adott el.[128]

Az 1514-i országgyűlés 2. és 3. törvénycikkei alapján Diósgyőr mint koronai uradalom szerveztetik, de már 1515-ben bajnai Bóth Endre s utána özvegye bírja az uradalmat s így a várat és Miskolc városát is zálog címén. Lajos király azonban 1519-ben kiváltotta s mint láttuk, feleségének adományozta.

Mikor a mohácsi szerencsétlen csata után Mária királynénak el kellett 1526-ban hagyni az országot, kedvenc várát, Diósgyőrt Pempflinger Sebestyénre bízta. A hű főúr, aki

[127] *Szerző* i. m. II. k. 99. l. *Siebmacher*. Wappenbuch. K betű.
[128] *Orsz. Levt.* Liber Regius. I. 247. l.

Borsod vármegye főispánja is volt, mintegy évtizedig volt a királyné birtokainak gondviselője.

Mária királyné egykori kedvenc udvari hölgyének, Pempflinger Orsolyának férje volt Diósgyőr későbbi egyik várnagya. Ferdinánd hitvesét, Ulászló leányát, Annát, születése óta Pempflinger Orsolya dajkálta és segedelmével az egész Pempflinger-nemzetség előkelő, nagyobbára udvari hivatalba jutott. Maga Orsolya Kallnitzer Lénárthoz menvén férjhez, ez általa 1527-ben diósgyőri várnaggyá lett.[129]

Mária királyné az országból való kiköltözködése után is fenntartotta Diósgyőrhöz igényét, s még az 1540-es években is megújította ebbeli követeléseit. Azonban hiába emelt óvást bátyjánál, I. Ferdinánd királynál az uradalom eladományozása ellen, nem adta azt neki többé vissza.

Oláh Miklós, aki a királynénak titkára volt, 1533 május 2-án írja, hogy Mária királyné sokszor vágyik ide vissza s azt mondta, hogy „valamennyi ország közt, melyekben megfordult, Magyarország az, melyben legszívesebben tartózkodnék".[130] De ezt nem érte meg többé s 1558 október 17-én Cigaleben 57 éves korában húnyt el.

Diósgyőr Mátyás halála után végleg megszűnt királyi lak lenni. Mint királynéi birtok, mint láttuk, azután még Beatrixet, Annát és Máriát számolja birtokosai közé. De bár mindannyian kiválóan érdeklődtek és támogatták s ha kellett védelmezték várunk ügyeit, habár Mária királynéről tudjuk, hogy némely részeiben restauráltatta is azt, — mégis jelenlegi adataink szerint nincs biztos okleveles adatunk arról, hogy egyikük is személyesen megfordult volna itten.

De mégis úgy kellett annak lenni; — hiszen Mátyás hosszú éveken át járt ide. Lehetetlen, hogy Beatrix a szép vidéket s a fényes berendezésű palotákat meg ne tekintette volna vele s azután legkedvencebb udvari emberét, Monellit nem tette volna gondnokává e várnak, — ha ő maga sohasem jött volna ide. Máriát kedélyvilága, majd gyásza kellett, hogy ide vonzza s a szerencsétlen II. Lajos is bizonyára diósgyőri gyermekkori emlékeinek hatása alatt állott, midőn ottani alvárnagyát és menyasszonyát a királyi hatalom helyett a szeretetre hivatkozva ajándékozza meg a szabadröptű, bátor és hűséges sólymot ábrázoló nemesi címerrel.

[129] *Jászay.* A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. 525. l.
[130] *Oláh Miklós* levelezése. 361. lap és *Ortvay Tivadar.* Mária királyné. 443. l.

V. FEJEZET.

Diósgyőr és uradalma a XVI. században. Szapolyai János és I. Ferdinánd ellenkirályok alatt magánosok kezére jut. Gyarmati Balassa Zsigmond és neje Fánchy Borbála hallatlan erőszakoskodásai a jobbágyság és különösen Miskolc városa felett. 1593-ban visszaszáll I. Ferdinándra. Az uradalom ekkori tartozékai és jövedelmei. Ugyanezen évben 63 ezer forintért Perényi Gábor nyeri zálogba, majd ennek nejére Ország Ilonára s utóbb ennek rokonaira, Török Ferencre, a Homonnaiak, a Bedegi Nyáriakra s végül a Hallerkői báró, majd gróf Haller-családra száll. Háborús mozgalmak 1596-tól a Rákóczi-felkelésig. A várunk megerősítésére és fönntartására vonatkozó számos országgyűlési végzés és törvénycikk. Haller Sámuel főkapitány 1636-ban. Ennek esküje. Várunk végleges pusztulása 1673-ban, a kuruc és labanc harcok közepette. Perek a Haller-család és a kincstár között. Mária Terézia 1755-ben gróf Grassalkovich Antalnak adja zálogba. A diósgyőri és szentléleki pálos-zárdák pusztulása.

A XVI. században a diósgyőri vár és uradalom magánosok kezére jut, akik abból mentől több hasznot igyekezvén húzni, egyrészt magát a várat teljesen elhanyagolták, s rombadőlni engedték, másrészt pedig annak tartozékait a szomszédos városokat és községeket minden módon sanyargatták.

A régi oltalmazó, a királyi vár, hova a jobbágy mindig elmehetett igazságot és védelmet kérni, — mostan mostohává lett.

Borsod vármegye monographiája I. kötetének megírója sajátságos és semmiképen nem indokolható véleménnyel van Diósgyőr várának ezenkori szerepéről, azt mondván: „hogy annak végvárkori szereplése *Borsod vármegyére nézve inkább csak közvetett módon bírt jelentőséggel* a két másik, sokkal fontosabb végvárnak: *Onodnak és Szendrőnek, mintegy elővédül szolgálva* az egri törökkel szemben.“[131]

Diósgyőr először is, nemcsak a XVI—XVII. századokban, hanem már a középkorban is végvár volt stratégiai helyzeténél fogva, dacára, hogy jóformán a vármegye közepén feküdt. Hogy lehet összehasonlítani e két kis jelentéktelen erődöt Diósgyőrrel, mely már a XIII. században az akkori francia erődítési rendszer szerint s az akkori haditechnika szempontjából, erős kővár volt, királyi udvartartások befogadására alkalmas fényes épületekkel, amely négy század királyainak volt tartózkodási helye, amely nemcsak az ország egyik legszebb vára, hanem politikai szereplésénél fogva egész Európában ismert királyi vár volt, amelyre minden borsodi történetírónak hálával kell gondolnia, mert hiszen a vármegye központjának ez

[131] *Borovszky Samu.* Borsod vármegye Tört. I. k. 319. l.

vetette meg úgy gazdasági, mint kulturális felvirágozása alapjait.

Szapolyai János király Pempflinger Sebestyéntől, akire Mária királyné bízta volt, 1536 táján elfoglalta várunkat, melyet Gyarmati Balassa Zsigmondnak adományozott, kinevezvén őt egyszersmind Borsod vármegye főispánjává is, amely hivatal rendszerint együtt járt a diósgyőri várnagysággal, vagy kapitánysággal. János király halála után, I. Ferdinánd király alatt, hűtlenségi perbe fogta a királyi ügyek igazgatója Balassát, aki midőn Ferdinánd hűségére tért át s utóbb neki a hűségi esküt is letette, Ferdinánd király Diósgyőr várát 1540-ben minden tartozékával, haszonvételével és minden jogszolgáltatással, mely régi idő óta ezzel vele járt, neki és feleségének, Fánchy Borbálának s örököseinek inscriptióképen 20.000 jó és igaz súlyú magyar arany forintért átírta és átadta.[132]

Balassa Zsigmond és halála után neje a várhoz tartozó uradalmak s különösen a közvetlen szomszédban fekvő Miskolc város felett hallatlan erőszakoskodásokat követett el.

A régi kamarai levéltárban még ma is halomszámra meg vannak 1550-ből Miskolc város minden rendű lakosainak s magának a tanácsnak is panaszos kérelmei ellenük. A szabók, csizmadiák, mészárosok és vargák céhenként, testületileg folyamodnak szabadságaik megsértése miatt és sürgetik követeléseik kiegyenlítését.[133]

Jellemző az az eset, hogy mikor ugyancsak 1550-ben Miskolc város tanácsa újból panaszos követséget küld Bécsbe Balassáné ellen a királyhoz, amely küldöttségben Iszkora Márton és Tejfeles Gergely bírák is részt vettek. Míg ezek oda jártak, Balassáné Sándor Benedek hadnagya által feldulatta és elpusztíttatta Miskolcon mindenüket.[134]

De még ezzel sem elégedtt meg, hanem amint visszatértek elhatározta, hogy a bírót, Iszkorát, ártalmatlanná teszi. Kora hajnalban megjelent tehát vitézeivel Miskolcon s a mitsem gyanító bírót lefogatván, szekérre vettette s kíséretével együtt lóhalálában vágtatott Diósgyőrre. Miskolc népe azonban észbekapva, fegyvert ragadott s Fánchy Borbála serege után vetette magát. Véres harcra került a sor s Fánchy Borbála csak nagy nehezen juthatott be várába s miután a miskolciak minden utat elálltak s a várat erősen fenyegették: Borbála

[132] *Orsz. Levtár.* Neo, Reg. Act. Fasc. 266. N. 1. *Liber Regius.* Sec. I. k. 292. l. *Fényes Elek.* Magyarorsz. Geogr. Szótára. III. k. 100. lap.

[133] *Orsz. Levt.* Neo Reg. Act. Fasc. 723. No. 38.

[134] *U. o.* No. 40.

asszony kénytelen volt a rab bírót szabadon bocsátani. De mégis tartott a miskolciak bosszújától, miért is sürgős levélben kérte a nádorispánt, hogy ha a miskolciak megölnék őt, vére díját vegye meg rajtok, hogy az unokáik is megemlegessék.[135]

Balassa Zsigmond, hogy jövedelemeit növelje, elfoglalta a pálosok diósgyőri és szentléleki klastromait és földig romboltatta azokat, egyúttal elvette tőlük Harsány falujokat, csabai, diósgyőri és miskolci malmaikat, szőleiket, földjeiket és Inke nevű pusztájukat, szóval előző nagy királyainktól nyert összes adományaikat és javaikat.[136]

Felesége, Fánchy Borbála azonban haláláig buzgó katholikus maradt s a miskolciakat éppen lutheránusságuk miatt üldözte.[137]

1560-ban újra könyörögnek Miskolc város bírái és esküdtjei a királynak, hogy immár csaknem teljes rabszolgaságukból szabadítaná meg őket. Sérelmeiket tíz pontban sorolják fel: Hogy éjjeli őrszolgálatot a diósgyőri várban nem tartoznának teljesíteni, hogy hordók készítése nem kötelességük, valamint gabonát aratni, őrölni nem tartoznának, sem szénát gyűjteni, hogy csak 12 emberrel s csak nappal szolgáltak eddig a várban, továbbá, hogy kocsival egyáltalán nem tartoztak szolgálni, valamint szőlőt kapálni sem, erdőkön fát vágni, drabantot adni, s végül vadászatokon hajtók gyanánt szolgálni, mely utóbbiakra is Balassa Zsigmond kényszeríté őket.[138]

1561-ben Fánchy Borbála késznek nyilatkozott Diósgyőrt a király birtokába visszabocsátani, ha a férje által fizetett zálogdíj felét unokáiknak visszafizetik, s őt magát éltefogytáig a vár és uradalom birtokában meghagyják. Ily alapon az egyezség létre is jött s a királyi kamara a tízezer forintot vissza is fizette.

Balassáné azonban ezután is sanyargatta Miskolcot, miért is Ferdinándtól parancsot eszközöltek ki ellene, hogy ne erőszakoskodjon katonái által. Azonban Balassáné is utána járt az ügynek az udvarnál, minek az a furcsa eredménye lett, hogy ugyanazon év okt. 18-án Miksa Bécsből szintén parancslevelet ad ki, amelyben utasítja a várost, hogy miután Balassáné ártatlanságát bebizonyította, neki mint földesasszonyuk-

[135] *Orsz. Levt.* Nádasdy-levelezések 1561 okt. 28. *Takáts Sándor.* Régi idők, régi emberek. 1922. 216. l.

[136] *Orsz. Levt.* Acta eccl. Paulini Diósgyőr. Fasc. 1. No. 17. *Borovszky* i. m. 163. l.

[137] *Orsz. Levt.* Acta Neo. Reg. 723. No. 41.

[138] *U. o.* 723. No. 52. és *Szerző* i. m. III. k. 219. l. és 215. l.

nak továbbra is engedelmeskedjenek és hűségesen szolgáljanak.[139]

Ugyancsak ezekre a szomorú állapotokra vetnek világot a kamarai levéltár 1563. évbeli panasziratai[140] és Ferdinánd királynak ugyanezen év dec. 14-én kelt parancslevele, melyben Fánchy Jánosnak és Gergelynek meghagyja, hogy a nővérük Fánchy Borbála által a miskolciaktól hatalmaskodással elvett 68 akó bor árát azonnal adják vissza.[141]

S hogy általában milyen kétségbeejtők voltak ezek a viszonyok, megvilágítják a város előljáróságának ezen időben a királyi kamarához intézett egyik folyamadásának következő szavai: „És mindezeknek felette az elmult esztendőben minemő nyomoruságokat és számtalan károkat, törvénytelen, méltatlan hatalmasul az Nagyságos asszony Fánchy Borbála rajtonk mívelt és kétszázhuszonöt fél akó bort, ezer forintnál többet vött rajtunk és sok gyötrelmeket, ki miatt az szegény város teljességgel elfogyatkozott és teljességgel elfogyatkoztonk."[142]

Végre azután özv. Balassa Zsigmondné, Fánchy Borbála 1563 febr 5-én elhalálozván, a diósgyőri uradalmat végrendeletileg I. Ferdinánd királynak hagyományozta, elengedvén a rajta levő pénzt is. Ez évi május hó 19-én a király biztosai, Thurzó Ferenc, Csömöri Zay Ferenc és Pesty Ferenc át is vették az uradalmat s pontosan lajstromba foglalták tartozékait és jövedelmeit.

Ebből kitűnik, hogy a XVI. század második felének pénzszűk világában, mily nagy pénzügyi értéket jelentettek várunk és uradalmának jövedelme, amelyekért a magánosok és a kincstár oly kitartó harcot folytattak.

E szerint várunkhoz tartoztak: Diósgyőr város, 109 jobbágytelek és 8 zsellér, Kápolna, 25 telek, Radistyán 14 egész jobbágytelek, 13 elpusztult, Bábony, 13 egész és 2 féltelek, 12 zsellér, Parasznya, fél jobbágytelek, 11 zsellér, 6 elpusztult, Csaba, egész jobbágytelek 9, zsellér 4, Kisgyőr, 12 egész jobbágytelek, 12 fél jobbágytelek, 13 zsellér, 3 puszta, Petri egész telek, 4 féltelek, 9 zsellér, Varbó 22 egész jobbágytelek, 20 féltelek, 3 zsellér, 4 elpusztult, Miskolc város, 244 jobbágytelek, 21 elpusztult, 75 zsellér, Muhi város, 80 egész jobbágytelek, 49 féltelek, 20 puszta, Mezőkövesd város, 92 egész jobbágytelek, 36 zsellér, 16 elpusztult, Keresztes város, 79 egész jobbágytelek, 27 zsellér.

[139] *U. o.* 223. l. Eredetije Miskolc város levt.-ban. *U. o.* 227., 229. l.
[140] *Orsz. Levt.* Neo Reg. Acta. Fasc. 70. No. 32. Fasc. 266. No. 4. és Fasc. 723. No. 46.
[141] *Szerző* i. m. II. k. 126—127. l. és III. k. 242. l.
[142] *U. o.* III. k. 252. l.

Miskolcon az Óvárosban a jobbágytelkeken kívül 17 nemesi kúria állott, az Újvároson pedig 4. A Mindszent-utca, mely az ispotályhoz tartozott 22 zsellér házat, a Papszer, Tót- és Piac-utca 53 zsellér házat számlált s ezek mind az egyháznak és a lelkésznek szolgáltak. Ugyanitt az uradalomnak volt 5 szőlője és egy kaszáló rétje. A lakosok mind gabonájuk, mind boruk után kilencedet fizettek. Az óváros Szent György napkor fizetett 6 denár híján 7 frtot, egy denár értékű sajtot ad 7 darabot, tojást 52-őt, Szent Mihály-napkor szintén 7 forintot; Karácsonykor tartozik adni 4 ökröt és 4 sertést, vagy pedig 16 frtot. Árpát vagy zabot 52 köblöt, kenyeret 52-őt, tyúkot 27-et. Gertyaszentelőkor 6 denár híján 7 frtot. Az újváros fizet Szt. György napkor 14 frt. 50 denárt, Szt. Mihálykor ugyanannyit. Gyertyaszentelőkor ad 1 ökröt, 2 sertést és egy hordó sört 50 köböl tartalommal, melyekért a tisztek eddig kaptak 8 frtot. Ezenkívül tartoznak Diósgyőrbe 14 házanként egy fuvar fát szállítani.

Muhi város lakosai régente tartoztak a király szükségére Diósgyőrből Budára bort fuvarozni. Nekik kellett a vár építésére is fát fuvarozni valahányszor a szükség úgy kívánta. Ők gondoskodtak a vár számára halakról is, melyeknek az árát a hídvám jövedelméből fedezték. A Hejő vizén volt itt malom, három kővel, mely valamikor az oltárigazgatóé volt, de amióta ez az állás megszűnt, a városiak foglalták azt le. Azonban Balassa ezt a malmot elvette tőlük s a várhoz csatolta. A malom szombatnapi jövedelmét Mohi város plébánosa kapta, a többi napokon a jövedelem a váré volt.[143]

Maga a vár, dacára az előzményeknek, Fánchy Borbála halála után, már 1563-ban a hozzátartozó uradalommal együtt, rokonának, Fánchy Jánosnak, Török Bálintnak és Vas Istvánnak adatott át. Az összes érdekeltek azonban siettek minden irányban óvást emelni ez ellen a családi uralom ellen. Felfolyamodások mentek a Felséghez és a királyi kamarához egyrészről a megye, másrészről a városok részéről, hogy a vár és tartozékai a Felség és a vármegye hatósága alá visszahelyeztessenek, s az uradalom városainak régi szabadságai fenntartassanak és megóvassanak.[144]

A kiküldött királyi biztosok a várat ugyan visszakebelezték, de az nem sokáig volt a királyi kamara kezelése alatt, mert úgy látszik, hogy a fentebbi kérelmek teljes mellőzésével Miksa király már 1564 nov. 9-én Bécsben kelt elhatározásá-

[143] *Szerző* i. m. II. k. 128. l. és III. k. 232. l. Közölte *Borovszky* is i. m. 163. l.

[144] *Orsz. Levtár.* Neo Reg. Acta. Fasc. 305. No. 6., 266., 9. és 10., 420., 38., 722., 33. 723., 5., 917., 18. és 1718. 2. sz. és *Rupp Jakab.* Magy. orsz. h. t. 1872. II. k. 55. l.

val várunkat és uradalmát részben zálog, részben pedig királyi adomány címén 63 ezer magyar forintért Perényi Gábornak adományozza, aki már ugyanazon év december 15-én Füzér várában kelt végrendeletében viszont „szerelmes feleségének", *Országh Ilonának* hagyományozza. Így tehát Perényinek 1567-ben bekövetkezett halála után ő reá szállott, mint hogy pedig neki gyermekei nem maradtak, királyi engedéllyel végrendeletében hugának, Borbálának, Enyingi Török Ferencnénak hagyta az uradalmat.[145]

Török Ferenc Hunyad vármegye örökös főispánja s a dunántúli hadak főkapitánya, a híres törökverő hős Török Bálint fia volt. Ez 1569 aug. 20-án Pozsonyban reverzálist ad a 63 ezer forintról, illetőleg, hogy a várat mint erődöt köteles fenntartani s régi szabadságában és a király iránti hűségében megtartani.[146]

Törökéket 1570-ben iktatta be az uradalom birtokába az esztergomi székeskáptalan. Diósgyőrött ez alkalommal jelen vannak a miskolci bírák és esküdtek, valamint Keresztes, Mezőkövesd és Mohi városok előljárói. Ez alkalommal Daróczy György, Terebes várának provisora a Homonnay-család megbízásából ellentmond az iktatásnak mondván: „Kegyelmetek előtt, az mi urunk Homonnay Ferencz, mind az ő gyermekeivel egyetembe, Homonnay Györgyel és Homonnay Fruzsinával az néhai Priny Örzsébet asszonytól nemzettekkel egyetemben ellene mond az Török Ferencz uram Győrbe való iktatásának annyiban, amennyiben ő nekie mind az ő gyermekeivel egyetemben része vagyon Győr várába, minden hozzá tartozandóban."[147]

Törökék azonban ennek dacára birtokba vették az uradalmat.

Utóbb Országh Borbála, Geszthy Ferenchez megy nőül, ki 1581 táján testvérét Jánost veszi maga mellé a vár kapitányává. Maga, Ferenc vitéz ember volt s a fenti évben az egri hadnagyok az ő támogatásával arattak győzelmet Nádudvarnál a szolnoki basán, hol a kétezer főből álló rabló törökhadat felében levágták, felében elfogták. 1588 október 8-án Rákóczi Zsigmond egri várnagy vitézeivel küzdöttek ismét együtt a diósgyőri vár vitézei is, midőn Szikszónál a négy-

[145] *Szerző* i. m. II. k. 130. l. *Orsz. Levtár.* Neo Reg. Acta. Fasc. 996. No. 14. *Radvánszky Béla báró.* Magyar családi élet és háztartás a XVI. és XVII. században. 1879. III. k. 101—2. l.

[146] *Miskolc város Levéltárában és Orsz. Levtár.* N. R. A. F. 917. No. 12.

[147] *U. o.* F. 305. No. 6.

szerte nagyobb török hadat legyőzték. A vitézek nagy zsákmánnyal és török fejekkel tértek vissza Diósgyőrbe.[148]

Török Ferencnek két leánya maradt; az egyiket, Zsuzsannát, Bedegi Nyáry Pál, a másikat, Eufruzinát pedig Homonnai István vette feleségül. Török halála után ezek örökölték a diósgyőri uradalmat, de csak Nyáry Pálnak maradtak gyermekei. Három fia volt: Miklós, Pál és Zsigmond s egy leánya, Borbála. Ez előbb Varkocs Györgynek, majd özvegységre jutván, Haller Györgynek lett a felesége. Ekként jutott a diósgyőri uradalom a Bedegi Nyáryak s általuk részben a Hallerkői Haller-család kezére. A Nyáry-család mintegy fél századig volt az uradalom birtokosa s szinte már örökjogot formált hozzá.

Különben ők is nemcsak sanyargatják jobbágyaikat és az egész környéket, mi miatt különösen 1595-ben sok ellenük a panasz, feljelentés úgy a királyi kamaránál, mint a megyénél, de ezenfelül az uradalomból értékes részeket eladnak vagy elzálogosítanak. Így 1609 óta 1670-ig a Nyáryak csupán Miskolcon 83 telket inscribáltak, a Hallerek ugyanazon idő alatt, ugyanezen városban 66 ingatlant zálogosítottak el.[149]

A mezőkeresztesi szerencsétlen ütközet után, 1596 október 26-án, midőn e szomorú vereség egy csapásra a török hatalma alá juttatta egész Borsod vármegyét, egyelőre mindössze három erőd: Diósgyőr, Ónod és Szendrő maradtak meg. A menekülő keresztény seregből Diósgyőrbe futott Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem, Kornis Gáspár és Huszár Péter kapitányai társaságában s ott töltötte az éjtszakát. Ide menekült Báthory István, Thurzó György, Czobor Mihály és Nyáry Pál is.[150]

A Csincse-patak melletti ütközet után megfutamodó császári hadak alig hagyják el Miskolcot, midőn az üldöző törökök nyomban utána érkeznek oda s az elszalasztott ellenség helyett ezt a várost és Diósgyőr városát dúlják fel, miután már előbb Mohi városát is teljesen fölégették.[151]

Némely adatok szerint ez alkalommal a törökök menekülő csapatainkon és a lakosokon a legnagyobb mészárlást a Kömála-hegyen túl Kisgyőr határában fekvő „Kék mezőn" vitték véghez. A tömérdek elesett magyar, ott a helyszínén temettetett el és sírdombjaik állítólag máig is láthatók.[152]

[148] *Brósz Károly.* A diósgyőri vár történetéből. A miskolci polg. iskola Értesítőjében 1894. és *Századok* 1871. 104—130. l.

[149] *Orsz. Levt.* Proc. Tab. 1297.

[150] Hadtört. Közl. 1892. 28. és 256. l. Magyar Hadi Krónika. II. 132. lap.

[151] *Szerző.* A régi Muhi város romjai között eszközölt ásatások. „Miskolc", 1879. 39—41. szám.

[152] *Zombory Gusztáv.* „Miskolc." *Vasárnapi Ujság.* 1862. 483—86. l. és *Fényes E.* i. m. I. k. 263. l.

Amikor a Műemlékek Orsz. Bizottsága megbízásából Borsod vármegye műemlékeinek fölvétele és összeírása céljából bejártam a vármegyét, a fenti kérdés tisztázása céljából felkerestem a Kisgyőri Kékmezőt is.

És ez az eset ismét igazolta azt, hogy a történetírásnak mily fontos segédtudománya a régészet, mely hivatva van egyrészt igazolni a történetírás által feljegyzett eseményeket, másrészt megigazítani vagy meg is cáfolni azokat, ha a tényeknek meg nem felelnek.

Ugyanis a Kékmezőn számos feltűnő sírdombot találván, azokat közmunkával megásattam s akkor kitűnt, hogy az egész egy őskori hamvedertemető. Minden egyes sírdombban, mely egy-egy család temetkezése lehetett, bronzkori díszítésű urnák és cserépedények voltak égetett hamú s apró szenesedett csontdarabkákkal s itt-ott apró bronztárgyakkal, mint sodronygyűrű, gombos fejű nagy tűk és fibula darabok; szakasztott olyan leletek, mint a muhi pusztai urnatemetőben.[153]

A sírdombok legnagyobb részét már kincskeresők többszörösen feldúlták. Emberi contváznak, tehát újabbkori sírleletnek az egész Kékmezőn semmi nyoma, tehát megállapítható, hogy ottan egy 1596-ban állítólag lefolyt mészárlásnak, némely történelmi feljegyzésekben említett áldozatai eltemetve nincsenek.

Különben pedig egy reménysége és mentsége lehetne még a vármegye búsongó nemességének, kik utóbb az egri török közelsége miatt a megye székhelyét is kénytelenek Miskolcról Szendrőbe, majd Aszalóra áttenni — és ez a diósgyőri vár volna. Azonban mint egykorú tanuvallomásból értesülünk, a várunkat őrző katonaság létszáma mindössze a porkolábon, pattantyúson és tömlöctartón kívül 30 gyalogosból és 20 lovasból állott, de a lovasok száma Eger bevétele után, mikor a vár jószágai elpusztultak, még kevesebbre apadt.[154]

Innen van azután, hogy a következő évben 1597 június 17-én, Diós Győr Földesura „Homonnay István uram ő Nagysága képében Bornemissza András protestál a nemes vármegye színe előtt, hogy Diós Győr vára, mely vár Nyáry Pál uramnál és Török István uramnál közös, igen végház és erőtlen. Sem gyalog, sem lovas annyi, ki abban egy végházban elégséges volna és ők nem is tarthatnak annyi lovast, gyalogot, ki az végház oltalmazására és vigyázására elég lehetne, mert annak az várnak az mi jószága volt, úgymint Miskolcz, Körösztös, Kövesd és egyéb faluk, mind elpusztult, az kik éléssel és egyéb segítséggel táplálták az diósgyőri vitézeket.

[153] *Szerző.* Borsod megye őstelepei. 1884. 24. l.
[154] *Orsz. Levt.* N. R. A. Fasc. 267. No. 36.

Találta meg generális uramat jámbor szolgája, Homonnay István uram, hogy generális uram adjon Ő felsége nevével Diós Győrbe segítséget, népet és certificálna az végháznak pusztaságáról és vitézeknek kevés voltáról.

Nem hogy adott volna segítséget, sőt azt izente, hogy ha vagyon várok, oltalmazzák: ahol nem elégségösek reá, adják ő Fölségének, én ő Fölsége nevével megoltalmazom. Azért én protestálok, hogy ha az végháznak történik valami veszedelme, avagy elvesztése, én oka nem vagyok semminek, mert debito tempore certificáltam, küldj népet az végháznak pusztasága és kevés népe voltáról. Mely protestációról levelet is vett ő Nagysága."[155]

A földesurak ezen felfolyamodásának mégis meglett az az eredménye, hogy az 1602. évi 14. t.-c. 4. §-a Borsod és Torna vármegyéket kötelezte a vár kijavítására. Hasonló értelemben rendelkezik az 1604. évi 8. t.-c. 5. és az 1608. évi 15. t.-c. 28. §-a.[156]

Az országgyűlés fenti végzéseire támaszkodva 1607-ben Homonnai Bálint, Török István és Nyáry Pál tilalmazták Borsod vármegyét, hogy az ingyenmunkát más helyre, mint Diósgyőrre ne fordítsa.[157]

A vármegye 1609 május 13-án hozza a vár fenntartására vonatkozó első statutumot, mely szerint a vár kerítésére minden egyes kaput négy szál palánkfa és egy szekér vessző, valmint két gyalogmunkás adására kötelezi. A palánkfa hosszának negyedfélölnek kell lenni.[158]

Már előzőleg, 1607 június 6-án elrendelte a vármegye közgyűlése, hogy a diósgyőri főurak, mint a többi nemesek, minden egyes füstje után egy-egy kocsi és két palánkfa, minden két füsttől egy kocsi vessző s minden egyes füsttől egy heti időtartamra egy gyalog munkás állíttassék,[159] 1611-ben pedig kimondatik, hogy miután Diósgyőr építésre szoruló véghely, azt tenni saját javaiból, vagyis jövedelmeiből tartozik.[160]

Bánffy Judit, Bedeghi Nyáry Miklós özvegye, valamint Nyáry Mária és Krisztina, a diósgyőri uradalom egyes részeit örökség címén bírván, még 1613-ban is a diósgyőri várban laktak.[161]

[155] *Borsod megye lvt.* Prot. III. 540. l. *Podhraczky I. Tört.-Tár.* 1860. 258. l. *Szerző.* Megyei élet stb. *Századok.* 1883.
[156] *Borovszky S.* i. m. I. k. 315—319. l. *Kandra K.* i. m. 37. l.
[157] *Prot.* III. 723. l.
[158] *U. o.* III. 722. l.
[159] *Prot.* III. 729.
[160] *U. o.* IV. 3.
[161] *Szücs Sámuel.* Miskolci okmányok. Borsodmegyei lapok. 1886. 15. szám.

Az országbíró Kassán 1616 május 17-én kelt levelében várának helyreállítására és restaurálására utasította a vármegyét, minthogy pedig ugyanakkor Szabó János, enyingi Török István diósgyőri prefectusa is segélyt kért, május 18-án elhatározta a közgyűlés, hogy 100 palánkfát, 25 kocsi veszszőt és 25 gyalog munkást ad Diósgyőrnek. Az 1617 február 28-án Aszalón tartott közgyűlés pedig várunk építésére Lapos János járásának felét utasította, minden portától 6 darab palánkra alkalmas fát, két szekér vesszőt és két gyalog embert rendelvén ki egész hétre.

Az 1618. évi 53. t.-c. a vár védelmét országos érdeknek jelentette ki s állami őrséggel való ellátását határozta el, kimondván, hogy az őrség magyar legyen.

Nyáry Miklós és Haller György folyamodására 1619 január 9-én és 1621 május 12-én ingyenes munkára újból a fél járást rendeli ki a fentebbi módon. 1624 november 8-án az Aszalón tartott congregatión rendeli a vármegye, hogy várának további építésére a Lapos János és Szirmay Mihály szolgabírák járásainak ingyen munkája fordíttassék; minden porta három palánkfát tartozván adni Pálfalusi István járásából pedig minden porta egy gyalogost állítson. 1629-ben a Jászy Márton járásából, minden portától 4 palánknak alkalmas fa, két kocsi vessző és két gyalog munkás deputáltatik. Majd az 1630 augusztus 6-án Boldván tartott congregatióból várunk építésére a pozsonyi országgyűlés legújabb végzése értelmében minden négy porta után egy kocsi és négy gyalog munkás küldetik, akik oda 4 gerendát és két kocsi veszszőt szállítanak.

Miután azonban a várfalak és a palánk még 1631-ben sincsenek készen, a vármegye minden egyes portától újabban 2 kocsit, 4 gyalogot, 6 gerendát és 2 kocsi veszszőt rendel. Ugyanezen évi május 27-én az Ónodon tartott gyűlés, miután várunk kijavítása igen sürgős, minden 4 portától egy kocsit s minden portától egy munkást rendel ki, akik tartoznak 12 napig egyfolytában dolgozni. Felügyeletükre kiküldetnek Rácz Ábrahám és Herceg István. December 29-én pedig határozza a vármegye, hogy az ő Felsége főkapitányától Kassáról a diósgyőri végvárba küldött katonaság részére egyenként 3 kenyér s kapunként 7 kocsi fa küldendő egy hétre a Jászy János járásából. 1632-ben, 1633-ban és 1647-ben megújítja a vármegye ezen határozatát. Az 1635. évi 92. t.-c. pedig a vármegye 3 járását rendeli ki oda ingyenmunkára.[162]

Bedeghi Nyáry István Szabolcs vármegye főispánja, aki

[162] *Prot. Borsod vm. lt.* III. 729. IV. 3., 277., 307., 401., 226., 575., 873., V. 10., 23., 54., 84.

a diósgyőri uradalom birtokában szintén részes volt, 1634 május 30-án zálogba adja egy Miskolcz város határában levő pusztáját Padáni Mihály diósgyőri ref. prédikátornak. Az okmányt Haller Sámuel is aláírja.[163]

Ugyanezen évben Nyáry Borbála, Haller György özvegye szintén Miskolczon fekvő házát adja el Szabó Mihálynak, úgy azonban, hogy ez és maradéki őt és a Nyáryak minden maradékát szolgálni tartoznak. Az illető ingóságot „Miskolcz városomban" fekvő házamnak mondja Nyáry Borbála.[164] Ennek a városnak a Diósgyőr felé eső részén egy tekintélyes területet a Nyáry-család nemesi előnevéről már 1640-ben s ma is „Bedegh-völgynek" hívnak.[165]

Az 1638. évi 1. t.-c. a sérelmek 59. pontjában elmondja, hogy Diósgyőr vára nincsen védhető állapotban, miért is miután elfoglalása esetén a török szabadon pusztíthatná a Felvidéket, kívánatos, hogy a tulajdonos vagy építtesse fel, vagy ha ez nem lehetséges, a király romboltassa le. Ennek folytán a 12. t.-c. elrendeli az újból való felépítést.[166]

Haller Györgynek és Nyáry Borbálának fia Sámuel 1636 aug. 12-én mint Diósgyőr főkapitánya a következő esküt teszi, illetőleg reversálist állít ki magáról:

„Én Hallerkői Haller Sámuel, urunk ő Fölsége diósgyőri főkapitánya esküszöm az élő, mindenható Istenre, ki atya, fiú, szentlélek, teljes szentháromság, egy bizony örök Isten, hogy én renuntiálván és teljességesen ellene mondván az előbbeni hitemnek, reversális levelemnek és mindennemű kötelességemnek, a melyet az szegény meghalt Erdély fejedelemnek Gábrielnek és fejedelem asszonyunk ő Felségének attam volt és tartoztam, az én reám bizatott diósgyőri végházának főkapitányság tisztemben, az fölséges második Ferdinánd császár és Magyarország koronás király urunknak, ő fölségének hív s igaz és előttem ez fölső magyar országban levő fölsége generálisának engedelmes leszek, ezt az diósgyőri végházat s várat minden benne levő hadakozó szerszámmal és egyéb munitiókkal s marhákkal egyetemben fejem fön álottáig, tehetségem és erőm szerint híven, igazán és tökéletesen megtartom. Császár és magyarországi király urunk ő fölsége jóakaróinak jó akarója, ellenségeinek ellensége leszek és ha mi ártalmas dolgokat ő fölsége és az végháza ellen hallok s értek, ő fölségétől, generális uramtól el nem titkolom, hanem jó idején tudtára adom és megjelentem, sőt tehetségem sze-

[163] *Miskolc város* levéltárában. *Szerző* i. m. II. k. 225. l.
[164] *U. o.* 226. l.
[165] *Orsz. Levt.* N. R. A. F. 917. No. 15.
[166] *Századok.* 1885. 404. l. és *Acsádi Ignác.* Végváraink költségei. Hadtört. Közl. 1888. 256. l.

rint ellene állani igyekezem. Ennek megtartására kötöm hitemet, tisztességemet és életemet. Mindezekre az igaz Isten engemet úgy segéljen."[167]

4. kép. I. Hallerkői Haller Sámuel Diósgyőr főkapitánya, 1643-ban.

Különben pedig ő maga szomorú véget ért, mert az egri törökök egyik portyázó csapata reá bukkant kisded csapatára, s őt hatodmagával lekaszabolták. Fiatalon 30 éves korá-

[167] *Országos Levéltár.* Limbus Militária 1673 *Szerző.* Váraink rendszere és fölszerelése a XVI. és XVII. században. *Hadtört. Közl.* 1888. 94. l.

ban veszett így el 1643-ban. Nemcsak az erdélyi fejedelem, Rákóczy sajnálkozott rajta, hogy oly gonoszul, nem is csatán, török kéztől kellett vesznie, de még maga a nagyvezír is, midőn az erdélyi követ jelentést tett a portán megöletéséről, elmondván azt is, hogy a jó emlékű Bocskay fejedelem mily közeli rokona volt. Felesége Károlyi Mihálynak a leánya Éva, kitől egyetlen fia maradt, György, kinek Bethlen Éva volt a felesége.[168]

Hogy ebben az időben a diósgyőri várnagyok az igazságszolgáltatásba is mennyire befolytak az uradalomhoz tartozó Miskolcz város ügyeibe, látjuk a nevezett város jegyzőkönyvének 1643. évi szeptember 29-i bejegyzéséből, amelyből kitűnik, hogy a győri főkapitány egy halálra ítélt bűnösnek megkegyelmezett, mire azután ez a kor szokása szerint a jövőre nézve reversálist ad magáról a következőképen: „Én Máthé Istvánné, Herczeg Zsuzsánna, adom tudására az kiknek illik, hogy én az minemű vétekben estem volt ennek előtte, úgymint, ki az mezőn laktam az pajkos legényekkel, mely gonoszságomért halál volt volna fejemen, de Haller Sámuel uram ő Nagysága intercessiójára az bécsületes tanács megengedett ilyen formán: Hogy ha ennek utánna valami gonosz életre adnám magamat és megbizonyosodnék, minden kedvezés nélkül megölettessem."

Várunk javítgatása, foltozgatása pedig csaknem az egész századon át tart. 1641-ben lerombolt palánkjainak újraépítésére Rogácsi Mihály járásából 2 szekér és 15 gyalog munkás rendeltetett egy heti munkára.

Habár Diósgyőr vára most már hadászati tekintetben alig volt számbavehető s leginkább a török kalandozások megfigyelésére s némi ellenőrzésére felállított őrállomásnak tekinthető, mégis részt vett a szerencsétlen, annyi ellenségtől marcangolt haza szabadságküzdelmeiben is.

Így, mikor Kassa város 1644 március 14-én Rákóczy György hadainak meghódolt, annak hírére Diósgyőr is kitűzte Rákóczy zászlaját s még 1648 elején Egri István hadnagy, Porcs János zászlótartó s Dobos János várdobos alatt 60 gyalogos és Keresztes András kapitány alatt 100 lovas vitéze volt itten a fejedelemnek, akik közül a gyalogosok 134 forint s a lovasok 456 frt hópénzt kaptak.[169] Ez év végén azonban már visszakerült a császáriak kezére.

[168] *Szilágyi S.* I. Rákóczy György keleti összeköttetései. 729. l. és *Turul:* A Haller családi codex. 1886. év. 63. és 116. l.

[169] *Orsz. Levtár.* Militaria Limbus. *Szerző* i. m. III. k. 297—300. l. *Borovszky Samu* i. m. I. k. 317—8. l. *Prot. Borsod vm. lt.* VI. 173., 422., 435., 607., III. 3., 386., VII. 229., 528. *Fényes E.* Geogr. Szótára. I. 264. l.

1645-ben Keresztes András, aki fentebb említtetett, még mint alkapitány kérelmére a diósgyőri vár hídjának kijavítására 10 gerenda, 50 palánkfa deputáltatik, 1646-ban pedig a vár erősítésre 25 munkást rendelt a vármegye egy egész hétre, Elek István járásából. Ezután pár napra, a közmunka helyébe, minden portától 8 darab fát szavaz meg a vármegye Kun István, Elek István és Bíró Pál járásából, 1648-ban pedig, ugyancsak Keresztes kapitány kérésére, mind a négy járás ingyenmunkáját a várhoz rendeli a vármegye.

Az 1649. évi 86. t.-c. Csongrád vármegyét kötelezte a vár építésére. De azért Wesselényi Ferenc 1650 március 22-én az alispánra parancsol reá, hogy Diósgyőr romlott gátját és árkát rögtön csináltassa meg s ugyancsak az ő parancsára, 1654-ben, a várárok kitisztitására mind a négy járásból 100 gyalog rendeltetett egy hétre.

Az 1655. évi 3. t.-c. az itt állomásozó lovasság számát 150, a gyalogságét 250 főben állapítja meg. Parancsnokuk Papp János főkapitány volt, kinek megkeresésére 50 darab épületfát deputált a vármegye a vár erősítésére.

Az 1659. évi 20 t.-c. a diósgyőri főkapitány elleni kihágást 500 frttal rendeli megbüntetendőnek.[170]

Az éppoly hazafias, mint vallásos lelkületű Lorántfi Zsuzsánna fejedelemasszony 1659-ben kelt végrendeletében várunk restaurálására 10.000 forintot hagyott, a vár építését azonban igy is folyton sürgetni kellett. Ugyhogy a vármegye ez évi május 28-án tartott gyűléséből „a szegénységnek szemlátomást való fogyása, sok felé való szakadása és a rajta levő inségnek nevekedése miatt" akként intézkedik, hogy ennekutána minden porta a várfalból 16 szál karóra valót építeni, azt meghordani, felállítani, megfonni és megtapasztani tartozik. A kapu kijavítását Felső-Tárkány, Geszt és Daróc falvak kötelességévé tette.

Hogy a vár helyzete és állapota mennyire tarthatatlan volt, kitűnik abból, hogy *az őrség 1661 okt. 4-én értesítette a vármegyét, hogyha a várat rövidesen nem hozatja védhető állapotba, kénytelenek lesznek megszökni.*[171]

1665-ben pedig aziránt folyamodott, hogy engedje meg a vármegye, *hogy megadhassa magát a töröknek* s inkább fizessen bizonyos adót, semhogy a legnagyobb bizonytalanságnak legyen kitéve.[172]

Megpróbálnak 1662-ben német katonaságot elhelyezni a

[170] *Kandra K.* i. m. 37. l.
[171] *Borsod vm. lt.* III. 3., 392. és *Prot.* VII. 634.
[172] *U. o.* II. 1., 114.

várban. Parancsnokuk gróf Herberstein volt, aki azokat a lakosokat, akik parancsainak nem engedelmeskedtek, lecsukatta a vár kazamatáiba s csak nagy váltságdíj mellett bocsátotta szabadon. Úgyhogy a vármegye ezen kegyetlenkedés ellen kénytelen volt Pethető Zsigmond felsőmagyarországi parancsnokhoz fordulni oltalomért.

A kapu azonban még 1663-ban sem volt készen, úgyhogy az őrség okt. 11-én a már három év előtt megkezdett munka befejezését sürgette. E részben a főkapitány jelenti 1665-ben, hogy: „minemű puszta és romlott állapotban vagyon mind a vár, mind a város és keservesen panaszkodik, mind egy s mind más állapotokkal."[173]

Lassanként mégis csak elkészültek a falakkal, úgyhogy 1669-ben már egy templom építésére is gondolhattak s felkérték a vármegyét, hogy a földesúrnál, Haller Sámuelnél pártfogolja ezt a kérésüket.

De a vár sorsa immár nemsokára végleg eldőlt. Diósgyőrben ekkor német és magyar őrség volt. 1673 május havában a bujdosó kurucok a magyarokat felbújtván, ezek a német őrséget kiverték a várból, de ezzel nem elégedve meg, utánuk mentek s a Diósgyőr és Miskolc között elterülő Bodó völgyön megtámadták s egy szálig leölték őket, úgyhogy csak egy öreg német maradt meg, aki Kassára sietett jelentést tenni. Erre Telekesi kassai kapitány 1500 emberrel Diósgyőr ellen vonult. Midőn a vár egyik kapuja s a felvonóhíd már az ostromlók kezében volt, az őrség szabadlábra helyezte Korláth főkapitányt, 7 világi papot és egy jezsuitát, kiket eddig bilincsekben fogva tartottak s akikhez mostan véginségükben segítségért folyamodtak. A jezsuita kitűzte a fehér lobogót s kegyelmet kértek, amit a császáriak csak azon feltétel alatt ígértek, ha a főpártosok bűnhődnek. Mire az őrség átadta a várat. 15 volt császári katona halált szenvedett, a többieket Tokaj várába fogságra vetették s 170 pórt szabadonbocsátottak. Ez alkalommal a vár is leégett, mely minden díszétől megfosztatott s a vártemplom nagyharangja is Kassára hurcoltatott.[174]

A bujdosó kurucok dúlták és égették fel 1679-ben magát Diósgyőr városát is, úgyhogy lakosai kénytelenek voltak Miskolczon menedéket keresni s csak évek mulva tértek vissza, hogy leégett házaikat újból felépítsék.

[173] *Századok.* 1872. évf. 697. l. *Szilágyi S.* A két Rákóczi György lev. 598. *Borovszky S.* i. m. *Prot.* VII. 486., 498. *U. o.* VII. 677., 696., III. 3., 399. *Prot.* VIII. 2., 5., 361.

[174] *Szalay.* Magyarország Tört. V. k. 158. l. *Kandra K.* i. m. 37. l. *Borsod* vm. *Prot.* VI. 540. *Borovszky* i. m. 167. l. és *Prot.* IX. 608. *Takáts Sándor.* A magyar gyalogság megalakulása. 1908. 203., 296., 297., 303. l.

A diósgyőri vár haderejének XVI. és XVII. századi létszámát és fizetését illetőleg a bécsi közös Pénzügyi és hadi levéltárban a következő adatokat találjuk: 1597-ben Homonnay István várkapitánysága alatt 100 huszár, 100 magyar darabont és 120 német gyalog, akiknek havi zsoldja 2070 frt; egész évre pedig 24840 frt.

1652-ben 102 huszár 401 frt, 100 hajdú 240 frt, 2 tűzmester 11 frt 12 kr., 3 rendkívüli alkalmazott 29 frt.

1660-ban 12 veteránus huszár, 88 újonnan verbuvált huszár, a főkapitány (a vicekapitányi állás üres) és a ductor alatt. A gyalogos ductor, a zászlótartó, dobos és 9 tizedes alatt 87 gyalogos. Van porkoláb és tömlöcztartó.

1667-ben 50 huszár és 50 hajdú 150 frt havi zsolddal.

Visszatérve várunk és uradalmának birtokosaihoz láttuk, hogy az I. Haller Sámuel egyetlen fiának, Györgynek kiskorúsága idején Lónyay Zsigmond volt 1647-ben a gyámja. Valószínűleg a Haller-családdal való rokonság révén formáltak jogot ezután a diósgyőri uradalomhoz Lónyay Zsigmond és feleségétől Varkocs Margittól származott leányai, Zsuzsánna Bocskay Istvánné, Anna, Weselényi Istvánné és Margit Telegdy Istvánné.

Ugyanebben az időben az öreg Rákóczi György fejedelem megvette a Nyáriak részét, amelyet több évig bírt is. Udvari embere volt neki Csernelházi Chernel György, kinek részben szolgálatai jutalmául is, az uradalom tizedrészét néhány ezer forinton átengedte, többi részét pedig ezen jószágnak megúnván azért, mivel mind el volt anticipate a Nyáryaktól vesztegetve, a Nyáry familiának visszaengedte. Chernel György után a diósgyőri tizedrészt Pál és Bálint fiai örökölték. Minthogy pedig ezek e birtoknak az egri török miatt hasznát nem vehették, Bálint a maga részét 1000 tallérért Jászy Jánosnak, Pál pedig a magáét 2000 tallérért idősebb Szepessy Pálnak zálogosította el.

Hogy Hallerék a XVII. század második felében is birtokában voltak várunknak s a saját rész jószáguknak, kitűnik abból, hogy Haller György, mint Disógyőr várának egyik örökös ura tiltakozik 1670-ben az ellen, hogy Suskovics János diósgyőri kapitány lovainak hulladékát a várudvar közepére hordatja.[175] Ennek a Györgynek fia volt II. Haller Sámuel, akivel Bornemissza János, Dőry István és Lónyay Zsigmond perelnek s aki erős kézzel kezdi összeszedni az uradalom szétforgácsolt birtokait.[176]

[175] *Borsod vm. lt.* Be nem jegyzett iratok. II. 714.

[176] *Szerző* i. m. II. k. 223. l. *Orsz. Levt.* N. R. A. F. 712. No. 38., 868. No. 54., 879. No. 13.

Maga báró Haller Sámuel, mint kapitány Diósgyőr várában lakott s 1702-ben felhívta a vármegyét bizonyítási eljárásra az ő birtokrészeire nézve. Ez azonban nem járt sikerrel, mert a Miskolczon kihallgatott tanuk, különösen Szerecseny András nem igazolták őt, sőt vallották, hogy fizettek ugyan neki szőlőhegyeiktől évente 20 hordó bor dézsmát, de a városban levő mészárszéke házhelyét erőszakkal foglalta el, szintúgy az áldozónapi vásár jogát is. Ez a pör egyelőre egyezséggel fejeződött be.[177]

A királyi kincstár pedig a diósgyőri uradalom egyrészét a Haller-családtól visszaváltotta és 1703-ban 15 évre zálogjoggal gróf Erdődy Gábor egri püspöknek és górf Buttlernek adta át.[178]

A Rákóczi-fölkelés idejében megkísérlette ugyan Haller Sámuel, hogy az uradalmat visszaszerezze s e végből a fejedelemhez folyamodást adott be. De célját ezúttal sem érhette el.[179]

E mellett a forradalom alatt családja is a legnagyobb veszedelembe jutott. Ugyanis 1704 január 14-én a fejedelem Miskolcra tevén át főhadiszállását, hadai a közelben levő Diósgyőr várát csakhamar megszállották. Mint Borsod vármegye jegyzőkönyveiből értesülünk, itt időzött éppen akkor Haller Sámuelné, gróf Barkóczy Julianna, férje nem volt otthon, Kassára utazott, mikor a kurucok körülvették a várat, A csekélyszámú őrséget hamarosan lefegyverezték s mindennemű ingó javakból prédát ütöttek. A vár úrnőjének alig maradt annyi ideje, hogy hamarosan parasztruhába öltözzék s így osonjon ki a várból, de így is már annyira körül volt véve, hogy ha elindul, biztos vesztébe rohant volna. Nem volt gondolkozni való ideje, még néhány pillanat és fogságba esik. Hirtelen a falak alatt lévő s vízzel telt árokba vetette magát, hol orrát és száját a vízből kidugván, addig maradt, „míg a kurucok onnét el nem tágultak", Horváth István, a Haller-fiúk nevelője szintén csak úgy menekült meg tanítványával, hogy ő is parasztruhát öltött s „éjtszakának idején kétökrű jobbágyszekéren lopva úgy ment Gyöngyösre, a barátok klastromába".[180]

A Hallerek birtokpere ezután csak III. Károly alatt, 1715-ben került tárgyalás alá, amelynek eredménye gyanánt az ez évi 104. t.-c. a következőleg intézkedik: „Ő Felsége hozzájárulásával az határoztatott: hogy a diósgyőri vár és

[177] *Miskolci Ref. egyház levéltára. Orsz. Levt.* Contr. et Transac. VII. k. 20. és *Szerző* i. m. III. k. 399., 404. l.
[178] *Rupp I.* i. m. II. k. 55. l.
[179] *Borovszky* i. m. 167. l.
[180] *Borsod vármegye* jegyzőkönyvei. XVI. 565.

fekvő jószágok birtokát, amelyeket különben a kir. fiscus a Haller család kezéből bíróilag vett át, mindkét részről helyezzék vissza abba az állapotba, melyben a legközelebb lecsillapított mozgalmak előtt volt s ugyanezt az ügyet törvényesen s érdemileg újból vizsgálják meg s a Haller özvegy bizonyítsa a bizonyítandókat. — Mely célra országgyűlési bírákul Ő Felsége kinevezi: Koháry István és Erdődy Sándor grófokat, Tolvay Gábor bárót, Nagy István nádorispáni ítélőmestert és Okolicsányi Pált".[181]

A Haller-familia azonban nem hagyta a jussát s 1737 május 14-én báró Haller Sámuel főstrázsamester, Miskolc város főbírájához fordul azon kérelemmel, hogy ezen perében őt a város levéltárában bőven található adatokkal és okmányokkal támogassák.[182]

Midőn pedig Mária Terézia 1755 dec. 21-én Bécsben kelt oklevelével, 16 évre gróf Grassalkovich Antalnak elzálogosítja a diósgyőri uradalmat,[183] a Haller-család jogigényeinek érvényesíthetése ismét hosszú időre lehetetlenné válik. Amikor pedig utóbb az uradalom ismét visszaszáll a kamarára, külön prefektusok székelnek Diósgyőr városában s kezelik az uradalmat. A kamara hatáskörét ezután előbb a M. kir. Pénzügy, majd a Földmívelésügyi minisztérium veszi át.

Borsod vármegye főispánjai, akik eleinte mindig a diósgyőri vár várnagyai is voltak, rendesen a várban laktak is, egészen addig, amíg az lakható volt. A XVIII. század elejétől azonban a vármegyének Piac-utcai házába Miskolcra költöztek, mígnem ottan 1727-ben felépülvén az új vármegyeháza, abban nyertek lakást.

Várunkkal egyidejűleg hanyatlanak és pusztulnak el a pálos remete barátok zárdái és templomai, melyeket pedig előző nagy királyaink oly dúsan láttak el alapítványaikkal és adományaikkal.

1526-ban I. Ferdinánd zborói kapitánya, Serédi Gáspár, a Zápolyai Jánoshoz való szítás miatt a dédes-szentléleki zárdájukat felégeti és a szerzeteseket szétűzte, ugyanezt teszi velük 1540 táján Balassa Zsigmond, míg 1550-ben a török teljesen elpusztítja ezt a zárdát.[184] Működésükre 1524-ből van még okmányi adatunk, amikor Tamás volt ott a perjel. Tény az, hogy 1755-ben nevét már a rég elpusztult kolostorok jegyzékében találjuk.[185]

[181] *Szerző* i. m. II. k. 485. l.
[182] *U. o.* 495. l. és III. k. 448. l.
[183] *U. o.* III. k. 461. l.
[184] *Orsz. Levt.* Acta eccl. Paulini Diósgyőr. Fasc. 1. No. 17.
[185] *U. o.* Acta Paul de Dédes. 1—3. cs. *Rupp I.* i. m. 1872. II. k. 55. lap.

Utóbb 1620-ban arról értesülünk okleveleinkből, hogy a feldúlt diósgyőri pálos kolostor földjeit Bethlen Gábor 1300 frtért Rákóczi Györgynek adta el. Később a kolostor erdeje felett viszály keletkezett, melyből kifolyólag 1696-ban Lánczy Ferenc diósgyőri tiszttartó a közbirtokosság ellen pert indított.[186] Még 1628-ban bérbeadták győri szentléleki és miskolci birtokaikat Chernel Györgynek és Alaghy Menyhértnek.[187]

1650-ben pedig Bedeghi Nyáry Zsigmond diósgyőri főkapitány és Rimay István ugyanottani tiszttartó az uradalomhoz tartozó néhány miskolci birtokrészeket ajándékozott a rendháznak, de amelyeket a barátok szintén siettek bérbeadni, mert hiszen zárdaépületük le volt romoblva s így ők többé ide vissza nem térhettek s maguk nem gazdálkodhattak.[188]

A diósgyőri elpusztított pálos zárdát azonban III. Károly király 1739-ben mégegyszer új életre keltette, újra szervezte és javadalmakkal látta el, minek emlékét a Felső-Győr szélén ma is meglévő zárdaépület északi oldalán befalazva lévő fölirat tartotta fenn.[189]

Nemsokára azonban, 1782-ben, II. József császár által hazánkban az egész pálosrend eltöröltetvén, illetőleg feloszlattatván, a diósgyőri zárdát is hasonló sors érte. Minden ingatlan birtoka, templomi felszerelése és kegyszerei elárvereztettek s ezek értéke a vallásalap pénztárába helyeztetett el.

A zárda épülete előtt óriási hársfa jelzi a helyet, hol hajdan a templom állott. Zárdájuk kertjének végén a szerzetesek számára 1766-ban öntött kis harang szól ma is a felsőgyőriekhez, míg a másikat a katholikus templomba vitték át, amelynek hangjai kísérték örök nyugalomra a 93 éves korában 1844-ben elhúnyt *utolsó pálos szerzetest, Kristóffy Gáspárt.*[190]

Ugyanezidőtájt hajdani fényes királyi várunk, mely annyi század viharát álta, lassankint végképen romokba hanyatlik. De a XVII. század közepéről ragyog vissza hozzánk mégegyszer a neve s vitézei híre, mint a kialvó mécs utolsó lobbanása. Bornemissza János vicegenerális jelentése

[186] *U. o.* és *Orsz. Levt.* Memorab. Conv. Acta. 1. cs. 28. és 30.
[187] *U. o.* Eccl. Fasc. 51. No. 34.
[188] *Rupp I.* i. m. II. k. 82. l.
[189] *Podraczky József. Tört.-Tár.* VII. k. 260. és *Dr. Márki Sándor.* A borsodi Bükk-hegységben. A magyarorsz. Kárpát-egyesület évkönyve. 1882. 247. l.
[190] *Császár Elemér.* A pálosrend feloszlatása. Századok. 1901. 413. lap.

szerint ugyanis 1650-ben a törökök váratlanul megtámadták a várat. A támadáskor a vár katonái éppen kint a szőlőkben szanaszét kapáltak, mikor egyszerre megszólalt a seregdob. Nagy Balázs emberei és Homonnai hajdui verejtékszakadva rohantak a városba és véres küzdelem után kiűzték a törököt. Azonban a Rákóczy László emberei küntmaradtak a szőlőkben és a cserjében várták meg a törökök kiüzetését. Ezek — írja Bornemissza — inkább érdemlik a halált, mint az életet s mint megbélyegzett emberek, vitézi életet soha többé nem élhetnek. De bizonyára nem is akarnak, mert hiszen a győri asszonyok a leggyalázatosabb szidalmakkal illetvén, az egész lakosság kacagása közben kiűzték őket a városból.[191]

Diósgyőr várának várnagyai, alvárnagyai, főkapitányai, kapitányai és várgondnokai. 1358—1704.

1. 1358-ban olnodi Zudar Péter mester, Bulch Domokos fia, előbb Sáros vármegye, utóbb Borsod vármegye főispánja és Diósgyőr várnagya.
2. 1383-ban Sáfár Miklós mester, az István fia, Borsod vármegye főispánja, Diósgyőr és Dédes várnagya.
3. 1387-ben Kaplai János.
4. 1388-ban Perényi Péter főpohárnokmester.
5. 1399 és 1401-ben Bebek Detre nádor.
6. 1411-ben Szécsi Pál, Borsod vármegye főispánja.
7. 1412 és 1416-ban Palóczy Máté, Borsod vármegye főispánja.
8. 1424-ben ugyanaz és Imre testvére.
9. 1427-ben Benedek Domokos.
10. 1435-ben Czeke Márton.
11. 1439-ben Szécsi János, Borsod vármegye főispánja.
12. 1440-ben Pelsőczi Imre várnagy, a székelyek ispánja.
13. 1456 és 1457-ben Frangepán Duinó várnagy.
14. 1461 és 1462-ben Gay (Gáji) Gergely.
15. 1464 és 1467-ben Horváth Gergely név alatt ugyanő.
16. 1468 és 1469-ben Parlagi György.
17. 1470 és 1471-ben Neziger János és Thurzó Márton.
18. 1472 és 1473-ban Zbugyai István.
19. 1477 és 1478-ban runyai Soldos András, Borsod vármegye főispánja.
20. 1482-ben Monelli Bernát, Diósgyőr, királynéi vár gondnoka.
21. 1485-ben Bancha Gergely.
22. 1485-ben Papia (Paviai) Albert.

[191] *Takáts Sándor.* A magyar katona sorsa. Budapesti Hírlap. 1903. 274. sz.

23. 1490-ben Chapi János, Borsod vármegye főispánja.
24. 1492-ben Kecskeméti Patócsi Bertalan.
25. 1495-ben Viola Ferenc, diósgyőri várgondnok.
26. 1503-ban Móré Elek, királynéi várnagy.
27. 1516, 1518 és 1519-ben Colowrathi Kosaczky János.
28. 1520-ban Japriczai Horváth Gergely, Borsod vármegye főispánja.
29. 1521-ben Kormossy Tamás, alvárnagy.
30. 1523-ban Pempflinger Lénárt, Borsod vármegye főispánja.
31. 1526 és 1533-ban Pempflinger Sebestyén királynéi várnagy.
32. 1527-ben Kallintzer Lénárt.
33. 1534-ben Neszmélyi Demjén alvárnagy.
34. 1537-ben Pempflinger Márk és Sebestyén.
35. 1540 és 1550-ben Gyarmati Balassa Zsigmond, Borsod vármegye főispánja.
36. 1564-ben Nagy Márton és Literáti Ferenc alvárnagyok.
37. 1570-ben Enyingi Török Ferenc.
38. 1581-ben Kiskohi Geszthy Ferenc és János.
39. 1597-ben Homonnay István.
40. 1636 és 1639-ben I. Haller Sámuel főkapitány.
41. 1648-ban Keresztes András kapitány.
42. 1650-ben Bedeghi Nyáray Zsigmond főkapitány.
43. 1655-ben Papp János főkapitány.
44. 1662-ben gróf Herberstein kapitány.
45. 1670-ben Suskovics János kapitány.
46. 1673-ban Korláth főkapitány.
47. 1702—4-ben Hallerkői Báró II. Haller Sámuel kapitány.

VI. FEJEZET.

Diósgyőr várának hadi és építészeti műleírása. Síkföldi vízi vár. Építési korszakai. A tatárjárás után az Ákos nemzetségbeli Erne bán megbízásából a bélapátfalvi cisztercziták építik fel újra a XIII. században. A vár legrégibb ismert alaprajzi és távlati felvételeit Sicha György Lukács császári hadi mérnök készítette 1662-ben. A külső és belső erődök leírása. A négy sarok tornyos forma a XIII. századbeli rochesteri angol „keep" várrendszertől ered. Ennek külföldi és hazai példái. A várpalota leírása, a lovagterem, a kápolna. A Nagy Lajos, Mátyás és II. Mária korabeli építkezések. A pálos zárdák kapcsolata a várhoz. Melith Péter jelentése a vár leromlott állapotáról a XVII. század elejéről. Utóbb rommá lesz, majd köveiből építik körülte a várost. Sztehló Ottó restaurálási tervei.

Diósgyőr várának több mint ezeréves történetéről beszámoltunk. Immár kegyelettel kell magának várunknak tisztes

omladékai felé fordulnunk, melyeknek mohlepte falait annyi század dicsőségének és szenvedéseinek emlékei övezik.

És sietnünk kell. Az idő, a természet örök törvénye, folyton ront és teremt. Az égbenyúló sziklák leomlanak, hogy helyettük a vizek méhéből új világok emelkedjenek ki.

Pontosan ötven évvel ezelőtt festettem le a diósgyőri várat s ha ezt a képet összehasonlítom ma a vár még fennálló falaival, elszomorodva látom, hogy mi minden tűnt el azóta a félszázad óta e falakból s könnyen kiszámíthatom, hogy hiszen e romokból, észrevétlenül bár, de minden pillanatban egy-egy kő gördül alá s egy újabb félszázad mulva egész várunk a földdel lészen egyenlő.

Meg kell tehát örökítenünk szóban és képben, hogy megmaradjanak annak emlékei, hiszen amit az emberi lélek és szív magába zár, a felett az enyészetnek sincsen hatalma, mert az „emlékezet" örökkön él.

Várunk történetének bevezető fejezetéből — Anonymust idézve — már tudjuk, hogy Győr várát már mint erődöt találták honfoglaló őseink, amelyet Bors vezér nyervén birtokul, sietett ez őskori földvárat újabb védelmi állapotba helyezni, bizonyára azon erődítési módszerek szerint, mint a hogy Borsod várát megépíté. Eközben várunk lassankint veszteni kezdett hajdani gyűrűformájából, amennyiben a szomszédos hegyoldalakra is kiterjedő körsáncai felhagyattak s inkább a vár belseje építtetett ki, amennyiben az eddigi sátrakat egyszerű faházak, a földerődítményeket vesszővel font karók, gerendák, palánkok és fatornyok váltották fel. Ezután a XI—XIII. században a Bors-nemzetség virágzása korában eshetett meg a további lassú, talán százados átalakulás, melynek folyamán a belső sánc tornyos őrfalakat nyert, az egész szerves egésszé alakult s az óriási faépítmények helyét szilárd kőalkotások váltották fel.

Várunk fő alapberendezése már bizonyára e korszakból származik, mert építészeti formái a kora középkor várstíljére vallanak. Főalakja négyszögű, sarkain őrtornyok s körös-körül kiszökő véderkélyek, illetőleg gyámköveken nyugvó gyilokjárdák, öldöklőfolyosók láthatók, melyekről esetleg a felszedett padlózat nyílásán át forróvízzel, szurokkal, kövekkel és nyilakkal árasztották el az ellenséget, amikor még a távolról ható tűzlőfegyverek nem akadályozhatták meg ebben a védőket.[192]

Szakembereink, régészek, történészek és műépítészek sokat vitatkoztak afelett, hogy a tatárjárás előtt voltak-e kő-

[192] *Henszlmann Imre.* Arch. Közl. VI. k. 120. l. *Czobor Béla.* Magyarorsz. középkori várai. 1878. és *Kandra Kabos* i. m. 1879. 26. l.

ből épített váraink, vagy nem. Vannak, akik azt vitatják, hogy a kőépítészet nálunk nem régibb az 1173—1196. évek között uralkodott III. Béla koránál, míg mások azt mondják, hogy éppen a tatárjárás szolgáltatta az indító okot a kővárak építésére, amidőn keservesen kellett tapasztalnunk, hogy a gyepük és favárak nem nyujtottak védelmet s csak a néhány kőfallal kerített erőd és város kerülte el a tatárok pusztítását. És noha e kérdésnek egész kis irodalma van, mégsem tisztázódott az máig sem.

Részemről azt hiszem, hogy ilyen formában nem lehet felállítani a kérdést. Évek során át tanulmányoztam az ország váraít, az a meggyőződésem alakult ki, hogy mint általában a kultúrát nagy részben befolyásolják valamely vidék földrajzi viszonyai, úgy a várépítési technika is akként alakult, hogy alföldünk vidékein, ahol messze járóföldön nem volt kő található, mint a történelem előtti őskorban, úgy még a XVII. századi végvárainknál is a külső vagy huszárvár, — amely azért neveztetett így, mert a lovasság ott volt elhelyezve, — nem kőfallal, hanem sövénnyel bevont palánkok közé hányt földből készített falakkal volt bekerítve és a sövény sárral betapasztva. Az ilyen sík, vagy vízi várnak főerőssége volt az azt körülvevő folyó, vagy mocsár.

Ezzel szemben a Felvidéken, hol a magas hegység kősziklákban gazdag, természetszerűleg már az őskorban a követ használták fel a várak erődítésénél, ez lévén a sziklavárak főanyaga. Itt tehát az Alföldet kőerődítményeikkel századokkal előzték meg. Természetesen kezdetben ezek még nem voltak alakított, faragott, profilírozott, négyszögletű kövekből szerkesztett műépítmények, hanem csak szabálytalan alakú, a kibányászás formájában hagyott kőtömbök, melyek mészhabarcsal voltak falakká alakítva.

Klasszikus példája ennek a honfoglalás korában épült zólyomi Pusztavár hatalmas kőerődítménye. (*Szerző* Magyar Hadtört. Emlékek 1896. 96. l.)

Már felsorolt történelmi adatainkból tudjuk, hogy mint a vallásosságnak, általános műveltségnek, úgy az építészetnek is első művelői és terjesztői a különböző szerzetesrendek voltak.

A Diósgyőr szomszédságában letelepedett szerzetesek közé tartoztak a *ciszterciták* is. Ezt a rendet 1098-ban Szent Bernát alapította *Citeauxban*, Franciaországban. Citeaux (Cistercium) volt a törzsház, ennek apátja az egész szerzetnek főapátja volt. A törzsházból Franciaországban 4 anyaapátság keletkezett: Firmitas, Pontiniacum, Claravallis és Morimundus.

Claravallisból (Clerveaux) származott folytatólag Trium Fontinus (Tres fontaines) Champagneban és ebből Acey, Burgundban; ebből pedig 1184. évben a *pilisszentkereszti apátság* Pest megyében, amelyből *Kilit* egri püspök, II. Endre híres aranybullájának írója, 1232-ben, nem messze Egertől, Borsod és Heves megyék határán, a béli nemesek által bírt Bél nevű helyen, a Bélkő hegyorom alatt, a hármaskút forrásánál, Apátfalva és Monosbél mellett telepítette meg a szerzeteseket, amely telepítésből származott *a kunok bélháromkúti apátsága,* miként azt Pázmány Péter 1629-ben a régi monostorok névsorában „Trium Fontium de Beél Cumanorum"-nak nevezi.

Bélapátfalván a XIII. század első felében kezdték meg építeni templomukat e szerzet tagjai, az úgynevezett *átmeneti stílusban,* a román stílusnak alaprajzi elrendezésével, de felépítésében és egyes részleteiben már a gót stílusnak formáival, melyek itten határozottan francia jellegűek s úgy a tervezés, mint a kivitel tekintetében azon kornak Európaszerte legkiválóbb alkotásai közé tartoznak.[193]

Várunk történetéből tudjuk, hogy IV. Béla király egy 1261-ben kelt oklevelében Győrt, mint várat nem sorolja fel, hanem csak mint „Nagy-Győr földjét" említi, mely Borsod várához tartozik. Ami azt bizonyítja, hogy a tatárok által elpusztíttatott s még akkor sem épült fel.

Az Ákos nemzetségbeli Erne bán 1271-ben mint *Győr várának birtokosa* említtetik, amelyet 1262 és 70 között kétségtelenül Béla királytól nyert adományul. Ő maga és fia István nádor is állandóan Diósgyőrben laktak. Világos tehát, hogy a tatárok által elpusztított várunkat lakhatóvá kelvén tenni, azt még Erne bánnak újból fel kellett építtetnie s hogy azt milyen fejedelmi fénnyel végeztette, kitűnik abból, hogy amidőn az ő halála után fia, István nádor, leányát Bavarin herceghez adja feleségül, a lakodalmat a diósgyőri várban tartják meg, amely ünnepségen nemcsak az ország összes főméltóságai, hanem külföldi fejedelmi vendégek is megjelentek.

Midőn pedig a kegyvesztett Ákos nemzetségtől Károly Róbert Diósgyőr várát 1319-ben elvevén, Dózsa nádornak adományozta, Győr várát *Újvárnak* mondja, újabb bizonyítékául annak, hogy az Erne bán által még a XIII. században újjáépíttetett.

Tudjuk, hogy szerzeteseink a középkorban nemcsak templom, hanem profán és várépítészettel is foglalkoztak;

[193] *Ipolyi Arnold.* A kunok bélháromkúti, apátfalvi apátsága. Arch. Közl. VI. k. 1866.

Erne bán bizonyára látta a várától csak pár órányira épülő apátfalvi cisztercita templomot és annak nemes francia átmeneti stílusa annyira meghódította, hogy sietett annak mestereit a diósgyőri vár újjáépítéséhez is megnyerni.

Történelmi tényekkel szemben tehát nem állhat meg jeles műépítészünknek, *Möller István* tanárnak azon megállapítása, hogy „a külső várfalnak az építési kora nem előzhette meg István nádor idejét, a XIII. század végét", hanem igenis az még atyjának, Erne bánnak idejében, a XIII. századnak nem a végén, hanem 70-es éveiben készült, valamint a felső, vagy belső várnak jelentékeny része sem a XIV. század második felében és utolsó negyedében épült, hanem Erne bán alatt még a XIII. században, majd befejeztetett István nádor alatt a XIV. század elején, amelyre azután Nagy Lajos és Mária királyné alatt (1343—1395 között) kiegészítő és reáépítkezések történtek.[194] Mikor Nagy Lajos tekintete lengyelországi politikája érdekében Diósgyőr felé fordul, ennek egyik főoka az volt, hogy várunk még a két Ákos nemzetségbeli bán által oly terjedelmű palotákkal és oly fényesen volt kiépítve, hogy az méltó és alkalmas volt egy királyi udvartartás befogadására.

Mielőtt pedig várunk hadi és műleírásához fognánk, meg kell ismerkednünk annak azon reánkmaradt legrégibb műszaki felvételeivel és látképeivel, melyek bennünket kalauzolni és támogatni fognak.

Mikor a már elhúnyt *Kandra Kabos* hozzáfogott Diósgyőr váráról szóló *első* munkájának megírásához, mely Diósgyőrt mint erődöt tárgyalja s amely azután 1879-ben jelent meg, a diósgyőri koronauradalom prefektusától kikölcsönözte a vár *1662.* évben készült felvételeinek egy színezett képét, amelyet azzal a kéréssel hozott hozzám Miskolcra, hogy miután az eredetit rövidesen vissza kell adni, másoljam azt le az ő számára, lehető híven. Én ennek a kérésnek 1877-ben eleget is tettem, a másolatnak alájegyezvén a fenti évszámot és mint másolót, nevemet is. Magán az *eredeti képen évszám nem volt,* de a magyarázatul mellékelt iratok 1662-ből voltak keltezve s az azt készítő művész neve is, mint látni fogjuk, alájegyezve. Kandra első munkája megjelenvén abban, ebből a régi felvételből közölte a földszinti alaprajzot és a távlati képet, míg az emeleti alaprajzot Miskolc város története című munkám 1904-ben megjelent II. kötetének 46. lapján magam adtam ki. Feltűnőnek találtam, hogy Kandra munkájában nem említette meg egyetlen szóval sem, hogy e régi felvételi

[194] *Möller István.* Borsod megye műemlékeiről. Technika. 1926. 10. sz. 256—261. l.

rajzokat és eredeti magyarázó okmányait honnan használta. Egyszer évek mulva találkozva vele, kérdésemre azt mondta, hogy a diósgyőri prefektus kérte, hogy ezt hallgassa el, — az eredetit különben visszaadta, míg az én másolatomat a Műemlékek Országos Bizottságának rajztárába helyezte el, hol az ma is található.[195]

Történt, hogy 1759-ben valamely okból szükség lévén várunk földszinti alaprajzára, azt az 1662-i képről lemásoltatták, amely másolatra annak készítési idejét, az *1759.* évet írták reá. Ezt a másolati rajzot aztán legújabban *Hoppe Lipót* a kincstári levéltárban megtalálván, azt szintén lemásolta s beküldte a Műemlékek Orsz. Bizottságának. Csak éppen megemlítem, hogy ezen az alaprajzon az udvar déli sarkában kerek nyílással feltüntetett *várkút* kihagyatott.

Ennek alapján ottan valaki az 1662-i nagy képnek általam 1877-ben készített másolatára irónnal reájegyezte ezt a teljesen téves 1759. évszámot.

Ezzel azután megtévesztette *Möller Istvánt* is, aki idézett értekezésében már nemcsak az alaprajzot mondja XVIII. századinak, hanem várunk távlati képe alá is az 1759. évszámot írja. Pedig gondosabb vizsgálat mellett reá kellett volna jönnie a tévedésre azért először, mert Kandra 1879-ben megjelent munkája 32. lapján világosan megírja, hogy ez az alaprajz 1662-ben készült, a 38. lapon pedig az 1662. évi kísérőiratból leközli az alaprajz betűmagyarázatát is, — amelyet alább mi is be fogunk mutatni, — másodszor pedig a Möller által is idézett miskolci monografiám II. kötetének 43. és 222. lapján magam is megírom, hogy e fölvétel *1662-ből* származik.

Ez a fölvételi rajz a diósgyőri prefektus levéltárából egyelőre ismeretlen helyre került. 1879-ben az egyetemről szünidőre hazamenvén Miskolcra, fűszeresboltokban és gyümölcsös kofáktól az árukat régi XVII—XVIII. századbeli levelekbe és okmányokba csomagolva kaptam. Amit lehetett, összeszedtem belőlük s ezek utóbb általam a Nemzeti Múzeumnak engedtettek át. Utánajárva a dolognak, azt mondták, hogy ezeket a diósgyőri uradalmi levéltárból selejtítették ki. Miután voltak közöttük a Haller-családra vonatkozó levelek is, valószínű, ennek a családnak a levéltára a várból szintén a prefektusi irattárba vitetett le. Úgy hallottam akkor, hogy a régi okmányok legnagyobb része a diósgyőri

[195] *Kalauza* a magyarországi műemlékek ideigl. bizottsága által hazai műemlékek rajzaiból rendezett kiállításnak. 1880. k. 8-r. 16. lap.

papírgyárnak adatott át feldolgozás végett. Egy kis része pedig újabban a miskolci múzeumba került.

A mellékelt és tévesen 1759. évszámú földszinti alaprajz-

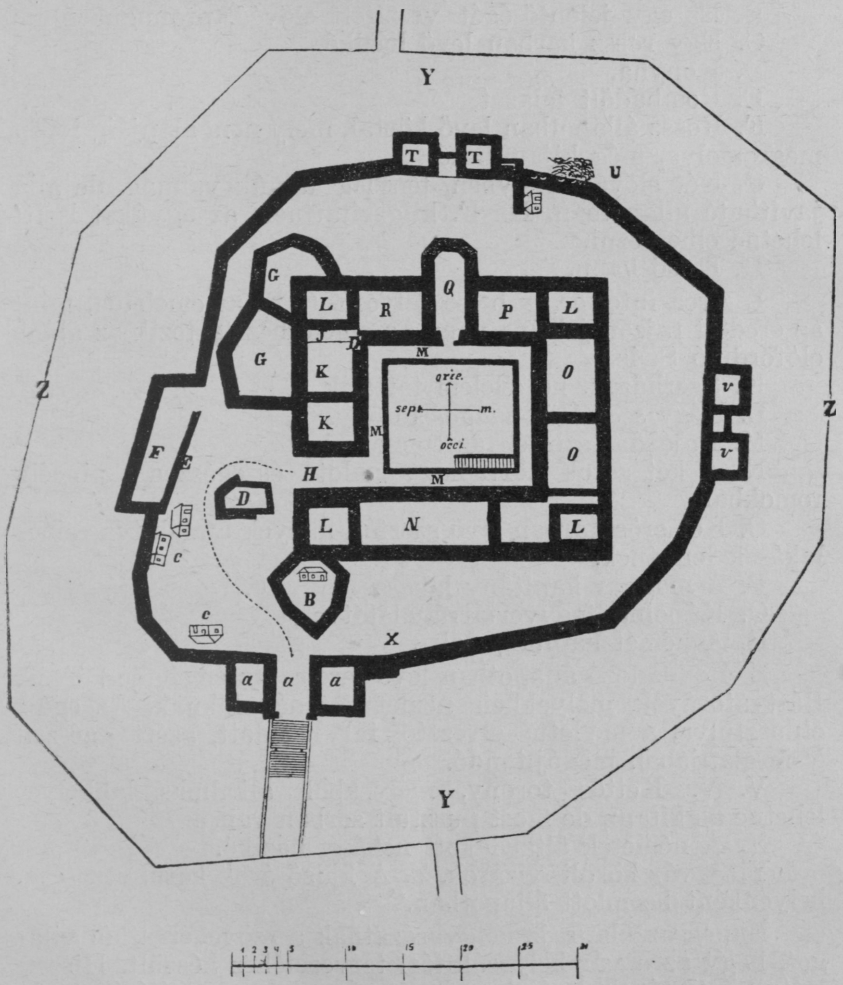

5. kép. A diósgyőri vár földszinti alaprajza 1662-ből.

nak a *Kandra* által közölt 1662. évi betűmagyarázata a következő:

„A. *a)* A vár kapuja két kiváló toronynak közepette, melyek oly roskatag állapotban vannak, hogy fennmaradásuk

nagyon kétséges. A kapu máris annyira engedett nyomásuknak, hogy alig lehet bezárni. Amennyiben az alap gyöngült meg és nem bír többé a tornyok súlyával, a tornyok két emelete leszedendő.

B. Ez egy jelentőségét veszített elővéd, propugnaculum

C. Egy rossz karban levő házikó.

D. Konyha.

E. Rombadőlt falazat.

F. Rossz állapotban levő körfal, mely nem alapjáig levén megromolva, még kijavítható.

G. Két elővéd, melyben tényleg ágyúk vannak, de alig javítható állapotban. Ha F. kiigazíttatnék, az ágyúkat is itt lehetne elhelyezni.

H. Felső kapu.

I. Arca interior = belső folyosó. (NB. az emeleten, mint az eredeti rajzon jelezve van. Az emelethez tartozik az alább előforduló S. is.)

K. Szerházak, hol élelem tartatik.

L. Négy *szerfölött magas* torony.

M. Fajárda (szintén az emeleten).

N. A két sarok közti nagy palota és egészen a pincéig romokban.

O. Két erős karban levő szertár, melyek átalakítva csinos lakások lennének.

P. A magyar kapitány lakása.

Q. Kápolna fegyvertárrá alakítva.

R. A német kapitány laka.

S. Romladozó állapotban levő terem (az emeleten.) T .T. Bástyatornyok, melyekben német katonák laknak. Az egész elpusztulva, a mellette elvezető fal leomlott, azért egészen V-ig alapjában megújítandó.

V. V. Kettős torony, melyekből alkalmas lakhelyet lehetne alakítani, de most pusztult sorban van.

X. A németek által lakott nehány házikó.

Y. A vár körüli vízárok. Z. A külső árok körül vezetése, helyenként beomlott állapotban."[196]

Ennek az alaprajz magyarázatnak a szövegezéséből világos, hogy az a vár helyreállítási tervezetéhez készült. Hiszen láttuk a történelmi részben, hogy várunk megerősítésén csaknem az egész XVII. században keresztül állandóan dolgoztak.

Az 1662. évben pedig ugyancsak a királyi kamara megbízásából *Sicha György Lukács* császári hadimérnök a szomszédos Tokaj várának megerősítésén dolgozik, mint amely

[196] *Kandra Kabos* i. m. 38. lap.

munkálatairól számos tervrajz és általa készített rézmetszet tanuskodik.[197]

Kétségtelennek tartjuk, hogy várunk 1662. évi felvételei is az ő kezétől származnak.

Földszinti alaprajzunk fentebbi betűs vezetőjéhez még a következőket fűzzük:

A falakkal bekerített négyszögalapidomú helynek, a tulajdonképeni várnak összes alapterületét, *Möller* legújabban 7670 m²-re számította. Ezen a területen áll azután az 55 méter hosszú, déli oldalán 44·60 m, északi oldalán 46·60 m széles hosszúkás, négyszögű alaprajzú felső vár, a várpalota épülete, négy hatalmas saroktornyával, összesen 12532 m² alapterülettel.[198]

Az alsó vár falai részben még fennállanak, a pártázat azonban lehullott és a kockakövek közül a város lakossága építkezéseihez igen sokat kifejtett és elhordott.

Ezek a kockakövek az egész hámori völgyben előforduló mésztuff, vagy mészszivagból állanak, melyek a vízben feloldott szénsavas mész által képeztetnek. Mint mészválladéki cseppkő, szivacsos kinézésénél fogva, népiesen *darázskőnek* neveztetnek. Vízi építkezéseknél nagy előnye, hogy míg egyrészt könnyen faragható, addig a vízből felületére rakódó szénsavas mész lassanként elválaszthatatlan sziklává forrasztja össze azokat.

A hámori tó fenekét is jórészt ez a kőzet képezi s hatalmas gátja is e kőből van építve.

Az alsó vár külső falain kívül, az első és második emelet körfolyosóinak, illetőleg gyilokjárdáinak gyámkövei, sőt a csigalépcsők is e kőből vannak építve, amelyek tartósságát e helyt immár több mint félezredév igazolta.

Az Y. és Z. vízárok a várdombot csaknem teljes körré alakulva, egyenletes szélességben övezte. Ennek eredeti mélysége a romhulladékok és beiszapolódás miatt biztosan meg nem állapítható. Kétségtelen azonban, hogy hajdanta legalább 3 öl mélységű víz volt benne. Az árok szélessége 7—12 öl között váltakozott. A Szentgyörgy-forrás közvetlenül táplálta az árkot, a Szinvapatak egy ága pedig a nyugati oldalon Y-nál folyt be és az ellenkező oldalon bírt lefolyással, hol a nagy hajdani királyi halastó van, ma is bő vizével. Úgy hogy hajdan az egész, mélységénél fogva meglábolhatatlan körtavat képezett, melyből a várhegy, mint sziget emelkedett ki.

[197] *Soós Elemér.* A tokaji vár története. *Hadtört. Közl.* 1913. 71., 179., 183—185., 193—4. l.

[198] *Möller* i. m. 257. l.

A hagyomány szerint a tavon túl volt a várkert és a tornatér, valamint a gazdasági épületek.

A vízárkon kívül eső teret a várral híd kötötte össze, amely nem állandó, hanem gépezetes, mégpedig nem felvonó, hanem billenő szerkezetű volt. Ezen áthaladva az A-betűs sikátorba jutunk. A bejárást a kapuköz, vagy kapusikátor két oldalán álló a — és a védtornyok oltalmazták, amelyek kétemeletesek voltak. Ugyanilyen ikertornyok voltak T. T. és V. V.-nél, amelyek a várárokba szolgáló kijárók védelmére szolgáltak.

Máskülönben kaputornyaink hadászati szempontból meglehetősen gyöngék, különösen az ágyútechnika rohamos fejlődésével szemben, mivel falai vékonyak; hiányoznak falerősítő támaszai s mivel végül magukra vannak hagyatva, nem lévén támogató szomszédos művei.

Távlati rajzunk szerint kaputornyaink a XVII. században már teljesen el voltak pusztulva, de belül a kapunyílás fölött még nyolc gyámkő látható, amelyek azt mutatják, hogy azokon a kapu védelmére gyilokjárda volt berendezve.

A kaputornyoktól kiindulva, erős bástyafalakat látunk végighúzódni, amelyek távlati rajzunk szerint, akkor U-nál voltak a legrosszabbak, s ma már alig van meg belőlük valami.

Az északi oldalon egy ferde, négyszögalakú F-betűs üreg, vagy alagosztály terül el, amelyre nézve a távlati rajzból kivehető, hogy inkább tárházzá szánt földalatti üreg, mint lakhely volt. Legvalószínűbb, hogy raktár, vagy börtönhelyiség volt.

Várunknak főékessége, de egyszersmind főerőssége is a négy saroktorony. A falak vastagsága másfél ölnél sehol sem volt kevesebb, amelyeknek csak külső borítéka volt nagy, négyszögletű faragott kövekből alkotva, közbeeső része azonban a tömési rendszer szerint, mészből, homok- és apró kavicsból álló törmelékkel van olykép betöltve, hogy a faragott kövekből rakott burok üregébe oltatlan mész tétetett, sziklatörmelékkel vegyesen, amelyre azután víz öntetvén, az egész egybeforrasztatott s ekként a diósgyőri várról is áll, amit *Henszlmann* az ózólyomiról megjegyez, hogy a falak ragasza majdnem oly kemény, mint az általuk összetartott kő maga.

A falakba ezenkívül azoknak nagyobb összetartási és ellenállási erőt kölcsönzendők, a mai vaskötések helyett fagerendákat raktak, amelyek rendszerint azon vidék legkeményebb fáiból, jávor- és nyárfából vannak. Ha azonban hosszú idők múlva mégis elkorhadtak, a helyük, a falakban hosszú csöves üregek és csatornák alakjában maradtak meg, amelyek régészeinknek sokszor fejtörést okoztak — pedig erre már a

legrégibb keleti építkezésekben is van példa s ezek az üresen maradt csövek is a fal erősítéséhez járultak, mint a mai építészetben legújabban annyira elterjedt üres, csöves téglák. *Könyöki* munkájában említi, hogy hazánkban erre nem tud példát. Mi ellenben várunkon kívül Dédesen és Nagy-Sáros várában is találtunk ilyen falazatot.[199]

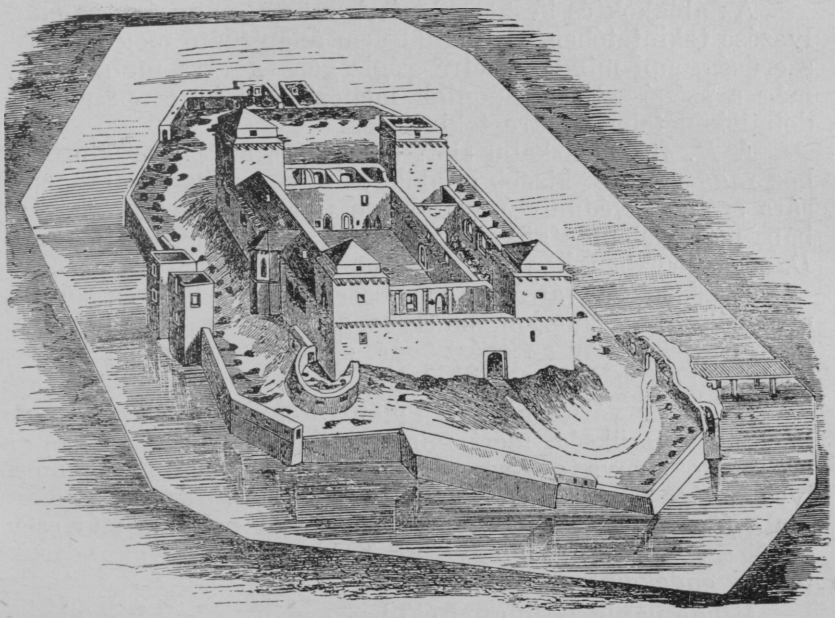

6. kép. A diósgyőri vár távlati képe 1662-ből.

A saroktornyok külső négyszögű kockakő falazati burkolata a középkor egyik építészeti szokásának megfelelően, különösen a sarkokon, különböző színű, vörös, fehér és szürkészöld színű kőfajtákból volt változatosan rakva, ami távolról is meglepő festői hatást kelt Diósgyőr váránál is.

Hogy mily magasak lehettek e tornyok eredetileg, azt ma már határozottan megállapítani nem lehet, mert hiszen azok teteje a nyilak korában rovátkás hadiormozattal volt ellátva (gezinnte Mauer), amelyek idővel leomlottak s 1662-ből származó távlati képükből látjuk, hogy végleg eltűntek s azok helyére alacsony kúpalakú zsindelytetőt helyeztek.

Az alsó, vagyis elsőemeleti gyilokjárda körülbelül hat és

[199] *Könyöki József.* A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra. 1906. 58. l.

félöl magasan fekszik, a második járdasor pedig ennek kétszeres magasságára tehető.

Az ostrommentes magasság középkori várainknál 35 lábnyi, vagyis ezen pontig az ostromlábtók könnyen kezelhetők.[200] Azonban halmon fekvő és könnyen meg nem közelíthető várunknál a 4 öl és 3 láb magasság, melynél alantabb ablak nem volt törve, még vészmentesnek tekinthető.

Az ablakok és keskeny lőrések száma, nagysága és elhelyezése tekintetében várunknál nem állapítható meg szabályszerűség, ami minden esetre régiségére s arra mutat, hogy még a szépészeti szempontok mellőzésével is, csupán a védelmi követelményekre tekintettek.

A *H.* felső várkapu előtt álló *D.* és az *L.* saroktoronyhoz ragasztott *B.* kisebb erődök, szintén a főkapu oltalmazására szolgáló védművek voltak, de amelyek a XVII. században már jelentőségüket vesztették. Így, mint láttuk, a *D.*-erőd 1662-ben konyha gyanánt szolgált.

A középkori várakban rendszerint volt egy öreg torony, menedéktorony, donjon, amelybe a vár ura végső esetben menekült, ha már az egész vár elesett s ahonnan esetleg földalatti úton kimenekülhetett.

Diósgyőr várában ilyen külön torony nem volt, de nem is volt reá szükség, mert mind a négy szokatlan magas és erős saroktornya egy-egy donjonnak volt tekinthető, amelyek a lépcsőösszeköttetések megszakításával az *ostrom idején a fővártól elkülöníthetők és elzárhatók voltak* s már csak ebből a szempontból is egyike a XIII. századi kiváló várépítészeti emlékeinknek.

Minde napig is folyton élő hagyomány, hogy várunknak alagútja is lett volna, mely azt Egerrel kötötte össze s amely nem a vár belsejéből, hanem a vízárkon túl levő hegyoldalból indult volna ki, ami ismét nem valószínű, mert egy végső szükségben menedékre szánt ily alagút csak a vár belsejében való kezdőnyílással képzelhető el.

Éppen ezért, mint azt már munkánk I-ső fejezetében megírtuk, a helyszínén megásattam, illetőleg átkutattam a várunkkal szemben levő hegyoldal két barlangját. Az egyik ezek közül a fürdői vendéglőhöz tartozó pince, amely azonban rendszerint vízzel van elöntve s melyről éppen a monda azt tartja, hogy Egerbe vezet. Mind a két barlangra nézve megállapítottam, hogy azok 30—40 méternyi távolságban annyira szűkülnek, majd teljesen bezáródnak, hogy emberi lény tovább nem hatolhat bennük, hogy tehát a mondának

[200] *Piper Ottó.* Burgenkunde. München. 1895. 66., 150., 156., 167. l.

nincs alapja, — ellenben kőeszközöket és csontokat találva ottan, az ősember nyomait állapítottam meg.[201]

Miután történelmi adataink megállapítják, hogy várunk a XIII. század második felében épült fel jelenlegi rendszerében, szükséges, hogy egy rövid visszapillantást vessünk arra, miként kapcsolódik az be a várépítés általános történetébe s mely analógiái találhatók hazai földön.

A diósgyőri vár tornyaihoz teljesen hasonló magas és gyilokjárdával ellátott négyszögletű tornyokat találunk már a rómaiak provinciális légióinak erődítési művei között. Ez a rendszer kétségtelenül tőlük származott át a középkorra. Legépebben fennmaradt példája a St. triptoni római torony Franciaországban.[202]

Ezt az erődformát legelőször úgy látszik a normannok vették át Angolországban, melyet Rochester várában látunk, a „keep" néven ismert, négy négyszögletű saroktoronnyal ellátott és néha 50 méter magas laktoronyerődben. Az 1126-ban épült Rochester keeptorony körül szintén gyilokjárda épült.[203]

Ilyenek a Dower keep és a Newcastle Angliában, mely 1080-ban és a normandiai Chamboi, mely a XII. század második felében épült.[204]

Várunkhoz hasonló négy saroktornyos erőd Panouse (Aveyron) francia vár a XIV. századból, valamint Crotoy vára a XV. századból, szintén Franciországban,[205] sőt ilyen a Bastille is, csakhogy ennek négy tornya nem szegletes, hanem kerek.[206]

Olaszországban Santa Reina (vagy a négy torony) Siena tartományban. Ez a még egészen ép vár teljesen hasonlít Diósgyőrhöz de valamivel kisebb. A Perugiában fekvő Narni várának alaprajza a diósgyőrinek egyenesen mása. A Florenc

[201] *Szerző* jelentése az Orsz. Régészeti Társulatban. Ásatások a diósgyőri barlangokban. *Arch. Ért.* 1882. évf. CI—CVII l. és Miskolc v. tört. II. k. 39—45. l. *Kandra K.* i. m. 1879. 30—35. l.

[202] *Krieg v. Hochfelden.* Geschichte der Militär Architektur. 1859. 88. l. és *Viollet le Duc* Essai sur l'architectur Militaire au moyen âge. 1854. 75. l.

[203] *Köhler G.* Entwickelung des Kriegswesen. Breslau, 1886. III. k. I. r. 400—4., 473. l. *Könyöki J.* i. m. 497. l.

[204] *Clark By. Geo. T.* Mediaeval Military Architecture in England, 1884. II. k. 412. l. 16., 18. *Caumont de M. A.* Abecédaire ou rudiment d'archeologie. 1870. II. k. 346., 350. l.

[205] *Bibliothéque Nationale,* Paris. Codex miniature. *Paul Lacroix.* L'Ancienne France L'Armée. Paris, 1886. 35. és 215. l.

[206] *Allain Manesson Mallet.* Les Travaux de Mars. Paris. 1672. II. k. 23. l.

tartományban fekvő s 1260-ban épült Fucechio és Serravalle Pistojese várak tornyai szintén ogyanolyanok.[207]

Németországban Runkel várának, amelyre már 1100-ból vannak adatok s teljesen a XIII. században épült ki, két nagy négyszögletű tornya várunkéinak párja.[208]

A négy saroktornyos „keepre" a diósgyőri vár XIII. századi vártípusára hazánkban is több példa van, amelyek teljes egybeállítása feladatunkon kívül esvén, ezúttal csak ismertebb példáira mutatunk reá.

Már a kora középkorban szokásban volt, hogy a községek és városok lakosai a legnagyobb, legerősebb s gyakran még csak egyetlen középületben, a teplomban őrizték értékes holmijukat, sőt az ellenség közeledtével maguk is oda menekültek. Ezért a templomokat várszerűleg erődtornyokkal látták el. Már a XI. században, Szent István korában négy saroktoronnyal épültek a bazilikák.

Márknak az 1358. évebn készült Bécsi Képes Krónikájában látjuk Nagyasszonyunk Szent Istvántól alapított székesfehérvári bazilikájának képét olyan négy, magas, szögletes toronnyal, mint a diósgyőri váré. Ugyanott le van festve ennek a bazilikának égése a XIII. században, a templom hasonló várszerű képével.

Tudjuk, hogy még III. Béla (1173—1196) is így építette a templomokat, IV. Béla idejében, a tatárjárás után pedig mégjobban elterjedt ez a rendszer, sőt a török háborúk alatt a XVI. században haditornyokon kívül a templomokat körbástyákkal is ellátták, ezek az úgynevezett „*templomerődök*", melyeknek a Felvidéken és Erdélyben, a Szászföldön számos ép példánya áll fenn még a mai nap is.

A várunkkal szomszédos Miskolc városában, a szintén a XIII. században épült avashegyi, Szent Istvánról nevezett templomot, mint a városi jegyzőkönyvből látjuk, 1658-ban szintén bekerítették védelmül palánkkal, miután a város lakossága nemcsak értékes holmiját és ruháit, de lisztjét és oldalszalonnáit is e templomban tartja és őrzi.[209]

De legismertebb példái hazánkban a diósgyőri négytornyos erődnek a *pozsonyi* és a *sárospataki* várak. *Henszlmann* a pozsonyi várat hazánkban a legrégibb erődítménynek mondta. A négy saroktorony építésének kora még a román építészeti stíl idejére esik.

Az V. István alatt 1272-ben épült sárospataki vár,

[207] *Bodo Ebhardt.* Die Burgen Italiens. Berlin, 1916. III. k. 116. Tábla. 355—361. és 337. ábra.

[208] *U. a.* Deutsche Burgen. 1899. 1—15. l.

[209] *Annales* Miskolc város levéltárában.

melynek tornyai nemcsak az angol Rochester „keepre" emlékeztetnek, de még tornyaik, emeleteinek belső beosztása és berendezése is Diósgyőrével azonos.[210]

A diósgyőri vár további építészeti és műrészletei leírásainak megértése céljából ideiktatjuk betűszerint az általunk annakidején lemásolt 1662. évbeli színezett felvétel, latinnyelvű magyarázó feliratát, mely a kép baloldali alsó sarkába festett s három lebegő angyal által tartott drapériára van festve s amely felett korona alatt a kamarai levéltár monogrammos bélyege van vörös festékkel odanyomva.

A felirat a következő: „Delineatio Regis Arcis Diósgyőr prout hic et nunc videre est. Explicatio Litterarum: *Aa.* Ichnographia inferioris Contignationis. *B.* Ichnographia Superioris Contignationis. *C.* Scenographia Lateris Septentrionalis. Prospectum ex Miskoltz. Suppeditans *D.* Intersectio Lineae. *E. F.* aspectum conclavium exhibens: *a)* Ecclesia; *b)* sedes Regia; *c)* Cathedra; *d)* Apertura perquam populus in inferiori Capella existens, concionem et missam audire poterat; *e)* Caminus ex marmore cum inscriptione: Maria dei Gratia Hung. Boh. Regina 1526.; *f)* Caminus ex marmore sine inscriptione. *G.* Antepagmenta marmorea cum latina inscriptione. Maria dei Gratia Hung. Boh. Regina 1526. *H.* Antepagmentum marmoreum cum eadem inscriptione illyrice. *I.* Antepagmentum cum ornamentis Gothicis et insignibus Galliae et Hungariae ex rubro marmore. Fecit: *P. Hugó. Eremite, Servite.*"

E feliratra egyelőre az a megjegyzésem, hogy Hugó szervita atya ezt a képet nem maga festette, illetőleg csinálta (fecit), hanem másolta *Sicha György Lukács* eredetijéről, mint fentebb kimutattam, amely eredeti valamely levéltárunkban még lappang.

A felirat néhány tévedésére később fogok reátérni.

A Műemlékek Országos Bizottsága rajztárában várunkról található összes felvételeket számbavéve, meg kell még említenem, nagyobbméretű akvarellben készült s ugyancsak 1877-ben készített sàját felvételemet, mely részleteket ábrázol várunkról. És pedig: *A.* boltívek a lovagteremből. *B.* és *C.* Sgrafittó faldíszítések ugyanonnan. *D.* A délkeleti torony mellett díszes ablakfülke. *E.* és *G.* annak részletei és *F.* a címeres zárkő.

Sztehló Ottó, a Műemlékek Orsz. Bizottságának építésze, 1894-ben készítette várunkról az utolsó felméréseket és felvételi tollrajzokat. És pedig: alaprajzot a földszintről, a déli homlokzatot, nyugati hosszmetszetet, a négy torony kereszt-

[210] *Könyöki József* i. m. 193—4. l.

metszetét, részleteket: sgrafittódíszek, az ablakfülke boltozata és boltvállak a trónteremből és végül az északi homlokzatról.[211] Ha ezeket a legújabb felvételeket összehasonlítjuk az 1662-i rajzokkal, ha hozzászámítjuk az 1894 óta lefolyt újabb 33 évet, lehetetlen megdöbbenés nélkül látnunk, hogy a XVII. században, bár rongáltan, de mégis egészben álló várunk az azóta eltelt 232 esztendő alatt miként tűnt el a föld színéről annyira, hogy ma már csak óriási saroktornyainak üres vázai állanak, melyekből az első és második emelet magasságában minden oldalról kiállanak a gyilokjárdák hatalmas gyámkövei.

A Sztehló által felvett északi homlokzat képén, a vár domb oldalában öt beépített boltozat maradványait látjuk, amelyek szabadon állanak, mert előttük a külső várfal leomlott. Ezek bizonyára raktárakul szolgáló kazamaták voltak.

A vár eddig ösmertetett részei erődítmények voltak. A négy, több emeletes nagy saroktorony között fekvő s azokat összekötő hatalmas épületszárnyak képezték magát a várpalotát, vagy felső és belső várat, mely egyemeletes volt. A földszint a cselédségnek és raktáraknak szolgált, alatta voltak a hatalmas pincék, amelyeket az uradalom dézsmaborai töltöttek meg.

Az első emeleten voltak a királyi és vendéglakosztályok s főképen két kiváló fényű helyiség, nevezetesen a *lovagterem*, mely egyszersmind *trónterem* is volt, hol a nagyobb ünnepélyességek lefolytak és a *várkápolna*. A feljáró a várudvarba a lovagterem alatt, közvetlenül az északnyugati torony mellett volt.

A lovagterem *Möller* legújabb felvétele szerint,[212] mely a felső vár északi oldalán a tornyok közötti részt teljesen kitölti, 26 méter hosszú, 13 méter széles méretben épült, tehát pontosan 1 : 2 arányban 338 m² alapterülettel, eredetileg 3 beállított hatalmas oszloppal, két hajóra osztva, tágas és magas boltállással, melynek indításai és boltvállai részben még meg maradtak.

Ha ezzel szemben figyelembe vesszük, hogy a *vajdahunyadi vár* szintén igen tekintélyes lovagterme *csak 270* m² terjedelmű, fogalmat szerezhetünk várpalotánk arányairól s megérthetjük, hogy mennyire alkalmas volt az királyi fogadtatásokra s nagy állami ünnepélyek tartására.

A várudvar 673 m² terjedelmű volt s három oldalán, az

[211] *Kandra K.* a diósgyőri várról szóló második munkájában 1895-ben ezek nagyrészét kiadta.

[212] *Möller I.* i. m. 258. l.

emeleti helyiségekbe vezető, kőgyámokon nyugvó korlátos folyosó, egyszersmind gyilokjárda is vezetett körül.

Úgy látszik, Nagy Lajos, vagy Mátyás alatt a tornyok közötti emeleti helyiségek boltozatát magasabbra emelték, a

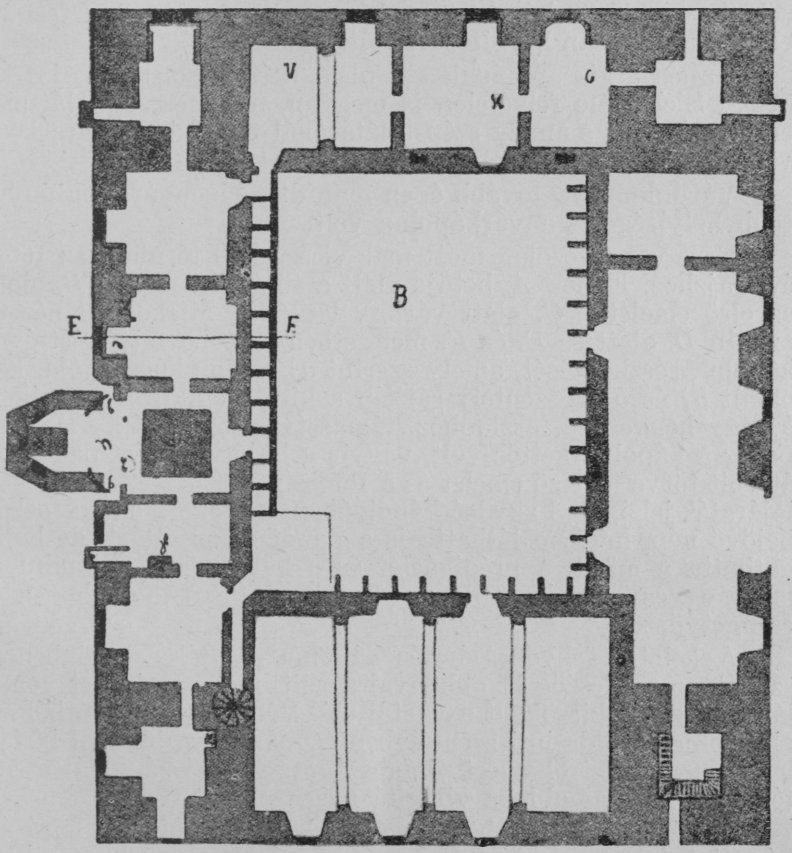

7. kép. A diósgyőri várpalota első emeleti alaprajza.

toronyszobák keresztboltozatainál, amelyeket különben utólag szintén magasabbra emeltek.

A tornyok, melyeknek belső beosztása a sárospataki tornyokhoz hasonlít, nemcsak erődök voltak, hanem lakószobákat is foglaltak magukban. Így az északkeleti toronyban volt az a *kandallós kis szoba, mely Nagy Lajos királyunkkal áll*

egyenes összeköttetésben, amennyiben az e mellett lévő szobában írta alá 1381 november 26-án a Velencével kötött békeszerződést, amint az ezen oklevélben külön fel van említve,[213] a latin szövegben „stubam parvam"-nak neveztetvén. A stuba szó ó-félnémet eredetű s később még egy 1479-ből származó oklevélben is megtaláljuk így: „in quodam stuba, „hymes zoba" vocata". Tehát a stuba hímes, vagyis díszesen festett, esetleg aranyosan kárpitozott volt.[214]

Ennek a kis szobának különben keresztmetszeti rajza az 1662-i Sicha-féle felvételen is megvan, melynek, úgy látszik, erkélye is volt s amely szép kilátásánál fogva bizonyára kedvenc tartózkodási helye volt a királynak.

Várunknak legtovább épen maradt s bizonyára legfényesebb helyisége is a várkápolna volt.

Erre vonatkozólag most már vissza kell térnünk az 1662. évi rajzhoz. Ennek *A.* betűje alatt a földszint rajzát, *B.* alatt az első emeletét, *C.* alatt várunk látképét, Miskolcról nézve, azután *D.* alatt és *E.* és *F.* metszetben a szoba felvételét és a kápolna részletezését, amely szerint *a)* a templom hajója, két oldalt *b)* és *b)* a szentély sarkán a király és királyné székei, *e)* egy hengerded oszlophoz támasztva a szószék. Miután pedig a kápolna kettős volt, vagyis a hajó közepén, padozata át volt törve az első emelet és a földszint között, a *d)* ennek a lejáratát jelzi, ahol az alsó kápolnában, a szolgák s a városból bejövő nép, ha nem láthatta is a papot és az oltárt, de hallgathatta a misét, a prédikációt és a kar énekét, valamint a mise egyes részeire, pl. az Úrfelmutatásra figyelmeztető csengetyűszót.

A keletre fekvő egyhajós kápolna szentélye különben a szabályos nyolcszög öt oldalával zárult, mely az épület vonalából középen kiszökellt a várfal elé. Védelmi szempontból az alkápolna a földszinti szentélyben csupán egy ablakkal bírt s hajója az emeletről nyert világosságot, a felső kápolnát szentélyének hármas ablaka világítá meg.

A vármegye 1736-ban a vár akkori állapotának leírását készíttetvén el, míg látjuk, hogy az már legnagyobb részben romokban hever, a pincék és a kápolna még a legjobb állapotban van. A leíró azonban nem lehetett szakember, mert a déli szárnyban levő díszes ablakfülkét, melyről alább lesz szó, szintén kápolnának nézte.[215]

De műemlékszámba ment az még a XIX. század elején is,

[213] *Wenzel G.* i. m. 18. l.
[214] *Néprajzi Értesítő.* 1927. 26. lap.
[215] *Wenzel G.* i. m. 23. l.

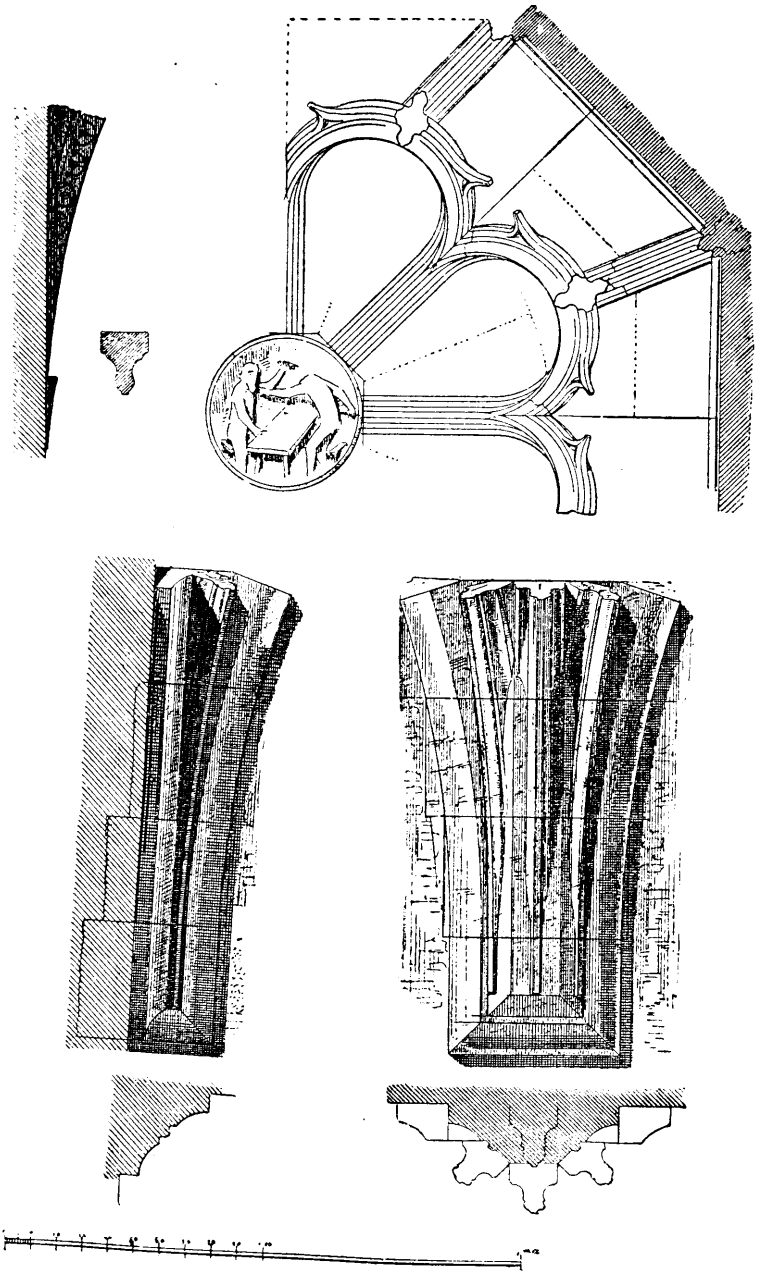

8. kép. Részletek a diósgyőri vár lovagtermében és az ablakfülke boltozata.

mert csak 1830-ban pusztíttatott el erőszakosan, műtörténetünknek bizonyára kipótolhatatlan kárára.[216]

Ezen legrégibb felvételünk betűsoros magyarázatának azonban várunk műtörténetére nézve legbecsesebb adatára a *J.* betű alatt akadunk, ahol ugyanis azt olvassuk: „Ajtóbélés góthikus díszítéssel és *Francia- és Magyarország címerével, vörös márványból.*"

Megvallom, csodálkozom azon, hogy ez a fölirat, amely természetben ugyan már szintén eltűnt a romok között, de mégsem keltette fel figyelmét várunk egyetlen ösmertetőjének sem.

Ugyanis ösmerve Diósgyőr várának történetét, ki lehetett annak a birtokosa, aki Franciaország és Magyarország egyesített címerét használhatta, mint annak legnagyobb pártolója, kiépítője, Nagy Lajos, aki magyar királyi címerében, egy hasított pajzs jobboldali mezejében egyrészt Magyarország, vörös mezőben négy fehér pólyás, bal mezejében pedig a francia Anjouk kék mezőben arany liliomos címerét használta. Bizonyára a várpalota elsőemeleti királyi lakosztályának azon szárnyát jelölte meg ezzel a címeres márványemlékkel, amelyet ő építtetett újjá. Ugyanezen betűsoros magyarázatunkban van még egy *H* betű alatt foglalt bejegyzés, amely szerint volna még egy harmadik, szintén Mária királyné nevével és az 1526 évszámmal ellátott márvány ajtóbélés, amely azonban *horvátnyelvű.*

Ennek a feliratos kőnek megint semminemű forrásunkban nincsen nyoma. Ez tehát ismét téves lesz. Ha várunkon lehetséges egy horvát felirat, az csak annak közvetlen Nagy Lajos előtti birtokosára, Széchy Miklós *horvát bánra* vonatkozhatik.

A diósgyőri vár műépítészeti szépségeiről s művészi fényéről számos régi feljegyzés emlékezik s még mai napig is meglévő csekély műrészletek is mutatják, hogy azonkori Európa egyik legfényesebb királyi laka volt.

Ösmerjük Mátyás műszeretetét. Tudjuk, mily szenvedéllyel ékesítette fel budai palotáját és építtette ki visegrádi várát olasz művészek remekeivel. Diósgyőr várában, mely már Nagy Lajos alatt fényesen kiépült, gyakran mulatva, a bizonyára művészi alkotásokkal ékített ciszterci és pálos monostorok közelében, igen valószínű, hogy a vár díszítésén és szépítésén a saját magasműveltségű ízlése szerint ő is foglalkoztatott építészeket és művészeket.

Mindamellett azoknak romvárunk falai között ma már semmi nyomára sem találunk. Annyival inkább megérdemli

[216] *Kandra K.* i. m. 1895. 130. l.

azonban figyelmünket az a remek, kékesfehér márvány domborműű, amely a vár alatt fekvő diósgyőri pálos-zárda falában volt elhelyezve, ahonnan Bartalos Gyula egri áldozópap és buzgó régiségbúvár közvetítésével a Magyar Nemzeti Múzeumba került, melynek ma, dacára erősen megcsonkított állapotának is, egyik legbecsesebb renaissancekori emléke.

A márványlap szélessége 1 m 20 cm, magassága 83 cm és vastagsága 9 cm. A domborműn a Madonnát látjuk a kisded Jézussal, mellette két női szent alakját, jobbra alexandriai szent Katalint, akit a szöges kerék és a pálmaág vértanuságának jelvénye jellemez, balra egy másik női szentet, valószínűleg Szent Luciát.

Rendeltetését illetőleg lehet egy oltár részlete, vagy egy síremléké. A Madonna trónusa alatt, lábainál ugyanis két angyal által tartott címert látunk, melynek sisakdíszében püspöki süveg van. A címerpajzs alakos része le van törve s így csak annyit tudunk, hogy tulajdonosa püspök volt. Erdődi Bakócz Tamásra gondolhatunk e részben, aki mint egri püspök díszes oltárt készíttethetett a pálosok diósgyőri temploma számára.

De ugyanúgy készíttethette azt olasz művészeivel Mátyás is, aki a diósgyőri pálosoknak mindvégig nagy pártfogójuk volt és több adománnyal gondoskodott róluk.

Ha azonban tudjuk azt, hogy a pálosok között a XV. és XVI. században kiváló festő- és szobrászművészek voltak, így például Dénes pálos-szobrász, aki 1484-ben a szentlőrinci kolostorban Remete Szt. Pál síremlékét készíté, — ha ezenfelül tudjuk, hogy 1498-ban halt meg Diósgyőrött Zákoly János, az ottani rendház perjele, aki mint csanádi püspök lépett a pálosok szerzetébe, mert nem akarta elfogadni az uralkodó király által neki felajánlott kalocsai érsekséget s aki szent élete miatt általános kegyelet tárgya volt; — könnyen lehetséges, hogy halála után rendtársai egykori méltóságának jelvényével ékített díszes síremléket állítottak, illetőleg készíttettek neki.[217]

Magát a domborművet, úgy látszik, a törökök rongálták meg, amikor 1596-ban Diósgyőrt felégették. A Korán ugyanis tiltja az emberi arc leábrázolását s azért a vakbuzgó törökök a domborművön levő összes alakok fejeit leverték.

Visszatérve térképünk magyarázatához, annak *e)* betűje alatt a kápolna melletti jobboldali királyi lakosztály egyik termébe nézve, bejegyezve találjuk „Márványkandalló a következő felirattal: „MARIA DEI GRATIA HVNGARIAE

[217] *Arch. Ért.* 1898. 206—14. l. Képpel. Magyarhoni kora renaissance emlékek a Nemzeti Múzeumban.

ET BOHEMIAE ETC REGINA 1526." A baloldali teremre *f)* alatt: „Márványkandalló felirat nélkül."

Továbbá *G.* alatt márvány ajtófél ugyancsak Mária királyné nevével ellátott *latin* felirattal és az 1526 évszámmal.

Itt meg kell jegyeznünk, hogy vagy Sicha, vagy másolója, Hugó páter tévedett, mert ezek a feliratos kövek egészen az újabb korig ösmeretesek voltak s 1526-ból csak egy latin feliratos követ ismertünk, míg ellenben a nyugati tornyon volt egy német szövegű az 1525. évből, amelyet ezen magyarázatunk nem ismer, amely pedig többször ki volt adva. Ez a következőleg szól:

MARIA FON GOTS GENADE,
KVNIGIN ZW VNGARN
VND PEHEM ETC. 1525....[218]

A magyarázatunkban fentebb *e)* betű alatt említett, 1526-ból való latin feliratos márvány kandallópárkány Mária királyné nevével, a romok közül szintén régen eltűnt. Várunk emlékei után kutatva azonban ennek a még egyetlen feliratos emlékünknek sikerült nyomára akadnom. Az történt ugyanis, hogy a mult században Ragályi István borsodmegyei alispán várunk romjai közül ezt a feliratos követ elvitette alsószuhai kastélyába és ott szintén kandallópárkánynak alkalmazta. Innen báró Ragályi Balassa Ferenc ragályi kastélyába került, hol ma is megvan.[219]

Hogy várunk hajdani fénye és művészi szépsége necsak a történetíró meséjének tűnjék fel, a sors ennek a királyi pompájú várnak egy finom építészeti részletekben gazdag, egyetlen ablakfülkéjét meghagyta mutatóul, amely a déli szárnyban, a délkeleti torony mellett apsisszerűen képezett, gazdagon tagozott, íves vonalozású ritkaszép boltozat, címeres zárókővel, vállpárkánnyal a gót stílus fénykorából.

Möller többször hivatkozott munkájában[220] késői gót-stílusúnak írja a XVI. század első évtizedéből s II. Mária királynénak tulajdonítja.

Bár tudom, hogy az építészeti stíltanban mennyire könnyű az *átmeneti formák* miatt tévedni, mégis tisztán történelmi okoknál fogva ezt a megállapítást el nem fogadhatom.

Történelmünkben ma már csaknem teljes megvilágításban áll a mohácsi vészt közvetlenül megelőző szomorú korszak, amikor Mária és Lajos király udvara az egykori külföldi követek jelentései szerint „szörnyűségesen szegény", úgyhogy

[218] *Wenzel G.* i. m. 22. l.
[219] Gömör-Kishont vármegye Monographiája. 83. és 487. l.
[220] *Möller I.* i. m. 259. l.

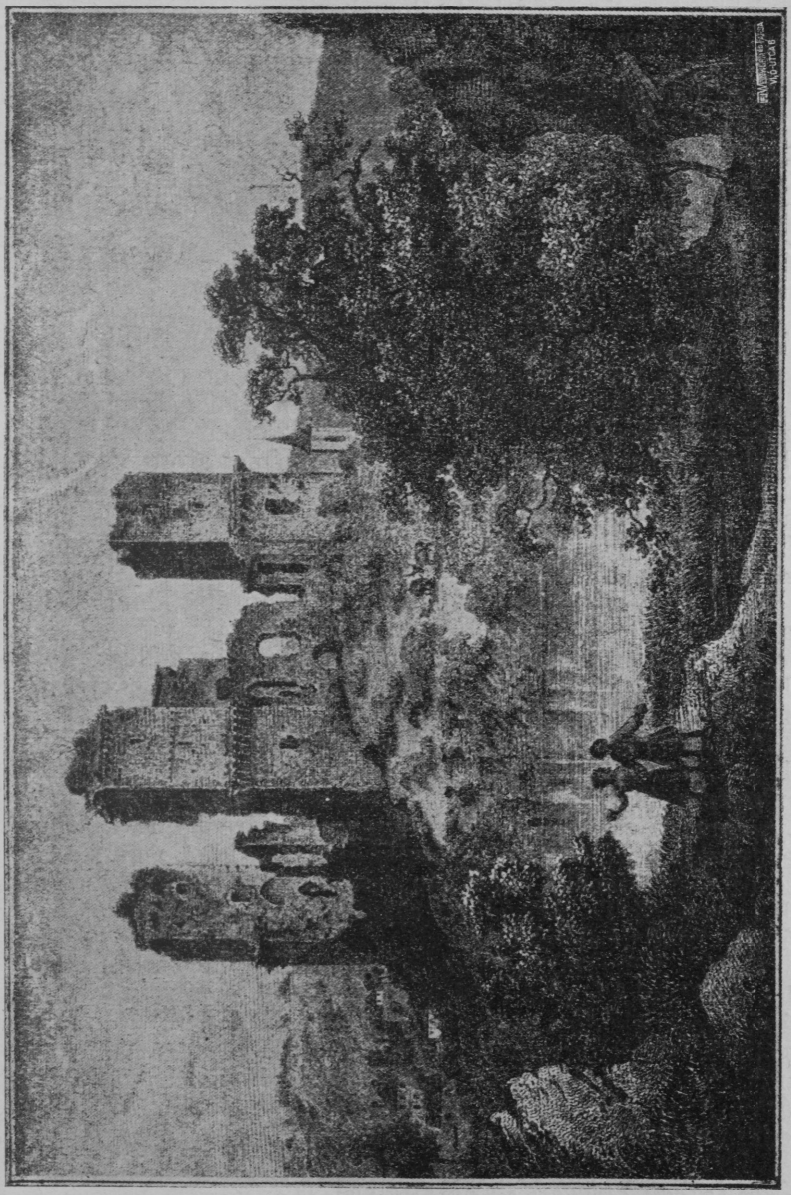

9. kép. A diósgyőri vár romjai 1860-ban.
Rohbock Lajos metszete. *Hunfalvy* János „Magyarország és Erdély eredeti képekben" című művéből.

Szerémi szerint „elegendő ennivalót sem adtak nekik". Burgio pápai követ pedig azt jelenti Rómába, hogy „a király a mindennapi élelemre valót is kölcsönkéri, ha ugyan akad, aki ad. Ezüstjét már régen elzálogosította a zsidóknál s nincs többé reménye, hogy pénzhez jusson"; a török pedig már megindult az ország felé. — És mindez nem mese, hanem hiteles oklevelek tanusága a vatikáni pápai levéltárban.[221]

És ilyen viszonyok között képzelhető-e az, hogy ez a szerencsétlen királyné az akkor is rendkívül körülményes és a rettenetes általános szegénység és pénzszűkében roppant drága építési viszonyok között ilyen fényes művészi restaurálást hajtott végre várunkban.

Nyoma van annak, hogy miután hitbér fejében kapván, az ő tulajdona volt Diósgyőr vára, a törvény pedig a török veszedelemre való tekintettel elrendelte a várak megerősítését; — várunk egy leomlófélben levő bástyáját helyrehozatta. Ennek emlékére helyeztette el ottan 1525-ben Pempflinger Sebestyén szász várnagy a már közölt német szövegű emléktáblát. A latin kandallófölirat is csak kegyeletes megemlékezésnek tekinthető a szerencsétlen sorsú királynéra, s valószínűleg ezért láttatott el az 1526 évszámmal is. — Csak ennyi történhetett.

Mert vajjon ki építtethetett vagy restauráltathatott volna Magyarországon 1525 és 1526-ban gótikus régi várakat, mikor, mint éppen Diósgyőrnél láttuk, arra alig tellett, hogy a leomlott bástyákat facölöpökkel megerősítsék, fűzfavesszővel megfonják és sárral betapasszák.

A díszes ablakfülkét pedig — amelyet sokan trónfülkének, mások ismét kis kápolnának néztek — *csakis Mátyás király építtethette újra*, illetőleg részben restauráltatta; mert pl. a címeres zárkövet helyén hagyta és újra befoglaltatta a mennyezet gótizáló akanthus indái és levelei közé, amely a vár első újbólépítőjének, Erne bán, valamelyik Ákos nemzetségbeli ágának XIII. századbeli ősi címerét ábrázolja, két egymással küzdő férfialakkal.[222]

Melith Péter, akinek nevével már 1570-ben találkozunk, mint aki Munkács vára erődítményeinek állapotáról mint hadi mérnök tesz jelentést a királyi kamarának.[223] A XVII. század első tizedében pedig a szepesi kir. kamara által a borsodmegyei várak megvizsgálására küldetvén ki, az ő régies, még mult századi írásmódjával jelenti: „Az mi az Dios Giör Állapotiat illeti, mint kezdgiem irásom azt sem tudom, nem lehetvén oly

[221] *Ortvay Tivadar*. Mária királyné. 1914. 124—128. l.
[222] *Kandra K*. i. m. 1895. 132. l.
[223] *Orsz. Levt*. Limbus. Militaria. I. 2.

kemény magiar züv, ki annak zep épületinek puztulasara fordulasan meg nem izonodnek és zomorkodnék, mely Fejedelmi epületnek en földünkön massat nem is lattam."

Majd elmondja, hogy az teljesen romlásnak indult, úgyannyira, „hogy még csak házainak zsindelyezése és szép tornyainak, kápolnájának vakolási is szakadoznak. Külső nagy bástyái romlanak és egymástól elválnak, úgyhogy külső falai, ha meg nem előzik, a szép halastó vízhelyét töltik be". Ajánlja ennek folytán, hogy meg kellene a birtokos urakat inteni, hogy mindegyik a maga részét építené meg illendőképen.

Mindez azonban a tervezet szerint akkor még 4000 forinton kijavítható lett volna és ebben már Melith „könnyű állapotot látott. A köve — úgymond — a várban hever leomolva a bástyákról, a vár jobbrészben mészkövön áll. A vár oldalából hányhatják a követ. Az erdőbe egy puskalövéssel belőhetni. Fája lehet elég. Költsége kőmívesre, zsindelyre és zsindelyszegre kívántatik, egyébre nem!"

Ha pedig a vár urai nem akarnák az építkezést teljesíteni, királyi kapitányt kellene beleállítani, ki a várat azután a jószágok jövedelméből rendbehozná. Nagy hiány van a lövőszerszámokban is; pattanytyús csak egy van, holott három se lenne sok.[224]

Ilyen fokú leromlás mellett érthető, hogy a XVII. század második felében, amikor magyar és német őrség volt együttesen elhelyezve a várban, a vitézek kénytelenek voltak a vár külső udvarán külön-külön kis házakat építeni maguknak, csak a két nyugati torony néhány helyisége volt még lakható, a többi tornyok és a palota teteje teljesen hiányzott, itt-ott bokrok nőttek a szobákban és a falak sok helyen bedőléssel fenyegettek. Úgyhogy mikor a kuruc és labanc harcok közepette, 1673-ban Telekesi kassai kapitány újból feldúlja, felégeti és kirabolja, — valóban csak romnak tarthatja mindenki.

Azután még a XVIII. században a Haller-familia önt bele egy kis életet, de a XIX. században már csak pincéit használja a koronauradalom s mikor lassankint ezek is beomlanak, senki sem törődik többé vele. Tornyaiban vércsék, denevérek és baglyok, pinceoduiban pedig népes cigány családok tanyáznak.

Hogy pedig hajdan oly fényes királyi várunk ilyen sorsra jutott, okául a jelen esetben még csak a mindent megemésztő időre sem hivatkozhatunk; ahogy ezek a falak, különösen védőtornyai, meg voltak építve, bátran megérhettek

[224] *Orsz. Levtár.* Neo. R. A. Fasc. 415. No. 35.

volna még egy másik félezredévet is, ha néha-néha egy kis tatarozásban részesültek volna.

Annyival inkább fájlalhatjuk, hogy nem a múló idő, nem is az ellenség áldz rohamai döntötték le falait, hanem a *tudatlanság,* amely nem ösmerte műépítményeinek művészi és tudományos becsét, a nemzeti fásult *közöny,* amely annyi századon át nem tudott sem nemzeti önbecsének érzésére, sem fényes és dicsőséges hadi multjának ösmeretére ébredni, amit csak növelt az utolsó századokban a felülről jövő lenézés minden iránt, ami magyar volt. S mindezekkel karöltve elpusztította ezeket az ezeréves falakat a *kapzsiság,* mely a hatalmas királyi fészek falait széthordta, hogy a törpe korhoz mérten kunyhókat építsen belőle.

Már a XVIII. század közepén, mikor még őrség lakott benne, gyakran éjjel feszegették ki a vízárok nagy kockaköveit s hordták néha a harmadik határba építkezésre. Maga a váralji község, Diósgyőr városa pedig ugyancsak várunk falaiból épült, több mint száz év óta. A legnagyobb mulasztást pedig a koronauradalom hivatalos hatósága követte el, amikor tűrte, nemcsak az omladványkövek elfuvarozását, de azt is, hogy a várpalota belső termeiben a műbecsű, gyakran márványból készült faragványokat, címereket és oszlopokat is kifejtették és elhordták. S mindezt nem az ellenség, hanem saját véreink tették. Mennyi felemelő emléke semmisült itt meg ilymódon a dicsőséges multnak.

Eszünkbe jut itten, amit elhúnyt jeles történettudósunk, *Wenzel Gusztáv,* várunk multjának legbuzgóbb kutatója írt, mikor a Mária királyné által ültetett s ma is élő félezredéves mogyorófa virágzásáról volt szó, mondván: „Ebből az a tanuság, hogy annak, amit az emberi kultúra teremtett, a külső természet biztosabb és hívebb őrzője, mint a magát felvilágosodottnak hirdető társadalom.[225]

A műemléki törvény alkalmazása óta s különösen legújabban a M. kir. erdészeti és erdőmérnöki hivatal megértő buzgósága folytán a romok immár bekerítettek és őríztetnek is.

Emellett azonban a vár egész területén meg kell kezdeni a szakszerű ásatásokat. Tudjuk ugyanis, hogy az omladékok, amelyek a felső emeletekről aláhullanak, lassankint az egész földszintet, az első emelet szintjéig maguk alá temették. Ezek alatt a romok alatt bizonyára nagyon sok építészeti műrészlet lesz eltemetve, amelyek napvilágra hozatala a vár különböző építési korszakaira nézve nagybecsű felvilágosításokat fog nyujtani.

[225] *Wenzel G.* i. m. 24. lap.

És míg az idő szárnyán nesztelenül századok és századok rohannak el, a diósgyőri vár hajdan messze látszó büszke tornyai lassan, mintha csak a délibáb tündérjátékai lettek

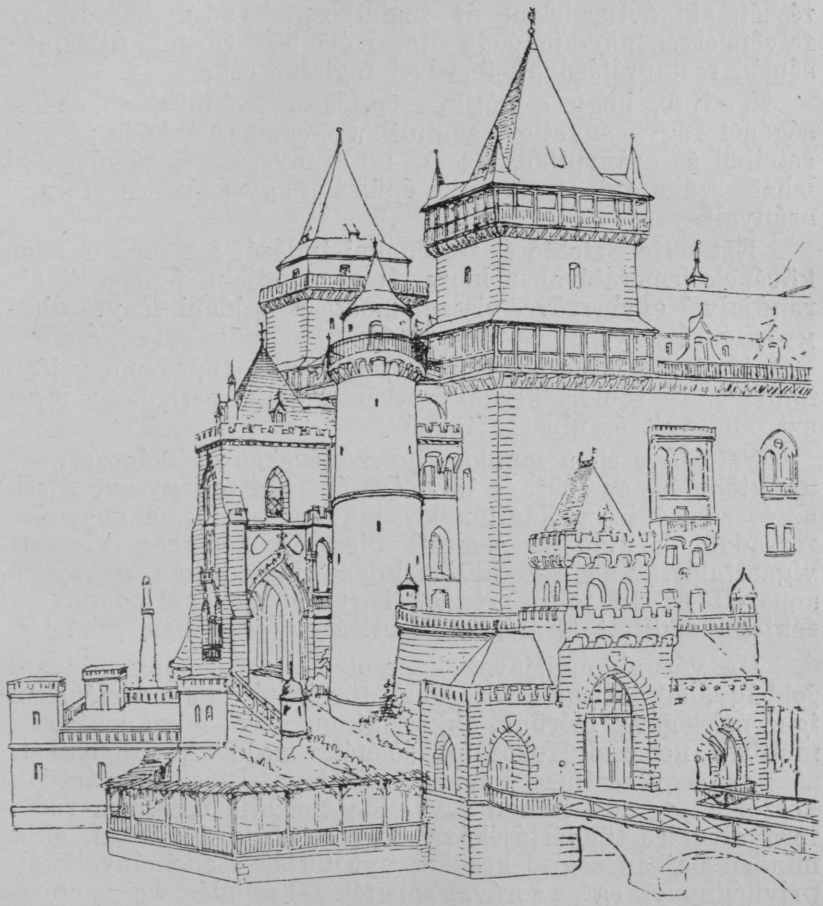

10. kép. A diósgyőri vár bejáratának helyreállítási terve, *Sztehló* Ottótól, 1922-ből.

volna, elenyésznek a Bükk messze kéklő ködében. A hajdani sasfészek emléke már eltűnt, melyből kiveszett a királyi szárnyas.

De a láthatáron már mint üde ifjú áll, Miskolc, az aggastyán Diósgyőr felett.

Diósgyőr végvárának ezeréves története kicsinyben az egész nemzet történetének tükre, melyből dicsőség, de megsiratni való emlékek is tekintenek reánk.

Ennek a tükörnek ragyogó képei ragadták magukkal *Sztehló Ottót,* a Műemlékek Országos Bizottságának műépítészét, aki évtizedeken át foglalkozott Diósgyőr várának felvételeivel, amidőn élete utolsó éveiben várunk újjáépítésének, restaurálásának tervével foglalkozott.

Tudjuk, hogy a gótikus építészet technikai tökéletességénél fogva egyetlen, a multból megmaradt kődarab méreteiből és arányaiból, az ú. n. aranyszám segélyével, ki lehet számítani az egész épület nagyságát és formai arányait.

Ezt tette Sztehló és történelmi tudását a romok minden kövének ismeretével s hogy úgy mondjam építészeti ábrándjaival egybeszőve, visszaálmodta a hajdani fényes diósgyőri királyi várat és papírra téve örökül hagyta reánk.

Ábrándnak mondom, mert vajjon ki tudná megvalósítani a milliárdokba kerülő építkezést csak azért, hogy lássa azt, ami volt és nincsen többé.

Sztehló ezen a munkán hosszú éveken át dolgozott, de a legtöbbjére az 1921. és 1922. évszám van feljegyezve. Ezek az évszámok is bevilágítanak a művész lelkébe. A megalázó forradalmak után a nemzeti dicsőség képeiben keresett vígasztalást. Van ezek között kilenc nagyarányú, gyönyörű aquarell és 19 tollrajzrészlet hártyapapíron. Mindannyi a fentebb említett Országos Bizottság rajztárában őriztetik.

Ha várunk multjával kapcsolatban ösmerjük hajdani jobbágyának, Miskolc városának történetét is s a történelem igaz mérlegével mérünk, akkor látnunk kell, hogy e város a multban nemcsak fokozatos jólétét, majd felvirágozását, sőt nem egy esetben fennmaradását is Diósgyőr várának köszönhette, mert hiszen a vár ide vonzotta hatalmas védőtornyaival és tündértájékával legdicsőbb királyainkat, akik minden bajban segítő kezüket nyujtották s adományaikkal, privilégiumok egész sorával emelték fel mindég, ha az ellenség vagy a természet csapásai alatt roskadozott, hogy végül a jobbágyságból a királyi város szabad polgáraivá tegyék fiait. Az Avas hegyéről mindig ideláttak a miskolciak várunk biztató, hatalmas négy tornyához. Immár nem sokáig látják. Kevés esztendő kell hozzá, hogy eltűnjék.

De hálás kegyelettel fognak bizonyára ezentúl is reá gondolni, mert hiszen, mint jelen fejezetünk bevezetésében mondottuk: amit az emberi lélek és szív magába zár, afelett

az enyészetnek sincsen hatalma, mert az „emlékezés“ örökkön él.

A diósgyőri vár történetére vonatkozó irodalomhoz tisztán bibliográfiai szempontból ide iktatjuk még a következő munkákat:

[226] *Almanach* von Ungarn. 1778. Wien, Pressburg. 306. l. Rövid teljesen téves tört. leírás.

[227] *Vahot Imre.* Magyarföld és népei eredeti képekben. Pest, 1846. III. f. 13. l.

[228] *Életképek.* 1847. I. 13. l.

[229] *Kubinyi Ferenc* és *Vahot Imre.* Magyarország és Erdély képekben. II. k. 1853. 118. l.

[230] *Néplap.* 1857. 77. l.

[231] *Vasárnapi Ujság.* 1861. 17. sz., 1864. 1. sz., 1872. 20. sz.

[232] *Ország Tükre.* 1862. 21., 1864. 2. sz.

[233] *Hazánk és a Külföld.* 1869. 29. és 35. sz.

[234] Magyarország és a Nagyvilág. 1878. 9. sz.

[235] A diósgyőri romokról újabb fényképi felvételek őriztetnek még a *Műemlékek Orsz. Bizottságában* a CCXXII. csoport 2792., 2794—2802 és 2819. számok alatt.

[236] *Hadt. Közl.* 1910, 445. l. Munkács várának 1627. évi leltárában egy „Diósgyőr“ nevű 2 fontos ágyú említtetik.

Dr. Szendrei János.

A TÜZÉRSÉG TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON, KEZDETÉTŐL 1711-IG.

(Hetedik közlemény.)

Az ágyúcsövet, úgymint az előző korszakban, most is **talpra, lafettára** erősítve használják. A lafetta a XVI. században is csak olyan lehetett, mint a középkorban, t. i. a cső esetlen és nehéz voltához igazodó fatönk, amint pl. 1528-ban Szebenben a város 25 forintot fizetett azon hatalmas darab fáért, amelyet az ágyúk beágyazására, „vulgo pixen eyn czu fassen" vettek.[458]

A lafetta neve magyarul az ágyú *agya* vagy ágya, amelynek alsó részét, azt, amely a földön nyugszik (t. i. ha az ágyú le van kapcsolva), a XVII. században az ágyú *„farkának"*, németül „Schwanz"-nak nevezték. Latinul a lafettát vagy ágyútalpat: truncus, lectus, lectulus, sedes, theca, németül pedig: Pyxelad, Lad, Gestell, Gefäsz, Register, Mundur, később Lawet, Lavete, mozsárnál pedig Schleypfe néven nevezték. A vár és fegyvertár inventáriumok rendszerint megmondják, hogy az ágyúcső lafettába van-e ágyazva vagy nem? (In sua sede ..., in lecto existens, in trunco insertum, mortarium in ligno inclusum, in Registern gefast, in Laden gelegt stb.) Azt is felemlítik a források, hogy vajjon a lafetta vasazással megerősített-e vagy pedig vasazatlan, azaz vasas ágyú-e vagy sem? (Bombarda ... in sua sede ferrata, in beschlagenen unbeschlagenen Gefäsz). Természetesen a könnyebb tábori ágyú, a vár-, hajó-ágyú, a mozsár más-más féle lafettával volt felszerelve s a nehezebb mozsárágyúk lafetta-építményét latinul rendszerint sedes-nek, németül pedig Gestell-nek nevezték. Ezzel szemben az egészen könnyű siska ágyúknak „forgó láb"-uk volt.

A tábori ágyúk lafettáinak használatkor a földön nyugvó végét, azaz a farkát, szokás volt vassal vagy pléhvel beborítani, hogy az erőteljes használatnak kitett farészeket a gyors elkopás ellen megvédjék. Ezért olvasunk az inventáriumokban álgyú farkára való vasról vagy pléhről.

[458] Nagyszeben város levéltára, 1525. évi Stadthannen-Rechnung. 48. lap.

A lafetták rendszerint fából készültek, szokás volt azonban ezeket, amint már említettük, vassal megpántolni, megerősíteni. (Tarazk ... vasas ágyúival, szép hosszú tarazk ... ió vasas agyú, lectus ferratus stb.) A lafettán főleg vontatási és egyéb célokra vaskarikák is voltak alkalmazva.

Az ágyúk „álgyait" rendszerint ácsmesterek, vagy kerékgyártók faragták,[459] s 1548-ban a verőczei várban volt egy „álgyú agh chynálásához való hozzú vas". — Ha a lafettára fektetett ágyúcső alá **tengelyt** (axis) alkalmaztak, s erre kereket, akkor az ágyú saját tengelyén szállítható, vontatható volt, s mint mozgó fegyvert tábori harcban, várostromoknál, mint támadó harci szerszámot használták. Megtörtént azonban az is, hogy a lafettás ágyút kerekek nélkül, stabil módon használták, pl.: mint helyhez rögzített várvédőfegyvert s ha mégis szállítani akarták, akkor a csövet egyszerűen kiemelték a lafettából s kocsikra rakva a csövet és talpát is továbbszállították. — Inventáriumaink rendszerint megmondják, hogy a leltározott ágyúk kerekesek-e vagy sem? (Bombarda in rotis, super rotas, tormentum rotis impositum, bombarda sine rotis, Stuckh auf Redern, ohne Redern, keréken álló, kerekes vagy kereketlen ágyú.)

A kerék előfeltétele a tengely, amelyet nagyméha egy kalap alá vesznek a lafettával. (Lectus *sive* axis.) Az ágyú alá való tengely fából vagy vasból készült, de előfordult az is, hogy a fatengelyt vassal erősítették meg. (Lectus sive axis ferrata.) A kemény (bükk) fából vagy vasból készült tengelyekre alkalmazták a **kerekeket** vagy csak karikákat. Az ágyúk alatt rendszerint négy vagy két, kivételesen három kerék volt. Így pl.: Tokaj vára 1649. évi leltárában olvassuk, hogy volt ott ekkor egy 9 fontos mozsárágyú, amely „háromkerekű taligán" járt.[460] Egyébként az inventáriumok rendszerint említenek négykerekű ágyúkat, seregbontót négyes kerekeken, vagy „eöregh négy karikás mosár álgiu"-t, négykerekes forgótarac-

[459] 1528. Kriegsarchiv Bécs, Feldacten fasc. 6. piéce 5. — Orsz. Levéltár: U. et C. 68/43; 75/41; 75/43; 99/7; 76/17; 87/30; Vasvárszombathelyi kápt. orsz. levéltára: Litt. instrum. fasc. 30. No. 28. — Orsz. Levéltár: N. R. A. 298/21; 502/17; 626/20; 846/25; 1009/26. — Kriegsarch., Feldakten: 1562. f. 1. p. 1; 1584. f. 7. p. 14. — Ludovica Acad. Közlönye: 1888. évf. 616., 617., 618. ll., Tört. Tár: 1908. évf. 223. l. — Budapesti egyetemi kvtár: Litt. Orig. No. 409; Orsz. Levéltár: Lymbus II. sor. 15. b. csomó; 17/a. csomó; III. sor. XVI. század, 8. csomó; Archaeol. Közlem. 1878. évf., 66., 75. ll. — *Radvánszky:* Magyar családélet II. k. 392—5. ll.

[460] Ludov Acad. Közlönye, 1888. évf., 621. l. (*Szendrei János* igen becses várleltár közléseit kiemelendőknek tartjuk, de rövidség okáért csak a folyóirat címét, évfolyam- s lapszámát idézzük.)

kot, azonban túlnyomó mégis a kétkerekű ágyú, a bombarda super duas rotas, „két keréken álló“ tarack stb.

Forrásaink leírják azt is, hogy az ágyúkerekek összes alkatrészeikkel együtt, tehát a kerék fő vagy agy, a küllők, a keréktalp, rendszerint fából készülnek (rotae ligneae) és vagy *fakó* kerekek, azaz nincsen rajtuk vasalás, vagy pedig vasasok (rotae ferratae, rotae ferro munitae, rotae bombardarum... cum laminibus ferreis.) Előfordult azonban, hogy rézből is készítettek ágyúkerekeket, amint ahogy pl.: 1669-ben Ecseden a jégen való használatra szánt egyik kis réztaracknak kerekei is rézből valók voltak.

A keréknek a tengelyhez való erősítésére szolgált a kerékszeg, egyéb kerékalkatrészek még a pengőkarika, a csatlóvas, a marékvasak, a persely, vasvesszők, a keréktalpra húzott „ráf“, amely vastag sín (singh) vasból készült. Némely várban, mint pl. 1567-ben Fogarasban az ágyútengelyhez való segéd vastengelyt („segheyd vas tengelly“) is találtunk. Voltak várak, amelyekben nagyobb számban tartottak tartalék ágyúkerekeket is, így pl. 1665-ben Székelyhidon 47 kész tartalék ágyúkerék volt. Ilyesmire, figyelemmel az akkori siralmas közlekedési viszonyainkra, szükség is volt. I. Rákóczi György fejedelem egy ízben pl. 140 keréktalpat, 1200 küllőt, 60 tengelyfát és 50 kerékfőt azaz kerékagyat rendelt.[461]

Említettük már, hogy gyakran előfordult az, hogy az ágyúcsövet a lafettából emelőgéppel kiemelték s kocsira téve szállították tartozékaival együtt rendeltetési helyére. Ilyenkor a források már nem kerekes ágyúról, hanem ágyúszállításra berendezett kocsikról tesznek említést (bombarda super currum, nem pedig super rotas vagy in rotis, vagy: „Currus unus magnus cum quatvor rotis ferratis... quo maiores machinae vehuntur“ vagy: „Rotae ligneae antiquae ad currus, quibus machinae bellicae deducuntur“ stb.). Ezek az ágyúszállító kocsik nem tévesztendők össze az ágyúszekérrel, helyesebben ágyú *félszekérrel* vagy böröckkel, amelyet németül *Protze*-nek neveznek a források. Ezeket a pusztán ágyúcső

[461] Orsz. Levéltár: U. et C. 75/41; 75/43; 76/14; 23/7; 76/16; 14/39; 90/15; 85/7; 2/24. N. R. A.: 617/16; 612/22; 107/25; 1009/26; 107/18; 298/21; 846/23; gyulafehérvári lymbus I. fiók 7. csomó; Lymbus 1556. II. sor. 17/a csomó; 1557. júl. 28. III. sor. XVI. század. 8. csomó: II. sor. 15/b csomó 1553.; Bpesti egyet. kvtár: Litt. Orig. No. 409.; Kriegsarchiv Bécs, feldacten 1557. f. 4. p. ad 4. 1562. f. 1. p. 1.; 1570. VII/19. f. 11. 2.; 1578. f. 12. p. 4.; Staatsarchiv Bécs, kéziratok W. 155. fol. 511. p. Finanzarchiv Bécs, Hungarn (1553) 14337., és (1554) 14338. csomó; Tört. Tár: 1893. évf. 542. l.; 1910. évf. 391. l.; Hadtört. Közlem. III. évf. 586. l.: Archeol. Értesítő: 1886. évf. 140. l. — Magyar Nemzeti Múzeum: fol. lat. 1347.

továbbítására szolgáló, rendszerint négykerekű kocsikat a források is élesen megkülönböztetik a böröcktől, mert míg pl. az előbbit latinul currus-nak, addig a böröcköt (már 1530-ban) *carrá*-nak, németül pedig a négykerekű ágyú fuvarozókocsit (már 1550-ben) „plockh wagen"- vagy „ploch wogen"-nek nevezik.[462] Úgy látszik ilyen Plockwagen-félét kell értenünk azon úgynevezett tatárszekerek alatt is, amelyeket Szolnok vára 1688. évi inventáriuma említ, mondván, hogy a várban ekkor hat darab 2—3 fontos rézből való tatár Regiments Stuckh volt, amelyek „liegen auf ihren tartarischen Wagen".[463]

Már a XVI. század elején említenek a források olyan kétkerekű (biga) kocsikat, amelyeket a kerekeságyú lafettája végével összekapcsolva, részint az ágyú szerszámainak, eszközeinek (requisitumok), részint a puskapornak, golyóknak az ágyúval együtt való szállítására, részint pedig magának az ágyúnak könnyebb továbbítására használtak. Ezt a kétkerekű kocsit a magyar nyelvű források részint az ágyúhoz való „első szekér *rész*"-nek, részint „ágyú *félszekér*"-nek, vagy „ágyú eleiben való *félszekér*"-nek, németül „Praczen, Proczen, Prutzenwagen"-nek, latinul körülírva: „medietas partis anterioris currus wlgariter Pratzen", vagy: „dimidius annexus seu adiunctus currus sufferratus germanico idiomate Protzen vocatus"-nak nevezték. Látnivaló tehát ebből, hogy a latin nyelvben a böröckre vagy ágyúfélszekérre külön kifejezés nem volt s a latin ezt a fogalmat csak körülírva tudta megjelölni.[464]

Ha az egykori csaták, várostromok régi, egykorú képeit szemléljük, látni fogjuk, hogy pl.: Gyula vára 1566. évi, vagy Komárom 1594. évi ostrománál a török az ágyúk elé a lovakat a lafettához fogja s így szállítja az ágyúkat. Ezt látni pl.: Eger vára 1596. évi ostrománál is. Úgy látszik tehát, hogy a török a XVI. században a böröcköt még nem ismerte. 1593-ban Fülek ostrománál Pálffy és Tiefenbach négy kerékre szerelt lafettán szállíttatják az ágyúkat, amint ez pl.: Ortelius képein látható.

Az 1600-ban megindítandó magyarországi hadjárat céljára („vor disen nechts angehenden Vngerischen Veldt Zug")

[462] Item pro arvina ad currus et carras bombardarum... stb. Nagyszeben város ltára. 1530—31. évi Stadthannen-Rechnungen 1. csomó.

[463] Orsz. Levéltár: U. et C. 79/29.

[464] Bécs: Staatsarchiv, Ungarn Allg. A. fasc. 25. 1534. okt. 28.; Orsz. Levéltár: U. et C. 75/43. — Lymbus (Kamizsa) II. sor. 17/a csomó. — U. et C. 61/31. — 87/30. — N. R. A. 502/17. — Bécs, Kriegsarchiv, feldacten, 1558. fasc. 1. piéce ad 2.; 1578. fasc. 12. p. 4.

szükséges tüzérségi anyag közt felsorolva látunk a kocsik közt: 75 Proczwagen-t és 400 Zugwagen-t. [465]

Az ágyúfélszekér és ágyúszekér tartozékai a kocsirúd, a kisafák, a hám, s természetesen a tengely és a kerekek, ezekkel a részletekkel azonban a források nem foglalkoznak.

Ebben a korszakban, bár ritkán, de mégis emlegetik már forrásaink a cső eleválására és deprimálására szolgáló szerkezetet, amely rendszerint a lafettával van összekötve. 1565-ben a szombathelyi várban, mint különös dolgot említenek olyan falkonétákat, amelyek valamiféle vas szerkezettel vannak ellátva, amelynek segélyével az ágyúcsövek lafettáikban ide-oda mozgathatók, azaz más szóval a csőtalp a csőcsap körül az irányzás könnyítése végett emelhető vagy süllyeszthető. („Falconeta ferrea ... instrumento ferreo, quo in lecto suo hinc et illinc moveri potest" vagy: „Falconeta ferrea cum pede suo, in quo hinc et illinc moveri potest").[466]

Mint az előző korszakban, úgy most is az ágyúnak sok mindenféle **szerszáma,** szere, készsége, készülete, minden hozzávaló eszköze volt, melyet a latinnyelvű források: requisitum, instrumentum, apparatus, attinentia, a németek pedig Zugehör-nek („mit aller Zugeherung") neveznek.

Forrásaink az ágyú szerszámainak egy részét rendszerint felsorolják, egy részét azonban nem. Így pl.: az ágyú töltő- és tisztítószerszámait a mindenféle inventáriumok rendszerint felemlítik.

Ágyútöltőszerszámot már Zalavár 1553. évi inventáriuma említ és ezt a magyarnyelvű források: „tarack (vagy ágyú) tölteni való szerszám"-nak vagy „taraczk teötető serpenieo"-nek, vas (réz) kalán-nak, porteőteő-nek, tőtőrud-nak; latinul körülírva: „instrumentum, quo falconetae replentur", vagy „instrumentum, quibus pulveres infunduntur in tormenta", azután: „coclearia infusoria", „coclearia bombardarum", németül pedig: „Ladschaifl, Ladschaufl, Ladtzeug"-nek nevezik. Ez a töltőszerszám nem volt más, mint egy fanyélre vagy rúdra erősített, vasból vagy rézből készült kanál, amelynek segélyével a rendszerint zacskóba csomagolt és adagolt puskaport az ágyú porkamrájába helyezték. Volt azonban olyan kanál vagy serpenyőféle is, amely az egy-egy lövésre szükséges puskapor lemérésére, adagolására szolgált. Ilyen pormérő, helyesebben adagoló serpenyőkkel a puskapor (ladung) adagolása előzetesen történt. A lemért és kiadagolt puskaport azután papírba vagy vászonzacskóba becsomagolták és a

[465] Bécs, Kriegsarchiv, Feldacten 1600, fasc. 6. piéce 12. és ad 12.

[466] Orsz. Levéltár: U. et C. 76/16.

töltőkanál segítségével az ágyúcső porkamrájába helyezték. Ezt a szerszámot „tarack töltő *mérték*"-nek, vagy „réz serpenyő, kivel port mérnek", latinul: „*mensurae*, quibus pixides seu barbati solent pro una vice impleri" néven, szóval a magyar és latin források is csak körülírva tudják megnevezni. Ismertek olyanféle töltőkanalat is, mely a puskapornak a vászonzacskóba való töltésére szolgált. („Ferrum consectum pro replendis tormentis in saculis".)

Az ágyú csőhosszának megfelelő, vagy ennél is hosszabb rúd vagy bot egyik végére tehát a töltőkanál volt erősítve, míg ugyanezen rúd másik végére szőrpamacsot vagy más az ágyúcső tisztítására alkalmas készséget helyeztek, hogy így a rúd mindkét végének kihasználásával az ágyúszerszámok sokaságát kevesebbítsék. Ilyen dupla szerszámot találunk pl.: 1565-ben Szombathely várában, ahol a rudak vagy botok egyik végén töltőkanál, másik végén pedig tisztítópamacs volt alkalmazva, amely utóbbit a magyar források tisztító vas-nak, tisztító rúd-nak vagy csak egyszerűen *tisztító*-nak, latinul: „mundatorium bombardarum"-nak, „purgamentum incensivum bombardarum"-nak, németül „Wischer"-nek („Clavae cupreae, quibus bombardae intrinsecus expoliuntur vulgo Buerkolben". — Murány vára, 1558 II. 9.) neveztek. — E tisztítórudakkal az ágyúcsövekből a lövések után a puskapornak a cső falára rakodott égési termékeit takarították ki. Némely magyar várban sok ilyen tisztító és töltőrúd volt. Így pl.: 1680-ban Freundlich Mátyás kassai Zeugwart, az itteni arzenálból a tokaji várba 30 darab Ladzeugstangé-t ad ki.[467]

Úgy látszik azonban, hogy nemcsak az ágyúcső belsejét, hanem időnként annak külsejét is megtisztították és erre a célra szolgálhattak a kis faládácskákban őrzött azon ágyútisztító karikák, amelyeket 1670-ben pl.: Ecsed várában találunk. Ezenkívül az ágyúcső tisztítása nemezzel is történt, így pl.: 1649-ben Tokaj várában egy ízben 19, s azután még 24 darab ágyútisztításhoz való nemezt találunk.[468]

Azonban a szőrpamaccsal felszerelt tisztítórudak másik végére nem volt mindig töltőkanál erősítve, hanem az ilyen bot vagy rúd másik végét az ágyúcső porkamrájába helyezett puskaporos zacskó, illetve az erre helyezett fojtás ledöröckö-

[467] Orsz. Levéltár: Lymbus II. sor. 25/a. csomó.

[468] Ludovica Acad. Közlönye, 1888. évf. 623. és 629. ll. — Pannonhalmi Rendtört. VII. k. 598. l.; Orsz. Levéltár: U. et C. 76/16; 23/7; 99/18; 46/74; 76/17; 77/13, 17; 78/15; 68/43; 101/3; N. R. A.: 107/25; 612/22; 626/20; 846/23; Magy. Nemz. Múzeum, kéziratok: fol. lat. 1386; Staatsarchiv, Bécs, kéziratok: W. 155. fol. 511. — Esztergomi kápt. magán lt.: Lad. 105. capsa, 21. eccl. fasc. 3. No. 5.

lésére használták. Ilyen tisztító és *döröcskölő rud*akat találunk pl.: 1640-ben a sárospataki várban, ahol „ágyúkhoz és taracckokhoz való tisztító *másik vége töröczkölő* vagyon No. 19."[469] A töröcskölő (tözözkölő, töröczkölő) rudat a latin források csak körülírva tudják megnevezni, mondván, hogy ezek „instrumente ligsea quibus globi ad machinas intruduntur", vagy „claves ligneae ferro munitae, quibus globi bombardarum intruduntur 38", vagy „pertices, quibus onerantur tormenta, vulgo *Seczkholben*",[470] így tehát a döröcskölő rúd német nevét is megtudjuk.

Ha az ágyú a töltőkanállal, döröcskölő rúddal (instrumenta oneratoria) meg lett töltve, ha a csőbe helyezték a puskaport, erre a fojtást és reá a golyót, akkor a cső megfelelő beirányítása után, ha a gyújtólyukon át a puskaporos zacskót az erre a célra szolgáló tűvel (Raumnadel) átszúrták és esetleg még a gyújtólyukat is megporozták, következett az ágyú elsütése. Erre a célra szolgált az úgynevezett *gyújtó- vagy pattantyús pálca* és az erre erősített *kanóc*. A gyújtópálcát a latin források: „baculus incensorius"-nak nevezik,[471] amely egy hosszú fabot volt, amelynek az a vége, amelyre a gyújtózsinórt vagy kanócot csavarták, vassal volt borítva, nehogy az égő kanóc a fát elhamvassza. A szolgálattevő tüzér az égőkanócos gyújtópálcával az ágyú csövétől tisztes távolba állva, a gyújtólyukra helyezett (megporozott) puskaport meggyújtotta és így az ágyút elsütötte.

A csőbe helyezett lőpor *lefojtására* fát, még pedig úgy látszik fenyő (puha)-fát használtak, mint ahogy pl.: 1649-ben Tokaj várában 193 darab „ágyúhoz való *fenyüfa fojtás*" volt.[472]

Az ágyú gyakori használatánál megtörtént, hogy a cső belsejébe a puskapornak olyan kompaktabb égési termékei rakodtak le, amelyek a tisztítóval (Wischer-rel) onnan eltávolíthatók nem voltak. Ilyen salakszerű anyagnak az ágyúcsőből való eltakarítására pl.: 1582-ben Garamszentbenedeken a lakatos valami e célnak megfelelő vasszerszámot (csővéső-t) készített 8 dénárért.[473]

Az előző korszak tárgyalásánál említettük, hogy az ágyú-

[469] Történelmi Tár: 1879. 168., 171. ll.

[470] Orsz. Levéltár: U. et C. 76/16; 96/5; Történelmi Tár: 1879. évf. 155. l.

[471] Történelmi Tár: 1893. évf. 542. l.; bpesti egyetemi könyvtár: Litterae orig. No. 410; Orsz. Levéltár: U. et C. 68/43; 69/50.

[472] Ludovica Academia Közlönye. 1888. évf. 625. l.

[473] Serifabro, quod confecit ferrum seu instrumentum *ad extrahendas sordes* ex bombardis dati den. 8. Esztergomi kápt. magán lt. Lad: 105. capsa 21., eccl. f. 3. No. 5.

kat baj esetén úgy tették hasznavehetetlenné, hogy a gyújtólyukat valami vasvesszővel, vastag szeggel beszegezték. Természetesen ennek is hamarosan kitalálták az ellenszerét s pl.: 1564-ben Trencsén várában már volt egy olyan vasszerszám, amely az ilyen vasszegnek a gyújtólyukból való eltávolítására, a gyújtólyuk kifúrására szolgált.[474] Az ágyúk szerszámához tartozott úgy látszik ilyen *fúró* féle is, amely részint az ágyúcső, de még inkább a gyújtólyuk tisztán tartásához volt szükséges. Lehet ugyan, hogy eme fúrószerszámok egy része szertüzér készség volt és tulajdonképen az ágyúcső kifúrására szolgált, de a kisebb kaliberű ágyúknál, s különösen a szakállaságyúknál a fúróvasvessző, egyúttal csőtisztítószerszám is. Így pl. 1615-ben és 1622-ben a galgóci várban 2—2 szakállas tisztító- és fúró vasvesszőt találunk. Ilyen kettős célt szolgálhatott az a fúró is, amely „pro terebrandis barbatis" 1549-ben Huszt vár inventáriumában fordul elő, viszont az ágyú fúrni való fúrók vagy eszközök, ágyúhoz való hosszú vasfúrók, a tarackokhoz való öreg (tehát nagy) fúrók, „terebrum magnum ferreum falconetarum", vagy 1558-ban Murány várában (ahol tudvalevőleg ekkor hírneves ágyúöntőde is volt), a „ferrea crux vulgo Kreicz czum *porn*".[475] inkább szertüzér készség, mint az ágyú szokványos és szabványos szerszáma lehett már csak azért is, mert ilyen fúrókból egy-egy várban vagy arzenálban rendszerint egy-egy darab volt, tehát nem volt minden ágyúnak külön fúró szerszáma.

Az ágyú eszközei, készsége közé tartozott a *gyujtózsinór* vagy *kanóc* is, amelyet a latin források funiculusnak (kötélke, zsinór), sarcinának, németül „Zindstrick"-nek, „Lunten"- vagy „Lunden"-nek („funiculi vulgo Lunden pro fovendo igne, — Lichnorum vulgo Czindstrikken"), magyarul kanótnak nevezik. A kanócot darabonként, páronként, csomónként vagy kötésenként (fasciculi), később pedig rakás, mázsa és font számra számítják. Így pl. 1553-ban Eger várában 42 pár kanóc, 1558-ban Murány várában 90 csomó, 1634-ben Kistapolcsányban „jó ketissel" volt kanóc. 1605-ben Szádváron 248 kanótkötél, 1630-ban Sümeg várában „kannót feolden egy rakással" volt. Később már mázsaszám mérik a kanócot, s míg pl. 1644-ben Kassa ostromakor 13 mázsa, addig 1688-ban Belgrád ostromakor 659 mázsa kanócot használtak el. Ezzel

[474] Orsz. Levéltár: U. et C. 96/5. — „Ferrum instrumentum ad excavendum ferrum, quo *foramina incensoria bombardarum clauderentur*... l."

[475] Orsz. Levéltár: Lymbus III. sor., XVI. sz. 8. csomó. 1558. Murány; Lymbus II. sor., 17/a. csomó. — U. et C. 75/39; 76/1; 84/59; 87/30; N. R. A. 502/17; 846/23; győri kápt. orsz. lt. théca III. No. 24,856; Történelmi Tár: 1884. évf. 155. l.

szemben egyes magyarországi várban 25 font 1, 3, 12, 16, 17, 20, 27 stb. mázsa kanóc volt csak készletben, ami meglehetős kevés volt.[476]

Amint már említettük, voltak az ágyúnak olyan eszközei, szerszámai, amelyeket a források éppúgy mint az előző korszakban, most sem említenek, noha egészen nyilvánvaló, hogy ezeknek nálunk is meg kellett lenni, mert hiszen ezek nélkül az ágyú használható nem volt. Ilyenek pl. elsősorban az irányzó eszközök, a derékszög a függő ónnal vagy mutatóval, a háromszögek, a quadráns, az „Aufsatz", a „Raum nadel"-ok stb., amelyek pl. Furttenbach: Büchsenmeisterei Schul-jának 100. lapja, vagy Ufano-De Bry többször idézett művének 144—5. lapjai mellett levő képeken láthatók.

Egész bizonyos, hogy nálunk is kellett lenni az ágyúknál ilyen irányzóeszközöknek, de ezeket annyira az ágyú tartozékainak tekintették, hogy ezeknek az inventáriumokban való külön felsorolását teljesen feleslegesnek tartották. Így pl. Trencsén vár 1603. évi inventáriuma egyenesen megmondja, hogy „Sunt et alia *instrumenta minutiora* ferrea in eadem arcula, quarum usus bombardariis notus est."[476/a] Ortelius régi várostrom és csata képein, de Brechtel stb. művében látható képeken is, a működésben lévő ágyúk mellett láthatunk ilyenféle koporsószerű ládákat, amelyekben valószínűleg nemcsak a puskaport és golyókat, hanem a láda erre a célra elrekesztett helyén az irányzó készségeket is tartották.

A magyar tüzérek általában jó irányzók voltak. Szalárdi írja pl. I. Rákóczi György fejedelem pattantyúsairól, hogy „jól gyakorlottak" voltak és ezek II. Rákóczi György idejében egy ízben parancsot kaptak, hogy három ágyút Tinnus kozákgenerális sátorára, éjjel, gyertya fényre (amely persze a sátorban volt) igazítsanak be. És tényleg, a pattantyúsok egyik ágyút a sátor egyik, a másikat a másik szélére, a harmadikat pontosan a sátor közepére be is igazították.[477]

Előfordult a XVII. században az ágyúirányzó segédeszközök között a *távcső*, messzelátó, vagy amint akkor nevez-

[476] Orsz. Levéltár: Lymbus II. sor., 15/b. csomó; Eger, 1553. júl. 1.; Lymbus III. sor., XVI. sz. 8. csomó, 1558. Murány; — Finanzarchiv Bécs, 1558. I. 13., Hungarn 14343. csomó. — Orsz. Levéltár: U. et C. 21/8; 68/43; 78/15; 119/17; N. R. A. 107/18; — győri kápt. orsz. ltár, Theca III. No. 24.856; — bpesti egyet. könyvtár, Litt. orig. No. 409. — A két Rákóczi György családi lev. 194. l.; — Történelmi Tár: 1879. évf. 165. l.; 1884. évf. 154. l.; 1895. évf. 57. l. — Ludovica Acad. Közlönye, 1888. évf. 629. l. — Esztergomi kápt. orsz. lt.: Ladula 44., capsa 30. fasc. 3. No. 16.

[476/a] Esztergomi kápt. országos lt.: Lad. 44., capsa 30. fasc. 3 No. 16.

[477] Szalárdi V. könyv, 4. rész.

ték: *perspektiva* is, amelyet pl. 1660-ban Várad ostromakor a török tüzérek használtak, következésképen ezt ekkor már a mi tüzéreink is ismerhették. Szalárdi szerint Várad ekkori ostromakor a török tüzérség kitűnően lőtt. A törökök „pattantyúsi olly mesterségesen lőnek vala, hogy a kásamáták lyukain, bástyákon, lövőablakokon belövöldözni semminek tartanák" s a lövőszerszámokat is (ágyú) lövéssel elrontották. A Szent Péter hegyen lévő sáncból „hihető *perspectiva, messzelátó eszköz* által vizsgáltatván meg, a vigyázó és cirkáló erkélt is ellőtték", sőt a Szejdi pasa két rendbeli hitlevelét, melyet a várbeliek a verestoronybástya oldalán kopjára szegeztek, a közelebb fekvő sáncból szintén ellőtték.[478]

A nehezebb s nagyobb kaliberű ágyúknál és mozsaraknál az irányzáshoz függőónos derékszöget használtak és a golyópálya hosszát az ágyúcsőnek a vízszintes vonalhoz igazodó tompább vagy hegyesebb szöge szerint számították ki s ehhez képest a golyó pályája laposabb (razáns), vagy magasabb ívelésű volt. Azaz másszóval, az ágyúcsőbe alkalmazott szögmérő szerint mentül hegyesebb szög alatt lőtték, annál laposabb volt a golyó pályája és annál nagyobb a lövőtávolság.

Ezeken kívül voltak még az ágyú isntrumentumai vagy requisitumai között vastag tűfélék, az úgynevezett „Raumnadel"-ek, melyek az ágyúcső porkamrájában elhelyezett puskaporos zacskóknak a gyujtólyukon keresztül való átszúrására esetleg a gyujtólyuk tisztítására, tágítására használtattak és ilyen Raumnadeleket használtunk még mi is az 1875-ös mintájú osztrák-magyar tábori ágyúknál.

Ilyen a XVII. századból eredő Raumnadelok képeit láthatjuk a Közlemények a Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának első évfolyama 1. számában,[479] amely képek a Magyar Nemzeti Múzeumban elhelyezett Delhaes-féle gyüjteményben levő pattantyús szerszámokról készültek.

A puskaporos zacskót felszúró tűk mellett találunk még a Delhaes-féle gyüjteményben egy hajlított, tompaélű kést is, mely az ágyú gyujtó lyukjának felső, öblös, serpenyőszerű mélyedésébe lerakódott, vagy odaégett lőpor égési termékeinek levakarására szolgált.[480]

Mindezen szerszámokat az erre a célra készült tokban tartották, s egy ilyen díszes kivitelű tok képe ugyancsak a Delhaes-féle gyüjteményben lévő eredeti után a fent idézett folyóiratban látható.[481]

[478] U. u.: VII. könyv, 7. rész.
[479] A 39., 41. lapokon, Gasparetz cikkének mellékleteként.
[480] Ld. u. o.: 40. l.
[481] U. o. 41. l.

Ezek a tokokban elhelyezett műszerek, szerszámok, eszközök — kivéve természetesen a töltő, tisztító, döröczkölő rudakat („instrumenta *oneratoria,* ut sunt clava, qua globus impellitur, sparis, saccis pulverum coriaceis et id genus", vagy: „Serpens... cum omnibus suis *oneratoriis* instrumentis") németül: Ladzeug, amelyeket rendszerint az ágyúcsőre kötöttek vagy erősítettek — valami láda- vagy dobozfélében lehettek elhelyezve, amint azt már fentebb említettük. Ezeket a ládákat pedig az ágyúböröckön („Protzen... qui vasis ad machinam pertinentibus onerari solent"),[482] vagy pedig külön kocsikon szállították. Ilyenféle ládát adtak pl. ahhoz az ágyúhoz, amelyet 1550-ben Sárkány Ambrus Bécsben Nádasdi Tamás számára rendelt meg („mindennemű szerszámot adtak hozzá, *mint ládát,* mind egyebet"). Ilyen ágyúhoz való ládát találunk 1557-ben Sáros várában, amely ládában nemcsak az ágyúhoz való por és golyók, hanem *„alia istrumenta* ad machinas necessaria" is el voltak helyezve.[483] Itt az alia instrumenta alatt csak az irányzó műszereket lehet érteni. 1600 körül Sümegen volt egy nagy réztarack „vassas kerekeivel, *ládáiával,* porteöteöével és minden zerszámával."[484]

Természetesen ezenkívül mindenütt vannak ládák, ladulák, hordók, átalagok, vedrek, tonnák, tunellák, edények, stb. (vasa, vascula, rotunda, vascula negel vocata, lagena, lagenula, cista, capsa, ladula, truhen, tong stb.), melyek *csak* puskapor vagy golyók tartására és szállítására szolgáltak, s amelyekről később még lesz szó.

A lafettás és kerekes vagy csak lafettás tábori vagy várágyúkat természetesen gyakran vontatni, **szállítani** is kellett. E szállítás a kerekes ágyúknál nem képezett nagyobb problémát, mert hiszen csak a megfelelő igát kellett eléjük fogni s ha az út egyébként jó volt, az ágyú továbbítása különösebb nehézségekbe nem ütközött. Már körülményesebb volt a nehéz várágyúk, mozsarak, quartaunok, faltörők stb., szóval öreg ágyúk szállítása. Ezeket rendszerint előbb ki kellett stabil lafettájukból, ágyukból emelni, s azután a csövet is, meg a lafettát is külön-külön kocsikra rakták és így továbbították. Ilyen öreg ágyúknak ágyazatukból való kiemelésére vagy ide való visszatételére szolgáltak a különböző *csigák,* amelyek fából, vasból, vasalt fából, végül rézből készültek. A latin források a csigát „trochleá"-nak, „attrectoriá"-nak, „circuli"-nak nevezik s mindig hozzáfűzik hogy itt ágyúemelésre szolgáló csigát, „trochlea

[482] Orsz. Levéltár: U. et C. 75/43.
[483] Történelmi Tár: 1910. évf. 384. l. — Kriegsarchiv. Bécs, 1557., fasc. 4. p. ad 4.
[484] Orsz. Levéltár: U. et C. 76/17.

pro levandis bombardis" kell érteni. („Trocleae ferrae unacum instrumentis, quibus bombardae elevantur" vagy: „Instrumentum sublevatorium ferratum pro elevandis et deponendis bombardis necessarium" vagy: „Attrectoria instrumenta cuprea ad motionem bombardarum"). A magyar források is kiemelik, hogy: „Örög ágiukat *emelni* való czigá"-ról, „ágyúhoz való *emelő* csigá"-ról van szó. Ilyen csigákkal, továbbá kecskelábakkal (caper vagy capra), kötelek és láncok segítségével emelgették az ágyúcsöveket. Ilyen kecskelábas ágyúcsőemelő csigasor volt pl. 1550-ben Murány várában, melyet a latinnyelvű forrás így ír le :„Est praeterca instrumentum quoddam, quo dictae bombardae vel aliae quaevis *ex truncis,* quibus sint insertae super currum elevantur et ex curru vicissim in truncos vel quo opus est deponuntur, (vocaturque *capra seu caper)* estque necessario ferro munitum, intra quod continentur et sunt circuli fusi cum suo apparatu".[485] 1649-ben Tokaj várában ágyú alá való kecskelábakat vagy emelőrudakat, vasból valókat 14 darabot találunk, ezek azonban nem azonosak a murányi várban lévő és előbb említett capra-val vagy caper-rel, mert ezek olyasféle emelőrudak, amelyeket a német források Legeisen-nek („ferrea pertica, quae subponitur bombardis vulgo Legeisen", vagy „pertica ferrea vulgo Legeisen") neveznek.[486]

Azonban nemcsak ágyúemelő, hanem ágyú *vonó* vagy vontató csigák is voltak, így pl. 1639-ben Sempte várában volt három darab ágyúvonó „bomlot vas csiga". Természetesen a csigákhoz megfelelő kötélzet és láncok is kellettek és ugyancsak Sempte várában 1639-ben volt pl. egy százöles ágyúcsigához való kötél, 1670-ben pedig Ecsed várában volt egy ágyúcsigákhoz való tekerő vasrúd.[487] A csigák segítségével való ágyúcső emelésnél a kötelek vagy láncok összekapcsolására szolgáltak vasból való kapcsok, amelyeket németül: „Hebhakken"-nek neveznek a források. („Hami ferrei levatorii vulgo hebhakken.")[488]

Az ágyúcsövek emelgetése azonban nemcsak csigák, hanem, amint láttuk, kecskelábak, emelőrudak, emelőtőkék, emelő fabakok és *emelőgépek* segítségével is történt. Az emelőrudakról (Legeisen) már volt szó s ilyenek nemcsak Murány

[485] Orsz. Levéltár: U. et C. 76/1; 78/22; 87/7; Lymbus II. sor., 15/b; III. sor. XVI. század, 8. csomó; N. R. A. 846/23; U. et C. 75/43; Tört. Tár: 1884. évf. 157. l.; budapesti egyetemi könyvtár: Litt. Orig. 409. szám.

[486] Orsz. Levéltár: Lymbus III. sor. XVI. sz. 8. csomó. 1558. II/9. — Ludovica Acad. Közlönye: 1888. évf. 620. l.

[487] Orsz. Levéltár: U. et C. 85/7. — N. R. A. 846/25.

[488] U. o.: Lymbus III. sor. XVI. század, 8. csomó.

várában, de máshol is, így pl. 1557-ben a sárosi várban is voltak. Ezekkel az emelőrudakkal nemcsak az ágyúcsövet emelték ki lafettájából, hanem ilyenekkel támasztották alá és egyensúlyozták az ágyút szállítás közben, nehogy a hepehupás, süppedékes talajon az ágyú megsüllyedjen. (1557-ben a sárosi várban voltak ilyen: „Clavi magni ad vehendas machinas 9" és „Clavus unus magnus cum loto capite, quo utuntur in vehendis machinis, *ne in terram in locis decliniori-bus mergantur.*")[489] Ami az ágyúemelő *tőkét* illeti, ilyen volt pl. 1649-ben a tokaji várban.[490]

Az ágyúnak azonban nemcsak a csövét, vagy lafettáját, hanem esetleg az egész ágyút kerekestől és mindenestől fel kellett emelni, s erre a célra szolgáltak az ágyúemelő *hébér*-ek vagy *hévér*-ek, instrumentum sublevatorium-ok, amelyeket a német források heber-nek, továbbá hebzeug-nek és hebwindennek is neveztek. 1558-ban Murány várában volt pl. egy régi, rossz ilyen vas emelőgép: „Ferreum vetus sublevatorium et destructum vulgo *hebwinden*". 1639-ben Sempte várában volt egy „ágiu emeleő-hébér", 1670-ben az ecsedi várban találunk egy „ágyúhoz való hévér"-t s ebből volt egy pár 1704-ben a munkácsi várban is.[491]

Az emelőszerszámok mellett előfordul, hogy a nagy ágyúkat, valószínűleg lejtős helyeken, erre a célra készült *csúsztató*val lecsúsztatják. A csúsztató készséget a német források *Schleiffé*-nek nevezik. Ilyen keréknélküli csúsztató vehikulum, mellyel nagy ágyúkat csúsztattak, volt pl. 1558-ban a murányi várban. („Vehiculum sine rotis, quo bombarde magne trahunctur, vulgo ein Schleiffe.")[492] Végül az ágyúvontatáshoz kellettek még *horog-*, vagy *horgas-vasak,* s ilyeneket találunk pl. 1639-ben Sempte várában és 1704-ben Munkácson. („Horog vas, ágiukat vonni való, No. 6.")[492/a]

A vontató- és emelőszerszámok tartozéka és kiegészítője volt az ágyú szállításához, mozgatásához való sok *kötél* és *lánc.* Ezeket a források magyarul, körülírással: álgiu vonni való kötelek"-nek, vagy „ágyú vonni való nagy, öreg, hosszú temérdek kötelek"-nek, vagy „öreg kötél, középszerű ágyú és tarack vonni való" néven nevezik. Ugyanígy az ágyúvontatáshoz való láncokat magyarul: „álgiu vonni való eöregh vas

[489] Kriegsarchiv, Bécs, Feldacten 1557. fasc. 4. p. ad 4.
[490] Ludovica Acad. Közlönye, 1888. évf. 620—1. ll.
[491] Orsz. Levéltár: U. et C. 85/7; Lymbus III. sorozat, XVI. század, 8. csomó, 1558. II. 9.; N. R. A. 846/23. — Történelmi Tár: 1884. évf. 153. l.
[492] Orsz. Levéltár: Lymbus III. sor., XVI. század, 8. csomó, 1558. II. 9.
[492/a] Orsz. Levéltár: U. et C. 85/7.

lánczok"-nak, vagy „álgyu vontató láncz"-nak, latinul „funes attractorii magni ad bombardas", vagy „funis cum suis attinentiis, quibus machinae bellicae levantur et trahuntur", vagy pedig — és ebből a körülírásból azt is megtudjuk, hogy az ágyú vontatásához, főleg rossz utak, vagy nehéz terepviszonyok esetén gyakran a föld népét hajtották ki — „funes, *quibus multitudo populi* vel equorum trahit machinas, si quando vel in luto contingat eas figere vel ad montem trahere". Az ágyúvontató láncot a latin források, éppúgy, mint a kötelet, szintén csak körülírva tudják meghatározni, mondván, hogy ezek „cathenae bombardariae", vagy „cathenae magnae, quibus maiores machinae ligantur, dum plures equi vehendis adjuguntur", vagy „cathena longior et spissior, qua mersis in luto machinis, succurritur". A német források „khetten"-ről, azután hosszú „Lensaln", azután rövidebb „Anhab saln" és „czugsaln"-ról beszélnek. („Funes *magni* ad bombardas necessarie vulgo Lensaln"; azután: „Funes *breviores* ad bombardas pertinentes, vulgo Anhabsaln"; és: „Funes tractorii vulgo Czugsaln.") A vontatóláncok mellett voltak kerékkötő láncok is, „catenae quibus rotae clauduntur vulgo Schber Ketten", amilyeneket pl. 1558-ban a murányi vár inventáriuma említ.[493]

Természetesen minden várban és minden arzenálban bőven kellett lenni kötélnek és láncnak, hiszen az ágyúnak még a vár falain belül való helyváltoztatásához is vontató- és emelőláncok és kötelek kellettek. Így pl. a munkácsi vár 1711. évi inventáriuma a „Protzketten" és „Paum Sail"-on kívül külön sorolja fel a „Sail-Werckh"-et.[494]

Végül az ágyúvontatáshoz, az igavonók befogásához hámok („kumet"-ek), farhámok, jármok, kisafák („Rete coriacea... ad collum equorum in vectura bombardarum antilia et postilia equorum, vulgo fam, farham"; azután „lignum ferratum, quo equi ad vehandam aliquam bombardam jungi solent"; „Kessefa ferrate ad portandas et vehendas bombardas necessarie"; „Juga equina vulgo halstregel" volt Murány várában 1558-ban 80 darab; „Forsthangen, quibus equi in trahendis bombardis iunguntur in utroque fine ferrati"; „Pschlogene vorborgh, quibus singulis duo equi iunguntur, sive in curru, sive in trahendis bombardis") is szükségesek

[493] Bécs, Staatsarchiv. Ungarn, Allg. Act. 25. csomó, 1534. X. 28.; Kriegsarchiv, Feldacten 1557. f. 4. p. ad 4.; 1558. f. 1. p. ad 2. — Lymbus II. sor. 15/b csomó; III. sor. XVI. sz. 8. csomó; Orsz. Levéltár: U. et C. 14/39; 28/61; 76/1; 85/7; 106/4; N. R. A. 846/23; Történelmi Tár: 1884. évf. 153; 165. ll.; Hadtört. Közlemények: 1890. évf. 587. l.; 1916. évf. 452. l.

[494] Archaeologiai Közlemények, 1878. évf. 85. l.

voltak. „Ágyú vontatni való kissefá"-t vagy „ágyú vonni való egyrakás kissefá"-t találunk pl. a XVI—XVII. századokban Murány, Sáros, Sempte, Tokaj, Csábrág stb. várakban.[495]

A mindenféle vontató-, emelőszerszámokkal, kötelekkel, láncokkal stb. felszerelt ágyú továbbításához állati vagy emberi erő, iga is szükséges volt s ezt, — amint tüzérségünk középkori történelméből tudjuk, nálunk Magyarországon a tüzérségi anyaggal együtt rendszerint a *városok* adták a királynak, vagy hadvezéreinek. Ez természetesen lassan kialakult szokás volt, amely gyakorlat átnyúlt az új korba is, s nálunk Magyarországon 1526 után is eme régi szokás és gyakorlat alapján a városok kénytelenek a tüzérségi anyag szállításához lovat adni. Ebből a célból a magyar királyok ekkor éppúgy, mint az előző korszakban, körleveleket intéznek a városokhoz, amint pl. 1527 május 13-án János király Budáról Bártfa városához is, meg Eperjeshez is teljesen azonos tartalmú parancsot intéz, írván nekik, hogy miután hadba szállani készül, mind a két város egyenként „pro vehendis et ducendis ingeniis, tormentisque nostris bellicis, sex equos bonos et aptos, simulcum vectoribus et omnibus attinentiis, rebusque ad id necessariis bono modo ordinare et ad dominicam Rogationum proxime venturam (azaz május 26-ikára) absque ulla recusatione et subterfugio ad nos mittere debeatis et teneamini". Azaz mindegyik várostól (és valószínűleg nemcsak ettől a kettőtől, hanem a többiektől is hasonlóképen) a királyi ágyúk vontatásához hat-hat jó lovat, ezenfelül kocsisokat, azaz hajtótüzéreket és megfelelő felszerelést, nyilvánvalóan istrángot, lószerszámot stb. kér János király, hozzátéve mindezekhez, hogy a lovak és kocsisok számára háromhavi ellátásról is gondoskodjanak, tehát még ez is a városokat terhelte.[496]

Úgy látszik, hogy a városok, vagy legalább is Eperjes városa a kívánt lovakat, kocsisokat, felszerelést tényleg el is küldte a királynak, mert 1527 augusztus 8-án János király Budáról levelet intéz Eperjes város tanácsához, melyben elismeri, hogy az a három hónap, amelyre az ágyúvontató lovakat („equos iugales pro vehendis bombardis") ideadták, már letelt ugyan, azonban a lovakat mégsem küldheti vissza, mert most is szüksége van reájuk, s éppen ezért kéri a várost, hogy

[495] Orsz. Levéltár: U. et C. 23/7; 85/7; — Bécs. Kriegsarchiv. Feldacten, 1557. f. 4. p. ad 4.; — Orsz. Levéltár: Lymbus II. sor. 15/b csomó, 1853 júl. 1.; N. R. A. 502/17; Történelmi Tár. 1884. évf. 156. l.; Ludov. Acad. Közlönye 1888. évf. 622. l.

[496] Eperjes város levéltára: 1257. szám; Bártfa város levéltára: 1527 május.

küldjön a lovak számára még kéthavi élelmet, nehogy éhen pusztuljanak.[497]

Azonban nemcsak királyaink, hanem főleg ezeknek hadvezérei (hiszen a Habsburg-királyok alig jártak Magyarországon), szintén állandóan igénybeveszik a magyarországi városokat (különösen a felsőmagyarországiakat) ágyúk és tüzérségi anyag továbbítása tárgyában. Így pl. Kaczianer János, Serédy Gáspár, Vells Lénárd, Salm, Castaldo, Schwendi Lázár stb. állandóan a magyarországi városoktól követelnek a tüzérség részére igát.[498] I. Ferdinánd óta a Habsburg-házi királyok nem közvetlenül rendelkeznek a városokkal, hanem rendszerint a magyar királyi udvari kamarán keresztül intézik, illetve intéztetik az ágyúk s a tüzérségi anyag szállítását.[499] Azonban nemcsak a magyarországi városok, hanem pl. a vármegyék vagy magánosok is kapnak az ágyúk és a tüzérségi anyag továbbítására parancsot. Így pl. 1527 június 23-án János király Budáról parancsot küld Jakab bakonybéli apáthoz, melyben javadalma elvesztésének terhe mellett („sub amissione beneficii tui") meghagyja neki, hogy „ad trahenda ingenia" adjon négy jó igáslovat. 1549-ben pl. Sáros vármegye volt köteles a három várossal (t. i. Eperjes, Bártfa és Kisszeben városokkal) négy ágyút Iglóig elszállítani, ahonnan viszont már a szepesieknek kellett Murányig továbbítani. 1556-ban I. Ferdinánd király parancsot intéz valamelyik Bánffyhoz, melyben felszólítja, hogy egy bizonyos ágyú továbbításához jobbágyait lovakkal és igavonó marhákkal azonnal rendelje ki és mozgósítsa, amint erre nézve a nádortól parancsot kap.[500] 1560-ban ugyancsak I. Ferdinánd király a gyulai vár tüzérséggel való bővebb felszereléséhez, ide ágyúkat és tüzérségi anyagot óhajtván küldeni, ezt úgy gondolja továbbítani, hogy egyik vármegye a másik vármegyéig („de uno comitatu ad alium usque comitatum") szállítja a kérdéses anyagot, s ebben az értelemben intéz meghagyást Bornemissza Pálhoz, a nyitrai püspökség kormányzójához. 1563-ban pl. a szamosújvári decuriónak kell egy ágyút Moldvába szálítani.[501]

[497] Eperjes város levéltára: 1527. VIII. 8.

[498] Eperjes város levéltára: 1529. IV. 5.; 1530. IX. 5.; 1535. IV. 6.; 1535. V. 1.; Szeben város levéltára: 1553. No. 648.; — Török-magyarkori állami okmánytár I. k. 6—7. l. stb.

[499] Orsz. Levéltár: Benignae resolutions regiae: IV. kötet, 46, 81, 160, 125; V. kötet 21, 83. stb. ll.

[500] Győri történelmi és régészeti füzetek, II. évf. 285. l. — Századok, 1871. évf. 14—15. l. — Orsz. Levéltár: Kisebb családi levéltárak: Bánffy-család levéltára.

[501] Orsz. Levéltár: Conc. Exped. 1560. No. 583. — Besztercze város levéltára: 1563 november 15.

A magyarországi városoknak hadi, de főleg tüzérségi anyagszállítással való megterhelése tehát még a középkorba visszanyúló szokáson alapult és szokásjog, hosszas állandó és egyforma gyakorlat alapján rendelkeznek e tekintetben a magyarországi városokkal az újkor kezdetén is, míg végre 1563-ban a szokáson alapuló jogból, illetve kötelességből, törvény -- jog és kötelesség lett, mert az 1563. évi XIV. törvénycikk, mely az ágyúk szállításáról is intézkedik, 3. §-ában a következőket mondja: „Minthogy pedig az ágyúknak és hadiszereknek akár a béke, akár a háború idején való szállítása *régi szokás alapján kiváltképen a* (szabad) *királyi városokat illeti;* az ország karai és rendei úgy látják, hogy ez *most is* a városok kötelességében álljon." Ezzel a törvénycikkel tehát a városok ágyúszállítási kötelessége törvény alapján kikövetelhető szolgáltatás lett, azonban a törvény 4. §-a úgy látszik eme kötelesség némi enyhítésének célzatával és bizonyos visszaélések megakadályozására, a királyra bízza annak pontos megállapítását, hogy a városok mindegyike mennyi szekeret és lovat tartozzék adni. Figyelemmel van továbbá az idézett törvény 5. §-a arra is, hogy jelenleg (t. i. a törvény keltekor, 1563-ban) Magyarország nagy része török megszállás alatt lévén, „ezek a városok[502] most csekély számúak és erre a teherre láthatólag magukban elégtelenek", amivel itt a törvény voltaképen a városok terhének újabb enyhítéséhez ad fogantyút és a 3. §-ban tett imperatív kijelentést valósággal csak *elvi* jelentőségűvé igyekszik csökkenteni. A törvényhozók őfelsége intésére, a munkamegosztás szempontjából gondoltak a vármegyék munka- és igaerejére is, és kimondották, hogy ha a szükség úgy kívánja, a jobbágyság szekereivel és igás barmaival tüzérségi anyagszállításra szintén kirendelhető, de csak „tisztességes és megfelelő bérért", azonban a jobbágyok segítsége a rendek felfogása szerint merőben hiábavalónak és haszontalannak látszik, mivel ezeknek vasas szekereik nincsenek, csak fakószekereik és lovaik is gyengék, úgyhogy ezekre a tüzérségi anyag szállítását nyugodt lélekkel reábízni nem lehet.

Az 1563. évi XIV. törvénycikkre hivatkozik az 1566. évi XIX. törvénycikk, amely általánosságban fenntartja az 1563. évi törvényben foglalt rendelkezéseket.

Az ágyúszállítás kérdésével az 1569. évi XXVI. törvénycikk újra foglalkozik s most már a rendek újra és minden enyhítés nélkül elhatározzák ugyan — azonban mégis mintegy elvi deklarációként —, hogy az ágyúk szállítását az ország régi (hatéves) végzéseihez képest Magyarország szabad (és

[502] T. i. a szabad és királyiak.

királyi) városai vegyék magukra. Ez a törvény sem imperative, hanem csak desiderative és minden szankció nélkül kívánja a városoktól az ágyúk és hadianyag szállítását, s csak az 1595. évi L. törvénycikk mondja ki imperative, hogy az ágyúk és egyéb hadianyag szállítása az ország régi törvényeinek rendelkezéseihez képest az ország szabad városainak kötelessége. Ha pedig ezeknek valami okból ehhez elég erejük nem lenne, akkor az ország többi lakosai a maguk igavonó barmaikkal illő bér ellenében („pro competenti mercede") segíteni tartoznak.

A XVI. század sok várháborúja és egyéb harca az ország lakosait és a városokat is anyagilag alaposan kimeríthette, ami az 1599. évi XXVII. törvénycikk szövegéből is kiderül. Ez a törvénycikk ugyanis megint csak úgy elvi kijelentésképen kimondja, hogy az ágyúk szállítása az ország szokásai, joga és törvényei szerint a szabad királyi városok kötelessége ugyan, de azonnal hozzáteszi a törvény, hogy ezt a kötelességet, amennyire erejük és tehetségük engedi, teljesítsék is. Így tehát a törvény a városok megítélésére bízza, hogy vajjon ágyúszállítási kötelmüket teljesítsék-e, vagy sem? Így azután ez a kötelesség tulajdonképen ki nem kényszeríthető pium desideriummá devalválódott. Úgy látszik azonban, hogy a XVI. század végén nálunk a hosszas háborúskodások folytán igavonókban tényleg bizonyos hiány állott be, mert az ország rendei eme törvényben, hivatkozva az iga esetleges kevés voltára, felkérik őfelségét, hogy az ő *szomszédos országaiból*, ahol több és erősebb lovak vannak (s amely országokat a háborús nyomorúság megkímélte), rendelje el az igavonókban esetleg beálló hiány pótlását, ami néhányszor tényleg meg is történt.

Az 1599. évi XXVII. törvénycikk rendelkezéseit röviden megismétli az 1600. évi XIV. törvénycikk, és az 1604. évi X. törvénycikk már erősen hangsúlyozza az igavonókban való nagy hiányt, ami a XI. törvénycikk szövegéből kiérezhetőleg beállott azáltal is, hogy a felsőmagyarországi városoknak ágyúfuvarozásra adott barmait elhajtották Erdélybe (Basta), azután meg a kapitányok és tüzérmesterek az igát saját hasznukra fordították és a hadjáratok után tulajdonosaiknak vissza nem adták.

Nem volt elég, hogy a magyarországi városokat a sok tüzérségi anyagszállítás és ezzel kapcsolatos visszaélések folytán rengeteg kár érte, az 1609. évi XV. törvénycikk még újabb terhet ró rájuk, t. i. azon a címen, hogy az ágyúk szállítása az ország törvényei szerint úgyis a szabad királyi városok kötelessége, kimondják az ország rendei, hogy a szabad királyi városok kötelessége lesz ezután az ország végházaiban lévő

elromlott ágyúknak alkalmas helyre (valami javító- vagy öntőműhelybe) való elszállítása is. Ezt a rendelkezést fenntartja és megismétli az 1655. évi XVI. törvénycikk.

A XVII. század sem az, amelyet a békés nyugalom századának lehet nevezni. Erdély felől állandóan támadástól kellett tartani, s a török sem maradt nyugton. Így tehát városaink ágyúszállítás dolgában gyakran lettek igénybe véve. A városok únták már ezt a súlyos terhet, s igyekeztek ez alól mindenképen szabadulni. Kieszelték tehát ennek a módját is olyanformán, hogy vagy a kamarával, vagy a főkapitányokkal egyezséget kötöttek, s valami pénzzel váltották meg eme terhet. Így történt ez pl. 1660-ban, amidőn Kassa és Eperjes 600—600, Lőcse 400, Késmárk pedig 100 frttal; vagy 1679-ben, amidőn Kassa, Eperjes, Lőcse és Bártfa 1000—1000, Késmárk pedig 500 frttal váltja meg a szepesi kamaránál a „vectura artellaricá"-t. Ez ellen, mint visszaélés ellen, intézkedik az 1681. évi XLIII. törvénycikk, amely azért, mivel úgy látszik, hogy a szabad királyi városok az ágyúfuvarozás terhe alól részint a magyar királyi udvari kamarával, részint a főkapitányokkal a törvények ellenére kötött egyezségek útján akartak kibújni, kimondja, hogy az ágyúk szállítása a városok kötelessége s egyúttal tiltakozik mindenféle visszaélés ellen.

Összegezve már most az eddigieket, meg lehet állapítanunk, hogy az újkorban, a XVI. század második felében, a magyar törvények egész sorozata erősíti meg és rögzíti azt a régi gyakorlatot, hogy az ágyúk és tüzérségi anyag szállítása a magyarországi szabad királyi városok kötelessége, s ezek ezt a kötelességet, ha nem is éppen szívesen, de mindig és mindenütt hűen teljesítették.

Így állott az ágyúszállítás ügye a szűkebb értelemben vett Magyarországon, más volt azonban e tekintetben a helyzet Erdélyben.

1526 után Erdély elkezdi lassanként a maga saját külön politikai életét élni, s ez a szeparáció hadi tekintetben is éreztette hatását. Az ágyúszállítás dolgában kezdetben a helyzet itt is az, hogy a városok, különösképen pedig az iparos szász városok adták, ugyancsak régi szokás erejénél fogva az ágyúkat és a tüzérségi anyagot a fejedelmeknek és hadvezéreknek, mint ahogy „iuxta antiquam consvetudinem" ezt pl. az 1554 június 10-én tartott medgyesi, az 1556 április 26—27-én tartott kolozsvári, az 1558 június 5-én tartott fejérvári, az 1564 január 21-én tartott segesvári országgyűlések ki is mondták.[503] Az 1556 június elején, az újvári táborban hozott határ-

[503] Erdélyi országgyűl. emlékek. I. k. 525., 575., II. k. 96., 233. ll.

rozatok értelmében minden egyes szász városnak a táborba egy teljesen felszerelt falkot kellett magával hozni s ugyancsak a szászoknak kellett gondoskodni arról, hogy a királynak (János Zsigmond) Szebenben lévő ágyúi s tüzérségi anyaga Újvár alá szállíttassék.[504] Úgy látszik azonban, hogy kezdetben nemcsak a tüzérségi anyagot, hanem a fogatolást is az erdélyi szász városok adták, míg csak az erdélyi rendek reá nem jöttek arra, hogy Erdélyben a haditerhekből voltaképen mindenki kiveszi a maga részét, csak éppen a szász papság nem, mire az 1558 szeptember végén és október elején tartott gyulafejérvári országgyűlés kimondta, hogy illik immár, hogy valamit a haditerhekből a szász papok is viseljenek, ennélfogva a jövőben a szász parochusok kötelessége lészen az ágyúk, puskapor, golyók és más tüzérségi anyagnak saját költségükön való szállítása, lovak és kocsik szolgáltatása, kocsisok, azaz hajtótüzérek kiállítása.[505]

Ezt a rendelkezést az 1566. márciusában tartott tordai országgyűlés 2. pontja átveszi és megismétli, mondván: „Miért hogy pedig az hadakozás dolgában is mindeneknek jó szertartással kell lenni, az álgyúk, tharaczkok, por, golyóbis és egyéb szerszámok hordozásában végeztetett, hogy előbbi articulusok végezése szerint az *szász plébánosok* hordoztassák jó lovakon, kik közül, ha valamely plébános ezt meg nem szerezné, az mit reá vetnek, plébánossága vesszen el érte."[506]

A tordai országgyűlésnek ez a rendelkezése már egészen komoly és nemcsak elvi jelentőségű s akadémikus értékű intézkedés, mert hiszen a rendelkezésnek szankciója is van, ugyanis az ágyúszállítás kötelességét hanyagul, vagy nem teljesítő szász parochus plébániáját, javadalmát vesztheti el.

Természetesen az erdélyi fejedelmek a gyulafehérvári és tordai országgyűlések vonatkozó határozatait siettek a gyakorlati életbe átvinni s pl. 1564-ben Nagyszeben város tanácsa tudatja Beszterce város tanácsával, hogy a király (t. i. János Zsigmond) ágyúknak Kolozsvárra való továbbítása céljából 366 lovat és 42 szekeret követel. Valószínű, hogy mindezeket már nem az erdélyi szász városok, hanem a szász papság állította ki, dacára annak, hogy a városok leveleznek fölötte. 1565-ben Daum Gergely besztercei bíró ir Kolozsvárról Beszterce város (tehát saját városa) tanácsának, melyben tudatja az örömhírt, hogy a király nevében a kancellár a szászoktól 300 mázsa puskaport és ágyúk szállítására 600 lovat követel. A lovak kiállítása ellen a városoknak semmi kifogásuk nem

[504] Erd. országgyűlési emlékek, I. k. 581—2. ll.
[505] U. o.: II. k. 104. l.
[506] U. o. II. k. 300 l.

volt, de már a puskapor megadása ellen a szász városoknak Kolozsváron lévő képviselői testületileg tiltakoztak s óvást emeltek azon a címen, hogy az országban salétromhiány van és így lehetetlen ennyi puskaport előteremteni. Abból, hogy a városok a 600 ló kiállításáról hallgatnak s azt nem nehezményezik, arra kell következtetnünk, hogy mivel ezeket úgyis a szász plébánosoknak kellett kiállítani, ez a probléma a városokat nem érdekelte. 1566-ban, egy hónapra a tordai országgyűlés határozatainak meghozatala után (április 19), János Zsigmond erdélyi fejedelem, hivatkozva éppen ezekre az artikulusokra, Gyulafehérváron kelt parancsában 100 kocsit és 598 lovat, kocsisokat, istrángot, lószerszámot s egyéb felszerelést követel a szász papságtól.[507]

Úgy látszik, hogy a szász parochusok eme, a tordai országgyűlésen hozott s reájuk nézve igen terhes határozat ellen tiltakozni próbáltak, de — amint az 1566 május 28-án kelt fejedelmi propozíciókból is kitűnik — teljesen hiába,[508] és a fejedelem tekintet nélkül a szász papok eme ellenmozgalmára, zavartalanul folytatja a vonatkozó tordai törvénycikk gyakorlati alkalmazását, s 1567 március 4-én kelt parancsában, hivatkozva egyenesen arra, hogy „onus vehendarum bombardarum et tormentorum *iuxta publicos articulos* dominorum regnicolarum vobis incumbat", 240 erős és ágyúvontatásra alkalmas lovat, tíz kocsit és kocsisokat követel a szász papságtól, azzal a mérsékléssel mégis, hogy kocsisokat a szebeni királybíró útján a szász nép közül rendeltetett ki.[509] Ugyanezen esztendő december 9-én Gyulafehérváron kelt parancsában János Zsigmond „sub poena in articulis comitiorum superinde expressa" a szász papságtól újra tüzérségi anyag továbbítására alkalmas igát követel.[510]

A törvények rendelkezésének ilyen következetes alkalmazásától a későbbi erdélyi fejedelmek sem tértek el, mert pl. Báthori Zsigmond 1597 április 4-én Gyulafehérváron, vagy Báthori András 1599 május 3-án, azután 1600 április 14-én ugyanott kelt okleveleikben parancsot intéznek a szebeni káptalanhoz, melyben ágyúk és tüzérségi anyag továbbításához szükséges lovakat, kocsikat, kocsisokat követelnek a szász papságtól. De nemcsak az erdélyi fejedelmek, hanem például Rudolf hadvezére, Basta is ragaszkodik ehhez a gyakorlathoz, s 1603 április 2-án Beszterce városához intézett parancsában

[507] U. o.: II. k. 303. l.; Beszterce város levéltára, 1564. IX. 6. és 1565. VI. 30.
[508] Erd. országgyűlési emlékek, II. k. 308., 313. ll.
[509] U. o.: II. k. 329—330. l.
[510] Nagyszeben, Capitelsarchiv, No. 155.

hivatkozik is a régi szokásra, mondván: „Megparancsoltuk az kegyelmetek districtusabeli szász papoknak, hogy *az régi mód és szokás*[511] *szerint* ad vecturam tormentorum adjanak lovakat" s ugyanerre a szokásra apellál a szebeni és medgyesi káptalanokhoz intézett hasonló tartalmú parancsaiban is. („Quem admodum antea secundum *ritum et receptam consvetudinem* pastores ecclasiarum saxonicalium currus et equos tempore cuiusque expeditionis ad vehenda tormenta administrare teneb antur..." stb.) — 1604 augusztus 12-én a császárt, a szepesi és a magyar királyi udvari kamarák Kolozsváron lévő biztosai („Aulicae, Scepusiensis et Hungaricae camerarum consiliarii et in Transylvaniam comissarii") meghagyást intéznek a szász káptalanok lelki pásztoraihoz, melyben elmondják előbb, hogy a háborúban nagy ágyúk bősége és használata nélkül ma már boldogulni nem lehet, ennélfogva ilyeneknek Gyulafehérvárra való sürgős szállításához még 48 lóra vagy ökörre és hat kocsira van szükségük, melyet e hó 18-ikára állítsanak ki.[512]

Később az ágyúszállítás dolgában valamelyest változhatott a helyzet, mert pl. 1620 szeptember 15-én Iktári Bethlen István, a király belső tanácsosa, stb. a szász székeknek a következőket írja: „Ennek eleőtte is megh parancsolt vala eő felsége nevével kegyelmeteknek, hogi in tempore necessitatis, mikor az záz papoknak ad vecturam tormentorum et machinarum bellicarum lovat, szekerett kelletyk administrálniok *fizetésekért*, kegyelmetek zekér vezeteőketh, koczisokat és fel laytárokath rendelve az lovak és szekerek mellé, azért ez jeövő pénteken, Isten segitsége velwnk lévén, minden hadi apparatussal táborban kelletik zallanunk és *az papoknak is* leövő zerzámok hordozására lovakat, szekereth kelletik be kwldeniek". Inti tehát őket, hogy ezen levelet látván, magukat ne vonogassák, hanem a parancs szerint cselekedjenek. Ennek a parancsnak a szövegezéséből azt lehet kiérezni, hogy a tordai törvénycikk s annak különösen szankcionális része feledésbe merült s ekkor már a szász papoknak a tüzérség fogatolása fejében valami ellenszolgáltatást, fizetést adtak.[513]

A szász papoknak ez az ágyúszállítási kötelessége úgy látszik csak Erdély területére vonatkozott, ugyanis pl. Bethlen Gábor hadjárataiban Erdélyen kívül „szerződött", azaz pénzért felfogadott szekeresekkel s lovakkal operál az ágyúk továbbí-

[511] Úgy látszik Basta csak a szokást ismerte, a törvényeket azonban nem.

[512] Nagyszeben: Capitelsarchiv. No. 194. és 199. Nagyszeben város levéltára: 1604 nov. 47. — Történelmi Tár: 1878. évf. 909. l. — *Veres:* Basta levelei, II. k. 198., 199., 211. ll.

[513] Nagyszeben, Brukentahl kvtár, Zimmermann-gyüjtemény: 82. szám.

tásánál, amely szekereseket s lovakat 1620-ban úgy látszik Kassa városa fogadta fel. 1623-ban Kassán Bethlen valamiféle gyűlésen ágyúvontatásra 300 ökröt követelt, nyilvánvaló tehát, hogy Erdély területén kívül a szász lelkipásztorok ágyúk és tüzérségi anyag vontatásához igát adni nem tartoztak. Később magában Erdélyben is előfordul, hogy ágyúszállításhoz pl. a Beszterce-székből rendelnek ki vonómarhákat s nem a szász papoktól.[514]

A szűkebb értelemben vett Magyarországon megmaradt az ágyúk továbbítása dolgában a régi szokás és gyakorlat, t. i. hogy a magyarországi városok kötelesek az ágyúkat szállítani, amint hogy pl. 1644-ben III. Ferdinánd király Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Modor, Szakolca városoktól, továbbá Bazin és Szentgyörgy mezővárosoktól 100 lovat követel „pro vectura tormentorum". 1651-ben III. Ferdinánd király a felsőmagyarországi megyékkel szállíttat Komáromból Fülek, Szendrő és Putnok várakba tüzérségi anyagot. 1602-től 1686-ig a szepesi kamara Lőcse városát folyton igénybe veszi ágyúvontató iga dolgában. Később, Thököly Imre idejében szintén a városokból és falvakból hajtják fel a tüzérségi „vonómarhát" s 1683-ban pl. maga Thököly hagyja meg Szirmaynak, hogy: „A merre a tüzérséggel elmegyen, mindenütt requirálja a nemes vármegyéket vonó marha miatt". Így tehát voltaképen a vármegyék, értve ez alatt a jobbágyságot is, tartoztak tüzérségi igát kiállítani, mint ahogy pl. 1688-ban a bécsi haditanács a Veszprémből Győrbe és Székesfejérvárra való ágyúszállításhoz a szomszédos vármegyéktől követeli az igát. II. Rákóczi Ferenc szabadságharcában a tüzérséghez a „vonó marhá"-t szintén a föld népe és a városok adták.[515]

Dr. Iványi Béla.

[514] Történelmi Tár: 1908. évf. 86., 91. ll.; Erdélyi országgyűlési emlékek, VIII. k. 166. l. — 1684. „Görgénybül álgyúk szállítására Beszterceszékbül rendeltetett *vonó marhákat*... fordítanák Szamosújvárra." *Deák:* A bujdosók levéltára, 335. l.

[515] Magyar Nemzeti Múzeum: kézirattár, fol. lat. 2737; — Orsz. Levéltár: Conc. Exp. 1651. No. 455.; Lőcse város levéltára: I. oszt. IV. csomó, 85/a. szám. — Thököly Imre leveles könyve, II. k. 5., 14., 15. ll. — Orsz. Levéltár: Conc. Exp. 1688. No. 404.

BEM TÁBORNOK ÉS A BUKARESTI KÜLKÉPVISELETEK.

1849 március—júniusban.

— *Adatok a szabadságharc diplomáciai történetéhez.* —

Szabadságharcunk diplomáciai történetének adatait nemcsak egybegyüjteni, de rendszerbe foglalni sem könnyű dolog, mert az állam- és nemzetközi jogi fogalmaknak olyan zavarával állunk szemben, amelyhez fogható a korabeli mozgalmaknak talán egyikében sem volt észlelhető.

Mindjárt az államfő kérdése, kinek a nemzetközi jog szabályai szerint egy másik államfőhöz követküldési joga van, annyira problematikus, hogy arról hosszú vitát lehetne indítani; bármily eredményre jutnánk azonban, az európai kancelláriák egy értelemmel azt vallották, hogy Magyarország államfője nem lehet más, mint a magyar király, akinek osztrák császári minőségében mindenütt voltak elismert követei.

Kossuth viszont a követek illetékességét, illetőleg azok illetékességének monopóliumjogát vonakodott elismerni, mert már 1848 tavaszán kísérletet tett arra, hogy az európai fővárosokba külön, a bécsi udvartól és kormánytól nem ismert megbizottakat küldött, kiknek útján a magyar kormánynak az idegen kormányoktól való elismertetésére törekedett. Ez az elismertetés azonban még az államfő kérdésénél is bonyolultabb kérdés, mert bár a Batthyány-kormánynak külön elismertetésre szüksége nem volt és bár neki az osztrák császári kormány útján, mint azt a gyakorlat mutatta, az osztrák császári külképviselet szervei rendelkezésére állottak, mégis ugyanezen kormánynak egyes tagjai — Kossuth és Szemere — számtalan kísérletet tettek abban az irányban, hogy az idegen kancelláriák a magyar királyi kormánnyal az elfogadott külképviseletek megkerülésével titokban érintkezzenek. A bevett diplomáciai eljárás alapján ettől a különös érintkezéstől nemcsak a hatalmak, de a kisebb államok is idegenkedtek; ez az idegenkedés azután abszolut elzárkózáshoz vezetett akkor, midőn a Batthyány-kormány lemondása után egy közelebbről itthon sem könnyen meghatározható

kormány alakult, melyet nagyjában Honvédelmi Bizottmány néven ismerünk.

A Honvédelmi Bizottmány a király nevében vitte az ügyeket, külpolitikáját pedig Kossuth intézte, aki most már kifejezetten forradalmi alapon kereste a nemzetközi elismertetést. Míg a hatalmaknál erre nézve még kevesebb reményre talált, mint az előző kormány idejében, addig Szárdinia királyság hajlandó volt ez elismerést megadni azon az alapon és valószínűleg mindaddig, hogy és ameddig maga részéről az Osztrák császársággal háborúban vagy háború felé sodró feszült viszonyban volt. A követül kinevezett Monti Sándor ezredes azonban — akinél a katonai jelleg sokkal inkább latba esett, mint a követi minőség, mert küldetése inkább katonai, mint diplomáciai természetű volt, — magyar területre lépésekor már kormányának tiltó rendeletét is megkapta, úgy hogy a szárdiniai elismerésnek nemzetközi fontossága és hatása elmaradt.

Kossuth a Debrecenbe menekült kormány élén sehol sem állott kapcsolatban idegen kormányokkal és Monti ezredes küldetése sem egészen az ő kezdeményezésének volt köszönhető. Nyugat felé a Tisza, kelet felé a Kárpátok az egész világtól elzárták. Németország kormányának lassú elfordulása minden forradalmi mozgalomtól, Anglia és Franciaország kormányának változatlan idegenkedése, Szárdinia katonai veresége lehetetlenné tették azt, hogy az elismerést nyugat felől remélhesse. Ugyanakkor kelet felé az orosz csapatok jelenléte nemcsak Törökországra, de az aldunai fejedelemségekre nézve is lehetetlenné tette azt, hogy a forradalmi kormányt elismerjék. A román forradalom vezetői, kik ezt megtették volna, száműzetésben voltak; a török kormány Kossuth reménykedései ellenére is határozottan és élesen a magyar függetlenségi mozgalom ellen fordult.

Ily körülmények között Bem tábornoknak az a sikere, melyet az 1849 elején Erdélybe tört orosz csapatok fölött aratott, a debreceni kormány szempontjából és az egész magyar küzdelemre nézve sorsdöntőnek mutatkozott. Kossuth maga is itt vette észre az orosz fegyverek felhőjében beállott első szakadást, és az első napsugarak áttörését arra használta fel, hogy a régóta óhajtott nemzetközi elismerést a forradalmi magyar kormány részére biztosítsa.

Valószínű, hogy ezek a tervek már akkor megérlelődtek, midőn Bem tábornoknak Nagyszeben és Brassó határvárosok ellen irányuló hadmozdulatai sikerrel kecsegtettek, mert amint Bem a határhoz ért, nyomban megtette a szükséges lépéseket arra nézve, hogy a Bukarestben székelő diplomáciai képviseletekkel az érintkezést felvegye. A terv sikerét

valószínűvé tette az, hogy a honvédek jöttének hírére a havasalföldi orosz csapatok is csomagoltak és távozásuk esetén a bukaresti diplomáciai kar szabadabban mozoghatott. Kis-Oláhországot már kiürítették; Lüders tábornok még Bukarestben volt, de sem a török császári biztost, Fuad effendit, sem pedig a török császári főparancsnokot, Omer pasát nem tudta rávenni, hogy őt erdélyi vállalatában támogassák. Az oroszok elvonulása tehát a belátható eshetőségek közé tartozott — Bem tábornok csapatainak megjelenésével együtt, mi az erdélyi hadjárat európai fontosságát kétségkívül nagymértékben megnövelte volna.

Bem tábornok e szerint — bukaresti megvilágításban — sokkal inkább rendelkezett a helyzet kulcsával, mint azt kézikönyveink sejtik, és a mint az a korabeli diplomácia előtt — kézikönyveinkkel ellentétben — valóban ismeretes volt.

Colquhoun G. Róbert bukaresti angol főkonzul, legalább a maga részéről, elérkezettnek hitte az időt arra, hogy Bem tábornok megjelenésével mint politikai lehetőséggel számoljon és az angolok reálpolitikai érzékével egy pillanatig sem habozott, hogy Bem terveinek megismerése végett a maga bizalmi emberét magyar területre küldje. A bécsi angol nagykövetség ugyanis Windischgraetz herceg főhadiszállásánál, a pétervári és konstantinápolyi angol követségek pedig Lüders tábornok és Fuad effendi bukaresti hivatalainál messzebbre nem jutottak és így a magyar kormány el nem ismerése körülbelül azt jelentette, hogy Budapest és Bukarest között egy ismeretlen erőtényező alakult. Ez az ismeretlen Magyarország a maga bizonytalan és félreismert kormányával azonban 1849 márciusban váratlanul visszaverte az egyesült orosz és osztrák csapatokat és a brit diplomácia egy de facto kormányt látott az ismeretlenség homályából kiemelkedni, amelyről értesülést szereznie hivatali kötelessége volt.

Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy Colquhoun titkárát, Grant Effinghamot már 1849 február elején Magyarországba küldötte, hogy az ottani helyzetről biztos meggyőződést szerezzen, miáltal egy igen érdekes diplomáciai ügy szálai kezdtek szövődni és szövődtek egészen addig, hogy Bem a bukaresti külképviseletekkel közvetlen kapcsolatba került.

Grant angol útlevéllel, az orosz csapatokkal együtt utazott Szebenbe, melyet röviddel azután Bem tábornok ostrom alá vett és elfoglalt, anélkül, hogy az angol konzulátus titkára visszatért volna. Mivel pedig Grant az osztrák és orosz csapatok elvonulása után is Szebenben maradt, ez egyben azt jelentette, hogy török területről a minden oldalról elszigetelt Magyarország területére került át, hol biztos értesüléseket szerezhetett Bemről, Kossuthról, a debreceni kormányról és

a magyarországi viszonyokról, mely értesülések saját kormányára nézve értékesek lehettek.

Ez volt az első eset, hogy angol diplomata 1848 május óta Magyarország területére lépett és a magyar kormánnyal kapcsolatba került.

Grant utasításait Colquhoun főkonzul 1849 febr. 3-dikán állította ki, de febr. 5-diki dátummal adta át a megbízottnak. E szerint Grantnak Erdélybe kellett utaznia és Nagyszebenben kellett tartózkodnia. Levelet vitt magával Puchner tábornok osztrák főhadparancsnokhoz, mely lehetővé fogja tenni részére, hogy Sir Stratford Canning konstantinápolyi és Ponsonby lord bécsi angol nagykövetekkel akadálytalanul levelezhessék. Bukarestbe hetenkét kétszer fog írni; a levelet a konzulátus hű albán szolgája, György, kit Grant magával vitt, viszi el a határig, ott a Rimnikben parancsnokló török tisztnek adja át azzal a kéréssel, hogy azt Fuad effendihez továbbítsa; Fuad effendi azután a brit konzulátusra fogja juttatni. Nagyon érdekesek az utasítás befejező sorai, mert azok túllépni látszanak azt a működési kört, mely csupán az osztrák hatóságokkal való érintkezésre vonatkozott. Az utasítás szerint ugyanis Grantnak távol kellett magát a különböző pártoktól tartania; az Erdélyben tartózkodó angolokkal szemben pedig a főkonzultól már megadott szóbeli utasítás lesz irányadó. Ezek szerint Grant küldetése nem csupán Szebenre szorítkozott, hanem Erdélyre is kiterjedt; a visszatérés időpontja pedig az utasításban nem fordult elő.[1]

Nem érdektelen az, hogy Colquhoun ez utasítást már febr. 3-dikán elkészítette és Londonba küldött aznapi jelentéséhez becsatolta. Palmerston lord külügyi államtitkárt tehát a főkonzul már febr. 3-dikán értesítette arról, hogy Grantot Szebenbe fogja küldeni, holott az utasítás csak 5-dikén kelt és csak 5-dikén adta át azt Grantnak, mikor ez Magyarországba indult. Jelentésében azt is közölte, hogy Grant küldetése nagy körültekintést fog igényelni és hogy számol azzal, miszerint Szebenből „a körülmények szerint" más városokba is el kell mennie.[2]

Az angol külügyi szolgálatban a bukaresti konzulátus a konstantinápolyi követség alá tartozott és Colquhoun hatásköre Havasalföldre terjedt ki. Csupán a havasalföldi orosz csapatoknak Erdélybe vonulása, tehát a havasalföldi orosz megszállásnak Erdélyre való kiterjesztése volt az a formai jogcím, hogy Colquhoun a maga emberét Erdélybe küldhette,

[1] Bukarest, 1849 febr. 5. Colquhoun főkonzul jelentése Palmerston lordhoz. Correspondence relative to the affairs of Hungary, 1848—1849. London, 1850. 151. l.

[2] Bukarest, 1849 febr. 3. U. az. U. ott. 150—51. l.

amely egyébként már Ponsonby lord bécsi angol nagykövet hatáskörébe tartozott. Grant küldetése így két terület közé esett. A küldetés azon cím alatt történt, hogy Colquhoun Sir Stratford Canning konstantinápolyi követnek pontos jelentéseket küldhessen.[3]

Annál fontosabb ez, mert a bécsi nagykövetség nem foglalkozott azzal, hogy Magyarország vagy Erdély területére megbízottat küldjön, a bukaresti konzulátus tehát a körülményektől adott lehetőséget használta fel és határozta el Grant küldetését. Mivel pedig Ponsonby lord magyarellenes, Sir Stratford Canning és Colquhoun pedig magyarbarát magatartást tanusítottak, itt a Bécsben elkövetett mulasztások jóvátétele is latba esett.

Végül azt is meg kell említenünk, hogy a bukaresti angol főkonzulátus febr. 4-dikén reggel értesült arról, hogy az orosz csapatok febr. 2-dikán az erdélyi határt átlépték,[4] tehát akkor már a küldetés el volt határozva; másnap febr. 5-dikén Grant útnak indult. Az sem érdektelen, hogy Palmerston lord a febr. 5-diki jelentést, melybe Grant küldetéséről nem volt említés téve, már febr. 27-dikén megkapta,[5] a febr. 3-diki jelentést azonban csak március 13-dikán vette kézhez.[6]

Bár Colquhoun febr. 9-dikén több szebeni hírt jelentett Sir Stratford Canningnak, Grantról csupán annyit írt, hogy „aggódással várja Grant első jelentéseit, kinek a (febr. 6-diki) ütközetet követő napon Szebenbe kellett érkeznie."[7]

A titkárnak egyébként a Palmerston lordtól 1850-ben kiadott Kék könyv mindössze két jelentését közli, melyek közül az elsőt Ponsonby lord bécsi nagykövethez intézte. A jelentés febr. 12-dikén, Szebenben kelt és Fonblanque Tamás belgrádi angol konzul Zimonyon keresztül továbbította Bécsbe, hol ismét febr. 28-dikán tették postára és márc. 7-dikén, tehát még mindig öt nappal a febr. 3-diki bukaresti jelentés előtt érkezett Londonba.[8]

Grant jelentése szerint nem febr. 7-dikén, amint azt Colquhoun hitte, hanem csak 10-dikén érkezett Szebenbe, hol akkor mindenki Windischgraetz herceg gyors megjelenésében reménykedett, mert Puchner környezetében szájról-szájra ment a hír, hogy a herceg már Aradnál van. Jelentését azzal fejeze be, hogy 11-dikén két csomag jelentést adott át az osztrák katonai postának azzal, hogy azokat Colquhoun főkon-

[3] U. ott. 151. l. Febr. 5-diki utasítás.
[4] U. ott. 151. l. Febr. 5-diki jelentés.
[5] U. ott. 139. l.
[6] U. ott. 151. l.
[7] U. ott. 142. l.
[8] U. ott. 146—47. l.

zul részére továbbítsa; fel kell tennünk tehát, hogy azoknak előkerülése esetén az erdélyi helyzetről eddig nem ismert adatok kerülhetnek napfényre.

A második jelentés febr. 22-dikén, ugyancsak Szebenből kelt,[9] febr. 26-dikán érkezett Bukarestbe; onnan másnap indult tovább és márc. 16-dikán érkezett Londonba.[10]

Szeben elestét (márc. 11), melynek híre már 13-dikán este Bukarestbe ért, Colquhoun márc. 16-dikán jelentette,[11] Granttól azonban megvallása szerint semmi hírt nem kapott, amiből azt következtette, hogy a titkár Puchner tábornokkal együtt Medgyes felé vonult tovább. Két nappal azután, márc. 16-dikán azonban már Grantnak, mint szemtanunak elbeszélése alapján jelentette Szeben megvételét Sir Stratford Canningnak.[12]

Grant ugyanis márc. 15-dikén délben váratlanul Bukarestbe érkezett. Megvallása szerint márc. 13-dikán reggel hagyta el Szebent,[13] miután a márc. 11-dike esti 8 órától 13-dika reggel 9 óráig terjedő időt magyar megszállás alatt töltötte.

Itt küldetésének legfontosabb részéhez érkeztünk, mert az egész szabadságharc ideje alatt ez volt az első eset, hogy idegen diplomatának a magyar hatóságokkal érintkeznie alkalma volt. Amint elmondotta, 12-dikén reggel maga Bem tábornok küldött érte; Grant közölte vele, hogy Szeben megvételével küldetése véget ért, vissza kell térnie Bukarestbe és salvus conductust kért. Amint azt kézhez vette, 13-dikán reggel elutazott és hat heti távollét után, márc. 15-dikén délben Bukarestbe érkezett.

A kimerítő jelentés, melynek beküldését Colquhoun megigérte, sohasem látott napvilágot.

A kéznél fekvő okmányok azonban azt bizonyítják, hogy az a 37 óra, melyet Grant a magyar kézbe került Szebenben, tehát magyar megszállás alatt töltött, nem csupán azzal telt el, hogy salvus conductust kért és hogy annak elkészítésére várakozott.

Viszont Bem tábornok sem hagyta nyom nélkül elfutni az értékes alkalmat, az egyetlent, melyben a magyar kormány hosszú várakozás és meddő kísérletezések után végre idegen hatalommal közvetlen érintkezésbe került. Hogy Grantnak mit mondott és mit adott át, azt a brit kormány sohasem tette közzé, egyelőre azonban ismeretesekké lettek Ségur bukaresti

[9] U. ott. 166. l.
[10] U. ott. 165. l.
[11] U. ott. 169. l.
[12] U. ott. 169—70. l.
[13] U. ott. 169. l.

francia főkonzul hivatalos levelei, amelyek között Grant megbízására vonatkozólag több adat került nyilvánosságra.

Mindenekelőtt azt kell megemlítenünk, hogy március 12-dikéről, tehát arról a napról keltezve, midőn Grant még Szebenben volt, Ségur is kapott levelet Bem tábornoktól, melyet valószínűleg Grant hozott el neki; annál feltehetőbb tehát, hogy Grant birtokában Bem tábornoktól egyéb iratok is voltak.

Az említett levélben a tábornok a kormány utólagos jóváhagyása mellett — mert azt nem sejthette, hogy Szebenben angol diplomatát fog találni, aki ahelyett, hogy Puchnerrel együtt Havasalföldre menekülj ön, magyar területen maradt — Boulay de la Meurthe francia köztársasági alelnöktől, akit úgylátszik régebbről személyesen ismert vagy Bonaparte Lajos Napoleon elnöknél hajlíthatóbbnak tartott, francia konzul elküldését kérte. Megütközve kérdezte, nem látja-e Franciaország Keleteurópának alkotmányosságért küzdő nemzeteit? Jobb kezének egyik ujját elveszítve, vérző és reszkető kézzel írta levelét, melynek megírásával mindenesetre azért sietett, mert a levelet továbbító Grantnak is sietnie kellett, nehogy saját kormányát az osztrák és orosz udvarral szemben nehéz helyzetbe hozza.[14] Ségur a levelet március 18-án továbbította Párizsba,[15] maga pedig március 22-én oly értelemben válaszolt a tábornoknak, hogy tőle a semleges Törökország határainak tiszteletbentartását várja.[16] Ez világosan mutatta, hogy Bukarestben attól tartottak, hogy Bem csapatai Havasalföldre nyomulva tovább üldözik Puchner és Lüders csapatait.

Bár ez nem történt meg, csakhamar élénk levélváltás vette kezdetét Bem főhadiszállása és a bukaresti diplomaták között, mi az osztrák-orosz csapatok zavarát árulta el. Így kapott Ségur francia főkonzul Bemtől egy második levelet is, melyben a tábornok március 23-án Brassóból közölte vele, hogy egész Erdélyt elfoglalta és hogy főhadiszállására francia ügynököt kér.[17]

A helyzet valóban kritikus volt, mert Bem a brassó—szebeni szakaszon az egész határvonalnak birtokában volt és még mindig attól tartottak, hogy az ellenséget a semleges Törökország területén is üldözni fogja. Éppen ezért a bukaresti konzulok egymásnak adogatták a kilincset Omer pasa török főhadparancsnok lakásán, hol Ségur francia főkonzul

[14] *Hodos N.:* Correspondenţa diplomatica şi rapoarte consulare francese, 1603—1851. III. Bukarest, 1916. 127—28. l.
[15] U. ott. 132. l.
[16] U. ott. 134. l.
[17] U. ott. 135. l.

a semlegesség megtartását sürgette, Timoni osztrák ügynök pedig Puchner tábornok megsegítését szorgalmazta.

Míg a kérdés Bukarestben izgatott tárgyalásokat eredményezett, addig Bem tábornok március 23-án már egyenesen Fuad effendi török meghatalmazottnak is írt, melyben Törökországtól mint semleges hatalomtól a török területre menekült osztrák hadsereg lefegyverzését, azonkívül egy török diplomáciai megbízottnak Erdélybe küldését kérte.[18] Fuad effendi március 26-án válaszolt Bem tábornoknak, de bár a levél szövege mindeddig nem ismeretes, ma már ismerjük Fuadnak Ségur francia főkonzulhoz intézett azon szavait, hogy „a tábornok kívánságai elől okosan és ügyesen ki fog térni".[19]

Bem tehát hiába várakozott az angol, francia és török diplomáciai megbízottakra és április 4-én Szászsebesből már egészen más tartalmú levet írt Ségurnak, melyben a várt szemrehányás helyett 100 forintot küldött neki avégből, hogy a tábornok részére három hónapra francia lapokra fizessen elő.[20]

A fordulat oka nyilvánvalóan Debrecenben volt keresendő, honnan Bem tábornokot, ki Grant szebeni küldetéséről és a vele folytatott megbeszélésekről azóta jelentést tett, a katonai rendelkezések folytatására szorították, míg a diplomáciai rendelkezéseket Kossuth és a Honvédelmi Bizottmány magoknak tartották fenn.

Ezzel a dolgok rendes mederbe terelődtek, Bem tábornok szerepe pedig arra szorítkozott, hogy az egész diplomáciai érintkezésnek Bukaresttel és Konstantinápollyal az ő arcvonalán keresztül kellett lefolynia.

Kossuth feltehetőleg hónapok óta nem látott külföldi ujságokat és ha valaki a szabadságharc politikai hírszerzésével foglalkoznék, meglepő adatokat találna. Debrecenben a legvadabb hírek keringtek, amelyek olyan hihetetlen optimizmust mutattak, hogy az már magát a kormányt is nagymértékben idegessé tette. Érthető tehát, hogy Kossuth mindenekelőtt külföldi ujságok szerzéseért indított offenzívát, ez pedig mindennél jobban mutatta, hogy ősz óta mennyire el volt szigetelve.

Amíg Kossuth és a Honvédelmi Bizottmány Beöthy Ödön bihari főispánt budapesti magyar konzullá nevezte ki,

[18] U. ott. III. 140. l. A bécsi államlevéltár német példánya márc. 24-diki dátumot visel. A levél másolatát Titoff konstantinápolyi orosz követ szerezte meg és adta át Stürmer osztrák követnek. Bericht aus Konstantinopel, 1849. ápr. 11. No. 16. Lit. B.

[19] U. ott. III. 140. l.

[20] U. ott. III. 140. l.

amely megbízást azonban Beöthy később elintézetlenül volt kénytelen visszaadni, addig Madarász László rendőrminiszter április 5-én és 6-án oda utasította Bethlen Farkas erdélyi postafőigazgatót, hogy Bukarestből külföldi hírlapokat szerezzen be. Bethlen a Konstantinápolyba induló Teleki Sándornak 1000 ezüst forintot adott át, hogy a hirlapokat a bukaresti francia konzulátus támogatásával szerezze meg.[21] Ségur francia főkonzul április 18-án Drouyn de Lhuys külügyminiszterhez intézett jelentésében azonban úgy nyilatkozott, hogy Bem 100 forintja nagy zavarba hozta őt és hogy Bem Colquhoun angol főkonzultól is ujságokat kért,[22] ami arra enged következtetni, hogy egyrészt egész offenzívát indítottak a külföldi hirlapokért, másrészt pedig, hogy ez offenzíva nem sikerült. Ernyey április 15-én mindössze csak 1 darab ujságot volt képes Debrecenbe továbbítani.[23]

Nagyobb gondot okozott Ségurnak az, hogy Bem leveleit Colquhoun kézbesítette neki, aki tehát eszerint Bem arcvonalán keresztül a magyarokkal állandóan érintkezett. Talán ez is óvatosságra intette őt, mert a francia megbízott kérdésében Bemnek ugyan nem, Drouyn de Lhuys külügyminiszternek azonban tagadólag válaszolt: „Bem főgondját az képezi, hogy Szebenbe francia ügynököt kapjon, de nem tőlem függ az, hogy konzuli ügynököket akkreditáljak."[24] Ségur mint diplomata igen jól tudta, hogy az akkreditálást megelőzően egyéb diplomáciai megbízások is szóba jöhettek volna, hiszen Grant megbízása is ilyen volt, amely megbizatások az esetleges akkreditálásig folytatódnak, amint hogy Grant visszatérése után már Sir Stratford Canning maga küldött Szegedre angol megbízottat. Ségur maga is nyugtalankodni kezdett az angolok miatt és bosszankodva jelentette, mint utaznak az ügynökök Erdélybe és Magyarországba, hol több is lehet belőlük.

Annál inkább feltűnt ez természetesen az osztrák diplomatáknak és Timoni Bukarestből, Stürmer Konstantinápolyból többször visszatértek az angolok viselkedésére. Így Stürmer már 1849 márc. 28-án „biztos forrásból" tudta jelenteni, miszerint Sir Stratford Canning maga sem csinált belőle titkot, hogy a bukaresti konzulátus tolmácsa, Grant Effingham, Bemnél járt. A követ ugyan azt mondotta, hogy Colquhoun Grantot egy osztrák szolgálatban álló angol tiszt érdekében küldött oda, ki Bem fogságába esett és kinek sorsáért a buka-

[21] Országos Levéltár. 1848—49. iratok. D. 799. sz. Kolozsvár, 1849 ápr. 16. Bethlen Farkas jelentése Madarász Lászlóhoz.
[22] *Hodoş* id. m. III. 145—46. l.
[23] Országos Levéltár. 1848—49. iratok. D. 799. sz. Kolozsvár, 1849 ápr. 15. Ernyei Madarász Lászlóhoz.
[24] *Hodoş* id. m. III. 145—46. l.

resti angol főkonzulátus aggódott.[25] Colquhounnak március 16-i jelentése szerint Grant Bemnek figyelmébe is ajánlotta Newd kapitányt, kit Bem az osztrák hadifoglyokkal együtt Debrecenbe küldött, a tábornok pedig megígérte, hogy azonnal fog írni Kossuthnak a kapitány érdekében,[26] de bizonyos, hogy Grant küldetése nem egyedül Newd érdekében történt. Canning mindenesetre úgy mondotta el az esetet, hogy Bemnek megígért intervenciója után Grant nyomban visszatért, hozzátette azonban, hogy Grant küldetése nyilvánvalóvá tette, miszerint az oroszok teljes vereséget szenvedtek, aminek maga is örült,[27] ami az osztrák hatóságok figyelmét természetesen a bukaresti angol konzulátus viselkedése felé fordította. Timoni április 3-i jelentésében Colquhount éppen ezért már egyenesen magyarbarátsággal vádolta meg. Azt mondotta, hogy a „rebellis főnök" (Rebellenhäuptling) Kossuthtól maga is kapott levelet, amiről kezdetben senki sem tett említést stb. Timoni szemében Colquhoun is, Ségur is oroszellenesek voltak, akik Puchner megsegítését orosz „beavatkozásnak" minősítették és folyton arról beszéltek, hogy annak milyen következményei lesznek. Mindketten intim viszonyban vannak Fuad effendivel és nyilvánvalóan hatni akarnak reá. Timoni szerint Fuad Bem levelére semmi választ nem küldött és kijelentette, hogy „rebellisekkel nem akar levelezni", ami nem felelt meg teljesen a tényállásnak, mert, amint láttuk, Fuad effendi ápr. 26-án maga is írt Bem tábornoknak.

Mindebből világosan kitűnik, hogy Szeben és Brassó elfoglalása és Bem tábornok megjelenése a havasalföldi határokon a bukaresti diplomáciai köröket mily nagy izgalomba hozta. Egész küzdelem fejlődött ki a beavatkozás és be nem avatkozás, az ügynökküldés és nem küldés, az elismerés és el nem ismerés fölött, melyben Ausztria és Olaszország, Anglia és Franciaország, valamint Törökország kormányai egyformán résztvettek; nem is szólva Magyarországról, melynek forradalmi kormánya és tábornoka e kérdéseket felvetették. Az, hogy Bem Erdélyben a helyzet ura maradt, csak kiélezte az ellentéteket és az, hogy az angol diplomácia viszont a maga útján haladt, csak megnövelte a bonyadalmakat, melyeket végül is a második orosz beavatkozás vágott ketté.

Addig azonban még sok minden történt.

[25] Konstantinápoly, 1849 márc. 28. Stürmer jelentése. Bécsi Államlevéltár. Külügyminisztérium. Bericht aus Konstantinopel. 28 März 1849. No. 14. Lit. A—C.

[26] Correspondence stb. 170. l.

[27] Stürmer 1849 márc. 28-diki jelentése a Bécsi Államlevéltárban.

1849 májusban, amidőn az orosz beavatkozás már el volt határozva, de Paskievich herceg csak a teljes felkészülés befejezése után akart megindulni, nehogy vállalatával kudarcot szenvedjen, Bukarestben tovább folyt a diplomáciai küzdelem.

Ségur március 15-én abban foglalta össze megfigyeléseit, hogy Angliának több ügynöke dolgozik odaát magyar területen és hogy Debrecenben a magyar koronát Viktória angol királynő egyik fiának ajánlották fel. A napokban is — mondotta — egy angol őrnagy jelent meg Bem arcvonala felől a határon, ki állítólag Bécsből mint futár igyekezett Konstantinápoly felé. A törökök feltartóztatták és Bukarestbe vitték, de szabadon engedték.[28]

A harcot végül is az döntötte el, hogy május 19-én Kotzebue orosz konzul már a nagy orosz beavatkozás hírével jelent meg Bukarestben, hol Duhamel tábornok egy nappal előbb, május 18-án Fuad effendit színvallásra szólította. Fuad effendi május 31-én abban foglalta össze válaszát, hogy „Törökország ezzel a néppel nem akar kapcsolatba lépni és a határ erőszakos átlépését erőszakkal fogja visszaverni. A császári hadseregfőparancsnok ő kegyelmessége és én azt az utasítást adtuk a határon álló katonai hatóságainknak, hogy 1. szigorúan őrködjenek a határvédelem fölött, 2. a birodalom területe ellen intézett minden támadást erővel verjenek vissza, 3. a magyarokkal minden hivatalos kapcsolatot kerüljenek."[29]

Oroszország tehát győzött, de bár Fuad effendi Lüders csapatait sem engedte Szerbián át a Bánátba vonulni, Anglia még ezek után sem adta fel a küzdelmet, mert Ségur francia főkonzul még június 5-én is azt jelentette, hogy hirei szerint Magyarország tele van angol ügynökökkel.[30] Ez ugyan csak részben felelt meg a valóságnak, az osztrák kormány azonban Colquhoun angol főkonzulnak sohasem bocsátotta meg, hogy Bemmel összeköttetésbe lépett.

A Colquhoun által továbbított levelek viszont azóta már Angliába jutottak, hol Bemnek Bukarest fölött való megjelenése élénk feltűnést keltett.

A lengyelbarát Stuart Dudley lord angol főúr, aki Bem tábornokot személyesen ismerte, május 10-én megkérdezte Pulszky Ferenc magyar ügynöktől „a legjobb utat", amelyen Bem tábornoknak levelet lehet küldeni," 24-én pedig a tábor-

[28] *Hodoș* id. m. III. kötet. 153. l.
[29] U. ott. 159. l.
[30] U. ott. 161. l.

nokhoz írt levél továbbítására kérte Pulszkyt.[31] Lamont Vilmos glasgowi gyáros június 1-én arról értesítette Pulszkyt, hogy az ügynök londoni címét nem tudván, egyenesen a tábornoknak írt levelet. Június 5-én Kossuthhoz intézett levele szerint, melynek eredetije Pulszky levelei között maradt, tehát feltehetőleg nem továbbíttatott, a levelet Pestre címezte és vasszállítás iránt tett javaslatot.[32]

Bem katonai sikerei tehát az első orosz beavatkozás visszaverése által európai fontosságra emelkedtek.

Horváth Jenő.

[31] A levelek eredeti példányai Pulszky Ferenc levelei között a Magyar Nemzeti Múzeum kézirattárában.

[32] A két levél eredetije ugyanott található.

A CS. ÉS KIR. 29. TÁBORI VADÁSZZÁSZLÓALJ A KOMARÓWI CSATÁBAN (1914 AUGUSZTUS).

(Harmadik és befejező közlemény.)

Augusztus 29.

A második közleményben láttuk, hogy a 29. vadászzászlóalj augusztus 28-án éjfélkor Sabaudya mellett állott s hogy a 25. gyalogezred volt előörsön. 29-ére felsőbb helyen következő (rövid kivonatban idézett) rendelkezéseket adták ki: 4. hadseregparancsnokság, Oleszyce, VIII. 28., este 8 óra 10 p., op. 300. intézkedése: Augusztus 29-én általános támadás. VI. hadtest és az alájarendelt 2. és 9. menetdandár az eddigi támadást folytatják. A csata eldöntéséről van szó.

A VI. hadtestparancsnokság előnyomulást parancsol, a 27. hadosztálynak, Rachanie—Werachanie között.

A 27. hadosztályparancsnokság előzően csoportosítja csapatait még pedig az előörs vonalában,[1] hogy ellenséges támadásokat elháríthasson; ezután menetet rendel el, három oszlopban. A középső oszlop útja: Sabaudya—Werachanie. Elővéd: egy gyalogezred, derékhad: egy gyalogezred, egy tábori ágyús üteg, a 29. vadászzászlóalj, egy nehéz tarackos osztály, a 17. vadászzászlóalj.

Augusztus 29-ének reggelén a zászlóalj emberei végre, 48 órai nélkülözés után, meleg ételhez jutottak s mert hadosztálytartalékban voltak, mindent rendbe is szedhettek. Déltájban a zászlóaljat felriasztották, mire az Werachanie felé el is indult. Csak a menet alatt értesültünk a tegnapi lövöldözés[1] valódi okáról, valamint arról is, hogy mik az intézkedések mára, hogy balra tőlünk a kassai honvéd hadosztály, jobbra a XVII. hadtest halad és hogy az oroszok tegnap óta nem üldöznek. Több órai, homokos utakon való menet után a zászlóalj Werachanien át a 284-es magaslaton levő erdőcsúcsához ért, ahol mint az 54. dandár tartalékja táborba szállott, arccal kelet felé. Délután 5 és 6 óra között látható volt, amint a 39. honvédhadosztály csapatai szakadatlan sorban nyugatról—kelet felé meneteltek. A hozzánk legközelebbiek

[1] Lásd 2. közleményt.

rajvonalba fejlődötten, félszázadonként 100—150 lépésnyi távolságban egymástól. Az esti homály beálltakor, a hadi törvényeknek megfelelően, két orosz kémet akasztottunk fel, akiket közelünkben fogtak el; az egyik polgári ruhába öltözött orosz tiszt volt. A náluk talált okmányokból kétségtelenül kiderült, hogy kémkedtek.

A zászlóalj ezen a napon nem harcolt; s az éjjel teljes csöndben múlt el. — A VI. hadtest naplójából kiviláglik, hogy a 27. hadosztály jelentése szerint az ellenség délután 3 óra 30 perckor kiürítette a Rachanie—Werachanietől északra eső magaslatokat s hogy a hadosztály ezekre a magaslatokra nyomul elő. Este 6 óra 30-kor pedig jelenti, hogy az előrehaladott idő miatt beszünteti előnyomulását s hogy a hadosztály *színe-java* Werachanietől délre meghál.

Megemlítjük ezzel szemben, hogy a valóságban az egész 54. dandár északra, s az 53. délre állott ettől a helységtől. A biztosítást előbb maguk végezték; de amidőn a 39. honvéd hadosztály a Wozuczyn—Michalówi mélyedésig nyomult elő, ez a hadosztály állította fel a biztosító csapatokat.

Augusztus 30.

A hadseregparancsnokság intézkedése szerint a VI. hadtest és a fennebb említett két menetdandárnak folytatnia kellett a győzedelmes előnyomulást. A 39. honvéd hadosztályra hárult az a feladat, hogy még 29-én este szállja meg a Zwiartówek és Wozuczyn helységeknél levő utakat, a 27. hadosztály pedig hasonlóképen a Wozuczyn és Michalówi átjárókat. A hadtest eligazítása 30-án csak reggel 5 órakor érkezett meg a hadosztályhoz; de a hadosztály reggel 7 órakor kiadott rendelkezései a következőket tartalmazták: Kitartani a Werachanie szakaszban. A 25. gyalogezred és a 16. tábori ágyúsezred Werachanienál, az 53. dandár többi része a 292-es magaslaton. Az 54. dandár Rachanie körül.

Sürgősen és személyesen kellett a parancsokat kiadni. Kevéssel 7 óra után menetkészültséget rendeltek el a zászlóaljnál, amely nemsokára, Rachanie irányában, el is indult. Pompás vasárnap reggel volt, forrón sütött a nap. Ágyúdörgés hallatszott kelet felől. A rachaniei téglavető s urilak mellett vezetett utunk kelet felé, élünkön a 4. századdal. A csata zajának ellenére is csöndesen ballagtak a parasztok a templomba; a falu keleti kijárata azonban már a harcmezőre nyílott és Farkas alezredes el is rendelte a megfelelő alakzatba való fejlődést. (8. sz. vázlat.)

Vajna hadnagy a 4. század egy szakaszával mint egy hegyi ágyús üteg oltalmazó csapata maradt vissza a kereszt-

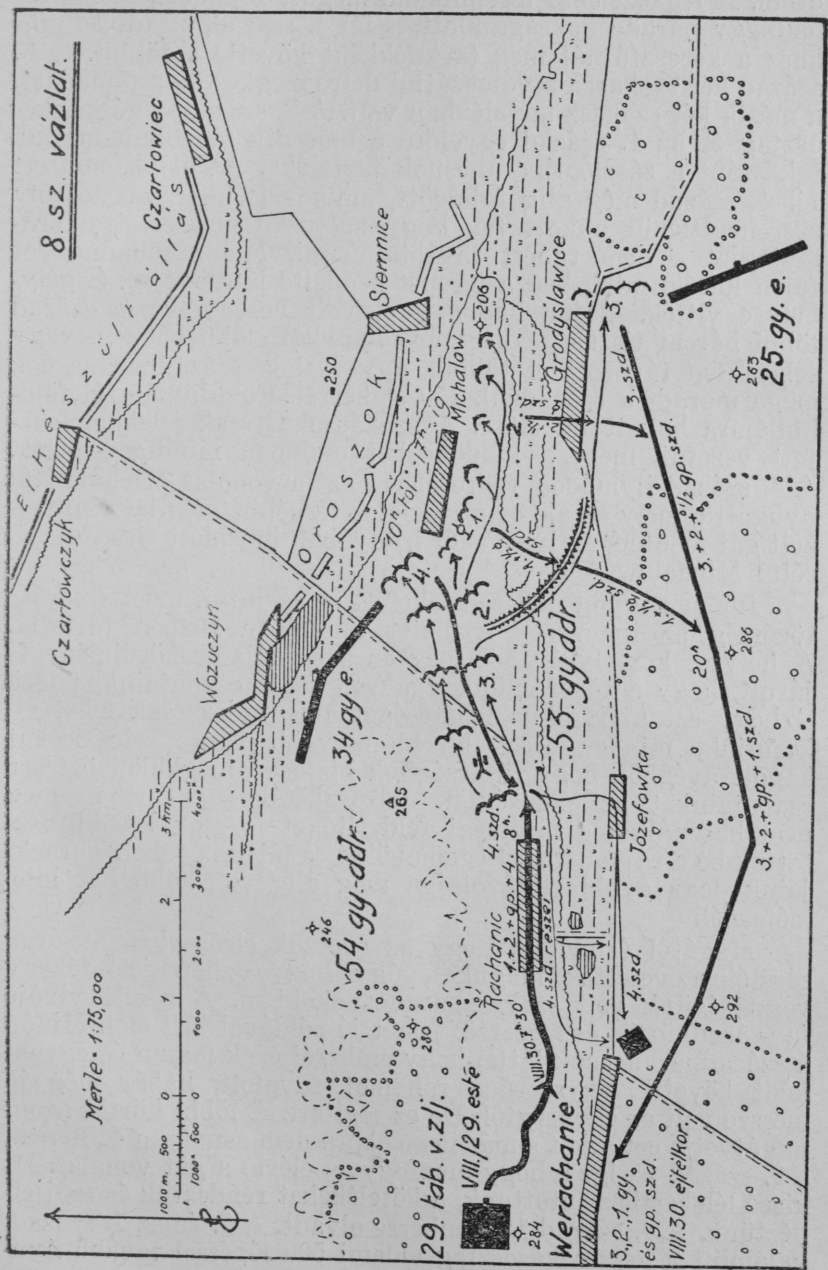
8. sz. vázlat.
Czartowiec
Elkészült állás
Czartowczyk
Wozuczyn
Siemnice
Oroszok
Michalów
Grodysławice
Józefówka
Rachanie
Werachanie
34. gy. e.
54. gy. ddr.
53. gy. ddr.
25. gy. e.
29. táb. v. zlj.
VIII./29. este
VIII. 30. éjtélkor.
Mérle 1:75,000

útnál. A legközelebbi terephullám mögött fejlődött, Heinz főhadnagy parancsnoksága alatt, a fél 4. század, az utolsó szakasz a keresztútnál meg tartalékként követte a többit. A 3. század két szakasza a válaszúttól délre megkezdte a támadást, a másik két szakasz tartalékban volt. A 2. század, a géppuskás osztag és az 1. század egyelőre a második vonalban maradtak, mint a zászlóaljparancsnok tartaléka. Az előbb említett fél 4. század még alig fejlődött, amikor Deim t. zászlós oly szerencsétlenül bukott fel, hogy súlyosan megsértette térdszalagját s nem tudott tovább menni. Heinz főhadnagyot fejen lőtték, miközben a terepet kémlelte látcsövével. Segélyhelyre vitték. Vajna hadnagy el volt vezényelve, a század többi három tisztje pedig már napokkal előbb betegen vagy sebesülten távozott el tőlünk. Így csak a századparancsnok maga maradt a századnál, 150 emberrel. Föld-hullámról földhullámra haladtunk előre. A szakaszokat csak jelekkel lehetett vezetni, mert a küldönceket csaknem mindig lelőtték. A 4. század ilymódon végre elérte azt a vonalat Michalówtól nyugatra, mely az akkor a részletes térképbe még be nem rajzolt gát mentén, az iparvasút irányában húzódott Grodyslavicétől Michalów felé.

Innen nagyon nehezen lehetett előre jutni, mert az orosz tűzérség az iparvasút területét állandóan tűzben tartotta. A helyzet komolyságához még az a sajnálatos körülmény is járult, hogy a tűzérségünk gyakran saját csapatainkba lőtt. S hogy ezt a tragikus lehetőséget amennyire csak lehet elkerüljük, minden tiszt kisebb-nagyobb sárga zászlócskát kapott avégből, hogy tüzérségünk biztosan megkülönböztesse csapatainkat az ellenségtől. Jelzőrakétákat akkoriban még nem használtak s tüzérségi felderítőket is csak később osztottak be a rajvonalba. Léggömböket se láttunk sehol. Tarackjaink legnagyobb lőtávolsága meg alig volt több hat kilométernél.

Magától értetődik, hogy az oroszok elsősorban a sárga zászlókra vetették magukat, úgy hogy aznap jelentékeny veszteségünk volt szakaszparancsnokokban. A zászló vivője (a századkürtös és a szerző) ismét jó példával járt elől. Midőn a századparancsnok látta, hogy emberei csak lassan és egyenként követik, egyszerűen rohamot fuvatott, habár még jó messze volt az ellenségtől. De ez segített. A többi kürtös azonnal átvette ezt a jelt s már nemsokára nem csupán a 4., hanem a 3. század is, igaz, hogy megfogyva, elérte a gát vonalát. Itt kissé lélekzethez jutottunk, a kötelékeket rendeztük és szétjelnéztünk. A 4. század 120 emberre olvadt. A 2. és az 1. század, valamint a géppuskásosztag valami 500 lépéssel tovább nyu-

gatra visszamaradt s a zászlóaljparancsnok rendelkezésére állott. Kis vártatva természetesen tovább kellett mennünk. Egy ugrással Michalów nyugati kijáratához értünk. Itt olyan golyózáporba jutottunk, hogy, miután mást nem tehettünk, legalább azokat a bizonyos áruló zászlócskákat rejtettük el. Ezentúl soha többé nem is használtuk őket.

A michalówi kápolnánál Petróczy Ferenc századossal találkoztam, a 34. gyalogezred egyik századparancsnokával. Mellette állott zászlóaljának két géppuskája. Belövő töltények segítségével megállapítottuk, hogy 1200 lépésnyi távolságra vagyunk a szemben lévő ellenségtől. Az egyik géppuska a keleti ellenségre tüzelt, a másik pedig észak felé fordult, mert folyton-folyvást láttunk embereket visszafelé szállingózni, de nem tudtuk, még távcsővel se megkülönböztetni, vajjon a mieink-e vagy se? A hőség és a szüntelen lövöldözés következtében annyira rezgett a levegő, hogy megbízható megfigyelés erre a távolságra, 2 kilométeren túl, teljesen lehetetlen volt. A szerző ezidőtájt megszemlélte rajvonalban lévő három szakaszát, hogy lássa ki hol van. A kötelékek erősen össze voltak vegyülve a Petróczy-féle és más 34. ezredbeli osztagokkal. Mivelhogy a századnál nem volt szakaszparancsnok, Petróczyval egyetértésben a szerző megparancsolta, hogy emberei a 34-es tisztek rendelkezéseinek vessék alá magukat s engedelmeskedjenek parancsaiknak. A szerző egy közelben levő téglagyár felé ment tájékozódás céljából.

Az iparvasút töltéséig jutott 3. század (Prokupek) innentől kezdve már nem nyomult közösen a 4. századdal előre, hanem Grodyslawice felé húzódott, ahol arccal kelet felé, 500 lépésnyi kiterjedésben, fedetten állott meg. Innen aztán szakaszonként Grodyslawice keleti kijárata felé nyomult elő, ahol már a 25. gyalogezreddel találkozott. Viszont a 2. század (Schlesinger), tűzvonalunk meghosszabbításában ugrásszerűen tért nyervén, a Michalówtól délre fekvő magaslatig jutott. Vassányi hadnagy szakaszát a 206-os magaslatra különítette ki, arccal Siemnice felé. Minthogy a 2. század által elfoglalt vonal, a michalówi erdőkerülő-háztól a 206-os magaslatig, közel 2000 lépés hosszú volt, érthető, hogy a zászlóaljtartalékot a 2. század hézagos vonalába vetették be, még pedig délelőtt 10 órakor a fél 1. századot, 11 óra után a másik felét. Fél 12-kor a géppuskásosztag is állásba ment, a Michalów felirás „M" betűjénél látható magaslaton. A tűzharc a késő délutáni órákig szakadatlanul dühöngött. Helytelen tehát a 27. hadosztálynak az a jelentése, melyet a VI. hadtestnek küldött, hogy a hadosztálynak ez a része már a délelőtti órákban visszaözönlött volna.

A lövőszeres lovak vezetői a legnagyobb halálmegvetés-

sel hozták a lövőszert a rajvonalba, ahol már erősen fogytán volt. Különösen a 4. századnál vált a helyzet mindinkább veszélyesebbé, úgyhogy Petróczy beleegyezésével a szerző felkerekedett, hogy tartalékot szerezzen. Minthogy azonban Farkas alezredes volt utolsó tartalékát, a géppuskás osztagot is kiadta már, Bolberitz ezredeshez utasított Rachaniebe, ki a betegen eltávozott Sterz ezredes helyett volt most az 54. gyalogdandár parancsnoka. Bolberitz pisztolyt szegezve állott a falu keleti kijáratánál, hogy feltartóztasson mindenkit, aki épkézláb akar visszajönni a tűzvonalból. Előadtam megbízatásomat s a Michalównál szorongatott csapat részére segítséget kértem, melyet magam volnék hivatva helyére vezetni. Bolberitz sajnálattal közölte, hogy már a dandártartalékot is harcba küldötte, azonban meghagyta nekem, hogy lovagoljak a 292-es magaslatra, délre Rachanietől, ahol az egész hadosztály tüzérség áll és ahol feltétlenül megtalálom a dandártartalék egy részét, esetleg a 2. vagy a 9. menetdandárt is. Az ő nevében kérjek tartalékot Michalów részére s hangsúlyozzam, hogy senkije más nincs, kit odaküldhetne.

Délben érkeztem a tüzérséghez. A menetdandárokról itt nem tudtak semmit, nem is látták őket. Ez alkalommal tájékoztattam az ütegparancsnokokat rajvonalaink állásáról, mert a sárga jelzőzászlók ellenére is előfordult, hogy lövéseikkel nagyon közel jártak csapatainkhoz. A tarackos parancsnok kijelentette, hogy lövegei az ellenség mostani állásáig már nem hordanak. Az egyik ágyúsüteg éppen erős tűzbe fogott egy ellenséges lovas osztagot, amely Czartowczyk felől délnyugatra lovagolt. Ebben az időpontban, úgy 12 óra 30 perc lehetett, Bolberitz ezredes is feljött a 292-es magaslatra és láthatóan a történtek benyomása alatt, a következő parancsot adta nekem: Az ellenség, úgylátszik, a miéinket felülmúló erővel támad; csapataink lassanként hátrálnak. Gyüjtse össze az összes itt található gyalogosokat és vadászokat s vezesse őket azonnal Werachanie keleti kijáratához. A helységnek ezt a részét, arccal északnak a fűrészmalom táján és keletnek Jozefówka felé, erősítse meg. Ezeket az embereket, valamint a kelet vagy észak felől jövőket gyüjtse ott össze, ossza be rajokba, szakaszokba, és legyen egyelőre parancsnokuk. Ismételje! Induljon azonnal!

A mélyedéstől délre álló, de harcba nem keveredett, 3. század délután 1 órakor hirtelen erős ágyútüzet kapott s a 25. gyalogezreddel egyetemben lassan nyugat felé tért ki, amit Michalówból nagyon jól meg lehetett figyelni. Rövid idővel ezután Vassányi hadnagy, a 2. század legszélső jobb szárnyán, a 206-os magaslaton állva, észrevette, hogy orosz gyalogság, a nála oly jellegzetes módon, a Wolka Pukar-

zówska erdőből egyenként előrefut és a Grodyslawicétől délkeletre fekvő erdőben gyülekezik. Háromnegyed kettőkor Vassányi szakasza oldalozó ágyútüzet kapott Laszczów irányából. Ugyanakkor a 25. gyalogezred visszavonuló részei és a 3. vadászszázad is srapnelltűzbe kerültek. Mindez eléggé mutatta, hogy az orosz gyalogság nemsokára nyugat felé fog előnyomulni. Vassányi bekanyarította szakaszát, úgyhogy kelet felől Siemnice irányában az ott domborodó földnyelv szakaszát födte. A 2. és az 1. század, úgyszintén a géppuskásosztag nem szorultak állásváltoztatásra, mert ezidőben már lassacskán elérték volt Michalów északi és keleti szegélyét.

Délután 3 óra felé a 3. század ismét elérte azt a vonalat, amely Grodyslawice nyugati kijáratától a délre vezető taligaút mentén húzódik. De ebben a pillanatban az oroszok is eljutottak az ettől a helységtől délkeletre levő erdő nyugati szegélyéig, amiből aztán harc keletkezett köztük és a 3. század, valamint az előbb említett 25. ezredbeli csapatrészek között. Ezeket a csapatainkat 4 óra tájban az orosz tüzérség is tűzbe fogta. Prokupek százados többször is küldött vissza jelentőket, akik az 1. és a 2. századnak jelentették, hogy a 3. század rendkívüli veszteségei miatt már nem tarthatja magát s hogy ő, Prokupek, kénytelen századát kivezetni a tűzből és a Grodyslawiczetől délnyugatra fekvő erdőcsúcsnál összegyüjteni.

Mire ezek a jelentések megjöttek a Michalównál lévő századokhoz, a három százados, Glass (1.), Schlesinger (2.) és Trusčeć (gp.), hogy az oroszok körül ne zárhassák őket, elhatározta, hogy alosztályaikat ők is kivezetik a tűzből. Ezt olykép hajtották végre, hogy Michalówot fölgyujtották s a füstfelhők leple alatt szakaszaikat először az iparvasút mögé, aztán a grodyslawiczei magaslatokra irányították. Ez az 5 órakor megkezdett vállalkozás nagyon jól sikerült, amennyiben az oroszok a sűrű füst miatt sehogyse láthatták és mert az emberek veszteség nélkül érhették el a 286-os magaslatot. Délután 1 óra körül lehetett, amikor a szerző talán 30 emberrel megérkezett rendeltetési helyére, Werachanieba. A falu keleti részén volt berendezve a segélyhely, 26-án az orosz, 28-án a miénk. Számtalan felszrelési tárgy, puska és lövőszer volt ott található. Egynéhány könnyebben sebesültet az egészségügyi járőr gondozott. A szerző megbízott egy ottlévő vadászaltisztet, hogy minden beérkező gyalogost utasítson, hogy hiányzó felszerelését egészítse ki és vegyen magához 200 töltényt is, élelmet csak akkor kap. 10—10 ilyen legényt küldjön hozzám. A szerzőnek ily módon délután 2 órakor 100, 5 órakor már 200 embere volt. A sötétség beálltával már hat szakaszt alakíthatott, és pedig 2 zászlósból, 15 altisztből, 200

vadászból és 100 gyalogosból. Két vadászszakasszal elfoglaltatta a falunak ezt a részét, arccal észak és keletnek, két vadászszakasz abban a födözékben foglalt állást, amelyet 50 lépésnyire az erdészlak mögött ástunk ki, míg a két gyalogos szakasz a mozgó tartalékot alkotta. Kilövésről gondoskodtunk, lövészárkot ástunk, észak felől a mocsár, kelet felől ágtorlasz hárított el meglepő támadást.

Mivel a 4. század, a 34. gyalogezred osztagaival összekeveredve még mindig Michalównál állott, a szerző jelentőket küldött hozzája, hogy szakaszonként és a terephullámokat kihasználva, gyülekezzék Rachanieben s hogy onnan aztán a töltések mentén húzódjék Werachaniebe, hol századparancsnokuk már állást foglalt. Glass százados ezt az állást a zászlóaljparancsnokság révén már tudta.

A zászlóaljparancsnok, aki törzsével az egész idő alatt egy szalmakazal mellett állott, 1000 lépésnyire a töltéstől, s jól áttekinthette a zászlóalj minden mozgását, maga is átment a 286-os magaslatra, miután se neki nem volt már tartalékja, se nem várhatott ilyet a két menetdandártól.

Természetesen már erősen sötétedett, amikor az 1., 2. és a 3. század, valamint a géppuskásosztag együtt volt s az éj leple alatt menetoszlopban, a 292-es magaslaton át, elérte a Werachaniétől délre elterülő rétet, ahol a nap nagy fáradalmai után végre megpihenhetett. Az utat, amelyet a zászlóalj egyes részei megtettek, világosan mutatja a vázlat.

A szerző parancsnoksága alatt lévő 300 ember felváltva tartott árokőrszolgálatot és készültséget, úgyhogy a 31-ére virradó éjjelen minden egyes ember egynéhány órát pihenhetett. Itt meg is említhető, hogy este 7 órától kezdve már nem hallottunk ellenséges lövést. Az éjjel nyugodtan telt el.

Augusztus 30-i helyzetjelentésében a hadosztály a következőket jelentette a VI. hadtestnek:

Op. szám 151, a VI. hadtestnek, Tomaszów.

Helyzetjelentés délelőtt 10 órakor.

Typin és Pawlówka között 8 menetzászlóalj, 2 üteg. Pawlówka és a 292-es magaslat között Urbarz tábornok csoportja, 25. gyalogezred, 17. vadászzászlóalj, a hegyi ágyús üteg, egy tarackos osztály, egy szakasz lovasság, egy menetzászlóalj.

Éppen most rendeltem a két üteget és a menetzászlóaljat a Miscevic-dandár alá, hogy az Urbarz-csoport bal szárnyát erősítsék meg a jozefówkai magaslaton, mert a 85. gyalogezred segédtisztjétől, Mátyás századostól megtudtam, hogy mindazon részei a hadosztálynak, amelyek a csata folyamán a 39. honvédhadosztálynak voltak alárendelve (pl. a 67., a 85. s a 34. gyalogezred) az ellenséges ágyú- és géppuskatűzben megtörtek s Rachanie—Werachanien át a Jozefówka—Wera-

chanie községektől délre fekvő magaslatokra özönlöttek vissza. A megbetegedett Sterz ezredes-dandárparancsnok helyébe lépett Bolberitz ezredesnek parancsot küldtem, hogy az előbb említett csapatokkal okvetlen tartson ki a Jozefówkától nyugatra, Werachanietől délre eső magaslatokon, Urbarz dandárához csatlakozva.[1] Gerstenberger altábornagy.

A hadtest naplójában délután 2 óra 35 perckor ezt találjuk bejegyezve: A 27. gyaloghadosztály helyzetjelentése szerint 4 menetzászlóalj a Jozefówkától nyugatra fekvő magaslatokon áll, arccal észak felé. A meghátrált ezredek gyülekezőben vannak. Állásaink ellen egyelőre nem mutatkozik gyalogsági támadás. (Erről a 4 menetzászlóaljról a ◇ 292-n álló tüzérség nem tudott semmit.)

A 27. gyaloghadosztály délután 4 óra 15 perckor kelt jelentése: 5 menetzászlóalj a hadosztály bal szárnyán, 5 menetzászlóalj a Pawlówkától délre eső magaslatokon áll. Délután 2 óra 30 perc óta erősebb ellenséges erők nyomulnak elő. A 34., 67. és 85. gyalogezred meghiusult támadását ezek az ezredek Sterz ezredes parancsára hajtották végre. Op. 98/20. szám.[2]

A fentidézett jelentésekből megint nem tűnik ki a 29. tábori vadászzászlóalj működése. Ez a vadászzászlóalj azonban délután 4 óra és 15 perckor még mindig Michalównál állott s nem özönlött visszafelé. Csak már a késő délutáni órákban hajtotta végre fentebb leírt visszavonulását, a füstfelhő leple alatt, fokozatosan és komolyabb veszteség nélkül. A sötétség beálltával Jozefówkától egy kilométernyire délre állott, majd éjfélkor Werachanie alá rendelték vissza. Ezen a napon nagy veszteségei voltak a zászlóaljnak.

Augusztus 31.

A 4. hadsereg parancsnoksága már kora reggel óta tudta, hogy az oroszoknak egy része már tegnap délután óta visszavonulóban van s hogy a 27. hadosztály balsikerének ellenére sem tervez semmiféle akciót a Wozuczyn—Michalów-vonal ellen. Ha a 27. hadosztálynál tudták volna, hogy az oroszok augusztus 30-i támadása csak már elhatározott visszavonulásuk leplezésére szolgált, sohse jelentették volna a VI. hadtestnek, hogy csapatai *visszaözönlenek.*

A hadseregparancsnokság intézkedése értelmében augusztus 31-én a VI. hadtestnek meg kellett támadnia az oroszo-

[1] Délelőtt 10 órakor azonban a 29. vadászzászlóalj még rendületlenül állott Michalówkánál s nem özönlött vissza.

[2] A hadosztálynak Op. 98/30. számú délután 11 óra 50 perckor kelt helyzetjelentését, sajnos, nem lehetett megtalálni.

kat Komarównál. Ezzel szemben az előző napon, este 10 órakor kiadott hadtesteligazítás elrendeli, hogy a 27. közös és a 39. honvédgyaloghadosztály *eddigi* állásaikban tartsanak ki. A két vadászzászlóalj (17. és 29.) mint hadosztálytartalék állott Werachanienél.

Reggel 6 órakor történt, Gerstenberger altábornagy parancsára, a csapatok rendezése. Werachanie keleti kijáratánál szakaszokba, századokba osztották be a gyalogosokat és vadászokat s csoportonként küldték az egyes osztagokat a megállapított kötelékekhez.

Délelőtt 8 órakor megjelent nálunk Malevac őrnagy — régi 29-es vadász, — a hadosztály vezérkari főnöke; a szerzőt magával vitte s közölte vele a hadosztályparancsnok dícséretét, amiért a Werachanietől délre állott 29-esek oly kiválóan viselkedtek. Ezt a dícséretet kihirdette a zászlóalj előtt. Farkas alezredes, akinél a szerző jelentkezett, meghagyta, hogy a 4. század egyelőre (Vajna szakaszának kivételével) Werachanie megerősített keleti kijáratánál maradjon, míg a zászlóalj (500 puska és 2 géppuska) Pawlówka nyugati kijáratáig húzódott, miután századának állományát kiegyenlítette. A szerzőnél lévő idegen csapatbeli legénységet a zászlóaljhoz kellett küldeni. A parancsot végrehajtottuk; estéig sem a zászlóaljnál, sem a 4. századnál harc nem volt.

Este megint jusztifikáltunk kémkedő lakosokat, mert kazlak fölgyujtásával jeleket adtak az orosz tüzérségnek. Az urilakot, ahol a kivégzéseket végrehajtották, mi magunk gyujtottuk fel. Helyben kell hagyni ezt az eljárást, hogy az ezen a helyen dívó árulásnak véget vessünk.

Az éjjel egyébként csend uralkodott.

Egészen különösek a 27. hadosztály jelentései, melyeket a VI. hadtestnek küldött. A délelőtt 8 óra 40 perckor keltezett így hangzik: A hadosztály jobb szárnya ellen erős ellenséges erők nyomulnak elő Pukarzów irányából.[1]

Präs. 9 óra 50 perckor így szól: A hadosztály ellen ellenséges támadás van folyamatban. A hadosztály kéri a hadtesttartalék bevetését, hogy ellentámadást intézzen Pawlówka és Typin között.[2]

Präs. délután 2 óra 30 perckor: A hadosztály jelenti a Miscevic-csoportnak (tehát egy *menetalakulásnak)* támadását Grodyslawiczére.

Präs. délután 5 órakor: A hadosztály jobb szárnya a

[1] Ebben az időben intézte éppen Malevac őrnagy szózatát a zászlóaljhoz.

[2] A két vadászzászlóaljnak, mint hadosztálytartaléknak, feltétlenül közre kellett volna működnie, de ez *nem* történt meg.

jozefówka—grodyslawiczei magaslatok északi széléig nyomult elő.[1]

Präs. délután 10 órakor: Miscevic-csoport a Pawlówkától keletre fekvő mélyedésig jutott.[2]

Nagyon kívánatos lett volna a jelentések szabatosabb szerkesztése. (Az általános helyzetet a 10. sz. vázlat mutatja.)

Szeptember 1.

Auffenberg könyve a 319. oldalon azt mondja, hogy a 4. hadsereg szeptember 1-én az egész vonalon ismét megkezdette a támadást, mert az elfogott oroszok nagy számából az ellenség erejének csökkenésére lehetett következtetni.

A VI. hadtest augusztus 31-én éjfélkor többek között úgy intézkedett, hogy a Gerstenberger-csoport szeptember 1-én tartsa meg eddigi állásait. A 27. hadosztály (Op. 99/46. sz. rendeletével) ily értelemben intézkedik. A 29. tábori vadászzászlóaljat, mint az 53. gyalogdandár tartalékát, a 292-es magaslatra küldik, hova Vajna veszteséget alig szenvedett szakaszával együtt, délelőtt 8 órára beérkezik. Ezen a dombon találtuk az egész 16. tábori ágyús ezredet és a 6. tarackos ezred II. osztályát is, arccal kelet felé. Szorosan mellette állott a 25. gyalogezred parancsnoksága, míg az ezred lövészárkai néhány száz lépésnyire tovább keletre húzódtak. A dandár másik ezrede, a 34., kissé hátrább állott, jobbra, a 240-es magasdlaton. A szerző azért látja jónak, hogy mindezt megemlítse, mert ezek a csapatok szeptember 1-én nem mozdultak el helyükről.

Délután már kissé nyugtalankodni kezdtünk, mert sehogy se voltunk hozzászokva, hogy az ellenség háborítatlanul hagyjon bennünket. Már 3 óra is lehetett, amikor azt a parancsot kaptuk, hogy a 292-es magaslat mindkét oldalán elterülő terepet, azaz a 25. gyalogezred mögött emelkedő magaslatokat, kutassuk át. Ennek a parancsnak megfelelően osztottuk meg a századok közt a végzendő feladatot. Röviddel azután orosz és saját csapatbeli puskagúlákat találtunk. Mindenféle lövőszerre is bukkantunk. Egész hegyeket leltünk felszerelési tárgyakból. Mindent szép rendbe szedtünk; az orosz dolgokat elkülönítettük a magunkéitól. Tekintve azt, hogy a zászlóaljban már nagy hiány volt mindenféle felszerelésben,

[1] Ez csak a 25. gyalogezred lehetett, amely azonban már eleve ott állott, amit az Op. Nr. 98/13. VIII. 30-i vázlat mutat ki.

[2] Hát megint csak *menetalakulás* és nem a 27. gyaloghadosztály.

KÖNYVTÁRA

parancsnokunk elrendelte a legénységnek a talált tárgyakkal való teljes felszerelését.

Estefelé már befejeztük ezt a munkánkat; elszállítottuk a sebesülteket, eltemettük az elesetteket. A hadosztályhoz kivételesen beosztott árkászszázad tömegsírt ásott az erdő szélén. Egyet az oroszok, egy másikat a mi katonáink részére. Ebben a nagy hőségben már nagyon kellemetlen kezdett lenni a százával heverő hullák szaga. Csak a puskákat vették el a halottaktól, egyébként teljes fölszereléssel földelték el s rétegenként mésszel borították be őket. Csakhamar láthattunk számos sírdombot; itt-ott egyszerű fakereszttel. Olyan sietséggel történt minden, hogy se azt a bizonyos „halálcédulát" se az írásokat nem vették el senkitől, pedig a szolgálati szabályzat elrendeli. Az est beálltával nagy temetőhöz hasonlított a csatatérnek ez a része.

A vadászszázadok este 7 órakor kifogástalanul felszerelve állottak helyükön. Ekkor kapta a szerző százada azt a parancsot, hogy gyér alakzatban álljon Pawlówka és az erdő közé, nehogy valaki elülről visszamehessen. Összeköttetést kell tartani az észak és dél felől csatlakozó csapatokkal. A zászlóaljparancsnokság a 292-es magaslaton van. A sötétségben a szerző is igyekezett dél felé érintkezésbe jutni csatlakozó csapatokkal s eközben bosnyákokra bukkant. Tehát a 2. menetdandár lehetett ott, mert ehhez volt beosztva egy bosnyák menetzászlóalj, ahogy ez a hadosztály augusztus 31-i intézkedéséből is kitűnik. Este 8 órakor felvillantak az egészségügyi intézet reflektorai. Fényszórók segítségével tovább kerestek sebesülteket és halottakat. Este 9 órakor aztán nyugovóra tért mindenki, szakaszonként egy-egy kettős-őrszem kivételével.

Ezek szerint a 29. tábori vadászzászlóalj ezen a napon semmiféle harci tevékenységet nem fejtett ki. Hogy a 27. gyaloghadosztály erről a napról mit jelentett a VI. hadtestnek, a következő naplóbejegyzésekből tűnik ki:

Präs. délelőtt 8 óra 15 p. — Ellenség megerősített állásban Grodyslawicétől délre (Op. Nr. 100/2.).

Präs. délelőtt 9 óra 15 p. — A 27. hadosztály helyzete változatlan. A harc folyik (Op. Nr. 100/11.).[1]

Präs. délután 2 órakor. — Grodyslawicétől délnyugatra fekvő magaslatokon át délután 2 óra 30 perckor kezdődik meg az előnyomulás. Irány: a Czartowiectől északra fekvő magaslatok (Op. Nr. 100/27.).[2]

Präs. délután 4 órakor. — A támadás délután 2 óra 30

[1] Az 53. gyalogdandár azonban *nem* harcolt.
[2] A valóságban csak az 54. gyalogdandár menetelt oda.

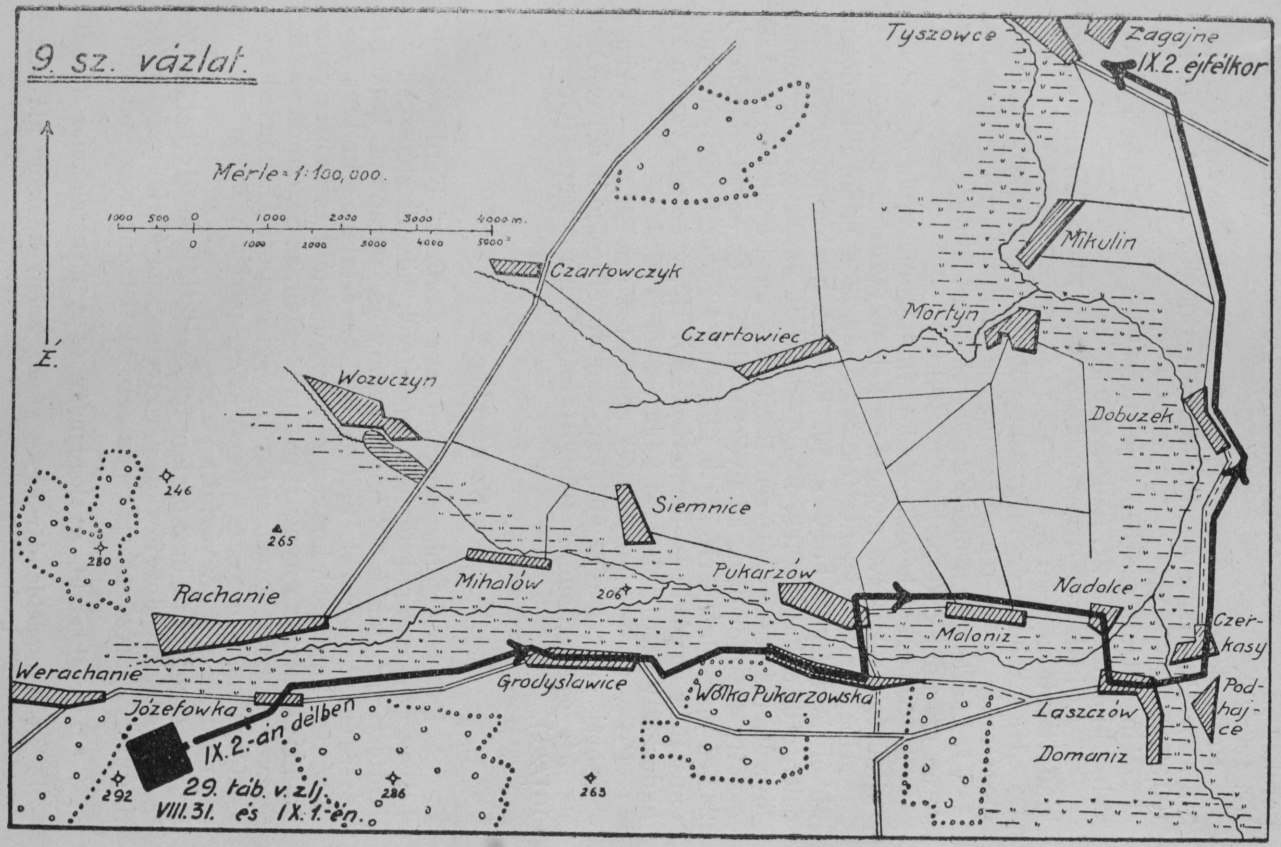
9. sz. vázlat.
Mérle = 1:100,000.
1000 500 0 1000 2000 3000 4000 m.
0 1000 2000 3000 4000 5000
É.
Tyszowce
Zagajne
IX.2. éjfélkor
Mikulin
Czartowczyk
Mortyn
Czartowiec
Wozuczyn
Dobuzek
246
265
280
Siemnice
Mihalów
206
Pukarzów
Nadolce
Rachanie
Maloniz
Czerkasy
Werachanie
Grodyslawice
Wólka Pukarzowska
Podhajce
Józefowka
IX.2.-án delben
Laszczów
Domaniz
29. tab. v. zlj.
VIII.31. és IX.1.-én.
292
286
263

perckor indult meg Grodyslawice, Pukarzów irányában (Op. Nr. 100/29.).[1]

Präs. délután 6 óra 40 p. — A 27. hadosztály délután 5 órakor Pukarzów északra fekvő területéig jutott. (Op. Nr. 100/33.)[2]

Mint látjuk, ezekben a jelentésekben pontosabban kellett volna kimutatni a 27. hadosztály részeit.

A 4. hadseregparancsnokság este 10 órakor másnapra kiadott intézkedése:

„Ha az ellenség még nem vonult volna vissza teljesen, szeptember 2-án reggel 4 órakor rajtaütésszerű támadás. A VI. hadtest és a menetdandárok szeptember 2-án a csatatéren maradnak. (Op. Nr. 100/42.)"

A 45 perccel később kiadott hadtesteligazítás elrendeli a rajtaütést; a Huczva mögé nem kell folytatni az üldözést.

Hogy miket jelentettek össze-vissza a háború kezdetén, abból is látszik, hogy a 39. honvéd gyaloghadosztály azt jelentette a hadtestnek, hogy csapatait az 53. gyalogdandár lövi. Ez már csak azért sem lehetséges, mert a 39. honvéd hadosztály Czartowczyk környékén állott s ez az 53. dandár, a 292-es magaslaton elfoglalt állásától 12 ezer lépésnyire van, amit még ágyúval se lehetett elérni. Hogy ez így van, a 27. hadosztály szeptember 2-i jelentéséből is kitűnik:

Präs. (a VI. hadtestnél) délelőtt 4 óra 10 p. — Urbarz csoportja még a régi állásban van Jozefórokától délre. Csak az 54. gyalogdandár irányíttatott Czartowiecre (Op. Nr. 101/28.).

Szeptember 2.

A hadsereg jobbszárnyán, azaz a József Ferdinánd főherceg csoportjánál történt események következtében, a VI. hadtest, így tehát a 27. hadosztály is, parancsot kapott a visszavonuló oroszok üldözésére. Az általános helyzet úgy kívánta, hogy a 39. honvéd gyaloghadosztály és az 54. gyalogdandár a Huczwa nyugati partja mentén, az 53. dandár pedig, közvetlen csatlakozásban a főhercegi csoport 41. honvéd hadosztályához, a mocsaras terep keleti partján, Tyszowce felé, nyomuljon elő. (9. vázlat.)

A dandárt d. u. 2 órakor felriasztották, amely aztán élén a vadászokkal, Jozefówka—Grodyslawicén át, kelet felé megindult. A szerző százada pár perc alatt menetkész volt; élün-

[1] De csak az 54. gyalogdandár és a menetalakulás hajtotta végre.

[2] A 9. menetdandár egyes részei, amelyek akkor alá voltak rendelve a 27. hadosztálynak.

kön Urbarz vezérőrnagy lovagolt. Már messziről fénylett a grodyslawicei új orosz templom aranyos kupolája. A helység nyugati bejáratánál ott várt minket Sedlar gazdászati főhadnagy, aki menetközben nyujtott át mindegyik alosztályparancsnok kezébe egy csomag pénzt. Átvették, a nyugtát aláírták s tovább meneteltek. Így festett akkoriban ez a történelmi nevezetességű „Kassagang" (pénzfelvételezés). A zászlóalj nemsokára ezután ahhoz a szerencsétlen helyhez ért, ahol az oroszok augusztus 27-én a 15. gyaloghadosztály vonatát megsemmisítették, 28-án pedig ennek a hadosztálynak csapatain ütöttek rajta. Ez nagyjában azon az úton történt, amely Hopkie és Pukarzów közt egy dombocskán visz át. Láttuk az elesett hadosztályparancsnok, br. Wodniansky sírját is. Azóta exhumálták. Vezérkari főnöke, gróf Cristalnigg őrnagy, tömegsírban fekszik a hopkiei templommal szemben.

Amit aztán a Wolka Pukarzowska és Pukarzów közötti töltésen és ennek mentén láttunk, talán a legborzasztóbb volt ebben a háborúban. A 15. gyaloghadosztályt ugyanis abban a pillanatban érte három oldalról váratlan támadás, amikor, augusztus 28-án, a hajnali órákban, *dél* felé menetelt, egészen a hadtest intézkedése szerint. A töltés csak 4—5 méternyi széles. A talaj jobbra-balra mocsaras, feneketlen. A támadás pillanatában a 17. tábori ágyúsezred éppen a töltésen volt s a derék tüzérek természetesen azonnal tüzelőállásba akarták hozni ágyúikat: de ember és ló a szó szoros értelmében belefulladt az iszapba. Nem láttunk egyebet, csak felfújt, már egészen fekete hullákat, és számtalan lóhullát, többnyire lábbal fölfelé. A feloszlásnak indult testek bűze irtózatos volt. A töltés hosszában egész halott rajvonalakat lehetett látni, amint őket az orosz géppuskák úgyszólván lekaszálták. A csatatérnek ez a része tehát még nem volt eltakarítva.

Pukarzów körül száz meg száz kicsiny lövészárkot lehetett látni, de csak felszerelési tárgyakkal: az elesetteket a lakosság már eltemette volt. Szeptycki gróf Laszczów mellett levő majorjában egy teljes orosz tábori kórház működött, amely az orosz csapatok sietős visszavonulását nem tudván követni, ott maradt. A község maga, tipikus zsidófészek. A „rinek" (körtér) még égett. Czerkasy külvárosban találkoztunk a 41. honvéd gyaloghadosztály csapataival, amelyek megéljeneztek bennünket. Itt megpihentünk, megebédeltünk, mert a dandárnak még hosszú utat kellett megtennie. A honvédek elbeszélték nekünk Uchnów környékén vívott nehéz harcaikat s úgy vélték, hogy az oroszok Steniatyn—Kmiczyn körül utóvédekkel födözik visszavonulásukat.

Az esti órákban Urbarz dandárnok ezt parancsolta a zászlóaljnak: Az ellenség észak felé visszavonul. Hadosztá-

lyunk a Huczwa-lapályon át folytatja az üldözést. Dandárunk kelet felé csatlakozik a 41. honvéd gyaloghadosztályhoz. A 29. tábori vadászzászlóalj lesz az 53. gyalogdandár elővédje. Menetirány a lapályon át, Doburek, 244-es magaslat, Zagajne. Ezt a helységet feltétlenül még az éj folyamán el kell érni. A 25. gyalogezred követ. Dandárnok az elővédnél.[1]

Így haladtunk halkan, lépésről-lépésre tovább, ezen a sötét éjjelen. Éjfél volt, midőn holtrafáradtan a zagajnei téglavetőhöz értünk. Az úttól nyugatra mi, keletre a 25. gyalogezred táborozott. Csakhamar nehéz álomba merült mindenki. Biztosító csapat, csak a jó Isten tudná megmondani, ki volt? Az 53. dandár csapatai minden bizonnyal nem. Az egy órával később, bőséges, meleg étellel beérkezett mozgókonyhával senki se törődött.

A VI. hadtest naplójában ez van rólunk bejegyezve:

Délelőtt 10 órakor. Gerstenberger altábornagy utasíttatott, hogy ne Czartowiec, hanem a Czerkasytól keletre eső magaslatokra vonuljon. (Op. Nr. 101/9.)

Präs. délután 4 órakor. A (27.) hadosztály jelenti, hogy a főhercegi támadó csoporttól azt a parancsot kapta, hogy Zagajne és Tyszowce közé vonuljon.

Präs. délután 8 óra 30 p. — 27. hadosztály az 53. dandárral ma Zagajneben hál meg. Pihenője Laszczów.[2]

Keltezés nélkül (szeptember 2-i 199. számú mellékletként) jelenti Gerstenberger altábornagy:

A VI. hadtest ismételt parancsára, mely a támadó-csoport intézkedésével szemben az előnyomulást megtiltja, a következő csoportosításra határoztam el magamat, mert az előrehaladott idő és a már megtörtént elindulás mást nem engedett meg: Urbarz-dandár (53.) Zagajnebe utasíttatott; stb.

Zárszó.

Szeptember 2-án a délutáni órákban érkezett meg a VI. hadtesthez a 4. hadsereg intézkedése, mely teljes átcsoportosítást rendel el.

Tekintettel a Lembergnél szerencsétlenül harcoló 3. hadseregre, a 4. hadsereg legnagyobb részének teljesen hátra kellett fordulnia s délre elvonulnia. Csupán József Ferdinánd főherceg csoportja kapott megbízást, hogy az ellenséget tovább is üldözze. A hadtest szeptember 3-ra úgy intézkedett, hogy csapatai két oszlopban induljanak dél felé. Mivel ez a menet már a 2. lembergi csatába való beavatkozás történeté-

[1] A 34. gyalogezredről és a tüzérségről nem történt említés.
[2] A hadosztályparancsnokság csak este fél tízkor érkezett Laszczówra, az utakon beállott torlódás miatt.

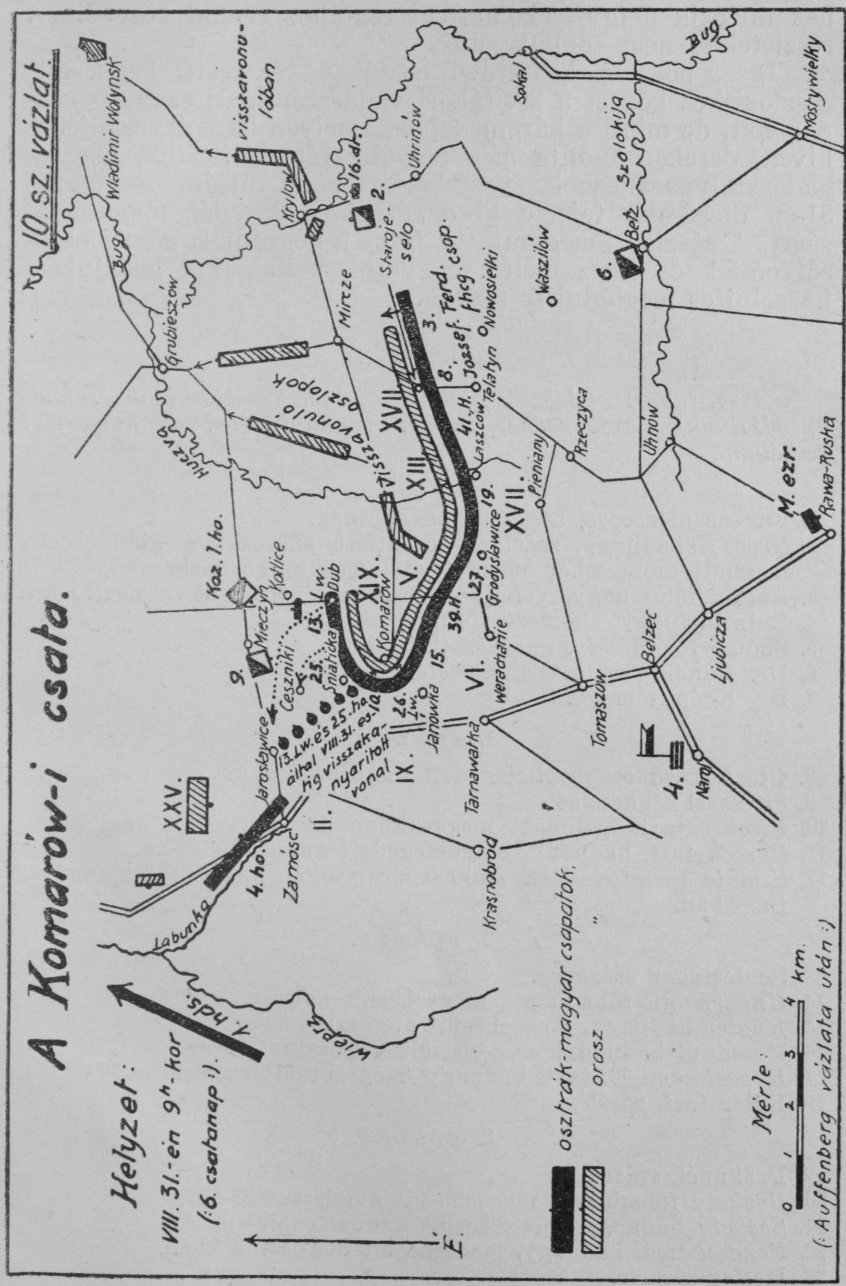
A Komarów-i csata.
Helyzet:
VIII. 31.-én 9h-kor
(:6. csatanap:).
10. sz. vázlat.
Bug
Wladimir Wolynsk
visszavonulóban
Krylow
16. dr.
2.
Uhrinów
Sokal
Szolokija
Mostywielky
Grubieszów
Mircze
Staroje-selo
3.
Ferd. csop.
József. fhcg.
Nowosielki
Waszilów
6.
Betz
Huczva
Visszavonuló oszlopok
XVII
XIII
8.
41. H.
Telatyn
Laszczów
Rzeczyca
Uhnów
Pieniany
XVII.
19.
M. ezr.
Rawa-Ruska
Koz. 1. ho.
Kollice
Mieczyn
Lw.
Dub
XIX.
V.
Komarów
27.
Grodysławice
39. H.
15.
VI.
Werachanie
Belzec
Ljubicza
9.
Ceszniki
13.
25.
Sniatycka
26. Lw.
Janówka
Tomaszów
4.
Narol
Jarosławice
13. Lw. és 25. ho. által VIII. 31. es-tig visszakanyarított vonal
IX.
Tarnawatka
XXV.
4. ho.
Zamość
II.
Krasnobród
Labunka
Wieprz
1. hds.
É.
osztrák-magyar csapatok,
orosz "
Mérle:
0 1 2 3 4 km.
(: Auffenberg vázlata után :)

hez tartozik s így a komarówi csatához semmi köze sincs, részleteivel nem foglalkozunk.

Igaz, hogy a komarówi csatában résztvett, kerek 200 zászlóaljhoz képest a 29. tábori vadászzászlóalj csak kis csapat volt, de mind a három napon, amelyen harcolt, esküjéhez híven, derekasan állta meg helyét. Már említettük, hogy a hadosztályparancsnok, vezérkari főnöke útján, augusztus 31-én dícséretét fejezte ki a zászlóaljnak vitéz magatartásáért. A zászlóalj megmutatta, hogy a nógrádiak, gömöriek és zólyomiak őseikhez méltó magyarok voltak, kik hazájukért harcolni és meghalni is tudtak.

Függelék.

A 29. tábori vadászzászlóalj tisztjeinek (zászlósainak és hadapródjainak) névjegyzéke, sorsuk kimutatásával a komarówi csatában.

Törzs.

1. Farkas alezredes, zászlóaljparancsnok.
2. *Gross* főhadnagy, zászlóalj-segédtiszt, súlyosan megbetegedett, meghalt szeptember 10-én a rawa-ruskai kórházban.
3. *Keller* főhadnagy, vonatparancsnok, lóról lebukva megsérült.
4. Pulz hadnagy, élelmező tiszt.
5. Sedlar főhadnagy, gazdászati tiszt.
6. Dr. Vanek ezredorvos, orvosfőnök.
7. Dr. Krón főorvos.

1. század.

8. *Glass* százados, megbetegedett augusztus 30-án.
9. Javorszky hadnagy.
10. *Fischer* tart. hadnagy, idegsokkban megbetegedett aug. 30-án.
11. *Bartók* tart. hadnagy, megbetegedett augusztus 28-án.
12. *Szmida* törzsfővadász, szakaszparancsnok, megsebesült augusztus 30-án.

2. század.

13. Schlesinger százados.
14. *Ungermann* főhadnagy, megsebesült augusztus 30-án.
15. *Kőgler* hadnagy, megsebesült augusztus 30-án.
16. *Vassányi* hadnagy, megsebesült augusztus 30-án.
17. *Henzelmann* E. tart. hadnagy, megsebesült augusztus 30-án.
18. Kéler tart. zászlós.

3. század.

19. Prokupek százados.
20. *Bochesa* főhadnagy, megsebesült augusztus 28-án.
21. *Székely* hadnagy, megsebesült augusztus 30-án.
22. *Fenczel* tart. hadnagy, megsebesült augusztus 30-án.
23. Haffer zászlós.

4. század.

24. Karjlović százados.
25. *Heinz* főhadnagy, megsebesült aug. 30-án, meghalt szept. 13-án.
26. Vajna hadnagy.
27. *Henzelmann K.* tart. hadnagy, estében megsérült aug. 28-án.
28. *Deim* zászlós, felbukott, megsérült augusztus 30-án.
29. *Horváth* zászlós, idegsokkban megbetegedett augusztus 28-án.
30. *Czeisberger* hadapród, megsebesült augusztus 28-án.

Géppuskás osztag.

31. Truščeć százados.

Látjuk ebből a kimutatásból, hogy 31 tiszt (stb.) közül 18-an váltak ki a 7 napi harc alatt, azaz, hogy a veszteség 58% volt. A zászlóalj 1140 főnyi legénysége közül

55 fő menetképtelenné vált	(5%)
61 fő meghalt	(6%)
205 fő megsebesült	(17%)
összesen 321 fő	(28%)

Ha eltekintünk az augusztus 26-i tűzkeresztségre eső 3—4 sebesülttől, akkor az augusztus 28-i és 30-i harcokra kb. 260 főnyi veszteség esik, ami egy teljes hadiállományú századot tesz ki.

Karojlović Oszkár.

T Á R C A

Báró Bydeskúty Zsigmond.

(1751—1799.)

A vitéz magyar katona emlékének áldozunk ezekkel a sorokkal, amelyekben ismertetjük báró *Bydeskúty Zsigmond* tábornok vitézi tettekben és eseményekben gazdag életét.

Előkelő sárosi családból származva, 1751-ben született Komáromban. 11 éves korában a Ferdinánd főherceg nevét viselő 2. gyalogezredbe lépett mint hadapród; 18 éves korában mint főhadnagyot már a De Vins (későbbi 37.) gyalogezred soraiban találjuk. A bajor örökösödési háborút ezzel az ezreddel küzdötte végig és itt nyerte el a kapitányi rangot. Ezredével azután Belgrád ostromában vett részt s mint a gránátosszázad parancsnoka, 1789 szeptember 30-án annyira kitüntette magát, hogy József császár Ő Felsége a Mária Terézia-rend lovagkeresztjével tüntette ki őt. Belgrád ostrománál századával együtt önként jelentkezett a bal támadó oszlop élére és az elővédet személyesen vezetve, pusztító ellenséges tűzben, példátlan bátorsággal rohanta meg századával a várvédő sáncok cölöpgátját s mint első hatolt azon keresztül. Nyomon követte őt vakmerő százada, s ezzel útat nyitott, amelyen át a főcsapat könnyen behatolhatott Belgrád külvárosába, a Rácvárosba.

1789 decemberében Bydeskúty kapitányt, őrnagyi ranggal, áthelyezték az Esterházy Antal nevét viselő 34. gyalogezredhez. Ez az ezred, amelyet báró Vetésy Kökényesdy László 1734-ben alapított Pest—Debrecen—Kassa—Nagyvárad és Arad vidékéről toborzott legénységből, mint kiváló magyar ezred ezideig is (1789) számos ütközetben vett részt az osztrák örökösödési háborúban. Különösen Prága ostrománál, majd a második sziléziai háborúban a hohenfriedbergi csatában, később az olasz harctéren Piacenzánál, Genua ostrománál, azután 1757-ben az emlékezetes leutheni csatában, továbbá Hochkirch mellett és Liegnitznél szerzett magának hervadhatatlan babérokat.

Bydeskúty tehát egyik vitéz magyar gyalogezredtől egy másik, éppen olyan vitéz ezred soraiba került, amelynek tulajdonosa és tisztikara örömmel és büszkeséggel üdvözölte őt, a Mária Terézia-rend 1792-ben bárói rangra emelt ifjú lovagját, sorai között.

Eleinte az ezred 4. zászlóaljának, később az ezredes-zászlóaljnak parancsnokságát kapta meg (Oberstbataillon) és zászlóaljával Temesváron állomásozott, mikor a francia forradalom első koalíciós háborúja kitört. A Franciaország ellen irányuló hadműveletekből, melyeket a szövetkezett uralkodók legitim jogaik és érdekeik megóvása érdekében kezdettek, az ezred dicsőséggel vette ki a részét.

A forradalmi mozgalmak meggátlása végett először is a Franciaországgal határos Belgiumot kellett megvédeni. Az ezred ennek a háborúnak minden ütközetében résztvett s mindenütt ott volt, zászlóalja élén, báró Bydeskúty.

A neerwindeni csatában, 1793 március 18-án, az osztrák hadvezér — Clerfayt tábornok — elhatározta, hogy a franciákat a saját balszárnyával szemben lévő állásukból kiveri s ezt a feladatot az ezredre bízta, még pedig ennek ezredes-zászlóaljára. Bydeskúty őrnagy Racour falu bejáratát olyan heves erővel ostromolta, hogy a fölös számban lévő ellenség onnan egyelőre kitakarodott. A falut a franciák később ismét birtokukba kerítették. Erre azonban a fővezér — Coburg Józsiás tábornagy — ismét Bydeskútyt rendelte előre, aki századait haláltmegvető bátorsággal vezette újból, eredményes támadásra. Véres küzdelemben ember-ember ellen küzdött, amíg végre a franciákat teljesen kiverték a faluból. Bydeskúty ekkor kartácsgolyótól súlyos fejsebet kapott. Coburg hercegnek a császárhoz intézett jelentése szerint „ez a csata, ennek a kiváló csapat belső értékének és felülmúlhatatlan bátorságának örök példája marad".

Bydeskúty őrnagy azután az ezred gránátos zászlóaljának élére került s a további küzdelmek során különösen a Famars melletti csatában, 1792 május 23-án, tüntette ki magát. A falut az ellenség körülsáncolta s kartácstüzében meghiusult minden támadás. Erre Bydeskúty őrnagy arra kérte főparancsnokát, hogy őt rendelje támadásra. Gránátosai élén, lövés nélkül nekirohant a francia sáncoknak, századaival leugrott a körülbelül három öl mélységű sáncárokba; majd annak falába szuronnyal lépcsőket vágva, fölküzdötte magát a gát tetejére s a franciákat véres küzdelem után kiverte. 10 tiszt, 140 ember jutott fogságunkba s derék gránátosaink egy zászlót és 7 ágyút zsákmányoltak.

Később Le Quesnoy, majd Maubeuge ostrománál találkozunk Bydeskúty nevével. A hautemonti ütközetbn Clerfayt csapatainak balszárnyát a franciák, a sűrű bozótos terepet kihasználva, mármár körülkerítették, amikor Bydeskúty őrnagy gránátosaival reájuk rohant és visszaverte őket. Assveent faluban azután a franciák december 16-án egy új, erős sáncot akartak építeni. Bydeskúty, kinek egész egyénisége folytonos vállalkozókedvtől és erélytől sugárzott, elhatározta, hogy a sánc továbbépítését megakadályozza. Gránátosaival az éj leple alatt nekiment a franciáknak és a félig kész sáncokat lerombolta. 1794 március 29-én Le Cateau mellett vitézkedik Bydeskúty; azután a catillioni ütközettel kapcsolatban olvassuk nevét a különösen kitűnt tisztek sorában. Zászlóalja később Rouvroy, majd Charleroinál harcol (1794 június 3-án), amely ütközetben — mint hadosztályparancsnoka jelenti — „Bydeskúty alezredes a nála már megszokott vitézséggel" küzdött.

Poroszország 1794 augusztus 5-én a franciákkal különbékét kötött s a magára maradt osztrák hadsereg kénytelen volt a harcot tovább folytatni. A 34. gyalogezred ekkor Sztáray altábornagy hadosztályához került s itt Mannheim ostrománál tüntette ki magát, különösen 1795 október 18-án. Bydeskútyról ismét olvashatjuk, hogy: „rendületlen bátorsággal épp olyan ügyesen, mint

merészen" vezette zászlóalját. Zászlóalja azután, december 20-án, rohammal foglalja el Kaiserslautern községet.

1796-ban Bydeskúty zászlóalját áthelyezik a Károly főherceg parancsnoksága alatt álló hadsereghez, s Németországban marad, az ezred ellenben a Rajna mellől az olasz harctérre, az Etsch völgyébe kerül.

1797-ben azután Bydeskúty gránátos zászlóalját is útbaindítják ezrede után Olaszország felé, de a Loebenben április 7-én megkötött fegyverszünet folytán már valami különösebb ütközetben nem vesz részt. Az ezredet április végén Bécsbe helyezik át, s itt éri Bydeskútyt az a kitüntetés, hogy ezredessé előléptetve, Ő Felsége kinevezi az ezred parancsnokává.

Eddig zászlóaljának élén vitézkedett, most pedig parancsnoksága alá tartozik az a vitéz gyalogezred, amelynek minden katonája ismeri őt és bámulja hősiességét, s amelynek tisztikara jóban, rosszban vele együtt élt és halt — az ezred zászlójának becsületéért.

Az 1797. és 1798. éveket részben meneteken, részben pedig Stájerország és Karinthia nagyobb városaiban tölti ezredével Bydeskúty. 1799-ben azonban már ismét alkalma nyílik reá, hogy magának az olasz harctéren újabb érdemeket szerezzen. A Kray táborszernagy főparancsnoksága alatt működő cs. kir. hadseregben Bydeskúty ezrede Legnago, Parona, de különösen Magnano-Verona mellett tüntette ki magát. Ez utóbbi ütközetben Bydeskúty ezredes, heves küzdelem közepette, kézitusába keveredett s a francia lovasság már majdnem felkoncolta őt, de hűséges emberei: Brehm őrmester, Kántor Ferenc és Szabó István közlegények, megmentették életét.

Végül a cassanoi ütközetben, 1799 április 26-án, elérte őt minden lelkes katonának örök végzete. Az Adda-folyón, Trezzo falu mellett kellett ezredét átvezetnie. A folyón átkelve, gyilkos tüzelés fogadta őket. Bydeskúty ezredes itt olyan súlyos fejsebet kapott, hogy annak következtében május 16-án befejezte dicsőséggel teljes katonaéletét. Halála előtt egy nappal érte őt Ő Felségének az a kitüntetése, hogy Melas lovassági tábornok javaslatára tábornokká lett kinevezve. Elvesztét őszintén gyászolta nemcsak ezrede, hanem az egész hadsereg. Neve, személye, mint a hős magyar katonának és vezérnek fénylő példaképe maradt meg hűséges bajtársainak emlékében.

A 34. gyalogezred régi történetének írója így búcsúzik el tőle: „Bydeskúty a legvitézebb és legtehetségesebb tisztek közé tartozott. Nem volt olyan csata, vagy ütközet, amelyben — ha részt vett — nevét ne említették volna magasztalva. Áldás és dicsőség emlékezetének."

Markó Árpád.

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR.

Hadijelentések a schmalkaldeni háborúból.

A bányavárosok korszerű jelentőségük szerint élénk figyelemmel kísérték a külpolitika eseményeit és bár az udvari kamara bő hírekkel szolgált, maguk is közvetlen értesülést igyekeztek szerezni minden fontosabb eseményről. A szállongó hírek, az utasok, diákok hozta értesítések, ha nem is teljes hitelt, de meghallgatást leltek, még ezeket is kicserélték egymás között, annál inkább megbecsülték saját külön tudósítóik bizalmas leveleit. Mert ha nem tarthattak állandó képviselőket és kémeket, legalább alkalmi, díjazott tudósítókról gondoskodtak. Beszterce-Körmöc levéltárai kötegszámra őrzik az ilyen bizalmas, legtöbbször névtelen, vagy csak jeligés híradásokat, közléseket az udvar, a török, német stb. harcterek legfrissebb eseményeiről. Egy két hét alatt tehát aránylag gyorsan és ami fontos, feltűnés nélkül futnak be ezek a magánszemélyekre adresszált, de valójában a magistratusnak szóló levelek és rendszerint megelőzik a hivatalos értesítéseket. Mert pl. Győr, Sopron stb. tanácsa ugyancsak kedveskedik a felvidéket érdeklő hírekkel hivatalosan, gazdátlan mellékleten pedig személyi hírekről referál, donatiókról, kinevezésekről számol be, mielőtt ezt az udvari kancellária expediálná.

De még az ilyen, mégis csak „ex offo" érkező újságok forrása megállapítható, az érdekesebb, névtelen híradók személyéről semmi adat. A pénztári könyvek elvétve szólnak ugyan a *Bote*-k *Badegeld*-jéről, de magáról a hírszerzőről hallgatnak. Pedig nem lehet feltenni a XVI. század szereplőiről, hogy a közérdek szent nevében ingyen írták volna néha lapokra terjedő leveleiket! A sok körmöci haditudósító közül felkeltette érdeklődésemet a *„Laus Deo"* jeligéjű levelek szorgalmas írója, aki, noha folyékonyan ír németül, számos elejtett szava után ítélve, kétségtelen magyar. Eleinte a Körmöcön német szóra járt magyar fiúk közt kerestem a személyét, de csakhamar tágabb körre kellett térnem. Német-olasz egyetemeken járt, udvari összeköttetéssel, előkelő rokonsággal bíró, buzgó protestánsra ismertem, azonban vallása nem tartja vissza attól, hogy királya szolgálatában, külső hitsorsosai ellen harcoljon.

Nem részletezem agnoszkálása adatait, a bizonyítás módját, rámutatok Szunyogh Mózes fia Jánosra, a levelek szerzőjére, aki egyetemi tanulmányai után, Krusith János mellett a török harcokban megedződve, vele a schmalkaldeni háborúban is résztvett. 1546 augusztus legelején indulnak el Sztrecsényből (Budetint ekkor még Podmaniczky Rafael tartja hatalmasul) és szeptemberben kezdődik a levelek sora a táborból, majd Bécsből.

Az irodalmi tevékenység fokozatosan csökken és 1551, tehát még a háború befejezése előtt, végleg megszakad. Szunyogh János, kibékülvén anyai nagybátyjával, Podmaniczky Rafaellel, Bielitzből megküldi adóssága utolsó részletét. Katonai pályafutása is véget ér, több levelet nem küld.

Az alább közölt két levél mutatja,* milyen óvatosan őrzi inkognitóját:

I.

Laus Deo 1546. Adj. Septembris im leger. Am Montag den 6 disz bin ich an das ortt-, (in margine:). Ist nur 1900 schritt von yr Majestät schantz gewesen) — geritten, da die veindt yr leger gehabt haben, habe nichts da gefunden dann todt leuth vnd Rosz vnd bin so weit khomen das ich der vaindt leger gesehen hab, die sein Allzumal gleich gegen Neuburg vber an einen perg gelegen, wie ich aber hör so sein die do Auffgebrochen vnd ziehen auff Thonawerdt zue. Man waisz nicht was yhr fürnemen ist. Die khaiserliche Majestät haben vast Alle geringe pffertt hinweg geschikht mit 1000 schützen zu sehen wo sie hinausz wöllen.

Hertzog Wylhelmb hatt 20 seiner püchszenmaister gen München erfoddertt. Es ist das geschray die vaindt sollen sich tailen vnd der schorttl auf München zuerückhen. Das glaub ich aber nit.

Ihre Majestät haben die klaine pffaltz preisz gemacht ist ein verderbung, der armen leuth vnd ist so vnsicher worden von freundten vnd feindten das yr Majestät yr aigen profanth vnd was man zue land in des leger pringt belaiten musz lassen.

So bald der von Payern khombt ist yr Majestät willens auff zuebrechen vnd den feindten nochzuezihen.

Graff Fridrich van Fürstenbergk hatt mich lassen die verschreibung sehen wie sich Waingarthen des Closter an Sachsen vnd Hessen ergeben vnd in Monattsfrist 5000 floren zue bezalen bewilligt, ich hab desz khain Copeyen khunnen haben aber sie nennen darinnen einen.

Mir ist in vertrawen angetzaigt worden wie der Churfirst bedacht sey heimtzutzihen vnd sey des Schartls Ratt gewesen, den tag do man geschossen hatt solle man gleich in das leger gefallen sein, aber Sachsen vnd Hessen sein nicht lustig gewesen, Sachsen sol gesagt haben, Er woll nicht bluttvergiessen. Sollt Landtgraff gesagt haben, Sie halten wie die berg. Es wil yhr khainer vom schiessen nit waichen. Man sagt sonst Es soll der, Landtgroff Schärttl sonst ander sachen halben auch uneins sein. Was sie nu willen für zunemen sein wirtt die Zeit täglich zu erkhennen geben.

Die vaindt haben auff 2. 3. 4. Septembris in 2000 Schiesz mit grossem geschütz gethan in yr Majestät leger, dageden yr Majestät nit vber 600. Sie haben 20 vnd 30 schiesz gemainlich mitainander lassen abgehen. Der mehrer thail auff yr Majestät Zeldt zue, durch verreterey wie man maint. Aber do sein gewiszlich wenig erschossen ader beschedigt worden. Man hatt nach vleissigen nach-

* Körmöczbányai Levéltár. I. 26. 1. 56.

fragen vber 70 pershonen nit todt oder geschedigt gefunden wie die gefangen anzaigen sein der vaindt ob 100 blieben.

Vundter den vaindten ist zwispalt, thails haben vor dem schiessen geweldt man soll dem Khaiser angreiffen weil er vnverschanszt gewesen. Das hatt Hessen nit thun wollen Sonder erst nach dem schiessen. Das haben die andern nachmalen nit thun wöllen. Dann sy nit sturmen vnd schlagen miteinander wöllen.

Die Stett vnd Wirttenbergk zalen das Volckh die andern haben nit gelth.

Man sagt in wenig tagen wertt mann die Stett in die Acht thun. Pffaltzgraff, Churfirst ist vaindt decleinirt (sic) vmb das ir den von Pirn gehindertt vnd den von Wirtenbergh raitter zuegesandt.

Khaiserliche Majestät haben den vaindt nit wollen nachtziehen vnd nit vrsach tzuegeben das er sich thaile, bis Sontag ader Montag wirtt der von Pirn bey yr Majestät sein. Spet vnd Waisberger zwen haubttleuth sein schon ankhomen. Sagen er bringt auszerlösener Khnecht bisz in 18000 vnd 9000 pferth.

II.

Neutzeitung ausz khaiserlichen Majestäts veldtlegen bey Neuburg an der Thonaw am 16. vnd 17. Septembris. (1546.)

Die khaiserliche Majestät hatt ir Majestät khriegssvolkh wol betzalth vnd seindt yr khaiserliche Majestät sambt den groffen von Payern vnd andern obristen beuelchs leuthen den 16. Septembris mit 3000 pferdten vnd 1000 hackhenschützen so auch czu Ross vor Neuburg gerückht. Dieselbig Statt welche mit 2000 Schweytzern besetzt ist beschikht vnd verrendt vnd die vorstatt eingenommen. Ettliche vaindt so herausz gefallen sein erlegt vnd 200 Haubttviech den vaindten Abgetrieben.

Die vaindt ligen mit yhrer wehr zu Thonawerdt.

Den 17. Septembris zu morgens vmb 5 Vr ist die khaiserliche Majestät mit demselben gantzen her vnd geschütz so czu solcher belegerung gehörig vor Neuburgk gerückht, wyllens dasselbig zu erobern, ader die vaindt mit solcher belegerung czu einer schlacht czuraitzen. Gott schikhs zum besten.

Nach meinem gesterigen schreyben ist heutt aber ein post khomen wie der khaiser das schloss vnd die Statt an der Thonaw so er darvor berennt schon gar eingenommen hatt. Dann wie sein Majestät mit seim gantzen hauffen darfür tzogen ist, sein die schweitzer darauss geflogen vnd das ander khriegssvolckh so auch in der Stett gelegen ist dem Khaiser enttgegen herauss getzogen, vnd hatt sich in gnad vnd vngnad ergeben. Nit waisz man noch was in für ein gnad ertzeigt wirtt. Der Khaiser hatt in der Statt erobertt 40 Stuckh puxen auff reddern darunder 10 Maurbrechern sein, vnd sonst vil pulver vnd khlein gschütz. Der Khaiser rückht für das Stettlin Rain vnd darnach auff Thonawerdt. Wann er dieselben zwen fleckhen erobertt so huett sich Augspurg vnd Vlm.

Der Landtgraff ligt mit seinem Her zu Tonawerdt wo er den Khaiser wehren wil dieselbig Statt eintzunemen So wirtt er sich

mit ym muessen schlagen. Gott verleih dem frumen Khaiser glückh vnd Sieg.

Másolta, az eredeti helyesírással: *Laus Deo!*

Ernyey József.

Egykorú levél Dampierre tábornok haláláról.

Az itt közölt levél Dampierre tábornok haláláról több érdekes részletet tartalmaz. A levél írója, Leopoldus Back, szemtanuja volt a pozsonyi ostromnak, melynél Dampierre halálát lelte. A levél elmondja, hogy Dampierre október 9-én három oldalról támadta meg Pozsonyt; a főtámadás, melyet maga Dampierre vezetett, a szőlőhegyek felől irányult a vár felé. Az ostromlók e helyt kemény ellenállásra találtak. A harc folyamán Dampierre maga személyesen rohant a várkapu felé, petárdával kezében, mely alkalommal jobb fülén egy lövés megsebesítette, mire egy közkatona nekitámadva, kardjával fejét levágta. Holtteste felett erős küzdelem támadt, végül is a hajdúk a holttestet a várba vitték. Back azután gondoskodott, hogy a holttestet lerajzolják, a kardot pedig, mellyel Dampierre fejét levágták, egy jobb karddal becserélve, magának megszerezte.

A levelet két körülmény teszi érdekessé. Az egyik, hogy részletesebb adatokat közöl Dampierre haláláról, a másik pedig, hogy kitűnik belőle, miszerint a kép, mely Dampierret a halottas ágyon ábrázolja, amely többek között a milléniumi történet VI. kötete 287. lapján is közölve van, nem eszményi kép, hanem a holttest után készült és így teljes hitelességűnek tekinthető.

A levél október 11-én kelt, másolata a sírfelirattal együtt a Rakovszky-családnak Liptó-Nagy-Selmeci levéltárában őriztetik. Közlését Rakovszky István v. b. t. t. úrnak köszönhetjük, ki azt lekötelező szívességgel bocsátotta rendelkezésünkre.

A levél és sírfelirat szövege a következő:

Edler, gestrenger vielgeliebter Herr Sohn, demselben mein ganzwillige Dienste zuvorn, und kan nicht unterlassen des Herrn zu berichten, wie das Gr. Tampier vergangnen Freitags als den 9 disz uns allhier unvorsehener Weise uberfallen und an dreien Orthes angegriffen, erstlich das an dem Berge, so man das freundt heist, dem Stampfferischen Weg her durch die Cosagen und Reuttherei, solche aber mit hellen Hauffen nicht hereingesezt, weil eben damahl Ihr. Kn. Herr Ragozi Georg mit 5000 wohl gerüsten Huszaren von Rasendorff hieher uf Pressburg ankommen, welche da sie Tampier in felde gesehen, er alsbalt uf eine vierteil meile zurück gewichen, den er seine Kuntschaft gehabt, das der Zeit keine Reutherey allhier vorhanden. Zum andern jenseits der Thonaw beÿ den brücken, solche zu uberweltigen und also der Vorstadt als die modriz einzubekommen, in dritter Ohrt aber die gröste Impressa gegen das Schlosse von wingeburg furgenommen und so starck nachgesezt, das es bereit hin zu den Wintmühlen nahe beÿ dem

Schlossthor kommen ist, allda aber Ritterliches von der Mährer allhie habendes Volck, einstheils von ihr Maÿt. habendes blaurocklein aus dem Schloss, sowohl mit aussfallen ansehentlich Wiederstand beschehen, biss lezlich des Generalen hohmuht der mit seinen grossen Federbusch gleichsam blind und trotzig mit einen Petarda dem Schlossthor zugeeilt mit einem Schuss beÿ dem rechten Ohrr getroffen undt nachmahls von einer geringer Person mit einem schlehten Sebel, den ich nur wundershalben mit eintauschen eines bessern an mich gebracht, geköpft worden. Darauss zu sehen, das Gott nicht haben wollte, das er in einen ansehlichen Scharmützel von einem vornehmen, dapffern Rittersmann umbkommen werr, es ist nachmahls umb seinen Cörper ein gross Scharmitzerei gewesen, dan die seinen selbigen wegzubringen vermeinet, ist aber von den heÿducken ins Schloss gebracht worden, allda ich ihn lassen ab contrafecten, nach welchen fals alsbaldt alles still worden, und der Feind alsbald wieder abgezogen. Wir erwarten allhier Ihrer moÿt glückliche ankunfft, innerhalb 2 oder 3 tagen gar gewiss, wie auch H. Budiani und anderen so sie allbereit Ihrer Maÿt untergeben. Datum Presburg den 11 Octobris a. 1620.

des Herren Sohnes

dienstwilliger

Leopoldus Back.

Des Graffen von Tampiers grabschrift.

Hie lieg ich armer graff Tampier
Kein Mensch hatt mehr ein lieb zu mir
Ich bin ein graff so hoch gebohren
Undt ein lufftritter des Narren orden
Hab in meinen leben unverzagt
Mannig starcken Helden umbgeiagt
In vielen Schlachten uffs freÿs feldt
Das weiss von mir die ganze Welt
Den wer von mir nur hat gehört
Hat sich gefurcht vor meinen Schwerdt
Daruber klagen Königreich und landt
Welchen meine Thatten sein bekandt
Ich furchtet nit gross geschüz unt stuck
Aber ein einiger Heÿdugh
Hatt mir abgenomen mein starckes leben
Den 9 October mercket eben
Als man zahlt 1600 Jahr
Darzu 20 die Jahr Zall mehr
Da ich belagert die ungarische Chron
Mit solch praktichen beÿ gethan
Welhe mir damals nit angangen
Hab ich ein Kugel klein empfangen
Durch meinen Hals thatt ich empfinden
Das ich dar lag in meinen Sünden
Der ich wahr schön starck undt rohth
Jezt lieg ich da undt bin stein todt

Mein Seel lebt wie mannig armer glaubt
Dem ich sein hab undt gutt geraubt
Darzu sein Haus hab angezundt
Vergundt mir was ich izt nimb
O Stadt Pressburg hett ich mein leben
Hett dir noch viel zu schaffen geben
Mit Feuer undt Schwert hett ich dich gestrengt
Und dein Blutt auf die erden gesprengt
Dein Silber, golt, undt gelt zugleich
Musst gewis mit mir in franckenreich
Aber das Recht so mir vor Jahren
In dir hett sollen wieder fahren
Wegen der schönen festung Grain
Dieselbe Execution
Werdt an mir diessen tagh vollendt
Umb ein Uhr ohne gefahr behendt
Alda hett ich den letzten Spott
Wie ich gelebt das zeigt mein Todt
Kein laster man erdenken kan
Das ich auff erden nit hab gethan
Hab angestifft mannig herczeleit
Was Gott verbott thatt ich mit freudt
In Schandt und laster gross unt klein
Die wahren bei mir gar gemein
Bey huhren und Pfanzen tag unt nacht
Hab ich mannig schöne freudt volbracht
Ich verschonet auch nit mannig schoennes Weib
Darzu die frucht in ihren leib
Die mussten durch mein Schwert aufgeben
Offtmals behende ihr zartes leben.
Will geschweigen was ich sonst gestifft
Mit Zauberei und bösen gifft
Jezunt muss ich eilen davon
Die ewig hell hab ich zum lohn
Erwert aldor der Jesuiten
Die mich zimlich darzu geritten.

Valete

Fahr hin du gotts verfluchter inen
Du grausam schrecklicher Fürer
Du hast auff dieser welt gehaust
Darob allen rechten Christen graust
Deine Unthatten sein wolbekandt
In Österreich Mähren unt Böhmerlandt
Wie du den armen hie gethon
Also nimb dortten deinen lohn
Du bist der hellen rechte zier
Henrich du Voll Graff von Tampier.

Közli dr. Áldásy Antal

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM.

Dr. Horváth Jenő: *A magyar kormány adriai politikája 1848—1849.* Adatok Fiume, Dalmácia és a magyar tengerészet történetéhez. A Magyar Adria-Egyesület kiadása. 8°. 163 l. Budapest, 1927.

„Árva hon az, melynek partjait tenger nem mossa, mely által egyenes érintkezésbe jönnek a népek az egész világgal." Szemere Bertalan belügyminiszternek ezeket az 1848 június 1-én a dalmátokhoz intézett szavait idézi a szerző az „Előszavában". Hogy az 1848-ban megalakult magyar kormány mily komolyan törekedett arra, hogy Magyarország ne jusson ilyen árva sorsra, azt ismerteti Horváth Jenő könyve „Bevezetés"-ében, melynek adatait rendkívül sok hiteles irattal támasztja alá.

Nem új törekvés volt ez Magyarország részéről, hiszen már a XI. századtól kezdve az Adria felé kereste a tengerhez vezető útat. Innen ered első királyaink családi összeköttetése a horvát királyi házzal, a horvát dinasztia birtokainak — annak kihalása után — a magyar királyoktól történt átvétele, Horvát-, Szlavón-, Dalmátországok mint társországok fogalmának kialakulása.

Fiumét az 1807-i országgyűlés kebelezte a magyar államba.

Elméletben a magyar korona jogai az egész területen csorbítatlanok voltak, míg a gyakorlatban Szlavónia és Fiume, utóbbi mint „corpus separatum", az anyaországhoz tartoztak és közvetlen magyar közigazgatás alatt állottak, Horvátországot a magyar kormánytól függő bán kormányozta, Dalmáciát, egy polgári és katonai kormányzó alatt, osztrák hivatali szervek igazgatták.

A szerző röviden ismerteti az osztrák centralista körök politikáját, mely az illír mozgalmat is felhasználta arra, hogy a magyar és horvát nemzeti mozgalmakat meghiusítsa, illetve, hogy Magyarországot az egész világtól elzárja.

Míg ugyanis a magyar kormány Szlavónia közvetlen birtokához és Fiume államjogi helyzetének fenntartásához ragaszkodott, továbbá a társországok viszonyának rendezéséről a horvát nemzettel tárgyalni hajlandó volt, addig a bécsi kormány szolgálatában álló illirizmus nemcsak Dalmáciát, hanem Fiumét, a magyar anyaországhoz tartozó Muraközt és Szlavóniát is egy Magyarországtól elszakítandó, Ausztriához csatolandó délszláv királyságban akarta egyesíteni.

E veszedelemmel szemben a magyar kormány nagy sietséggel igyekezett minél hamarabb elérni a tengert, honnan a szabad nemzetekkel és államokkal közvetlen kapcsolatba juthatott.

Az 1848 április 12-i minisztertanács felszólította az osztrák császári külügyminisztériumot, hogy a magyar lobogónak a ten-

geren való védelmét biztosítsa. Ezt a császári kormány is támogatta. Ennek folytán az összes kikötői hatóságok és tengerkonzulátusok ilyen irányban útasíttattak.

István főherceg nádor ugyanekkor megindította Fiume és a magyar tengerészet fellendítésének akcióját.

Mivel Fiume biztonságát a szardíniai és nápolyi flották veszélyeztették, az osztrák hadügyminiszter kérésére a magyar minisztertanács két tüzérszázadnak Fiuméba való küldése iránt tett előterjesztést. Az erre vonatkozó legfelsőbb kézirat ki is adatott.

Ezekkel egyidejűleg a magyar kormány Dalmácia visszacsatolására is igényt támasztott, mivel az 1848-i likvidáció következtében a régi Habsburg birodalomból egy osztrák császárság és egy magyar királyság alakult, tehát a magyar király jogán megszerzett és birtokba vett Dalmácia visszacsatolása esedékessé vált.

Az osztrák kormány azonban nem volt hajlandó erre, mivel szerinte Dalmácia közigazgatásilag az osztrák örökös tartományokkal egyesíttetvén, a szétválasztás többé nem eszközölhető.

Az osztrák kormány által a tengerparton megindított mozgalmak aztán azt eredményezték, hogy Buccari rövid idő mulva elszakadt Magyarországtól. Fiume védelme érdekében a magyar kormány törekvése oda irányult, hogy az ott levő horvát katonaságot magyar csapatok válthassák fel. Ez azonban az osztrákok vonakodása következtében nem történhetett meg. Az eredmény az lett, hogy a horvátok Fiumét 1848 augusztus 31-én ellenállás nélkül megszállották.

A dalmát közvélemény még 1848 nyarán, a magyar kormány által szervezett propaganda folytán, hajlandó lett volna Magyarországhoz csatlakozni, azonban a délszláv mozgalom meggátolta a végrehajtását. De közrejátszott az is, hogy Montenegró Jellachich báróhoz csatlakozott s ez a körülmény úgy a horvátokat, mint a szerbeket szembeállította Magyarországgal.

Midőn a helyzet Fiumében lassanként tarthatatlanná vált, Kossuth Lajos hirtelen elhatározással a veszendőbe induló Fiume és Dalmácia helyett a tengerre helyezte át a magyar kormánypolitika súlypontját.

Augusztus 3-án felhívja Erdődy gróf fiumei kormányzót, hogy egy magyar hadihajót vegyen és szereljen fel. A felhívás szövegéből következtethető, hogy Kossuth szemei előtt egy nagyobb flottaprogramm lebegett.

A hajóvásárlás végrehajtására megalakított fiumei bizottság elhatározta, hogy Gopchevich Spiridon Trieszt-fiumei hajóépítőmesternek „Implacabile" briggjét vásárolja meg. Sajnos, hogy egyrészt az angol kormány tiltó rendelkezése, másrészt a hajó volt tulajdonosának kapzsisága, de végül a hajó parancsnokául kinevezett Domini grófnak elpártolása következtében, a magyar hadihajó nem lett felszerelve s nem is jutott Magyarország tulajdonába.

Ennek ellenére 1849 tavaszán váratlanul magyar hadihajó jelent meg az Adrián.

Egy Bratich János nevű levantei egyén, ki a magyar kormány megbízásából Dalmáciának Magyarországhoz való csatlakozása érdekében csinált propagandát, Ragusából a tengerre menekülve, nem tudni mily módon, de megszerezte az „Irinyi" magyar hadihajót s ezzel a levantei görög szigetek labirintusaiból előretörve oly pánikot idézett elő, hogy az osztrák papírok a trieszti tőzsdén rohamosan esni kezdtek. Éjnek idején Kossuth felhívását szórta szét a dalmát városok csendes utcáin, honnan annyi magyar katona jelentkezett, hogy az „Irinyi" már kicsinek bizonyult befogadásukra.

Még érdekesebb az, hogy Bratich a „Kossuth" és „Bem" hadihajók megjelenését is várta.

Kossuth Bratichot kinevezte velencei követté s megbízta őt, hogy egy velencei-magyar szövetséget kössön. A szerződés létre is jött, azonban a beállott viszonyok folytán végrehajtva nem lett.

Bratichot az osztrákok hosszassan üldözve, 1850-ben Bukarestben elfogták.

Horváth Jenő történelmünknek olyan részét tárja elénk, amelyről kézikönyveink nyomán nagyon keveset tudtunk s hálával kell adóznunk a szerzőnek, mert — hogy saját szavaival éljünk — az általa feltárt okmányok valóban megérdemlik azt, hogy a szebb jövőért küzdő nemzedék lelkébe véssődjenek

Sz.

Suhay Imre: *A szárazföldi hadseregek és a tengeri haderők együttműködése a világháborúban.* Melléklet a Magyar Katonai Közlöny 1927. évi 6. füzetéhez.

Az ántánt tengeri hadereje döntötte el a világháborút.

A szárazföldi és a tengeri haderők között szerves kapcsolat volt már a háború megindítása alkalmával is, amely azután fokozódott és végül — érthető módon különösen az ántánthatalmaknál — olyan együttműködést eredményezett, amely nélkül azok háborút nem viselhettek volna.

Ennek bebizonyításával foglalkozik a tanulmány s egyszersmind szembeszáll azzal a laikus közvéleménnyel, amely a szárazföldi haderők emberfeletti küzdelmének hatása alatt fitymálta a flották ténykedéseit s bennük szinte csak a szárazföldi harcok tétlen szemlélőjét látta.

Suhay ezredes megállapítja, hogy a háború első időszakában, amely az eredeti haditervek bukásáig terjedt, a haditengerészet nem igen játszott stratégiai szerepet, mivel a hadvezérek rövid háborúval és szárazföldi hadseregek összecsapásából eredő gyors döntéssel számoltak. A másik ok az, hogy a flottát — a szárazföldi hadseregtől eltérőleg — rendszerint csak egyszer lehet nagy csatára kijátszani, amelyben egyik fél teljesen megsemmisül.

Az angol haditengerészetre mindjárt a háború elején fontos feladat hárult, és pedig az expedíciós hadseregnek a kontinensre való átszállítása. A francia La-Manche kikötőinek elfoglalása és az angol partraszállásnak megakadályozása a német hadiflotta által, kétségtelenül megrövidítette volna a háborút és talán — ha

az angol flottát sikerült volna megvernie, vagy legalább meggyengítenie — a központi hatalmak javára billenthette volna a háború mérlegét. Anglia azonban — érthető okok miatt — nem kereste a német flottával való harcot; sokkal biztosabbnak látta, ha a központi hatalmakat elzárva, kiéhezteti őket, s így dönti el a háborút.

Egyrészt ennek a tervnek megakadályozására indult meg a központi hatalmak részéről a merülő naszádokkal folytatott harc, másrészt pedig azért, mivel belátták, hogy a szárazföldi haderők minden sikere és fölénye ellenére, a háború sorsa még koránt sincs eldöntve. A tengeralattjárók korlátlan harcának nagy eredménye volt és ha Németország a „Lusitania" miatt Amerikával támadt konfliktusa ellenére se enyhítette volna ezt a harcmódot, talán más vége lett volna a háborúnak. Amerika mégis ellenségeink sorába lépett.

A szárazföldi és tengeri haderők együttműködése a mi hadseregünknél is teljes mértékben megvolt. Flottánk, a tengerpart védelme és biztosítása mellett, az ellenséges Montenegró partjait is elzárta, noha a négyszer olyan erős angol-francia középtengeri hajóraj ismételten megkísérelte annak meggátlását. Haditengerészetünk hősies szelleme, amely megadást nem ismert, az ellenséges flottát távoltartotta partvidékünktől.

Kiváló szerep jutott kicsiny tengeri haderőnknek akkor, amikor 1915-ben Olaszország megüzente a háborút s Conradnak alig volt némi ereje, hogy szembeszálljon az új ellenséggel. Flottánk, hogy a szárazföldi olasz haderő előnyomulását késleltesse, megrohanta az adriai olasz kikötőket s az ott lévő katonailag fontos berendezéseket nagyrészt elpusztítva, megbecsülhetetlen szolgálatot tett. A tanulmány részletesebben ismerteti haditengerészetünknek ezt az akcióját.

A Balkánon lefolyt harcok is számos esetben igénybevették tengeri haderőnket. Így vakmerő vállalkozások sorozatával megnehezítette, sőt sokszor megbénította az ántánt tengeri szállításait, a szerbek és Montenegró részére, majd pedig a Lovcen elfoglalását közvetlenül is elősegítette. Flottánk érdeme, hogy Albániában működő haderőink összeköttetése a hátországgal a háború végéig biztosíttatott.

Az otrantói csata, melynek indító okát és lefolyását olvasóink eléggé ismerik, soha el nem halványuló fényben tartja haditengerészetünk nagyságának emlékét.

A szerző a továbbiakban ismerteti az ellenséges hadiflották ténykedéseit. Az angol expedíciós hadseregnek és az afrikai francia gyarmati csapatoknak, valamint a milliós amerikai haderőnek a nyugati harctérre való szállítása kétségkívül kiváló teljesítmény volt; annál is inkább, mivel az amerikai csapatok szállítása idejében a tengeralattjárók harca is dúlt. Az ántántflottának közreműködése Gallipoli megszállásánál és kiürítésénél elismerésre érdemes, éppen úgy, mint a német flotta ténykedése az „Ösel"-vállalkozás alkalmával.

A tanulmány hézagpótló munka, mivel a fegyveres erőnek ezt

az együttműködését a háborús irodalom alig tárgyalja s mi csak büszkék lehetünk arra, hogy éppen egy magyar katonai író foglalkozik elsőként ezzel a kérdéssel. *Sz.*

A Tenger. A Magyar Adria-Egyesület Közlönye. 1927. évi VI—IX. füzet. (Otranto-emlékfüzet.)

Tíz esztendeje annak, hogy az osztrák-magyar haditengerészet Otrantónál beigazolta, hogy az a szellem, amely egykor Tegethoffot Lissához vezette, nem halványult el, hanem újabb, az előbbihez hasonló fényes fegyvertény végrehajtására tette képessé haditengerészetünket.

Az otrantói győzelemre mi magyarok nemcsak azért lehetünk büszkék, mivel annak eléréséért magyar vér is omlott, hanem elsősorban azért, mert az egész hadműveletnek tervezője és végrehajtója nagybányai vitéz Horthy Miklós, akkor sorhajókapitány, most Magyarország kormányzója, volt.

Ennek a külföldön is kellően értékelt haditettnek emlékét idézi fel a Magyar Adria-Egyesület azzal, hogy a csata ismertetésének szenteli most megjelent füzetét.

Gonda Béla, az egyesület elnöke, bevezetésnek szánt cikkében rövid történelmi visszapillantást nyujt a magyar uralomról az Adrián, Árpádtól Trianonig. Tömören vázolja Magyarország ezeréves törekvését a tengerhez vivő út megszerzése és megtartása érdekében, valamint a magyar tengerpartért vívott harcait is.

Scholtz Andor m. kir. folyamőr-főhajónagy az otrantói ütközetet írja le részletesen, képekkel és helyzetrajzokkal téve világosabbá a csata lefolyását. Nem foglalkozunk bővebben a részletekkel, hiszen olvasóink előtt azok valószínűleg eléggé ismeretesek, csak kiemeljük Scholtz leírásából azokat a tényeket, amelyek szemmel láthatóan tanuskodnak a flotta parancsnokának és haditengerészetünknek haláltmegvető magatartásáról.

A 3 cirkálóból, 2 torpedórombolóból, 3 tengeralattjáróból, és néhány vízirepülőből álló csoport — miután az ellenséges hálóöv nagy részét megsemmisítette — habozás nélkül reáveti magát az útját megakadályozni akaró, 17 egységből álló ántántflottára. Mikor pedig Horthy sorhajókapitány látja, hogy tüzérségének csekélyebb lövőtávolsága miatt nem tud sikeresen megküzdeni az ellenséggel, az egykori római katona jelszavát: „ha rövid a kardod, toldd meg egy lépéssel" — követve, mesterséges ködöt fejlesztve, annyira megközelíti ellenfelét, hogy az érezve a veszedelmet, nem mer a közelben maradni, hanem távolabbról folytatja a küzdelmet.

Majd, mikor a parancsnok maga is több sebet kap, nem adja át a vezetést másnak, hanem hordágyon fekve intézkedik s küzdi végig a borzalmas harcot. Nem csügged akkor sem, mikor hajója, a legendás „Novara", mozgásában megbénítva, kényszerül helytállani. Ez a szilárd győzniakarás hatotta át a csoport minden egyes tagját, mert máskülönben nem lehetne megérteni ezt a szívós kitartást.

Meg kell említenünk, hogy a csoportba beosztott egyik tenger-

alattjáró német volt, amely a brindisi-i kikötőbe visszatérő ellenséges vezérhajót 2 torpedóval súlyosan megrongálta.

Konek Emil altengernagy, az otrantói ütközet 10. évfordulójára írt cikkében szintén kellően megvilágítja Horthy sorhajókapitány, valamint az ütközetben résztvett egységek hősies magatartását.

De nemcsak a mi tengerészeink emlékeznek meg Otrantóról, hanem a külföldiek is. Így lovag Hipper volt német császári tengernagy, Scheer tengernagy, Zenker tengernagy, a haditengerészeti vezetőség főnöke, Schoultz György szk. finn ellentengernagy, Njegovan Maximilián volt cs. és kir. tengernagy és flottaparancsnok, dr. Seitz-Treffen Henrik sz. k. ellentengernagy, Heyssler Emil cs. és kir. ellentengernagy, Dittrich Bruno ny. sorhajókapitány, a Marine-Verband elnöke, Witkowski, báró Thierry Ferenc ny. sorhajókapitányok, Zebegényi Gründorf János sorhajókapitány és vitéz Bornemisza Bódog folyamőrkapitány lelkes szavakban méltatják az otrantói ütközetet.

Horváth Jenő egy. ny. rk. tanár cikke fejezi be az Adria-Egyesület fenti szép füzetét, melyben hadtörténelmünknek olyan emléke elevenedik meg szemeink előtt, amely mindig drága kincse lesz nemcsak a megcsonkított hazának, hanem az eljövendő Nagy-Magyarországnak is. *Sz.*

Ludovikás Levente. VI. évf. 1. szám. A m. kir. Ludovika Akadémia Leventekörének folyóirata. Szerkeszti *Rózsás József*. Egyes példányok ára — az előállítás költségeihez igazodva — 2—3 pengő közt váltakozik. Megrendelhető a Ludovika Akadémia Leventekörének elnökségénél.

Ez a tartalmában gazdag, kivitelében gyönyörű folyóirat, mely egyelőre évenkint kétszer jelenik meg, ékes bizonysága annak, hogy a fiatal magyar tisztinövedék nem csupán kiváló katonai nevelésben részesül az Akadémián, hanem a vezetőségnek gondja van arra is, hogy a növendékek művészi és írói hajlamait napfényre juttassa, istápolja és fejlessze.

A folyóirat most is meglepően választékos és dús tartalommal jelent meg. Bevezetőnek vitéz *Sipos Árpád* tábornok, az Akadémia parancsnoka, írt „A ludovikás tradiciók és a ludovikás szellem" címmel szép cikket az Akadémia történeti fejlődéséről és jövőbeni hivatásáról.

A katonai Mária Terézia-rend magyar vonatkozásai, A kétüléses aeroplánok jelentősége a légi harcászatban, Néhány szó a szellemi levente-munkáról, Albánia, Az Audion, Az irodalmi hagyomány folytonossága az új magyar lírában, A régi magyar határok földrajzi szempontból, azok a cikkek, melyek részben tanárok, részben növendékek tollából kerültek a folyóiratba, hogy ezt tartalomban gazdaggá és változatossá tegyék. Különösen érdekes hadtörténelmi tanulmányt írt *Kóber János* akadémikus „A magyar védőrendszerek fejlődése és méltatása" cím alatt, mellyel a Leventekör hadtudományi osztályának pályadíját is megnyerte. Igen szép versek, elbeszélések, képek és rajzok ékesítik még a

füzetet, mely örvendetesen tárja az olvasó elé azt a magas kultúrfokot, melyen a m. kir. honvédség jövendő tisztjei állanak. *A. E.*

Schwarte: *Kriegstechnik der Gegenwart.* (Berlin, Mittler & Sohn. 1927.)

Schwarte tábornok neve nemcsak mint a német „Heerestechnik" folyóirat szerkesztője, hanem mint több tudományos (műszaki) könyv szerzője is általánosan ismert.

Ez a műve (586 oldal, 30 képes táblázattal) tulajdonképen a modern haditechnikának lexikonja.

A szerző a német népnek, főleg azonban a hadseregnek akarja a haditechnika fejlődését a világháború befejezte óta bemutatni.

Németországot a versaillesi szerződés éppúgy megnyomorította, mint bennünket Trianon. Talán még jobban, mert a hatalmas középeurópai birodalom a háború előtt a technika terén vezető szerepet játszott. Az entente dőre „békefeltételei"-vel gondolta egy 65 milliós képzett, művelt és szorgalmas nép technikai fejlődését megnyomoríthatni.

A mai haditechnika gyökerei a háború előtti időre nyúlnak vissza; a meglepetések, amelyekkel a központi hatalmak ellenfeleiknek szolgáltak: a 30·5 és 42 centiméteres mozsarak, a messzehordó ágyúk, a német tengeralattjárók, a gázok alkalmazása, ismeretesek. Az entente 1917/18-ban a tankokkal és az amerikai 2 milliós hadsereg átszállításával az óceánon, adta vissza a kölcsönt.

A háborús pótanyag felhasználását, annak műszaki hatásait Schwarte, mint idejét múlt dolgot, már nem említi fel művében.

A háború alatt Németország nem kísérhette figyelemmel ellenfeleinek munkáját; most utólag akarja ezt a szerző pótolni.

Hiszen a győztes államok 1918 óta céltudatosan dolgoztak tovább a műszaki találmányok fejlesztésén! Evégből még a szellemi munka elrablásától, illetve ellopásától se riadtak vissza, mert a németek még jövendő terveiket, mintáikat is kénytelenek voltak kiszolgáltatni. (Békeszerződés!!!) Hogy ezt teljesen megtették-e, persze más kérdés! A franciák nem hiszik, különben nem kísérnék a német ipar és technika fejlődését olyan figyelemmel, irígységgel és... félelemmel. Tartanak a kellemetlen meglepetésektől.

A németek a világháború alatt, a haditechnika terén is bámulatos teljesítményeket mutattak be; reméljük, hogy a jövőben is hasonló eredményeket érnek majd el.

A „békeszerződés" gúzsbaköti még egyelőre Németország technikai tevékenységét, de figyelemmel kísérik volt ellenfeleik munkáját, annak eredményeit. Nekünk ezt még fokozottabban kellene megtennünk, mert különben teljesen elmaradunk a technika terén. Ezért célszerű tehát Schwarte könyvét tanulmányozni.

A szerző három részre osztja művét: I. a szárazföldi, II. a tengeri háborúra és III. az általános részre.

A könyv I. részében csoportosítva találjuk a gyalogság könnyű és nehéz fegyverzetét a hozzávaló lövőszerrel, a tüzéranyagot, a lövőszert s annak különböző fejlődési stádiumait.

A tüzérségi fejezet persze hiányokat is mutat fel; főleg a

német anyagot tárgyalja s nem foglalkozik eléggé behatóan az idegen, például egyes angol, amerikai lövegnemekkel.

A könnyű ágyúkról, melyeket főleg a franciák használnak, nem találunk említést, éppúgy a Stockes-mozsarakról sem, melyek a mostani kínai háborúban játszanak meglehetős szerepet, különösen Tschan-Cso Lin tábornok csapatainál.

Bőven ismerteti a műszaki csapatokat, a gázharcot és az ellene való védekezés módját.

A 7. és 8. fejezet a légi haderőket és azok harcait s a motorvontatást tárgyalja. A 7. fejezet egyike a legjobbaknak, legérdekesebbeknek, ebben ismerteti az entente légi járműveit is.

Külön fejezet foglalkozik az optikai felszereléssel, az összekötő-, az időmegfigyelő-szolgálattal és a terepfelméréssel.

A II. rész (tengerészet) fejezetei a hadihajók konstruálását, az e téren tett tapasztalatokat; a torpedónaszádokat, azok fajait s a torpedót mint fegyvernemet mutatja be.

A III. fejezet részletesen ismerteti az „U" naszádok szerepét, alkalmazását és fejlődését a háborúban, továbbá a hadi járművek gépezeteit.

Kimerítő leírását találjuk a hajó- (tengerész) és partvédőtüzérségnek. Külön fejezetben számol be Ruge neves szakértő az aknákról s azoknak ártalmatlanná tételéről.

A VIII. fejezet a tengerészet jelző- és telefonszolgálatát; a IX. a tengerészet légi harcait, a X. az erődítéseket tárgyalja.

A mű harmadik része a háborús egészségügyi szolgálatot teszi szóvá és főleg a műszaki újításokat (a rozsdamentes acélt, a légzőkészülékeket, művégtagokat, szállítási problémákat) ismerteti; utolsó fejezete pedig a hadi iparra s az arra való átmenetre hívja fel figyelmünket.

A zárószóban a szerző keserűen említi fel, hogy micsoda „győzelem" lehetett az a kb. 26 ellenséges államnak, mely a legyőzött Németország békés iparát is ennyire békóba szorította és meddig fog ez tartani...?

A felsorolt címek mutatják az anyag sokféleségét; Schwarte tábornokot egy csomó munkatársa támogatta, egyes fejezetek kidolgozását nekik engedte át.

A hadi technika ismerete és megértése főfeltétele a modern hadviselésnek, ezért minden tisztnek, de minden felelősségteljes állásban levő államférfinak, diplomatának, politikusnak el kellene ezt az alapvető munkát olvasnia, mert a felsorolt műszaki eszközök alkalmazása esetén „kultúrfölényünk" aligha fog velük megbirkózni. *S—y.*

Die Kavallerie. Halbmonatschrift für kavalleristische Interessen, für Pferdezucht und Pferdesport. München. 2. Jahrgang. No. 1—9.

A lovasság multjának megismertetése, megbecsülése és a lovas szellem ápolása a célja ennek a félhónaponkint megjelenő

A lovasság multjának megismertetése, megbecsülése és a lovassport kérdéseivel is.

Minket magyarokat elsősorban érdekelhet mindez, amit a

folyóirat elénk tár, mert hiszen a magyar lovasságnak különösen szép és örökdicsőségű tradicióí vannak, amelyek méltán megérdemelnék, hogy azokat fenntartsuk s a nagy világgal megismertessük a magyar huszároknak úgy a világháború előtt, mint az alatt véghezvitt, el nem múló emlékű fegyvertényeit. Ilyenekben a mi hosszú évszázadokon keresztül szakadatlanul harcban állott nemzetünk hadtörténelme jobban bővelkedik, mint bármely más nemzeté.

Igaz, hogy mostani nehéz gazdasági viszonyaink e tekintetben is nagy akadályt jelentenek, de talán egyszer, mikor majd újra „Nagy-Magyarország" leszünk, nem feledkezünk meg arról, hogy híres huszárjaink multját kellő módon ismertetve, tradícióí iránt a jövő nemzedék tiszteletét felébresszük, és megszilárdítsuk.

A folyóirat egyes számainak tartalmáról csak röviden szólunk, kiemeljük azonban azokat a részeket, amelyek valami tekintetben az osztrák-magyar, főleg azonban a magyar lovasság történetét érintik.

Az első füzet a 6. számú porosz vértesezred történetét ismerteti. Megbeszéli az 1926-ban kiadott lovaglási utasítást s ezt, valamint a Manteuffeldragonyosok 4. századának „Poltava" cím alatt elbeszélt fegyvertényét a következő füzetben befejezi. Megemlékezik Nagy Frigyesről, aki lovassága részére olyan irányelveket alkotott, amelyek részben még a világháború alatt is érvényesek maradtak.

A 2. füzet a 7. számú porosz vértesezred történetét nyujtja az olvasónak. Ismerteti a francia lovasságnak az 1915. évben a champagnei őszi csatában végrehajtott támadását és az 1919-ben Kurlandban vívott harcokat.

A következő szám tárgyalja a német lovasság tevékenységét az 1914 augusztus 4-től 16-ig terjedő idő alatt, vagyis addig, amikor az ellenséggel való érintkezés bekövetkezett.

A folyóirat 5. száma a bajor 1. számú nehéz lovasezred történetét ismerteti, majd a lovasság harcászati felhasználását tárgyaló nézetek fejlődéséről szól. Az e füzetben „Jamaika" címmel ellátott elbeszélés egy magyar származású ló történetét nyujtja. A feketehajtókás dragonyosokhoz besorozott, kiváló gyorsjárású ló, a háborúban a fokozott mértékben való igénybevétel következtében letörik, nem képes tovább menni. Mivel ezredében általánosan szerették, senki sem vállalkozik rá, hogy a kegyelemlövést megadja neki. Ott marad az út mellett. A közelben elvonuló magyar vonatcsapatnál szolgál az a csikós, aki a lovat felnevelte. Ez ráismer az utolsó pillanatait élő lóban arra a csikóra, amely neki mindig kedvence volt.

A 6. számú füzet a bajor 2. számú nehéz lovasezred történetével foglalkozik. Az ezred Ferenc Ferdinánd főherceg nevét viselte s egyike volt azon csapatoknak, amelyek az összeomlás idejében sem tagadták meg az engedelmességet és nem szerveztek katonatanácsokat. Ismerteti a német lovasság világháborús tevékenységét, valamint leírja a macedon front eseményeit a világháború végén, mikor a bolgárok letették a fegyvert.

A következő 7—8. kettős füzet megemlékezik az osztrák lovas-

ságnak az 1809-i aspern-i csatában tanusított vitézségéről. Leírja röviden a csata lefolyását s kiemeli azt, hogy az itten harcba vetett lovasság nagyban elősegítette azt a győzelmet, mely Napoleont visszavonulásra kényszerítette. Egyet azonban meg kell jegyeznünk, azt, hogy az ismertetés címe, „osztrák lovasság" nem egészen helyes, mivel a magyar huszárok éppen úgy kivették részüket ebből az öldöklő küzdelemből, mint a dragonyosok és ulánusok.

Ugyancsak e füzet ismerteti az egyiptomi expedíciós hadtesthez beosztott lovasság ténykedését 1914—1918-ig, valamint a német lovas vadászok egy századának fegyvertényeit Ukrajnában 1918 telén és tavaszán.

Az utolsó füzetben találjuk a 8. számú cs. és kir. dragonyos ezred történetének röviden összefoglalt adatait. 1617-ben lett felállítva s 1619 óta tartozott ez az ezred az osztrák-magyar hadsereg kötelékébe, tehát legrégibb ezrede nemcsak a monarchia, hanem az egész Európa állandó haderejének.

1798-tól kezdve 1867-ig mint 8. számú vértesezred szerepelt, ekkor aztán, számának megtartása mellett, dragonyosezred elnevezést nyert.

Számtalan csatában vett részt. A történet írója részletesebben foglalkozik az ezred szereplésével az 1866. évi königgrätzi csatában, ahol a régi babérkoszorúhoz új leveleket szerzett.

A világháború alatt — bár cseh nemzetiségű legénysége volt — mindvégig hűen kitart a zászlóra tett esküje mellett és bár sok kísértésnek volt kitéve, nem szegte meg sohasem.

Az ezrednek külön privilégiuma volt az, hogy parancsnoka részére, ha ezredével Bécsen átvonult, a császári Burgban készítettek szállást s ugyancsak joga volt ahhoz, hogy teljes tábori öltözetben, bejelentés nélkül járulhatott az uralkodó elé. Ez a privilégium 1619-ből, tehát az ezrednek az osztrák császár szolgálatába való átvétele idejéből származik, amikor az akkor még Dampierre-vértesek az uralkodót szorongatott helyzetéből mentették ki.

Az ezred tiszteletreméltó tradíciójának megbecsülését bizonyítja az, hogy még a cseh-szlovák hadsereg vezetősége is változatlanul megtartotta ezt a kiváló ezredet és pedig ugyanazon számmal, mit hosszú időn keresztül és minden alkalommal dicsőséggel viselt.

Vajjon nekünk nem volnának-e ilyen ezredeink? *Sz.*

The Historians History of the World (edited by H. S. Williams, London, Encyclopaedia Britannica, V. kiadás, 1926, 27 kötet) c. mű a világháborúról. Ismertetését lásd Századok 1927. évfolyamában.

A Historians History aránylag csekély terjedelemben foglalkozik a világháborúval, de ezt a keveset előrangú katonai írók tollából adja: Frederick Maurice tábornok írta meg a világháború történetét, Ludendorff világítja meg Németország szerepét. A Hadtörténelmi Közlemények olvasóinak lesz önálló véleményük mind-

két író egyes állításainak értékéről, ezért lehető teljességben igyekszem a két cikk kritikai részét visszaadni.

Maurice tábornok szerint a világháború stratégiája fővonalaiban egyszerű: a központi hatalmak kitűnő vasúthálózatukra támaszkodva, tetszésük szerint megválasztott időben és helyen törekedtek a gyűrű áttörésére, miközben a többi vonalakon alárendelt erőkkel védekeztek. Az entente uralkodott a tenger fölött, ennek folytán bírta kifejteni fölényes erejét.

A belgiumi áttörés terve kitűnő volt: bár végrehajtani nem sikerült, mégis uralkodó állást szerzett a németeknek éveken át. A németek azonban figyelmen kívül hagyták ekkor és később is az erkölcsi tényezőt.

A háború kitörésekor a franciák azt hitték, hogy a német tartalékhadosztályok éppúgy gyöngébbek a rendes hadosztályoknál, mint a franciák. Emiatt nem tudták elképzelni, hogy a németek egy időben lehetnek erősek Belgiumban és Nancy környékén, mikor pedig súlyos veszteség árán erről meggyőződtek, akkor elterjedt az a tévhit, hogy a németek számszerű fölényben vannak.

A németek kitűnő haditerve képessé tette őket arra, hogy másfélszeres túlerővel lépjenek föl a döntő szárnyon, de Moltke talán betegsége miatt nem volt olyan mozgékony, mint Joffre, ki sűrűn látogatta alvezéreit, javította a hibákat, bátorított, s elcsapta a gyöngét. Moltke nem látta át a helyzetet, a franciák rendezett visszavonulását végromlásnak tartotta, Kluck lebecsülte az angol sereget, így következhetett be a marnei csata nyomban a németek Nancy-vidéki visszaveretése után. Súlyosbította ekkor a németek helyzetét, hogy Moltke négy hadosztályt kivont a döntő jobbszárnyból és keletre küldte, hol pedig akkorára el is múlt a veszély. Ha ez a négy hadosztály nyugaton marad, a világháború története más fordulatot vehetett volna.

A belga haderő ismételten kitűnő szolgálatokat tett. Lüttich védelmével fölbecsülhetetlen értékű napokat adott az ententefölvonulásnak, Antwerpen védelmével föltartóztatta azt a sereget, mely elfoglalhatta volna a belga tengerpartot: ez kitűnő flottabázis lett volna a németek számára és hosszabb, veszélyesebb útra terelte volna az angol utánpótlásokat.

A francia vezetők éveken át nevelték seregüket támadó szellemre, elhanyagolták a nehéz tüzérséget, mely csökkenti a támadás lendületét, géppuskákra sem fordítottak akkora gondot, mint a németek. A német géppuskák és a tarackok magasan robbanó gránátjai demoralizálták a francia gyalogságot, mely tüzérség által kellően elő nem készített támadásokat hajtott végre. A franciák tehát erősebbnek találták az ellenséget, mint képzelték, taktikai gyakorlatuk, fölszerelésük és harcmódjuk nem volt olyan jó, mint a németeké.

Az árokharc új katonai problémákat vetett föl. A hadianyagmozgósítás olyan fontossá lett, mint az emberanyagé: nehéz tüzérség, magasan robbanó gránát, géppuska, az árokharc új védő- és támadófegyverei, repülőgépek nagy munkát követeltek, mind-

ebben a németek előnyben voltak háborúelőtti készenlétük folytán, de az entente bővebb forrásból meríthetett.

Az entente-hadvezetőségben két irány küzdött: a keleti és nyugati. A „keleti" az ellenség gyönge oldalát akarta megtámadni, ez pedig „Ausztria" volt, mely háromízben szenvedett vereséget Szerbiában — az oroszoktól augusztusvégi kezdő sikerei után szintén súlyos vereségeket szenvedett —, Ausztria megtámadása az entente részére vonhatta volna Görögországot és Romániát, elszigetelte volna Törökországot. Másik gyönge pontnak tekintették Törökországot. A Dardanellák elfoglalása lehetővé tette volna a hadianyagszállítást Oroszország tömegei részére, és lehetővé tette volna orosz gabona és kőolaj szállítását nyugatra. A „nyugati" irányzat aggódott a franciaországi harcvonal gyöngítésétől, ez újabb támadásra csábította volna a németeket, kik 60 km-nyire álltak Párizstól.

A támadásra nézve az a nézet fejlődött ki, hogy a központi hatalmak helyzete ostromlott várához hasonlítható, kiválasztott ponton, kellő tüzérségi előkészítés után beözönlő gyalogság áttörheti az arcvonalat, és a vár elesik. Megerősítette ezt a nézetet a gorlicei áttörés. Ez mégis tévedés volt: Gorlice után a központiak Oroszország hadianyagbeli szegénysége miatt nyomulhattak elő, még az orosz harcvonal sem szakadt meg. Nyugaton a jól fölszerelt német tartalékok a kitűnő vasúthálózaton hamar a veszélyeztetett pontra jutottak: repülőrajuk előre földerítette a várható támadás irányát. Minél alaposabb munkát végzett a tüzérségi előkészítés az ellenállás megtörése végett, a talaj megrongálásával annál nehezebbé tette a gyalogság előnyomulását. Ez a tapasztalat fejlesztette ki azt a nézetet, hogy föl kell őrölni a német tartalékokat, amit maguk a németek könnyítettek meg, hallatlan áldozatokba kerülő verduni támadásaikkal.

A német gáztámadás kétélű fegyver volt, mely a német csapatokban is károkat tett. Olaszország felől a támadás a harcvonal alakja miatt volt nehéz: a támadó szárny mindig ki volt téve hátbatámadásnak. Gallipoli kiürítése Bulgária beavatkozásának következménye: mikor lehetővé vált német nehéz tüzérség odaküldése, az entente lemondott a vállalat folytatásáról.

1917-ben az entente hadereje másfélszerese volt a német haderőnek a nyugati harctéren, de Joffre kijelentette, hogy a francia emberanyagot egy újabb nagy csata után az eddigi méretekben nem lehet pótolni, az angolok sem táplálhatták a harcvonalat korlátlan mennyiségű embertömeggel, mert nekik nem állott rendelkezésükre orosz hadifogolytömeg a munkások pótlására. Igyekezni kellett tehát a német emberanyag kimerítésére. Ekkor már Nivelle volt francia főparancsnok, mert a sommei rettentő emberáldozatokkal kivívott entente-sikerek idején, mikor a németek minden erejüket odaszállították, ő aránylag csekély áldozatokkal nagy eredményeket ért el Verdunnél. Nivelle nem vette észre Hindenburg visszavonulását Cambrai és St. Quentin felé, támadása emiatt késett, és nem bírt elég erőt kifejteni. Nivelle az első napra számította a Hindenburg védelmi rendszer három első vonalának

áttörését, csapatai pedig az elsőt is csak egyes helyeken bírták átlépni.

Az Egyesült Államok beavatkozása eleinte csak pénzügyi és fuvarozási könnyebbséget hozott, 1917 nyarán a kedvezőtlen időjárás nehezítette az angolok hadműveleteit, majd nagy erősítéseket kellett küldeni az olaszok caporettói katasztrófája miatt Olaszországba. Ez adta az utolsó lökést a legfelsőbb haditanács szervezéséhez, ami nem volt legszerencsésebb gondolat, mert több emberből álló bizottság nem lehet gyors és határozott.

A németek 1918 március—áprilisi flandriai támadása alkalmával Haig minden gondját a tengerpart biztosítására fordította s a németek valóban csak délen tudtak előrenyomulni. Az angol haderő további felőrlése helyett Ludendorff a francia vonalra intézett támadást, itt a nyugati harcvonal főparancsnokává kinevezett Foch nagy tartalékokat tudott gyüjteni a belga sereg vonalrészének kiterjesztésével, a francia csapatoknak Olaszországból visszarendelésével és az Amerikából érkező első csapatok fölhasználásával.

Foch nem akart nagy támadást kezdeni a német tartalékok kimerítése előtt, várni akart 1919-ig, az amerikai főerő megérkezéséig. Kisebb támadásokat rendezett, melyek a tankok segélyével érzékeny veszteségeket idéztek elő a németek soraiban. A német tartalék 1918 májustól szeptemberig 66 hadosztályról 19-re csökkent, miután Ludendorff 20 hadosztályt fölosztalott a megmaradók kiegészítése végett. A szeptember végén vívott kilencnapos cambrai és flandriai csata után szeptember 29-én Hindenburg fegyverszünet kérését ajánlotta a német kormánynak.

Ludendorff (Germany never defeated = A soha le nem győzött Németország) cikkét azzal kezdi, hogy *Németország nem volt fölkészülve a háborúra.* Nem képezte ki mindaz „alkalmas" férfiakat, s ez a harc kitörésekor 70 hadosztálynyi hiányt jelentett, nem sürgette Ausztria-Magyarország fölkészülését, mert azt osztrák-magyar belügynek tekintette. A régi szövetségespolitika elhagyása támadásra bátorította Németország ellenségeit. Az ellenség túlereje vitte Németországot a belga semlegesség megsértésének tragikus kényszerűségébe. Minden erőt nyugatra kellett dobni, mert Olaszország semlegessége, melyre a német hadvezetőség el volt készülve, lehetővé tette az egész francia haderő fölvonulását Németország ellen. A hajóhad föladata lett volna megakadályozni az angol csapatszállítást és megakadályozni a német partok blokádját. A marnei csatavesztésnél szerinte a német hadvezetőség békében követte el a legsúlyosabb hibát, amikor nem gondoskodott a létszámemelésről. Súlyos hiba volt Ypres erőszakolása 1914 őszén, mikor az orosz haderőt tönkre lehetett volna verni.

A német kormány gazdasági képtelenségnek tartotta a hosszú háborút, de a marnei csata után elmulasztotta a nemzet fölvilágosítását. Az angol flotta puszta léte éhségblokádot tartott fönn a központi hatalmakkal szemben. Ausztria-Magyarország gyöngesége miatt készítette elő a német hadvezetőség a Gorlice—tarnowi áttörést, ez az offenzíva „fokozatosan öltött szélesebb méreteket —

nagyobbrészt a német főparancsnokság kívánsága ellenére". Érthetetlen, honnan vette Falkenhayn azt a reményét, hogy az oroszok békülni fognak. A német hadvezetőség 1916 folyamán elmulasztotta az orosz hadjárat folytatását és elmulasztotta Itália letörését, amit Konrád javasolt, — valóban nagy nehézségbe ütközött volna elég erőt összeszedni ilyen hadjáratra a harcvonalak gyöngítése nélkül. Emiatt következett Verdun ostroma.

Brusszilov 1916-i offenzívájának sikerét annak köszönhette, hogy Ausztriát meggyöngítette az olasz támadás. A Somme-csata után a központiak mindenütt védekezésre szorultak, le kellett mondaniok minden kezdeményezésről, úgy látszott, hogy az ellenség győz számbeli fölénye és hadiipari fejlettsége következtében. Ekkor avatkozott be Románia, és ekkor vette át Hindenburg-Ludendorff a főhadvezetést. Ők gépekkel igyekeztek pótolni az embereket, és az emberélettel való takarékoskodásra igyekeztek. Föl akarták világosítani a nemzetet a helyzet komolyságáról, de Bethmann-Hollweg kancellár tűrte a győzelmet veszélyeztető izgatásokat és elmulasztotta az ellenség erkölcse elleni propagandát.

Romániát a tél mentette meg a teljes tönkremeneteltől, olaj és gabona újra biztosítva volt, de a tartalékokat apasztotta a román hadjárat.

Az új német hadvezetőség látta, hogy Amerika mindig be akar avatkozni, mikor a központiak jutnak fölénybe. 1917 végén Anglia alig bírta a háborút, Oroszország kidőlt, mert a cár békehajlandósága miatt az entente forradalmat szított, s ekkor Amerika valóban beavatkozott, seregeinek megjelenése azonban egy év alatt nem volt várható.

A sikertelen francia arrasi támadás megengedte a német tartalék gyüjtését. Az orosz és olasz sereg fölötti győzelmek után döntő harcra lehetett gondolni Franciaország ellen. Az 1918 márciusban eredményesen induló harcok az amerikai csapatok megérkezése, és forradalmi izgatás miatt nem sikerültek. A visszavonulás terv szerint ment végbe, a hadsereg megőrizte erejét a szövetségesek összeomlása után is, de a kitört forradalom miatt a nemzet nem támogathatta, emiatt kellett elfogadni a szégyenletes fegyverszüneti föltételeket.

Mangin tábornok érdekes számadatokat közöl az entente-harcvonalak hosszáról, a fölhasznált hadianyagról, az amerikai seregben működött francia kiképző tisztekről és Franciaország háborús veszteségeiről.

Frank H. Simonds az amerikai haderő szerepét ismerteti.

A szárazföldi harcok ismertetésével körülbelül egyenlő terjedelemben van szó a tengeri küzdelmekről.

A. W. Russell ismerteti a háborús propaganda eszközeit: hírlapok, távirati irodák, a mozi, mely háborús kegyetlenségekről költött képeivel Amerikában óriási hatást ért el az újságot nem olvasó közönségnél, ismerteti az iskola és különösen a szovjetnek híres propaganda-eszközeit.

Török Pál.

KIR. MAGY. EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST. FŐIGAZGATÓ: DR. CZAKÓ ELEMÉR.

A HONFOGLALÓ MAGYAROK ITÁLIAI KALANDOZÁSA. (898—904.)*

A honfoglaló magyarok elhelyezkedésének körülményeit, tér- és időbeli elhatárolását a rendelkezésünkre álló adatok megnyugvást keltő értékelésével eddigelé még nagy vonásokban sem sikerült biztos alapokra fektetni. A lépten-nyomon megmutatkozó nehézség, párosulva azzal a reménytelenséggel, hogy a magyar-bolgár-bessenyő háború és a honfoglaló magyarok első kalandozása között eltelt esztendőkre vonatkozólag már úgy sem merülhetnek fel olyan újabb adatok, amelyek bevilágíthatnának a sötét esztendőkbe, a további kutatásban bizonyos ellanyhulást és az adott korlátok átlépésével folyó munkálkodásban néminemű délibáboskodást szült. Kétségtelen, hogy ezen a vonalon az újra-elindulóknak nem lehet és nem is szabad nagy reményeket táplálniok, mert hiszen ők sem tehetnek egyebet, mint az előttük járók: előszedik a jól ismert kútforrásokat. De érdemes-e ezeket újból előszedni? Nincsenek-e már annyi idő óta minden elképzelhető vonatkozásban kimerítve?! — Érdemes, sőt egyenesen hálás feladat, mert „kimerítés"-ről még a későbbi századokra vonatkozó kútfőknél sem lehet szó. A hiányos és töredékes adatok gondos összehordásával, egybevetésével és összefogó mérlegelésével, a figyelmen kívül hagyott sok-sok apró részlet sorbaállításával és értékelésével minden irányban olyan támasztópontokat találhatunk, amelyek eléggé szilárdaknak mutatkoznak újabb elindulásokra.

Az újramérlegelő kutatásnak a honfoglaló magyarok első kalandozásából kell kiindulnia. Amennyiben sikerül ennek idejét elfogadható pontossággal elhatárolni és lefolyását legalább nagy vonásokban tisztázni, minden erőszakolt keresgélés nélkül mindjárt olyan újabb kiindulási pontokat nyerünk, ahonnan egyrészt bepillanthatunk a honfoglalás sötét éveibe, másrészt pedig biztosabban haladhatunk a kalandozások további részletkérdéseinek tisztázásában.

* Székfoglaló a Magyar Tudományos Akadémián, 1927 június 20.

I.

A honfoglaló magyarok itáliai szerepléséből még a könnyen és biztosan megállapítható részleteket sem érthetjük meg kellően, ha előtérbe nem helyezzük azt a példátlanul nagy fejetlenséget, amelyben Itália népe élt a IX. század második felében, s amely fejetlenség éppen a magyarok honfoglalása idejében érte el tetőfokát.

Az első római-frank császárok alatt az annyira-amennyire egységes ország a IX. század második felében darabokra hullott szét és a függetlenségre vergődött nagyhűbéresek áldáz küzdelmet folytattak egymással, a Szentszékkel, továbbá a Karoling-házból való és a belföldi, de egyaránt tehetetlen császár-királyokkal. A császári méltóság és Itália birtoklása már nem tartoznak szorosan egymáshoz, és e kapcsolat meglazulása vagy megszűnése következtében a pápaság a pártoskodók játékszerévé, maga Itália pedig a polgárháborúk, az idegen beavatkozások, a szaracénok és a kalandozó magyarok kész prédájává lesz. Annyira felbomlott minden belső rend, hogy életveszélyessé lett az utazás mindazok számára, akik pénzt, vagy valamelyes értéket vittek magukkal. A területi urak ugyanis nemcsak nyiltan ragadták magukhoz mindazt, amire tetszésük szerint igényt emeltek, hanem kéz alatt még rablóbandákat is szerveztek, amelyek kifosztották az utasokat, a hivatalos követjárókat, a Rómába zarándoklókat és a tekintélyesebbeket fogságba hurcolták és magas váltságdíjakat szedtek.[1]

E fejetlenségből, emésztő zűrzavarból, amelyben mindenki harcolt mindenki és minden ellen, először és tervszerűen VIII. János pápa igyekezett kiszabadítani a Szentszéket és azzal együtt magát Itáliát is olyképen, hogy Itáliát ki akarta szakítani a Karolingok birodalmából és azt független, egységes, de a Szentszék kegyelméből való és a Szentszéket védelmező országgá, császársággá törekedett átalakítani. Tervének fölötte kedvezett a Karoling-család hatalmának általános süllyedése II. Lajos császár[2] és II. v. Kopasz Károly nyugatfrank király és császár halála után. Mindeddig ugyanis a császári méltóság a Szentszéktől függetlenül szállt át Nagy Károlyról Jámbor Lajosra, majd I. Lothárra és ennek fiára, II. Lajosra. II. Lajos után azonban megszakadt az egyenes ág, amely alkalommal VIII. János pápa a Szentszék hatalmi

[1] „Nos habitatores Italiae vel potius inquilini, quod potissimum veritas ipsa testatur, praeda nunc horum nunc illorum", — kesereg Antonius brixiai püspök. *(Dümmler:* Gesta Berengarii imperatoris. Halle, 1871. 47.)

[2] I. Lothár császár idősebb fia.

körét ebben a kérdésben úgy szélesítette ki, hogy a császári koronát II. v. Német Lajos fiainak mellőzésével a Karolingok legfiatalabb ágának képviselőjére, II. v. Kopasz Károlyra segített átszármaztatni. Kopasz Károly mit sem tett a Szentszék és Itália érdekében. A pápa állandó sürgetésére 877-ben némi sereggel megjelent ugyan Felső-Itáliában és a ravennai gyűlésen rengeteg törvényt hozatott a közrend háborgatói, az egyház hatalmas sanyargatói és a szaracénokkal titkon cimboráskodók ellen, de mindennek semmi foganatja sem lett, mert ugyanakkor erős sereggel átlépte az Alpokat Karlmann[3] bajor király, aki II. Lajos császár halála után Itáliát a maga természetes örökségének tekintette. Kopasz Károly Karlmann megjelenésének hírére Felső-Itáliából sietve hazaindult, a pápa is visszatért Rómába, az itáliai egyházi és világi urak pedig, élükön Milánó nagytekintélyű érsekével, Ansberttel, mintha mi sem történt volna, nyomban Karlmann mellé állottak és elismerték Itália királyának. Közben Kopasz Károly meghalt, Karlmannt pedig otthoni ügyei hazaszólították, mielőtt még a pápával a császári koronát illetőleg megegyezhetett volna, amire egyébként később sem került sor, mert súlyosan és reménytelenül megbetegedett.

VIII. János pápát, amennyiben nagy elgondolásának kivitelénél felmerülő nehézségek leküzdésére még nem készülődött fel, a dolgok gyors és váratlan fordulata a kelleténél is közelebb hozta eredeti céljához. Kopasz Károlyt a nyugat-frank királyi trónon az alig tizenötesztendős, gyámoltalan és később is félénk természetű Együgyű Károly követte, Karlmannt gyógyíthatatlan betegsége otthonához szögezte, Itália tehát császári és királyi trónjával együtt egészen a pápa rendelkezésére állott. És ekkor VIII. János körülnézett, hogy kit állítson a Karlingoktól függetlenített Itália élére. Választása a gyorsan felemelkedő Viennei Bosora, II. Lajos Irmingard nevű leányának férjére esett, a szerencse gyermekére, aki a nyugat-frank királyok udvarában vezetőszerepet játszott, s aki minden eszközzel arra törekedett, hogy Provencet a maga számára függetlenítse. VIII. János, miután Troyesban aprólékosan megegyezett vele, fiává fogadta és nagy remények között vitte Itáliába, minden illetékes egyházi és világi nagyot felszólítván, hogy fegyveres erővel siessenek támogatására. De senki sem sietett. Nyilvánvalóan kitűnt, hogy VIII. János terve, Itália egyesítése és függetlenítése, az itáliai nagyoknak nem kell, sem a világiaknak, sem az egyháziaknak. Nekik tetszett a meglévő, áldatlan állapot, amelyhez még akkor is makacsul ragaszkodtak, amikor a pápa az ellenzék vezérét, Ans-

[3] II. v. Német Lajos legidősebb fia.

bert érseket és főbb követőit egyházi átokkal sujtotta. Boso pedig látván, hogy egyelőre nincs sok keresnivalója Itáliában, hazatért és annál erősebben dolgozott Provence függetlenítéséért a tehetetlen nyugat-frank királlyal szemben, amit aztán el is ért.

VIII. János pápa szívós természetű férfiú volt és keserű családásai ellenére sem adta fel a küzdelmet. Magára maradottságában összeköttetésbe lépett Német Lajos ifjabb fiaival, III. Lajos kelet-frank királlyal és III. v. Vastag Károly alemann királlyal, közben pedig szigorú rendeletet adott ki, elsősorban a felsőitáliai püspököknek, hogy pápai beleegyezés ellenére senkit se merjenek itáliai királynak elismerni, e királysághoz járulván a császári méltóság is, amely pedig csak pápai felkenéssel szerezhető meg. Ilyen előzmények után jelent meg 879-ben Felső-Itáliában Vastag Károly, akit legott elismertek Itália királyának és 880 januárjában a ravennai gyűlésen a pápa jelenlétében ünnepiesen is megválasztottak. A következő évben, VIII. Jánosnak már el nem titkolható kedvtelensége ellenére, a császári koronát is megszerezte Vastag Károly. E rövid idő alatt ugyanis bebizonyosodott, hogy Vastag Károly is csak díszes örökségnek tekinti a császári koronával ékesített Itáliát, amelyet nem hajlandó a külső támadásokkal szemben védelmezni, sőt a belső rend helyreállításával sem törődik. A Szentszék nyugalmának és szabadságának őrzését az egyház legismertebb sanyargatóira, Wido spoletumi és Adalbert tusciai őrgrófra bízta, hogy azokat ilyképen a maga pártjára vonja.

Nagy terveihez az újabb csalódások után is kitartóan ragaszkodó VIII. Jánost[4] gyenge utódok követték, akiket minden nagyobb ellenállás nélkül sodort magával a pusztulás áradata, amely Vastag Károly elhunytával már az egész Karoling-birodalmat teljes felbomlással fenyegette. A Loiretól északra Odo párizsi gróf viaskodott spoletumi Widoval a királyi koronáért, a Loiretól délre Ramnulf herceg lett úrrá, Felső-Burgundban Welf Rudolf szervezett új királyságot, Provenceban Boso fia, III. Lajos önállósította magát, Itáliában pedig a nyugat-frank koronáért folytatott harcban hamarosan lemaradt Wido és társai küzdöttek az egyeduralomért friauli Berengárral, Német Lajos Gizella nevű leányának és Eber-

[4] *Mühlbacher Engelbert*, e korszak egyik elismert kutatója, önkényesen és a megengedhető határt már bántóan túllépő ellenszenvvel teregeti ki VIII. János sikertelen próbálkozásait (Deutsche Geschichte unter den Karolingern. Stuttgart, 1896. 578—602.). Ezt az igaztalan megítélést már csak azért sem érdemli meg VIII. János, mert az egységes és független Itália gondolata, amely egy évezred mulva valóra vált, az ő agyában született meg először.

hard friauli őrgrófnak fiával. Csak a kelet-frank birodalomban mutatkozott némi belső összetartás Karlmann törvénytelen fiának, Arnulfnak trónrajutásával. Ily siralmas állapotba került az egykoron oly hatalmas Nagy Károly-féle birodalom, amelyet belső züllöttsége következtében szabadon fosztogattak északon a kalóz normannok, délen pedig a szaracénok. Mellette még a haldokolva élő bizánci császárság is erőt képviselt, amelynek védelmet ígérő támogatását kérte és kereste a szaracénok ellenében Velencével együtt Itáliának sok parti városa, sőt maga a Szentszék is.

Az itáliai koronáért folytatott háborúskodásban a nyugatfrank segítséggel hadakozó Wido erősebbnek bizonyult Berengárnál, aki óvatos előrelátással sietett ugyan Arnulf fennhatóságát elismerni, de attól egyelőre nagyobb katonai támogatást nem kaphatott, mert Arnulfot, bármennyire igényt tartott is „törvényes atyai örökségére", Itáliára, otthoni életbevágóbb ügyei lekötve tartották. A győztes Wido aztán 889-ben Páviában királlyá koronáztatta magát, Berengárnak pedig meg kellett elégednie „atyai birtokával", a Veronáig és Cremonáig kiterjesztett friauli őrgrófsággal. V. István pápát a Szentszék régi ellenségének, Widónak felülkerekedése igen nehéz helyzetbe hozta. Ő is, miként Berengár, Arnulf segítségét kereste. Arnulf azonban otthoni hatalmának további kiépítését még mindig fontosabbnak tartotta a keveset ígérő, erőt nem jelentő császári koronánál, amelyet később is megszerezhetett. Ilyen körülmények között V. István pápa kénytelen volt meghajolni Wido előtt, aki 891-ben császárrá koronáztatta magát. Hasonló helyzetbe került Formosus pápa is; Wido erőszakos fellépésére Wido fiát, Lambertet is császárrá koronázta, akit aztán atyja, határtalan dölyfösségében, a régi jó idők emlékezetének felújításaképen, társuralkodóul maga mellé vett.

Widoval vezérszerephez jutottak mindazok, akiket korábban féktelenségük miatt Rómából kivetettek, s akiket rendbontásukért Itália-szerte egyházi átokkal sujtottak, mert hiszen maga Wido is ezek közé tartozott. Csak természetes tehát, hogy nyomasztó uralmát hamarosan azok is megsokalták, akik annakidején VIII. János pápa belső rendet és nyugalmat ígérő terveit elgáncsolták. Most már a Szentszéken kívül állók is sürgették Arnulf beavatkozását. „Németország megteremtője" azonban, ahogyan Arnulfot egyik-másik újkori történetíró eléggé találóan nevezni szokta, éppen akkoriban vívta a német fennhatóság érdekében legkeményebb harcait Szvatoplukkal, akinek országát az etelközi magyaroknak egy kalandozó csapata is segített pusztítani. A morva hadjárat a következő évben, 893-ban is folyt, de ez, bár igazi eredményre ekkor sem vezetett, már nem akadályozta meg Arnul-

fot abban, hogy természetes fiát, Zwentibaldot, némi sereggel Itáliába ne küldje a helyzet és a körülmények kipuhatolására. Nem a Szentszék szorongatott helyzete, nem az itáliaiak segítséget esdeklő követei indították meg a hatalmában megerősödött és még többre vágyó Arnulf szívét, hanem az a tény, hogy Wido uralmának megszilárdulásával kisiklik a kezei közül Itália, amelyet pedig már éppen olyan hűbérének tekintett, mint Lotharingiát, Felső-Burgundot és Provencet. És Berengár személyében már meg is találta a neki engedelmeskedő hűbéres királyt.

Zwentibald eredménytelen kísérletei után, 894 januárjában, nagy sereggel maga Arnulf indult Itáliába és az első várost, Bergamumot, amely ellenállt neki, példaadás kedvéért szörnyen megbüntette. Szabadjára eresztett serege a szerencsétlen várost kirabolta és irgalmatlanul feldúlta. A kolostorokat és templomokat is felverték, a lakósokat halomra öldösték, nem kímélvén a papokat és az apácákat sem. A példaadás hatott: a felsőitáliai városok az ellenállás megkísérlése nélkül behódoltak és Wido kénytelen volt visszahúzódni Spoletumba, ahová Arnulf fáradt seregével már csak azért sem követhette, mert a középitáliai nagyhűbéresek váratlanul elfordultak tőle és ellenállásra készülődtek. A római út, a császári koronázás most már szóba sem jöhetett. Tulajdonképen minden maradandó eredmény nélkül tért haza Felső-Burgundon át, amelynek hűtlenkedő urát szintén meg akarta fenyíteni. Egyébként ideje is volt, hogy otthon legyen, mert Szvatopluk halála kedvező alkalomnak mutatkozott a morva ügy olyan elintézésére, amely megfelel a birodalom érdekeinek. Ezenfelül pedig az etelközi magyarok kalandozói az egész Pannoniát felverték, amely a birodalom részéről semmiféle támogatásban sem részesült, noha előzőleg a pannoniai szlávok hűségesen segítettek Arnulfnak Morvaország dúlásában. De végeredményben a 894-i esztendő mégis több jót, mint rosszat hozott Arnulfra. Szvatopluk fiai, Moimir és ifjabb Szvatopluk, elismerték Arnulf fennhatóságát, Wido pedig, akit Arnulf Szvatopluknál is veszedelmesebb ellenfélnek tartott, az év utolso hónapjában, miközben Berengár ellen készülődött, hirtelen elhunyt. Mondják is az évkönyvesek, hogy Arnulf Isten különös kegyelmének tekintette Szvatopluk és Wido császár váratlan halálát. A pápa kérésére és saját püspökeinek bíztatására most már újból hajlandónak mutatkozott hadat vezetni Itáliába, de egynémely súlyos ügy elintézése miatt csak 895 végén indulhatott el.

A külső körülmények ezúttal valóban kedveztek Arnulf vállalkozásának. Otthoni uralma oly szilárdan állt, mint még soha, a morvák már nem jelentettek sem nyilt, sem burkolt

veszedelmet, az etelközi magyarokat, akik az előző évben birodalmi területen, Pannoniában kalandoztak, teljesen lekötötte a bolgárokkal és a bessenyőkkel folyó háborúskodásuk, Itáliában pedig a németellenes párt élén már nem a félelmetes Wido állt, hanem a könnyű életre hajló Lambert császár, aki egyáltalán nem örökölte atyja szívósságát. Most már könnyűnek mutatkozott az út Rómáig, ahol a jelentések szerint Formosus pápa és a nép szabadítóként várták, és várta a császári korona is, amelynek elnyerését hatalma tetőpontján már fontosnak tartotta. Ebben a vállalkozásában annyira biztosnak érezte magát, hogy minden óvatosságról megfeledkezett és Itáliát egy csapásra „személyes birtokába" akarta venni. Páviába érkezése után Felső-Itáliát két részre osztotta, az egyiket Maginfrid itáliai palotagrófra, a másikat Walfrid veronai grófra bízván, Berengárt pedig egyszerűen megfosztotta itáliai királyi méltóságától. Berengár, aki kifogyhatatlan türelemmel és utolérhetetlen számítással tudott a körülményekhez alkalmazkodni, nem lázongott, de módját ejtette, hogy Arnulf ne vehesse hasznát az ő katonai erejének.

Betegségektől gyengítve és a hadifáradalmaktól elcsigázva jutott el Arnulf serege Tuscián keresztül Rómához, amelyet Wido özvegye, Angeltruda császárné, spoletumi fegyveres népével oly rosszul védelmezett, hogy a város könnyűszerrel Arnulf kezére került. 896 február 22-én Formosus pápa császárrá koronázta Arnulfot, akinek ez alkalommal esküvel kellett megfogadnia, hogy a Szentszéket mindhaláláig minden ellenségével, de legfőképen Lamberttel és annak anyjával, Angeltrudával szemben hűségesen megvédelmezi. Arnulf el is indult Spoletum ostromára, de közben súlyosan megbetegedett és annyira sietősen hagyta el Itáliát, hogy hazavonulása futásnak is beillett. Távozása után Rómában a spoletumi párt jó ideig oly visszataszító módon állt bosszút Arnulf hívein, hogy még a sok mindenhez hozzászokott római nép is megborzongott bele. Itália-szerte pedig ismét fellángolt a harc Berengár és Lambert között az egyeduralomért, mígnem 897-ben békére léptek a magukra maradt és egymással szemben győzhetetleneknek mutatkozó versenytársak. Berengár megkapta az Adduáig kiterjesztett friauli őrgrófságot, Lambert pedig Itália többi részét.

Mindezek a dolgok azonban már nem érdekelték sem a császárt, sem birodalmának nagyjait. De ki is törődhetett volna Itáliával, amikor a tevékeny császárt mindjobban elmérgesedő betegsége egészen megfosztotta régi tetterejétől, amikor a gyermek trónörökössel kapcsolatban a birodalom főemberei a bizonytalan jövendő eshetőségeit mérlegelték első-

sorban magukon keresztül?! Nem törődtek már a birodalom közelebbi érdekeivel sem. Az egyöntetű irányítás megszakad s mindinkább előtérbe nyomulnak a partikuláris vállalkozások. 898-ban, tehát olyan időben, amikor az Etelközből kiszorult magyarok egy része már megmutatkozik a Száva-Dráva vonalán, ilyen partikuláris vállalkozásban tűzzel-vassal pusztítják Morvaországot, pusztán azért, mert az egyik érdekcsoportnak a Szvatoplukfiak közül az ifjabb és tehetetlenebb többetígérő volt, mint az idősebb és erősebb. Morvaország oktalan pusztítását megismételik 899-ben is, sőt ugyanezen évben maga a szélütött császár is, aki járni sem tudott már, magánvállalkozásszerű hadjáratot vezet személyesen, hajón vitetvén magát, a keleti határgrófságba Aribo őrgróf fellázadt fia, Isanrich ellen, amikor a honfoglaló magyarok egy része már Itáliát dúlja és elhelyezkedik Dél-Pannoniában. A birodalom vezetésében a 898—899-es években mutatkozó tervtelenségek, kapkodások, a helyi érdekek előtérbe nyomulása és ezek a céltalan hadakozások némileg érthetővé teszik, hogy a németek a Pannoniában megjelenő magyarokról legalább is hivatalosan csak akkor vesznek tudomást, amikor már közvetlenül őket támadják meg.

Ebben a tekintetben majdnem ugyanilyen a helyzet Itáliában is. Lambert császár a Berengárral kötött békét követő évben, 898-ban váratlanul és örökösök nélkül meghalt. Berengárnak most minden tevékenysége odairányult, hogy a lehető leggyorsabban megszerezze a maga számára az egész itáliai királyságot, mielőtt még belföldi vagy külföldi versenytársak pártot szervezhetnének maguknak. Célját, már amennyire az itáliai nagyok hűségében bízni lehetett, el is érte: Lambert hívei Páviától Beneventumig meghódoltak előtte. Közben a honfoglaló magyarok felderítő serege a Brentáig nyomult, de ezzel Berengár, egyebütt és egyébbel lévén elfoglalva, nem törődhetett, sőt — mint a következmények tanúsítják — előkészületeket sem tett a várható megrohanás felfogására. Viselkedése elsősorban kétségtelenül arra magyarázható, hogy neki éppen e válságos időben mindennél fontosabb volt a nyugati és a keleti frank birodalomtól egyaránt megszabadult, egységes itáliai királyság és az azzal járulékos császári korona megszerzése, amelyért 888 óta annyit küzdött, áldozott és annyi megalázást elviselt. Ha ő most Itália keleti kapujánál önfeláldozóan szembe száll a magyarokkal, háta mögött mindent elragadtak volna tőle, mert a pártoskodásba beleszületett itáliai nagyok ellenkirályok nélkül már el sem tudták képzelni Itália, azaz a maguk szabadságának biztosítását. Semper Ita-

lienses geminis uti dominis volunt, quatinus alterum alterius terrore coherceant, — mondja találóan a cremonai püspök.[5]

Egyébként hamarosan bebizonyosodott, hogy Berengár nagy sietsége ugyancsak helyénvaló volt. Hiába igyekezett ugyanis újabb ajándékokkal és ígéretekkel maga mellett tartani Itália urait, azok, mihelyt első meglepetésükből felocsúdtak, minden habozás nélkül összeköttetésbe léptek Viennei Boso és Irmingard császárleány fiával, III. Lajos provencei királlyal, aki Arnulf csúfos hazavonulása óta úgyis lesben állott már, hogy mint II. Lajos császár unokája birtokába vegye nagyatyai örökségét. Az újabb polgárháború tehát éppen kitörőben volt 899-ben, amikor a honfoglaló magyarok az előző évi felderítő látogatás kedvező benyomása alapján most már nagyobb erővel jelentek meg Itáliában. Ebben a lappangó, már kitörésre készülő, de kellően még meg nem szervezett polgárháborúban kell keresnünk Berengár egyébként érthetetlen késedelmeskedésének okát, hogy hosszú hónapokra volt szüksége, amíg számottevő haderőt tudott összehozni a Pó-síkságon szabadon dúló magyarok ellen. És milyen hadi értéket képviselhetett ez a sereg, amelynek részesei egymást egymás martalékainak tekintették?! Ad augmentum denique perditionis christianorum non parva inter eos erat discordia. Nonnulli plane Hungariis non solum pugnam non inferebant, sed ut proximi caderent anhelabant; atque ad hoc perversi ipsi perverse fecerant, quatinus dum proximi caderent, soli ipsi quasi liberius regnarent. Qui dum proximorum necessitatibus subvenire neglegunt eorumque necem diligunt, ipsi propriam incurrunt, — jellemzi Liudprand a viszonyok tökéletes ismerete alapján a pártoskodókat, akik még a csatatéren is egymás vesztére törtek.[6]

II.

A honfoglaló magyarok első kalandja a „brentai csata" elnevezés alatt ismeretes. Az itáliai és a frank-teuton évkönyvesek, krónikások mint jelentős eseményt méltatják, és ezeken felül a pápai, a császári és a felsőitáliai oklevelekben is sűrűn találkozunk emlékezetével.

A kérdésre vonatkozólag az elbeszélő kútfők összegyüjtésénél a lehetőség határai között teljességre törekedtem. Nemcsak az egykorú és közelegykorú írókra terjeszkedtem ki, hanem a XIII. század végéig minden idevonatkozó feljegyzést figyelembe vettem. Azzal a feltevéssel és lehetőség-

[5] *Liudprand:* Antapodosis I. 37.
[6] Antapodosis II. 15.

gel is számoltam ugyanis, hogy a kései írók közül egyik-másik talán olyan kútfőkből meríthetett, amelyek nem maradtak reánk. E feltevés kedvéért az itáliaiaknál még a XIII. századon is túlmentem, mert ezeknél azt a feltűnő jelenséget tapasztaltam, hogy a XI—XIII. századbeli írók, a frank-teuton írókkal éles ellentétben, csaknem kivétel nélkül elhallgatják a brentai csatát; nem vesznek róla tudomást sem a hazai, sem a frank-teuton feljegyzések alapján, noha régi híreiket olyan munkákból is szedegetik, amelyekben szó esik a brentai eseményekről. Ellenben a XIII. századvégi, XIV. és XV. századbeli olasz írók a hosszas hallgatás után már ismét érdekesnek találják a brentai csatát és feltűnő bőbeszédűséggel foglalkoznak vele.

A publikált okleveles anyagnál, amennyire hozzáférhettem, hasonlóképen jártam el. Itt azonban teljességről szó sem lehet. Az apró részletekre vonatkozólag még igen sok és igen becses adatot eredményezhet a további kutatás.

A XIII. század végéig terjedőleg mintegy nyolcvan elbeszélő kútfő foglalkozik a honfoglaló magyarok első kalandozásával. Az egykorúakon és a többé-kevésbbé közelegykorúakon túl azonban csak elvétve akadunk olyanokra, amelyek valami figyelemreméltó adattal egészítenék ki a korábbi tudósításokat. A legtöbben szinte feltűnő hűséggel szószerint, esetleg némi átstilizálással, kihagyással vagy összevonással átvették a korábbiak jelentését. Még olyan nagynevű író is, mint *Andreas Dandolo,* akinek ugyancsak módjában állott, hogy a magyarok velencei szereplését jobban megvilágító adatokat keressen szülővárosa gazdag levéltárában, megelégszik azzal, hogy másod- vagy éppen harmadkézből lemásolja *Johannes diaconus Venetus* jelentését azzal a megbővítéssel és kirívó tájékozatlansággal, hogy az ostrom 906-ban történt. *Béla király névtelen jegyzője, Kézai Simon mester* és a *Bécsi Képes Krónika* szerzője másodkézből és rossz időbeli elhelyezéssel *Regino Prumiensis* hírét dolgozzák fel, s még csak halvány nyomára sem akadunk náluk annak, hogy a brentai eseményekre vonatkozólag valamiféle hazai feljegyzésről vagy hagyományról tudnának. Ha nem is új értékeket, de legalább új színt — amint látni fogjuk — csak a XIV. és XV. századbeli íróknál találunk.

A kései feljegyzések összehordása tehát az egybevetés után meglehetősen eredménytelen fáradságnak bizonyult abból a szempontból, hogy a kérdésre vonatkozólag tudásunkat értékes adatokkal nem gyarapítja. Más szempontból azonban sok figyelemre méltó következtetés vonható le az írók felsorakoztatásából. Így pl. megállapítható, hogy egyik-másik kései szerző — elsősorban is olaszok — olyan elveszett vagy leg-

alább is még lappangó munkákból merítettek, amelyek a XI. és XII. században készülhettek, előttünk jó részben ismeretes adatok alapján. Éppen ezért nincs okunk reménykedni, hogy e feltételezett munkák előbukkanásával a brentai eseményekre nagyobb világosság derülhetne. De minden egyébtől eltekintve, már csak azért is érdemes számontartani a kérdésre vonatkozó teljes forrásanyagot, hogy azok, akik foglalkozni óhajtanak a brentai csatával, megszabaduljanak az összekeresgélés és kiválogatás esetről-esetre megismétlődő és ugyancsak hosszadalmas munkájától.

A honfoglaló magyarok itáliai kalandozását tárgyaló, de ebben a kérdésben kútfőértékkel nem bíró feljegyzéseket forrásaik megnevezésével együtt az alábbi kimutatásban foglaltam össze:

Annales Weingartenses, ann. 899[7] — szószerint az „Annales Alamannici. Continuatio Sangallensis tercia, ann. 899"-ből.

Annales Augienses, ann. 899[8] — némi összevonással az „Annales Laubacenses. Pars tercia, ann. 899"-ből.

Annales Sangallenses maiores. Pars prima, ann 899. 900. 902[9] — szószerint (csupán „Ungri" helyett „Agareni") az „Annales Alamannici. Continuatio Sangallensis tercia, ann. 899. 900. 904"-ből.

Annales Colonienses maiores, ann. 899[10] — némi összevonással az „Annales Laubacenses. Pars tercia, ann. 899"-ből és az „Annales Augienses, ann. 899"-ből.

Annales Besuenses, ann. 893[11] — szószerint az „Annales Colonienses maiores, ann. 899"-ből.

Annales Hildesheimenses, ann. 893[12] — szószerint az „Annales Lamberti Hersfeldensis, ann. 893"-ból.

Annales Heremi, ann. 899. 901[13] — szószerint az „Annales Alamannici. Continuatio Sangallensis tercia, ann. 899. 901"-ből.

Annales Ottenburani, ann. 893[14] — szószerint az „Annales Hildesheimenses, ann. 893"-ból.

Herimannus Augiensis: Chronicon, ann. 900. 901.[15] — összevonással az „Annales Fuldenses. Continuationes Altahenses, ann. 900. 901"-ből.

[7] *Pertz:* MG. SS. I. 66.
[8] U. o. I. 68.
[9] U. o. I. 77.
[10] U. o. I. 98.
[11] U. o. II. 248.
[12] U. o. III. 50.
[13] U. o. III. 140—141.
[14] U. o. V. 3.
[15] U. o. V. 111.

Marianus Scotus: Chronicon, ann. 921 (899)[16] — némi összevonással az „Annales Augienses, ann. 899"-ből.

Chronicon Wirziburgense, ann. 12 (899). 1 (900). 2 (901)[17] — szószerint a „Chronicon Suevicum universale, ann. 12-899. 1-900. 2-901"-ből.

Ekkehardus Uraugiensis: Chronicon universale, ann. 12-4-900. 1-900[18] — összevonással és némi átstilizálással „Liudprandus: Antapodosis, II. 1-5"-ből és a „Chronicon Wirziburgense, ann. 2 (902)"-ből.

Sigebertus Gemblacensis: Chronographia, ann. 903. 909[19] — nagy összevonással és átstilizálással „Liudprandus: Antapodosis, I. 5. 13; II. 7-15"-ből.

Vita s. Wicberti fundatoris coenobii auctore Sigeberto Gemblacensi. C. 14[20] — Liudprand „Antapodosis"-a után a saját munkájából, a „Chronographia, ann. 903"-ból.

Annalista Saxo: Chronicon, ann. 890. 901. 902[21] — nagy összevonással „Regino: Chronicon, ann. 899. 901"-ből és „Ekkehardus Uraugiensis: Chronicon universale, ann. 12-4-900. 2-902"-ből.

Leo Marsicanus: Chronica monasterii Casinensis, c. 49. ann. 899[22] — szószerint az „Annales Beneventani, ann. 899"-ből.

Annales Mellicenses, ann. 899. 900. 901[23] — szószerint a „Chronicon Wirziburgense, ann. 12 (899). 1 (900). 2 (901)"-ből.

Honorius Augustodunensis: Summa totius de omnimoda historia, ann. 888[24] — némi összevonással az „Annales Augienses, ann. 899"-ből és a „Chronicon Wirziburgense, ann. 1 (900). 2 (901)"-ből.

Annales S. Rudberti Salisburgenses, ann. 900. 901[25] — némi összevonással az „Annales Mellicenses, ann. 899. 900"-ból.

Annales Magdeburgenses, ann. 11-898. 901[26] — szószerint és némi összevonással az „Annales Colonienses maiores, ann. 899"-ből és „Ekkehardus Uraugiensis: Chronicon universale, ann. 1-901"-ből.

Annales Halesienses, ann. 898[27] — szószerint az „Annales Augienses, ann. 899"-ből.

[16] *Pertz:* MG. SS. V. 553.
[17] U. o. VI. 28.
[18] U. o. VI. 473.
[19] U. o. VI. 345.
[20] U. o. VIII. 513.
[21] U. o. VI. 587—590.
[22] U. o. VII. 615.
[23] U. o. IX. 496.
[24] U. o. X. 130.
[25] U. o. IX. 771.
[26] U. o. XVI. 141.
[27] U. o. XVI. 483.

Otto Frisingensis: Chronicon, VI. 14[28] — némi átstilizálással „Regino Prumiensis: Chronicon, ann. 901"-ből.

Annales S. Trudperti, ann. 903[29] — átstilizálással és összevonással „Otto Frisingensis: Chronicon. VI. 14"-ből.

Chronica collecta a Magno presbytero, ann. 900. 902[30] — nagy összevonással és átstilizálással „Liudprandus: Antapodosis. II. 1—5. 7—15"-ből.

Annales Osterhovenses, ann. 900[31] — némi összevonással „Ekkehardus Uraugiensis: Chronicon universale, ann. 12-4-900. 1-901"-ből.

Annales Gradicenses, ann. 900[32] — némi összevonással „Ekkehardus Uraugiensis: Chronicon universale, ann. 12-4-900"-ból.

Annales Cracoviensis capituli, ann. 899[33] — szószerint az „Annales Augienses, ann. 899"-ből.

Annales Altahenses maiores, ann. 893. 899[34] — szószerint az „Annales Hildesheimenses, ann. 893. 899"-ből és az „Annales Alamannici. Contuniatio Sangallensis tercia, ann. 899"-ből.

Annales Altahenses breves, ann. 893[35] — szószerint az „Annales Altahenses maiores, ann. 893"-ból.

Godefridus Viterbiensis: Pantheon s. Chronici. P. XXIII. c. 26. ann. 901[36] — szószerint „Otto Frisingensis: Chronicon. VI. 14"-ből.

Albericus Trium Fontium: Chronicon, ann. 900. 902[37] — zavaros összevonással „Liudprandus: Antapodosis. I. 11; II. 2"-ből.

Anonymus Belae regis notarius: Gesta Hungarorum, c. 53[38] — közvetve, de csaknem szószerint „Regino Prumiensis: Chronicon, ann. 901"-ből.

Chronica minor auctore Minorita Erphordiensi, ann. 887[39] — zavaros összevonással az „Annales Lamberti Hersfeldensis, ann. 893—911"-ből.

[28] *Pertz:* MG. SS. XX. 235.
[29] U. o. XVII. 288.
[30] U. o. XVII. 484.
[31] U. o. XVII. 539.
[32] U. o. XVII. 645.
[33] U. o. XIX. 585.
[34] U. o. XX. 785.
[35] U. o. XX. 774.
[36] U. o. XXII. 231.
[37] U. o. XXIII. 751.
[38] A magyar honfoglalás kútfői. Budapest. 1900. 456.
[39] *Pertz:* MG. SS. XXIV. 184.

Flores temporum auctore fratre Minorum, ann. (900)[40] — zavaros összevonással az „Annales Lamberti Hersfeldensis, ann. 893—911"-ből és a „Chronica minor auctore Minorita Erphordiensi, ann. 887"-ből.

Annales Rotomagenses, ann. 898[41] — szószerint az „Annales Colonienses maiores, ann. 899"-ből.

Annales S. Ebrulfi Uticenses, ann. 898[42] — szószerint az „Annales Colonienses maiores, ann. 899"-ből.

Annales Gemmeticenses, ann. 898[43] — szószerint az „Annales Colonienses maiores, ann. 899"-ből.

Annales Cadomenses, ann. 897[44] — szószerint az „Annales Colonienses maiores, ann. 899"-ből.

Annales Dorenses, ann. 899[45] — szószerint az „Annales Colonienses maiores, ann. 899"-ből.

Kézai: Chronicon Hungaricum, c. 20[46] — közvetve és kihagyással „Regino Prumiensis: Chronicon, ann. 901"-ből.

Sicardus episcopus Cremonensis: Chronicon, ann. 906[47] — összevonással és átstilizálással jórészben „Liudprandus: Antapodosis. II. 1. 42"-ből és „Fundatio monasterii Nonantulani. Appendix"-ből.

Andreas Dandolo: Chronicon Venetum. L. VIII. C. IX. P. 31—33[48] — szószerint „Johannes diaconus Venetus: Chronicon Venetum (= Chronicon Sagornini)"-ből, csupán az évszámot „Sicardus episcopus Cremonensis: Chronicon, ann. 906"-ból.

Chronicon pictum Vindobonense, c. 32[49] — közvetve és kihagyással „Regino Prumiensis: Chronicon, ann. 901"-ből.

Cronaca detta dei Bolognetti (Corpus chronicorum Bononiensium), ann. 892[50] — az események sorrendjének összezavarásával „Johannes diaconus Venetus: Chronicon Venetum"-ből.

Ricobaldus Ferrariensis: Compilatio chronologica, ann. (914)[51] — némi átstilizálással „Liudprandus: Antapodosis. II. 42"-ből.

[40] *Pertz:* MG. SS. XXIV. 235.
[41] U. o. XXVI. 496.
[42] U. o. XXVI. 496.
[43] U. o. XXVI. 497.
[44] U. o. XXVI. 497.
[45] U. o. XXVII. 518.
[46] *M. Florianus:* Historiae Hungariae fontes domest. II. 74.
[47] *Muratori:* SS. Rer. Italic. VII. 852.
[48] U. o. XII. 197—198.
[49] *M. Florianus:* Hist. Hung. font. domest. II. 135.
[50] SS. Rer. Italic. (Muratori. Ed. nov. 1906—1914.) Tom XVIII. P. I. Vol. I. 421.
[51] *Muratori:* SS. Rer. Italic. IX. 238—239.

Ptolemaeus Lucensis: Historia ecclesiastica. C. XXXV[52] — több esemény összevonásával „Liudprandus: Antapodosis. I. 5; II. 7—15"-ből.

Bonincontrus Morigia: Chronicon Modoetiense. I[53] — több esemény összevonásával jórészben „Liudprandus: Antapodosis. I. 5; II. 7"-ből.

Hamisítványok:

Theotmar salzburgi érseknek és suffraganeusainak levele IX. János pápához, a 900-ik év első feléből.[54]

Hatto mainzi érsek levele IX. János pápához, a 900-ik év első feléből.[55]

III.

A nagy kirostálás után megmaradt feljegyzések, forrásértéküket tekintve, fölötte különböznek egymástól. Vannak közöttük egyidejű, egykorú és közelegykorú tudósítások, amelyek a legszigorúbb mérlegelés után is eredeti értesüléseknek mondhatók; némelyek azonban csak éppen annyi szolgálatot tesznek, hogy több oldalról megerősítenek egy-egy fontos mozzanatot, vagy az időbeli elhatárolásnál nyujtanak becses támasztópontot. A késeiek közül azok kerültek ide, amelyek az ismert kútfőkkel nem mutatnak megegyezést. Híreiket jórészben határozott bizalmatlansággal kell fogadnunk, mert könnyen kinyomozható, hogy nem a régmultban gyökereznek, hanem koruk hangulatának szülemények. De azért ezek között is akadnak olyanok, amelyek nyilvánvalóan régebbi feljegyzések vagy hagyományok után indultak, és valamilyen irányban kiegészítik vagy megerősítik az egykorúakat.

A legértékesebbek között is első helyen áll az Annales Alamannici „Continuatio Sangallensis tertia" nevezetű része, amelyet Wattenbach és Dümmler egyidejű és hivatalos jellegű feljegyzésnek tekintenek.[56] Ugyanezen eredetre vezethető vissza az Annales Laubacenses „Pars tartiá"-ja.[57] Mindkettő jelentése fölötte szűkszavú, de az idő megjelölésében teljesen megbízható. Súlyukat növeli, hogy megegyeznek az itáliai

[52] *Muratori:* SS. Rer. Italic. XI. 1026.

[53] U. o. XII. 1079.

[54] *Fejér:* Codex diplomaticus Hungariae eccls. et civ. Budae, 1829.I. 229—235; *Boczek:* Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. Olomucii, 1836. I. 35—40; A magyar honfoglalás kútfői. 323—328.

[55] *Fejér:* Codex diplomaticus Hung. I. 235—240; *Boczek:* Codex diplomaticus et ep. Moraviae. I. 63—66.

[56] *Wattenbach—Dümmler:* Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Berlin, 1904. 7. Aufl. I. 439.

[57] U. o.

egykorú jelentéseknek legfontosabbikával, a Fundatio monasterii Nonantulani hírével. Ezek nyujtják azt a biztos alapot, amelyen az idő megjelölésében bizonytalanságot és zavart ébresztő Annales Fuldenses-t, Regino-t, Liudprando-t és a többieket kellőképen értékelhetjük.

A kérdésünkre vonatkozó, forrásértékű elbeszélő-kútfők keletkezésük rendjében a következőképen sorakoznak:

Annales Alamannici. Continuatio Sangallensis tertia.[58]
Annales Fuldenses. Continuationes Altahenses.[59]
De restitutione monasterii S. Stephani Altinatis.[60]
Additamentum ad vitam s. Geminiani episcopi Mutinensis.[61]
Fundatio monasterii Nonantulani cum appendice.[62]
Catalogi abbatum Nonantulanorum.[63]
Catalogus tabularii monasterii Nonantulani.[64]
Versus Waldramni ad Dadonem episcopum a Solomone III. episcopo Constant. missi.[65]
Regino Prumiensis abbas: Chronicon.[66]
Annales Laubacenses. Pars tertia.[67]
Liudprandus episcopus Cremonensis: Antapodosis.[68]
Deprecatio Mutinensis populi ad s. Geminianum.[69]
Johannes diaconus Venetus: Chronicon Venetum (Chronicon Sagornini).[70]
Translatio ss. Senesii et Theopompi martyrum.[71]
Chronicon Suevicum universale.[72]
Vita Deoderici episcopi maioris Mettensis.[73]

[58] *Pertz:* MG. SS. I. 53—54.
[59] U. o. I. 415.
[60] Fonti per la storia d'Italia. Cronache Veneziane antichissime. 1890. I. 130. V. ö. *Ljubic:* Ugri u Mletačkoj. Privilegio imperial de s. Felixe (Starine na sviet izdaje Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti. U Zagrebu, 1869. Knjiga I. 213—215.).
[61] *Muratori:* SS. Rer. Italic. II/II. 692.
[62] U. o. I/II. 195.
[63] SS. Rerum Langobardicarum et Italicarum. Saec. VI—IX. 570—573.
[64] *Muratori:* Antiquitates Italicae m. ae. V. 674.
[65] A magyar honfoglalás kútfői. 334—335.
[66] *Pertz:* MG. SS. I. 600—609.
[67] U. o. I. 53—54.
[68] U. o. III. 290—291.
[69] *Muratori:* Antiquitates Italicae. I. 21—22. Változata: SS. Rer. Italic. (Muratori. Ed. nov. 1907.). T. VI. P. I. 12.
[70] Fonti per la storia d'Italia. Cronache Veneziane antichissime. 1890. I. 130.
[71] *Ughelli:* Italia Sacra. 1720. V. 491—492.
[72] *Pertz:* MG. SS. XIII. 65—66.
[73] U. o. IV. 476.

Annales Lamberti Hersfeldensis.[74]
Annales Beneventani.[75]
Annales ducum Bavariae Altahenses.[76]
Ricobaldus Ferrariensis: Chronicon Romanorum imperatorum.[77]
Bernardus Cremifanensis monachus: Historiae.[78]
Liber de origine et ruina monasterii Cremifanensis.[79]
Vitae patriarcharum Aquileiensium.[80]
Galvaneus de la Flamma: Historia Mediolanensis.[81]
Andreas Naugerius (Navagiero): *Storia della republica Venezia.*[82]

IV.

A fenti kimutatásból világosan megállapítható, hogy a brentai eseményekről aránylag kevés *egyidejű* feljegyzés maradt reánk, s amint a jelek mutatják, eredetileg sem lehetett sokkal több. Csak valamivel később azonban már szinte az egész Közép- és Nyugat-Európát élénken foglalkoztatja a honfoglaló magyarok első bemutatkozása, és a valóságon felül a képzelet is működni kezdett. Ekkor születnek meg a többek között azok a hírek is, amelyek szerint a Marchia Orientalistól Capuáig és Utrechtig csodás égi jelek, üstökösök, a levegőégben repülő nyílak és más effélék, már előre figyelmeztetik a népeket az elkövetkezendő ítéletidőkre.[83]

A honfoglaló magyarok első kalandozásának, közelebbről a brentai csatának idejét a megbízható és jórészben egyidejű feljegyzések közül az Annales Alamannici, Annales Laubacenses, a Fundatio monasterii „appendix"-e, az Annales Bene-

[74] *Pertz:* MG. SS. III. 51.
[75] *Muratori:* Antiquitates Italicae. I. 253—262.
[76] *Pertz:* MG. SS. XVII. 366.
[77] *Muratori:* SS. Rer. Italic. IX. 305.
[78] *Pertz:* MG. SS. XXV. 656.
[79] U. o. XXV. 647.
[80] *Muratori:* Anecdota. IV. 241.
[81] *Muratori:* SS. Rer. Italic. XI. 604.
[82] U. o. XXIII. 951.
[83] *Annales Palidenses, ann. 898:* „Stella quaedam apparuit mire magnitudinis, que putabatur cometa fuisse. Erat enim deorsum radios magnos emmittens et per multas noctes per zodiacum adscendens, signans gentem Ungarorum multas terras vastaturam." *(Pertz:* MG. SS. XVI. 60.) — *Annales S. Mariae Ultraiectenses, ann. 904:* „Visum est signum, lapsus stellarum, quod prodigium secuta nimia inundatio fluminum et immanissima preda Ungarorum." *(Pertz:* MG. SS. XVII. 1301.) — *Johannes monachus S. Vincentii, Chronicon Volturnense. L. IV:* „His temporibus visae sunt sagittae volitare per aëra et in terram cadere. Tunc Ungri... venerunt..." *(Muratori:* SS. Rer. Italic. I II. 418.)

ventani, a későbbiek közül pedig más, de ismeretlen értesülés alapján a Chronicon Suevicum universale[84] és Bernardus Cremifanensis[85] 899-re teszik. A 899. évvel a brentai csata egyébként is zavartalanul beilleszkedik a felsőitáliai események időrendjébe. 900-ban már III. Lajos, Berengár ellenségeinek királyjelöltje, nagy provencei sereggel, Itáliában van, és koronázására, amely 900 október 12-én ment végbe Páviában, az egyházi és a világi urak nagy tömege gyűlt össze. Mindez természetesen nem történhetett volna meg, ha a brentai csata és a kalandozóknak egész Felső-Itáliára kiterjedő dúlásai ebben az esztendőben zajlanak le. Vagy hogyan képzelhető el a páviai népes gyűlés összeverődése és III. Lajos fényes, ünnepies koronázása ugyanazon napokban, amikor a kalandozók Pávia környékét és a Pávián is jól túleső vidékeket szabadon dúlják? És maga Berengár is hogyan gyüjthetett volna sereget éppen azokon a területeken, amelyeknek hűbérurai őt nyilvános országgyűlésen detronizálták és III. Lajost már királyukká koronázták? A 901. esztendőt még ennyire sem lehet kapcsolatba hozni a brentai csatával. Ebben az évben ugyanis Berengárról, mint Itália királyáról, már szó sem esik; az itáliai évkönyvesek még az időt is a 901 februárjában császárrá koronázott III. Lajos uralkodási évével jelölik. A trónjavesztett Berengárnak tehát 901-ben egyáltalán nem volt módjában, hogy az itáliai királyságban sereget gyüjtsön és azt a magyarok ellen vezesse. Ilyen országos sereg élén 901-ben csak III. Lajos szerepelhetett volna, és semmi esetre sem Berengár. Ezenfelül rá kell mutatnunk még arra is, hogy III. Lajos 901 május 23-án kelt levelében,[86] amelyben a bergamumi püspöknek kiváltságokat ad sok kárt szenvedett egyházának rendbehozására, már nyomára akadunk a városok helyreállító törekvésének, amely a 899-es magyar dúlást követte.

A felsorolt kútfőkkel ellentétben az egykorúak közül Regino Prumiensis kifejezetten 901-hez fűzi a brentai eseményeket, az Annales Fuldenses pedig legalább látszatra 900-hoz. Éppen erre az időszakra mindkettő elsőrendű kútforrás, tehát ezen a ponton is feltétlenül számolnunk kell velük annyiban, hogy megkeressük tévedésük vagy ellenmondásuk alapját.

Regino Prumiensisnek jellemző vonásai közé tartozik, hogy a külsőségekben bármennyire ragaszkodik is az évkönyvírók szokásos formáihoz, a valóságban nem köti magát szigo-

[84] *Pertz:* MG. SS. XIII. 65.
[85] U. o. XXV. 656.
[86] Bergomenses episcopi. *Ughelli:* Italia Sacra. 1719. IV. 20.

rúan a történések sorrendjéhez, hanem itt is, ott is összekapcsol, összevon olyan eseményeket, amelyek időben nem tartoznak együvé. Így például — szándékosan mellőzve a kérdésünktől távolabb eső hivatkozásokat — a 889. évhez fűződőleg elbeszéli[87] a magyarok eredetét, szilaj szokásait, harci keménységeit s aztán minden további nélkül odaveti, hogy az itáliai királyság nagy részét is elpusztították. Később a 901. évnél újból visszatér[88] a magyarok itáliai pusztítására és olyan részleteket is elbeszél, amelyekről más kútfő nem tudósít bennünket. Ilyen részlet Liudward vercellaei püspök esete is, ami azonban, ha egyébként meg is felel a valóságnak, semmi esetre sem történhetett 901-ben, mert akkor már nem Liudward, hanem Sebastianus ül a vercellaei püspöki székben.[89] A több évre terjedő itáliai kalandozás után mintegy tíz esztendővel később író Regino tévedését az is elősegíthette, hogy a magyarok 901-ben is jártak Felső-Itáliában.

Az Annales Fuldensesnél mutatkozó bizonytalanság már egészen más természetű. Az Annales Fuldensesnek különösen ebben a részében[90] a kelet-frank birodalmat közvetlenül érintő dolgoknál az időrend annyira pontos, az események elbeszélésében annyi gondosság észlelhető, hogy adatait szinte hivatalos értesüléseknek tekinthetjük. Ez a nagy pontosság, jól értesültség azonban a 899. évnél egy kissé és különösen a külföldi vonatkozásokban elhalványul. Úgy látszik, mintha az a nagy zűrzavar, általános bizonytalanság, kapkodó fejetlenség, amelyben a kelet-frank birodalom Arnulf halála évében valósággal elmerült, még a hivatalos figyelmet is erősen elterelte volna a külső eseményekről, amelyek pillanatnyilag nem érintették a birodalmat. Így terelődhetett el a figyelem az Itáliát pusztító magyarokról is annyiban, hogy csak akkor keltenek komolyabb érdeklődést, amikor a honfoglalók már a birodalom közvetlen területét, a bajor földet is megtámadják. A helyzetnek ez a képe verődik vissza az Annales Fuldenses jelentéséből is, amely a magyarok itáliai szereplését csak magyarázatul, mintegy bevezetésképen kapcsolja össze a főeseménynek, a bajor föld 900-i megrohanásának elbeszélésével; és ebben az időbelileg bizonytalan keretben tulajdonképen a feljegyző nem mondja, hanem csak az események összevonása kelti azt a látszatot, mintha a magyarok Itáliát is ugyanazon évben dúlták volna fel. Az író ugyanis a 900. év eseményeinek sorát azzal nyitja meg, hogy Arnulf császár temetésének,

[87] *Pertz:* MG. SS. I. 600—601.
[88] U. o. I. 609.
[89] Monumenta historiae patriae edita iussu regis Caroli Alberti. August. Taurin. 1836. Chartarum tom. I. 98.
[90] Continuationes Altahenses.

Gyermek Lajos trónralépésének és Zwentibaldus dicstelen szereplésének felemlítése után elbeszéli a bajor hadak három hétig tartó dúlását Moraviában. Mindjárt rá így folytatja: „Interim vero Avari, qui dicuntur Ungari, tota devastata Italia — és most néhány szóval megemlíti a véres csatát Berengár és a Brenta-folyó megnevezése nélkül — eadem via, qua intraverunt... regressi sunt".[91] A továbbiakban aztán Pannonia pusztításáról, Bajorország megrohanásáról szól és ezzel be is zárja a 900. év eseményeinek sorát. Az évi jelentés magyar vonatkozású részéből, amint láthatjuk, három főesemény emelkedik ki: a magyarok feldúlják az egész Itáliát, az Itáliából visszatérő magyarok pusztítják Pannoniát, a magyarok Pannonia pusztítása után megrohanják Bajorországot. E három, történésben hosszabb időt igénylő főeseményt az író elsősorban azért vonja össze, mert az említett okokból kifolyólag Itália és Pannonia pusztításáról igen hiányos és elkésett értesülése van. Nem tudja sem a csata helyét, sem Berengár nevét, sem Pannonia pusztításának közelebbi részleteit. Másodsorban pedig azért vonja össze, mert azt hiszi, hogy mind a három esetben ugyanaz a magyar sereg szerepel. Minthogy ez az összevonás minden kétségen felül megállapítható, és ebben az esetben a magyarok itáliai dúlása csak mint előzmény szerepelhet a bajor föld megrohanásának elbeszélésénél, azért az Annales Fuldenses hírére nem volna szabad, de nem is lehet olyan értelemben hivatkozni, hogy az a brentai csatát 900-ra teszi. Valójában tehát nincs is ellentét a brentai csata évét illetőleg az Annales Alamannici, az Annales Laubacenses, a Fundatio monasterii Xonantulani és az Annales Fuldenses között.

Liudprand cremonai püspök és Johannes diaconus Venetus, akik minden más kútfőnél részletesebben és beszédesebben tudósítanak bennünket a kalandozóknak 899-ben viselt itáliai dolgairól, az esztendőt nem jelölik meg határozottan, mert ők az eseményeket nem évek szerint csoportosítják.

V.

A honfoglaló magyarok itáliai kalandozását a 899-i brentai csatával úgy egészében befejezett dolognak szokták tekinteni, azzal a záradékkal, hogy Berengár kezeseket és pénzt adott a magyaroknak, sőt szövetkezett is velük, akik aztán 919-ig nem háborgatták Itáliát.[92] Először is a záradékot

[91] *Pertz:* MG. SS. I. 415.

[92] *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest, 1900. 56: „919-ben... más magyarok Olaszországban zsákmányoltak, ahol — egy kis becsapást 901-ben kivéve — a brentai csata ideje, tehát majdnem húsz év óta, meg nem fordultak."

vegyük vizsgálat alá. Az egykorú kútfők körül egyik sem említi azt, hogy Berengár a brentai csata után a magyarokkal kibékült vagy azoknak kezeseket és ajándékokat adott volna. Nem tud erről Liudprand sem, aki nagy részletességgel beszéli el a brentai eseményeket. A kibékülést a brentai csatával kapcsolatban először Johannes diaconus Venetus említi, aki kereken száz esztendővel később élt és írt. Hírét a nagynevű történetírók közül Ernst Dümmler minden okadatolás nélkül átvette[93] és később is megtartotta;[94] utána, az ő nagy tekintélyére támaszkodva, mások is hasonlóképen cselekedtek.[95]

Kétségtelen, hogy Johannes diaconus „Chronicon Venetum"-ja velencei dolgokban fölötte értékes és megbízható kútfő. Ez a megbízhatóság főképen onnan ered, hogy Johannes diaconus mint Orseolo II. Péter dogénak[96] udvari papja könnyen hozzájuthatott a Velence multjára vonatkozó hivatalos vagy hivatalosan őrzött feljegyzésekhez. Velence ostromáról szóló, magyarvonatkozású tudósítása is magán viseli azt a közvetlenséget, amely csak forrásának egykorúságából fakadhat. Nála nem is igen esik szó olyan dolgokról, amelyek Velence érdekkörén kívül állanak, s ha mégis előfordul, mindjárt tapasztalható, hogy az író értesülése hiányos, és hogy a külső dolgokra nem helyez súlyt. A magyarok későbbi itáliai kalandjairól, amelyek pedig a brentai kaland területét minden alkalommal érintik, sőt egy ízben Velence közvetlen szomszédságát is, egy szóval sem emlékezik meg, noha azokról többet kellett hallania, mint Berengárnak és a magyaroknak barátkozásáról, hiszen ő még az itáliai kalandokat követő nemzedékhez tartozott. De nem tartotta feladatának, hogy ezekről a dolgokról, amelyek Velence belső életét nem zavarták, számot adjon. Egyenesen az író célkitűzése követelte tehát meg, hogy Itália nagy megrohanásának és Velence ostromának elbeszéléséhez — hogy egyszer s mindenkorra végezzen a kalandozó magyarokkal — mintegy függelékül odafűzte Berengár kiegyezését a magyarokkal, ami valóban meg is történt, de nem a brentai csatát követőleg, hanem

[93] Geschichte des ostfränkischen Reichs. Berlin, 1865. II. 507.

[94] Gesta Berengarii imperatoris. Halle, 1871. p. 51. és Geschichte des ostfränkischen Reiches. Leipzig, 1888. 2. Aufl. III. 509. — „Liudprand és a magyarok" c. értekezésemben (Középkori Krónikások. Budapest, 1908. VI—VII. 57—58.) éppen ebben a kérdésben Dümmler hatása alatt magam sem mertem határozottabban állást foglalni Liudprand jelentése (Antapodosis. II. 42.) mellett.

[95] *Huber* még meg is toldja (Ausztria története. I. 112.), minden alap nélkül az időt is megjelölvén: „Berengár végre ajándékokkal a *következő évben* visszatérésre bírta őket."

[96] 991—1009.

néhány évvel később. Megajándékozásról és pénzadásról azonban kifejezetten még akkor sincs szó, hanem csak a kalandozások későbbi folyamán, 919 után.[97] Feltehető, hogy ennek emlékezete a köztudatban még elevenen élhetett Johannes diaconus korában, s talán ezen a réven került a 899-i eseményekről szóló tudósításához az idő rendjében oda nem illő függelék. Johannes diaconus Venetus hire azonban Berengár és a magyarok egyezkedéséről még ebben a hibás kapcsolatban is fontos, mert megerősíti Liudprandnak a kibéküléről szóló jelentését. Erről a tényről ugyanis csak ez a két, egymástól teljesen független hírünk van.[98] A későbbiek, amelyek még szóváteszik a kibéküléstet, már nem eredetiek, hanem ezek után indulnak.

Liudprand 904-ben és 905 első felében történt eseményekhez fűzi a magyarok kibéküléssel végződő beütését. Miután elbeszéli III. Lajos elfogatását és megvakítását,[99] így folytatja tovább: „Hungarorum *interea* rabies..." Mindenesetre eléggé bizonytalan időmegjelölésnek mutatkozik ez az *interea*, de a Berengár és a III. Lajos között folyó, utolsó mérkőzés alapulvétele mellett nem marad fenn kétség abban a tekintetben, hogy a szóban forgó magyar beütés csak 904-ben történhetett.

A 900 október 12-én itáliai királlyá, majd pedig római császárrá koronázott III. Lajos uralma ugyanis, amely — mint fentebb már tárgyaltuk — kezdetben oly szilárdnak mutatkozott, alig két év mulva teljesen megdőlt. Berengár, aki családi birtokán kívül mindent elvesztett, szokott szívósságával hamarosan visszaédesgette családra híveit, és III. Lajos 902 augusztusában úgy szorult ki Itáliából Provenceba, hogy még csak csatát sem állt könnyen diadalmaskodó ellenfelével. Berengár visszahelyezésével azonban egyáltalában nem ért véget az itáliai urak pártoskodása, csak éppen más fordulatot vett és folyt tovább megpihenés nélkül. Ugyanazok a nagyok, akik Berengárt újból hatalomra segítették, sikeres munkájuk után nyomban áskálódni kezdtek ellene és összeköttetésbe léptek a csúfosan cserbenhagyott provencei királlyal. A gyámoltalan és betegesen hiú III. Lajos min-

[97] *Liudprandi* Antapodosis. V. 19. 33.

[98] *Liudprandi Antapodosis. II. 42:* „Hungarorum interea rabies, quia per Saxones, Francos, Suevos, Bagoarios nequibant, totam per Italiam nullis resistentibus dilatatur. Verum quia Berengarius firmiter suos milites fideles habere non poterat, amicos sibi Hungarios non mediocriter fecerat." — *Johannes diaconus Venetus, Chronicon Venetum:* „Rex igitur Berengarius, datis obsidibus ac donis, predictos Ungros de Italia recedere fecit cum omni preda quam ceperant."

[99] Antapodosis. II. 41.

den korábbi fogadkozása ellenére ismét szövetkezett Itália megbízhatatlan uraival, és a forradalmi mozgolódás rövidesen annyira megerősödött, hogy Berengár 904-ben, minthogy másfelől is veszedelmes ellenség támadt rá, újból a bukás szélére jutott. Ekkor történt ugyanis, hogy a magyarok, akik a brentai csata után csak kisebb beütésekkel háborgatták Itáliát, ezúttal tekintélyesebb erővel jelentek meg és a szokottnál nagyobb pusztítást vittek véghez. A részleteket nem ismerjük és Salamon konstanzi püspök híradásából is, mint látni fogjuk, csak általánosságokra következtethetünk. Elég tisztán megmutatkozik azonban Berengár helyzete. Ő úgy egészében olyan viszonyok közé került, mint a brentai csata után, amennyiben a magyarok pusztító felvonulása ismét teljes sikerhez juttatta az ellenpártot. Berengár azonban okult a multakon és nem akarta egyszerre felvenni a küzdelmet III. Lajossal is, meg a magyarokkal is. Legalább is jogosan feltételezhető, hogy elsősorban ezért kötött békét a magyarokkal. Már meg nem állapítható, hogy mikor és milyen feltételek mellett jött létre a béke. Abból a tényből, hogy a béke hosszú időn át tartósnak bizonyult, két dologra következtethetünk: valószínű, hogy nem egyszeri megajándékozáson, hanem alkudozást igénylő feltételeken nyugodott; a kibékülési folyamat tehát hosszabb ideig is eltarthatott és talán csak 905-ben vezetett végleges eredményre. Közben III. Lajosnak annyira kedvezett a szerencse, hogy Berengár családi birtokainak főhelyét, Veronát is elfoglalta; de mindjárt rá, szinte minden átmenet nélkül, egyszerre elbukott. 905 júliusában trónfosztottan és megvakítva került vissza Provenceba. III. Lajos és Berengár küzdelméből tehát világosan kitetszik, hogy Berengár döntő fellépését, hatalmának és elvesztett országának meglepetésszerűn gyors visszaszerzését 905 júliusában megfelelő előkészületeknek kellett megelőzniök, amilyeneket aligha végezhetett volna, ha a magyarok 905 tavaszán dúlják Itáliát, közelebbről éppen az ő őrgrófságát, amelyet fekvésénél fogva el sem kerülhettek a kalandozók.

A mondottak után valóban nem szorul további bizonyításra, hogy Liudprandnak a 904-i magyar beütéssel kapcsolatos és az itáliai viszonyok keretében is zavartalanul elhelyezhető békejelentése, amely után a magyarok 919-ig kimutathatóan nem háborgatják Itáliát, sokkal helytállóbb, mint a kései Johannes diaconusnak a brentai csatához fűzött békehíre, minthogy a brentai csatát szintén kimutathatóan nem követte béke, mert a magyarok, a 904-i beütéstől eltekintve, megelőzőleg 901-ben is járnak Itáliában, amint arra később körülményesebben is rá fogunk mutatni.

Liudprandnak a 904-i magyar beütésre vonatkozó hírét a *Versus Waldramni*[100] *ad Dadonem epicopum a Salomone III episcopo Constantiensi missi* és az *Annales Beneventani*[101] is alaposan megerősítik.

A Versus Waldramni-nak elsősorban is keletkezési körülményeit és idejét kell tisztába hoznunk. A verses levél tárgya a magyarok itáliai pusztítása, a szerzője pedig Waldram sanctgalleni szerzetes, III. Salamon konstanzi püspöknek[102] szerzetes testvére és bizalmas híve. Waldram a verses-levél megírására a megbízást és a levél tárgyát Salamon püspöktől kapta, aki egyúttal a sanctgalleni kolostor apáti tisztségét is viselte. Salamon korábban III. Károly frank-római császár jegyzője volt, világlátott, igen tanult, mélyérzésű, költői hajlamokkal megáldott férfiú. Az egyház előkelőségei közül különösen Dado verduni püspökkel mindvégig meleg baráti kapcsolatot tartott fenn. Elégiái, amelyekben Waldo freisingi püspök elhunytáról és Gyermek Lajos áldatlan uralkodásáról értesíti Dado püspököt, megkapóan mély és igaz érzésekről tanuskodnak.[103] A kalandozó magyarok dúlásáról, amelynek megdöbbentő nyomait Itáliában látta, szintén verses levélben értesíti Dado verduni püspököt, mert ez a forma felelt meg legjobban túláradó érzelmeinek kifejezésére és egyben költői hajlamainak is.

Az a kép, amely a magyarok itáliai dúlását tárgyaló verses levélből elénk tárul, friss benyomásokról, eleven közvetlenségről tanúskodik, aminthogy annak valóban nem is lett volna értelme, hogy Salamon püspök régi dolgokról értesítse Dado verduni püspököt: hiszen az elégiákban is a napi események nyomán kelt érzelmeit közli Dadoval. Már most az a kérdés, hogy Salamon püspök a magyarok melyik kalandozásának eredményeit láthatta Itáliában?! Csak a 899—904/5. időszakra eső kalandozásokról lehet szó, mert a nagy szünetet követő, újabb itáliai kalandokat Salamon püspök már nem élte meg. Minthogy a magyarok az adott időhatárok között nagyobb pusztítást Itáliában csak 899-ben és 904-ben vittek véghez, Salamon püspök levelével csak e kettő hozható kapcsolatba. A 899—904/5. időközben pedig Salamon püspöknek csak egy itáliai utazásáról van hír, s ez 904-ben történt.[104]

[100] A magyar honfoglalás kútfői. 334—335.
[101] *Muratori:* Antiquitates Italicae. I. 253—262.
[102] 890—920.
[103] *Wattenbach:* Deutschlands Geschichtsquellen. 1904. 7. Aufl. I. 273—274.
[104] V. ö. Mitteilungen der Antiquarischen Gesellschaft. XII. 6. 232.

904-ben viszont a 899-i pusztítás nyomait és hatását a legcsapongóbb költői elképzeléssel sem lehetett már ennyire élénk színben szemlélni:

Dat necibus plebem, vulgo res, ignibus aedem
Et mensam domini sacram, manus impia scindit
Tractat pollutus sanctorum pignera tactus.
Ecclesiaeque pleno peraegre trasducit abactum.
Non miseret patris, nulla est maseratio matris
Transfigit natum feritas, ante ora parentum,
Nec natam redimit, quod mater funera plangit.
Junior atque senex lactans puer atque puella,
Alter in alterius moribundi caede volutant.
Instant Italides spoliatae civibus urbes,
Ac desolati demptis cultoribus Agri.
Campi cesorum siccatis ossibus albent.

Ez a leírás csak azokon a friss nyomokon fakadhatott, amelyek a 904-ben történt és Liudprandnál elbeszélt magyar beütés után tárultak a 904-ben átutazó püspök elé. Egyébként is Salamon püspök egyéniségének és levelezésében megnyilvánuló célzatosságnak az felel meg, hogy a 904-i utazásán szerzett megdöbbentő benyomásokat — mint újságot, friss hírt — sietősen közölje a verduni püspökkel. A sietésre abból is következtethetünk, hogy ezúttal nem maga szedi versbe a mondanivalóját, hanem a verseléssel járó gondot, ami neki időveszteséges munkát jelentett, kedves hívének, Waldramnak vállaira rakja, aki ezen a téren nálánál otthonosabb volt. Salamon püspök ugyanis a verselés külső formáival erősen küzdött, amit elégiái az első tekintetre elárulnak.[105]

Az *Annales Beneventani* Liudprand hírét már határozottabb formában, az évet is pontosan feltüntetve erősítik meg: „904. Hungari per omnia loca vastant et incendunt".

Muratori minden gyanakvás nélkül közli a szöveget,[106] Pertz azonban azzal a határozott megállapítással,[107] — amelyet Dümmler is elfogad,[108] — hogy ezt a hírt később szúrták közbe.

[105] V. ö. *Dümmler:* Das Formelbuch des Bischofs Salomo III. von Konstanz. Leipzig, 1857. — Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Gesch. Hannover, 1879. IV. 551—554. és 1883. VIII. 506—540. — *Marczali Henrik* (A magyar honfoglalás kútfői. 298.) a Versus Waldramni-t „nem annyira történeti, mint irodalomtörténeti érdekű és értékű munká"-nak tartja. Mint magában álló költemény valóban ilyennek látszik, de *Liudprand* (Antapodosis. II. 42.) és az Annales Beneventani (ad ann. 904.) jelentésével kapcsolatban és keletkezése körülményeinek figyelembevételével fontos kronológiai adatnak bizonyul a magyarok 904-i itáliai beütésére vonatkozólag.

[106] Antiquitates Italicae. I. 257.

[107] MG. SS. III. 175; IX. 202.

[108] Geschichte des ostfränkischen Reiches. 2. Aufl. III. 530.

Pertz és Dümmler feltétlenül megbízható megállapítása ennek a hírnek értékéből csak annyit vonhat le, amennyit az egykorúságtól többé-kevésbbé távolabb eső, bármelyik auctornál le kell vonnunk, tehát a mi, időben valamivel hátrább álló interpolátorunknál is, aki olyan adatot közöl, amely ilyen pontos időmegjelöléssel másutt nem fordul elő, azaz: előttünk ismeretlen forrásból merített. Tudott dolog ugyanis, hogy amennyiben az interpolációt nem érdekből követik el, az interpolátor mindig más kútfőből meríti az interpoláció anyagát. Így járt el a mi érdektől nem vezetett interpolátorunk is, és ez módjában is állt. Fentebb már nyomatékosan kiemeltem, hogy az itáliai kútfőkben a honfoglaló magyarok itáliai kalandozására vonatkozólag hosszú időre terjedő hallgatást találunk ellentétben a frank-teuton kútfőkkel, s ezt a hallgatást csak több-kevesebb kútfő elpusztulásával vagy lappangásával magyarázhatjuk meg. Interpolátorunknak tehát volt honnan új adatokat meríteni, aminthogy még a XIV. századbeli olasz auctorok között is akadnak olyanok, akik ebben a kérdésben előttünk ismeretlen munkák után indulnak.

Interpolátorunk hírének értékelésénél nagy súllyal esik a mérlegbe az is, hogy a felhozott 904-i magyar kaland időben összeesik a Liudprandnál elbeszélt beütéssel és Salamon püspöknek a magyarok itáliai dúlásáról szóló verses-levelével. Ez a három hír külön-külön súlytalannak mutatkozik, s ennek tudható be, hogy egymástól elszakítva, külön-külön mérlegelve, nem is kelthettek kellő figyelmet. Együttes értékelésben azonban szinte kiemelkedően megerősítik a magyarok 904-i itáliai kalandozását.

VI.

A brentai csatától a békekötésig, azaz a 899-től 904-5-ig eltelt évek azt a látszatot keltik, hogy a honfoglaló magyarok itáliai kalandozása hosszúra nyúló hadi vállalkozás volt. A közbeeső részletek lehető megvilágításából kell kitűnnie annak, hogy a látszat megfelel-e a valóságnak, hogy ez a vállalkozás egységes és céltudatos előtörése volt-e a honfoglaló magyarság egy részének, vagy csak széttöredező, a későbbi beütésekkel hasonlatos, egyjellegű kalandok sorozata.

Továbbhaladásunk vonalán először is a 899-i brentai csata előzményeit kell tisztáznunk. Liudprand azt írja,[109] hogy a magyarok a brentai csatát megelőző évben, tehát 898-ban, betörtek Itáliába, a Brentánál tábort ütöttek, kikémlelték az ország természeti viszonyait, a lakosság számát, fontolóra vették a várható ellenállás nagyságát s aztán, nem érezvén

[109] Antapodosis. II. 7.

magukat eléggé felkészülteknek a támadásra, visszatértek 8—10 napi járásra fekvő otthonukba, azzal az elhatározással, hogy a következő évben megfelelő erővel visszatérnek.[110]

A magyarok 898-i felderítő útjáról Liudprandon kívül az egykorú és későbbi feljegyzések egy szóval sem emlékeznek meg, sőt még a kompilátorok és szószerint másolók sem veszik át Liudprand hírét. És mégis nagy súlyt kell helyeznünk rá már csak azon az alapon is, hogy Liudprandnak minden egyéb magyar híre — a színezés és a stílusbeli föleresztések leszámításával — helytálló és jórészben más kútfők is megerősítik. Ebben a kérdésben az egykorú és a közel egykorú írókkal szemben rá kell mutatnunk arra a nem ritkán mutatkozó jelenségre is, hogy olykor két-három évet is összefűznek, az egymástól időben távoleső történéseket összevonják, és különösen az olyan eredményeket, amelyeket egyéni felfogásuk vagy helyzetük szerint másodrendűeknek tartanak, időben egy nagyobb esemény köré csoportosítják vagy abba kihámozhatatlanul beleolvasztják. Kétségtelen, hogy a jól kiemelkedő brentai csata is ilyen elnyelő főeseményként hatott. A legtöbb esetben maga Liudprand sem tud az ilyen természetű összevonásoktól megszabadulni, de itt ezt a mellékeseményt kivételesen különös és feltűnő körülményességgel kiemeli, mert ezzel is ki akarta mutatni a magyarok okos előrelátását, harci felkészültségét a pártoskodó, hadirendet nem tartó, minden előrelátásról megfeledkező itáliaiakkal szemben. Egyéb célja nem igen lehetett vele, hiszen a magyarok pusztításáról ez alkalommal említést sem tesz, noha bizonyosra vehető, hogy a kalandozók felderítő-útjukról sem tértek vissza üres kézzel.

Liudprandnak a honfoglaló magyarok 898-i itáliai felderítő útjáról szóló hírét, akármilyen nagy súlyt kölcsönöz is annak az író megbízhatósága, kellően csak akkor értékelhetjük, ha az zavartalanul beilleszkedik a honfoglalás kinyomozható részletei közé. Csak célkitűzésem keretén belül óhajtom érinteni a honfoglalás nehéz kérdését és még itt is csak any-

[110] „...Cumque iuxta fluvium Brentam defixis tentoriolis, immo centonibus, triduo exploratoribus directis, terrae situm gentisque multitudinem seu raritatem conciderarent *(i. e. considerarent)*, repedantibus nuntiis huiusmodi responsa suscipiunt: „Planities hec nonnullis plena colonobus, uno... ex latere montibus asperrimis atque fertilibus, altero mari cingitur Adriatico; opida vero cum nonnulla, tum munitissima. Et gentis quamquam ignoretur inbecillitas aut fortitudo, inmensa tamen conspicitur multitudo. Neque enim tam copiis paucis aggredi hanc hortamur... nobis consultis — neque enim longum arduumve remeandi iter est, quod decem potest et eo minus diebus perfici — revertemur, venturo quatinus vere omnibus gentis nostrae collectis fortissimis redeamus..." *(Pertz:* MG. SS. III. 290.)

nyiban, hogy a honfoglaló magyarok itáliai szereplését erről az oldalról is megvilágíthassuk.

Az etelközi magyarokról az utolsó hírt 896-ból az Annales Fuldensesben találjuk,[111] ahol a korábbi évek eseményeinek összevonásával és ismétlésével ugyan, de mégis arról van szó, hogy a magyarok a bolgárokkal hadakoznak. A honfoglaló magyarokról pedig az első hírt 898-ból Liudprand Antapodosisában olvassuk, és hozzátehetjük, hogy bizonyos meglepetéssel, mert a magyarok minden átmenet nélkül egyszerre a Brentánál bukkannak fel. Vajjon hol lappangtak 896-tól 898 őszéig?! Valóban nehezen képzelhető el, hogy a magyarok, akik Etelközből is pusztítani tudták Moraviát és Pannoniát, a Duna-Tisza medencéjében mintegy három éven át oly csendesen és megbujva éltek, hogy a nagyon is érdekelt szomszédok csak az utolsó pillanatokban, akkor vették őket észre, amikor váratlan hirtelenséggel kilépnek éveken át jól leplezett rejtőzöttségükből és megrohanják először a tőlük igen messze eső Itáliát, azután a közeli Pannoniát, amelyet csak a Duna választott el tőlük, végül pedig Bajorországot. És mindezek után csak 902-ben fordulnak Moravia ellen, amelyet semmiféle természeti akadály sem választott el tőlük, és leromlott állapotában sokkal könnyebb prédának kínálkozott, mint 892-ben.

A honfoglaló magyarok szereplésének és nyugati szomszédaik viselkedésének szinte az érthetetlenségig fokozódó zavarossága mindjárt eltűnik, mihelyt elvetjük azt az elképzelt, adatokkal egyáltalán nem igazolható feltevést, hogy az etelközi magyarok a 895-i bolgár-bessenyő háborúban szenvedett súlyos vereségük után rögtönösen kiürítették Etelközt és legkésőbben 896 elején mindenestül átkeltek a Kárpátokon. E tarthatatlan és a rendelkezésünkre álló kevés adatot is összekuszáló feltevéssel szemben a megállapítható történések sora azt mutatja, hogy a magyarok 896-ban még nem hagyták el Etelközt és később sem súlyos vereség után és nem egyszerre ürítették ki, hanem csoportonként fokozatosan egymásra következő időközökben, teljes harci készségben és valószínűleg különböző útakon költöztek új hazájukba.

A kútfőkben a honfoglalók első csoportja 898 őszén tűnik fel a Brentánál; és mindjárt rá 899-ben az egész Felső-Itáliát hatalmasul feldúlják, ami arra vall, hogy ez a csoport számbelileg is igen erős lehetett. De honnan és hogyan került ez a csoport Itáliába? Semmi esetre sem Pannoniából, mert a nagy itáliai pusztítással kapcsolatban a hivatalos jellegű Annales Fuldenses is megszólalnak már és jelentik, hogy az Itáliából

[111] *Pertz:* MG. SS. I. 412—413.

visszatérő magyarok keményen pusztították Pannoniát.[112] Nyilvánvaló tehát, hogy ha Pannonián keresztül mentek volna Itáliába, akkor először azt pusztítják és egyszersmind meg is szállják, amint azt az itáliai dúlás után meg is cselekedték. Ilyformán a brentai magyarok csak a Száva-Dráva-vonalon juthattak Itáliába, olyan területen, amelyet akkoriban már nem számítottak Pannoniához, noha a terület hercege, 884 óta Brazlavo,[113] a kelet-frank birodalom hűbérese volt. 896-ban erre a Brazlavora bizta Arnulf császár Dél-Pannoniát is,[114] amely ezen intézkedés következtében egészen kiesett a bajorok érdekköréből. A bajorokat tehát a brentai magyarok felvonulása nem érintette közelebbről.

A brentai magyarok útját a Száva-Dráva-vonalig nem kutathatjuk, odaérkezésük idejére vonatkozólag azonban itáliai felderítő-útjuk és az azt követő nagyszabású dúlás alapján arra a természetesnek mutatkozó feltevésre juthatunk, hogy a Száva-Dráva-vonalat sem érhették el 898-nál korábban. Ha ugyanis hamarabb kerültek volna oda, akkor van idejük Dél-Pannonia megtámadására az itáliai út előtt is. Úgy látszik, hogy mindjárt odaérkezésük után könnyedén végigszáguldottak a Száva-Dráva-vonalon, és előőrseik még Felső-Itáliába is betekintettek. Az onnan hozott jó hírek hatása alatt aztán minden további késlekedés nélkül Felső-Itáliába nyomultak, azt 899 végéig szabadon dúlták, akkor visszatértek és mindjárt megtámadták Brazlavo Pannoniáját, azaz Dél-Pannoniát. Igaz, az Annales Fuldenses írója nem mondja ezt ilyen határozott formában, hanem csak „ex maxima parte", de hiszen Pannoniának a nagyobb, a Drávától a Bakonyhegységig terjedő része volt a Brazlavoé. Ehhez mérve az északi rész annyival is kisebb volt, mivelhogy a bajorok a Rábától nyugatra eső vidékeket telepeseik révén bajor földnek tekintették a pannoniai szlávok rovására. Egyébként is 900 második felében, tehát a brentai vagy dél-pannoniai csoport után mintegy másfél évvel később, Észak-Pannoniában a honfoglaló magyaroknak egy másik csoportja tűnik fel, amely mindjárt át is lépi a noricumi határt.[115] Brazlavóról és viselkedéséről nincs közvetlen hírünk, de valami ellenállást ki kellett fejtenie, mert különben a brentai csoport a megszállás előtt nem dúlta volna Dél-Pannoniát.

[112] „... Ipsi namque eadem via, qua intraverunt, Pannoniam ex maxima parte devastantes regressi sunt." (MG. SS. I. 415.)

[113] Annales Fuldenses, ann. 884.

[114] U. o. ad ann. 896.

[115] Annales Alamannici. Cont. Sang. tert. ann. 900; Annales Fuldenses, ann. 900; Chronicon Suevicum universale, ann. 900; Liber de origine et ruina monasterii Cremifanensis. P. II. c. 1.

A honfoglaló magyarok e két csoportja között nemcsak a felvonulás idejét illetőleg, hanem a felvonulás módjában is jelentős eltérés mutatkozik. A második csoport úgy lépi át a noricumi határt, hogy háta mögött már biztosította magának Észak-Pannoniát. Ezért írja róluk az Annales Fuldenses szerzője, hogy nagy zsákmánnyal tértek vissza oda, ahonnan jöttek, pannoniai otthonukba.[116] Az is kitűnik az Annales Fuldenses jelentéséből, hogy a második csoport 900-i bajorországi kalandja az első csoport itáliai kalandjával szemben igen gyenge teljesítmény volt időben is, meg terjedelemben is. A honfoglalók északpannoniai csoportja tehát legalább is a nagy itáliai kaland éveiben a délpannoniai csoportnál sokkal gyengébb volt.

A honfoglaló magyarok harmadik csoportja, amely a Duna magyarországi felsőszakaszától északra, a balpart vonalán igyekezett nyugat felé, csak 902-ben éri el és lépi át a Morvát, amelyen túl aztán Morvaországot pusztítja.[117]

Ezt a helyzetképet nem feltevések, valószínűségek vagy éppen színes elképzelések szerint rajzoltam meg, hanem úgy, ahogyan az a kútfőkben megmutatkozik, és csupán csak az események összefüggésének értékelésében tértem el auctoraim felfogásától. Ők ugyanis mindig és mindenütt ugyanazt a magyar sereget látják. Azt hiszik, mint igen sok újkori író is, hogy 898-tól 904-ig Itáliát, Dél-Pannoniát, Bajorországot, Moraviát és közben Carniolát, Carentaniát ugyanazok a magyarok dúlják, ami aztán öntudatlanul, természetszerűleg a történéseknek zavart és homályosságot keltő csoportosítását és összeillesztését vonta maga után.

Lehetséges, hogy kútforrásaim fogyatékossága és gyarlósága miatt itt-ott talán hibásnak fog bizonyulni ez a nagyvonásokban megrajzolt helyzetkép a honfoglaló magyarok felvonulásáról, annyi azonban bizonyos, hogy ebbe a keretbe minden erőszakoltság és minden maradék nélkül behelyezhető nemcsak Liudprand 898-i híre, hanem az Annales Fuldenses 900-i jelentése is.

[116] „Ungari... ex improviso cum manu valida et maximo exercitu ultra Anesum fluvium regnum Baiowaricum ostiliter invaserunt, ita ut per quinquaginta miliaria in longum et in transversum igne et gladio cuncta caedendo et devastando in una die prostraverint. Quod ut comperentes ulteriores Baiowarii, dolore compulsi econtra festinare disponunt; sed hoc Ungari precognoscentes cum his, quae depredaverunt, redierunt, unde venerant, *ad sua* in Pannoniam." (MG. SS. I. 415.) Hogy a szerző az „ad sua"-t olyan értelemben használja, ahogyan mi értelmezzük, azzal is bizonyítható, hogy néhány sorral alább a bajor harcosok hazatérését is ugyanígy fejezi ki: „Quo peracto unusquisque redierunt in sua."

[117] *Annales Alamannici, ann. 902:* „Et bellum in Maraha cum Ungaris et patria victa."

VII.

A honfoglaló magyarok 899-i itáliai szereplésének súlypontja a brentai csata. Elsősorban is e csata pontos idejét, hónapját és napját kell tisztáznunk, kapcsolatban a 899-i betörés kezdetének és Velence megrohanásának időbeli megállapításával. E három mozzanat ugyanis egymást követi bizonyos sorrendben, tehát igen alkalmas alapot nyujtanak a fennmaradt adatok további mérlegeléséhez.

Ezen a ponton a legértékesebb feljegyzés, az egykorú *Fundatio monasterii Nonantulani* „Appendix"-e szerint a magyarok 899 augusztus havában törtek be Itáliába és a brentai csata 899 szeptember 24-én volt.[118] *Liudprand* cremonai püspök azt írja, hogy a magyarok a 898-i felderítőút után visszatértek, egész télen át fegyvert kovácsoltak, nyilakat élesítettek, újoncaikat fegyverforgatásban gyakorolták, és a következő év, azaz 899 tavaszán, március havában, nagy sereggel Itáliába nyomultak.[119] A brentai csata hónapját és napját nem tudja Liudprand s még csak hozzávetőlegesen sem érinti. *Johannes diaconus Venetus* azt mondja, hogy a magyarok, miután Berengárt legyőzték és Felső-Itáliát a Szt. Bernát-hágóig elpusztították, Velence ellen fordultak, de Péter doge június 29-én szerencsésen visszaverte őket.[120] Johannes diaconus közelebbről nem emlékezik meg a csata hónapjáról és napjáról, sőt az esztendőről sem, hanem általánosságban csak annyit mond, hogy Itália dulása, Berengár veresége és Velence megrohanása „fuit uno anno", azaz ugyanazon évben.

Végül meg kell még emlékeznünk néhány okievélről is, amelyek szintén fontos szerephez jutnak a 899-i betörés kezdetének megállapításánál:

[118] *Catalogi abbatum Nonantulanorum:* „... Leopardus... ordinatus anno Domini 899... In ipso anno venerunt Ungari in Italiam de mense Augusto indictione 3. 8. Kal. Oct. iuncxerunt se christiani cum eis in bello ad fluvium Brentam..." (SS. Rer. Langobardicarum et Italicarum. 1878. Saec. VI—IX. 572; *Muratori:* SS. Rer. Italic. I/II. 195.)

[119] *Antapodosis. II. c. 8—9:* „Nec mora... ad propria revertuntur, totamque hiemis asperitatem in fabricandis armis, in acuendis spiculis, in docendis iuvenibus belli noticiam, ducunt. — Sol necdum piscis signum deserens, arietis occupabat, cum inmenso atque innumerabili collecto exercitu Italiam petunt..." *(Pertz:* MG. SS. III. 291.)

[120] *Chronicon Venetum:* „Contra quos Berengarius rex direxit exercitum 15 milia hominum, set pauci ex eis reversi sunt. Ungri vero per transeuntes Tarvisium... et Mediolanum venerunt et usque ad montem Job depopulantes cuncta; sed ad Venetias introgressi... Verum etiam temptantes Rivoaltum... in die passionis sanctorum apostolorum Petri et Pauli, tunc domnus Petrus dux... predictos Ungros in fugam vertit." (Fonti per la storia d'Italia. Cronache Veneziane antichissime. 1890. I. 130.)

1. *IX. János pápa 899 jan. 13-án* kelt levelében Benedek nonantulai apát kérésére a nonantulai Szt. Szilveszterről nevezett monostort minden javában és kiváltságában megerősíti.[121]

2. *I. Berengár it. király 899-ben* kelt, Leopard nonantulai apáthoz intézett levelében a nonantulai Szt. Szilveszterről nevezett monostort minden javában és kiváltságában megerősíti.[122]

3. IX. János pápa 899-ben kelt levelében Leopard nonantulai apát kérésére a nonantulai Szt. Szilveszterről nevezett monostort minden javában és kiváltságában megerősíti.[123]

E három levél közül kettő hiányos keltezéssel maradt reánk, amennyiben az esztendő mellett nincs feltüntetve a keltezés hónapja és napja, ami pedig elsősorban érdekelne bennünket. Egyébként mind a három levél arra utal, hogy a nonantulai monostor 899 legelején vagy 898 végén megválasztott apátját, Benedeket, aki megválasztása után rövidesen elhúnyt, Leopard követte az apáti méltóságban. A hírneves nonantulai monostor életében ugyanis az apáti székben történt minden változás alkalmával rendszeresen megismétlődnek az ilyen megerősítő levelek.

A felhozott levelekben még célzásképen sem esik szó a kalandozó magyarokról, a monostort fenyegető veszedelemről vagy éppen a monostor pusztulásáról, amiből jogosan következtethető, hogy azokat a magyarok 899-i pusztító felvonulása előtt írták. Még ha fel is tételezzük, hogy Rómában a magyarok általános rémületet keltő dúlásáról érkező első hírek nem ébresztettek nagyobb megdöbbenést, annál kevésbbé hihető a fölötte közelről érdekelt Berengárról, hogy egy szóval sem érintené az egész Felső-Itáliát elborító veszedelmet, amely már megindulásának kezdetén is erősen fenyegette Nonantulát.

Ezen az alapon Liudprandnak egyébként is költőiesen színezett jelentését — sol necdum piscis signum deserens, arietis

[121] *Jaffé:* Regesta pontificum Romanorum. 1881. I. 443. s. 3524.
[122] *Muratori:* Antiquitates Italicae. II. 155—162.
[123] *Jaffé:* Regesta pontificum Rom. 1881. I. 443. s. 3525. — Jaffé ebben a kérdésben igen gyenge munkákra való hivatkozással azt hiszi, hogy Leopard IX. János pápasága alatt még nem viselhette az apáti tisztséget, amiért is gyanusnak találja IX. János pápa levelét. Ezzel szemben, eltekintve I. Berengár király megerősítő-levelétől, a Fundatio monasterii Nonantulani és a Catalogi abbatum Nonantulanorum egybehangzóan jelentik, hogy 899-ben Leopard foglalta el az apáti széket. IX. János pápa pedig csak a következő évben, 900 májusában húnyt el. Joffé inkább IX. János pápa 899 január 13-án kelt levelét vehette volna gyanuba, mert Benedek apát, aki megválasztását csak néhány nappal élhette túl, nem is szerepel a Catalogi abbatum Nonatulanorum-ban.

occupabat — nem szabad szószerint értelmeznünk, hanem a betörés kezdetét márciusnál valamivel hátrább kell tolnunk, mert a Leopard megválasztásával hivatalosan esedékes pápai és királyi megerősítő levelek kiállítása, minthogy azokat előbb még kérni is kellett, föltétlenül igénybe vett néhány hónapot.

A felsorolt és számbavehető adatok az első tekintetre szembeszökően ellentmondanak egymásnak. Először is a legbiztosabbat, Péter dogenak győzelmi napját, június 29-ét emeljük ki. Ezt bizalommal kell fogadnunk, mert Johannes diaconus Venetusnak a Velence belső ügyeire vonatkozó adatai egyébütt is helytállók; ő ugyanis, amint az elég jól kimutatható, hivatalos feljegyzések után dolgozott. A Velencét nem érintő ügyekben viszont pontatlan.

A nonantulai monostor feljegyzésében a fősúly a brentai csata napján, szeptember 24-én van, általánosságban mintegy a csata napjával jelölvén meg a kolostor elpusztításának idejét. Ez érthető is, mert a monostor lakói rettegéssel eltelve várhatták a csata kimenetelét, amelytől az ő sorsuk is függött. A korábbi történésekre és a monostorhoz nem tartozó dolgokra, amint azt a feljegyzés maga elárulja, nem fektetett súlyt az író. Innen van, hogy a brentai csatán és a monostor elpusztításán kívül semmiről sem tesz említést, még a néhány kilométerre fekvő Mutina elfoglalását is elhallgatja. Ilyen szűkszavúság és szűk látókör mellett a beütés kezdetének megjelölése valóban magán viseli az odavetettség jellegét. Még körülbelül sem igen tudhatta azt az író, hiszen a feljegyzés az elpusztított monostor helyreállítása, tehát az események után jó néhány évvel később készült, amikor az ilyen távoli és mellékes részletek az emlékezetben már elmosódtak. A nonantulai feljegyzésben ezt az odavetett időmegjelölést a fentiekben nem cáfolni, hanem csak megérteni igyekeztem, mert egyébként minden körülmény ellene szól, és megdöntésére számos megbízható adatot felsorakoztathatunk. Így pl., ha Péter doge már június 29-én visszaveri a Velencét ostromló magyarokat, akkor azok természetesen nem augusztusban, hanem jóval június 29-e előtt jelentek meg Itáliában. Mint látni fogjuk, Liudward vercellaie püspök is június havában került összeütközésbe a magyarokkal. A beütés sokkal korábbi kezdete mellett szól az is, hogy Liudprand és Johannes diaconus Venetus megegyező jelentése szerint a magyarok a brentai csata előtt már alapos pusztítást vittek véghez a Pótól északra eső vidékeken. A lázongó itáliai urakkal küzködő Berengár királynak is tetemes időre volt szüksége, hogy sereget szedhessen

össze királyságának éppen azon részeiben,[124] ahol ellenfelének, III. Lajos provencei királynak pártja a legerősebben dolgozott az ő megbuktatásán, ami hamarosan be is következett.

Amennyiben tehát a brentai csata idejét illetőleg nagyobb értéket tulajdonítunk — aminthogy kell is — az egykorú és ezen felül is jobban, közelebbről érdekelt nonantulai feljegyzőnek, mint az időben távolabb álló és az esemény e részletében kevésbbé érdekelt velencei írónak, azaz Velence ostromát (jún. 29.) az önként mutatkozó sorrendben a brentai csata (szept. 24.) elé helyezzük, akkor már semmi érv sem hozható fel Liudprand ellen abban a vonatkozásban, hogy a honfoglaló magyarok 899 tavaszán, ha nem is éppen március havában, rontottak be Itáliába. Volt idejük tehát a Pótól északra eső területen, az Adriai-tenger mentén pusztítani, Velencét ostromolni, Pávián túl Vercellaeig száguldozni, míg végre Berengár összeszedte hadait és a Brentáig visszahúzódó, egyesült magyar sereggel megütközött.

Az adatok és a körülmények egybevetéséből leszűrhető eredmény tehát ismét Liudprand jólértesültségét igazolja, noha ő csak hallomás után ír. Azok azonban, akiktől híreit kapta, részesei voltak az eseményeknek és olyan állású emberek, akik bejáratosak voltak a királyi udvarba, ahol Liudprand is bizalmi tisztséget töltött be. Innen van, hogy Liudprand nagyobb összefüggésben láthatta a dolgokat, mint a maguk szűk világában mozgó kolostori írók.

VIII.

A honfoglaló magyarok itáliai kalandjával kapcsolatban bizonyos tekintetben tisztázásra szorul a *Strata Hungarorum* elnevezés is.

Az egykorú és a közel egykorú írók jó része az út és az irány minden megjelölése nélkül nagy általánosságban csak annyit mond, hogy a magyarok betörtek Itáliába. *Liudprand* úgy számítja, hogy 898-ban a Brentánál kémkedő felderítőcsapatot tíz napos vagy még ennél is rövidebb és nem fáradságos út választja el otthonától.[125] A 899-i betörés elbeszélését azzal vezeti be, hogy a kalandozók Aquileiát bántatlanul hagyva vonultak Verona felé.[126] *Johannes diaconus Venetus*

[124] „Italorum igitur, Volscorum, Camerinorum, Spoletinorum quosdam libris, alios nuntiis directis, omnes tamen in unum venire precepit, factusque est exercitus...". (Antap. II. 9. MG. SS. III. 290.)

[125] Antapodosis. II. 7.

[126] Antapodosis. II. 9.

Tarvisiumnál kezdi jelezni a magyarok útját.[127] A *Descriptio Mutinensis urbis* egykorú szerzője úgy tudja, hogy északi irányból törtek be, először a friauli őrgrófságot pusztítván.[128]

E hiányos adatokból tehát mit sem következtethetünk arra, hogy a kalandozók melyik úton jártak a Szávától a friauli őrgrófságba. Csak feltételezhetjük, minthogy egyébként sincs miben válogatni, hogy a kalandozók a számukra is igen alkalmas carniolai római-útat követték, amely a sisciaemonai elsőrangúan kiépített római-útból vezetett több mellékággal a friauli őrgrófságba. A *Strata Hungarorum* elnevezéshez fűződő régi, figyelembe vehető adatok azonban nem a Szávától Itáliáig terjedő útvonalra vonatkoznak, amint az nagy általánosságban a köztudatba átment,[129] hanem csak az Aquileiától északra, a Natiso-Sontiustól Tarvisiumnak menő útra. Erre vonatkozólag az első okleveles adatot Nagy Ottó római-német császár 967 ápr. 27-én kelt levelében találjuk, amelyben Rodoaldus aquileiai patriarchát egynémely javak birtoklásában megerősíti.[130] Az aquileiai patriarchatusra vonatkozó adományozó vagy birtokmegerősítő oklevelekben jóval később is találkozunk a *Strata Hungarorum* elnevezéssel, így III. Sándor pápának 1176-ban[131] és Barbarossa Frigyesnek 1177-ben kelt levelében.[132] A pápa és a császár levelében is még mindig úgy szerepel a *Strata Hungarorum*, mint közismert útvonal.

IX.

A 899-i betörés egyik leghomályosabb része a magyar sereg felvonulása Itáliában, noha éppen erre vonatkozólag kapunk legtöbb hírt a kútforrásokból. E hírek azonban vagy csak egymással össze nem kapcsolható epizódokra korlátozód-

[127] Fonti per la storia d'Italia. Cronache Veneziane antichissime. I. 130.

[128] „...parte Aquilonari Italiam ingressa, Forciuliensi vastata Marchia...". (*Muratori:* SS. Rer. Italic. II/II. 692.)

[129] *Szalay László* (Magyarország története. Pest, 1861. I. 21.): „...a Kulpa partjain, s innen a századokig strada hungarorumnak hívott úton haladva, a juliai havasokon, Isztrián és Friaulon át Olaszországba törtek."

[130] „...et quidquid inter flumen Liquentiam usque ad duas sorores et viam publicam, quam *stratam Ungarorum* vocant, interiacet..." (*Antonius Bellonus:* Vitae patriarcharum Aquileiensium. *Muratori:* SS. Rer. Italic. XVI. 35.)

[131] Aquileienses patriarchae. Ughelli, Italia Sacra. 1720. V. 70; *Jaffé:* Regesta pontificum Romanorum. 1888. Ed. sec. II. 299. s. 12.722.

[132] „...Villam de Fara cum adiacentibus villis... a monte, qui dicitur Grast, usque ad *Stratam Ungarorum*..." (Ughelli, Italia Sacra. 1720. V. 67.)

nak és a másutt történteket szóra is alig méltatják, vagy pedig szinte kibogozhatatlanul összevonják a brentai csata előtt és után történteket. Sok tekintetben az utóbbiak közé tartozik legértékesebb és legbeszédesebb híradónk, Liudprand cremonai püspök is.[133] Ő a harcban részes tanuk után, akik azonban a háború természetes rendje szerint az események csak egy-egy részletének lehettek többé-kevésbbé jó megfigyelői, úgy látja a helyzetet, hogy a magyarok elhaladtak Aquileia, Verona és egyéb megerősített helyek mellett és akadálytalanul eljutottak Páviáig. Amikor aztán megtámadta őket Berengár háromszorta erősebb sereggel, nagy összevisszaságban, súlyos veszteséggel és közben békéért könyörögve visszavonultak a Brentáig. Tovább már nem tudtak menni, annyira ki voltak fáradva. A magyarokkal egyidőben érkeztek a Brentához a keresztények is, — mondja Liudprand.[134] A holtrafáradt magyarok minden baj nélkül átkeltek a Brentán, mert a győzedelmes üldözők, akik a Brenta jobb partján maradtak, az ellenség átkelésének megakadályozására mit sem tettek. És most jön az előzmények után csodálatosnak mondható sorsfordulat, amin azonban Liudprand nem ütközik meg. A holtra fáradt magyar sereg váratlanul átkel a Brenta balpartjáról a jobbpartra és megsemmisíti a háromszorta nagyobb keresztény sereget.[135] Aztán — most már minden részletezés nélkül teszi hozzá Liudprand — az egész ország áldozatul esett a magyarok duhének.[136]

Liudprand érdekes, eleven és színes leírását kevés kivétellel az újkori írók is, — magyarok,[137] németek[138] és olaszok[139]

[133] V. ö. *Gombos Albin:* Liudprand és a magyarok. (Középkori krónikások. VI—VII. 43—72.)

[134] Antapodosis. II. 7—13.

[135] Antapodosis. II. 14—15. — *Salamon Ferenc*, aki kicsinyléssel fogadja Liudprand színes, a látszatnak azonban egészen megfelelő leírását, maga minden krónikáson túltesz, amikor ilyenféle tervszerűségeket tulajdonít a brentai kalandozóknak: „Végül ezen meglepetés (t. i. a magyarok meglepetésszerű támadása a Brentánál) lehetőségére nézve szükséges volt, hogy a csata napját *esős idő* előzze meg... Nem lehetetlen, a magyarok *az időjárás kedvezésére is vártak* a csata hosszas halasztásával". (Századok, 1876. 841.)

[136] „Interfectis demique fugatisque christianis, omnia Hungarii regni loca saeviendo percurrunt." (MG. SS. III. 291.)

[137] *Szabó Károly:* A magyar vezérek kora. Pest, 1869. 115—118; *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története Szt. Istvánig. Bpest, 1900. 38—40.

[138] *Koepke:* De vita et scriptis Liudprandi commentatio historica. Berolini, 1842; *Dümmler:* Geschichte des ostfränkischen Reiches. 2. Aufl. 1888. III. 506—507.

[139] *Bisoni:* Gli Ungheri in Italia (Scuola Cattolica. Milano,

egyaránt elfogadták,[140] sőt egyik másik még friss színeket is vegyített bele.[141]

Külső látszatra úgy egészében tényleg olyanféleképen folyhattak le a dolgok, ahogyan azt szemtanuk, az események részesei Liudprandnak elbeszélték. A látszat mögül azonban szinte kirívóan a szemünkbe szökik az igazi valóság: a magyaroknak az a sajátságos, a nyugatiak előtt még teljesen ismeretlen harcmodora, amelyről oly részletesen tudósít bennünket Bölcs Leó császár a Taktiká-jában. Amit Leó császár a Taktiká-jában a magyarok harcmodoráról mintegy *elvontan* mond, azt a magasabb katonai tudományokhoz nem értő Liudprand püspök eleven elbeszélésében — hogy úgy mondjam — *alkalmazva* találjuk. Ha Liudprand leírásában nem volna annyi közvetlenség, naiv hiszékenység, látszat után való indulás, akkor bátran ráfoghatnánk, hogy valamit közelebbről is hallhatott Leó császár munkájáról, amikor követi minőségben, két ízben is, Konstantinápolyban időzött.[142]

Liutprand leírását tehát a magyarok sajátságos, a nyugatiak előtt akkor még teljesen ismeretlen harcmodorának szellemében kell értelmeznünk és akkor az eddiginél valamivel világosabb képet nyerhetünk a brentai csata előzményeiről.

E szerint a kalandozók 899 tavaszán már az előző év őszén kitapasztalt úton a Brentáig nyomultak, ahol hadászati szempontból a számukra legalkalmasabb helyen olyan főhadiszállás-félére rendezkedtek be. Ilyen találkozóhelyet okvetlenül ki kellett jelölniök, mert — amint látni fogjuk — kisebb rajokra oszolva, egymástól elszakadozva dúlták Felső-Itáliát az Adriai-tengertől egészen a Nyugati-Alpokig és a döntő csatára mégis pontosan összeverődtek éppen a Brentánál. Ez a szállás a Brenta mentén Patavium és Vicentia között lehetett, amit abból következtethetünk, hogy ezt a vidéket pusztították el legjobban és a környékbeli castrumokat is feldúlták, amíg egyebütt a keveset ígérő castrumok elfoglalásával nem vesződtek. E vidéken még húsz esztendő mulva is vannak

1900. Ser. 3. IX. 288); *Andrea Gloria:* Dissertazione. XIII—CVII (Codice Diplomatico Padovano).

[140] Némileg kivételes állást foglalnak el: *Dändliker* u. *Müller:* Liudprand v. Cremona. Leipzig, 1871. I. 81. *(Büdinger:* Untersuchungen zur Mitt. Geschichte. I.); *Salamon Ferenc:* A magyar hadi történethez a vezérek korában. 1877. 130—131.

[141] *Czimer:* Brentai csata (Hadtörténelmi Közlemények. X. 1—26.); *Ványolós:* Berengár és a magyarok Kolozsvár. 1911.

[142] *Gombos Albin:* Liudprand élete. (Középkori krónikások. VI—VII. 19.)

romokban heverő templomok, kolostorok[143] és castrumok.[144]

Innen, a brentai középponti szállásról aztán kisebb-nagyobb rajok indultak különböző irányba a zsákmányolás mellett elsősorban a várható ellenséges sereg erejének, felvonulási útjának és minden egyéb számottevő ellenállásnak felderítésére. Az elöljáró, messze elportyázó csapatok feladatai közé tartozott az is, hogy az ellenséges sereg támadását magukra irányítsák és azt arra a helyre csalogassák, ahol az egyesült magyar had a csatát megvívni kívánta. Az igazi zsákmányolásra és pusztításra tulajdonképen csak akkor került sor, amikor a portyázó csapatok megállapították, hogy a Pó mentén sehol sincs ellenséges sereg. Hogy valóban ilyen keretek között mozoghatott a kalandozók rajokra szakadozott brentai serege, arra igen jó bizonyságul szolgál Velence ostroma és Liudward vercellaei püspök szomorú esete.[145] A Velencét ostromló magyarok visszaverése ugyanis 899 június 29-én[146] és a Vercellaeből menekülő Liudward püspök találkozása a kalandozókkal és elesése az összeütközésben 899 június 24-én[147] időbelileg, az ostrom folyamatát is tekintetbe véve, egészen összeesnek, holott az események színterei közül az egyik a Pó-síkság keleti, a másik pedig a nyugati szélén van, egymástól légvonalban mintegy 320 km-re. Azaz, 899 június második felében a Vercellae vidékén működő magyar csapat nem lehet azonos azzal, amely ugyanebben az időben Velencét ostromolja.

A velencei és a vercellaei kalandozók egyidejű működéséből joggal következtethetjük, hogy másfelé is jártak-keltek ilyen száguldozó csapatok, amelyeknek bázisa a Brenta-vidék volt, ahova aztán a döntő csata idejére mindannyian összeverődtek. Más elgondolással egyébként is bajos volna megmagyarázni, hogy a kalandozók kisebb rajokra való szakadozás nélkül aránylag nem hosszú idő alatt az Apenninek és az

[143] Translatio ss. Senesii et Theopompi martyrum *(Muratori:* SS. Rer. Italic. I/II. 195.); Vita Deoderici episcopi maioris Mettensis *(Pertz:* MG. SS. IV. 476.).

[144] Eriprandus veronai archidiaconus, 922-ben kelt levelében, bérbeadja a romokban heverő Ceretae castrum-ot, amelyet a magyarok annak idején feldúltak. *(Ughelli:* Italia Sacra. 1720. V. 732.)

[145] *Regino:* „Liudwardus episcopus Vercellensis ecclesiae... assumptis secum opibus atque incomparabilibus thesauris, quibus ultra, quam estimari potest, habundabat, cum effugere eorum *(sc. Ungarorum)* cruentam ferocitatem omnibus votis elaboraret, super eos inscius incidit ac mox interficitur; opes quae secum ferebantur diripiuntur." *(Pertz:* MG. SS. I. 609.)

[146] Chronicon Venetum (MG. SS. VII. 22.).

[147] A Necrologium Augiense (Mon. Germ. Hist. Necrol. I. 277.) és a Libri anniversariorum et necrologium Sancti Galli (Mon. Germ. Hist. Necrol. I. 476.) tanusága szerint.

Alpok között elterülő hatalmas vidéket oly alaposan és aprólékosan beszáguldozhatták és kifoszthatták volna.

Amikor aztán Berengár Etruria felől, éppen a pártos főurak fészkéből, nagykésedelmesen összegyüjtött seregével megjelent a Liguri-Apenninek és a Felső-Pó között, a kalandozók legnyugatibb előhadai tervszerűen maguk után vonták. Közben — amint azt Liudprand is a dolgok külső látszata után más megítéléssel részletesen elbeszéli — különféle hadifogással és fortélyoskodással mindent elkövettek, hogy a keresztényekben felkeltsék a kalandozók erejének lebecsülését, és ennek következtében azok fokról-fokra kevesebbet törődjenek az óvatossággal. Céljukat annál is inkább könnyebben elérhették, mert Berengár seregében ugyancsak megvolt a hajlam a széthúzásra, az együttműködés lazítására.

A kalandozók egyesült előcsapatai az ellenséggel állandó érintkezésben — hol megfutamodva, hol meg jelentéktelen küzdelembe bocsátkozva[148] — csalogatták, húzták maguk után Berengár seregét a Brentához, arra a kiszemelt csatatérre, ahol a gondosan elhelyezett oldal-lesek már felkészülten várták az elbizakodottságában rendet nem tartó, gondatlan, a hosszú „üldözésben" kifáradt keresztény sereget.

A keresztény sereg felvonulásának irányára, Etruria felől, az nyujt némi alapot, hogy a Vercellae vidékéig előnyomult portyázók egy része valahol a Tanarus torkolata táján átkelt a Felső-Pón és a Tanarus mentén Albáig[149] száguldott, tehát a Liguri-Apenninek lábáig, azaz Etruria északi határáig.[150]

[148] *Antap. II. 11:* „... pagani ... cepta sese liberare satagunt fuga ...". *Antap. II. 12:* „Christianorum primi horum iam novissimos insecuntur; fitque eodem pugnae proludium, in quo victoriam habuere pagani. Validiore vero propinquante exercitu, fugae non immemores, ceptum iter percurrunt." (MG. SS. III. 290.)

[149] A régi Alba Pompeia.

[150] *Albenses episcopi (Ughelli:* Italia Sacra. 1719. IV. 285.): „Fleeardus ex monacho celebris abbatiae Bremetensis ... episcopus fuit, qui ecclesiam suam ita afflictam, civitatemque ipsam ab Saracenis et Ungaris adeo devastatam reperit, ut ibi victum propriis manibus comparare cogeretur. Quod cum Otho Magnus Alba pertransiens deprehendisset, et ubi Romam devenit, rem ad pontificem summum detulisset, nulla aptior ad eam ecclesiam in pristinum revocandam visa ratio, quam si Astensi tum maxime florenti ecclesiae uniretur." — Ez a hír azonban még további tisztázásra szorul. Nem tudtam ugyanis biztosan megállapítani, hogy valóban 899-re vonatkozik-e, ámbár az egészen bizonyos, hogy a későbbi időkben a Tanarus völgyét a magyarok részéről ilyen nagyszabású pusztítás nem érte. De még ha helytálló is ez a jelentés, akkor is célzatosan túlozza a magyarok pusztításának messze kihatását a két püspökség egyesítésének érdekében, hiszen a kalandozók az útjukba eső astai püspökségnek éppen annyi kárt okozhattak, mint az albainak.

Először tehát a Tanarus mentén kalandozók értesülhettek Berengár seregének előnyomulásáról, és ezeknek híradására sereglettek össze a Felső-Pó vidékein zsákmányoló csapatok Pávia, Milánó és az Addua közötti térségen, ahol aztán felvették az érintkezést Berengár seregével. Liudprand is azzal kezdi elbeszélni a magyarok visszavonulását, hogy Berengár hatalmas seregétől meghökkenve, nagy sietséggel átkeltek az Adduán.[151]

X.

A csata helyét a jelentősebb kútfők közül általánosságban a Brentával jelölik meg Liudpranddal egyetértően az Annales Alamannici[152] és a Fundatio monasterii Nonantulani „appendix"-e;[153] Berengárt pedig, mint a keresztény sereg vezérét, csak Liudprand és Johannes diaconus Venetus[154] említik meg.[155] Néhány kései és minden tekintetben csekély jelentőségű írónak a kalandozók vezéréről is tudomása van. Így Ricobaldus Ferrariensis a magyar sereg vezérét *Salodo*nak,[156] Andreas Naugerius pedig *Attilá*-nak nevezi.[157]

A kútfőkben aránylag elég sok adatot találunk Berengár és a kalandozók seregének nagyságára vonatkozólag is, amely adatok azonban a valóságot még nagy vonásokban is alig-alig tükröztetik vissza. Liudprand a Berengár seregét a magyarokénál háromszorta nagyobbnak mondja,[158] az Annales Fuldenses szerint a brentai csatában a keresztények közül húszezren estek el,[159] a száz évvel később író Johannes diaconus

[151] „...persequentibusque christianis, Adduam fluvium natando, ita ut nimia festinatione plurimi necti submergentur, pertranseunt." (Antapodosis. II. 10.)

[152] Ad ann. 899: „...Bellum inter Ungaros et christianos in Italia ad Parentum....". *(Pertz:* MG. SS. I. 53.)

[153] „...iunxerunt se christiani cum eis in bello ad fluvium Brentam." *(Waitz:* SS. Rer. Langobardicarum. 572.)

[154] Fonti per la storia d'Italia. I. 130.

[155] Az Annales Laubacenses, Annales Fuldenses, Annales Beneventani és Regino Prumiensis nem említik sem a Brentát, sem Berengárt.

[156] *Chronicon Romanorum imperatorum (Muratori:* SS. Rer. Italic. IX. 306.): „In questo tempo gli Ungari passati nella Provincia di Venezia sotto il conducimento di Salodo lor Duca..." Minden valószínűség szerint azonos Liudprand „Salardus"-ával, aki Pávia 924-i ostrománál szerepel (Antapodosis. III. 2., 4., 6.).

[157] *Storia della republica Veneziana (Muratori:* SS. Rer. Italic. XXIII. 951.): „Nel detto tempo un Re d'Ungheria, detto Attila, venne con un grande esercito per la via del Friuli in Italia, nella quale era un Re, nominato Berengario..."

[158] *Antapodosis. II. 9:* „...omnes tamen in unum venire precepit, factusque est exercitus triplo Hungariorum validior."

[159] „...Italici contra eos depellare *(sc. debellare)* molientes in uno prelio una die ceciderunt XX milia" *(Pertz:* MG. SS. I. 415.).

Venetus pedig úgy tudja, hogy Berengár serege 15.000 emberből állott.[160] Más kútfők csak általánosságban szólnak a seregek nagyságáról vagy Berengár seregének veszteségéről. Így Regino Prumiensis[161] és a Fundatio monasterii Nonantulani[162] is csak annyit mondanak, hogy a keresztények közül sok ezren estek el a csatában.

Dümmler Johannes diaconus Venetus után, a többi adat minden további mérlegelése nélkül, 15.000 főre becsüli Berengár seregét,[163] *Szabó Károly* megmarad Liudprand mellett,[164] *Pauler Gyula* pedig 5000-re teszi a kalandozók számát,[165] elosztván Liudprand osztószámával (3) Johannes diaconus Venetus 15.000 emberét.

Egyáltalán nem szorul bővebb magyarázatra, hogy a régi, még a megbízható írók seregbecslését is nagy óvatossággal kell fogadnunk, mert minden irányban fölötte hajlandók a túlzásra, hogy ily módon is kiemeljék a szerencsétlenség vagy a siker nagyságát. Itt mindannyian összetalálkoznak abban az igyekvésben, hogy minél inkább ráthereljék a figyelmet a kereszténységet ért szörnyű csapásra. Ezt a felfogást festőien jellemzi az Annales Fuldenses írója, aki a brentai csatában elesett keresztények számát 20.000-re teszi, a következő évben, 900-ban pedig a bajor őrgróf fiával, Liutpalddal, olyan diadalt arattat a magyarokon, hogy a csatatéren halva maradt 1200 pogány között alig tudtak egy elesett bajort találni.[166]

A felsorolt seregbecslések között a Liudprandé a legtárgyilagosabb, mely szerint Berengár a magyarokénál háromszorta nagyobb sereget gyüjtött össze. De mennyien lehettek hát a kalandozók?! Ebben a tekintetben első sorban azt kell figyelembe vennünk, hogy milyen nagy lehetett a honfoglaló magyarok fegyveres ereje összességében, másodsorban pedig

[160] „... Contra quos Berengarius rex direxit exercitum 15 milia hominum, set pauci ex eis reversi sunt' (Fonti per la storia d'Italia. I. 130.).

[161] „... cum terrae incolae in unum agmen conglobati resistere conarentur, innumerabilis multitudo ictibus sagittarum periit" *(Pertz:* MG. SS. I. 609.).

[162] „... ubi multa milia christianorum interfecta sunt ab eis, et alios fugarunt..." (SS. Rer. Langobardicarum. 572.).

[163] Geschichte des ostfränkischen Reiches. 2. Aufl. III. 567: „Ein Heer *von mindestens* 15.000 Mann strömte unter seinen Fahnen (t. i. Berengár) zusammen."

[164] A magyar vezérek kora. 1869. 116.

[165] A magyar nemzet története Szent Istvánig. 36: „... mintegy 5000 *válogatott* magyar lovas megindult Olaszországba..."

[166] Ad ann. 900: „... tanta Dei gratia christianis occurrit, ut mille CC gentilium inter occisos et, qui se in Danuvio merserant, perempti invenirentur. Vix tantum unum de christianis occisum in apparatu belli inveniunt..." (MG. SS. I. 415.).

azt, hogy az itáliai kalandban a honfoglalóknak csak egy kisebb-nagyobb töredéke, a délpannoniai csoport vett részt. Ha Ibn Roszteh és Gurdêzî némileg szintén túlzott jelentése nyomán az etelközi magyarok hadierejét 20.000 főre teszszük,[167] amely számot a bolgár-bessenyő háborúskodás semmiesetre sem növelt meg, akkor a brentai kalandozók törzsi arányban legfeljebb kétezren lehettek, Berengár serege pedig Liudprand becslése szerint hatezer főre rughatott. Berengár serege még így is igen tekintélyesnek mondható, ha számításba vesszük, hogy a III. Lajos érdekében megindított belső, forradalmi mozgolódás már kitörőben volt, és Berengárnak a magyarok gyors előnyomulása következtében éppen a főpártosok területén kellett sereget gyüjteni. Ugyancsak tekintélyesnek mondhatjuk a brentai kalandozók kétezer főből álló seregét is, ha figyelembe vesszük, hogy ennél összehasonlíthatatlanul kisebb rajok nehezebb terepen távolabbi területekre is eljutottak és nagy felfordulást okoztak. Liudprand maga is hallotta a konstantinápolyi császári udvarban, hogy 300 főből álló magyar sereg Szaloniki mellett elfogott 500 görögöt, akiket aztán magukkal vittek Magyarországba; a következő évben pedig 200 főből álló magyar csapat egészen Konstantinápolyig elkalandozott.[168]

A magyarok teljes győzelmét, nyilazásuk pusztító hatását, a keresztény sereg tökéletes vereségét, igen sok püspök és előkelő világi úr elestét a kútfők egybehangzóan jelentik. De csodálatosképen az elesett előkelőségek közül senkit se neveznek meg néven. Még a dolgok közelebbi tudója, Liudprand is hallgat. Csak feltevésszerűen sejthető, hogy a Wido-Lambert és Berengár között folyt küzdelmek egyik kimagasló alakja, „Ewrardus comes", a brentai csata után menekülés közben lelte halálát.[169]

A brentai csatában állítólag oly nagy számmal elesett egyházi és világi előkelőségek neveinek e feltűnő elhallgatásából némi joggal következtethetjük, hogy a kútfők a keresztények veszteségét ebben a tekintetben is erősen túlozzák.

[167] „Fejedelmük 20.000 lovassal indult ki hadjáratra" (A magyar honfoglalás kútfői. 167.).

[168] Liudprandi Relatio de legatione Constantinopolitana. c. 45.

[169] Legalább is Dümmler (Geschichte des ostfränkischen Reiches. 2. Aufl. III. 508.) úgy sejti, hogy a Berengárt dicsőítő, 915—922 között írt „Gesta Berengarii imperatoris" következő sora a brentai meneküléssel kapcsolatban Ewrardus comesre vonatkozik (Lib. II. 46—49. *Pertznél* MG. SS. IV. 197.):

„... Iubet tandem Lambertieus horror
Praecipuum truncare, *siti perit alter in arvis*,
Ungarorum cupit infaustas differre sagittas —
Tertius alta poli scandit..."

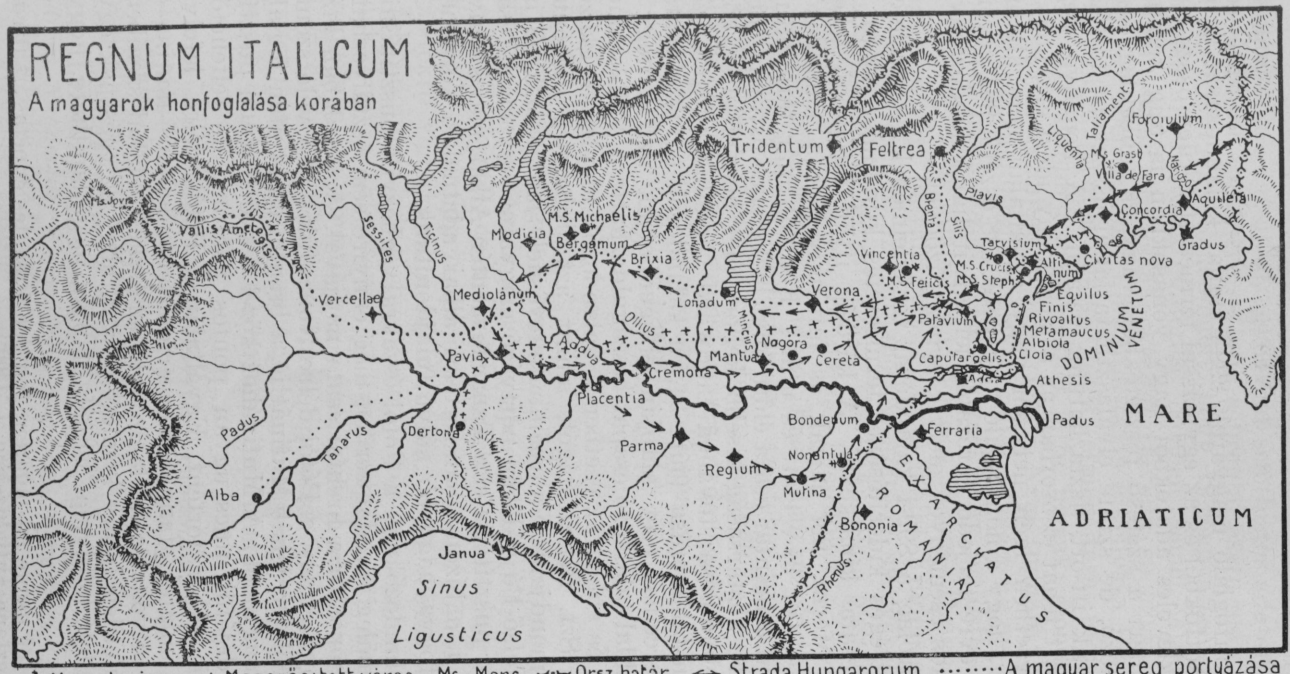

Monasterium. Megerősített város. Ms = Mons. Orsz. határ. Strada Hungarorum. ·····A magyar sereg portyázása
a brentai csata előtt ++++Berengár seregének felvonulása. →→A magyar sereg felvonulása és visszatérése
a brentai csata után.

1927.

XI.

A honfoglaló magyarok 899-i itáliai kalandozását az elbeszélő kútfőkből és az egymással természetszerűen össze nem függő okleveles adatokból nagy vonásokban is alig keretezhetjük, mert a szétesö részletekből, vagy az időbelileg össze nem tartozó, de szinte elválaszthatatlanul összevont történésekből csak itt-ott tisztázhatunk valamit. A homályosságot és a zavart tehát elsősorban az a körülmény idézi elő, hogy a legtöbb esetben igen nehezen vagy egyáltalán nem állapítható meg, hogy a honfoglaló magyarok 898 őszétől 904 végéig, azaz hét évre terjedő, sorozatos jellegű itáliai kalandozásával kapcsolatos események melyik évhez fűződnek.

Kizárólag a 899-i kalandozás terjedelmének és részleteinek lehetséges kiderítésénél természetes kiindulási pontul a brentai csata kínálkozik. A kérdést ilyen formában tehetjük fel: Merre, hol jártak és mit míveltek a kalandozók 899 szeptember 24-e előtt és után? Fentebb már tárgyaltuk, hogy jóval a brentai csata előtt folyt le Velence ostroma (jún. 29.), azaz a köztársaság kisebb, kellően meg nem erősített községeinek feldúlása; továbbá Liudward vercellaei püspök szerencsétlen találkozása (jún. 24.) a kalandozók egyik csapatával. A vercellaei eset alapján elfogadhatjuk azt is, hogy a Liudwarddal találkozó csapat beszáguldozhatta a Vallis Ametegis-t is, és ebben az esetben a kalandozók tényleg megközelítették a Szt. Bernát-hágót, amint azt Johannes diaconus Venetus mondja.[170] Valószínű feltevésnek mutatkozik az is, hogy a Felső-Pó vidékén portyázó magyarok egy másik csapata ekkor pusztította el a Tanarus mentén Albát, már amennyiben t. i. a bizonytalan értékű albai adatnak a körülményeknél fogva nagyobb súlyt tulajdonítunk.

A kalandozóknak a Pótól északra véghezvitt pusztításait továbbmenőleg és adatszerűen még ennyire sem osztályozhatjuk két csoportra a brentai csata napjával. Azt azonban biztosan tudjuk, hogy a Pótól délre Nonantulát és a vele szomszédos területet, tehát Mutinát is, a brentai csata után foglalták el a magyarok. A Mutinához közel fekvő Regium pusztításának idejéről nincs ugyan pontos adatunk, de feltehető, hogy ez is akkor történt. Egyáltalán a Pótól délre lefolyt dúlás az adatok tanusága szerint a bondenum—mutina—placentiai útvonalra korlátozódott, az északi oldallal szemben tehát területileg is oly kisméretű volt, hogy az egésznek egy időben kellett lefolynia. Ennek alapján megállapítható, hogy

[170] „....et usque ad montem Iob depopulantes cuncta..." (Cronache Veneziane antichissime. I. 130.).

a kalandozók — az albai, egyébként sem biztos adaton nyugvó portyázásától eltekintve — csak a brentai csata után lépik át a Pót. Talán úgy történhetett, hogy Berengár szétszóródott seregmaradványainak üldözése közben ismét átkeltek az Adduán, újból eljutottak egészen Páviáig és aztán részben vagy egészben valahol Placentia táján átkeltek a Pón. A jelzett útvonal mentén fekvő vidék elpusztítása után pedig, amint azt később a részleteknél látni fogjuk, Bondenumnál sietve visszavonultak a balpartra.[171] Nem tudható, hogy mi késztette a kalandozókat az elvonulásra, mert hiszen ellenség sehol sem mutatkozott. Talán a zsákmány biztosítása, vagy az a bevégzetlen állapot, amelyben a Száva—Dráva-vonalat maguk mögött hátrahagyták? Az Annales Fuldenses jelentése, mely szerint az Itáliából visszatérő magyarok szinte pihenés nélkül hozzáfognak Dél-Pannonia pusztításához, inkább az utóbbi feltevésre utalnak bennünket.

Bővebben tájékoztató adatok hiányában az egyébként oly eseménydús 899-i kalandozásnak e színtelen keretezése után sorravesszük a széthulló részleteket, amelyek kevés kivétellel több évre terjedő összevonásban ugyan, de legalább területileg tiszta képet nyujtanak a honfoglaló magyarok 898 őszétől 904 végéig terjedő itáliai pusztításairól.

XII.

Helyzeténél fogva a *Marchia Foroiuliensis*-t, mint átjáróterületet, ismételten is súlyos csapások érhették, amelyekről az elbeszélő kútfők csak általánosságban, odavetőleg emlékeznek meg,[172] vagy éppen tudomást sem vesznek róluk. Az apró részletekre vonatkozólag azonban már több adatot találunk. A feltriai püspökök történetében tartós emlékezete maradt annak, hogy a kalandozók a Karni-Alpok déli nyulványai közé mélyen benyomultak és magát Feltria városát is a földdel egyenlővé tették.[173] A friauli őrgrófság körzetében a tengerpart mentén különösen Aquileia környékét pusztították el erősen. A „Vitae patriarcharum Aquileiensium" — amely

[171] A bondenumi átkelő-helyre vonatkozólag l. Berengár 905-ben kelt levelét Lupushoz, a Bondenumnál építendő vár ügyében (*Mühlbacher:* Mittheilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Innsbruck, 1881. II. 451.).

[172] *Additamentum ad vitam s. Geminiani* (*Muratori:* SS. Rer. Italic. II. II. 692.): „....Foroiuliensi vastata Marchia..." — V. ö. m. *Andreas Naugerius:* Storia della republica Veneziana (*Muratori:* SS. Rer. Italic. XXIII. 951.).

[173] Feltrenses episcopi (*Ughelli:* Italia Sacra. 1720. V. 368.).

műnek szerzőjéről és keletkezési idejéről semmit sem tudunk — tanusága szerint[174] ugyan Frigyes patriárka keményen és messze időkre kiható eredménnyel visszaverte a magyarokat, amint azt sírfelirata is bizonyítja; az okleveles adatok azonban egészen más színben tüntetik fel a dolgot. Így I. Berengár 904-ben kelt és némi bővítéssel ugyanezen évben újból kiadott levelében azzal a hivatkozással erősíti meg az aquileiai egyházat egy s más birtokában, hogy a magyarok pusztításai következtében a régi iratok megsemmisültek.[175] Jóval később, 963 dec. 13-án, VIII. Leó pápa, Rodoaldus aquileiai patriárkának palliumot küldvén, „privilegium illud antiquum, S Hermagorae, b. Marci evangelistae successori, ab. Petro contraditum, verum a paganorum saevitia concrematum" szintén ezen az alapon erősíti meg.[176] Az Aquileia szomszédságában fekvő concordiai püspökséget is, amely a kalandozások alatt teljesen tönkrement, a magyaroktól okozott kárai fejében kapja meg az aquileiai egyház.[177] Még nyolcvan esztendő mulva is azon a címen szerez magának újabb adományokat az aquileiai egyház, hogy „iamdudum" sokat szenvedett a magya-

[174] *Vitae patriarcharum Aquileiensium (Muratori:* Anecdota. IV. 241.): „...Quos dictos Federicus patriarcha repressit et longius fugavit, reddem pacem Hesperiae, quae est caput ecclesiae. Corpus ipsius in Aquileia quiescit et supra eius sepulchrum est tale epitaphium:

Conditur inferius nitido patriarcha lapillo,
Praeclarum nomen cui Federicus erat.
Pannoniae rabiem magno moderamine pressit,
Et pacem afflictae contulit Italiae."

A sírfeliratot Ughelli is közli (Italia Sacra. 1720. V. 42.), de más forrásból és némi eltéréssel:

„Conditur *interius* nitido *hoc* patriarcha *sepulchro*,
Praeclarum nomen cui *Fri*dericus erat.
Pannoniae rabiem magna *virtute re*pressit,
Et pacem afflictae contulit Italiae".

[175] „...Et quia multa cartarum instrumenta casu condam incendii ac perfidorum persecutionibus paganorum abolita noscuntur et perdita..." (Monumenti storici. Venezia, 1885. Serie IV. Miscellanea III. Diplomi inediti attenenti al Patriarcato di Aquileia. Nr 9. p. 25., és Nr 10. p. 25—27.).

[176] *Jaffé:* Regesta pontificum Romanorum. 1881. Ed. sec. I. 468. s. 3701; (*Ughelli:* Italia Sacra. V. 44.).

[177] „...ob totius Hesperie regni stabilimentum et christiane religionis solidamentum omnia inrecuperabilia scilicet episcopia que peccatis imminentibus a sevissima Ungrorum rabie pene usque ad solum depopulata ad diocesim Aquilegie pertinere videntur..." (Hugó it. kir. 928-ban k. lev. Monumenti storici. Ser. IV. Misc. III. Dipl. ined. Nr 12. p. 28—29.).

roktól.[178] Arról azonban nincs hírünk, hogy a kalandozó magyarok magát Aquileia városát is elfoglalták volna,[179] amint azt a későbbi írók közül néhányan elbeszélik. E tévedés valószínűleg Poppo aquileiai patriárka[180] (Sz. Mária tiszteletére emelt templom építkezései befejeztével kiadott) adománylevelének, azaz a levél néhány sorának félreértéséből keletkezhetett.[181] Poppo ugyanis az Aquileiát tényleg feldúló pogányokon nem a magyarokat érti, hanem az Itáliában hont foglaló longobardokat, akik elől az aquileiai egyház kincseit még idejében „Insula Gradensis"-re vitték.[182]

A tulajdonképeni friauli őrgrófságon túl Tarvisium, Vicentia, Patavium és Verona körzetében találkozunk a kalandozók pusztításainak legtöbb nyomával.

Johannes diaconus Venetus[183] és talán az ő nyomán Andreas Naugerius[184] csak úgy emlékeznek meg *Tarvisium*-ról, mint a magyarok útjába eső egyik városról. Részletekre nem térnek ki, tehát valószínű, hogy a város nem esett el, legfeljebb itt-ott felgyujtották a kalandozók tűzcsóvás nyilai,[185]

[178] „....ecclesie Aquileiensi *iamdudum* a paganis malisque perdonibus devastate subvenientes eiusdem sedis Rodaldi patriarche venerabilis nostrique dilecti fidelis necessitatibus compatientes..." (II. Ottó római-német császár 981-ben kelt adománylevele. Monumenti storici. Ser. IV. Misc. III. Dipl. ined. Nr 13. p. 30.).

[179] Liudprand Aquileiára vonatkczólag csak annyit mond (Antapodosis. II. 9.), hogy a 899-ben beözönlő magyar hadak elhaladtak mellette; a későbbi események elbeszélése közben pedig meg sem említi Aquileiát.

[180] 1016—1044.

[181] „....videns itaque ego Poppo praedictus eiusdem sanctae Aquileiensis ecclesiae patriarcha, eandem Aquileiensem urbem quondam famosissimam paganorum saevitia omnibus aedificiis et munitionibus destructam et maximo ecclesiarum decore destitutam, inspirante Deo omnium auctore, hanc ecclesiam fabricavi et eo auxiliante eam in honorem S. Dei Genitricis et... martyrum Hermagorae et Fortunati... consecravi..." (Aquileienses patriarchae. *Ughelli:* Italia Sacra. 1720. V. 51.).

[182] A világcsság kedvéért v. ö. m. XIX. János pápának 1026-ban Poppohoz intézett levelével *(Ughelli:* Italia Sacra. V. 50.).

[183] Fonti per la storia d'Italia. I. 130.

[184] *Muratori:* SS. Rer. Italic. XXIII. 951.

[185] Pávia néhány évvel később történt felgyujtásáról szóló hír (Antap. III. 3.) élénken elénk tárja, hogy a kalandozók a jól megerősített városokban is veszedelmes tüzeket tudtak támasztani:

„....Ungrorum furibunda manus cum gaudet in urbem
Flatibus Aeoliis adiuta infundere flammas.
Spiritibus validis parvus diffunditur ignis;
Nec iuvat Hungarios solis hos urere flammis,
Undique conveniunt, mortemque inferre minantur,
Confodiunt telis, calidus quos terruit ignis.

mint annyi más megerősített várost. Az utóbbi esetet annál is inkább feltételezhetjük, mert a Catalogus tabularii monasterii Nonantulani[186] és a Translatio ss. Senesii et Theopompi martyrum jelentéséből tudjuk, hogy a város közvetlen környékét kegyetlenül feldúlták. A „Monasterium B. V. Mariae et S. Crucis", amely Tarvisium mellett a Camanus és a Sylus alkotta kis szigeten feküdt, annyira tönkrement, hogy hosszú évek multán is romokban hevert.[187]

Vicentiáról az egykorú kútfők külön nem emlékeznek meg, és a későiek közül is csak Andreas Naugerius tudja,

Uritur infelix olim formonsa Papia!
Vulcanusque suos attollens flatibus artus,
Ecclesias patriamque simul conscendit in omnem.
Extinguntur matres, pueri, innuptaeque puellae.
Sancta catervatim moritur catecumina plebs tunc,
Presul in urbe sua hac moritur sanctusque sacerdos,
Nomine qui proprio bonus est dictusque Johannes.
Quod fuerat longo thecis in tempore clausum,
En iacet, hoc aliena manus ne tangeret aurum,
Atque per inmensas dissolvitur igne cloacas.
Uritur infelix olim formonsa Papia!..."

[186] *Muratori:* Antiquitates Italicae. V. 674.

[187] „...quidam dux... quamdam ecclesiam ad honorem et venerationem Beatissimae Virginis Mariae Santaeque Crucis... in suo proprio magno cum studio aedificaverat et Sancti Silvestri ccenobio Nonantulensi subdiderat... Haec autem ecclesia... sita est quadam insula, duobus fluminibus Camano et Sylo circumdata, tertia stadii parte ab urbe Tervisio distans in qua ecclesia beatissimorum martyrum Senesii et Theopompi corpora a sanctis viris fuerunt recondita... Post multorum igitur annorum curricula gens Hunnorum perfida, servientibus Deo invida, plurimas Italiae devastans provincias, hunc sanctissimum locum peccatis ingruentibus, funditus destruxit. Huius doloris fama percurrens ad Nonantulam, ubi sanctissimi Silvestri corpus requiescit, sub cuius potestate et fiducia post Deum hoc monasterium semper fuerat Petro venerabili eiusdem loci abbati *(911 és 913 között apát; Potthastnál — Bibl. hist. med. aev. 1896. II. p. 1568 — tévesen: 907—910)* hoc magnum nefas denuntiavit. Abbas vero... alumnum Deo dignum monachum, nomine Rodulphum, cui tres venerabiles sociavit fratres, et magna cum festinatione ad hunc recuperandum locum transmisit... Cum vero idem praepositus, venerabilis videlicet monachus ad hunc sanctissimum locum venisset et cum undique dirutum reperisset, flens et dolens praenimia tristitia tres dies nihil locutus est atque nullum omnino cibum sumpsit. Ad quem ita flentem quaedam mulier Dei ancilla Anserada nomine, quae a sua infantia praedictorum sanctissima corpora multum dilexerat et custodierat, tunc quoque eadem in secreto loco collecta et recondita habebat, cum tremore et timore veniens omnis tristitiae luctum auferens magni gaudii domum secum detulit..." (Translatio ss. Senesii et Theopompi. *Ughelli:* Italia Sacra. 1720. V. 491—492.).

hogy a magyarok Vicentia vidékét is beszáguldozták.[188] E hírnek tulajdonképen Sigebertus Gemblacensis ad komolyabb jelentőséget, elbeszélvén, hogy a magyarok teljesen feldúlták a város közelében fekvő „Monasterium S. Felicis"-t, amelyet aztán az egyháziak nem is mertek helyreállítani a közeli szomszédságban lakó magyarok beütései miatt.[189] Egészben véve tehát Vicentia a magyarok kalandozása idején olyan helyzetbe kerülhetett, mint Tarvisium, azaz maga a város nem jutott a magyarok kezére.

Pataviumot Anonymus Belae regis notarius a magyarokkal alaposan feldúlatja,[190] egyébként pedig az elbeszélő kútfők közül csak a Chronicon Venetus említi meg névszerint, minden egyéb megjegyzés nélkül a magyarok útjába eső nagyobb városok közé sorozván Pataviumot is.[191] Az okleveles adatokból annyi mégis kiderül, hogy a pataviumi terület sokat szenvedett ugyan, de maga a város nem esett el. A környék és a püspökség pusztulásáról némi fogalmat alkothatunk magunknak I. Berengár király 911-ben kelt leveléből, amelyben a pataviumi püspököt megerősíti korábbi birtokaiban és megengedi neki és utódainak, hogy a püspöki területeken castellumokat emelhessenek.[192] A későbbi adománylevelekben is gyakran hivatkoznak a magyarok gyujtogatása és dúlása következtében elpusztult iratokra. Ezek közül Ildebertus pataviumi püspöknek 964-ben kelt[193] és Gauslinus pataviumi

[188] Storia della republica Veneziana. *Muratori:* SS. Rer. Italic. XXIII. 951.

[189] Vita Deoderici episcopi maioris Mettensis, c. 16: „De sanctis Leontio et Carpoforo... Hunc *(sc. Leontium)* et beatum Carpoforum Romae passos, ab eadem civitate *(sc. Vicentia)* non longa ante tempora translatos, incolae asseverabant; ubi et nobile quondam monasterium sancti Felicis visebatur. Set eo ab Ungris, qui pene locorum ipsorum vicini sunt, exusto, atque assidua incursione eorum reparationem prohibente, ad sedem episcopalem infra urbem sub altare depositi sunt..." *(Pertz:* MG. SS. IV. 476.).

[190] Gesta Hungarorum, c. 53: „Et per Forum Julii in marchiam Lombardie venerunt, ubi civitatem Paduam cedibus et incendiis et gladio et rapinis magnis crudeliter devastaverunt" (A magyar honfoglalás kútfői. 456.).

[191] *Pertz,* MG. SS. VII. 22.

[192] „...quia olim peccatis exigentibus sancta Pataviensis ecclesia incendio flammati... et depredatione paganorum frustrata est omnibus instrumentis cartarum concessionibus atque preceptis nostrorum antecessorum... Concedimus ut liceat illi eiusque successoribus infra suum episcopatum ubicumque... sua adquirere potuerint terram castella aedificare...' (Monumenti storici. Venezia, 1877. Serie I. Documenti II. Codice diplomatico Padovano. Nr 27. p. 40—41.).

[193] „...quoniam antiqua munimina cartarum propter rabiem paganorum igne crematae et consumatae atque perditae..." (Mo-

püspöknek 978-ban kelt levele[194] a pataviumi káptalan régi kiváltságainak megújítására azt bizonyítja, hogy a magyarok nem tudták ugyan elfoglalni a várost, de felgyujtották. Egyébként ugyanis nem lehetne a városban székelő káptalan irattainak elpusztulását kapcsolatba hozni a magyarok gyujtogatásával.

Veronát a magyar sereg páviai felvonulásával és visszavonulásával kapcsolatban ismételten is megemlíti Liudprand,[195] de egyébként semmit sem mond a kalandozóknak a városra és környékére vonatkoztatható pusztításairól. Az Additamentum ad vitam s. Geminiani episcopi ismeretlen szerzője, aki 910 körül élt, csak annyit tud, hogy a magyarok első nagy előretörésük alkalmával Veronáig dúlták Itáliát.[196] Okleveles adatok sem adnak hírt a várost közvetlenül érintő csapásokról, hanem kizárólag a várostól messze fekvő veronai községek vagy castrumok pusztulásáról. Feltehető tehát, hogy a kalandozók meg sem kísérelték a jól megerősített város ostromát, hanem megelégedtek a Garda-tótól a Póig húzódó veronai kerület dúlásával. A pusztítás méreteire főképen abból következtethetünk, hogy a veszedelem elmultával a veronai kerületben kértek a legtöbben engedélyt várak építésére a magyaroknak továbbra is várható portyázásaival szemben. Így I. Berengár 906-ban kelt levelében Audibertus veronai diaconusnak megengedi, hogy a pogányok ellen való védekezés céljából *Nogará*ban várat emelhessen az uralkodói jogok figyelembevételével.[197] 909-ben kelt levelében pedig a *lonadumbeli*eknek engedi meg Berengár, hogy tekintettel a magyar beütésekre, földjüket erősségekkel biztosíthassák.[198] Idők múltával azonban a magyarok pusztításai nyomán támadt rettegés elcsitult és az engedélyezett várépítések és helyreállítások közül egyik-másik sohasem valósult meg. Eriprandus veronai diaconus is 922-ben kelt levelében a magyarok dúlásának áldozatul esett *Cerretae castrum* helyreállításáról egyháza nevében lemond és bérbeadja az odavalósiaknak a veronai egyház számára évenkint fizetendő összeg fejében.[199]

numenti storici. Ser. I. Doc. II. Cod. Dipl. Padovano. Nr 47. p. 69—71.). Ugyanilyen hivatkozással I. Ottó 964-ben kelt adománylevele a pataviumi püspökhöz. I. m. Nr 48. p. 72—73.

[194] Monumenti storici. Ser. I. Doc. II. Cod. Dipl. Padovano. Nr 63. p. 88—90.

[195] Antapodosis. II. 9. 11.

[196] *Muratori:* SS. Rer. Italic. II/II. 692.

[197] Monumenti storici. Venezia, 1883. Serie IV. Miscellanea II. Fonti edite della storia regione Veneta. 59.

[198] Cod. Dipl. Bresciano. Stor. Bresc. IV. 75.

[199] Veronenses episcopi. *Ughelli*, Italia Sacra. 1720. V. 732.

Brixiát egyedül Johannes diaconus Venetus említi meg a magyarok útjába eső nagyobb városok felsorolása közben.[200] Egyébként semmiféle adatunk sincs rá, hogy a kalandozók a várost ostromolták vagy a környéket pusztították volna, noha az utóbbi erősen feltételezhető, amennyiben a szomszédos Bergamum területén már kimutathatóan sok kárt okoztak.

A kalandozók *bergamumi* szerepléséről csak okleveles adataink vannak; az elbeszélő kútfők a magyarokkal kapcsolatban a nevét sem említik meg Bergamumnak. A brentai csata után uralomra jutó III. Lajos király 901-ben kelt levelében a bergamumi egyház régi kiváltságainak megerősítése mellett újabb adományokkal is gazdagítja Adalbert püspököt, hogy feldúlt egyházát könnyebben rendbehozhassa.[201] 903-ban már Berengár ad kiváltságokat a hozzá átpártolt Adalbert bergamumi püspöknek, akit nemcsak a magyarok, hanem a III. Lajos mellett pártoskodó urak támadásai is fenyegettek.[202] A város kívánatos megerősítése, a falak és tornyok helyreállítása azonban nem történhetett meg kielégítő módon, mert Rudolf király 922-ben kelt levele Adalbert bergamumi püspökhöz[203] szóról-szóra úgy hangzik, mint Berengár 903-i levele, nem hiányozván belőle a magyar veszedelemre való hivatkozás sem. III. Lajos, I. Berengár és Rudolf király leveleiből csak általánosságban következtethetünk a bergamumi püspökségben a magyarok pusztításaira; I. Ottó római-német császár 968-ban kelt, Oldericus bergamumi püspöknek adott kiváltság-

[200] Cronache Veneziane antichissime. I. 130.

[201] „... imminente Ungarorum hactenus persecutione pleraque suae ecclesiae munimina seu instrumenta chartarum perdita fuisse ...quidquid tempore nefande persecutionis Ungarorum ipsa ecclesia iure quieto habuit..." *(Ughelli:* Italia Sacra. 1719. IV. 420; Codex Diplomaticus Longobardiae. H. p. m. XIII. 657.)

[202] „... Quapropter omnium fidelium sanctae Dei ecclesiae nostrorumque praesentium scilicet et futurorum industria comperiat, Hildegarium venerabilem episcopum et Sigefredum gloriosum sacri Palatii comitem nostrum dilectos consiliarios nostros nostram adiisse mansuetudinem vice Adalberti reverendi sanctae Pergam. ecclesiae episcopi innotescentes eandem urbem Pergamum, hostili quadam impugnatione devictam, unde nunc maxima saevorum Ungarorum incursione et ingenti comitum suorumque ministrorum oppressione turbatur, postulantes ut turres et muri ipsius civitatis reaedificentur, et studio et labore praefati episcopi suorumque concivium et ibi confugientium ... quorum devotis precibus libentissime assensum prebentes, hos apices inscribi iussimus, per quos iustam prefati episcopi per predictos fideles nostros petitionem compensantes statuimus, ut pro imminenti comitum necessitate, et paganorum incursu, civitas ipsa Pergamensis reaedificetur..." *(Ughelli,* Italia Sacra. 1719. IV. 424; et eadem ep. ad ann. 904. Codex Diplomaticus Langobardiae. H. p. m. XIII. 690.)

[203] *Ughelli,* Italia Sacra. 1719. IV. 431.

leveléből azonban már biztosabban megállapíthatjuk, hogy a kalandozók valóban ostromolhatták magát Bergamumot is. A levélben említett Abbatia S. Michaelis[204] ugyanis, amelyet a magyarok „olim" teljesen feldúltak, közvetlenül a városfalak mellett feküdt. De ebből aztán többre, talán Bergamum elfoglalására következtetni már csak azért sem lehet, mert Bergamum Felső-Itália legerősebb várai közé tartozott.

Cremona környékén a magyarok pusztításaira Rudolf királynak 924-ben kelt, a cremonai egyháznak adott kiváltságlevele nyujt némi felvilágosítást,[205] egyébként pedig semmi hírünk sincs a kalandozók itteni szerepléséről.

Milano polgárai Galvaneus de la Flamma elbeszélése szerint[206] felkészülve, a várost és környékét is jól megerősítve várták a magyarokat, akik későbbi beütéseikkel sem okozhattak nagyobb kárt a milánóbelieknek.

Páviáról úgy emlékezik meg Liudprand,[207] mint ameddig a kalandozók gyorsan előrenyomuló serege minden nagyobb ellenállás nélkül eljutott; a város ostromáról vagy környékének pusztításáról külön nem szól. Johannes diaconus Venetus is csak a magyarok útjába eső városok között említi meg Páviát.[208] Az okleveles adatok sem tudnak Pávia ostromáról vagy a magyarok pusztításairól a város környékén, hanem csak a páviaiak felkészülődéséről adnak hírt, olyan formában, mint ahogyan azt Galvaneus de la Flamma a milánóiakról elbeszéli. Így Berengár 915-ben kelt, Adalbert bergamumi püspök páviai javainak biztosítására adott levele világosan elénk tárja, hogy a városbeliek milyen lázas gyorsasággal javították vagy bővítették Pávia védműveit.[209] A veszedelem elmultával a város környékét is újabb erősségekkel igyekeztek biztosítani. Legalább is erre enged következtetni Beren-

[204] „...et Abbatia quae dicitur Monasteriolum, quae Abbatia a paganis olim destructa et nunc ab ipso episcopo restauratur..." (*Ughelli*, Italia Sacra. IV. 437.)

[205] „...nos autem ad eandem ecclesiam a paganis... desolatam multisque calamitatibus et miseriis attritam intelligentes..." (*Muratori:* Antiquitatis Italicae. VI. 49—52.)

[206] Manipulus florum seu Historia Mediolanensis. Cap. CXXIX. (*Muratori:* SS. Rer. Italic. XI. 604.)

[207] Antapodosis. II. 9.

[208] MG. SS. VII. 22.

[209] „Berengarius rex omnibus sanctae Dei ecclesiae fidelibus notum fieri volumus Adelbertum ven. sanctae Pergamensis sedis antistitem notrae proclamasse mansuetudini suam ecclesiam habuisse mansiones et solarium in Ticinensi civitate in loco, qui dicitur Faramania, et imminente persecutione Hungarorum propter munitionem ipsius civitatis a civibus, et domus destructae fuerint, et murus civitatis aedificatus sit super terram suae ecclesiae..." (Bergomenses episcopi. *Ughelli:* Italia Sacra. 1719. IV. 430.)

gárnak 912-ben kelt levele, amelyben a Sz. Máriáról nevezett páviai kolostor apátnőjének megengedi, hogy a kolostor földjén, ahol éppen jónak látja, a pogány magyarok betöréseire való tekintettel várat építtethessen.[210]

A *Vercellae* környékén kalandozó magyarokról Regino Prumiensis helyrajzilag keveset mondó értesítésén[211] kívül nincs más hírünk.

Az *Alba* feldúlásáról szóló jelentés,[212] amint azt fentebb már kifejtettük, fölötte bizonytalan értékű, még abban a tekintetben is, hogy a magyarok 899—904-ben egyáltalán eljutottak-e a Tanarus völgyébe.

Placentia környékén, amint Eberhard placentiai püspök 903 márc. 30-án kelt leveléből értesülünk, nagy dúlást vittek véghez a magyarok, a többek között a Placentia falain kívül épült Szt. Savinus-templomot is elhamvasztván, éppen akkor, amikor Eberhard placentiai püspök ugyanott kolostort akart alapítani. A történtek után még a templomot sem merte helyreállítani, annyira félt a magyarok újabb látogatásától.[213] Feltehető, hogy a kalandozók Placentia városában is tüzet támasztottak, mert a falakon belül fekvő Szt. Sixtus-kolostor iratai „per irruptionem paganorum" semmisültek meg.[214] Az elbeszélő kútfők a kalandozókkal kapcsolatban nem emlékeznek meg Placentiáról, valamint *Regium*ról sem, pedig I. Berengár 904-ben kelt, a regiumi egyházat adományokkal kárpótló levelének tanusága szerint a magyarok Regium környékét is felprédálták.[215]

Mutina a Pó-síkság egyetlen jelentősebb városa, amelyről adatszerűen kimutatható, hogy a kalandozó magyarok elfoglalták és kifosztották. Különösebb szerencsétlenség azonban Mutinát sem érte, mert a rosszul megerősített várost a

[210] „... una cum bertiscis, merulorum propugnaculis, aggeribus atque fossatis omnique argumento ad paganorum deprimendas insidias..." (*Muratori:* Antiquitates Italicae. II. 467—468.)

[211] *Pertz:* MG. SS. I. 169.

[212] *Ughelli:* Italia Sacra. 1719. IV. 285.

[213] *Campi:* Dell' Historia ecclesiastica di Piacenza. Piacenza, 1651. I. 478—479: „... supervenit misera horrendaque gens infelicium paganorum, qui hostili gladio corpora trucidantes igneque furoris ecclesias Dei cremantes concremaverunt pariter praefatam b. Savini ecclesiam... quia praedictam b. Savini ecclesiam a paganis succensam nequivimus eo tempore reaedificare ob enormitatem suae magnitudinis, timentes etiam, ne maligni pagani suae malignitatis cursum iterantes eandem ecclesiam denuo concremarent..."

[214] Codex Diplomaticus Langobardiae. H. p. m. XIII. 728.

[215] „... toto mentis affectu providentes eiusdem ecclesiae necessitates vel depredationes atque incendia, quae a ferocissima gente Hungrorum passa est..." (*G. Tiraboschi:* Memorie storiche Modenesi. Modena, 1793. I. 86; *Muratori:* Antiquitates Italicae. VI. 199.)

lakosság élén Gothifredus püspökkel még idejében elhagyta, a magyarok pedig, minthogy nem találtak ellenállásra, a város feldúlását fölöslegesnek tartották. Az Additamentum ad vitam s. Geminiani episcopi Mutinensis egykorú írója úgy beszéli el az emlékezetes eseményt, hogy a kiürített várost a magyarok minden zugában átkutatták és a nagy munka bevégeztével Szt. Geminianus temploma előtt egy kis időre megpihentek. Aztán összeszedelődzködtek és továbbmentek, ami — mondja a jámbor szerző — a város védőszentjének érdeme, Szt. Geminianusé, aki egykoron Attilával szemben is megoltalmazta Mutinát.[216] Valamelyes kárt azonban mégis csak okozhattak a kalandozók a városban és hírneves egyházában, mert Berengár 904-ben kelt levelében Gothifredus mutinai püspököt azért ajándékozza meg gazdag kiváltságokkal, hogy renoválja Mutina székesegyházát, amelyben a kalandozók sok kárt tettek.[217] A „Deprecatio Mutinensis populi" is arról tanuskodik,[218] hogy a magyarok mutinai szereplése

[216] „... Ungarorum saevissimam et paene omnibus metuendam gentem, quam ex horrendo Scytharum genere originem duxisse comperimus. Haec sane communi promerente facinore... Italiam ingressa... omnemque regionem inaudita feritate depopulans, cuncta firmissima urbium moenia, cunctaque murata nullo resistente invasit oppida. Itaque lue illa (quam utinam nesciremus) non dico certaminis, sed insoliti funeris, quo omnis simul corruit Italia, heu heu magnifica potiti victoria, Domino permittente, omne Latium obtinuere. Quumque incredibili depopulatione omnia circumquaque lustrasset, tandem ad Mutinense devenit episcopium, quo sanctissimi patris Geminiani tumulatur corpusculum. Denique eiusdem loci antistes cum omni plebe tam cleri, quam populi, horrifico eorum metu compulsi, fugae praesidium quaesierant et sacrosantum domini Geminiani corpus una cum ecclesiae aliquantulo ornamento moribundi dimiserant. Sed licet fuerit ab hominibus incustoditum, Christi tamen mansit potenti dextera defensum. Sane saevientes Ungari civitatem ingressi, ipsa penitus perlustrata, tandem ad ecclesiam veniunt, atque sine alicuius laesione aliquantulum diei spatium inibi occupavere. Obtentu igitur gloriosissimi et saepe nominandi patris urbem velociter reliquere. Idque mirum dictu: Sic iam defunctus ab Ungaris propriam defendit plebiculam, uti quondam ab Ungarorum rege Attila suam liberaverat ecclesiam..." (Additamentum ad vitam s. Geminiani episcopi Mutinensis sive Descriptio Mutinensis urbis. — *Muratori:* SS. Rer. Italic. II/II. 692.)

[217] Mutinenses episcopi. *Ughelli:* Italia Sacra. 1717. II. 102.

[218] A „Deprecatio Mutinensis populi ad sanctum Geminianum patronum civitatis"-t *Muratori* a mutinai székesegyház levéltárában egy 1000 körül írt codexben találta (Antiquitates. Italicae medii aevi. I. 21—22.). *Giulio Bertoni* az említett codex szövegének alapján újra közli a „Deprecatio"-t (SS. Rer. Italic. Ed. nov. 1907. Tom. VI. P. I. pag. 12. A Bertoni közlésében az utolsó sorban „Servis puris" h. „Pro vestris".) és annak egy változatát is, amelyet Muratori nem ismert. — Muratorinál és Bertoninál:

nem folyhatott le olyan símán, mint ahogyan azt az „Additamentum" szerzője hiszi; vagy pedig arra az álláspontra kell helyezkednünk, hogy a magyarok a következő években is meglátogatták Mutina vidékét. Ebben az esetben a meg-megújuló veszedelem hangulatát tükrözi vissza a „Deprecatio". Az azonban minden esetben tisztázott ténynek tekinthető, hogy a kalandozók, ha okoztak is több-kevesebb kárt az elhagyott városban, azt semmi esetre sem dúlták fel, ami kedvező fényt vet az egyébként szilaj harcosokra.

Nonantulát, Itália egyik leghírnevesebb, leggazdagabb monostorát, amely mutinai területen feküdt, a kalandozók teljesen kifosztották, felgyujtották és egyéb értékek között a könyvtárát is elhamvasztották.[219] Néhányat a szerzetesek közül is megöltek, a többiek azonban Leopard apáttal együtt még idejében elmenekültek. Később az elmenekültek visszatértek és a feldúlt monostort helyreállították.[220] Fentebb már

„Confessor Christi, pie Dei famule,
O Germiniane, exorando supplica,
Ut hoc flagellum, quod meremur miseri,
Coelorum Regis evadamus gratia,
Nam doctus eras Attilae temporibus
Portas pandendo liberare subditos.
Nunc te rogamus licet servi pessimi,
Ab Ungerorum nos defendas jaculis,
Patroni summi exorate jugiter
Servis puris *(Pro vestris)* implorantes Dominum."

(Változata Bertoninál:)

„Confessor Christi pie Dei famule
Germiniane, supplicando optime
Ut hec flagella, que meremur sedula,
Regis coelorum evadamus gratia.
Nam doctus eras Attile sup tempore
Portas pandendo (liberale) subditos.
Nunc te rogamus, ut eadem specie
Ab Ungerorum nos defendas jaculis,
Patroni summi de celesti patria,
A Christo nobis petite solatia
Ab ipso. ....."

[219] Catalogus tabularii monasterii Nonantulani *(Muratori:* Antiquitates Italicae. V. 674.): „Leopardus abbas XVI... sub isto abbate Hungari e Pannonia egressi magnam Italiae partem ferro et flammis populando, ipsum Nonantulanum coenobium diro incendio vastarunt. Codices ibi multi concremati, ex monachis nonnulli occisi, reliqui cum Leopardo abbate fugam arripuerunt..."

[220] „...venerunt Ungari... usque ad Nonantulam et occiderunt monachos et incenderunt monasterium et codices multos concremaverunt atque omnem depopulati sunt locum. Predictus autem venerabilis abbas Leopardus cum certis aliis monachis fugierunt et aliquamdiu latuerunt. Postea vero recongregati sunt et recondiderunt monasterium et ecclesiam. Et misit ad Sergium

megállapítottuk, hogy Nonantula feldúlása a brentai csata után történt; III. Sergius pápának Leopard apáthoz intézett leveléből pedig kitűnik, hogy a monostor helyreállítása csak hosszú évek mulva kezdődhetett meg. Leopard apát ugyanis Nonantula szomorú sorsáról és a monostor helyreállítási munkálatairól, amikor azok már befejezésükhöz közeledtek, részletesen értesítette a pápát és egyúttal kérte, hogy intézkedjék a monostor egyházának ünnepies felszentelése ügyében. III. Sergius pápa levele, melyben tudomásul veszi a Nonantulában történteket és intézkedik a monostor újból felépített egyházának felszentelése dolgában,[221] keltezés nélkül maradt fenn.[222] III. Sergius pápának uralkodási idejéből, 904-ben lépvén Szent Péter örökébe, önként következik, hogy a levél kelte 904-nél korábbi évre nem tehető. A „Catalogus tabularii monasterii Nonantulani" szerint Leopárd apát csak 909-ben hívja vissza az elmenekült szerzeteseket és csak akkor állítja helyre a monostort.[223] Az utolsó év, amely még szóbajöhetne, 911, amikor III. Sergius pápa elhunyt. Annyi bizonyos, hogy 912-ben már ismét régi fényében pompázik Nonantula, amikor is Szt. Senesius és Szt. Theopompus vértanuk hamvait nagy ünnepséggel szállítják át a kalandozók dúlásának áldo-

papam, qui tunc Romanam et apostolicam gubernabat sedem, consulendo de consecratione ecclesie sui monasterii et de diversis erumnis, quas passsus est a barbaris atque ab aliis malis hominibus. Cui prelibatus papa scripsit epistolam..." (Fundatio monasterii Nonantulani in agro Mutinensi sub novissimis regibus Langobardis auctore monacho Nonantulano cum appendice de Anselmi fundatoris successoribus et monachis Nonantulae ab Hungaris cesis. *Muratori:* SS. Rer. Italic. I II. 195; Nomina abbatum Nonantulensium. MG. SS. Rer. Langobardicarum et Italicarum. Saec. VI—IX. 572.).

[221] „...Visis humilitatis tuae literis condoluimus satis de coenobio Nonantulense tibi commisso, eo quia sub cura tui reginiinis commissus tibi monachorum grex nonnullis afficitur indigentiis. Siquidem barbarorum gladio vastante, tuumque monasterium ab eisdem igne crematum malorum hominum infestatione te ipsum cum tuis turbatum audimus. Sed misericordia omnipotentis Dei esto fisus, beatorumque Apostolorum suffragiis adiutus, quia ad hoc prevaluisti, ut post tot flagella, tui laboris certamine, ecclesiam ipsius tui monasterii usque ad culmen levaris, quam cum toto tuo monasterio sub Apostolica nostra tuicione, quemadmodum sub antecessorum nostrorum tempore fuit, pro amore beati Silvestri pontificis Romanae Sedis, cui Deo auctore deservimus, decernimus esse. Et ubicunque te adiuvare et protegere debemus..." *(Muratori:* Antiquitates Italicae. I. 23.).

[222] *Jaffé* (Regesta pontificum Romanorum. Ed. sec. I. 446. s. 3539) azt hiszi, hogy minden valószínűség szerint 907-ben kelt.

[223] „...Sedata procella, Leopardus ad restituendam ecclesiam suam studium omne convertit, idecque anno Christi 909 revocatis, qui diffugerant, monachis, monasterium reparavit simulque ecclesiam..." *(Muratori:* Antiquitates Italicae. V. 674.).

zatul esett Monasterium Sanctae Crucis-ból,[224] amely Tarvisium mellett feküdt. A magyarok 898—904-i kalandozásainak tisztázása szempontjából Nonantula helyreállítása idejét illetőleg nem a 907., 908., 909. vagy 910. év biztos meghatározása fontos, hanem az, hogy az ügybuzgó Leopard apát a munka megkezdését 904 vége előtt meg sem kísérli. Minden valószínűség amellett szól, hogy a helyreállítási munka korábbi megkezdésétől a magyarok folytatólagos, 904 végéig újból megismétlődő beütései riasztják el, amelyek rettegésben tarthatták a népet a Pó-síkság olyan vidékein is, ahová a kalandozók a brentai csatát követő években már nem is jutottak el.

A kalandozók Nonantula feldúlása után *Bondenum*-nál átkeltek a Pón és visszatértek Dél-Pannoniába, amint azt fentebb már tárgyaltuk. A bondenumi átkelést arra alapították, hogy Berengár király 905-ben kelt levelében, tehát már a magyarokkal kötött béke után, egyik kedves hívének, Lupusnak, Bondenumnál a magyarok ellen való védekezés céljából várépítésre ad engedelmet és törekvését azzal igyekszik előmozdítani, hogy feloldja őt a Pón és a velencei részeken a hajók átkelését illetőleg mindennemű megadóztatás alól.[225] Ez a Bondenum pedig az Alsó-Pó jobbpartján feküdt, az Exarchatus határához közel, azon a ponton, ahol mint főátkelési helynél a római császárok korában is négy út találkozott. A kalandozóknak, akik kimutathatóan mindenütt a római főútvonalakat követték, Regium, Mutina és Nonantula dúlása után szükségképen ide kellett jutniok, amennyiben portyázásuk Nonantulán túl keleti irányban nem terjedt tovább. Még csak nyoma sincs annak, sem az elbeszélő kútfőkben, sem az oklevelekben, hogy a magyarok az Exarhátus határát bárhol is átlépték volna, noha mind Bononia, mind Ferraria felé a könnyű terepen gyorsan mozoghattak volna és ebben a szándékukban senki sem akadályozhatta volna őket. Előttünk ismeretlen okok azonban sietős visszatérésre sarkalták a kalandozókat, akik — minthogy ebben semmiféle ellenállás sem zavarta őket — a Pón való átkelésre az önként kínálkozó legjobb helyet választották, amelyet a belföldiek már

[224] „... Quum vero Hungari Monasterium non longe Tarvisium situm... uno cum templo, in quo erant corpora ss. Synesii et Theopompi, delevissent, Petrus abbas Nonantulanus, cui monasterium illud erat obnoxium, anno Salutis 912 misit, qui ea corpora inde Nonantulanam deportarent: quod factum solemni pompa..." (Catalogus tabularii monast. Nonantulani. *Muratori:* Antiquitates Italicae. V. 674. V. ö. m. *Ughelli:* Italia Sacra. 1720. V. 491—492: Translatio ss. Senesii et Theopompi martyrum ad Nonantulae coenobium tempore abbatis Petri.).

[225] Monumenti storici. Venezia, 1883. Serie IV. Miscellanea II. Fonti edite della storia della regione Veneta. 59.

hosszú századok óta használtak. De kedvezőtlenebb körülmények között sem igen válogathattak volna az átkelési helyek között, mert az Alsó-Pó széles medrét az újkori szabályozások előtt csaknem mindenütt mocsaras árterületek kísérték. Berengár király tehát a bondenumi várépítéssel az Alsó-Pó déli vidékét legalább a jövendő időkre biztosítani igyekezett a magyarok esetleg megújuló kalandozásaival szemben.

XII.

Velence ostromáról az egykorú és a közelegykorú kútfők egyáltalán nem emlékeznek meg és a velencei terület pusztításáról is csak egy egykorú adatunk van, de egyelőre még ez is bizonytalan értékű.[226] A nevezetes és sok színes leírásra alkalmat nyujtó eseményt a száz évvel később élő Johannes diaconus Venetus beszéli el színtelen adatszerűséggel. Az ő tudósítását a későbbi írók közül néhányan, közöttük a nagytekintélyű Andreas Dandolo is,[227] közvetve, több-kevesebb hibával, de szóról-szóra lemásolták, mások pedig már harmad- vagy negyedkézből szabadon átírták és a felismerhetetlenségig elrontották. Az utóbbiak közül Ricobaldus Ferrariensist[228] és Andreas Naugerius velencei patriciust[229] annyiban

[226] De restitutione monasterii S. Stephani Altinatis (Starine na sviet izdaje Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti. U Zagrebu, 1869. Knjiga I. 213—215; Fonti per la storia d'Italia. 1890. I. 130.). X. János pápa 920 májusában kelt levelét ugyanis (*Jaffé:* Regesta pontificum Romanorum. Ed. sec. I. 450. s. 3561; *Ughelli:* Italia Sacra. Ed. sec. II. 401.), amelyben Pál adriai püspöknek bizonyos javakat engedélyez várépítésre „ad servandum populum tam a paganis quam a perfidis Christianis", nem vonatkoztathatjuk ide, mert *Adria* városa nem tartozott a velencei területhez.

[227] Chronicon Venetum. Lib. VIII. Cap. IX. P. 31—33. (*Muratori:* SS. Rer. Italic. XII. 197—198.) Csak annyi szabadságot enged meg magának, hogy Velence ostromát Sicardus episcopus Cremonensis után (Chronicon, ad ann. 906. *Muratori:* SS. Rer. Italic. VII. 852.) indulva a 906-ik évhez fűzi és Johannes diaconus Venetus egyik nagyon fontos mondatának — „Fuit namque haec persecutio in Italia et Venetia anno uno" — tiszta, világos értelmét egy oda nem való szó közbeszúrásával, egy másiknak pedig elhagyásával — „Fuit namque haec persecutio in Italia uno anno continuo" — elhomályosítja. Szövegrontásával aztán az ő közlésére támaszkodó írókat hibás fejtegetésekre indította. Így Paulert is, aki Johannes diaconus Venetusra hivatkozva, de Dandolo rossz szövegközlése alapján (A magyar nemzet története Szt. Istvánig. 156.) mondja: „900-ban pedig jókor haza kellett térniök az *egy évig tartó* olasz hadjáratból, hogy Pannoniát... még dúlhassák".

[228] Chronicon Romanorum imperatorum (*Muratori:* SS. Rer. Italic. IX. 305.).

[229] Storia della republica Veneziana (*Muratori:* SS. Rer. Italic. XXIII. 951.).

mégis ki kell emelnünk, hogy ők más, előttünk ismeretlen forrásokból vagy velencei népies mondákból is merítettek, bár

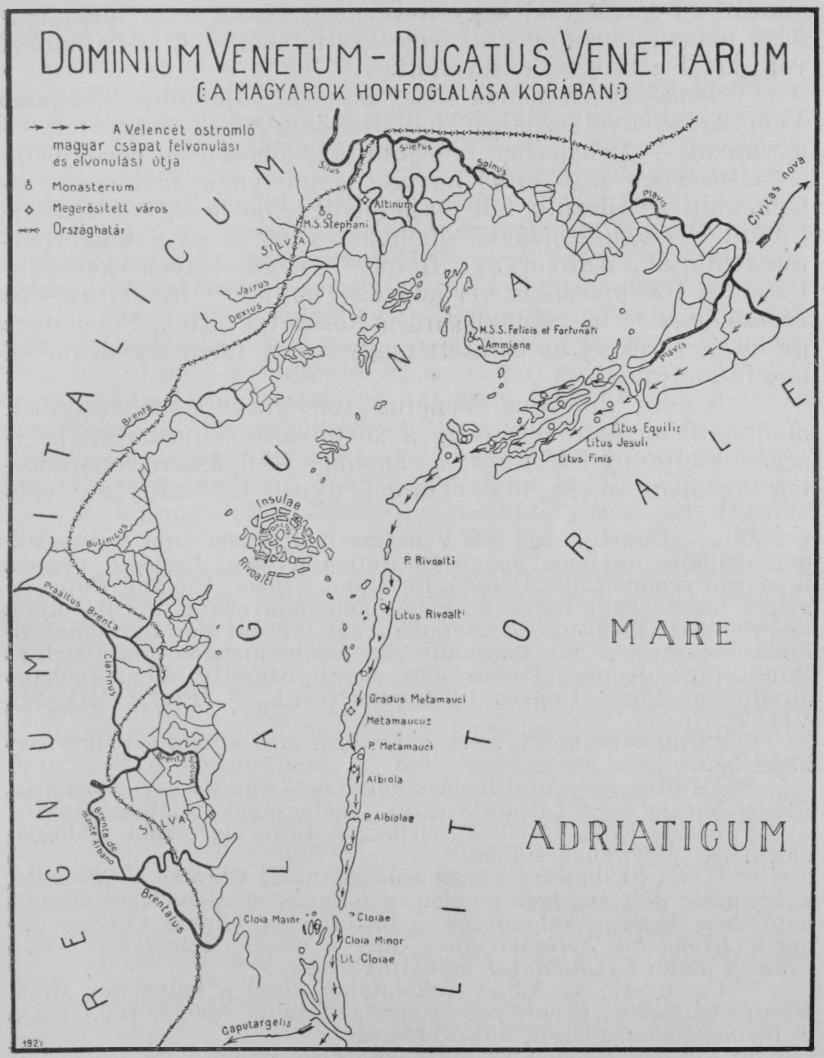

alapjában véve ők is Johannes diaconus Venetus már elferdített tudósításához igazodnak.

Az ostrom-híreknek e jellegzetes vonása már egymagában is azt a gyanút ébreszti, hogy Velence elhíresült ostroma nem

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR KÖNYVTÁRA.

tartozhatott a kalandozó magyarok nagyobb haditényei közé, és ez alkalommal maga Velence sem forogható különösebb veszélyben. Fentebb, a hadjárat általános jellemzésénél is nyomatékosan kiemeltük, hogy a velencei köztársaság megtámadása a magyar sereg csak egy kis töredékének vállalkozása volt jóval a brentai csata előtt.

Velence környékének megrohanását Johannes diaconus Venetus a következőkben foglalja össze.[230] A magyarok — úgymond — Velencéhez is eljutottak, lóháton és bőrhajókon és elsősorban is *Civitas nová*-t,[231] amelynek lakossága elmenekült, gyujtották fel, majd pedig *Equilus*-t,[232] *Finis*-t,[233] *Cloiá*-t,[234] *Caputargelis*-t[235] hamvasztották el és a tengerpartot feldúlták. Amikor az *Albiola*[236] nevű helyen keresztül Péter és Pál apostolok vértanúsága napján[237] *Rivoaltus*[238] és *Metamaucus*[239] megtámadására is kísérletet tettek, Péter doge úr hajós sereggel az említett magyarokat Isten segedelméből megfutamította.

Johannes diaconus Venetus tudósítása csak annyiban mondható kielégítőnek, hogy a köztársaság elpusztított helységeit pontosan felsorolja; a támadás lefolyására vonatkozólag azonban kevés tájékoztatást nyujt. Ez irányban való

[230] „... Ungri... sed ad Venetias introgressi cum aequis adque pelliciis navibus, primo Civitatem novam, fugiente populo, igne concremaverunt. Deinde Equilum, Finem, Cloiam, Caputargelem incenderunt litoraque maris depopulaverunt. Verum etiam temptantes Rivoaltum et Metamaucum ingredi per loca que Albiola vocantur in die passionis sanctorum apostolorum Petri et Pauli, tunc domnus Petrus dux navali exercitu, Dei protectus auxilio, predictos Ungros in fugam vertit..." *(Pertz:* MG. SS. VII. 22.).

[231] *Cittanuova*, a Piave és a Livenza alsó közén, a tengerpart közelében.

[232] Equilus s. Aquilinensis civitas = *Equilio* v. *Iesolo*, a Piave deltája és a Littorale északi szalagjának találkozásánál.

[233] *Fines*, *Fine*, Iesolo közelében, a Littorale északi szalagjának belső, a lagunás oldalán.

[234] Cloia, Clugies, Clugiensis civitas, Chiozza, *Chioggia*, a Littorale déli szalagja mentén, a lagunás oldalon. Nem állapítható meg, hogy a kalandozók a Littoraléhoz símuló Clugies minor-t *(Brondolo? Sottomarina?)* vagy a belsőbb szigeteken fekvő Clugies maior-t *(Chioggia)* prédálták-e fel.

[235] *Cavarzere*, az Adige torkolatához közel a balparton. Giov. *Monticolo* szerint (Fonti per la storia d'Italia. 1890. I. Ind.) *Capo d'Argine*, Velence egyik külső erőssége.

[236] A Littorale déli szalagjának belső szélén.

[237] Június 29.

[238] Rivoaltus, Rivoaltensis insula, Insulae Rivoalti. *Velence* városa, *Venezia città*.

[239] Matemaucus, Mathemaucus. *Malamocco*, a Littorale déli szalagján az Insula Mathemaucensis-en (a „Lido di Malamocco"-n).

szűkszavúsága bizonyítja legjobban, hogy nem a népies mende-mondák, hanem hivatalos feljegyzés után dolgozott, amihez mint Orseolo II. Péter doge udvari káplánja és bizalmas embere könnyen hozzáférhetett. Az elpusztított községeket fekvésük sorrendjében sorolja fel. Ezek Civitas nova és Caputargelis kivételével valamennyien azon a hosszú, ittott megszakadozott homokpadon, az ú. n. *Littoralén* feküdtek, amely a velencei lagunát a nyilt tengertől elválasztja. Civitas nova és Caputargelis nem tartoztak sem a laguna mentéhez, sem a Littoraléhoz; az első az akkor még kisterületű velencei köztársaságnak északi, a másik pedig a déli határán feküdt: Civitas nova a Plavis és a Liquentia tengerparti közén, Caputargelis pedig az Athesis alsófolyásánál, az itáliai királyság, a köztársaság és az Exarchatus bizonytalan mesgyéjén.

A támadás kiindulási pontját Civitas nova felgyujtásának kiemelésével világosan megjelöli Johannes diaconus Venetus. Innen a kalandozók a tenger mentén a Littorale északi szalagjára jutottak és az azon fekvő apró, védtelen községeket — Equilust, Finist — könnyűszerrel feldúlván, további útjukban ahhoz a természetes, nagy bejáró-csatornához érkeztek, amely a Littoralét derékban kettétöri és víziutat nyit a laguna híres homoksziget-csoportjához, az *Insulae Rivoalti*-hoz: *Velence* városához. Csak most, amikor a kalandozók a bejáró-csatornán át a Littorale északi szalagjáról a délire igyekeztek jutni, kerülhetett sor arra, hogy valamiféle vízijárműveket is igénybe vegyenek. Komolyan szóvá sem tehető, hogy a kalandozók akár a bejáró-csatornán való átkelés, akár az Insulae Rivoalti megostromlása céljából bőrből vagy egyéb anyagból hajókat csináltak volna.[240] A kalandozó magyarok hadi sikereinek egyik titka éppen gyorsaságukban, a meglepetésszerű rajtaütésekben rejlett; s ha arra nem szakítottak maguknak időt, hogy a megerősített városok ostromához egyszerű, sok bajlódást nem okozó ostromgépeket rögtönözzenek, annál kevésbbé hihető, hogy ezúttal hajóépítésre adták volna fejüket. Egyébként sem találkozunk sem a magyarok, sem más európai nép történetében bőrből készült hadihajókkal. Ilyenféle vízijárműveket csak Herodotos látott[241] a sebesfolyású

[240] *Horváth Mihály szerint* (Magyarország történelme. 1860. I. 61.) „talpakon" intéztek támadást Velence ellen. *Szalay László* úgy hiszi (Magyarország története. 1861. I. 21.), hogy „idomtalan talpakon és bőrtömlőkön". *Szabó Károly* (A magyar vezérek kora. 1869. 115.): „Sikerült is a vakmerő vállalkozóknak lóháton és tömlőkön a lagunák közé nyomulni s az ezek között terülő szigetek közül többet kirabolni". *Salamon Ferenc* (Századok, 1876. 843.): „Föl kell tennünk, hogy itt gyalog harcoltak a magyarok".

[241] I. c. 194.

Euphratesen, és azokat sem hadicélokra, hanem élelmiszerek szállítására használták. Nem alkalmazható erre az esetre Béla király névtelen jegyzőjének elbeszélésén[242] kikerekített „tömlőelmélet" sem, hiszen Velencénél harcról van szó és nem családias átkelésről, mint a névtelen jegyző Etyl folyójánál. De mindettől eltekintve, a kalandozóknak egyébként sem volt szükségük arra, hogy hajóépítéssel vesződjenek; mert amíg Civitas nová-tól a szokott, meglepetésszerű gyorsasággal a bejáró-csatornáig jutottak, a sűrűn lakott tengerparton bőségesen szerezhettek maguknak halászbárkákat, dereglyéket, amelyeket — talán tűz ellen való védekezés céljából — nyers állatbőrökkel teregethettek be.[243] A tűz ellen való védekezésnek ez a módja a pusztai lovas népeknél is ismeretes volt, tehát a kalandozó magyarok is használhatták, — és ebben az esetben már meg is találtuk a „bőrből készült hajó" mondájának magvát.[244]

A magyarok gyors és vakmerő előtörése annyira meglephette a velenceieket, hogy Péter dogenak már nem volt ideje a harcot a bejáró-csatornánál felvenni a kalandozókkal. A késlekedés másik oka pedig talán az lehetett, hogy a velencei polgárok húzódoztak a hadiszolgálattól, amire abból a későbbi hírből következtethetünk, hogy azok a polgárok, akik a magyarok visszaverésében résztvettek, külön kitüntetésben részesültek — példaadásképen másoknak.[245] A kalandozók azonban, akik ilyképen nagyobb nehézségek nélkül átjutottak a Littorale déli szalagjára, még így is nehezebb viszonyok

[242] „...Venientes autem dies plurimos per deserta loca, et fluvium Etyl super tulbou sedentes ritu paganismo transnataverunt..." (Gesta Hungarorum, c. 7. A magyar honfoglalás kútfői. 1900. 401.).

[243] A dolog lényegét már *Ricobaldus Ferrariensis* is megsejtette és Johannes diaconus bőrhajóit odamódosította, hogy a magyarok a nagy sietséggel épített hajócskákat — szurokkal nem rendelkezvén — bőrrel vonták be. *Muratori:* SS. Rer. Italic. IX. 306: „...e fatte con molta fretta navette piccole coperte di pelle per mancamento di pece..."

[244] *Navagiero,* aki velencei patricius volt és a hajózási ügyekben járatos ember, a magyarokkal már egyáltalán nem építtet hajókat és Johannes diaconus Venetus bőrhajóit teljesen elhallgatja. — *Muratori:* SS. Rer. Italic. XXIII. 951: „....Et volendo il detto (t. i. a kalandozók vezére) con alcuni navaly passare all' Isola di Rivoalto, il Doge gli andò incontro con alcuni navaly..."

[245] „...Essendosi portato bene alcuni Cittadini sopra l'armata... furono fatti Nobili Tribuni del gran Consiglio. E questo fu fatto per buon' esempio d'altri..." (*Navagiero* i. m. *Muratori:* SS. R. It. u. o.). — A görög császár, mint a velencei köztársaság főpatrónusa, a kései hagyomány szerint Péter doget ez alkalommal tüntette ki a „protospatarius" címmel.

közé kerültek, mert itt már megerősített helyek voltak: a Rivoaltusnál sokkal jobban körülbástyázott Metamaucus és Albiola, ahol korábban ,810-ben, a longobardok hatalmasul felkészült ostromserege is vereséget szenvedett.[245] A kalandozók csak Cloiát tudták felgyujtani, amely akkor még jelentéktelen község volt, a jól megerősített Metamaucust azonban, amely a mögötte fekvő kis homokszigetekkel a tulajdonképeni város, Rivoaltus kulcsa volt, már eredménytelenül támadták. Közben aztán megjelent Péter doge hajós-serege, és a lovas portyázókat déli irányban kiszorította a Littoraléről. Vereségről csak a kései írók beszélnek, Johannes diaconus Venetus azonban találóan a magyarok megfutamodásával fejezi be a csatát. A kalandozók ugyanis a megbonthatatlan, nagyobb hadierő elől könnyen kitértek.

A Littoraléről kiszorított csapat déli irányban még az Athesisig elkalandozott, ott feldúlta Velence déli határközségét, Caputargelist, és ezzel szemben az Athesis másik ágánál, már nem velencei területen fekvő *Adria* város környékét,[247] s aztán az Athesis mentén visszafordult a sereg főhadiszállása irányában.[248]

A kalandozók felvonulását a Littoralén idevonatkozólag az egyetlen számbavehető kútforrás, Johannes diaconus Venetus nyomán igyekeztem szemléltetni, minden kis részletnél pontosan figyelembevéve a köztársaság területéről, a lagunáról, a Littoraléről készült legrégibb térképvázlatokat, amelyek legalább némileg visszatükrözik a régi, a maival sok részletben nem egyező térszíni állapotot.[249] Ezen a vonalon

[246] „....quendam locum, qui Albiola vocatur..." mondják a longobardok vereségének elbeszélésénél is (Fonti per la storia d'Italia. I. 104.).

[247] X. János pápának fentebb idézett levele Pál adriai püspökhöz (*Jaffé:* Regesta pontificum Romanorum. Ed. sec. I. 450. s. 3561; *Ughelli*, Italia Sacra. Ed. sec. II. 401.).

[248] *Pauler Gyula* szerint (A magyar nemzet története Szent Istvánig. 37—38.): „A magyarck először Cittanuovát égették fel a Piave torkolatánál, azután lóháton, tömlőkön a sekély vízben Fine, Equilio vagy Iesulo szigeteket pusztították el; tovább azonban a nyilt vízben előre nem mehettek. Megkerülték tehát a lagunákat és a mai Mestre mellett lementek a Brenta torkolatához, felgyujtották Capodarginét, Chioggiát és délről a palestrinai sziget felől próbálták megtámadni, elfoglalni Malamoccot, Rialtot, ahol kevéssel előbb (898) épült város, fal..." — Paulerben a kettős támadás gondolatát valami közvetítéssel talán Navagiero kelthette, aki Johannes diaconus Venetusszal ellentétben Chioggia felől vezeti a magyarokat Velence ostromára, Civitas nova, Equilus és Finis sorsát pedig elhallgatja („....e pe' lidi di Chiozza, e scorse sino a Malamocco Vecchio..." *Muratori:* SS. Rer. Italic. XXIII. 951.).

[249] Különösen jó hasznát vettem annak a XIII—XIV. századból való térképvázlatnak, amelyet *W. Carew Hazlitt* közöl „The

elsősorban azt kell kiemelnünk, hogy a X—XIV. században Velence városa a szárazulat felől a lagunán át megközelíthetetlen volt minden ellenséges sereg számára, akár lovasokból, akár gyalogosokból állott, még abban az esetben is, ha hajóácsokkal és a megfelelő építőanyaggal rendelkezett. Innen van, hogy a longobardok, akik 810-ben már ugyancsak otthon voltak a Pó-síkságon és erővel, idővel is bőven rendelkeztek, nem a lagunán át, hanem a tenger felől, a Littoralén, szintén Albiolán és Malamoccon át próbálták elfoglalni a Rivoaltus-szigetcsoportot, amelyet a Littoraléről is csak itt lehetett megközelíteni. A magyarok szereplésével kapcsolatban Rivoaltuson kívül, amelyet a kalandozók meg sem közelíthettek, a laguna belső homokszigetei és községei közül egyetlenegynek a nevét sem említik meg a kútforrások, sem Johannes diaconus Venetus, sem a későbbiek, akik pedig sok mesés részlettel szövik át Velence ostromát. Ami természetes is, mert a laguna sohasem volt és nem is lehetett haretér sem a magyarok, sem mások számára. Végleg át kell tehát utalnunk a mondák világába azt a tüneményes csataképet, amikor a kalandozó magyarok — a külföldi íróknál gyakran emlegetett előrelátásukat megtagadva — vakon nekivágnak a velencei lagunának, az azt környező feneketlen mocsárnak, a járhatatlan „holt víz"-nek, és lóháton, talpakon, tömlőkön megrohanják kincses Velence városát, másfelől pedig Péter doge úr hajós-sereggel vonul fel a talpak és tömlők ellen a hajók számára járhatatlan vízen és sárban.

Ami Velence elhíresült ostromából a történetírás számára leszűrhető, az nem más, mint egy maroknyi magyar csapat futó, megszokottan vakmerő kalandja a velencei laguna tengerfelőli szalagján, az ú. n. Littoralén. Kétségtelen, hogy még ilyen színefosztott bemutatásban is kiemelkedő haditeljesítménynek tűnik fel, amely azonban Velencére nem jelenthetett komolyabb veszedelmet, aminthogy nem is hagyott maga után mélyebb nyomokat sem a lelkekben, sem a feljegyzésekben.[250] Még arra sincs megbízható adatunk, hogy a velenceiek a magyarok támadása következtében szükségét érezték volna városuk újabb megerősítésének, amint az a Pó-síkság veszélyeztetett városainál tapasztalható. Amit ebben

Venetian Republic. London, 1900." c. munkájában. Carew Hazlitt becslése után a köztársaság lakóinak számát 899-ben mintegy 30.000-re tehetjük (Vol. I. 68—72.).

[250] A dolgok nem ismerésére vall *Adolf Schaube*-nak az az indokolatlan és teljesen önkényes megállapítása, hogy a kalandozó magyarok lényegesen megakasztották Velence kereskedelmi életét (Handelsgeschichte der romanischen Völker im Mittelalter. München-Berlin, 1906. 4.).

a tekintetben a kései Ricobadus Ferrariensis[251] és utána Andreas Naugerius[252] felhoz, az a legenyhébb megítélés szerint a város régi, a XIV. században már romokban heverő erődítményeihez fűződő népi mondákból sarjadhatott.

XIV.

A 899-i nagyszabású kalandozás és a 904-i, békével végződő betörés közé eső évek eseményeiről az Itáliátjáró magyarokkal kapcsolatban csak éppen annyi hírünk van, amennyiből megállapítható a betörések folytonossága; lefolyásukat azonban még nagy vonásokban sem vázolhatjuk. A feljegyzések gyérségének, szűkszavúságának kétségtelenül az az oka, hogy a közbeeső kalandozások jelentőségben meg sem közelítették a 899-it, sőt a 904-it sem, és ennek következtében mint kisebbszerű események beolvadtak a nagyobbakba és teljesen elmosódtak, amire számtalan példát találhatunk az évkönyvíróknál. Legalább feltevésszerűen azonban még abban az esetben is számolnunk kellene a közbeeső beütésekkel, ha semmiféle adat sem állana a rendelkezésünkre, mert egyébként nem tudnánk okát adni annak, hogy a kalandozók, akik 899-ben olyan fényes eredményt értek el Itáliában, miért hagyták volna 904-ig békességben Berengár országát, ahol éppen ezekben az években még nagyobb volt a belső felfordulás, mint 899-ben. Szinte azt mondhatná az ember, hogy még magának az itáliai királyságnak helyzetképe is fogyatékosnak mutatkoznék a magyarok szereplése nélkül.

A közbeeső beütések mellett szóló, közvetett bizonyítékok között első helyen áll az a feltűnő jelenség, hogy a Pó-síkságon, Bondenumnál, Nogarában, Lonadumnál, a pataviumi és a veronai püspökség területén, továbbá a páviai Sz. Máriáról nevezett monostor földjein, amint azt fentebb már részletesen

[251] „...Ma Pietro Tribuno allora Duce, avendo molto prima la venuta de' Barbari presentita, avea chiusa la Terra di muro dal rivo di Castello sino a Santa Maria in Jubenico, e ferrato il canale maggiore con una catena di ferro: per lo che ributtati i Barbari..." *(Muratori:* SS. Rer. Italic. IX. 306.).

[252] „...Il timore... fu ch'eglino terminarono di fare un muro di San Pietro di Castello fino a Santa Maria Zobenigo e di lì fino a San Gregorio. E fecero trammezzare con una catena il Canal Grande. Il qual muro in processo di tempo cascò...' (Storia della republica Veneziana. *Muratori:* SS. Rer. Italic. XXIII. 951.). — Johannes diaconus Venetus szerint *(Pertz:* MG. SS. VII. 23.) Péter doge uralkodásának 9. évében, tehát a magyarok beütése előtt, kezdi meg Rivoaltus erősítését. Éppen azért ezt a dolgot Johannes diaconus külön beszéli el és nem hozza kapcsolatba a magyarok kalandjával. V. ö. *Cicogna:* Serie dei Dogi dall' 888 al 1043. (Archivio storico Italiano. 1845. VIII. 712.).

tárgyaltuk, csak 904 után, azaz Berengár és a magyarok kibékülése után indulnak meg a várépítések kifejezetten a portyázók elleni védekezés céljából. A Pó-vidék leghíresebb monostorát, Nonantulát is csak 904 után kezdik helyreállítani, a Monasterium Sancti Michaelist, a Monasterium Sanctae Crucist, a Monasterium Sancti Felicist pedig még később. És elvétve sem találunk adatot arra, hogy 904 előtt, a portyázások ideje alatt, valamelyik lerombolt monostor vagy erősség helyreállításához hozzá mertek volna fogni. Minden egyes esetben nem tudjuk ugyan beszédes adatokkal bizonyítani, hogy a városfalakon kívül feldúlt templomok, monostorok és apátságok helyreállításában a késedelmeskedést a magyarok újból és újból megismétlődő becsapásai okozták, de itt-ott még ilyen bizonyíték is akad. A vicentiabeliek például Szt. Carpoforus és Szt. Leontius hamvait határozottan azért szállították át a püspöki székhelyre, mert a Szt. Felix-monostort a szomszédságban lakó magyarok beütései miatt évek multán sem tudták helyreállítani.[253] Eberhard piacenzai püspök a magyarok portyázásai miatt 903-ban még mindig nem meri helyreállítani a Szt. Savinus-templomot, amelyet 899-ben dúltak fel a kalandozók.[254] Berengár király is a magyarok beütéseire való hivatkozással rendeli el 903-ban — „nunc maxima saevorum Ungarorum incursione" — Bergamum falainak megerősítését.[255]

Milánó krónikása, Galvaneus de la Flamma is tud róla, hogy a magyarok a brentai szerencsétlenség után évről-évre megjelentek Itáliában, széltében fosztogattak s aztán hazatértek; amikor azonban azt látták, hogy mindenfelé várakat emeltek, abbahagyták Itália háborgatását.[256] Galvaneus de la Flamma tehát csak annyiban látja másképen a helyzetet, hogy kizárólag az újonnan épített várakkal okadatolja meg a kalandozások megszűnését és nem veszi figyelembe a Berengár-féle békét, mint a várépítések kiinduló pontját.

Navagiero velencei patricius nemcsak odavetőleg, hanem némileg a részletekre is kiterjeszkedve jelenti, hogy a magyarok Velence ostroma után ismételten betörtek Itáliába.

[253] Vita Deoderici episcopi maioris Mettensis, c. 16. *(Pertz:* MG. SS. IV. 476.).

[254] *Campi:* Dell' Historia ecclesiastica di Piacenza. Piacenza, 1651. I. 478—479.

[255] *Ughelli:* Italia Sacra. 1719. IV. 424; Codex Diplomaticus Langobardiae. H. p. m. XIII. 690.

[256] „... Mortuo Arnulfo imperatore... namque singulis annis Hungari Italiam intrabant et expoliatis cunctis populis ad propria redibant. Cum autem vidissent totam Italiam castris ac turribus redimitam de cetero redire ausi non sunt..." (Historia Mediolanensis. Cap. 129. *Muratori:* SS. Rer. Italic. XI. 604.).

A veszedelem megújulása annyira megijesztette a velenceieket, hogy Péter doge, aki korábban Albiolánál legyőzte a magyarokat, a köztársaság területének megvédése céljából seregeket küldött Chioggiába és Gradóba. Összeütközésre azonban ezúttal nem került sor, mert a magyarok másfelé vették útjukat.[257]

Ismételten rá kell mutatnunk a „Deprecatio Mutinensis populi"-ra is, amely a magyarok megismétlődő kalandozásai következtében állandósult rettegést tükrözi vissza és nem egyedül a 899-i látogatás nyomán fakadhatott, amikor Mutina lakossága kellő időben elmenekült.

Van azonban mindezeken felül néhány általános hitelű hírünk is az egykorú elbeszélő-kútfőkből. Így a pontos, de szűkszavú Annales Alamanniei és az Annales Laubacenses arról értesítenek bennünket, hogy a magyarok 901-ben ismét betörtek Itáliába.[258] De egyebet aztán nem is tudunk e kalandozás lefolyásáról. Feltehető azonban, hogy ezzel szoros összefüggésben van a délpannoniai magyarok 901-i beütése Carantanum déli részébe.[259] Úgy látszik tehát, mintha a délpanno-

[257] „...il detto Re tornò un altra volta in Italia. Egli venne rovinando il Trivisano e Vicentino. E dubitando i Veneziani, che venisse su i lidi, subito mandarono una grande armata a Chiozza, e un' altra a Grado. Ma il detto Re tornò senza danneggiare i Veneziani, ma scorse tutta la Lombardia, quella rovinando... Ma non fecero cos' alcuna. E così se ne ritornò indietro..." (Storia della republica Veneziana. Pietro Tribuno. *Muratori:* SS. Rer. Italic. XXIII. 951.).

[258] „901. Iterum Ungari in Italiam" *(Pertz:* MG. SS. I. 54.).

[259] Annales Fuldenses. Cont. Altah. Ann. 901: „...Interdum vero Ungari australem partem regni illorum *(sc. Baiowariorum)* Caruntanum devastando invaserunt..." *(Pertz:* MG. SS. I. 415.). Éppen itt, a 901. év tavaszának utolsó eseményeiről szóló jelentéssel megszakadnak a fuldai évkönyvek. A magyarok betörésének kimeneteléről időben a legközelebbi kútfő, *Herimannus Augiensis* „Chronicon"-ja, így értesít bennünket: „901. Ungarii Carentanum petentes, commissa pugna victi caesique fugerunt..." *(Pertz:* MG. SS. V. 111.). Messze vezetne bennünket kitűzött célunktól a 901-i carantanumi betörés tisztázása és ezért csupán az általános megítélés kedvéért hozom fel, hogy *Szabó Károly* (A magyar vezérek kora. 1869. 129—130.) és az ő nyomában haladók Andreas Dandolo, *Kézai* (II. I/12.) és a Bécsi Képes Krónika (c. 31.) jelentése alapján a carantanumi kalandozókkal győzelmet arattatnak, bár „tetemes veszteség" árán. Andreas Dandolo így beszéli el a dolgot: „Hungari hoc tempore *(t. i. 914 és 928 között)* Pannoniam egressi Moraviam et Bohemiam invadentes spoliavere, interfecto eorum duce. Postea Croatiam invadunt. Ultra Castrum Leopoli Moraviae dux Gottifredus, duxque Hardus cum Aquilegiense patriarcha illis occurrunt. In eo proelio uterque dux occiditur, patriarcha vero fuga salvatus est. Exinde spoliata Croatia et Styria, cum maxima praeda in Pannoniam redeunt et postea Bulgariam spoliant" (*Muratori:* SS. Rer. Italic. XII. 199—200.).

niai magyarok ezúttal megosztották volna az erejüket: egy részük Itáliába vonult, más részük pedig a Száva mentén Carantanumba. Erejük szétforgácsolódásának az lett az eredménye, hogy a carantanumi vállalkozás nem sikerült, ami aztán valószínűleg maga után vonta a következő években, 902-ben és 903-ban az itáliai portyázások ellanyhulását is, de semmiesetre sem teljes abbamaradását egészen 904-ig, mert a carantanumi kalandnak, bárhogyan végződött is, nem volt irányító kihatása a magyarok további vállalkozásaira.

A 899 és 904 között lefolyt portyázások egyik részletének közelebbi megvilágítására igen jelentős adaléknak kínálkozik a velencei köztársaságnak 900 vagy 901 februárjában hozott az a törvényszerű határozata is, amely a magyarok pusztításának áldozatul esett Monasterium S. Stephani Altinatis helyreállításáról szól. E fontosnak mutatkozó okmányt először Ljubič közölte 1869-ben, mint amelyet ő talált a velencei levéltárban.[260] Huszonegy évvel később, 1890-ben, miután már *Grot*[260a] Ljubič közlése nyomán a magyarok velencei kalandját új alapra fektette, a velencei Arch. di Stato-ban[261] Giovanni Monticolo is rábukkant a híres iratra és a „Fonti per la storia d'Italia" első kötetében mint újdonságot közli annak egyik, magyarvonatkozású részletét.[262] Az okmánynak ezt a magyarvonatkozású részét, amelynek bemutatása nélkül tárgyalásunk elvont színezetet nyerne, én is közlöm Ljubič és Monticolo után,[263] mert a szövegközlésben itt-ott eltérnek egymástól.

(Ljubičnál:) *(Monticolonál:)*

„In nomine sancte et individue trinitatis. Anno ab incarnacione domini nostri ihesu christi nongentesimo, imperanti-

[260] *Ugri u Mletačkoj.* Starine na sviet izdaje Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti. Knjiga I. 211—215. „Tu nestasicu bar djelomice izpunjava ovaj naš podobi valjda drugi ugar. diplomatički spomenik, koj smo mi iznašli u arkivu mletačkom i kao prvi stavili ondje u red popisanih listina" — mondja Ljubic (i. m. 212.). Ahogy találta, ex tergo documenti, „Privilegio imperial de s. Felixe. Anno christi 900." címmel látta el, aminek ugyan kevés köze van a tartalomhoz. Ebben a tekintetben még messzebbre ment *Pauler Gyula* (A magyar nemzet története Szent Istvánig. 156.), aki Ljubičra hivatkozva — de Ljubičnál erről szó sincs — „San Felice nell' isola d'Ammiana velencei kolostor alapításáról szóló oklevél"-ről beszél.

[260a] *Moravija i Madjari z polovini.* Sanktpetersburg. 1881. 356.

[261] Busta ducale I.

[262] Fonti I. 130.

[263] Teljesen az ő közlésükre vagyok utalva, minthogy az eredeti fényképmását nem kaptam meg.

bus dominis piissimis perpetuis Augustis Leone et Alexandro coronatis, pacificis, magnis imperatoribus; anno autem imperii eorum tercio decimo, mense februarii, indicione tercia, curtis palacii.

Dum imminentibus nostris peccatis crudelissima gens Ungrorum Italia *intrasset*, et tam pro suis quamque et in nostris finibus plurimas depredationes atque *incendia* perpetrassent seu homicidia multa fecisset devastassetque episcopales incendia; immo mensis *aprilis* die quadam residente in publico placito nos Petro domino protegente imperiali protospatario et Veneciarum duce, *sicul* cum domno Vitale sanctissimo patriarcha et cunctis episcopis *claris*, qui subter adscripti sunt, pariterque primatibus et populo terre nostre, et conloquente de *tantis* malis, ecce Joanici venit abba monasterii sancti Stephani Altinatis adveniens, cepit cum gemitis et cordis dolore proferre damna eiusdem zenobii sui, et quomodo possessiones ipsius depopulantes, et coloni pariter interfecti vel efugati ab Ungris.

Dum imminentibus nostris peccatis crudelissima gens Ungrorum Italia *venisset* et tam pro suis quamque et in nostris finibus plurimas depredaciones atque *inomnidia* perpetrassent seu homicidia multa fecisset devastaretque episcopales incendia, immo mensis *ipsius (febbraio)* die quadam residenti in publico placito nos Petro Domino protegente imperiali protospatario et Venetiarum duce *insimul* cum domno Vitale sanctissimo patriarcha et cunctis episcopis *aliis* qui subter adscripti sunt pariterque primatibus et populo terre nostre et conloquente de *ecclesiae* malis, ecce Joanici venit abba monasterii sancti Stephani Altinatis adveniens cepit cum gemitu et cordis dolore preferre damna eiusdem çenobii sui et quomodo possessiones ipsius depopulantes et coloni pariter interfecti vel efugati ab Ungris.

Nos igitur hec audientes, nimium tunc doleimus, et pertractavimus insimul, quomodo disponente domino subvenire potuissemus, ut predictum monasterium, quod ab antiquis constructum est, affideli populo temporibus ipsis fuerit gubernatum, nostris temporibus non periret, set pocius, actum et restauratum, in sua stabilitate maneret...".

A két szövegközlés egybevetésénél a lényeget nem érintő eltérések közül élesen kiemelkedik Ljubič „mensis aprilis"-ével szemben Monticolo „mensis ipsius"-a. Bizonyosra vehetjük, hogy Monticolo, a jónevű szövegkritikus közlése a helyes. Ljubič gyengeségét mutatja az is, hogy ő minden megütközés nélkül elfogadta a 900 áprilisában hozott határozatot 900

februári keltezéssel.[264] A figyelmes Grot azonban, aki Ljubič közlése útján jutott a „császári privilégiumos" okmányhoz, legott észrevette az áprilisi gyűlés határozatának februári keltezését és mindjárt meg is oldotta a másolási hibából kinőtt rejtélyt olyképen, hogy itt tulajdonképen velencei időszámításról van szó, mely szerint az év nem január, hanem márc. 1-gyel kezdődik, azaz: az okmány a mi számításunk szerint 901-ben kelt. Ennek az alapján aztán, minthogy a Monasterium S. Stephani Altinatis elpusztítását Velence megrohanásával fűzte össze, Velence ostromát 900-ra tette.[265] De lássuk most már közelebbről az okmány magyarvonatkozású jelentését. E szerint 900-ban vagy akár 901 februárjában a köztársaság egyházi és világi nagyjai, valamint a nép vezető emberei Péter dogeval és Vitális patriarkával az élükön gyűlést tartottak, amelyen a magyarok által a köztársaság területén okozott károkat beszélték meg. És egyszerre csak megjelenik az altinumi Szt. István-monostor apátja és nagy jajveszékelés közepette előadja, hogy monostorát a magyarok feldúlták, a lakosokat pedig részint leöldösték, részint világgá zavarták. Ezeknek hallatára a gyűlés elhatározta a hírneves és régi monostor helyreállítását, amiről mindjárt hivatalos iratot állítanak ki, amelyet Péter doge és Vitalis patriarka mellett a gyűlés kiválóbb személyiségei is sajátkezű aláírásukkal hitelesítenek.[266]

A meglehetősen zavaros és nehezen érthető előadásból legalább az az egy dolog világosan kitűnik, hogy itt nem régi, hanem friss, eleven történésről van szó, amelyet nem lehet kapcsolatba hozni Velence 899 június 29-i ostromával még akkor sem, ha a gyűlés 900 februárjában folyt le. Igazolja ezt maga az okmány is annyiban, hogy még csak célzás sincs benne Velence ostromára, és a 899-ben elpusztított községek közül névszerint egyet sem nevez meg. Érdemileg a legfontosabb azonban az, hogy Johannes diaconus Venetus, aki a 899 június 29-i ostrom és az azt megelőző dúlás elbeszélése

[264] A „Privilegio imperial de s. Felixe"-hez fűzött zavaros bevezetésében egyébként is elárulja, hogy nem látta tisztán a helyzetet (Starine I. 211—212).

[265] Pauler Gyula sem ismerte Monticolo helyes szövegközlését és ennek következtében Grot hatása alá került, elfogadván a „velencei időszámítás"-t az „április" magyarázataképen. Velence ostromát azonban ennek ellenére is 899-re teszi (A magyar nemzet története Szent Istvánig. 157.).

[266] „Petrus dux manu mea subscripsi. Vitalis patriarcha manu mea. Ego Ingelbertus episcopus sancte Altinatis ecclesie manu mea subscripsi. Ego Cyprianus episcopus manu mea subscripsi. Ego Johanes Gradonicus manu mea subscripsi. Ego Ursus Badovarius manu mea subscripsi. Ego Raphael presbiter et notarius complevi et roboravi."

alkalmával a köztársaság területén elpusztított legjelentéktelenebb helyeket is pontosan felsorolja, egy szóval sem emlékezik meg a gazdag, rég' idők óta hírneves Monasterium S. Stephani Altinatis-ról, amely pedig értékben többet jelentett, mint a Littoralén feldúlt kisközségek együttvéve. Bizonyos figyelmet érdemel az is, hogy a későbbi írók sem tudnak a kalandozó magyaroknak akár 899-ben, akár a későbbi években a laguna mocsaras, erdős, nehezen megközelíthető nyugati peremén való portyázásairól. A Szt. István-monostor pedig a nehéz laguna-vidéknek is a legjobban fedett területén, nagykiterjedésű erdőség ölén feküdt, az elpusztult Altinum közelében, de attól vízerekkel és árterületekkel elválasztva. Ezen a vonalon az oklevelek sem emlékeznek meg egyetlenegy elpusztított helyről sem.[267]

Mindazonáltal lehetséges, hogy okmányunk híradása szerint a portyázó magyarok ide is eljutottak a közbeeső kalandozások idején; ezt a megállapítást azonban még feltevésszerűen sem helyezhetjük el a honfoglaló magyarok itáliai kalandozásainak történetében mindaddig, amíg okmányunk gyanús vonásai kellőképen nem tisztázódnak. Mert nemcsak a magyarokra vonatkozó híradása zavaros az érthetetlenségig, hanem az egésznek a fogalmazása is olyan kezdetleges, a latinsága olyan gyatra, amilyennel az ezen időből való legközönségesebb itáliai oklevelekben sem találkozunk. Elfogadható-e szó nélkül, hogy a velencei köztársaság gyűlésén, a doge elnöklete alatt hozott törvényt hivatalos formában így állították volna ki? Ezenfelül erősen szembeszökő a torcellói püspökség érdekeinek előtérbeállítása minden egyébbel szemben; és végül határozottan gyanútkeltő az az aggodalmas pontosság, amely záradékképen az okmány hitelességét igyekszik biztosítani. Okmányunk ugyanis 1247-ből való másolatban maradt fenn, amelyet egy 1126-ban készült másolatról másoltak; az 1126-i másolatot pedig egy 1094-i másolatról. Talán, a legkedvezőbb eshetőség alapján indulva, a másolások e hosszú sorozata alatt forgatódott ki okmányunk eredeti mivoltából.

[267] A „Monasterium S. Stephani Altinensis" sorsával, minden vonatkozás és hivatkozás nélkül a magyarokra, *Andreas Dandolo* is foglalkozik (Chron. Ven. Lib. XIII. c. 10.), de szóbanforgó okmányunkra feltűnően emlékeztető zavartsággal, mert a Monast. S. Stephani a Dandolo korabeli térképvázlatokon még mindig a régi helyén szerepel.

XV.

A 898 őszétől 904 végéig terjedő itáliai kalandozás sorozatos megmutatkozása az újabbkori írók közül először Dussieuxnek tűnt fel;[268] összefüggésüket és egymásba kapcsolódásuk jellegzetességét azonban nem vette észre, mert a kútforrásokat nem összeegyeztetően dolgozta fel, és ezen felül is annyira kritikátlanul, hogy nála a kései kompilációk, téves adatokkal megtoldott másolások és a teljesen értéktelen átírások ugyanolyan súllyal esnek a mérlegbe, mint az egykorú feljegyzések. Felületességének egyik visszás következménye az, hogy a kalandozás idejét 907-ig kibővíti, ebben a kérdésben olyan értéktelen és egyáltalán nem használható munkákra támaszkodva, mint amilyen Sicardus episcopus Cremonensis „Chronicon"-ja és Andreas Dandolo „Chronicon Venetum"-ja. Dussieux munkája azonban még ilyen nagy fogyatkozásokkal megterhelten is valamelyes haladást jelent. A mi íróink közül kimutatható hatással Szalay Lászlóra volt, aki keményen megrójja ugyan kritikátlanságáért, de mégis az ő nyomán jelenti ki, hogy a hosszúra nyúló itáliai kalandozás 902-ben ért véget,[269] noha éppen arra az évre vonatkozóan egyetlen egy közvetlen adatunk sincs.

A németek nagy történetírói közül Dümmler foglalkozik a legalaposabban, némileg a részletekre is kiterjedő figyelemmel a honfoglaló magyarok itáliai kalandozásával; de ez a kérdés ránézve mégis csak másodrendű, és ezért a széthulló részletek egybeállításával nem törődik. Nagybecsű munkájának, a „Geschichte des Ostfränkischen Reiches"-nek megjelenése óta[270] a magyar történetírók ezen a vonalon ő utána igazodtak, mellette megtartván a régi alapot is: Horváth Mihály eleven és érdekes összefoglalását.[271]

XVI.

Amennyire túlzottan szomorú, a valóságtól fölötte eltérő képet kapunk Magyarországnak a tatárjárást követő állapotáról, a kényelmes helyzetből kemény megpróbáltatások közé jutott Rogerius siralmas leírása alapján, éppen annyira hamis az a kép is, amelyet a honfoglaló magyarok itáliai dúlásairól szoktak elénk tárni azok a történetírók, akik a kolos-

[268] Essai historique sur les invasions des Hongrois en Europe (Memoire sur les irruptions des Hongrois en Europe). Paris, 1839. 22—27.

[269] *Szalay László:* Magyarország története. Pest, 1861. I. 20—22.

[270] Az első kiadás 1862—1865-ben (két kötetben), a második kiadás 1887—1888-ban (három kötetben).

[271] Magyarország történelme. Pest, 1860. I. 57—63.

toraik és templomaik pusztulását siratók egyházi krónikások és évkönyvesek jajkiáltásait általánosítják. A leírhatatlan dúlásokat, öldökléseket és egyéb rémségeket már magában az az egy megállapítás is mélyen leszállítja, hogy a Pó-síkságon mintegy hat éven át szabadon száguldozó kalandozók a jelentősebb városok közül kimutathatóan csak Mutinába tudtak benyomulni. És ebben az ellenállás nélkül elfoglalt, nagy és gazdag püspöki városban, amelyet lakói még idejében elhagytak, a szilaj harcosok még kevesebb kárt okoztak, mint azokban, amelyeket ostromoltak, de elfoglalni nem tudtak. Az „Additamentum ad vitam s. Geminiani episcopi Mutinensis" egykorú szerzőjének jelentése szerint, amint azt fentebb már tárgyaltuk, a zsákmányra vágyó kalandozók átkutattak ugyan minden zugot, de nem romboltak, nem gyujtogattak a védtelen városban, sőt Szt. Geminianus templomát még csak ki sem fosztották. Kétségtelen, hogy az író a maga istenes jámborságában Szt. Geminianusnak, a város égi patrónusának kiemelése céljából túlozza a kalandozók nemes viselkedését, de egészben véve mégis bizonyságot tesz amellett, hogy a kalandozó magyarok pusztán kedvtelésből nem romboltak, nem gyujtogattak.

A megerősített és védett helyek ostromlásával mindenfelé megpróbálkoztak, ha ugyan ostromnak lehet nevezni azt a futó kísérletet, hogy nyilakat lövöldöztek és hajító-dárdákat dobáltak a városokba és a falakon belül kisebb-nagyobb tüzeket okoztak. Legtöbbet a városfalakon kívül fekvő kolostorok és templomok szenvedtek, amelyekben a kalandozók jó tapasztalatok alapján arany- és ezüstholmikat reméltek találni. A föld szegény népével igen keveset törődhettek a zsákmány után járók, akiknek ilyen aprólékos és céltalan üldözésekre idejük sem volt, és egyébként sem tértek le szívesen a főútvonalakról. Ennek következtében a félreeső vidékek, az erdős és mocsaras területek teljesen érintetlenül maradtak. Legalább is adatszerűen ezeken a helyeken nyomát sem találjuk a magyaroknak.

Az okleveles adatokból világosan megállapítható, hogy a kalandozók nem vérengzésükkel és rombolási dühükkel hagytak maradandó nyomot maguk után, hanem gyujtogatásukkal, amelynek a védtelen kolostorok iratgyüjteményei mellett igen sok helyen a megerősített és ostromolt, de el nem foglalt városok levéltárai is áldozatul estek. Pusztán ezen szempontból ítélve meg a dolgot, a magyarjárás valóban határkő Felső-Itália történetében. A Felső-Itáliára vonatkozó oklevélgyüjteményekben ugyanis 899/904-től visszamenőleg olyan üresség mutatkozik, mint a magyar gyüjteményekben 1241-től

visszamenőleg. De még ez a csapás sem írható egészen a kalandozók rovására, mert az itáliai királyságot éppen ezekben az években példátlanul elkeseredett belvillongás emészti, amelynek több anyagi érték és főképen több emberi élet esett áldozatul, mint a zsákmányt kereső magyar kalandozóknak. Az itáliai királyok, Berengár, Lajos, Hugó és Rudolf, továbbá az egyházi főméltóságok ez időben kelt leveleiben bőségesen találunk híreket olyan pusztításokról is, amelyeket egyáltalában nem hozhatunk kapcsolatba a magyarokkal, vagy pedig a magyarok mellett másokra is hivatkoznak.[272] Még Leopardus nonantulai apát sem tulajdonítja egyedül a magyaroknak monostora szerencsétlenségét, hanem más „rossz emberek"-nek is.

A magyarok okozta csapás nagyságának megítélése szempontjából éber vigyázattal kell fogadnunk a 898/904-i kalandozás bevégződése után kelt új birtokleveleket is, amelyekben egyesek és testületek a magyarok pusztításai következtében megsemmisült, régi adománylevelekre való hivatkozással kérnek és kapnak birtokot. Mindenesetre feltűnő véletlenség, hogy a magyar pusztítást szerencsésen túlélő, régi adománylevelekkel sehol sem lehet igazolni az új birtoklevelek adatainak helytállóságát. Talán nem egészen a véletlen műve az a jelentéktelennek látszó mozzanat sem, hogy az új birtoklevelekben hosszú időn át szkémaszerű egyformasággal, olykor szószerinti egyezéssel ismétlődik a magyarok gyujtogatására való hivatkozás. Mindezek csak mellékes jelenségek ugyan, de mégis gyanút ébresztenek abban a tekintetben, hogy a birtokszerzők igen gyakran erősen túlozhatták a magyarok okozta csapást, amennyiben ez a hivatkozás egymagában is hatásos kereseti alapnak mutatkozott mind a kétes, mind a helytálló, de egyaránt nehezen igazolható igények kielégítésére.

[272] „...consulendo de conversatione ecclesiae sue monasterii et de diversis aerumnis, quas passus est a barbaris *atque aliis malis hominibus*..." (Fundatio monasterii Nonantulani. App. *Muratori:* SS. Rer. Italic. I/II. 195.)

„...Siquidem barbarorum gladio vastante, tuumque monasterium ab eisdem igne crematum *malorum hominum infestatione* et ipsum cum tuis turbatum audimus..." (III. Sergius pápa levele Leopardus apáthoz. *Muratori:* Antiquitates Italicae. I. 23.)

„...maxima sevorum Ungarorum in cursione *et ingenti comitum suorumque ministrorum oppressione*..." (I. Berengár király levelei a bergansumi püspökhöz. Codex diplomaticus Langobardiae. H. p. m. XIII. 690. *Ughelli:* Italia Sacra. 1719. IV. 424.)

„...tam a paganis *quam a perfidis Christianis*..." (X. János pápa levele Pál adriai püspökhöz. *Ughelli:* Italia Sacra. Ed. sec. II. 401. *Jaffé:* Regesta pontificum Romanorum. Ed. sec. I. 450. s. 3561.)

A pusztítások eredményét összegezve tehát teljes határozottsággal megállapíthatjuk, hogy a honfoglaló magyarok 898/904-i kalandozása csak könnyen múló szerencsétlenséget hozott Felső-Itáliára és semmi irányban sem volt bénító hatással annak továbbfejlődésére, sőt valósággal meggyorsította a korábban is fejlett városi élet végleges kibontakozását.

XVII.

A 898/904-i kalandozás lefolyása, amennyiben az a rendelkezésünkre álló adatokból megítélhető, erősen különbözik a későbbi, mind az Itáliába, mind a más országokba intézett kalandozásoktól. Az utóbbiak ugyanis valamennyien meglepetésszerű, gyorsan lefolyó beütések voltak. Találunk ugyan ezek között is időben némileg elhúzódó kalandozásokat, de az ilyenek is minden vonatkozásban magukon viselik a száguldozó jelleget, mert időbeli elhúzódásuk nem azt jelenti, hogy egy vidékhez kötődtek, hanem hogy nagy területre, esetleg egyszerre több országra is kiterjeszkedtek. Ezekkel ellentétben a 898/904-i itáliai kalandozás kizárólag a Pó-síkságra korlátozódik és ámbár meg-megszakadozik, mégis határozottan tartós jelleget mutat. Abban a tekintetben is erősen különbözik a későbbi kalandozásoktól, hogy akkor indul meg és akkor folyik a legnagyobb erővel, amikor a honfoglalás még nagyjából sem fejeződött be. A nyugati szomszédos területeket, Noricumot és Moraviát ugyanis csak a Dunántúl és az azzal északról határos vidék megszállása után háborgatják a honfoglalók, a Pó-síkságra pedig két ízben is benyomulnak Pannonia meghódítása előtt.

A 898/904-i itáliai kalandozásnak e feltűnően jellegzetes vonásai arra a feltevésre engednek következtetni, hogy a honfoglaló magyarok ú. n. délpannoniai csoportja, a honfoglalók többi csoportját jóval megelőzve, úgy haladt végig a Száva-Dráva-vonalon, hogy egy részük meg sem állt a Pó-síkságig, amelyet aztán meg-megújuló támadással és makacs kitartással nem csupán fosztogatni, hanem megszállani igyekeztek. Ez a honfoglalási kísérlet azonban nem sikerülhetett, mert Felső-Itália már a magyarok megérkezése előtt telve volt erősségekkel, falakkal övezett városokkal, amelyek a lakosság zömének kellő védelmet nyujtottak, és miattuk a maroknyi magyar sereg sehol sem vethette meg a lábát. A megostromolhatatlan várak és városok közepette csak portyázni lehetett, de megszállni nem.

Az itáliai királyság belső zavarai is csak a portyázásoknak kedveztek, a magyarok betelepedési kísérleteinek azonban erősebb gátlói voltak, mint amilyen a királyi hatalom

lehetett volna jobb belviszonyok között. Mert a nagy hűbéresek pártoskodásaikkal jelentékenyen gyöngítették ugyan a fegyveres erő együttes összefogását, amint azt már Liudprand cremonai püspök is kiemeli, de ezzel szemben aztán annál jobban kifejlesztették a helyi védelmet. A királyi hatalommal dacoskodó várak és megerősített városok megszokták a kitartó védekezést a magyarokénál sokkal felkészültebb ostrom-sereg ellenében is, különösebb meglepetés tehát nem érhette ezeket akkor sem, — aminthogy nem is érte — amikor a királyi sereg a Brentánál döntő vereséget szenvedett. Innen van, hogy a magyarok fényes brentai győzelmének nem volt stratégiai eredménye, s ezért nem változott meg a hadműveleti alap sem. Folytatták tovább a brentai csatát megelőző száguldozást, csak éppen valamivel szabadabban és gyorsabb menetben, mint a győzelem előtt, de sehol sem juthattak tartósságot ígérő nyugvóponthoz.

A magyarok a honfoglalási célt szolgáló itáliai kalandozásnak már az első éveiben beláthatták, hogy törekvésük legyőzhetetlen akadályokba ütközik, amiért is a későbbi években már nem támadnak nagyobb erővel, hanem csak a portyázásoknak kedvező helyzetet használják ki. Amikor pedig Berengár ajánlata számukra többet jelentett, mint a fokról-fokra kevesebbet ígérő beütések, békére lépnek vele s a békét meg is tartják. Valószínű, hogy a honfoglaló magyarok délpannoniai csoportjának viselkedésére ezen felül jelentős hatással lehetett még az is, hogy közben az egész nemzet elhelyezkedik a Duna-Tisza medencéjében. Erről azonban egyelőre még semmit sem tudunk.

A délpannoniai magyarok itáliai honfoglaló-kísérletének meghiúsulása alapjában véve a magyarságnak is javára szolgált. Kétségtelen ugyanis, hogy a délpannoniai magyarok, vagy akár mindnyájan is, a népes és aránylag magas kultúrájú Pó-síkságon hamarosan a longobardok sorsára jutottak volna.

XVIII.

A honfoglaló magyarok pannoniai felvonulásával és 899-i itáliai útjával kapcsolatban, tárgyalásom folyamán szándékosan nem hivatkoztam Theotmár salzburgi érseknek és suffraganeusainak IX. János pápához intézett levelére, mert ennek hitelességét kétségbevonom és mint ilyennel — célkitűzésem határai között — külön óhajtottam foglalkozni.

E levél a honfoglaló magyarok pannoniai szereplésének tisztázását csaknem végérvényesen elhomályosította azzal, hogy a fuldai évkönyvekkel és a többi idevonatkozó kútfővel

ellentétben, úgy tünteti fel a helyzetet, mintha a magyarok a kérdéses időben — azaz 897-ben, 898-ban és 899-ben — szoros érintkezésben állottak volna a bajorokkal és a morvákkal. A levél magyar vonatkozásai látszólagos közvetlenségükkel annyira megvesztegetők, oly biztos értékeknek mutatkoznak, hogy Aventinus óta[273] mindezideig teljes hitelnek örvendtek,[274] és éppen ezen mellőzhetetlenségük következtében bizonytalanság, sőt zavarosság keletkezett a többi kútfő mérlegelésében.

Theotmár levele a honfoglaló magyarok 899-i itáliai útjának időbeli elhatárolása körül is erősen érezteti zavaró hatását, tehát ezért is szükségesnek mutatkozik, hogy az előzményekre támaszkodva itt helyezzük kellő megvilágításba. Minthogy a levél igazi mivolta a keretből kiszakított töredékekben, a többitől elkülönített magyar vonatkozásokban többé-kevésbbé elmosódik, a legkisebb részletet is a levél egészében kell vizsgálnunk és mérlegelnünk.

A levél a meglévő, a XII. század elejéről való kéziratok gondos egybevetésével eszközölt, az eddigi legjobb szövegközlés[275] alapján magyar fordításban így hangzik:

„A legfőbb papnak és nem egy város, hanem az egész földkerekség egyetemes pápájának, János úrnak, a római szék fenséges kormányzójának Üdvözítőnkben további boldog felemelkedést, az általános békességben gyarapodást és örökkévaló országlást kívánunk mi, Atyaságtok legalázatosabb fiai, Theotmár, a salzburgi egyház érseke, Waldo, a freisingi, Erchenpald, az eichstädti, Zakariás a säbeni, Tuto, a regensburgi, Richarius, a passaui egyház püspöke, nemkülönben a papság összesége és a keresztény nép az egész Noricumban, amelyet Bawariának is mondanak. Elődeitek rendeletei és az egyházatyák tanításai a legnagyobb teljességgel arra utasítanak bennünket, hogy mindenben, ami papi munkálkodásunkban akadályokat és nehézségeket gördít elénk, folyamodjunk a római pápához, hogy semmiféle visszavonás se sértse meg azt, ami az egyetértés egységére és a belső fegyelem megőrzésére tartozik, hanem ő döntsön a legnagyobb előrelátással. Semmi-

[273] Annales ducum Baioariae. IV. 21. (München, 1883. 650.)

[274] V. ö. *Horváth Mihály:* Magyarország történelme. 1860. I. 58; *Szabó Károly:* A magyar vezérek kora. 1869. 108—113. 121; *Dümmler:* Geschichte des ostfränkischen Reiches. Leipzig, 1888. 2. Aufl. III. 510—515; *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története Szent Istvánig. 36. 149. 155. stb.

[275] *Marczali Henrik* szövegközlése „A magyar honfoglalás kútfői"-ben. Bpest, 1900. 323—328. Sok pontatlansággal: *Fejér:* Codex diplomaticus Hungariae eccls. et civ. Budae, 1829. I. 229—235; *Boczek:* Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. Olomucii, 1836. I. 35—40.

képen sem hisszük hát, amit naponként hallani kényszerülünk, hogy attól a szent és apostoli széktől, amely papi méltóságunk szülője és a keresztény vallás bölcsője, valami fonákság került volna ki, hanem inkább oktatás és az egyházi tan öregbítése. De mégis jött — amint maguk nyilvánosan hirdették — oldalatok mellől három püspök, nevezetesen János érsek, Benedek és Dániel püspökök, a morváknak nevezett szlávok országába, amely a mi királyainknak és a mi népünknek és lakóival együtt nekünk volt alávetve, mind a keresztény vallás gyakorlásában, mind a világi javak után járó adózásban, mivelhogy elsőben innen nyertek oktatást és tétettek pogányokból keresztényekké. És ezért Passau városának püspöke, akinek egyházmegyéjéhez tartoznak amaz ország népei, azok kereszténységének kezdete óta ellenállásra nem találva járt oda, amikor akart és szükségesnek ítélte, és a hozzátartozókkal és az ottaniakkal is gyakorta tartott gyűlést, és minden teendőjét biztos kézzel intézte, és senki sem mert neki nyiltan ellenszegülni; és ami azt illeti, amaz országgal szomszédos grófjaink is világi ítélőszékeket tartottak ott, és amennyiben büntetni kellett, büntetéseket szabtak ki, adót szedtek és senkisem szegült ellenük, miglen — az ördög megkeményítvén szívüket — a kereszténységtől irtózni, minden igazságot ócsárolni, háborúval ingerelni és elkeseredetten ellenállni kezdettek, úgyannyira, hogy a püspök és a hitszónokok előtt az odavezető utat elzárták, maguk pedig kedvük szerint azt művelték, ami nekik tetszett. Most pedig igazságtalan voltuknak öregbítésére azzal kérkednek, — ami előttünk visszataszítónak és hihetetlennek látszik — hogy nagy pénzösszeggel érték el azt, (hogy ti azokat a fent megnevezett püspököket hozzájuk küldöttétek és ugyanezen passaui püspökségben olyan intézkedéseket tettek)[276] amilyeneket hallomásunk szerint ez az apostoli szék még sohasem bocsátott ki, a kánoni törvények sem ismertek el érvényeseknek, mert az egyházat csak szakadásnak teszi ki az, hogy egy püspökség öt részre van felosztva. Az említett püspökök ugyanis, amint maguk mondották, a ti nevetekben egy és ugyanazon püspökségben egy érseket avattak fel — ha a másik püspökségében egyáltalán létezhetik érsekség — és három püspököt, mint ennek suffraganeusait, az érsek tudta nélkül és a püspöknek, akinek egyházmegyéjében voltak, hozzájárulása nélkül. Ámbátor az afrikai zsinaton, XX. f., határozatba ment, hogy azok a népek, amelyeket püspökök olyan egyházmegyékben tartanak, amelyeknek sohasem voltak püspökeik, hacsak nem az

[276] A bécsi codexből; a kiadás alapjául szolgáló kölniben ugyanis nincs meg, pedig szükség van rá, mert egyébként a mondat értelme nem teljes.

azokat tartó püspökök akaratával, saját vezetőket, azaz püspököket kapjanak. És ugyancsak ezen a zsinaton hozott LXV. f. szerint, hogy azok a népek, amelyeknek sohasem voltak saját püspökeik, hacsak nem valamelyik provinciának és a primáriusnak egyöntetű határozatával, és beleegyezésével annak, akinek egyházmegyéjéhez az a nép tartozott, püspököket egyáltalán ne kapjanak. Leó pápa dekrétumaiban, XV. f., írva van: semmiféle tekintet sem engedi meg, hogy a püspökök között olyanok legyenek, akiket provincialis püspökök nem érseki végzéssel avatnak fel. Éppen így a XLVIIII. f.: ha arra méltatlan egyeseknek és jóval a papi érdemen kívül kinevezetteknek lelkipásztori méltóság és egyházvezetés adatik, az a népeknek nem javára, hanem ártalmára van, a vezetésre nem előnyös, sőt a helyzet válságosságát növeli. És ugyanott néhány fejezettel alább. Nehéz, hogy jó kimenettel végződjenek, amik rosszul kezdődtek. És Celestin pápának, a ti elődötöknek dekrétumában a XVII. f. tartalmazza, hogy ne adassék állás valamely papnak a másik sérelmére. Elődötök Zuentibald herceg közbenjárására Wichinget püspökké szentelte és őt éppen nem az ősrégi passaui püspökségbe küldötte, hanem egy újonnan megkeresztelt néphez, amelyet a herceg maga győzött le háborúban és a pogányságból a kereszténységre térésüket teljessé tette. Amikor azonban legátusaitoknál ugyanezen szlávok bizalmas otthoniasságra találtak, sok dologgal vádoltak és rágalmaztak bennünket és hazug szavakkal támadtak reánk, mert senki sem mondotta meg azoknak az igazságot, midőn azt állították, hogy mi viszálykodásba keveredtünk a frankokkal és az alamannokkal, jóllehet annak hamissága abból is kitűnik, hogy azok a mi legjobb barátaink és legkedvesebb munkatársaink, és megszóltak bennünket, hogy velük nem tudunk békességben maradni. Ez, bevalljuk, valóban így van, de nem a mi hibánk, hanem saját arcátlanságuk következtében, mert akkor kezdődött közöttük a lázongás, amikor náluk kezdetét vette a kereszténység lenézése és azonfelül vonakodtak hűbéruraiknak, a mi királyainknak és az ő fejedelmeiknek a köteles adót megfizetni, és fegyveresen ellenállni és a mi népünket zaklatni kezdték. És amikor fegyverrel védekeztek és szolgaságba jutottak, annak következtében teljes joggal kellett és kell, hogy a mi adófizető alattvalóink legyenek, és akár akarják, akár nem, a mi birodalmunk alávetettjei lesznek. Amiért is szükséges, hogy ti a magasból körültekintsetek és mindenek előtt vigyázkodó mérsékletet tanusítsatok, nehogy a rosszabb fél megerősödjék, a jobbik pedig meggyengüljön. A mi fenséges urunknak ugyanis, Lajosnak elődei, császárok és királyok, a frankok legkeresztényibb népéből származtak, Moimir

szlávjai ellenben pogányoktól és hitetlenektől eredtek. Azok császári hatalommal felemelték a római birodalmat, ezek megkárosították. Azok a kereszténység birodalmát erősítették, ezek gyengítették. Azok az egész világon tiszteletre méltóknak mutatkoztak, ezek búvóhelyeken és várakban rejtőzködtek. Azoknak tanácsa folytán az apostoli szék hatalmasabbá lett, ezek üldözésükkel fájdalmat okoztak a kereszténységnek. Mindezekben a mi ifjú királyunk, aki elődei közül egyiknek sem marad mögötte, Istentől nyert derécsége szerint birodalma valamennyi fejedelmével a szent római egyháznak és főpapságtoknak rettenthetetlen segítője óhajt lenni. Az egész birodalom ugyanis, amely isteni végzés szerint Isten szolgálatára és oltalmára rábizatott, egyet akar és mível. Amiért is jó békességben él és szerencsés egyetértésnek örvend és boldog, hogy úgy ragaszkodik atyaságtokhoz, mint tulajdon atyjához. Amivel pedig minket az említett szlávok megvádoltak, hogy mi a magyarokkal kapcsolatban a katholikus hitet megszegtük és kutyára vagy farkasra és más istentelen és pogány dolgokra esküdtünk és békét kötöttünk, és pénzt adtunk nekik, hogy Itáliába menjenek, — ennek hamissága nyilvánvalóvá lenne, és a mi ártatlanságunk bebizonyosodnék, ha az elétek terjesztett dolgok megvizsgálás alá kerülnének közöttünk, a mindent előre tudó Isten és az ő apostoli helytartója, a ti színetek előtt. Mivel ugyanis tőlünk távol lakó keresztényeinket állandóan fenyegették és túlságosan üldözték, ajándékokat adtunk nekik, de nem valami értékes minőségű pénzt, hanem csak lenruháinkat, hogy szilaj természetüket annyira-amennyire enyhítsük, és üldözéseiktől megszabaduljunk. Ezeket a dolgokat ugyanis, amint fentebb említettük, szívük gonoszságához mérten fejtegetik és papjaitokat jogaink megsértésére ingerlik, annyira, hogy a hozzánk intézett — mintegy az apostoli széktől eredő — levélben mindezt szemünkre lobbantották és különféle sértésekkel halmoztak el bennünket és egyebek között méltóknak ítéltek bennünket arra, hogy az Úr kardja lesujtson reánk. Valóban beteljesül rajtunk, amit valamelyik bölcs mond: Az igaz lakol a gonosz bűnéért. Azt a bűnt ugyanis, amelyet hamisan reánk fogtak, hogy egyszer elkövettük, ők számos éven át űzték. A magyarok egy tekintélyes részével összeadták magukat és azok szokása szerint ál-keresztényeik fejét kopaszra nyírták, és ráeresztették a mi keresztényeinkre, és ők maguk is rájuk mentek, és némelyeket fogságba hurcoltak, másokat megöltek, másokat börtönökben szörnyű éhséggel és szomjúhozással vesztettek el, számtalant pedig számkivetésre kárhoztattak, és nemes férfiakat és tisztes nőket szolgaságba vetettek. Isten egyházait felgyujtották és annyira leromboltak minden épít-

ményt, hogy az egész Pannoniában, a mi legnagyobb provinciánkban, egyetlen egy templom sem látható, aminthogy a tőletek ide rendelt püspökök, ha be akarják vallani, elbeszélhetik nektek, hogy hány napig utaztak és találták az egész területet lakatlannak. De mindazonáltal, amikor értésünkre esett, hogy a magyarok Itáliába törtek, forrón vágyakoztunk — Isten a tanunk — hogy ugyanazokkal a szlávokkal békét kössünk, a mindenható Istenre fogadván, hogy az ellenünk és a mieink ellen elkövetett minden gonosztettüket teljesen megbocsátjuk és visszaadunk mindent, amiről csak kimutatható, hogy a mieink tőlük tulajdonították el, csak azért, hogy az ő részükről bátorságban legyünk, és legalább addig nyugton hagyjanak bennünket, amíg Longobardiába nyomulhatunk és Szent Péter javait megvédhetjük és Isten segedelmével megszabadíthatjuk a keresztény népet; de még csak enynyire se juthattunk velük, — és annyi gonosztettük után még jótéteményekben részesülnek, és hamis vádlókként szerepelnek ők, akik a kereszténveknek mindenkoron üldözői voltak. Ha széles e világon bárhol akadna valaki, aki annak bizonyítására vállalkoznék, hogy mi hibáztunk és az igazsággal szembehelyezkedtünk, jöjjön ide személyesen, és tapasztalni fogjátok, hogy őt rászedték, és hogy mi ebben az ügyben teljesen ártatlanok vagyunk. Amiért is egyenként és összesen sürgősen kérjük, hogy bármiféle reánk vonatkozó gyanúsítást illetőleg senkinek se adjatok addig hitelt, amíg alkalom nem adódik arra, hogy az ezen ügyben magasságtoktól hozzánk vagy csekélységünktől hozzátok küldött követ világosságot nem derítene a dolog mivoltára. Azokat, akik Germániában és Noricumban élnek, egyazon levertség és fájdalom szorongatja, hogy az egyház egységében szakadás támad. Tény ugyanis, amint fentebb említettük, hogy egy püspökség öt részre darabolódott. Ezért hát azt, amit a szlávok gonosz fondorkodásából fakadó megcsalatottság okozott, fordítsa jóra az igazság. És onnan a magasból ti, tökéletességgel megáldottak és apostoli hatalommal felfegyverzettek, a mondás szerint: ami megtörött, kössétek össze, ami elgyengült, erősítsétek meg, ami elvettetett, helyezzétek vissza, hogy a nép a hit egységének is újra örüljön, és a szentegyház is békességes ájtatosságnak örvendjen. Theotmár érdemtelen érsek és az apostoli ügyek legkészségesebb prokurátora. A titeket jogosan megillető pénzt a pogányok szörnyű dühöngése miatt sem nem vihettem, sem másokkal be nem küldhettem. Minthogy azonban Isten kegyelméből Itália már szabad, amilyen gyorsan csak tehetem, beküldöm. Csekélységünk kéri, hogy magasságtok kegyeskedjék minden egyes kérdésre levélben válaszolni."

Ez a levél egész kivitelében, kirívó célkitűzésével, helyhez és időhöz nem kötött, biztosan meg nem fogható általánosításaival már az első olvasás után is a Piligrim-féle birtokszerző és hatalomkereső okmányokra emlékeztet. Talán nem is egészen a véletlen dolga, hogy állítólagos kelte után csak kétszáz esztendő mulva és olyan codexben találkozunk vele először, amely úgyszólván csupa hamis Piligrim-féle okiratot tartalmaz.[277] Mindez azonban egymagában még nem ronthatja le a levél hitelességét, de természetszerűen óvatosságra int, legalább is annyiban, hogy a kimutatható tényleges állapotokkal és viszonyokkal való egybevetése nélkül ne építsünk a tartalmára.

A levél hátteréül az a hosszú évekre terjedő, engesztelhetetlen gyűlölködést szülő háborúskodás szolgál, amelyet a morvák a keletfrank birodalommal, elsősorban is Bajorországgal viseltek politikai és egyházi függetlenségük biztosításáért. A morvák, akik egészen magukra hagyatva állták a hosszú és egyenlőtlen harcot, legalább a Szentszék pártfogását igyekeztek megszerezni, hogy egyházuk függetlenítésével belsőleg új erőre kapjanak. Határozottan már meg nem állapítható, hogy a Szentszék mikor és milyen intézkedéseket tett a morvák érdekében, de annyi bizonyos, hogy a morvák meghallgatásra találtak. A morvák iránt már a korábbi időkben is hajlandóságot mutató Szentszék — amint azt Methodius érseksége és morvaországi szereplése is bizonyítják — erre a lépésre annál is inkább könnyebben elhatározhatta magát, minthogy Arnulfnak 896-i, siralmasan végződő itáliai hadjárata után évről-évre nyilvánvalóbbá lett, hogy a Szentszék a maga nehéz helyzetében semmiféle támogatást sem remélhet a keletfrank birodalomtól.

Minden valószínűség amellett szól, hogy a morvák és a bajor főpapok a Szentszéknél folytatott küzdelemben egymást kölcsönösen, ismételten és alaptalan dolgokkal is bevádolták, de saját érdekében egyik fél sem ferdíthetett el olyan dolgokat, amelyek a Szentszék előtt igaz mivoltukban ismertek voltak, mert hiszen a ferdítő ezzel csak a másik félnek tett volna szolgálatot. Hitelesség szempontjából tehát Theotmár levelének elsősorban ezen a mérlegelésen kell átesnie.

A levél vádaskodó hangja, modora úgy egészében összeegyeztethető korának életével, a felhozott vádak és védekező vádaskodások azonban — a tényleges állapotokkal egybevetve — részint teljesen hamisak, részint fölötte túlzott ferdítések, részint pedig 898/900-nál vagy korábbi, vagy későbbi

[277] A magyar honfoglalás kútfői. 293.

eseményeken alapulnak. Feltűnő a levél összefoglaló, a passaui püspökség érdekeit inkább az egyházi törvényekben és jogszokásokban kevésbbé járatosak előtt élesen kidomborító jellege is. Hiszen a küzdelem a morvák és a bajor főpapok között már régóta folyt minden megszakítás, kibékülés nélkül, éppen a Szentszék előtt, tehát mi szükség lehetett arra, hogy 900-ban mint valami újszerű viszályról ilyen összefoglaló, az ügy egész történetét — a régebbi időkre vonatkozólag a bajorokra kedvezőtlen pápai intézkedések teljes kihagyásával — felölelő, az egyházi törvényekben a Szentszéket kioktató jelentést küldjenek a viszálykodás minden részletét jól ismerő Szentszéknek?!

E jellemző vonások arra engednek következtetni nagy általánosságban is, hogy a levél nem 900-ban íródott, hanem később, oly időben, amikor a szerző vagy szerzők már nem láthatták tisztán a 898/900-as évek életét, töténéseinek kapcsolatait és egymásra való hatását. De lássunk néhány részletet közelebbről is.

a) Ha terünk engedné, igen hálás és könnyű feladat volna a morva-bajor háborúskodások eddig tisztázott adatai alapján is tüzetes kimutatása annak, hogy ami a passaui püspökségnek a levélben körülírt fennhatóságát illeti a morvák felett, Morvaország egyházilag még csak megközelítőleg sem volt ennyire megalázó, szolgai függésben. A tényeket a levélíró nemcsak aprólékosságukban hamisítja meg, amiket meszszíről nehéz ellenőrizni, hanem magasabb vonalon is. Hogy merhettek volna ugyanis a bajor főpapok a Szentszék intézkedéseivel szemben zsinati határozatokra, pápai dekrétumokra hivatkozni 900-ban, amikor Methodius érseksége, morvaországi működése az eleven események közé tartozott? A dolgoknak ilyen hamis beállításával csak néhány emberöltő multán lehetett pereskedni, de akkor sem a Szentszék előtt.

b) Morvaország politikai függése Bajorországtól Szvatopluk halála után is jóval lazább volt, mint az egyházi, de még annyit sem akart elviselni. Mindaz, amit a levél ebben a tekintetben felsorol, az igazságnak az előbbinél is kirívóbb megcsúfolása. De ezt mégse tekintsük súlyosabb kifogásnak. A levélírók talán feltételezték a Szentszékről, hogy a politikai helyzetet nem ismeri, noha éppen Theotmárnak, a királyi udvarhoz igen közelálló főembernek tudnia kellett arról, hogy Rómában ugyancsak tisztában vannak Morvaországnak és a birodalomnak politikai viszonyaival is. Tudnia kellett róla, hogy V. István pápa egyenesen Szvatoplukot

kérte fel közbenjárásra, amikor Arnulf húzódozott Itáliába menni a Szentszék megsegítésére.[278]

c) A levélírók szerint 899-ben az egész birodalom készült, hogy a Szentszéket és az itáliai népet a magyaroktól megszabadítsa, de ebben a morvák megakadályozták.[279]

Valóban örök rejtély marad, hogy miképen akadályozhatta meg nemes elhatározásának kivitelében a nagy birodalmat az önmagával is meghasonlott, maroknyi morva nép, amely 897 óta állandó védekezésben élt, minthogy a bajorok irgalmatlanul dúló hadai évről-évre — azaz 898-ban, 899-ben és 900-ban[280] — megrohanták és a megerősített helyeken kívül mindent elpusztítottak. És miért akarták a levélírók a Szentszéket is megszabadítani a magyaroktól, amikor Rómát és a szentszéki birtokokat nem a magyarok, hanem a szaracénok veszélyeztették? Ezt a dolgot természetesen a későbbi időben már nem látták tisztán, mert az idevonatkozó pápai levelekben és egyéb iratokban a szaracénok és a magyarok a legtöbbször nem névszerint, hanem mint „pagani" szerepelnek.

Mindezzel szemben az igazi helyzet az, hogy 899-ben Itália megsegítése a súlyos betegségben sínylődő, utolsó napjait élő császárnak és tanácsosainak még csak eszébe sem juthatott. Az meg éppenséggel hihetetlen, hogy német főpapok, akik a politikai életnek, különösen abban az években, előkelő tényezői voltak, ennyire kézenfekvő valótlanságot mertek

[278] *Jaffé:* Regesta pontificum Romanorum (Ed. sec. I. 432—433): Zuentibaldum ducem Marahensium rogat, Arnolfum regem „interpellet, ut urbe Roma domum S. Petri visitet et Italicum regnum, a malis Christianis et imminentibus paganis *(t. i. szaracénok)* ereptum, ad suum opus restringendo dignetur tenere".

[279] „Quando vero Ungaros italiam introisse comperimus, pacificari cum eisdem sclavis teste deo multum desideravimus, promittentes propter deum omnipotentem ad perfectum indulgere omnia mala contra nos, nostrosque acta, et omnia reddere, quae de suis nostros constaret habere, quatenus ex illis securos nos redderent, et tam diu spatium darent, quamdiu longobardiam nobis intrare et res sancti petri defendere, populumque christianum divino adiutorio redimere liceret, et nec ipsum ab eis optinere potuimus..."

[280] Annales Fuldenses. Cont. Altah. ann. 898: „....At illi in ore gladii igneque, prout poterant, inimicos suos humiliaverunt et devastando necaverunt..."

899: „Iterum autem expeditione ordinata tempore hiemali Bawariorum principes cum suis fines Marahabitarum fortiter atque hostiliter invaserunt et manu valida loca illorum desertantes predamque colligentes domumque revertentes, habentes ea..." „Denique non post multum temporis Bawarii terminos Maraborum confidenter iterato intrantes et quaecumque poterant diripiendo populati sunt..."

900: „Baiowarii per Boemanniam ipsis secum assumptis regnum Marahavorum cuncta incendio per tres ebdomadas devastantes inruperunt; tandem cum omni prosperitate domum reversi sunt..."

volna a Szentszék elé terjeszteni. Hiszen közismert dolog volt, hogy a birodalom a császár betegsége alatt egészen összeroppant. A nagy áldozattal szerzett hűbérországok: Felső-Burgund, Provence és Itália, sorra leszakadoztak róla, és ráadásul a belső egyenetlenkedés is felütötte a fejét. Főként a Szentszéknél ismerhették jól a helyzetet, ahonnan a nyomasztó kényszer hatása alatt a reménytelenség jegyében is egyik segélykérő követséget a másik után küldötték a császárhoz, de minden alkalommal eredménytelenül. Arnulf 896 óta hallani sem akart Itáliáról. Ilyen gondolat nem születhetett egykorú szereplők agyában, amikor még a brentai eseményeket szabadon átdolgozó és maguknak sok mindent megengedő évkönyvesek és krónikások sem merték megkockáztatni azt a feltevést, hogy Arnulf vagy a birodalom nagyjai 899-ben Itália megszabadítását tervezték.

d) Alapos kétségeskedésre szolgáltat okot a levélben összehordott történések időbeli elhelyezése is.

Már maga a levél is keltezetlen, ami itt egyáltalán nem vezethető vissza a keltezetlen hiteles leveleknél mutatkozó és elfogadható okokra. A levélírók ugyanis érezték, hogy mihelyt határozott naphoz és helyhez kötik levelük keltét, az összehordott dolgok zavarossága azonnal kiütközik és gyanút ébreszthet. A levelet IX. János pápához intézték és abban ismételten is megemlékeznek Gyermek Lajosról, királyukról, amit elengedhetetlenül szükségesnek tartottak, mivelhogy nemcsak a maguk, hanem a birodalom nevében is beszélnek. E szerint a levél Gyermek Lajos ünnepies trónraültetése, 900 február 4. után és IX. János pápa halála, azaz 900 május közepe előtt íródott.[281]

Még Dümmlernek is feltűnt, noha ő csodálkozó meghatottsággal fogadta e levelet,[282] hogy Theotmár az egész Bajor-

[281] *Jaffé:* Regesta pontificum Romanorum. Ed. sec. I. 443. Valószínű, hogy ez az időköz valamivel még szűkebbre szorul, ha figyelembe vesszük, hogy 900 májusában már IX. János pápa utódának, IV. Benedeknek consecratio-ja is megtörtént (*Jaffé* u. o.). Feltűnő, hogy *Dümmler* (Geschichte des ostfränkischen Reiches. 2. A. III. 514.) egyenesen Jafféra hivatkozva azt mondja, hogy IX. János pápa 900 *júliusában* halt meg. Jaffé azonban a hivatkozott helyen (Ed. sec. I. 443.) élesen kiemeli, hogy májusnál semmiesetre sem később, és ismételten is figyelmeztet (I. 449. s. 3553, hibásan: 3537.), hogy a Heriveus rheimsi érseknek szóló pápai levél, amely a zavart okozta, nem IX. Jánostól, hanem X. Jánostól való. — *Szabó Károly* (A magyar vezérek kora. 122.) szintén júliusra teszi, *Pauler Gyula* pedig (A magyar nemzet története Szent Istvánig. 156.) Dümmlerre hivatkozva július *közepére.*

[282] Über die südöstlichen Marken des fränkischen Reiches unter den Karolingern. (Aus dem X. Bande des von der kais. Akademie der Wissenschaften herausgegebenen Archivs für Kunde österreichischer Geschichtsquellen besonders abgedruckt.) 58: „... wel-

ország nevében beszél. Ezt természetesen csak abban az esetben tehette a salzburgi érsek — mondja Dümmler is — ha egyidejűleg a bajor országgyűlés is helyesnek találta a kemény fellépést. És mindjárt hivatkozik is a 900 július 15-én tartott reichsbachi gyűlésre,[283] mint amelyen ezt a dolgot megbeszélték és Theotmár mindjárt rá ott Reichsbachban írta meg levelét IX. János pápához.[284] 900 július 15-én azonban már Reichsbachban is tudni kellett, hogy IX. János pápa meghalt és helyét 900 májusában IV. Benedek foglalta el. A reichsbachi gyűléssel tehát nem lehet alapot teremteni Theotmár nagyhangú fellépésének, a reichsbachin innen pedig semmiféle gyűlésről vagy gyűlésféle tanácskozásról sem tudunk. Ilyen támasztékra annál is inkább szükség volna, mert a salzburgi érsek — amit Dümmler nem is emel ki — nemcsak Bajorország,[285] hanem az egész birodalom,[826] sőt a király és fejedelmi személyiségek nevében[287] is beszél és egyenesen egyházszakadással fenyegeti meg a pápát, ha jóvá nem teszi a kárt, amelyet mint „rászedett" okozott a passaui püspökségnek.[288] Mindez természetesen fölötte gyanús, sőt a pápával szemben egyenesen elfogadhatatlan egy érsek tollából kellő alap nélkül, ami pedig nincs és nem is lehet, mert Theotmár el nem mulasztotta volna az erre való hivatkozást, ha már oly bőséggel tudott idézni zsinati határozatokat és pápai dekrétumokat a Szentszék kioktatására.

Az időt illetőleg igen zavaros a morva követség és a pápai legátusok járása-kelése is, arról nem is szólva, hogy János érsekkel, Benedek és Dániel püspökökkel — a pápai legátusokkal — e levélen kívül sehol sem találkozunk.

A levél szerint Moimir IX. János pápához pénzzel bőven

ches über die damaligen Zeitverhältnisse vielfach Licht verbreitet, oder uns vielmehr deutlich zeigt, wie vieles bei der Dürftigkeit der Quellen für uns unaufgehellt bleibt..."

[283] *Ried:* Codex chronologico-diplomaticus episcopatus Ratisbonensis. Ratisbonae, 1816. I. 78.

[284] Geschichte des ostfränkischen Reiches. 2. A. III. 511. 514.

[285] „...nec non et universus clerus populusque christianus per totam noricam que et bawaria conservatur..."

[286] „...Communis gemitus est et generalis dolor angustat, quos Germania et tota tenet norica, quod unitas ecclesie dividitur scissura..."

[287] „...In omnibus his iuvenculus rex noster, nulli praedecessorum suorum inferior *(a hetedik évében járt!)*, secundum virtutem a deo sibi datam Sancte romane ecclesie et vobis summo pontifici cum omnibus regni sui principibus adiutor optat esse fortissimus..."

[288] „...Ideo si quod fraus maligni Sclavorum calliditate adduxerat, iusticia avertat..."

ellátott[289] követeket küldött és ilymódon elérte, hogy a pápa Morvaországba teljhatalmú legátusokat küldött, akik ott a passaui püspök jogait sértő intézkedéseket tettek, a salzburgi érsekség főpapjaival levélileg mérges vitát folytattak,[290] aztán visszatértek Rómába,[291] mire Theotmár és suffraganeusai megírták levelüket IX. János pápához sérelmeik orvoslása, továbbá a Szentszék előtt és a legátusok részéről elhangzott vádak tisztázása érdekében.

E nagy követjárás lezajlásának idejére vonatkozólag a levélírók közelebbről csak annyit árulnak el, hogy a legátusok érkezésével kapcsolatban a morvák azt híresztelték, hogy a magyarokat a bajorok bíztatták fel Itália megrohanására.[292] Ilyen hírt a morvák 899 utolsó hónapjai előtt nem terjeszthettek és még ebben az esetben is jobb értesültségük volt, mint a hivatalos jellegű fuldai évkönyvek vezetőjének. A legátusok tehát 899-ben utaztak és 899 őszén vagy telén már Morvaországban vannak. Indulásukat Rómából még ilyen kedvező számítás mellett is csak röviddel előzhette meg a morva követek Rómába érkezése, minthogy IX. János csak kevéssel előbb került az apostoli székbe[293] és a morváknak már megelőzőleg is hírt kellett kapniok az új pápának irányukban való hajlandóságáról.

Időben csak valamennyire is úgy egyeztethetjük össze a követjárásokat egymással, IX. János pápa uralkodási idejével, a fennforgó körülményekkel és a levél lehetséges keltével, hogy Moimir kincses követei 899 tavaszi hónapjaiban keltek útra, a pápai legátusok pedig 899 nyári hónapjaiban indultak el Rómából, mert egyébként sok időt igénylő intézkedéseikre nem futnák a hónapok 899-ből. A legátusok hazatérését még így is 900 elejére, utazás szempontjából a legrosszabb évszakra kell tenni, hogy Theotmár május végéig megírhassa levelét. Ily fontos dolgoknak különösen egyházi téren e szokatlanul gyors lebonyolítása talán még nem keltene gyanút, ha a követek és a legátusok akadálytalanul utazgathattak volna. A levélírók azonban a követekre és a legátusokra vonat-

[289] „... Nunc vero quod nobis grave videtur et incredibile, in augmentum iniurie iactitant se, magnitudine pecunie id egisse..."

[290] „... adeo, ut directa nobis epistola, quasi ab apostolica sede, haec omnia improperabant, et diversas iniurias ingerebant, atque inter alia divino gladio feriendos dignos dicebant..."

[291] „... prout episcopi a vobis destinati, si fateri velint, enarrare possunt..."

[292] „... Cum autem eisdem Sclavis locus familiaritatis apud legatos vestros dabatur..." — „... nos praefati sclavi criminabantur cum ungaris fidem catholicam violasse... atque ut in italiam transirent pecuniam dedisse..."

[293] *Jaffé:* Regesta pontificum Romanorum. Ed. sec. I. 442.

kozólag egészen megfeledkeztek a magyarokról, akik 898 őszén már a Száva—Dráva-vonalon vannak, sőt a Brentáig elkalandoznak, 899 tavaszától pedig az év végéig Felső-Itáliának főképen a keleti felében az ilyenféle utazgatásokat teljesen lehetetlenné tették. Hiszen a saját késedelmeskedésük okadatolására maguk a levélírók is azt hozzák fel, hogy propter infestam paganorum sevitiam el voltak zárva Rómától és Itália megszabadulása előtt nem tehettek eleget kötelességüknek.[294] Védekezésük annál feltűnőbb, hogy ők, akik előtt nyitva állott minden alpesi átjáró, nem tudtak a Szentszékkel összeköttetésbe lépni a magyarok dúlása miatt, a pápai legátusokat szabadon járatják a magyaroktól nemcsak legjobban fenyegetett, hanem egészen elzárt pannonia—friaul—trevisói útvonalon. Moimir követeiről nem mondják ugyan kifejezetten, hogy ugyanezen az úton jártak Itáliába, de erre nincs is szükség, mert a morvák nem is követhettek más útvonalat, minthogy 897 óta harcban állottak a birodalommal. A tényleges helyzet és a viszonyok ismerete mellett egyáltalán feltételezhető-e, hogy a pápai legátusok és a kincsekkel megrakott morva követek 899-ben neki mertek vágni a friaul—trevisói útnak? Lehetett-e okuk a Pó-síkságot dúló kalandozóknak arra, hogy a pápai legátusokhoz és a kincses morva követekhez kegyesebbek legyenek, mint a vercellaei püspökhöz? Erről bizony egészen megfeledkeztek a hamisítók. Ha a levél minden egyébben helytálló volna is, a legátusoknak és a követeknek ez a szabad utaztatása a friaul—trevisói útvonalon egymagában is bőségesen elegendő a levél hitelének lerontására. Ilyen durva „elírás"-t Theotmár érsek és suffraganeusai nem követhettek el.

e) A levélírók körülményesen elbeszélik, hogy a magyarok Pannoniát mennyire elpusztították, amiről az átutazó legátusok is meggyőződhettek.[295] Felhozzák, hogy a morvák már

[294] „...Sed quia dei gratia liberata est Italia, quantocius potero vobis transmisero..." A pénzt tehát még 900 májusában sem tudják küldeni, holott ezt a morvák szerintük már 899-ben megtették.

[295] „...Quod nos praefacti sclavi criminabantur cum ungaris fidem catholicam violasse, et per canem seu lupum, aliasque nefandissimas et ethnicas res sacramenta et pacem egisse... Quia enim christianis nostris longe a nobis positis semper imminebant, et persecutione nimia affligebant, donavimus illis nullius pretiose pecuniam substantie, sed tantum nostra linea vestimenta... Ipsi enim crimen, quod nobis falso semel factum imposuerunt, *multis annis* peregerunt... Ipsi Ungarorum non modicam multitudinem ad se sumpserunt, et more eorum capita suorum pseudo-christianorum penitus detonderunt, et super nostros christianos immiserunt... Ecclesias dei incenderunt, et omnia edificia deleverunt, ita ut in

évek óta barátkoztak a magyarokkal, akik állandóan fenyegették és üldözték a passaui püspökség pannoniai kereszténveit. Ezért aztán ők is megajándékozták a magyarokat vászonruhákkal, hogy dühöngésüket némileg csillapítsák.

A felsorolt dolgok egyetlenegy elfogadható adattal sem bizonyíthatók, sőt feltevésszerűen sem állják meg a helyüket. Ha ugyanis a morva követek és a pápai delegátusok 899-ben szabadon utazhattak át a rémesen elpusztított Pannonián, akkor ezt a magyaroknak tulajdonított dúlást 898-nál későbbre nem tehetjük, de korábbra sem,[296] mert a levélírók nem régi eseményképen hozzák fel. Az etelközi magyaroknak azonban csak 894-i pannoniai betöréséről tudunk, amelyet nem is követhetett több, mert a következő években a bolgárokkal és a bessenyőkkel folyó háborúskodásuk minden erejüket lekötötte. Amikor Arnulf 896-ban Pannonia nagy részének védelmét Brazlovóra bízza,[297] ezzel kapcsolatban bizonyára említés történnék a magyarokról is, ha akkoriban Pannoniát háborgatták volna. A honfoglaló magyarokkal kapcsolatban pedig 898-ban még csak szó sem lehet Pannonia ily hatalmas elpusztításáról. Pannonia igazi megszállása csak a 899-i itáliai kalandozás bevégződése után kezdődik meg a déli, a nagyobbik felében, amelyhez a bajoroknak alig volt közük, minthogy azt Arnulf Bajorországtól elszakította és a szláv Brazlavo hercegre bízta. Pannonia északi részéből is csak a Rábán túl fekvő területek érdekelték közelebbről a bajorokat, minthogy ott a levél szerint telepeseik voltak. A Rábát pedig a honfog-

tota pannonia, nostra maxima provincia tantum una non appareat ecclesia, prout episcopi a vobis destinati... totam terram desolatam viderunt..."

[296] *Pauler Gyula* (A magyar nemzet története Szent Istvánig. 28. és 36. ll.), hogy a levél csábító, de észrevehetően zavaros leírását Pannonia pusztításáról minden kis részletében felhasználhassa, a jelentést két részre osztja a következő módon. A jelentésben magát a következményt, Pannonia pusztítását, a magyarok 894-i pannoniai beütéséhez fűzi, — egyebek között figyelmen kívül hagyván, hogy a morvák akkor nem szerepelhettek együtt a magyarokkal, mert éppen akkor békére lépnek Arnulffal (Annales Fuldenses, ann. 894.) — a levélben előadott pusztítás előzményeit pedig a 900-i események előzményeiként állítja elénk. — Még feltűnőbb *Huber* számítása (Ausztria története. I. 112.). Ő ugyanis a levél egész jelentését Pannonia pusztulásáról minden további nélkül a magyarok 900-i pannoniai és bajorországi szerepléséhez fűzi és nem veszi észre, hogy ebben a formában olyan látszata van a dolognak, mintha az egész Pannonia romlását jelentő levél — állítólagos keltének idejét tekintve — megelőzné az eseményeket. — *Dümmler* (Geschichte des ostfränkischen Reiches. 2. A. III. 442) egyáltalában nem használta fel a levélnek ezt a jelentését, sőt később úgy emlékezik meg róla, mint ellenőrizhetetlen hírről (i. m. III. 514.).

[297] Annales Fuldenses, ann. 896.

laló magyarok 900 előtt nem léphették át, mert a Rábán innen is csak 900-ban tűnnek fel. És mindezeken felül hová helyezzük azokat a bizonyos éveket — multis annis! — amelyeknek folyamán a morvák hitszegően összeadták magukat a magyarokkal és azokkal együttesen állandóan sanyargatták a passaui püspökséghez tartozó pannoniai telepeseket, amikor a magyarok a 892-i dúlás után újból csak 902-ben jelennek meg Morvaországban[298] és akkor sem mint jóbarátok?! Továbbá hogyan magyarázzuk meg magunknak azt, hogy a bajorok békét vásárolnak — akár vásznon, akár aranyon — a Pannoniát sanyargató magyaroktól, akik ennek ellenére a pápai legátusok érkezése előtt feldúlják Pannoniát s aztán eltűnnek, hogy a legátusok szabadon átutazhassanak Pannonián?

f) Ezúttal nem tehetjük feladatunkká, hogy a hamisítók forrásait kutassuk, ámbár kétségtelennek látszik, hogy valamiféle feljegyzésekre is támaszkodtak, amelyeket természetesen céljuknak megfelelően elferdítettek. Ilyeneket bőven találhattak a passaui püspökség irattárában is, amennyiben a bajor főpapok valóban megtettek mindent a morva egyház függetlenségének elgáncsolására. Az évkönyvekből és krónikákból is átstilizálhattak egyet-mást. Ami például a morvák magyaros hajviseletére vonatkozik, az igen élénken emlékeztet Liudprandra, aki a Konstantinápolyban látott bolgár követről ugyanilyen formában mondja, hogy magyar módra nyiratkozott.[299] A Pannonia pusztításáról szóló hírt pedig a fuldai évkönyvek 894-i jelentéséből vehették,[300] megtoldva Liudprandból és a fuldai évkönyvekből is olyan részletekkel, amelyek a fuldai évkönyvekben nem a magyarokra vonatkoznak.

A levél magyarvonatkozású részeiből megfontolásra érdemesnek csak az mutatkozik, amely a kutyára vagy farkasra tett esküvésről szól. De itt is nyomatékosan figyelembe veendő, hogy ilyen esküformáról a magyarokkal kapcsolat-

[298] Annales Alamannici, ann. 902; Herimannus Augiensis: Chronicon, a. 902.

[299] Liudprandi Relatio de legatione Constantinopolitana, c. 19: „... Cumque post naeniarum garrulitatem et missarum celebrationem ad mensam invitaremur, in citeriori mensae margine, quae erat sine latitudine longa, Bulgarorum nuntium, Ungarico more tonsum, aenea catena cinctum, et ut mens mihi suggerit, catechumenum, mihi proponit..." *Pertz:* MG. SS. III. 351.)

[300] „... Avari, qui dicuntur Ungari, in his temporibus ultra Danubium peragrantes multa miserabilia perpetravere. Nam homines et vetulas matronas penitus occidendo, iuvenculas tantum ut iumenta pro libidine exercenda secum trahentes totam Pannoniam usque ad internetionem deleverunt..." (MG. SS. I. 410.)

ban e levélen kívül sehol sincs említés téve. Feltételezhető azonban, hogy a hamisítók a saját korukban hallhattak valami ilyesféléről.

*

Célkitűzésünk keretében ennyi talán elég is lesz a Theotmár salzburgi érseknek tulajdonított levél értékének megítélésére, hamis mivoltának bemutatására. E levél erősítésére és részben ennek anyagából — vagy ezzel egyszerre — készült a Hatto mainzi érsek nevén szereplő, ugyancsak IX. János pápához intézett levél,[301] amelyben Hatto a morva ügyben a helyzetnek még kirívóbb nemismerésével védelmezi a bajor főpapok álláspontját. A Hatto-féle levél is keltezetlen és szintén csak Gyermek Lajos trónralépése és IX. János pápa halálának ideje utalnak arra, hogy a 900. évben írták, de mégis azzal a megszorítással, hogy már Theotmár levelének Rómába érkezése után, tehát jóval IX. János halála után. A Theotmár-levéllel együtt a hamis levelek ugyanazon társaságában, a fentebb említett, a XII. század elejéről való kéziratban bukkan fel először.[302]

E két hamisítvány egymás erősítésére és valószínűleg egyszerre készülhetett — a nyilvánvaló cél után ítélve — oly időben, amikor a viszonyok kedvezőknek mutatkoztak a passaui püspökség számára, hogy e két levélben „megőrzött", élesen kiemelt, minden változással és mindenkivel szemben keményen fenntartott jogai alapján a tönkrement Morvaországban az egyházi felsőbbséget magához ragadhatja.

Dr. Gombos F. Albin.

[301] *Fejér:* Codex diplomaticus Hung. I. 235—240; *Boczek:* Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. I. 63—66.

[302] Nincs miért, hogy e helyen bővebben foglalkozzunk a Hatto-féle levéllel, amely egyébként is már régebben megkapta a „gyanús" jelzőt. A hamisítóknak csupán arra a feltűnő vigyázatlanságára mutatok rá, hogy Hatto mainzi érsek, a kis király gyámja, Arnulf halálának (899 dec. 8) hírét jó félesztendő mulva közli az elhúnyt IX. János pápával és hosszúra nyúló késedelmeskedését, mint Theotmár, az utat elzáró magyarokkal mentegeti, noha a kalandozók már 899 végén elhagyták Itáliát. „.... quia paganis inter nos et vos consistentibus impeditum est iter nostrum ad sanctam matrem nostram Romanam sedem, ita ut nec legati a nostra parvitate ad vestram dignitatem dirigi potuissent ..."

NAGY LAJOS TÜZÉRSÉGE.

Ámbár tüzérségünk multjával sok kisebb-nagyobb dolgozat foglalkozott, összefoglaló teljes monografiát sokáig senki sem írt róla. Pedig anyag volna hozzá, mert számtalan adat jelent meg a különböző folyóiratok és önálló munkák hasábjain, melyek legjobb összefoglalását eddig Iványi Béla munkájában látjuk.[1]

Iványi említett — nagyértékű — művében a magyar tüzérség keletkezésének idejét *Zsigmond* uralkodására, származási helyét pedig *Németországba* vezeti vissza. Ezzel az állításával nem érthetek mindenben egyet. Igaz, hogy Zsigmond előtt a tüzérek között magyar embert még nem találtam, azonban eddigi kutatásaim éppen arról győztek meg, hogy középkori véderőnk első ágyúi dalmáciai, tehát valószínűleg *olasz* eredetűek voltak és még *Nagy Lajos* utolsó velencei háborújában (1378—81) kerültek először használatba. Ebben a háborúban nem találom ugyan nyomát annak, hogy Nagy Lajos felsőolaszországi serege ágyúkat használt volna, azonban a dalmáciai harctéren legalább egy tucat ágyú szereplésérőI szereztem tudomást.

Nagy Lajos az 1358-i zárai békében kiterjesztette uralmát Dalmáciában Raguzára is. A békekötés után a király külön kiváltságlevélben határozta meg Raguza jogait és kötelességeit. Ennek következtében Raguza köteles volt pl. a magyar király lobogóját használni és háborúban a magyar véderő keretében szolgálni. Raguza fegyveres ereje ezentúl, hosszú időn át, tényleg a magyar király rendelkezésére állott. A raguzai levéltárban, sok más hadtörténelmi szempontból érdekes emléken kívül, arra is van adat, hogy Raguza 1378-ban pl. ágyút öntetett és lőport tartott.

Mivel pedig az ágyú azé, akinek a zászlaja alatt elsütik, a Nagy Lajos zászlaja alatt harcoló raguzaiak ágyúit — ha tágabb értelemben véve is — végeredményben Nagy Lajos tüzérségének kell tekintenem.

Ezek előrebocsátása után legyen szabad rátérnem a raguzai adatokra.

[1] Hadtörténelmi Közlemények XXVII—XXVIII. évf.

A lőporkészítés első nyomaival Raguzában 1378 augusztus 5-én találkozunk, amikor a raguzai tanács elhatározta, hogy bárkát (azaz vitorlás hajót) küld salétromért.[2] A salétromra Raguzának nyilván lőporkészítés végett lehetett szüksége. E határozat végrehajtására két héttel később a tanács, augusztus 19-én, Nixa de Comonothnat el is küldte Apuliába egy bárkával, hogy ott salétromot vásároljon.[3]

A raguzai tanács 1378 augusztus 22-én elhatározta, hogy a bosnyák királynak *egy ágyút* ajándékoz, melyet a város költségén Priboe Ratchus fog majd elkészíteni.[4]

Két nappal később — augusztus 24-én — a tanács a rendelkezésére álló kész ágyúk használatára vonatkozólag intézkedik.[5] Ekkor elrendeli, hogy a kapitányok ágyúval lövessenek, ha ellenséges (azaz velencei) gálya jön a város elé. A városnak ekkor a parton *hét* őrsége volt egy-egy kapitány parancsnoksága alatt; *mindegyik őrségnek volt ágyúja*. Az útasítás szerint a kapitányok akkor ágyúztassanak, ha az ellenséges hajó az őrségük, azaz hadállásuk előtt halad el és akkor is lövessenek, ha az ellenséges hajó kezdi el az ágyúzást.[6]

A városnak ekkor már *nélkülözhető ágyúi* is voltak. A raguzai tanács 1378 október 19-én Doria Luciánnak, a génuai hajóhad főkapitányának, *két ágyút* ajándékozott. A tanács ülésében először csak arra szavaztak, hogy átengedik az ágyúkat; azután megszavazták, hogy oda is ajándékozzák azokat.[7]

Abban az időben az egyik gályán valami *lőporkatasztrófa* is történt. A lőpor meggyulladt és a tűztől a hajó szállítmányából valami szövetekben is kár esett. A kárvallottak erre a raguzai tanácstól kérték káruk megtérítését, mire a tanács 1379 október 31-én megszavazta a kártérítést azokért a szövetekért, melyek a gályán a lőpor meggyulladása következtében elégtek.[8]

A raguzai tanács 1378 december 1-i határozatából arról értesülünk, hogy Stagniban, mely Raguza tartozéka volt, Marculinus de Gex parancsnoksága alatt *ágyúk* is voltak.[9]

Az ágyúzásról 1378 december 22-én ismét intézkednek. A tanács elrendelte, hogy a rektor és a két kapitány enge-

[2] Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridianorum 28. köt., 155. l.
[3] U. o. 158. l.
[4] U. o. 165. l.
[5] U. o.
[6] U. o. 166. l.
[7] U. o. 173. l. — *Gelcich I.*, Raguzai oklevéltár, 700. l.
[8] Mon. sp. hist. Slav. Mer. 28. köt., 175. l.
[9] U. o. 181. l.

delme nélkül nem szabad másra lőni, csak az ellenségre. Aki pedig a parancsnokok közül ez ellen az útasítás ellen vét, 5 perper bírságot fog fizetni.[10] Ez az intézkedés tehát meggátolta a lövőgyakorlatokat.

A velencei háború folyamán, úgy látszik, Raguza ágyúkészlete kevésnek bizonyult, mert 1379 február 9-én a tanács intézkedik, hogy *ágyúkat készítsenek* és az ágyúöntés költségeire 115 perpert utaltat ki a sópénzből.[11]

Adatunk van arra is, hogy Raguza 1379 február 28-án a bosnyák királynak lőport ajándékozott.[12]

A bosnyák Balsai Balsa Raguzától ágyút kért. A város tanácsa azonban 1379 április 18-án nem látta kívánatosnak, hogy Balsának ágyúja legyen és a kérést nem teljesítette.[13]

Hat nappal később (1379 április 24.) a tanács tagjai elhatározták, hogy a bosnyák királynak tíz font lőport adnak.[14]

Nagy Lajos tüzérségéhez mindössze ennyi adatot szolgáltat a raguzai levéltár nyomtatásban megjelent anyaga. A többi dalmáciai levéltár anyagából ebből az időből ágyúkra vonatkozólag még nem találtam adatot. Az itt közölt adatokból azonban máris kétségtelen, hogy Nagy Lajos véderejében — legalább Dalmácia területén — már szerepeltek az ágyúk.

Az ágyúkat nálunk ekkor még csak *állóharcban* használhatták; legalább nincs nyoma annak, hogy mozgóharcban is alkalmazták volna őket. Hatásuk is inkább csak erkölcsi lehetett, mert a lövésbe a tüzérek sem igen tanulhattak bele ott, ahol ágyúval csak az ellenségre volt szabad tüzelni.

Az ágyúöntés főhelye az elmondottak alapján — úgy látszik — Raguza lehetett és Priboe Ratchus ágyúöntő is valószínűleg itt dolgozott.

Abból a körülményből pedig, hogy 1378-ban egyszerre aránylag sok ágyút találunk Raguzában, arra kell következtetnem, hogy Raguza tüzérségi fegyverkezése és így ágyúöntése is még előbb, talán 1375 táján kezdődhetett. Ezen az alapon tehát *Nagy Lajos királyunk dalmáciai tüzérségének keletkezési idejét is hozzávetőleg 1375 tájára helyezhetjük.*

Dr. Miklósy Zoltán.

[10] U. o. 184. l.
[11] U. o. 194. l.
[12] U. o. 197. l.
[13] U. o. 207. l.
[14] U. o. 209. l.

A TÜZÉRSÉG TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON KEZDETÉTŐL 1711-IG.

(Nyolcadik közlemény.)

Az eddigiekben azt fejtegettük, hogy Magyarországon és Erdélyben is kiknek a feladata volt a tüzérségi fogatolást előteremteni, lássuk most már, hogy ezek a fogatolásra kötelezettek *milyen* igát és *mennyit* adtak!

János király már említett rendelkezéseiből (Bártfa, Eperjes, bakonybéli apát) láttuk azt is, hogy a király ágyúvontatási célokra kizárólag lovakat használt. Ezzel szemben pl. I. Ferdinánd király vezérei, így Kacziáner, a föld népét is igénybe vette ágyúvontatásra, bár egy a királyhoz intézett jelentésében maga is beismeri, hogy a jobbágyságnak erre a célra való kirendelésében nincsen sok köszönet, mert rendszerint éppen akkor, amidőn a legnagyobb szükség volna reájuk, elszökdösnek, széjjelszaladnak és az ágyúk fekve maradnak. Éppen ennek elkerülése végett azt javasolja Kacziáner a felségnek, hogy az ágyúk mellé 100 főnyi *állandó* és fizetett „gwaszdari"-t vagy „gwaszdádori"-t kell ágyúvontatási segédszemélyzetképen felfogadni. Kacziáner és hadvezető társai eme jelentése a Trencsén melletti táborban kelt s ennek idevonatkozó érdekes része így hangzik: „So haben wir bissheer gesehen, mit wass mue, arbait und lanngsamhait das Geschutz mangel halber der Gwaszdadori bis hieheer gebracht worden ist, darauf zu furdrung das zugs, will in anweg von Notten sein, das bis in ain hundert gewisser *stätter und besolter* Gwaszdari dem Geschütz zue geordent werden, dann *auf das paursz volkh,* das under wegen aufzutreiben, wie wir bisher in gebrauch gehebt, *sich gar nichts zu verlassen ist, ursachen halben, wann man ir am aller nottisten bedarff, so seyn sy alle verloffen, damit so pleibt man stechen*".[516]

I. Ferdinánd király vezérei egyébként ágyúszállításra hol lovakat, hol embereket, vagy marhákat követelnek, természetesen elsősorban a városoktól. Így pl. 1529-ben Kacziáner

[516] Kriegsarchiv, Bécs, Feldacten, fasc. 6. p. 3.

Kassától lovakat, 1530-ban Serédy Gáspár Eperjestől embereket, 1553-ban Castaldo Szebentől lovakat vagy igavonómarhákat kérnek. 1556-ban I. Ferdinánd egyik Bánffytól ágyútovábbításra jobbágyokat, lovakat és marhákat kér s ugyancsak ágyúvontató lovakat és marhákat említ egy báró Pollweill Miklóshoz írt levelében is.[517]

Igénybevették nálunk ágyú és tüzérségi anyag szállítására a vízi szállítóeszközöket is, t. i. a hajót. Így pl. 1527-ben I. Ferdinánd király parancsot intéz a pesti hajósok bírájához, melyben elrendeli, hogy Leisser Ulrik tüzérségi főmester megkeresésére a Budán lévő tüzérségi anyagnak Esztergomba való szállításához állítson ki megfelelő mennyiségű hajót, hozzá hajósokat és embereket, akik ezt az anyagot a Dunán a rendeltetési helyre továbbítják. Ugyanekkor a király Buda város tanácsához is parancsot intéz, akiktől viszont rakodómunkásokat („homines et ministros publicos") kér, akik a szóbanforgó tüzérségi anyagot a hajókba rakni segítenek. („Qui eandem artellariam munitionem nostram ad naves onerarias trahere et eisdem imponere juvent.")[518]

Buda 1541-ben történt eleste után a Dunán már csak Bécs, Pozsony, Győr és Komárom közt szállítottak tüzérségi anyagot. Így pl. 1602—3-ban Buda ostromához Bécsből hajón hoztak 30 ágyút. Később, Buda felszabadítása után, a tüzérségi anyag szállítása a Dunán ismét tágabb teret nyert. Így 1708-ban Bottyán vezér írja Rákóczinak, hogy híre jár, „hogy Budáról 13 pumma-hányó mozsárt és nagy öreg ágyút vizen Komárom felé Gutához szállítottak" a németek, (Érsek-)Újvár ostromához.[519]

Összefoglalva tehát az eddigieket, ágyútovábbítási célra e korszakban igénybe veszik az emberek s az állatok (ló, marha) vontató ereje mellett a vizi vontató erőt (hajó) is, amely utóbbi voltaképen végeredményben ismét csak emberi vagy állati erőre vezetendő vissza, s a víz itt csak mint közlekedési tényező szerepel.

Ha már most azt kutatjuk, hogy egy-egy háborús expedícióhoz a királyok, fejedelmek vagy hadvezéreik *mennyi* igát követeltek az erre a célra adni kötelezettektől? forrásainkban erre a kérdésre sokféle feleletet kapunk. Az ugyanis, hogy

[517] Eperjes város levéltára: 1529 ápr. 25.; 1530 szept. 5. — Szeben város levéltára: 1553. No. 648. — Orsz. Levéltár: Kisebb családi levéltárakban a Bánffy-család ltára. — Kriegsarchiv, Bécs, Feldacten, 1556. fasc. 7. p. 25.

[518] Staatsarchiv, Bécs, Ungarn, Allg. Akten: 1527 nov. 10. és 11. 7. csomó.

[519] Orsz. Levéltár: Ben. Resol. IV. k. 100. l.; Conc. Exp. 1651. No. 455.; 1684. No. 323. — Hadtört. Közlemények: 1920. évf. 58. l. — A. R. IX. k. 522—3. l.

az igaadásra kötelezett mennyi igavonót adjon a tüzérség részére, attól függött, hogy milyen ágyúkat, mennyit és milyen utakon kellett továbbítani. Természetes tehát, hogy könnyebb ágyúk elé, jó utakon kevesebb iga kellett, és viszont. A királyok, fejedelmek stb. igát kívánó parancsaiban sajnos legtöbbször nincsen megadva az ágyúk száma és a tüzérségi anyag mennyisége, sőt néha még az igát is csak általánosságban és nem számszerint részletezve követelik. Ennélfogva a legtöbbször nem is tudjuk megmondani, hogy a kívánt iga az ágyúk számához hogyan viszonylik, s egy-egy ágyúra átlag hány igavonó esik. Még kevésbbé tudjuk megmondani, hogy az igát adó város vagy testület tagjai maguk közt milyen kulcs szerint osztják fel a kivetett igakontingenst, mert erről forrásaink csak igen ritkán emlékeznek meg.

Láttuk már pl., hogy János király egy-egy várostól hathat lovat kért, de hogy hány város adott hat-hat lovat és mennyi ágyúhoz kellett ez, azt megmondani nem tudjuk. A XVI. században Kacziáner, Serédy, Castaldo stb. csak általánosságban rendelik el az ágyú szállítását, esetleg lovakat kérnek, de hogy mennyi ló állítandó ki és hány ágyúhoz, azt rendszerint nem mondják meg. I. Ferdinánd király rendeleteiben, amelyet a magyar kir. udvari kamarához intéz, az ágyuk és tüzérségi anyag szállításáról, szintén csak általánosságban rendelkezik, mert hiszen a részletek elintézése már a kamara feladata volt. 1567-ben Lőcse városa kénytelen „60 artelleri Ross herleihen", de hogy ez mennyi ágyúhoz vagy tüzérségi anyaghoz kellett, azt nem tudni.[520]

1558-ban Hamerl Bernát zeugwart parancsot kapott, hogy Bécsből Szigetvárába szállítson ágyúkat. Erre a minuciózus Hamerl előbb írásban jelentette, hogy egy-egy ágyútípus vontatásához hány lóra lesz szüksége és ehhez képest mennyibe fog kerülni a szállítás. Ezen jelentés szerint: „Erstlichen zu der Singerin muessen für die selwis gespannt werden sechczechen Ross", tehát egy nehéz Singerintípusú ágyú vontatásához 16 lovat kívánt, míg négy haubiczhoz: „Mer zu den vier hauffniczen oder stainpuxen für jedes vier Ross", tehát összesen a négyhez annyi kellett, mint egy Singerinhez. Viszont a könnyebb „valckannet"-ekhez már csak két-két ló kellett. Mivel Hamerl egy-egy lóra napi féltallér napidíjat számított, végsőleg az egész ágyútransport Bécstől Szigetvárig 714 forintba került volna.[521] Ez a Hamerl-féle precizitás azonban ekkor még elég ritka dolog volt, mert az illetékesek parancsa legtöbbször csak úgy szólt, hogy adjanak ennyi meg

[520] Hain Gáspár krónikája: 111. l.
[521] Staatsarchiv, Bécs, Ungarn, Allg. Akten, 79. csomó.

ennyi lovat, mint ahogy pl. 1565-ben Schwendi Lázár is ilyenféle parancsot intéz az eperjesiekhez, írván, hogy ágyú eleibe való ötven darab jó erős lovat adjanak, s ha nekik nem volna, akkor akár az utakról is, de mindenesetre szedjék össze ezeket.[522] 1564-ben János Zsigmond erdélyi fejedelem 366 lovat és 42 szekeret, 1566-ban ugyanő 598 lovat és 100 kocsit, 1567-ben 240 ágyúvontatásra alkalmas erős lovat, 1595-ben Miksa főherceg 126 lovat és 20 szekeret kérnek, és így tovább, hisz erre rengeteg példát lehetne még felhozni.[523]

1578 körül Varasdról kellett a horvát végekre ágyúkat és tüzérséget szállítani és mivel ezt ismét valami német birodalmi zeugwart-féle hajtotta végre, természetesen „Verzeichnis"-t[524] készített arról, hogy az ágyúk, puskapor, golyók, ólom, sáncz és egyéb eszközök szállításához mennyi igavonó kell. Ezen kimutatás szerint: „Erstlich zway Stukh auf Iren Plochwägen unnd nach dem die Ross schwach unnd khlain sind muesz für Jede gespannt werden 30 Ross, ist Ross 60." Itt tehát a két Singerin típusú ágyú szállításához, figyelemmel a lovak gyenge voltára, körülbelül kétszer annyi iga kellett, mint amennyit fentebb Hamerl Bernát egy singerinhez preliminált. Minden egyes Singerinhez egy-egy hordó-féle (Gefäss) tartozott, amelyeknek továbbításához 10—10, összesen tehát 20 ló kellett. A két ágyúhoz 300—300, összesen 600 golyó volt adva, melyeket kocsikon szállítottak. Egy-egy szekérre 46 golyó fért, úgy, hogy összesen 13 kocsi kellett, s minden kocsiba hat-hat ló volt fogva, tehát csak a golyók szállításához 78 ló kellett. Mindezek mellett 79 mázsa puskapor, 20 mázsa ólom, sánceszközök, ács- és egyéb szerszámok, tartalékkerekek és tengelyek. emelőgép, deszkák, sátrak stb. szállításához kellett mindenestül 276 ló „unnd was an den Rossen abgeet, solle mit Oxen erstattet werden." Ebből láthatjuk, hogy két nagyobb kaliberű ágyú szállítása, tekintettel a sok mindenféle kiegészítő, kisegítő szerszámokra, munícióra, tartalékanyagra stb., nem volt tréfa dolog, s azt hiszszük nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a XVI—XVII. század zeugwartjainak az ágyú- és lőszerszállítás adta a legtöbb gondot.

1582-ben a Komárom várában lévő tüzérségi anyag és ágyúk szállításához Pozsony és a felsőmagyarországi bánya-

[522] Eperjes város levéltára: 1565. VIII. 16.

[523] Erdélyi országgyűlési emlékek. II. k. 303., 329. ll. — Kriegsarchiv, Bécs, Feldacten, 1595. fasc. 8. pièce 4. — Lőcse város levéltára, I. oszt. III. csomó. 72. szám.

[524] Verzaichniss der Zwayer Singerin sambt irer Munition so von Waraszdin auf die Crabattische Expedition fueret." Kriegsarchiv, Bécs, Feldacten, 1578. f. 13. p. 8.

városok összesen 116 lovat, 19 kocsit és 54 embert tartoztak kiállítani, azonban, sajnos nincsen megmondva, hogy ez mennyi ágyúhoz és tüzérségi anyaghoz kellett, annyi azonban valószínű, hogy aligha nagykaliberű, nehéz ágyúk szállításáról volt szó.[525] 1599-ben Basta Lőcse város tanácsától „Zur Fortbringung der Stueck und andern Munition" 84 lovat és 12 kocsit kér. Természetesen ő is elhallgatja, hogy ez a 84 ló hány darab Stueck-hez kellett.[526]

Egy XVII. századi specificatio előírása szerint egy fél quartaun vontatásához 24 ökör, egy quartierschlang továbbításához 16 ökör, viszont egy könnyű Regimentsstück szállításához csak 4 ló kellett.[527]

A XVII. században Bécsben a tüzérségi fogatolások lebonyolítására már egy fő „Geschirmaister"-i állás is volt rendszeresítve, mert 1600-ban (június 26.) Globner János Kristóf „als bestelten Geschirmaister" részére utasítást adnak „über ain Anczal Arthollorey Ross", mely utasításban tüzetesen instruálják Globnert a tüzérlovak beszerzési módja, helye, mikéntje stb. tárgyában.[528]

A XVI. század végén és a XVII. század első éveiben, amint már láttuk, a magyar rendek az országgyűléseken panaszkodnak, hogy az ország igavonó állatállománya a hosszas háborúskodások folytán nagyon megcsappant, tehát őfelsége szomszédos országaiból pótolja az igavonókban nálunk beállott hiányt. Rudolf király a rendek eme panaszát úgy látszik meg is szívlelte, mert pl. 1599 tavaszán („Vom ersten tag maii bis auf denn 23. juli anno 99") Morvaország, Ausztria és Szilézia városai és kolostorai, nyilván Rudolf rendeletére, Győrbe és Komáromba tüzérségi célokra összesen 524 lovat állítanak ki.[529] Ez az igavonó mennyiség, ha figyelembe vesszük, hogy a szász papok maguk pl. 600 lovat is állítottak ki, aránylag nem mondható soknak. Nem kell ugyanis felednünk, hogy ezt az igavonó mennyiséget három gazdag s a háború pusztításaitól eddig megkímélt tartomány állította ki.

Ugyanígy 1602-ben is a magyarországi hadjárat (Basta) céljaira, Rudolf rendeletére a cseh, sziléziai, morva és osztrák városok és kolostorok, a falvakkal együtt tartoztak tüzérségi célokra lovakat kiállítani, és pedig:

[525] Kriegsarchiv, Bécs, Feldacten, 1582, fasc. 12. p. 4.
[526] Basta levelei. I. k. 202. l.
[527] Orsz. Levéltár: Lymbus II. sorozat, 14. b. csomó.
[528] Kriegsarchiv, Bécs, Feldacten: 1600. fasc. 6. p. 14.
[529] U. o.: 1599. fasc. 7 p. 1.

Morvaország kiállított összesen . . 197 lovat,
Csehország kiállított összesen . . . 66 lovat,
Szilézia kiállított összesen . . . . . 80 lovat,
Ausztria kiállított összesen . . . . 197 lovat,
összesen tehát: 540 lovat,

ami négy tartománytól nem sok, ha összehasonlítjuk azzal, hogy pl. Basta 1599-ben az egyetlen Lőcse városától több lovat követelt (84), mint amennyit a jelen esetben akár egész Csehország, akár egész Szilézia adott.[530]

A magyarországi városok, vármegyék, szóval mindazok, akik ágyúvontatáshoz igát adni kötelesek voltak, ezt az igát természetesen csak *kölcsön*képen adták, még pedig vagy meghatározott időre (3—4 hónap), vagy egy-egy hadjárat tartamára. A kikötött idő elteltével, vagy a hadjárat befejeztével az igavonókat az illető városnak stb. vissza kellett adni. Arról azonban már nem találunk említést, hogy vajjon abban az esetben, ha az igavonó használat közben elpusztult vagy pl. a marhákat szükségből megették, vajjon a városok, megyék stb. kaptak-e kártérítést, vagy pedig az ilyen esetet vis maiornak tekintették-e?

Előfordult néha az is, hogy a városoknak és egyéb igavonó állítására kötelezetteknek az iga használata ellenében bizonyos ellenszolgáltatást, pénzt, térítést adnak. Így pl. Schwendi 1565-ben, amidőn Eperjesnek meghagyja, hogy mindenképen szerezzen lovakat, nagyobb nyomaték kedvéért és buzdításul kijelenti, hogy hajlandó a lovak tulajdonosainak minden ló után 8 forintot fizetni.[531] 1596-ban a magyarországi hadjáratra tüzérségi fogatolás költségeire 25.650 forint volt előirányozva, ami az akkori fogalmak szerint hatalmas összeg volt. Megjegyzi azonban ez a költségelőirányzat, hogy ha a felség a szükséges lovakat és kocsikat „in deren Landen aufbringen" tudja, akkor ez az összeg megtakarítható.[532] Amint már említettük, Bethlen István a szász papoknak a tüzérségi fogatolás ellenében adandó fizetségről beszél. 1620-ban Bethlen Gábor, amidőn úgy látszik Kassa városa adott neki tüzérségi célokra „az álgyúk alá" szerzett lovakat, minden ló után havi öt forintot fizet[533] azzal, hogy a hadjárat végén a lovakat gazdáik visszakapják. Muníciók eleibe való vonómarhák „fogadás"-áról Thököly Imre is ír Szirmaynak.[534]

[530] U. o.: 1602. fasc. 12. p. 10.
[531] Eperjes város levéltára: 1565 augusztus 16.
[532] Kriegsarchiv, Bécs, Feldacten, 1596. fasc., 12. p. 6.
[533] Történelmi Tár: 1908. évf. 86. l.
[534] Thököly naplója: II. k. 15. l.

Ami már most az igavonók kiállításának reparciálási kulcsát illeti, erre csak egyetlen példánk van. Ugyanis 1595-ben Vas vármegyére rónak ki tüzérségi célokra igavonókat, amit a vármegye helyhatósági szabályrendelet útján úgy reparciál, hogy minden két portának egy ágyúvonó ökröt vagy lovat járommal, illetve lószerszámmal, azután bárddal, fejszével, lánccal stb. kell kiállítani, aki pedig ezt elmulasztaná, 12 forint birságot fizet s ezenfelül igavonóját elkobozzák.[535]

Ami már most a *fogatolás módját* illeti, az a régi tüzérségi és egyéb művekben található képek és ábrázolások szerint, igen különböző volt. Ortelius Chronológiájában és Ortelius redivivusban pl. Gyula várának 1566. évi ostrománál a könnyebb ágyúk elé két ló volt egymás mellé (normál befogás) fogva, ilyen formán:

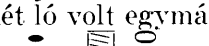

Ugyanezen a képen látjuk, hogy a török az ágyúk elé böröcköt vagy ágyútaligát nem alkalmazott, hanem a lovakat egyenesen az ágyú lafettájához fogta:

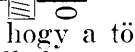

a muníciót, szerszámokat stb. pedig tevék szállították. 1593 novemberében Fülek ostrománál egy négykerekes lafettára szerelt böröck nélküli ágyút három ló vontat, és pedig 2 + 1 fogatolásban ilyen formán:

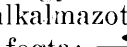

Hat lovat (Ufano-De Bry szerint) 3 + 3 fogatolásban alkalmaznak az ágyú elé, ilyenformán:

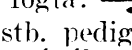

Ha az ágyút emberek is vagy pedig *csak* emberek vontatják, akkor a lafettához vagy ágyútaligához két oldalt két hosszú kötelet vagy láncot kötnek, amelyen egymás mellett annyi hurok van, ahány ember lesz a vontatáshoz alkalmazva. Az ilyen hurkos vontatókötél ábrája ez:

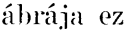

A pontok helyére mindenüvé egy-egy ember képzelendő, aki a hurokba szinte belefekszik s úgy vontatja az ágyút. Ilyen emberek segítségével történő, kötéllel való ágyúvontatás látható ugyancsak Orteliusban, Visegrád 1595. évi ostrománál, ahol egy hegy tetejére, egy D betűvel jelölt úgynevezett olasz sáncra körülbelül 20—25 ember ilyen hurkos kötéllel vontat fel egy négykerekű, lafettás, nehezebb ostromágyút.

Az ágyúvontatásnál az emberi és állati erő összeműködésére nálunk úgy látszik gyakran szükség volt a magyarországi rossz és bizonytalan *utak*, s elhanyagolt közlekedési eszközök miatt. Utainkon tavaszi hóolvadáskor vagy őszi esőzések alkalmával néha egyenesen lehetetlen volt ágyút továbbítani. Ezért írja 1561 november 24-én Udvardy György Bécsből

[535] Corpus Statutorum. V/1. k. 47—48. l.

Nádasdy Tamásnak, hogy „az álgyúk elvitetését nem kellene sokára halasztani, mert most jó az út, de később tudja Isten milyen lesz."[536] 1605 január 2-án Mátyás főherceg levelet ír Bástához, amelyben jelzi, hogy Magyarországon vannak nagy ágyúk, amelyeket Tilly kér, s ezeknek a továbbításához ötszáz ló kellene, amelyekkel azonban még mindig kérdéses a továbbjutás, mert: „Du hast zu vermahnen — írja a főherceg —, dass sie bei dieser Zeit und tiefem Schnee über die schwachen Brücken, wie allenthalben in Ungarn sind, nicht können zugereicht werden und über das hohe Gebirg mit solchen schweren Stücken und Munition auch wegen Unsicherheit der Strassen durch die Bergstädte nicht fortzukommen ist, wie du denn mit den geringeren Stücken, so du mitgenommen hast, schwer fortgekommen bist."[537] Tehát nemcsak a rossz és bizonytalan utak, a gyenge szerkezetű hidak, hanem a természet is (magas hó) megnehezítette, sőt lehetetlenné tette a tüzérség mozgását. Azonban ezeket a nehézségeket erős akarattal és megfelelő apparátussal mégis le lehetett győzni, mint ahogy pl. midőn II. Rákóczi György 1657 telén átkelt seregével a máramarosi havasokon keresztül Lengyelországba, „a lövőszerszámokat a gyalogság csigákon, köteleken vontatván", iszonyú fáradalmak és nehézségek közepette mégis csak átvitte a havasokon.[538] 1705-ben Bercsényinek akadtak el öreg ágyúi Lévánál, amit nagyon a szívére vett s március 2-án írja is a fejedelemnek: „Nincs nagyobb búm, mint az öreg ágyúkkal megfeneklettek Léván, majd 400 vonómarha kell belíjek, se ti, se tova már velek, csak rajtam az búja." Még két nap mulva is ezeket az ágyúkat siratja: „Csak az sok szép ágyú ne gyötörné Léván az szívemet; hiszem Egerben kellett volna azt hadni inkább, de már kihozták."[539]

Megtörtént az is, hogy menetelés közben vagy az utak rosszasága, vagy egyéb okok (pl. marhavész) miatt a vonómarha elpusztult vagy pedig szükségből a sereg az ökröket megette, ilyenkor a megrekedt lövőszerszámokat egyszerűen elásták, amint ezt pl. Kemény János hadai tették az 1657—58. évi tatárhadjárat alkalmával.[540]

Összefoglalva most már az eddig előadottakat, megállapíthatjuk, hogy a XVI—XVII. századokban úgy a fogatok és a vontató erő felhajtásának és előteremtésének nehézsége, mint pedig a lehetetlen útviszonyok miatt az ágyú szállítása sok bajjal, nehézséggel és költséggel járt. Az ágyúvontatás éppen

[536] Történelmi Tár: 1908. évf. 223. l.
[537] Basta levelei: II. k. 565. l.
[538] Szalárdi krónikája. V. könyv, 6. és 7. rész.
[539] Arch. Rák. IV. k. 385., 390. ll.
[540] *Mikó:* Erdélyi történelmi adatok. I. k. 164. l.

ezért igen körülményes és lassú volt, úgy, hogy nem csoda, ha a nádor 1556-ban ezt írja a királynak: „Ezerszer hallottam felségedtől, hogy a fejedelmeknek semmi sem könnyebb, mint ágyúkkal rendelkezni, de az ágyúvontatáshoz igavonókat szerezni ... hic labor est."[541] S a nádornak igaza volt, mert hiszen az ágyú öntetése pusztán pénzkérdés volt, de már fogatolást szerezni nemcsak sok irka-firkába, vesződségbe, fáradozásba és utánjárásba került, hanem, ha elő is került a vontató erő, még mindig kérdéses volt, hogy lehetett-e azt használni? Hiszen egészen természetes, hogy az ágyúvontatáshoz igaadásra kötelezettek nem a legjobb lovaikat és igavonóikat, hanem a selejtes és gyenge anyagot adták erre a célra, tisztában lévén azzal, hogy az egyszer odaadott igát többé rendszerint nem látták. Már most ilyen igavonó anyaghoz csak még az akkori magyarországi útviszonyokat kell hozzáképzelni s azonnal érthető lesz a nádor levelének tartalma, s megértjük azt is, hogy ebben az időben Magyarországon ágyúkat továbbítani, egyike volt a legnehezebb feladatoknak. A tágabb értelemben vett Magyarország határain belül működő tüzérségen kívül nem szabad megfeledkeznünk egy velünk mindig barátságos szomszédos állam tüzérségéről, amely a XVI. század végén voltaképen a magyar erdélyi tüzérség expositurája, volt t. i. Báthory István lengyel királysága idején Lengyelországban Nagy Bertalan tüzérségi prefektus (praefectus tormentorum, tormentorum bellicorum administrator, czaigwart) alatt működő ama tüzérségről, amely annyi dicsőséget szerzett odafent északon a magyar névnek. Nem feladatunk az előttünk ismeretlen lengyel tüzérség történetébe belenyúlni, de Báthory tüzérsége voltaképen magyar volt, csak lengyel földön működött.

Úgy látszik Lengyelországban az ágyúk és a tüzérségi anyag szállítása a királyi kincstár terhét képezte és sem a városok, sem más jogi vagy természetes személyek ennek költségeit nem vállalták. Báthory István számadáskönyveiből kitűnik ugyanis, hogy az ágyúk és a tüzérségi anyag szállításának költségeit a király kincstára viseli s az erre fordított kiadások a királyi számadáskönyvekben vannak elkönyvelve. Ezen a címen Nagy Bertalan prefektus kezeihez gyakran fizetnek ki kisebb vagy nagyobb összegeket. (Pl. ágyúszállítás Varsóból Litvániába 50 frt.) A tüzérségi anyag vontatásához úgy látszik nem mindig lehetett Lengyelországban kellő számú lovat szerezni, mert megtörtént, hogy István király Magyarországon vétetett lovakat, amint hogy pl. 1580-ban Csányi Gáspárt küldi Magyarhonba tüzérségi lovak vásár-

[541] Zrínyi-levelek: I. kötet. 377. l.

lása céljából, („in emptionem equorum in Hungaria ad trahenda tormenta bellica") aki 233 frtnyi költség ellenében hozott 86 lovat. Már hajtótüzérség akadt Lengyelhonban is, s pl. 1585-ben István király Dorpat váráról hozatott Grodnoba tüzérségi „aurigá"-kat („aurigis ex arce Derpatensi ad suam maiestatem regiam Grodnam venientibus, qui tormenta bellica *vehere solebant*"), ezeknek azonban rendes fizetés vagy zsold járt.[542]

Az ágyút nemcsak vontatni, hanem működtetni, vele lövöldözni is kellett, s hogy az ágyú céljának megfelelhessen, kiszolgáló, kezelő **személyzetet** is kellett mellette tartani. A tüzérek neve a XVI—XVII. századokban is latinul: bombardarius, magister bombardae vagy bumbardae, bombardista, bombardiorum magister tormentarius sive pixidarius, németül: puchsen- vagy pixenmaister, pyxen master, Geschützmeister, artollorey personen, magyarul pedig: pattantyús.

Ami a Magyarországon a XVI—XVII. századokban működött tüzérségi személyek *származását*, nemzetiségét illeti, ez, figyelemmel az ekkori politikai viszonyokra, meglehetősen tarka képet mutat nemcsak nálunk, de úgy látszik a szomszédos német birodalomban is, ahol — hogy csak egyetlen példát említsünk — pl. 1563-ban a bécsi arzenál élén Juan de Suebedo és Alonzo di Contreras, tehát két spanyol áll.[543] Azon természetesen nincs mit csodálkoznunk, hogy I. Ferdinánd király , s általában a Habsburg királyok magyarországi tüzérsége leginkább németekből áll, viszont az is érthető, hogy a magyarországi németajkú városok tüzérei szintén majdnem kivétel nélkül németek. A német származású tüzéreken kívül találunk azután Magyarországon a törökön kívül olasz, lengyel, szláv, francia, svéd és magyar tüzéreket is.

Szapolyai János király az 1526—32 közt vezetett számadás könyveinek tanusága szerint török tüzérekkel is operált, viszont a Ferdinánd-párti Turzó Elek, akinek egyébként kitűnően berendezett hírszolgálata volt, 1532-ben azt jelenti királyi urának, hogy János király udvarába „venerunt ad eum et *Itali* magistri bombardarii, sed bombardam parvam copiam habet."[544] E szerint tehát János királynak kevés ágyúja lett volna s ezekhez olasz pattantyúsokat fogadott, ami azonban nem zárja ki azt, hogy ezek mellett magyar tüzérei is ne lettek volna.

[542] *Veres:* Báthori István számadáskönyve a Fontesben. 36., 55., 56., 80., 93., 217. ll.

[543] Kriegsarchiv, Bécs, Feldacten, 1557. f. 4. p. 3.

[544] „Ibidem magistris bombardariis Thurcalibus dedit fl. XL." Történelmi Tár: 1898. évf. 174. l. — Staatsarchiv, Bécs, Ungarn: A. A. 20. csomó, 1532. V. 20.

I. Ferdinánd magyar királynak Bécsben 1528—30 körül a főtüzére, zeugmeistere Leisser Ulrik volt, aki Magyarországon is működött, s akinek úgylátszik, az osztrák tartományokban lévő vidéki zeugwart-ok alája voltak rendelve. Fleugauss Márton karintiai zeuwart is ilyen vidéki tüzérségi egységnek vagy arzenálnak lehetett az előljárója, akit I. Ferdinánd király 1528-ban a magyarországi végvárak megvizsgálásával bízott meg s aki Temesvárról többek közt pl. azt jelenti, hogy itt: „Ain puxenmaister mit namen Peter aus der Kranstadt ist zu Tamaschwar."[545] Tehát Temesvár egyetlen ekkori tüzére a brassói szász Péter volt. I. Ferdinánd délvidéki pl. dalmát tengerparti váraiban, így 1533-ban Zengben egy Traperich János nevű szlávba oltott olasz királyi tüzért találunk, aki olaszul jól tud, mert ezen a nyelven ír levelet Rómába az egyik bibornokhoz.[546]

1543-ban I. Ferdinánd király egyik fontos felsőmagyarországi várában, t. i. Sároson királyi tüzérek: Vischer Kristóf a „czeugwart", s mellette vannak a nürnbergi Hütter Ulrik (Ulrich Huetter von Nürnbergh) és Sóri Wencko Péter (Peter Wencko von Soor puchsenmaister). Ezeken kívül a vár tüzérségének alkalmazottjai még Jungwirtt Pongrác „czewgwagner" és Scherdinger Márton „czewgschmidt", amiből következik, hogy a vár tüzérei szertüzérkednek is, ezért kellett mellékjük tüzérségi professzionista, t. i. tüzér szerkovács és bodnár is.[547] Őfelsége egy másik igen fontos várában, t. i. Szigeten 1546—48-ban egy György és egy András nevű tüzér van alkalmazva s ezek mellett találunk még egy Balázs nevű „adolescens bombardistá"-t, tehát afféle tüzérinast vagy tanoncot. Ezeknek a nemzetiségét azonban a források nem árulják el. 1549-ben Szigetváron egy szlávos hangzású nevű tüzért, Kozthán Jánost találjuk, míg 1550-ben Tóth Tamás szigeti tüzér, mint környékbeli szőlőbirtokos fordul elő.[548]

1552—1554-ben I. Ferdinánd király sárosi várában a következő tüzérszemélyzetet találjuk: A tüzérség főmestere Ochsel Vid (Vitus) bombardarius, aki „magister artellariae". Utána következik rangban Jungwirt Pongrác, aki magister „rotarum apud artelariam", azután jön Weinko Péter főtüzér, bombardarius supremus, s e két utóbbi e várban szolgált már 1543-ban is, azután következnek a bombardariusok, úgymint: Weis Ágoston, Lampersdorffer Farkas, a nürnbergi Pfaff Konrád, Planck Jakab, Preisz Antal és — az egyetlen ma-

[545] Kriegsarchiv, Bécs, Feldacten, 1528. fasc. 7. pièce 6.
[546] Finanzarchiv, Bécs, Hungarn: 14,334. csomó.
[547] Sáros várának 1543. évi számadása Eperjes város levéltárában.
[548] Magyar Nemzeti Múzeum: Fol. Lat. 1347.

gyar Sommodi Bereck (akinek a nevét a német czalmeisterek Schomat-nak is írják), akik mellé van adva Schwartz András lakatos és kovács „apud dictam artelariam".[549] Ezek a tüzérek azonban, ha a szükség úgy kívánta, Kassára is kirendeltettek tüzérségi szolgálatra, azonban ebből a névsorból is nyilvánvaló, hogy I. Ferdinánd, illetve hadvezérei féltékenyen őrködtek, nehogy a tüzérséghez túlságos sok magyar ember kerüljön.

A török előnyomulásával fontos vár, majd végvár lett Eger, amelynek kapitánya 1548-ban már Dobó, amikor még a várnak csak három bombardariusa volt. Természetesen 1552-ben, amikor Szolnok eleste után Eger veszedelembe került, Dobó szaporította tüzérségét s ekkor került ide Herman Márton Szolnokról, ezenkívül itt voltak Brum Jakab bécsi, Endorfer Lajos innsbrucki, József prágai, Fairich laibachi, Lajos endorfi, János szepességi, György trencséni, Szalai Mihály pelsőci származású tüzérek, továbbá Singer Gáspár és a magyar Cserney Benedek. Tehát az egri vár ostromakor a vártüzérség vezető tagjainak körülbelül a fele magyar, a másik fele pedig német volt, nem szabad azonban felednünk, hogy a szertüzérmesterkedésben a magyar Bornemisza Gergely tűnt ki, s rendkívüli leleményes találékonyságával s ügyességével nemcsak hogy sok kárt okozott az ostromló ellenségnek, hanem az általa szerkesztett tüzes szerszámokkal nagy része volt abban, hogy a vár védelme sikeresen végződhetett.[550] Dobó távozása után, 1554-ben, Eger várában Bornemisza Gergely számadáskönyvének feljegyzései szerint csak két tüzér volt, t. i. az iglói Pattantyús Márton (Martinus Pattanthyws de Iglo) és Pattantyus István.[551]

Izabellának és János Zsigmondnak Erdélyből való távozása után ide is I. Ferdinánd király császári, azaz német tüzérsége vonul be, amely központjául Nagyszebent választja. Ferdinánd Erdélyben dislokált tüzérségének feje, praefectus bombardariorum, előbb zeugwart, majd pedig zeugmeister-i címmel Waldstein Boldizsár lett, akit a források felváltva Walderstein, Weldenstein, Golderstein neveken is emlegetnek. Ennek volt helyettese és alárendeltje az a Haasensteini Haas Konrád „zeugwart in der Hermanstadt", akitől a Haasenwein-féle kódex származik, aki azt ide magával hozta, folytatta és tovább írta, s azután Nagyszeben városának adta vagy hagyta, amelynek levéltárában ma is megvan.

[549] U. o.: Fol. Lat. 1314.

[550] *Nagy Béni:* Eger ostroma 1552-ben. Békefi Emlékkönyv. 263. l. — Századok: 1901. évf. 554., 844.; 1902. évf. 91. ll. — Történelmi Tár: 1888. évf. 390. l.

[551] Magyar Nemzeti Múzeum: Fol. Lat. 2128. II. szám.

Ugyanennek érdekes tüzérségi számadásai szintén még ma is megvannak Nagyszeben város levéltárában.[552] Waldstein és Haas fősége alatt működtek Szebenben: Byber János „Veltzeugwart", aki alá tartozott, úgy látszik, a tábori tüzérség, továbbá Müllner János, Weisz Jakab, Krausz Vencel, a nürnbergi Schmitt János, Prauncz Fülöp és végül mutatónak itt is egyetlen magyar: Murányi Ferenc. Természetesen ezek a főbb tüzérek voltak, akik mellett kellett lenni még altiszti és legénységi tüzérszemélyzetnek is.[553] Az eddig felsorakoztatott adatokból egyébként már észrevehetjük, hogy I. Ferdinánd korában már a német birodalmi tüzérségnek Magyarországon működő része is valamiképen szervezve van.

1554-ben Kassán ugyancsak I. Ferdinándnak királyi tüzérei: Pfaf Konrád, Fridrexel Bálint, továbbá (Somodi) Bereck és (Planck) Jakab bombardáriusok, amely két utóbbi a sárosi várban is szolgált.[554] Ugyancsak 1554-ben I. Ferdinánd egyik hadvezére, Pallavicini Sfortia, Somogy várát „magister Anthonius de Gallis bombardarius"-sal inventáltatja,[555] tehát a német származású hadvezérek természetesen német zsoldosokat és tüzérséget is, az olaszok pedig olasz tüzéreket tartottak a maguk, illetve a császár és magyar király szolgálatában.

Ferdinánd király őfelsége Sziget várában 1556-ban Tobolovics (Thobolowyth) Jakab és Erdélyi Bálint a főpattantyúsok, míg 1558—59-ben ugyancsak Tobolovics és Németh Mihály a bombardáriusok, tehát egy délszláv és egy-egy magyar.[556] A szláv tüzért valószínűleg Grádeczi Horváth-Stansics Márk, a vár parancsnoka plántálta be Szigetre. 1559-ben I. Ferdinánd király Magyarországon működő tüzérei közül említik a források Lanczhutti (de Lanczhuett) Burg Jánost és Perlingi (de Perlyngh) Procz Fülöpöt, aki a sárosi várban szolgált. 1559-ben Palota várában a bombardáriusok Haláchy Benedek és Márton deák (literatus). 1559—1563 közt I. Ferdinánd főtüzére az egri várban Peninger Vid (Veit Peninger puchsenmaister und zeugwart ambs verwalter zu Erla) volt, akinek társait azonban forrásunk nem említi.[557]

[552] Handschriften: No. 3. bis 3 n. 1.
[553] Zimmermann-féle gyüjtemény. Nagyszeben. 81. szám.
[554] Orsz. Levéltár: Lymbus II. sorozat. 14/b csomó.
[555] Staatsarchiv. Bécs. Ungarn. Allg. Akten. 74. csomó. 1554 szeptember 16.
[556] Magyar Nemzeti Múzeum. kéziratok: Fol. Lat. 1347.: Kriegsarchiv. Bécs. Feldacten. 1558. fasc. 12. p. 2. — *Szilády:* Régi Magyar Költők Tára: VI. k. 149. l.
[557] Kriegsarchiv. Bécs. Feldacten. 1563. fasc. 4. p. 1. — Orsz. Levéltár: U. et C. 23/7.

Híres és történelmünkben gyakran emlegetett vezére volt I. Ferdinándnak a szervezőtehetséggel is megáldott Schwendi Lázár, aki hadjárataiban szervezett tüzérséget tartott, amelynek élén külön tüzérségi parancsnok állott, t. i. Poppendorf Ferenc, akinek a címe: „obrister veltzeugmaister" volt. Poppendorf különösen 1565 körül a hazánk északkeleti részén folyó hadműveletekben (Tokaj ostroma stb.) vett tevékeny részt.[558] Ugyancsak 1565-ben Kanizsa királyi várnak főtüzére „Wolf Glanncz von Rhada Puchsnmaister Yeczo in der besaczung zu Canischa", s mellette működnek még „Hans von Tiszkaw" zeugwart, Obersperger János és Kitl Bálint (Valthan Khithl).

Mindezen nevekből meg lehet állapítani, hogy I. Ferdinánd *magyar* király Magyarországon működő tüzérségében mindenféle náció képviselve volt, csak éppen magyar ember akadt nagyon elvétve benne.

Ami már most Izabella királyné tüzérségét illeti, tudjuk, hogy neki volt saját pénzén vásárolt tüzérségi anyaga, amelyet, vagy amelynek egy részét 1552-ben Kassán deponálta s maga az a leltár, amelyet erről felvettek, emeli ki, hogy mindezek a királyné készpénzen vett ágyúi stb., mondván: „Inventarium bellicorum tormentorum, quae serenissima princeps et domina, domina Isabella Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. regina *tanquam propria et suis pecuniis et impensis parata* et facta Cassoviae reliquit..." Hagyott pedig ekkor Kassán 15 ágyút,[559] amiből nyilvánvaló, hogy tüzéreinek is kellett lenni. Mivel pedig Izabella udvartartásában s egyébként is az olasz kultúra felé hajlott,[560] nem lehetetlen, hogy tüzérei is olaszok valának. Később, amidőn ő és fia János Zsigmond visszatérnek Erdélybe, ekkor már, különösen János Zsigmond, tüzérségi anyagot és tüzéreket is leginkább az erdélyi szász városokból kér kölcsön, úgyhogy János Zsigmond tüzérsége tulajdonképen német (erdélyi szász) volt.[561]

Erdély XVI. századvégi vajdáinak és fejedelmeinek, különösen a Báthoriaknak úgy látszik nevezetesebb tüzérségük nem volt. Hadjárat esetén valószínűleg ezek is János Zsigmond módszeréhez folyamodtak és erre a célra szintén az erdélyi szász városokat vehették igénybe.

[558] U. o.: 1565. fasc. 2 p. 3.

[559] 1552 jan. 17.

[560] V. ö. *Kastner Jenő:* Cultura italiana alla corte Transilvana nel secolo XVI. Corvina, 1922. évf. 40. skk. ll.

[561] Beszterce város levéltára: 1557. X. 8.; 1562. II. 4.; 1563. IX. 4.; 1564. X. 2. és 5.; 1565. VI. 10.; VII. 7. stb. — Erdélyi országgyűlési emlékek. I. k. 525., 575., 581.; II. k. 223. ll.

Ami a lengyel királlyá választott Báthori Istvánt illeti, ennek mint lengyel királynak, valami állandó jellegű tüzérsége lehetett, megfelelő személyzettel, melynek élén 1576—1580 közt tüzérségi prefektus állt, amint már tudjuk, Nagy Bertalan személyében, aki felett később úgy látszik Békés Gáspár állott a Báthori Istvánnal való kibékülése után, mindaddig, amíg élt. Békés 1579-ben a Polock vára elleni tüzérségi harcot személyesen vezette, elannyira, hogy — amint a krónikás mondja — még ágyúi mellett evett és aludt is. De Békés, úgy látszik, mindig előszeretettel foglalkozott tüzérkedéssel s tüzérekkel vette körül magát, mert pl. 1573-ban egy Pattantyus Balázs nevű hadnagy szolgált mellette, aki nyilvánvalóan tüzér volt. — Nagy Bertalan „czaigwart" mellett, aki Báthori Istvánnak állandó tüzérségi alkalmazottja volt, találunk „tormentorum bellicorum coadiutor"-okat, akiket azonban a források egyébként a király tüzéreinek (tormentarii sive pixidarii suae maiestatis regiae) is neveznek. Ezek a királyi tüzérek névszerint: Jakab magyar (Jacobus Hungarus), akit a források „de Fratricz", vagy Fraixtin Jakabnak is neveznek, Kánya András, Bernát Kristóf, János magyar (Joannes Hungarus), Szoszva Flórián, akik, esetleg az egy Szoszvát kivéve, mind nyilvánságosan magyarok és csak a király egyik ágyúöntő szertüzére volt olasz ember, t. i. Kremonai Jeromos (Hieronymus Cremonensis Italus, capitaneus et fusor tormentorum), aki Báthorit, mint szertüzér, kapitányi rangban szolgálta.[562] Íme tehát Báthori István a lengyel király, Lengyelországban, lengyel pénzen magyar tüzérséget tartott, amiért lengyel részről nem érheti őt szemrehányás, mert ez a tüzérség hatalmas eredményeket ért el, s nemcsak hogy a magyar nemzetre szégyent nem hozott, de a lengyeleknek derekasan hasznára volt. Egyébként István király ugyanazt cselekedte, amit I. Ferdinánd vagy Miksa (és utódaik) magyar királyok Magyarországon, akik itt magyar pénzen német és idegen tüzérséget tartottak, noha kaphattak volna magyar tüzéreket is. Éppen ezért kellett a Kánya Andrásoknak és Bernát Kristófoknak lengyel szolgálatba lépni, mert saját hazájukban mint tüzérek elhelyezkedni nem tudtak.

Visszatérve immár az akkori szűkebb értelemben vett Magyarországra, I. Ferdinánd királynak 1564-ben bekövetkezett halála után, a Magyarországon működő úgynevezett magyar királyi, helyesebben német császári tüzérségben a

[562] *Szádeczky:* Békés Gáspár, 95—96. ll. — Győri történelmi és régészeti füzetek, IV. k. 112. l. — Hadtört. Közlemények, I. évf. 240—241. ll. — *Veres:* Fontes Rerum Hungaricarum, III. k. 22., 38., 41., 55., 79., 199., 214., 217. ll.

magyarság javára a helyzet Miksa és Rudolf királyok uralma alatt sem változott. Úgy látszik ekkor magában a német birodalomban is kevés képzett tüzér volt, úgyhogy 1566-ban Miksa király a török elleni hadjárat céljaira Margit hercegnőtől Belgiumból kért szakképzett tüzéreket („opus habeamus peritorum bombardariorum"). Természetesen arra, hogy ilyen tüzéreket Miksa vagy hadvezérei Magyarországon kerestessenek, gondolni sem lehetett. Margit hercegnőtől Miksa ekkor 20 főnyi lehetőleg olyan tüzért kívánt, akik már spanyol szolgálatban állottak s kéri a hercegnőt, hogy ezeket küldje Augsburgba vagy Bécsbe. Miksa eme levelére a hercegnő elsősorban Hailbruni Wurm Vendelt, aki puskaport is tud gyártani, továbbá Copper Péter és Wessnick Ádám tüzéreket küldi el, akik közül az utóbbi később Felsőmagyarországon a „magyar király" tüzérségénél jelentős szerephez jutott.[563]

Ami már most I. Miksa királynak Magyarországon működő tüzérségét illeti, ennek tagjai közt sem találunk sok magyar embert és magyar nevet. Így pl. 1568-ban az egri tüzérségi anyag főnöke s Eger várának főtüzére Müllner Reinhard, s ugyanekkor a veszprémi vár bombardariusa Fteyler István.[564]

1568—1570-ben a fontos Érsekújvárban a következő magyar királyi tüzérek szolgálnak: Baptista János, Chylyz vagy Zylys István, Czynner vagy Czymer András, Wydman Egyed (Gylk Wydmon), Klossel vagy Klezel Bálint, Hörl Márton, Senus Joachim, Tysler Márton, Péter és Illés (Éliás) bombardariusok és végül János tüzérlakatos. Mindezeknek élén hol Baptista János, hol pedig Senus Joachim állott.[565] Az eddig felsoroltak mellé 1574-ben felfogadták „Guolffgangus Vischer bombardarius"-t, 1577-ben az érsekújvári fellegvár (arx) „curator artelleriae"-je Schmidhoffer Ádám, 1578-ban pedig egyik magister bombardarium-ja, aki ekkor meg is halt, Gablinger János volt.[566]

Említettük, hogy a Belgiumból spanyol szolgálatból Bécsbe, majd Magyarországba került, valószínűleg szláv vagy lengyel származású Milesowiczi Wierznick, Wiecznik vagy Wiznyk Ádám csakhamar tüzérségi kiválóság lett,

[563] *Hatvani:* Magyar történelmi okmánytár. III. k. 44—45. l.
[564] Orsz. Levéltár: Szepesi kamara: Benigna mandata. 1568/94.: U. et C. 61/31.
[565] Magyar Nemzeti Múzeum: kézirattár: Fol. Lat. 1375.: Orsz. Levéltár: Miscellanea, No. 7. Militaria 1. csomó. — Pozsonyi kamara: Expeditiones camerales, minutae: 1574. VI. 1.
[566] Orsz. Levéltár: Pozsonyi exped. camerales, minutae: 1574 I. 11.; 1577. III. 8. és VII. 30.

ugyanis 1568-ban már ő Bécsben a „vicepraefectus armamentariorum nostrorum" és ebben a minőségben vizitálja a kassai tüzérséget. Wierznick 1576-ban Felsőmagyarországon I. Miksa király tüzérségének főembere és címe „supremus magister artellariae". Van neki tisztében helyettese is, egy „vicesgerens supremi magistri artellariae sacrae maiestatis caesareae", t. i. a már szintén ismert Planck János. Ezeknek lehetett alárendelve Schmidt János kassai zeugwart, aki 1576-ban elhalálozván, helyére Hall Kristóf került. Később Wierznick Ádám alatt szolgálnak még Pirpach Kristóf, aki szintén a „vicegerens magistri artellariae" címet viselte és Mayr Kelemen, akinek viszont „vicepraefectus artellariae" volt a címe.[567]

1581-ben pl. egy velencei olasz, a császári tüzérség kapitánya „Antonio Zane venetiano capitaneo delle artegliarie et trinsiero de sua maesta cesarea". 1582-ben Szatmár királyi vár zeugwartja Stöcklin Sebestyén Pantaleon volt.[568] Ha az ország keleti szélein tüzérszemélyzet dolgában német világ volt, akkor szinte egészen természetes, hogy a Bécsesel szomszéd pozsonyi királyi várban 1573—4-ben Pffafel János a bombardarius, akinek helyén 1582—1584-ben Toglich vagy Taglich János tüzért találjuk (bombardarius arcis Posoniensis), akit viszont 1591-ben Fischer Éliás vált fel.[569]

A Belgiumból ideszakadt Milesowiczi Wierznick Ádám „supremus artellariae et munitionum praefectus" 1584-ben elhalván, Rudolf király az így megüresedett tisztséget Kilmanseghi Kielman András hadi tanácsosnak és komáromi kapitánynak adta, mire Ernő főherceg a király meghagyásából leiratot intéz Dobó Ferenc dunántúli főkapitányhoz, melyben felhívja, hogy a felség eme tényét a tüzérnépnek hozza tudomására.[570]

1585-től 1588-ig Tihany várának két tüzére volt, névszerint Pattanytús Jakab és Simon, akik úgy látszik véletlenül

[567] Gemeins. Finanzarchiv, Bécs, Hungarn: 14,368. csomó. 1576. II. 8.; 14,369. csomó. 1576. VIII. 22. és 1576. — Kriegsarchiv. Feldacten. 1576. fasc. 11. p. 4.; — Orsz. Levéltár: Szepesi kamara, Benigna mandata 1569/26.; 1571/85.; 1568/242., 254., 257.

[568] Gemeins. Finanzarchiv, Bécs, 1571. Hung. 14,379. csomó. — Orsz. Levéltár: Lymbus II. sor. 14/a. csomó.

[569] Orsz. Levéltár: Pozsonyi expeditiones camerales. minutae, 1582. IV. 5.; 1583. V. 7.; Jerney-gyüjtemény. Kecskemét. I. k. 4. szám; Magyar Nemzeti Múzeum: Szalay-gyüjtemény. 1591. — Történelmi Tár: 1900. évf. 65—91. ll.

[570] Orsz. Levéltár: Kisebb családi levéltárak: Dobó-levéltár, 3. csomó. 1584. IV. 7.

magyarok voltak, de csak valószínűleg azért, mert Tihany nem királyi, hanem pannonhalmi főapátsági vár volt.[571]

1572—1587 közt Kassán a következő nevű és származású tüzéreket találjuk: A Lublóról való Kristófot, a Kállóról származó Tyll Pétert, a Putnokról idekerült Dillscher Jánost, a Königsbergből származó Ditmár Bonaventurát, azután az ismeretlen helyről való Ziegler Jánost, Augustin Gáspárt, s végül a nyilvánvalóan magyar Pattantyús Istvánt. Kassa zeugwartja 1588-tól 1594-ig Rottenberger Tóbiás mester.[572]

Dr. Iványi Béla.

[571] Gazdaságtört. Szemle: 1905. évf. 149. l.
[572] Archaeologiai Értesítő. 1903. (XXIII.) évf. 219. l.

MAGYAR HADTÖRTÉNELMI EMLÉKEK A KÜLFÖLDI MÚZEUMOKBAN.

(11. és befejező közlemény.)

XXVI. Konstantinápoly. A török hódoltság kora Magyarország XVI—XVII. századi történetében 150 évig tartott s magának Buda várának tornyán 145 évig ragyogott a győzelmes félhold. A történelmi kutatásnak tehát nemzetünk multjának erre a szomorú korszakára is ki kell terjeszkednie s hadtörténelmi emlékeit is számba venni.

Természetes, hogy amikor ez a hatalmas ellenfelünk több századon át meghódított tartomány gyanánt kezelte országunk területének jelentékeny részét, nemcsak vesztett csatáink, hanem számos elfoglalt várunk s kifosztott városaink temérdek hadi zsákmányát is magával vitte országába és főleg fővárosába, Konstantinápolyba. A magyar tudományosság ennélfogva már 1686 óta, vagyis mióta Budavárát visszafoglaltuk, mindig a török főváros felé tekintett s onnan remélte művelődésének régi emlékeit, valamint műkincseit és hadtörténelmi emlékeit visszaszerezni, vagy legalább tanulmányozhatni.

Ez azonban a török nép bizalmatlan, gyanakvó jelleménél s főleg a mohamedán vallás zárkózott s magától minden idegen érintkezést távoltartó szabályainál s műveltségi viszonyainál fogva egészen a legújabb korig, sőt bátran megállapíthatjuk, mind máig sem sikerült.

Mátyás király világhírű könyvtárának maradványait, a Corvinákat, mint fentebb már megírtuk, *Marsigli* már a budai vár visszafoglallásának napján, az uralkodó megbízásából a királyi palota füstölgő falai között kutatja.

Azóta legújabban sikerült egy magyar tudósokból álló bizottságnak engedélyt kapni a konstantinápolyi császári palota könyvtárában való kutatásra, amely alkalommal felfedezett több nagybecsű Corvinát a szultán nagylelkűen visszaajándékozta a nemzetnek. De egyéb emlékünkről semmi hír nem érkezett.

1896-ban, midőn a magyar nemzet ezeréves fennállásának ünnepét ülte s Budapesten országos kiállítást rendezett, a legalkalmasabbnak látszott arra az idő, hogy e részben kísérletet

tegyünk. A kormány tehát diplomáciai úton fordult ezirán̈t a Szultánhoz, de sőt *I. Ferenc József* maga is megkereste *Abdul Hamidot*, hogy a kérelmet támogassa. A szultán elvi beleegyezése csakhamar meg is érkezvén; nekem jutott a szerencse, úgy is mint a kiállítás hadtörténelmi osztálya előadójának és rendezőjének, hogy a kormány megbízásából *Vámbéri Ármin*, a világhírű orientalista tudós kíséretében Konstantinápolyba utazzam.

Miután az akkori napisajtóban erről a kiküldetésről s többek között a szultán kincstárának kiállításáról is sok szó esett, szükségesnek tartom ennek az ügynek hiteles történetét itt előadni.

1894 szeptember és október hónapjaiban hat hétig s *1895* október havában három hétig időztünk a török fővárosban. Első kihallgatásunk alkalmával a Szultán igen szívesen fogadott s azt mondta, hogy miután a török szultánok tényleg uralkodtak Magyarországon 150 éven át, neki az a felfogása, hogy ezeket az uralkodókat azon az ezeréves történelmi kiállításon ép úgy be kell mutatni, mint a Magyarország többi keresztény királyait, ezért is ő hajlandó kincstárának legbecsesebb darabjait Budapestre küldeni, ha egy külön tűzmentes pavillont kap, ahol az ő saját emberei őrizhetik a kincseket; mindezt azért köti ki, mert az ő emberei azt jelentették neki, hogy a budapesti kiállítási épületek nem eléggé tűzbiztosak.

Ezt még aznap táviratilag közöltük a mi kereskedelmi miniszterünkkel s pár nap alatt megkapván a szultáni iradét, átvizsgáltuk a császári kincstárat és én a Szultán felfogása értelmében egybeállítottam a kiállítandó kincsek jegyzékét.

Ebben elsősorban felvettem mindazon szultánok öltözetét, akik velünk harcoltak s köztük természetesen a 150 éves hódoltság idején uralkodottakét is. Mindannyi fényes perzsa aranybrokát öltözet, drágaköves övekkel és kardokkal és gyémántos turbán forgókkal. Ezek voltak: Bajazid (1389—1403), II. Murad (1421—1451), II. Szolimán (1520—1566), II. Szelím (1566—1574), III. Murad (1574—1595), III. Mohamed (1595—1603), I. Achmed (1603—1617), I. Mustafa (1617—1618), II. Ozmán (1618—1622), IV. Murad (1623—1640), Ibrahim (1640—1648), IV. Mohamed (1648—1687). E 12 uralkodóén kívül Mahmud szultáné, kinek magyar huszároltözete volt s végül a már említett IV. Muradnak még egy teljes keleti vértezete, mely a csúcsos és sodronyvértekkel bíró sisakon kívül arany csatokkal és gyémántos boglárokkal ékített sodronypáncélingből, kesztyűkből s rubintok és gyémántokkal kirakott kardból és forgóból áll.

Miután pedig *Abdul Hamid* szultánnak saját szavai sze-

rint célja volt a szultánok kincseit is bemutatni, felvettem a jegyzékbe I. Szelimnek a XVI. századból származó trónszékét, melyet 1514-ben a perzsiai hadjáratban zsákmányolt. Az egész egy nagy, magas, tömör lábakon álló díván, egészen színaranyból készítve, zöld és piros zománccal díszítve s a gyöngyök ezreivel és smaragdok és rubintokkal kirakva. Ugyancsak felvettem a régi szultánoknak a XV. századból származó trónját, gyöngyházzal berakott díszítményekkel, tetején hegyi kristály tornyocskákkal. Az egész trónszék ezenkívül szokatlan nagyságú drágakövekkel van borítva s menynyezetéről egy nefritlapba foglalva tojásnagyságú gyönyörű smaragd függ alá.

Továbbá 15 darab ametiszt, jaspis, hegyi kristály és aranyból készült díszedényt, melyek smaragdok, rubintok és gyémántokkal vannak kirakva s a XV—XVII. századból származó ötvösremekek. Egy nefritből faragott magyaros formájú csutorát, rubintokkal és smaragdokkal kirakva, s három ugyanilyen művű palackot, valamennyi a XVII. századból való perzsa munka. Két darab lúdtojásnagyságú rendkívül tisztavizű sötétzöld smaragdot, egy több részből álló s a XV. századból való színaranyból készült derékövet, rendkívüli nagyságú rubintok és zafirokkal s egyéb drágakövekkel kirakva, egy dinnyealakú hegyi kristálykorsót, tetején zománcos és drágakövekkel kirakott virággal a XVII. századból, egy nagy aranytálat és korsót, mely kék zománccal díszített s a korsó tetején gyémántokkal kirakott bokrétával, XVIII. századbeli francia munka, két arannyal montírozott és egészen kivert XVII. századbeli nagy török puskát és két másik, drágakövekkel végig kirakott puskát.

Akkor megállapítottuk ezekről a milliárdokat érő páratlan kincsekről, amilyenekkel egyetlen európai udvar kincstára sem dicsekedhetik, hogy ezek kiállításunk iránt bizonyára az egész világ műértőinek érdeklődését felköltötték volna. Pedig lehet, hogy ez az alkalom ma már örökre megszünt.

A török hatóságok huzavonája, a mi kormányunk késedelmessége és a magyar átok, a kiállítási vezetőség körében fellépett irigykedés és áskálódás megbuktatták az egészet. A kiállítási igazgatóság nem tudott, vagy nem akart a kincseknek külön pavillont adni, — a szultán pedig anélkül nem volt hajlandó azokat kiállítani. Különben pedig beavatott emberek azt mondták nekem Konstantinápolyban, hogy ez az egész a szultántól csak kifogás volt, hogy legyen jogcíme a kérést megtagadni, — mert például a régi szultánok öltözeteit és fegyvereit semmi szín alatt nem adhatta volna ide, mert hiszen a régi szultánok öltönyeit a bigott mohamedánok

épp oly szentnek tartják, mint a próféta köpenyét és zászlóját, amelyet tehát innen elvinni nem engednének.

Tudnunk kell azt, hogy Vámbéri a szultánnak személyes barátja volt, mint ezt maga Abdul Hamid is többször nyilvánította — s mint ilyen Angolországban és az egész angol sajtóban nagy szolgálatokat tett neki. A mi kormányunk ezért is küldte ide Vámbérit, hogy személyes befolyásával bizonyára meg fogja nyerni a szultánt kiállításunk ügyének. Azonban fájdalom, szerencsétlen politikai viszonyok játszottak közre, úgyhogy első utunkból nagyon csekély eredménynyel tértünk vissza. Megérkezésünk előtt kevéssel nagy földrengés dúlt Konstantinápolyban, mely temérdek kárt tett s számos emberáldozatot is követelt, egyidejűleg kolerajárvány volt, majd a szofták forrongása izgatta fel a kedélyeket s betetőzte mindezt az örmények lázadása.

Feltűnő volt, hogy az utóbbi időben Vámbérit nem eresztették a szultán elé, hanem mindig újabb kifogásokkal máskorra rendelték, holott azelőtt gyakran hivatta a nagy úr. Ennek az volt a magyarázata, hogy mióta a cár súlyos beteg volt, az orosz diplomácia emberei egészen lekötötték a szultánt, aki folytonosan velük tárgyalt, miután pedig köztudomású volt, hogy Vámbéri az oroszellenes angol politika híve, nem akarta őt a szultán nyilvánosan fogadni.

1894 november 2-án kinézve, Vámbérinak a Hotel Londresben levő szállása ablakán, látom, hogy az orosz követség palotáján a lobogó félárbocra van bocsátva. Azt mondja Vámbéri: Na meghalt az orosz cár, mehetünk haza, mert ez itten olyan politikai felfordulást fog okozni, hogy a szultánnal hónapokig nem lehet tárgyalni. És csakugyan már délután hozta egy szárnysegéd a szultán üzenetét, hogy most utazzunk csak haza s jöjjünk el a jövő tavasszal újból.

Mi mindamellett bizalommal néztünk a magyar történelmi emlékek ügye elé, mert Vámbéri mellett volt egy hatalmas támaszunk, s ez *Dzsevad pasa nagyvezér* volt, aki állásánál fogva a szultán után a leghatalmasabb ember Törökországban, *s aki ösmert nevű történettudós, illetőleg hadtörténész,* aki irodalmilag is sokat dolgozott s főképen *a magyar-török háborúk* történetének tanulmányozásával és megírásával foglalkozott. Erről már jó eleve értesülvén, e tárgyra vonatkozó több nagybecsű régi könyvet s mintegy száz darab régi rézmetszetet vittem neki, amelyek török-magyar csatákat, ostromokat, török és magyar várakat és katonaviseletképeket ábrázoltak. Rendkívül megörült ezeknek s ő viszont a saját könyvtárát mutatta meg, melyben nagyon sok e tárgyra vonatkozó magyar és latin munka és kép is volt, amelyekre nézve, véle-

ményünket és miután nyelvünket nem bírja, magyarázatainkat kérte ki, úgyhogy egész délutánokat dolgoztunk együtt a nagyvezéri palotában.

Dezsevad pasa megígérte, hogy ügyünket a szultánnál minden befolyásával támogatni fogja.

A következő év őszén másodszor mentünk le a török fővárosba, ahol a tavalyinál is rosszabb helyzetet találtunk. Az örmény forradalom javában dúlt. Az örményeknek a külső török tartományokban való lemészárlásáról kénytelen volt a szultán a külhatalmak követeinek fenyegető fellépése miatt *Dzsevad* pasa nagyvezért felelőssé tenni s utóbb áldozatul állásából is letenni. Ezzel mi elveszítettük leghatalmasabb támaszunkat s buzgó magyar hadtörténész kollégánkat. Az utcákon nappal is életveszélyes volt a járás, mert megesett, hogy török katonai csapatok a legélénkebb utcákon örménymenekültekre tüzeltek. Vámbérit hivatalosan két helyről is figyelmeztették, hogy ne mutatkozzék az utcákon, mert könnyen megeshetik, hogy az örmények leszúrják, akik nagyon haragusznak reá azért, mert az örmény kérdésben a nagy angol lapokban a szultánnak fogta a pártját. Mi mindamellett minden irányban újból megindítottuk az eljárást. *Báró Calice* osztrák-magyar nagykövetünk mondja, hogy a kiállításra átengedni kért tárgyak jegyzéke, amelyet én állítottam egybe, s amelyet Vámbéri törökre fordított, s amelyet a nagykövetség hivatalosan benyujtott a szultánnak, már kétszer elveszett s most harmadszor kellett megcsináltatni.

Mindamellett most szokatlanul gyorsan, egy hét alatt elintézte a szultán az ügyet olyanformán, hogy kijelentette, miszerint miután a magyar kormány az ő kincstára számára nem volt hajlandó külön pavillont adni, tehát legnagyobb sajnálatára, a kincstárából kért tárgyakat ki nem állíthatja. Ellenben az egyéb gyüjteményekből kiválogatott régiségeket átengedi s egyszersmind megengedi a „*Top-hanei*“ *arsenál* megtekintését is.

Így azonban éppen a hadtörténelmi csoportot érte a legnagyobb veszteség, mert a legrégibb, legművészibb kivitelű, aranyveretekkel és drágakövekkel kirakott mindennemű fegyverek, közöttük sok magyar lószerszám s mintegy száz darab magyar kard nagy értéküknél fogva a kincstárban és nem a fegyvertárakban őriztetvén, azokból egyetlen darabot sem kaptunk meg. Úgy hogy végeredményben Konstantinápolyból csakis a *Szent Iréne bazilikában* lévő fegyvergyüjteményből és a „*Top-hane*“ arsenálban lévő ágyúkból kaptunk összesen 42 darab hadtörténelmi emléket.

Mikor azután 1896 május havában a millenniumi kiállítást megnyitottuk s *Ferenc József* őfelségét kalauzolva a törté-

nelmi kiállítás Vajdahunyad várának lovagtermébe léptünk, megkérdezte tőlem a felség, hogy hol vannak kiállítva a Konstantinápolyból kapott tárgyak. Sorba megmutattam azokat, mire azt mondta: „Hát csak ennyi? Csudálom, pedig én magam is írtam a Szultánnak". Ekkor tudtuk meg, hogy királyunk annyira szívén viselte az ügyet, hogy a diplomáciai úton kívül sajátkezűleg is írt a Szultánnak. Hogy a Szultán milyen helyzetben volt ebben a kérdésben, azt már fentebb láttuk. Hiába, ekkor már mindenben és mindenütt a sors keze működött, amely rövid 18 év mulva végzete elé vitte a világháborúban résztvett emberiséget.

Az egyik szelamlik alkalmával *Nelideff* orosz nagykövet figyelmeztetett, hogy az úgynevezett *„Macska" kaszárnyában* nagyon sok régi fegyver van s hogy a *Dolma-Bagdcse* pincéjében és raktáraiban szintén minden helyiség régi fegyverekkel van tömve, nemkülönben a *Sztambul* városrészben, az *Eszki Szerájban* is. Végül ott volt még a Janicsár-múzeum, mely tulajdonképen nyilvános gyüjtemény, amelyet minden turistának megmutattak. És mindezeket mégsem láthattuk és tanulmányozhattuk. A Janicsár-múzeumba és a „Macska" kaszárnyába nem eresztettek be bennünket, mert állítólag a földrengés nagyon megrongálta azokat. A Dolma-Bagdcséra kijelentették, hogy ottan nincsen semmi. A régi Szeráj épületei pedig megközelíthetetlenek, mert ott élnek a nyugalmazott hárem hölgyei és anyósai, fehér és fekete heréltektől őriztetve, akiket nemhogy kereszténynek, de igazhívő muzulmánnak sem szabad látnia. Pedig ezekben az épületekben, mint a heréltek is mondják, temérdek régi holmi van felhalmozva. És ez természetes is, hiszen ezek Sztambul legrégibb, többszáz éves épületei.

Feltűnő az általában, hogy a különböző gyüjteményekben és fegyvertárakban oly kevés magyar emlék van, holott századokon keresztül minden magyar hadizsákmányt kivétel nélkül Konstantinápolyba hoztak. Például a XVI. és XVII. századi lobogós kopjás magyar huszárságnak egyetlen darab fegyvere, sehol egyetlen magyar hadilobogó, öltözet, vagy díszruha nincsen. Ennek többféle magyarázata is van. Olyan fegyvereket, amelyeken keresztény jelvények, keresztek, vagy éppen a Boldogságos Szűz képe volt, vagy a magyar címer díszített, mind megsemmisítették. Azután temérdek emlék és kincs pusztult el a számtalan földrengés miatt és a nagy tüzekben. A nagyobbára fából épült egész városrészek égtek el. Eddigelé valami harminc ilyen nagy tűzvész emlékét tartotta fenn a történelmi feljegyzés, amelyekben a műemlékeken, fegyvereken és műkincseken kívül a perzsa, bizánci

és renaissance irodalom pótolhatatlan kéziratai is elpusztultak.

Az *Eszki Szeráj* régi épületeit kivéve, a mai Konstantinápolyban fennálló összes császári paloták és a kincstári középületek, újabb keletkezésűek s jobbára a mult század 30—50-es éveiben épültek.

Azután szokásban volt mindig, hogy ha a Szultánoknak, vagy a háborúkra, vagy fényes udvartartásukra pénzre volt szükségük, a paloták raktárainak s a kincstárnak drágaságait adták el a mindig kéznél levő örmény és görög kereskedőknek, akik hajószámra vitték ki ezeket Francia-, Angol- és Olaszországba s újabban Amerikába.

A brüsszeli belga királyi fegyvertár történetében olvassuk,[1] hogy *1842*-ben *Behr* báró konstantinápolyi belga követ a régi szultánok fegyvertárának eladásánál, kormánya megbízásából igen szép fegyvergyüjteményt vásárolt össze. A mostani világháború végefelé olvastuk a külföldi lapokban, hogy a szultáni kincstár nagyrészét a háborús költségek fedezésére eladják.

Mindezeken az utakon és módokon bizonyára temérdek magyar emlék pusztult el és vándorolt külföldre.

De a látható emlékek sem voltak tulajdonképen hozzáférhetők. A császári kincstár tárgyai zárt üvegszekrényekbe vannak bezsúfolva. A magyar fegyvereket könnyű így is felismerni, de például a kardok történelmi vonatkozásait és becsét csak úgy lehet megítélni, ha azokat hüvelyükből kihúzva, a rajtuk levő feliratokat, címereket és jegyeket megvizsgálhatjuk. Erre azonban egész külön eljárás kellett volna s egybehangzóan biztosítottak a főméltóságok, hogy ilyen szultáni engedélyre még nem volt példa.

A *Top-hanei* arzenálban, hol 300 régi ágyú fekszik az udvaron, amelyek között több magyart is találtam, egy három és félméter hosszú és több métermázsa súlyú ágyú feküdt, amely azonban úgy volt elhelyezve, hogy a feliratos részével a föld felé volt fordítva, valószínűleg azért, mert kereszt volt rajta. Két oldalt a feliratból látható volt néhány minusculás latin betű, ami miatt gyanum volt, hogy vagy *Zsigmond*, vagy *Mátyás királyunk* korából származik. Napokig jártunk utána a dolognak, de lehetetlen volt kieszközölnünk, hogy megfordítsák az ágyút, hogy feliratát elolvashassuk.

A városban a nagybazárban a fegyverkereskedők régi fegyvert is árulnak. Ezeknél találtam néhány XVII. századi

[1] *E. van Vinkeroy:* Musée Royal D'Armures. Catalogue. Bruxelles, 1885. Bevezetés.

buzogányt, pár régi magyar fokost és két *Mária Terézia*-korabeli kardpengét. De különösen felizgatott két tárgy. Egy honfoglaláskorabeli formájú kengyel, nagyon szép sodronyzománcos virágakkal díszítve. Tudjuk, hogy a sodronyzománc speciális középkori magyar ötvöstechnika, de nem ismertük eddigelé ily távoli időkbe s messze keletre nyúló előzményeit. A másik tárgy egy sodronypáncéling, karvérttel és a szokott orrvédős, csúcsos vassisakkal, melynek tetején sisakoromdísz gyanánt *egy szájában patkót tartó* aranyozott struccmadár nyaka nyult fel, tökéletesen olyan kompozicióban, mint azt *Nagy Lajos* királyunk címerében látjuk. A kereskedő azt mondta, hogy Damaskusból kapta. Tehát valószínű, hogy eredete a keresztes hadjáratok lovagkoráig nyúlik vissza. Miután kormányunk részéről nem volt megbizatásunk vásárlásra, e tárgyakból mit sem vehettünk. Mikor másodszor visszatérve, kerestem a struccmadaras vértezetet, már nem volt meg, egy francia tudós vásárolta meg.

Itteni kutatásaink közben különben megállapítottuk, hogy a híres damaszkusinak nevezett kardpengéket nem Damaskusban, hanem Chorasszánban készítették eredetileg, még pedig régi patkók vasából, mert azt hitték, hogy ez a sok taposástól már jobb, keményebb lett. Damaskusban látták ezeket a keresztények először. Innen a magyar dömsk, dömöcki, vagy dömöckölt acél elnevezés is. De hogy ez nem pusztán kardot, vagy acélt, hanem csupán a származás helyét jelenti, bizonyítja az is, hogy a szilvát, melyet onnan ugyancsak a keresztesek hoztak be Európába, ugyancsak úgy hívták: Dmsk, dmesken, amiből a német zwetschken szó is lett.

Az általam a konstantinápolyi gyüjteményben összeírt magyar hadtörténelmi emlékek a következők:

a) *A császári kincstárban.*

1. *Sisak* (2 drb). Csúcsbafutó, magyaros forma, orrvédővassal, halánték- és nyakszirtvérttel, keleti stílű vésett díszítményekkel. Az egyik olyan, mint a bécsi Zrínyi-sisak. Mindkettő egészen aranyozott. XVI. század.[2]

2. *Kard.* Egyenes, pallósforma, vörös bársonytokban. Markolata gyengén hajló magyaros forma, keresztvasa egyenes, két hüvelytüskével. Hüvelye vörös bársonnyal bevont. A markolat, a keresztvas s az aranyozott hüvelypánt drágakövekkel van kirakva. XVI. század.[3]

[2] *I. Terem.* Karzat, 2. szekrény.
[3] U. o. Karzat, 3. szekrény.

3. *Nyeregtakaró*, csábrág; fecskefarkúra vágott, halvány meggyszínbársony, aranyozott boglárokkal és boglárokba foglalt drága- és félékkövekkel borítva. XVI. század.[4]

4. *Félvértezet*, aminőt a XVI. század első felében a hegyes tőrkarddal felszerelt s tárcsapajzsot viselő magyar huszárság viselt s amely áll a csúcsos, orrvédős és halántékvértes sisakból és aprószemű sodronypáncélingből, amelyet ékkövekkel foglalt boglárok díszítenek. A sisak is és a páncéling is aranyozott. Valamely tiszté lehetett.[5]

5. *Félvértezet*. Keleti forma, mely Zrínyi-froma sisakból és sodronypáncélingből áll. A páncélingen aranyozott kapcsokkal, a sisak pedig drágakövekkel van kirakva. Valamely főúri magyar kapitányé volt. XVI. század második fele.[6]

6. *Szablya*, gyengén görbülő magyar forma, aranyozott montírozása smaragdokkal és carneollal kirakva, XVI. század.[7]

7. *Magyarszablya*. Markolata és hüvelye is aranyozott. Pengéjén a latin beétetett fölirat az olvashatatlanságig lekopott. XVII. század.[8]

8. *Kard*, egyenes, pallos forma (3 darab) aranyozott montirozással. Az egyiknek hüvelye vörös bársonnyal bevont. Kettő a XVI. s a harmadik a XVII. századból.[9]

9. *Magyar szablyák* (6 darab). Részben ékkövekkel kirakva. A XVI. és XVII. századból.[10]

10. *Kengyel*. Egy pár. Úgynevezett papucsos keleti forma. Egyik magyar díszlószerszámhoz tartozik: Borítva van smaragdok, rubintok és gyémántokkal. XVII. század első fele.[11]

11. *Buzogány* (2 darab). Az egyik, úgynevezett „Tollas bot", a másik gerezdes fejű, aranyozott és vésett munka, drága kövekkel kirakva, az egyik a XV., a másik a XVII. századból.[12]

12. *Buzogány*. Tollas feje nefritből készült keleti forma, szára hegyikristály, magyar stílű s aranyzománccal ékített arany lemezekkel montírozva. XVI. század.[13]

b) *A Szent Iréne bazilika* fegyvergyüjteménye. Az épület maga bizanci keresztény templom, mely azonban kívülről minarettekkel mecsetté van átalakítva. Belül a bazilika kupolá-

[4] U. o. Karzat, 3. szekrény.
[5] U. o. Karzat, 4. szekrény.
[6] U. o. 3. szekrény.
[7] *I. Terem*. 2. szekrény.
[8] U. o. 2. szekrény.
[9] *II. Terem*. 3. szekrény.
[10] U. o. 2. szekrény.
[11] *I. Terem*. Karzat, 3. szekrény.
[12] U. o. 1. szekrény.
[13] U. o. 1. szekrény.

jában arany mozaik alapon egy óriási kereszt az egyedüli emlék a multból, különben az épület egész belseje modernizálva van. A hatalmas épületet látva, amely tömve van fegyverekkel, azt reméltem, hogy itten sok régi hadtörténelmi emléket fogok találni. Azonban csalódás ért, mert az óriási csarnok és karzatai a mult századi török katonaság fegyverraktárát képezik. Ezerszámra vannak ott fölállítva s kaszárnyai ízléssel csoportosítva a puskák, mellvértek, sisakok és egyenes modern lovassági kardok.

A kupolaterem előcsarnokában a bejárat s csarnok falain, továbbá egy külön teremben s az udvaron nagyon sok keleti és török régi fegyverzet és különféle fegyver van elhelyezve, melyek között több nyugati alabárd s mintegy 30 darab középkori egyenes pallos a X—XVI. századig terjedő időkből, különösen leköti érdeklődésünket, mint olyanok, amelyek bizonyára budavári hadizsákmányok. Legnagyobb részök azonban annyira el van rozsdásodva, hogy a pengék feliratait és jegyeiből semmit sem lehet kivenni. Az udvaron néhány ágyú is van, közöttük négy magyar vonatkozású, továbbá száz számra XV—XVII. századi szakálas várpuskák, közöttük sok nyugati forma. nagyrészüknek csak csöveik vannak meg, a faágyak elkorhadtak. Ugyanott halomszámra állanak a várostromoknál használt tüskés csatacsépek, csatacsillagok, láncos buzogányok, nyársak, kettős bárdok, csatabunkók, szigonyok és sarlók. Külön török hadiszerszám a tábori és álló várdob. A töröknek nem lévén harangjuk, mindenféle gyülekezésre ezekkel adtak jelt. Egész sorozat van itt belőlük a középkor elejétől kezdve. Vert vörösrézből készült, gyakran két és fél méter magas üstök ezek, melyeknek szája állatbőrrel van bevonva, ezeken verték a riadót a gyakran mérföldekre terjedő táborok különböző pontjain.

Bizonyára mint magyar hadizsákmány van közöttük egy kisebb és egy nagyobb bronz harang, az egyiken a bibliából vett latin felirattal és remek renaissance stílű díszítményekkel a XVI. század első feléből.

Az előcsarnok falait perzsa tatár és török sodronypáncélingek, sodronyvértek, keleti sisakok és lóhomlokvértek, valamint arany díszítményekkel és aranyozott perzsa feliratokkal borított karvértek s kerek vaspajzsok százai díszítik. E vértek között vannak sodronypáncélingek, amelyeknek a melle morion módra hatsor keskeny vaslemezből van összeállítva. Egy külön nagy teremben temérdek sisak van fölhalmozva s köztük állványokon sorba fel vannak állítva a keleti sisakok összes formái, több száz darab, amelyek azok fejlődését az antik kor s a népvándorlás korának sisakformáitól kezdve be-

mutatják. Van közöttük egy XVI. és egy XVII. századbeli orrvédős és halántékvértes magyar sisak is.

A Szent Iréne bazilika fegyvergyüjteményében levő magyar hadtörténelmi emlékek a következők:

1. *Tábori sugárágyú* csöve bronzból (2 drb) fokozatosan vékonyodó csővel, amelyen négy gyűrűcsoport van. A cső közepén két kis stilizált delfin fül alatt vannak a tengelyek. A gyujtólyuk felett az aragyapjas rendjel láncával körülvett birodalmi címer s e fölött négyszegletű keretben: FERDINANDVS ·] REX · ME · FECIT · MDLII. A cső hossza 2 méter és 8 cm, a cső átmérője 4 cm 5 mm.[14] *Szigetvárából elvitt hadizsákmány.*

2. *Tábori sugárágyú* bronzból. A perem alatt két faun fej, majd egy koszorú, a delfinfülek felett pedig egy landsknecht domborúan öntött alakja díszíti a csövet. A fülek alatt négyzetes keretben a következő felirat olvasható: RVDOLPHVS · SECVNDVS · DEIGRA] ELECTVS · ROMANOR IMPERATOR] SEPER AVGVSTs ACGERMANIAE] HVNGA · BOHOEM: (EC) REX · ARCHI] DVX · AVSTRIAE · DVX BVRGVND] ZC] M · D · LXXXVI. Ez alatt a birodalmi címer. A cső hátulján gomb fogantyú van. A gyujtólyuk alatt levő két gyűrű között az ágyúöntőmester neve: HANS · CRISTOFF LOEFLER · a felsőgyűrűn 81, a löveg száma bevésve. A cső hossza 1 m 80 cm, ürátmérője 4·5 cm.[15]

3. *Tábori sugárágyú* bronzból, hasonló az 1. szám alattihoz. A díszítés és feliratok egyenlők; csakhogy ennél az évszám: MD—X—CII. Az egyik peremgyűrűn az ágyúöntőmester neve: HANS · DINCKHELMAIER · GOSS · MICH. A cső hossza 1 méter 73 cmm, ürátmérője 4 cm 5 mm.[16]

4. *Kard,* egyenes, egyélű pengével, melyen egészen a hegyéig mély vércsatorna fut végig. E vájatban nyolc csillag, csetneki magyar fegyverkovács, helyesebben kardcsiszár bélyeg van beütve. Egyik oldalán pedig II. Mohamed szultán fegyvertárának bélyege látható. A keresztvas egyenes, tüskés, a markolat fekete bőrrel bevont. A penge hossza 87 cm, szélessége 3·5 cm. Súlya 800 gramm. A XVII. századból.[17]

5. *Sisak* (16 drb) francia salade forma, üstalakú gömbölyű sapkával, a nyakvért rész, két rákfarkszerűleg egymásra tolható hegyescsúcsba végződő lemez. Az arcvért, a homlok-

[14] *Dr. Szendrei János:* Magyar hadtörténelmi emlékek. 1896. 885. l.
[15] U. o. 886. l.
[16] U. o. 886. l.
[17] U. o. 348. l.

résszel egybe van szabva s 8 cm hosszú és 16 mm széles látóréssel ellátva. Magassága 24 cm. Súlya 3 kiló 500 gramm.[18]

6. *Páncélinges félvértezet,* török, régi keletű forma (zirih kürte), nagyszemű láncszövetből, felálló nyakkal (jakalik) és gallérral. A szövetet egy sor préselt és két sor szegecselt vassodrony szemek képezik. Az ujjak végét, valamint a gallér szélét sárgaréz karikasor szegi be. A mell elejét 7·5 cm széles és 17 cm hosszú, kissé domború □-alakú vaslemezek alkotják, amelyeken sárgarézkapcsok vannak megerősítve. A lemezeken kufi írásban részben Allah neve, részben a Koránból vett igék vannak ezüsttel beverve és arany arabeszkekkel körülvéve. A bal mellen kufi föliratú arabs mondattal díszített vas körlemez s ólom lapba vésett mesterjegy van megerősítve. A háton ötsor vaslemez erősíti a sodronyszövetet. A szélső lemezen kufi betűkkel Allah neve van bevésve. Hossza 1 m 37 cm, a gallér 35 cm, az ujjak hossza 45 cm. Az egész ing súlya 14 kiló.

A hozzávaló tompahegyű, kúpalakú sisak (zirih külah) vörös rézből készült s tűzben aranyozott. A sodronyszövetű halánték és nyakszirtvértek hiányoznak róla. Alján II. Mohamed fegyvertári bélyege van beütve. Átmérője 21 cm, súlya 1 kiló 400 gramm. XVI. század eleje. Janicsár tiszté volt.[19]

7. *Janicsár sisak,* keleti forma. Az alacsony kúpalakú sisak egy darab vaslemezből van kovácsolva s körüskörül sodronyláncszövet vértekkel ellátott. Ezek több, különböző hosszúságú részből állanak. A homlokrész a legkeskenyebb, a fülek felett 27 cm hosszú, a tarkóvért pedig 29 cm. A sisaksapka elején három tollforgó hüvely van megerősítve. A sisak felülete perzsa motívumú beétetett aranyozott virágdíszítést mutat. Magassága 19 cm, súlya 1 kiló 300 g. XVI. század.[20]

8. *Szakálas várpuska* (5 drb). Fa ágya elkorhadt. A cső eleje hengerded, alsóvége a tűzkamara felé nyolcoldalú. Itt van a kanóccal való elsütéshez a gyujtólyuk, lapos lobbantó serpenyővel körülvéve, melynek elzáró fedele mindegyiknél hiányzik. A cső elején erős, lefelé nyúló vasszakál van alkalmazva, mely a puskacsőnek valamely faágyban, vagy lőrésben való megerősítésére szolgált. Hossza 1 méter 5 cm-től 2 méter 20 cm-ig s csőűr átmérője 20—28 mm-ig; súlya pedig 10—54 kilogrammig váltakozik. XVI. század. *Szigetvár bevételénél zsákmányoltatott.*

9. *Szakálas várpuskacső* (6 drb). Mint az előző szám alatt

[18] *Violett Le Duc.* Dictionnaire Raisonné du Mobilier français. VI. köt. 266. lapján rajzban közölt forma.
[19] *Szendrei I.* i. m. 213. lapján képe kiadva.
[20] U. o. 225. l.

leírtak, csakhogy kettő belülök jóval nagyobb s a gyujtólyuk előtt mindegyik irányzékkal van ellátva. XVII. század. Magyarországi várakból való hadizsákmány.

10. *Sisak* (2 drb). A külön teremben elhelyezett sisakgyüjteményben egymás mellett állanak. Az egyik a Zrinyi sisakjára emlékeztető, kissé csúcsos, keleties forma, orrvédő vassal és halántékvérttel, a XVI. századból, a másik a szokott magyar rohamsisak, félgömb alakú sapkával, minőt a XVII. században utóbb a vértesek is mindenütt viseltek.

11. *Kardok* (30 darab). Pallósformák s közülök tíznek csak a rozsdás pengéje van meg s ezek kora csak azoknál állapítható meg, amelyeken felirat, vagy kardcsiszárjegy van, mert a középkori kardok főleg a markolatgomb és keresztvas formája nyomán osztályozhatók kor szerint. Vannak közöttük a X—XVI. századig terjedő időkből való pallósok. Egy részükön a *II. Mohamed* fegyvertárának bélyege van beütve. Mátyás királyunknak budai várpalotájában nagy fegyvertára volt. A törökök bizonyára bő zsákmányt találtak itten e fegyverekből. Csak egy dolognak nem tudjuk magyarázatát adni. Ismeretes, hogy Mátyás 1485-ben Bécs elfoglalása alkalmával oda 8000 páncélos vitéz élén lovagolt be. Egykorú síremlékekről tudjuk, hogy ezek teljes gótikus sínpáncélok voltak. És sem Konstantinápolyban, sem egész Keleten ezekből még mutatónak sem találunk egyetlen darabot sem, — pedig tőlünk mindent elvittek, mert Magyarországon sem maradt belőle semmi sem, — úgyhogy a Magyar Nemzeti Múzeum sem bír belőle ma sem egyetlen példányt sem.

Vannak, akik azt hiszik, hogy Mátyás fegyvertárát nem Szulejmán ejtette zsákmányul, aki a mohácsi ütközet után Budát felégette és felprédálta, hanem, hogy már előzőleg a mindig pénzhiánnyal küzködő Ulászló adta el az akkor is drága hadiereklyéket.

A fentebb említett középkori pallosokból négy darab az 1896-i országos kiállításon is ki volt állítva.[21]

c) *A „Tophanei" török császári arzenál.* Galata városrészben, a Boszporus-tengerszoros partján állanak a tüzérkaszárnyák s a tüzérségi arzenál, ahol az ágyúgyár és öntőde vannak és sok ezer ágyú őriztetik. Ennek az épületnek udvarán vannak felállítva a régi ágyúk. Az ezek között található magyar emlékek a következők:

1. *Ostromágyú*, bronzból, gyűrűs díszítéssel és a cső szájánál magasan kiemelkedő peremmel. Hátul a tűzkamaránál a gyujtólyuk két oldalán egy-egy csap emelkedik ki, amelyeken a gyujtólyuk elzáró fedele volt megerősítve. A gyujtó-

[21] *Szendrei I.* i. m. 612—3. lapján. Képekkel.

lyuk felett, két angyal által tartva, a Báthori-család címere s alatta négyzetes keretben a következő felirat van domborúan kiöntve: SIGISMVND · BATHORI] PRINC · TRANSS · ET | SICVLO · COMES |

A címer fölött több sor gyűrű után két delfinfül és ezek alatt a cső két oldalán a 10 cm átmérőjű és 11 cm hosszú tengelyek vannak. Ezután arabs díszítmények között bevésett négysoros török írás, mely az ágyú hosszát, súlyát, ürméretét s az 1714 évszámot jelenti, amely évben ágyúnk a török császári arzenálba került.

Efölött négyzetes keretben az ágyúöntő neve és az ágyúöntés ideje van domborúan kiöntve: OPERA | ALBERTI AIMASI | TORMENTORVM | PRAEFECTI 1592. A magasan kiálló perem fölött bevésve: P · R · M · F · betűk.

Az ágyú fenekén többszörös domború gyűrűzet után állatfejet, talán sárkányt ábrázoló fogantyú van.

Hossza 3 méter és 47 cm, a csőür átmérője 11·5 cm.[22]

2. *Tábori sugárágyú,* bronzból (5 drb), *II. Rudolf* nevével és magyar királyi címerével, 1586 évszámmal.

És ezzel egyelőre be kell fejeznünk a külföldön levő magyar hadtörténelmi emlékeink kutatását. Mint ellenség áll egymással szemben az egész világ s ki tudja mikor, talán emberöltők multán lesz ismét olyan idő, hogy ismét el lehet látogatni idegen országokba békés tanulmányozás céljából.

A világháború alatt a harcterek országainak még nyilvános múzeumait is veszteségek érték, hát még mennyi történelmi emlék pusztult el a magános gyüjteményekből, a vidéki még lakott városok és úri kastélyok lovagtermeiből. Emellett azonban új várkastélyok és paloták és új hatalmasok, a pénz oligarchái keletkeztek, akik lázasan vásárolták össze ügynökeik által már a világháború kezdete óta a pusztuló országokban zsákmányolt műkincseket és régi fegyvertrofeákat, hogy ezekkel évszázados multak patináját varázsolják modern palotáik csillogására. Mennyi magyar hadtörténelmi emlék is pusztult el vagy vándorolt a külföldre ily módon. Ha egyszer valamikor talán valaki felveszi az én most letett tollamat, bizonyára amerikai milliárdosok palotáiban is kutatnia kell majd a magyar hadtörténelmi emlékek után.

Most lezárt dolgozatomban *évtizedes kutatások során, Európa tíz országa 26 fő és nagyobb városának 33 múzeumában több ezer magyar hadtörténelmi emléket kutattam fel és*

[22] U. o. i. m. 907—9. l. Képekkel.

írtam le,[23] amelyekből több száz darabot sikerült az 1896. évi ezredéves országos kiállításon Budapesten is kiállítanom. És még egész sor ország van hátra, így például a nagy Oroszbirodalom, ahonnan ezeréves történelmi kapcsolatunknál fogva is már számos emléket ismerünk, de rendszeresen még át nem kutattuk.

És bárhova, messze világok bármely földjére fogunk lépni, a multak ködéből mindenütt szűzmáriás lobogók, kopják, tárogatók, villámló szablyák és rohanó huszárok alakjai fognak kibontakozni, mert a magyarság „vitézségét, régi dicsőségét minden föld beszéli".

Dr. Szendrei János.

[23] Megjelentek: a *Hadtört. Közl. 1893.* évf. 92—110. 266—273. 377—393. 691—707. *1917.* évf. 328—358. *1918.* évf. 33—49. 186—201. *1923.* évf. 269—278. *1924.* évf. 285—293. *1925.* évf. 428—451. *1926.* évf. 217—221. 334—342. és *1927.* évf. 210—217. 541—555. lapjain.

T Á R C A

Gróf Hadik Károly.

(1756—1800.)

Alig van talán nemzet Európában, melynek annyi fia vérzett volna el a mult háborúiban, mint a magyarnak. Európa vérzivataros napjait idegen hantokban porladó magyar hősök ezrei jelzik. Jeltelen sírjaik éppen úgy megtalálhatók az olasz alföld véráztatta csataterein, az Alpesek hatalmas hegyóriásai, vagy Németalföldön és a Rajna völgyének lankás dombjai között, mint Oroszország végtelen síkságain s a Duna medencéjét koszorúzó bérceken is.

És mégis a keserű „Ma" megcsonkítva talál bennünket. Mint volt az lehetséges, hogy az a kiváló lovas nép, melynek fiai egy évezreddel ezelőtt, kalandozásaikkal páni félelmet keltve, rettegésben tartották fél Európát, az a nemzet, melynek vitéz elődei a magyar katona, a magyar huszár, évszázadokon keresztül, oly tömérdek dicsőséget és olyan nagy becsületet szereztek a magyar névnek, most gúzsba kötve, irígy szomszédainak kénye-kedvére van kiszolgáltatva?

Vérünk hullását mindenütt a feledés sűrű fátyola takarja. Őseink dicső tetteire való emlékezésben felolvadó lelkünk melegével, szakítsuk hát legalább mi át, a porlepte hálót, hogy nemzetünk dicső tradicióit, nagy katonafiaink emlékét felelevenítve, erőt és kitartást meríthessünk a „Holnap" nehéz harcaihoz.

Ilyen régen feledésbe ment magyar lovas vezér volt Futaki gróf Hadik Károly altábornagy — a nagy Hadik marsal fia is.

Pedig csak alig másfél százada annak, hogy a magyar huszár dicsőségével és nagy hírével egybeforrt nevét, messze idegenben is mindenütt tisztelettel emlegették. Gróf Hadik Károly, a napoleoni háborúk során, nemcsak számtalan vakmerő lovasrohamot hajtott végre páratlan sikerrel, maroknyi huszár élén, hanem mint ügyes, szemfüles, a helyzetet gyorsan felismerő és azzal számolni is tudó csapatvezér, elismerést és kitüntetést érdemelt ki mindenütt. Nagy szó volt ez annakidején, amikor a csapatvezetőre a sok szabályzat olyan béklyót vert, hogy alig tudott mozdulni tőlük. Ennélfogva, mielőtt Hadik pályafutását és haditetteit ismertetnők, szükséges, hogy az akkori idők közfelfogása szerint való hadvezetésről is megemlékezzünk néhány szóval.

Mária Terézia dicsőségben gazdag korát a hadművészet gyors hanyatlása követte. A 7-éves háború és Nagy Frigyes hadvezetésének szelleméből nem maradt meg egyéb, mint az üres forma, nehézkes és gépies utánzása az ő fegyelmező és parádés gyakorlatainak. Az akkori tétovázó és az ellenséget inkább csak kifárasztani akaró harcmód mindent elvetett, ami nem a pontosan meghatározott harcrend szerint volt végrehajtható, mint olyat, ami a

katonai szellemmel és fegyelmezéssel össze nem egyeztethető. Egy lehetőleg nyílt mezőn, zárt egységben, előre meghatározott formába öntött csatarendben felvonult hadsereg csak egyenesen előre tudott törni.[1]

Ilyen körülmények között nem volt csoda, hogy a fiatal francia néphadsereg, szükségszülte csatározó harcmodorával, sokféle fölényben volt a császári hadsereggel szemben.

Egyedül Rákóczi kurucainak, Vak Bottyán és Ocskay szellemének méltó letéteményese — a magyar huszár — volt az, aki őseitől örökölt harci rátermettségénél fogva, a siker reményével szállhatott harcba az új francia harcmóddal szemben is. Egyedül ő képviselte a támadó szellemet. Vezérei minden tettének a dicső ősöktől örökölt hagyományos támadó lovas szellem volt a mozgatója. A magyar huszárok, mozgékonyságukat kihasználva, hol vakmerően támadtak, hol védekeztek, hol pedig az ellenséget megtévesztve, kibontakoztak a harcból, hogy az ellenség pillanatnyi gyengéjét felismerve, újból támadásba fogjanak.

A bátor, de azért óvatos magyar lovas vezérek között is első helyet foglal el gróf Hadik Károly, ki soha el nem hervadó dicsőséget szerzett a magyar névnek.

Az akkori felfogás szerint előőrscsatározás, felderítő harcok és vállalkozások kárára voltak a fegyelemnek és a többi „igazi" katonai erénynek. Előnyomulásnál az ellenség kikémlelésére és a derékhad biztosítására, rendszerint a könnyű magyar lovasságot és önkéntes gyalogságot használták fel, mely avantgardeként messze, néha 2—3 napi járóföldre haladt a főcsapat előtt. Gróf Hadik nem egyszer kapott ilyen rendkívüli, a helyzet gyors felismerését, helyes ítélőképességet és gyors elhatározást kívánó önálló feladatot. És mindannyiszor fényesen meg is állotta a helyét.

Futaki gróf Hadik Károly altábornagy 1756-ban született Lőcsén. Ő is, mint nagynevű atyja, a katonai pályát választotta hivatásául és már mint 17 éves ifjú, a Ferdinánd főherceg nevét viselő 2. gyalogezredben szolgált mint hadnagy. Rátermettségének tudható be, hogy a fiatal Hadik, alig három évvel később 1776-ban, a „Colloredo Antal" gyalogezrednél[2] századossá lépett elő. Új ezredével résztvett a bajor örökösödési háborúban és itt különösen a Gebersdorf ellen végrehajtott ügyes vállalkozásával (1779 március 3.), vonta magára a figyelmet. Nem sokkal azután régi hő vágya is teljesült, amennyiben édesatyja huszárezredében[3] őrnagyi pátenshez jutott, ahol már 1789 júliusában, alig 33 éves korában, létszámfeletti ezredessé lépett elő. A törökök ellen időközben megindult hadműveletek alatt ezredét nem oda, hanem Németalföldre küldötték. A harcivágytól sarkalt nyughatatlan lelkű Hadik Károly, otthagyta ezredét, önként jelentkezett a törökök ellen és a belgrádi harcokban újból kitüntette magát. A háború megszüntével újra bevonult ezredéhez.

Mikor 1793-ban a francia „gloire" szárnybontogatása Ferenc császárt és a porosz királyt arra késztette, hogy egymással szö-

[1] *Horsetzky:* Feldzüge in Europa seit 1792. 15. oldal.
[2] Cs. kir. 20. gyalogezred.
[3] Cs. kir. 6. huszárezred.

vetséget kötve, a franciáknak hadat üzenjenek, végre Hadiknak is bő alkalma nyílott, hogy nemcsak bátorságáról, hanem csapatvezéri rátermettségéről is tanúságot tehessen.

1793 szeptember első napjaiban, a szövetségesek hadseregének Franciaországba való betörésekor, Aldenhofen és a Gilles erdő elleni harcokban, szemfülességének és gyors határozóképességének adta tanújelét Hadik.[4] Majd Maubeuge körülzárásánál, szeptember 29-én, mint Coburg herceg tábornagy oszlopának elővédparancsnokát, azzal bízták meg, hogy csoportjával (3½ század Hadik-huszárral és egy zászlóalj Schröder-ezredbeli[5] gyalogossal) a Sambre-en átkelve, a tulsó parton erősen megszállott Icumont falut, valamint a falu mögött elhúzódó ellenséges tábort támadja meg. A mindkét oldalról megindult heves ágyútűz alatt Hadik, rövid szemrevétel után, egy kis csoport önként jelentkezett gyalogossal és vadásszal és alig 3 szakasz huszárral, bátran nekivágott a folyó tulsó partján megszállott franciáknak, részben szétugrasztotta vagy elfogta őket, majd a falu mögött elterülő táborra tört, de azt már üresen találta. Hadik a főoszlop felzárkózását itt bevárva, önkénteseivel és egy század huszárral előre ment, hogy a Ravins-patak mögött újból állástfoglalt ellenséget megtámadja. Azonban az erős állásban lévő ellenséget, most már nem szemberohanással, hanem kettős átkarolással vélte Hadik legkönnyebben kivethetni. Ő maga, csapatának egy részével jobbról kerülte meg az ellenséges állást, míg egy körülbelül 50 önkéntesből és néhány huszárból álló kisebb csapatot, az ellenfél másik oldalába irányított. Ez a jól végrehajtott mozdulat az ellenséget, 200 halott és sebesült hátrahagyásával, gyors visszavonulásra késztette. Hadik kis csapatával egyik magaslatról a másikra űzte vissza a franciákat és addig nem nyugodott, míg teljesen szét nem ugrasztotta őket.

Kevéssel azután Hadik meglepetésszerűen ütött rajta egy Austreginről Clairfontaine felé haladó nagyobb ellenséges oszlopon és azt is sikerült jókora veszteséggel szétvernie. De Clairfontainenél és Bois de bon paire-nél az ellenség még egyszer megkísérelte az ellenállást ágyúinak oltalma alatt. Hadik az időközben beérkező főcsapat támogatásának reményében, magához véve néhány ágyút és tarackot, újból előre ment, majd hosszú tűzérharc után, a Blankenstein-huszárok[6] élén megrohanta és további visszavonulásra kényszerítette az ellenséget.

Október 15-én Wattigniesnél, huszárezrede és 300 Coburg dragonyos[7] élén az „Observációs hadsereg" legszélsőbb balszárnyának volt parancsnoka Hadik, azzal a feladattal, hogy az ostromló hadsereg balszárnyát és hátát biztosítsa. Ezt az önálló, öntevékenységet és nagy óvatosságot kívánó feladatot is nagy sikerrel hajtotta végre Hadik. Több mint 8000 főnyi ellenséges oszlop nyomult vele szemben előre, hogy őt állásából kiszorítva, a gróf Latour altábor-

[4] *Hirtenfeld:* Der Militär Maria Teresien Orden. I. kötet, 519. oldal.
[5] Cs. kir. 26. gyalogezred.
[6] Cs. kir. 6. (előbb „Hadik) huszárezred.
[7] A volt 6. dragonyos ezred (feloszlott 1801-2-ben). *Wrede* Geschichte der k. u. k. Wehrmacht. III. Band, 2. Hälfte, 689. oldal.

nagy által vezetett középhad hátában lévő magaslatokat elfoglalja. Hadik habozás nélkül támadott és az ellenséget visszaverve, 3 ágyút és 2 lövőszeres taligát zsákmányolt tőle. Majd lóról leszállva, karabéllyal a kezében, gyalogság és tüzérség nélkül, a megújuló támadások ellenére is megtartotta állását.

Egy nap mulva, Beaumontnál, nagyobb erő támadta meg. Hadik a hozzá egymásután beérkező erősítésekkel (összesen 16 század gyalogossal, 8 drb hatfontos ágyúval és 1 század Barco huszárral)[8] kora reggeltől késő délutánig védte magát. Majd az ellenség legszélsőbb jobbszárnya ellen két oszlopban támadást intézve, és azt három oldalról egyidőben támadva, szétszórta a makacsul ellenálló franciákat. 5 ágyú, 3 lőszeres taliga és a franciák egész málhája, a győztes Hadik zsákmánya lett. Ő azonban nem elégedett meg ezzel az eredménnyel, hanem mint jó lovasvezér, a győzelem teljes kiaknázása végett csoportjának egy részével tovább üldözte az ellenséget, ő maga pedig a derékhaddal jobbrakanyarodva a Watignies, Obrechies között előretört ellenség oldalába nyomult. Hadiknak ez az ügyes sakkhúzása és az előbbi nagy veszteségek a franciákat most már teljes visszavonulásra kényszerítették.

Érdekes, hogy néhány nappal előbb a portyázó Hadik-huszároknak Drouet francia nemzeti főbiztost,[9] sikerült elfogniok.

A tömérdek szebbnél-szebb haditény jutalma nem késett soká. A mindegyre híresebbé vált Hadikot, ki eddig is olyan sok jelét adta bátorságának s csapatvezéri rátermettségének, nemsokára elérte legfőbb hadurának kegye is. 1794-ben tábornokká lépett elő s egyúttal a legnagyobb katonai kitüntetést, a Mária Terézia-rend lovagkeresztjét is elnyerte.

A következő években, Károly főherceg németországi hadseregében, már egy dandár parancsoka volt. 1796 szeptember 3-án a würzburgi ütközetben olyan ügyesen vezette dandárát, hogy most már a Mária Terézia-rend középkeresztjével tüntették ki. Hadik az 1796. évi hadműveletek során is leggyakrabban az élővédet vezette. Mint ilyen, különösen a Wetzlar melletti ütközetben (június 15.) tűnt ki, majd az ambergi ütközet (augusztus 14.) szerencsés döntéséhez is nagyban hozzájárult azzal, hogy az ambergi erdőn át nagy lendülettel végrehajtott előtörésével, az ellenséget Amberg város széléig vetette vissza. De legdicsőbb győzelmét Würzburgnál aratta, hol két osztály Blankenstein-huszárral és két osztály Karacsay-dragonyossal[10] egy igen erős francia oszlopot rohant meg. Nagyrészét levágták huszárjai s ezenkívül 7 tiszt és 400 ember esett fogságba.

Az ezt követő ütközetekben, Aschaffenburgnál (dec. 6.) dandárával az ellenséges szárnyat támadta és kényszerítette visszavonulásra Hadik; majd mikor a visszavonuló ellenség a város előtt újból állást akart foglalni, habozás nélkül újra támadott és az ellenséget messze a város mögé vetette vissza.

[8] Cs. kir. 10. huszárezred.
[9] Drouet azzal vált híressé, hogy XVI. Lajost menekülése közben feltartóztatta és a convent-nek kiszolgáltatta.
[10] A volt 4. dragonyos ezred.

1797 áprilisában Hadik altábornaggyá lépett elő és a császári hadsereg Olaszországban működő részénél egy hadosztályt vezetett. Mint önálló oszlopparancsnok is nagy sikerrel vezette hadosztályát, noha kezét a sok regula és a haditanács jobban megkötötte. Gróf Bellegarde vezénylő tábornok az 1797. év hadműveleteinek leírásában úgy emlékezik meg Hadikról, mint aki, az ezen év április 30. és május 3-ika közti hadműveleti időszakban, a császári hadsereg egyik oszlopát kiváló ügyességgel és nagy rátermettséggel vezette.

Nagyrahivatottságát mi sem mutatja jobban, mint az, hogy nemsokára a cs. kir. hadsereg egyik hadtestének parancsnokságát bízták a kiváló fiatal katonára.

Novinál (november 6-án), mint az Aosta melletti megfigyelőcsapat parancsnoka, nagy sikerrel vezette a jobb oszlopot.

A rákövetkező 1800. évben, a fiatal vezér gyorsan emelkedő katonai pályája a tetőpontra, de egyúttal végzetes fordulóhoz is ért. Az Alpokon átkelő Napoleon elsősorban Hadikkal találja magát szemben, ki az Alpok déli kijáratánál, Ivreanál állott őrt. Hadik makacsul és hősiesen ellenállt a híres Lannes, a későbbi tábornagy, támadásainak és csak akkor vonult vissza, amikor az időközben a hadsereg zömével beérkező Napoleon túlnyomó erejével találta magát szemközt.

Melas tábornok, az Olaszországban harcoló cs. kir. haderők parancsnoka, Hadik útján már május 18-án értesült arról, hogy Napoleon május 15-ike óta nagy erőkkel a nagy Szent Bernhardhágón átkelőben van.[11]

A hadjáratot eldöntő csatára június 14-én került a sor. A cs. kir. haderők e napon kora reggel három egymást követő lépcsőben törtek elő a Bormida mögül és a Napoleon vezette franciákat a több mint 10 km-nyire fekvő S. Giulianóig vetették vissza. De a már-már győzelmet aratott osztrák hadsereg ezután oly erélytelenül követte a franciákat, hogy Napoleonnak az időközben beérkezett erősítésekkel, még ugyanaznap késő délutánján, az előnyomulók szárnyába támadva, a győzelmet a császáriak kezéből kiragadnia sikerült.

A „marengói csata" néven ismeretes ezen mérkőzésnél Hadik a cs. kir. hadsereg első lépcsőjét vezette és ezen hadoszlop bátor és lendületes előretörésének volt elsősorban köszönhető, hogy a cs. kir. hadsereg a csata elején oly nagy eredményeket ért el. E véres csatában azonban Hadik súlyosan megsebesült, úgyhogy kevéssel utóbb az alig 44 éves hős és nagyrahivatott magyar lovas vezér, súlyos sebei következtében, hősi halált halt Alessandriában (1800 jún. 24-én).

Azóta a világ nagy változáson ment keresztül, a gyorsan fejlődő technika a háború képét is teljesen megváltoztatta. De Hadik hírnevén ez sem üthet csorbát, hiszen éppen abban rejlik az ő nagysága, hogy a vakmerő, de amellett óvatos, ügyes lovas vezér, másfél század után, a mai modern harc lovasvezéreinek is mintaképül szolgálhat.

Lange Emil.

[11] *Horsetzky:* Feldzüge Europas seit 1792. 136. oldal.

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR.

Magiera.

(Részlet a 7. honvédgyalogezred naplójából.)

A világháború vérzivatarából hatalmasan kiemelkednek azok a küzdelmek, amelyeket a volt monarchia csapatai Przemysl vára védelmének, vagy fölszabadítása érdekében vívtak. A hősök között sokan voltak olyan katonák, akiknek Nagy-Magyarország volt az otthonuk. Fájó, de mégis fölemelő tudat, hogy a várkörüli súlyos harcokban nagyon sok magyar testvérünk halt hősi halált. Ezeket a harcokat hadtörténelmi íróinknak mind meg kellene örökíteniök, mert azok soha el nem hervadó babérral övezik a magyar katonák homlokát. A számtalan hőstett között a legelsők sorában áll a volt magyar királyi verseci 7. honvédgyalogezred oravicabányai II. zászlóaljának az a küzdelme, amelyet 1914 október második felében Przemysltől délkeletre, a Magiera-magaslat közelében vívott. Erről óhajtunk néhány sort írni. A tárgyilagosság megóvása végett, csaknem kizárólag a zászlóalj eredeti naplójának és egyéb eredeti iratnak szószerinti idézésével ismertetjük a példátmutató fegyvertényt. Előbb azonban az előzményekkel is szükséges foglalkoznunk.

Przemysl, mint megerősített hely, már a IX. században is fennállott. A kőből épített vár 1380 körül épült föl. Mai fogalmak szerinti megerősítése 1873-ban kezdődött ugyan, azonban a világháború kitöréséig a várnak még csak összefüggésnélküli erődei készültek el. A további erődítést a mozgósítási parancs kiadása után, főképen magyar munkáscsztagok végezték. Rendkívüli munka volt ez, de azt eredményezte, hogy az oroszok 1914 szeptember végén már nemcsak a vár védőövvonalát, hanem — részben — már az előtéri állásokat is, ellenállásra képes állapotban találták.

Midőn a szerencse 1914 szeptember elején hadi lobogóinktól elpártolt és 3., valamint 4. hadseregünknek vissza kellett vonulnia, ezt a visszavonulást a — szegedi — 23. honvédgyaloghadosztály fedezte és szeptember 16-án hajnalban mint utolsó seregtest bevonult a várba. Az ellenség nyomon követte csapatainkat és megkezdte Przemysl körülzárását. Ebben az időben indultak meg azok a hősi harcok, amelyek közül a 7. honvédgyalogezred II. zászlóaljának alább leírandó küzdelme kimagaslik.

A 7. gyalogezred a m. kir. 23. honvédgyaloghadosztály kötelékébe tartozott. Ez a seregtest október 16-án, az áttörés kierőszakolására rendelt erők tartalékául Nižankowice helységhez küldetett (Przemysltől délre 12 kilométer) s innen előrevonulván, később

a Magiera-magaslaton (a vártól délkeletre mintegy 17 km) kifejlődött heves harcokban résztvett. A 7. honvédgyalogezred II. zászlóalja Zrotowice község és a Magiera 315 ⌖ közötti 284 △ magaslaton vívta leírandó küzdelmét.

Az ezred II. és III. zászlóalja 1914 október 18-án korán reggel, teljesen felázott úton, a Byblo H. H.-hoz érkezett, mint a 23. hadosztály tartaléka. Innen a III. zászlóaljat elvonták, a Leidenberger János őrnagy parancsnoksága alatti II. zászlóalj pedig délután 6 órakor a következő szóbeli parancsot kapta — Serényi főhadnagy, zászlóaljsegédtiszt útján — Tamássy Árpád altábornagy, hadosztályparancsnoktól:

„A zászlóalj a Magiera-magaslattól nyugatra levő kis erdőhöz menetel és ott Létay Gyula ezredesnél jelentkezik."

Ezek után átadjuk a szót a 7/II. zászlóalj naplójának:

„A zászlóalj parancsnoka személyesen indult felkeresni Létay ezredest a Byblo H. H.-ban, midőn a koromsötétségben vele szemben hömpölygő csapattal találkozott. Ez volt Salacz Iván őrnagy 8/II. zászlóalja. Kérdezősködvén a parancsnok és Létay ezredes után, feleletet nem tudott kapni s így Létay ezredessel az érintkezés lehetetlen volt."

Másnap, október 19-én reggel a 7/II. zászlóalj a 8/II. honvédzászlóaljtól elszakadván, egészen egyedül maradt. Parancsa szerint előnyomulván, nemsokára gyalogsági tűzbe került.

„Délelőtt 10 órakor Tamássy altábornagytól az a parancs érkezett, hogy a zászlóalj a Magiera-erdőcske északi szegélyét és az előtte levő magaslatokat szállja meg.

„Az állást délelőtt 11 órakor akként foglaltuk el, hogy az 5., 6. és 7. század, valamint a géppuskásosztag az erdőcskétől körülbelül 200 lépésnyire elülfekvő hullámig ment előre, ott magukat befészkelték, a 8. század pedig, mint zászlóaljtartalék, az erdő szegélyén maradt. Ott tartózkodott a zászlóaljparancsnokság is.

„Az 5. és 7. század az előrejutást nagy veszteséggel hajtotta végre. A zászlóalj vonala és a körülötte lévő terület állandó, heves, ellenséges ágyútűzben állott.

A megszállás után az a parancs érkezett, hogy a zászlóalj: „A Zrotowice helység szegélyén levő Landwehr-csoport és a Magiera- 315 △ csoport között keresse az összeköttetést és akadályozza meg az ellenségnek a 284 ⌖ felől jövő bárminemű előretörését."

„Október 20-án a kora reggeli órákban élénk puska- és ágyútűz kezdődött, mely váltakozó erővel délelőtt 9 óráig tartott; azután tűzszünet következett. Délelőtt 11 órakor megérkezett a 2. honvédgyalogezred 50. menetzászlóaljából a 7. és 8. század fele. Thurner Géza főhadnagy parancsnoksága alatt. Ezek feladata az volt, hogy a zászlóalj jobb szárnyán, a taligaúttól keletre harcoló 5. századdal a 284 magaslatra támadjanak. Ez a támadás alig indult meg, midőn a fedezékek előtt 50 lépésre, irtózatos ellenséges tűzben megakadt. Thurner főhadnagy két lövedéktől karján maga is megsebesült.

„A zászlóaljparancsnok a helyzetről személyesen meggyőződést szerzendő, előre ment a rajvonalba a 7. századhoz, később pedig a géppuskák állásához a ◇ 278 dombra. Az erdő szegélyénél megállott. Körülötte az ellenséges lövedékek gallyakat tördelve süvítettek a fenyőfák között. Horváth Mihály őrvezető odakiált zászlóaljparancsnokához: „Örnagy úr, ne álljon ott, hiszen a golyók úgy pattognak körülötte, mint a kukorica a parázson."

„A zászlóaljparancsnok továbbhaladt a 7. század rajvonala felé. Alig telt el néhány perc, midőn egy ellenséges üteg jól célzott gránát- és srapnelsorozata egyenest az erdő szegélyét érte. A tartalékszázad legénységének legnagyobb része ott veszett, csak 40 ember maradt meg. Kasza Dezső százados, századparancsnok egy gránáttól föltúrt földtömeg alá került, de szerencsésen megmenekült. Almássy Kálmán főhadnagy szintén harcképtelenné vált. A zászlóalj tehát így két századparancsnokát vesztette el.

„A pusztulás helyére, az erdőcskéhez, visszatérvén, a zászlóaljparancsnok szeme előtt rettenetes látvány mutatkozott. Derék őrvezetője, aki őt a veszélyre figyelmeztette, ott feküdt a fedezékben, örökre elnémult több társa között, szétszaggatott testtel, arcán a megdicsőülés mosolyával. Szegény bajtárs! Te már befejezted!...

„Az erdőnek teljesen földúlt szegélyén a géppuskásosztag lovainak egy része utolsó vonaglásban hevert. A fák derékban letarolva, lehetetlenné tették a veszteség azonnali megállapítását. Az ellenség folytatta heves tüzelését, majd a ◇ 278 magaslatnál Kató Imre főhadnagy géppuskáját is hallgatásra kényszerítette.

„Október 21-én délelőtt 3 órakor a tüzelés újból megkezdődött és 8 óráig szünet nélkül tartott. Az oroszok a zászlóalj előtt körülbelül 700—800 lépésre jól beásott és srapnelernyőkkel ellátott fedezékben voltak, a 284 ◇ déli és nyugati oldalán elhelyezve. A valódi állás fölötti színlelt állás oly gondosan volt kiépítve, hogy még távcsővel is alig lehetett a valóditól megkülönböztetni. Saját tüzérségünk a zászlóaljparancsnok felszólítására déli 12 órakor tüzelni kezdett erre a magaslatra. A lövedékek mind a felső állást érték, amelyről csak később, a roham után tudtuk meg, hogy csak megtévesztő építmény volt. Később egy másik ütegünk igyekezett a ◇ 278 mögött fölvonulni, de az orosz tüzérség azonnal észrevette és még a tüzelés megkezdése előtt tönkretette. Olyan pontosan volt ez, erre a szakaszra, belőve, hogy csak az üteg ágyúi maradtak egyedül a domb mögött. Ebben a tűzben a zászlóalj ismét sokat szenvedett.

„Délután 2 óra 15 perckor az a parancs érkezett, hogy a zászlóalj foglalja el a ◇ 284 magaslatot. A támadás tervszerűen, a balszárnyról kezdődött. Mint legelső, Busa Ignác tartalékos hadnagy parancsnoksága alatt a 6. század, majd Sommer Gyula főhadnagy 7. százada indultak, ehhez a 8. századból a még megmaradt szakasz csatlakozott. A támadás egész területét sűrű, ellenséges, gyalogsági és géppuskatűz árasztotta el, midőn a csapatok elindultak. Az ellenség pontosan lőtt.

„Derék harcosaink halálmegvetéssel, fáradhatatlanul és elkeseredetten küzdötték magukat előre. Mindinkább tért nyertek s az est beáltával, este 7 órakor, az ellenséges állásokat egyes helyeken 400 lépésre megközelítették. A jobb szárny, ahol a 7. honvéd gyalogezred 5. százada és a 2. honvéd gyalogezred 7. és 8. századának fele, mint félzászlóalj voltak, valamint a bal szárnyon levő, szintén a 7/II. zászlóaljparancsnokság alá rendelt erők: a 2. ezred 7. és 8. századainak másik fele, Czeisel Róbert tartalékos hadnagy parancsnoksága alatt, — nem voltak képesek tért nyerni. A 2. Landwehr-gyalogezrednek Unger cs. kir. alezredes alatt Zrotowice községnél álló csoportja nem mozdult s így a támadást a 7/II. zászlóalj, magára hagyatván, teljesen önállóan hajtotta végre. A nap dicsőségének emlékére mondhatjuk, hogy derék honvédeink nem riadtak vissza semmitől.

„A zászlóaljparancsnok elhatározta, hogy — egyrészt az oly súlyos áldozatok árán elfoglalt terepszakaszt a sötétség leple alatt megerősíti, másrészt mindkét visszamaradt szárnyat előrevonja. Ennek a tervnek megvalósítása csak nagy nehézségek leküzdésével volt elérhető. A zászlóalj az éj folyamán szoros összeköttetésbe lépett jobbra a Magiera-csoporttal, azaz Salacz őrnagy 8. ezredbeli zászlóaljával és balra a Zrotowice községnél még mindig mozdulatlanul álló Landwehr-csoporttal, mely utóbbinak a 7/II. zászlóaljjal egyszerre kellett volna a ◇ 284 magaslatra támadnia. Így — a mintegy 1600 lépés széles harcterületen — egyedül a 7/II. zászlóalj alkotta az összekötőkapcsot, vonala azonban az általános harcvonalból előre, messze kiszögelt.

„Az éj folyamán a zászlóalj által éppen elfoglalt állást a nehéz, süppedékes talajon annyira sikerült megerősíteni, hogy abban ki lehetett tartani. A támadás egy pillanatig sem akadt meg, sőt a folytonos előreküzdés a már elfoglalt vonalak biztosítása mellett folytatódott.

Október 22-én az ellenség csapatunkat erős tüzérségi tűzzel igyekezett a már elfoglalt állásból kiűzni és a 6. és 7. századnak súlyos veszteséget okozott, azonban a harcedzett legénység, derék altisztjeivel, a már elfoglalt területből egy lépést sem engedett. Délután 2 órakor az egész arcvonalon heves tüzérségi tűz indult meg, de siker nélkül. Bámulatos volt vitézeink magatartása. Az egyszerű fedezékekben, mintha mágnes vonzotta volna őket, úgy küzdöttek előre az ellenséges magaslat felé. Újból beesteledett. Ekkor az a parancs érkezett Létay ezredes, dandárparancsnoktól, hogy: „Ha a támadás eredménnyel kecsegtet, akkor azt a ◇ 284-re végre kell hajtani!“

„A zászlóaljparancsnok, érezvén és látván századparancsnokainak és századainak elszánt viselkedését, nem várt több biztatást. Ily nagy hősi áldozat után, ily lelkesedés mellett, a támadás kudarca teljesen ki volt zárva. Az intézkedéseket az est beálltával a szárnycsoportok is megkapták. Sommer főhadnaggyal, a középső csoport parancsnokával, a zászlóaljparancsnok szóban és személyesen közölte a következő parancsot: „A támadás, mind a három csoportnál egyszerre, október 23-án hajnali 2 órakor kezdődik.“

„Október 23-án — pénteken — kevéssel hajnali két óra előtt, Sommer főhadnagy elhaladt a zászlóaljparancsnok fedezéke mellett és jelentette: „Őrnagy úr, itt az idő, indulunk!" — „Jól van! Csak ne hamarkodjátok el! Összeköttetést föltétlenül tarts jobb felé!" — felelte a zászlóaljparancsnok.

„És mentük előre. Isten nevében, akinek a hazáért és királyért felajánlottuk lelkünket...

„Hajnalban, 3 órakor, a zászlóalj 6., 7. és 8. századának birtokába jutott a ◇ 284 magaslat. Legelül a 7. század volt. A legyőzött, megfutott ellenségből 62 orosz foglyot ejtettünk.

„A zászlóalj az elfoglalt magaslat északkeleti és keleti részén az állás megerősítésével foglalkozott, midőn hajnali 4 óra 45 perckor, midőn még sötét volt, föl nem ismerhető tömeg rontott „Hurrá! Hurrá!" kiáltásokkal a jobbszárny felől a zászlóaljnak a magaslaton levő csoportja felé. „Saját csapatunk!" kiáltották néhányan. Az első pillanatokban valóban úgy tűnt fel, mintha saját jobbszárny-csoportunk csak most érkezett volna meg segítségünkre. Ez a föltevés azonban hamarosan tévedésnek bizonyult. (A Landwehrek — ismeretlen okból — nemcsak hogy a rohamot nem támogatták, hanem a támadás végrehajtása után is állásukban maradtak.)

„Az oroszok hatalmas ellentámadásával állottunk szemben, akiknek embereink úgyszólván a karjaikba rohantak, azt vélvén, hogy saját csapataink vannak ott.

„E tévedésnek lett áldozatává a zászlóaljnak több derék altisztje, számos közlegénye. Elkeseredett harc keletkezett a ◇ 284 magaslaton. Ember ember ellen küzdött. Amint a honvédek tévedésükből magukhoz tértek, a kétségbeesés állati dühével dobták magukat az oroszokra. Egy pillanatra mégis az ellenség számbeli túlsúlya kerekedett felül... de csak egy pillanatra!

„A nagyobb erővel intézett ellenséges ellentámadás folytán és azért, mert a jobb- és balszárny-csoportok (2., illetve 1. század) is lemaradtak, a rohamot a középcsoport maga fogta fel. Ennek elszánt magatartása és tisztjeinek rátermettsége azt eredményezték, hogy a csoport a ◇ 284 magaslat délkeleti lejtőjén, azokban a fedezékekben, amelyeket még a roham előtt elfoglalt, állását szilárdan megtarthatta, mintegy 100 lépésre az oroszokkal szemben. A vad kézitusában Serényi főhadnagy, zászlóaljsegédtiszt is résztvett parancsnoka mellett. Az ellenség pusztító tüze nem szünetelt.

„A honvédek és az oroszok egymástól 100 lépés távolságban teljes huszonnégy óráig néztek farkasszemet. Az ellenség, mintegy megdermedve, egy pillanatra sem kísérlete meg többé az állásból való előretörést. Mintha tisztelettel hajolt volna meg a dicső magyar hősök emberfölötti magatartása előtt.

„Október 23-án, midőn már sötét lett, végre a lemaradt jobb- és balszárny is előrevonatott. Ez utóbbinak működését kedvezőtlenül befolyásolta a Zrotowice helység környékén álló Landwehrcsoport, melynek a 7/II. zászlóaljjal együtt kellett volna támadnia, azonban egyáltalában meg sem mozdult állásaiból.

„Október 24-én délelőtt 5 órakor, a 7/II. zászlóalj, az immár egyesített részekkel, a közép- és jobbcsoportnak erős tűzzel való támogatása mellett, a támadást a balszárnyról megindította és a ◇ 284 magaslatot 9 óra 30 perckor teljesen és véglegesen birtokba vette.

„Az állás megerősítésére október 24—25. éj folyamán két árkászszakasz is kirendeltetett; ezek a zászlóalj legénységével együtt végezték a munkát. Az elhagyott erős orosz állásban visszamaradt tömérdek faanyagot és drótot mind felhasználták; ezt az állást legerősebb fajtájú lövész- és futóárkokkal látták volt el az oroszok.

„Ez a domb szigetté vált a magierai harcvonalban. Messze kiemelkedett és így hirdette hírnevét a — már csak maroknyi — hős magyar zászlóaljnak."

*

Így hangzik a verseci 7. honvéd gyalogezred II. zászlóaljának naplója, melynek — a leírt küzdelmet tárgyaló — utolsó soraiban ezt írta a zászlóalj parancsnoka: Leidenberger János őrnagy:

„A ti érdemetek ez a tény, derék századparancsnokaim és tisztjeim, kötelességhű altisztjeim és bátor legénységem; mindegyik egy-egy hős közületek, aki arra érdemes, hogy neve nemcsak a magyar királyi verseci 7. honvéd gyalogezred oravicabányai II. zászlóaljának, hanem az egész magyar királyi honvédségnek történetében is örökre babér közé fonassék és aranyba legyen vésve..."

*

A támadásban és a súlyos küzdelmekben a következő tisztek vettek részt: Leidenberger János őrnagy (most — 1927 — nyugalmazott tábornok), zászlóaljparancsnok; Serényi Róbert főhadnagy, zászlóaljsegédtiszt; Kató Imre főhadnagy, géppuskásosztagparancsnok; 5. század: Almássy Kálmán főhadnagy, parancsnok: Csada Alajos zászlós, beosztott; 6. század: Busa Ignác tartalékos hadnagy, parancsnok, Wollik Károly zászlós, beosztott; 7. század: Sommer Gyula főhadnagy, parancsnok, Gyurits János zászlós, beosztott; 8. század: Kasza Dezső főhadnagy, parancsnok, Evetovics Lázár zászlós, beosztott.

A zászlóalj példás haditettét méltányolta a 23. honvéd gyalogoshadosztályparancsnokság is; 1914 december 24-én 306. hadm. 1914. számú előterjesztésében arra kérte a hadseregfőparancsnokságot, hogy a zászlóaljat a leírt harcban tanusított kiválóan bátor és elszánt magatartásáért dicsérő elismerésben részesítse. Ennek a fölterjesztésnek utolsó bekezdései a következőképen hangzanak:

„A 7/II. honvéd gyalogzászlóaljnak ezen szívós támadása, a ◇ 284 magaslatnak állandó fenyegetésével kapcsolatban, a ◇ 279—284 magaslatok vonalában, erős fedezékben levő ellenséget az állás feladására kényszerítette s így ezen magaslatoknak elfoglalása a 87. Landwehr-gyalogdandár által lehetségessé vált, mely körülmény az egész arcvonal megtartására, különösen azon-

ban a Magiera-magaslat kézbentartására, döntő fontosságú volt.

„A 7/II. honvédzászlóalj, mely október 16-án 830 puskával vonult ki, a várba november 5-én történt bevonulása alkalmával, már csak 264 puskát számlált; a veszteségek legnagyobb részét a rendkívüli nehéz harcviszonyok által előidézett sebesülések okozták; mindezek dacára az elért eredmény kizárólag a zászlóalj tisztikara és legénysége szívós, haláltmegvető, példátadó és teljes elismerést érdemlő magatartásának köszönhető. *Tamássy* s. k. altábornagy."

A hadosztályparancsnokság fölterjesztésének sikere lett. Erről részletesen beszámol a Przemyslben szerkesztett és kiadott *Tábori Ujság* 1915 január 28-i száma:

„*Magyar dicsőség.*

„A cs. és kir. hadseregfőparancsnokság 1915 január 25-én a következő radiogrammot intézte a várparancsnoksághoz:

„2752. titk. szám, 1915. A m. kir. verseci 7. honvédgyalogezred második zászlóaljához tartozó összes tiszteknek és legénységnek a hadseregfőparancsnokság dicsérő elismerését fejezem ki, ama példás, bátor és elszánt magatartásukért, amelyet az 1914 október 22-e és 24-e közötti időben, Przemysl közelében levő Magiera-magaslatért vívott harcokban tanusítottak.

„Kiadatik az 1—4. hadseregparancsnokságnak, a hadtápfőparancsnokságnak, a przemysli hadseregcsoportparancsnokságnak és tudomásul a Balkán-haderő parancsnokságának, a hadügyministeriumnak, a cs. kir. honvédelmi ministeriumnak és a m. kir. honvédelmi miniszternek. *Frigyes főherceg* s. k. tábornagy."

„A várparancsnok ezt a táviratot a következő szavak kíséretében közli:

„A legmelegebben üdvözlöm a verseci 7. honvédgyalogezred II. zászlóalját, ezen magas elismerés alkalmából. Kívánom, hogy legyen alkalma dicsőségét újabb fegyvertényekkel gyarapítani. *Kusmanek* s. k. gyalogsági tábornok."

„A hadseregfőparancsnok és a várparancsnok elismerését a kitüntetett zászlóalj hadosztályparancsnoka, 1915 január 27-i hadosztályparancsában hirdette ki a következő sorok kíséretében:

„Nagy örömömre szolgál, hogy e magas elismerést a hadosztály csapatainak és intézeteinek kihirdethetem, ama szent meggyőződésben, hogy mindnyájunk legfőbb vágya, hogy Legfelsőbb Hadurunkat és Hazánkat a jövő harcaiban is legmagasabb parancsnokunk megelégedésére szolgálhassuk. *Tamássy* s. k. altábornagy."

*

A leírtak alapján kétségtelen, hogy a verseci 7. honvédgyalogezred II. zászlóaljának a Magiera közelében 1914 október utolsó napjaiban vívott súlyos harcai a magyar királyi honvédség történetében méltó helyet foglalnak el. Büszkék lehetünk azokra a hősökre, akik a Magiera lejtőjén hősi halált haltak és azokra is, akik onnan visszakerültek.

Sajnos, a zászlóalj tisztikara egyenként nem kaphatta meg a megérdemelt legfelsőbb erkölcsi elismerést. Leidenberger őr-

nagyot előljáró parancsnokságai a hadidíszítményes és kardos Lipót-rend lovagkeresztjére terjesztették föl, azonban a kitüntetési beadványt szállító repülőgép az oroszok kezébe került. A többi tiszt kitüntetési javaslatai ismeretlen módon elvesztek. A zászlósok ellenben, valamint a legénységi állományú egyének nagy része megkapták az elismerés külső jeleit. A 23. gyaloghadosztály-parancsnokság mintegy 60 vitézségi érmet adott a hős zászlóaljnak, közöttük két aranyat.

A zászlóalj vitéz haditettének rövid ismertetése után még néhány olyan adatot közlünk, amelyeket a volt zászlóaljparancsnok — Leidenberger tábornok — most bocsátott rendelkezésünkre.

Élelemmel és lövőszerrel a legénység el volt látva. A mozgókonyhák rendszerint az állások mögé vonultak s onnan egyes csoportok, minden huszonnégy órában egyszer, *éjjel*, átvették az élelmet. Az élelmezés ugyan bőséges, de hideg volt.

A ruházat még a felszerelőállomásról hozott cikkekből állott; a lábbeli már csaknem teljesen tönkrement a harcok idején.

Az októbervégi esős, ködös napok, a kedvezőtlen, süppedékes talajviszonyok, a gyalogsági ásóval hevenyészve készített futólagos fedezékek s a folytonos előreküzdés, az éppen elfoglalt állásokban való kitartást a tiszteknél és a legénységnél egyaránt nagyon megnehezítették. Csak október 24-én késő este érkezett két árkász-szakasz a zászlóaljhoz a ⊹ 284 magaslat műszaki megerősítésére. Viszont az oroszok valóságos földvárakban állottak a zászlóaljjal szemben, amelyek ellenállóerejét fedett srapnelernyők és futóárkok is fokozták.

A zászlóalj legénységének nemzetiségi viszonyai a következők voltak: 52% magyar, 30% oláh és 18% német.

1915 *Másolat.*

Függelék.

2752

I.

Gegenstand: Belobung des 2. Baons des ku. LIR. 7
K. u. k. Armee-Oberkommando.
Detailabteilung des Operierenden Oberkommandos.
1.—4. Armeekdo. A. Gr. Pflanzer; FsKdo. Krakkau; EOK 1)
Kdo. d. B. Str. Kr.; KM; kk. ku. M. f. LV. 2)
Fst. Kdo. Pržemysl—Radio via Krakkau. 3)
Teschen, am 23./1. 1915.
21./1. Cd. s. k. Erzh. Friedrich s. k. FM.
Kaltenborn s. k. Obst. 1,3
Res. Nr. 2752/1915.

Ich spreche den Offizieren und der Mannschaft des 2. Bataillons des k. u. Verseczer 7. Landwehr-Infanterieregimentes für ihr beispielgebend tapferes, entschlossenes Verhalten in den Kämpfen um die Magiera-Höhe nächst

Prževmysl in der Zeit vom 22. bis 24. Oktober die belobende Anerkennung des Armee-Oberkommandos aus.

2 (Abschr. ad. 1)

Zur Kenntnis
Ergeht an 1—3.

A másolat hiteléül:
1926. I/20.

Fritsch s. k.

P. H.

M. kir. Hadtörténelmi Levéltár
Wienbe vezényelt exponense.

II.

K. ung. 23. L. I. T. D. Kmdo.
Op. Nr. 306.
1914.

An das A. O. K.

Prževmysl, am 24./12. 1914. in — — — — — — — — — — — —

Ich bringe das II. Baon des k. u. Versecer 7. Honvédinfanterieregimentes wegen seines hervorragend tapferen und entschlossenen Verhaltens in den Kämpfen um die Höhe Magiera — besonders in der Zeit vom 22. bis 24. Oktober 1914 — zur Belobung durch das Armeeoberkommando in Vorschlag.

Nach Besitznahme der Höhe Magiera hielt der Gegner den nördlich davon streichenden Rücken Kote 284 — Kote 279 noch stark besetzt und die nördlich an die 23. LITD. anschliessende 87. L. I. Brig. konnte ihn von dort trotz der mit grosser Ausdauer und Zähigkeit durch Zrotowice geführter Angriffe, nicht vertreiben; was aber eine eminent wichtige Forderung war, weil sonst das Halten der, mit Rücksicht auf die allgemeine Lage besonders wichtigen Höhe Magiera nur unter ausserordentlichen Anstrengungen und grossen Opfern möglich war.

Die Situation zu dieser Zeit zeigt die Beilage.

Am 19. Oktober erhielt das II/7. Honvédinfanteriebaon über Anordnung des Divkomdos vom Gruppenkomdten Obst. Hentke (Kmdten der 122. Brig.) den Befehl zur Besitznahme der Höhe Kote 284.

Der Angriff musste im flankierenden Feuer der fdl. Artillerie und gegen die vorzügliche Ortskenntnis besitzende, sich völlig eingegrabene und nur durch Schießscharten unter Schrapnellschirmen feuernde fdl. Infanterie frontal geführt werden, wozu sich noch sehr schwierige Terrainverhältnisse gesellten d. i.

knapp vor der fdl. Stellung zog sich eine sehr ausgesprochene Tiefenlinie, welche tote Räume nur im geringen Masse bildete, ansonsten aber vom Feinde bestrichen werden konnte.

Das II/7. Honvédinfbaon setzte den Angriff am 20. an u. es gelang ihm nach allmähligem, schweren, mit grossen Verlusten verbundenen, von den Kmdten u. von der Mannschaft mit grosser Zähigkeit fortgesetzten *Vorwärtskämpfen* am 22. bis auf 50×—300× an den Gegner heranzukommen.

Aus dieser Situation unternahm das Baon am 23. Oktober gegen Tagesanbruch den Sturm und warf den Feind zurück. Die zurückgebliebenen 30 Russen wurden gefangen genommen.

Als das Baon, um den Besitz der genommenen Stellung zu sichern nach deren Besitznahme sofort mit der Ausgestaltung der Deckungen begann, näherte sich eine fortwährend (ungarisch) „Feuer einstellen", „Eigene Truppen" rufende grössere Abteilung die vom II/7. H. I. Baon für die von der Magiera zur Unterstützung des Baons entsendete u. bereits avisierte eigene Abteilung gehalten wurde.

Diese Abteilung hat sich aber als eine feindliche erwiesen, was in der totalen Finsternis erst dann wahrgenommen werden konnte, als der Melée begann.

Das Baon, auf diese Weise irregeführt u. durch den fdl. Gegenstoss empfindlich getroffen. war gezwungen die eroberte Höhe Kote 284 momentan zu verlassen; es ging aber trotz der kritischen Lage, der grossen Verluste u. der schwierigen Orientierungsverhältnissen in der Finsternis, nur bis zur letzten Sturmstellung zurück, wo es neuerdings Stellung nahm.

Bei Tagesanbruch des nächst folgenden Tages — 24. Oktober — wiederholte das Baon den Angriff u. diesmal mit vollem Erfolg u. nahm die Höhe Kote 284 endgültig in Besitz.

Dieser zähe Angriff des II/7. H. I. Baons, im Vereine mit der ständigen Bedrohung der Höhe Kote 284, zwang den in der Linie Kote 279 — Kote 284 in starken Deckungen befindlichen Gegner zur Räumung dieser Stellung u. ermöglichte die Besitznahme dieser Höhe durch die 87. L. I. Brig., welcher Umstand für das Halten der ganzen Front, insbesonders aber für das Halten der Höhe Magiera, entscheidende Wichtigkeit besass.

Das II./7. Honvédbaon, das am 16. Oktober mit 830 Gewehren ausrückte, zählte am 5/11. gelegentlich des Einrückens in die Festung nur mehr 264 Gewehre; den grössten Teil der Verluste verursachten die, infolge ausserordentlich schwierigen Kampfverhältnisse entstandenen Verwundungen; der trotz diesen erreichte Erfolg ist ausschliesslich dem zähen, todesverachtenden, beispielgebenden tapferen u. vollen Anerkennung würdigenden Verhalten des Offizierskorps u. der Mannschaft dieses Baons zu verdanken.
1 Beilage.

Tamásy s. k. FML.

Megjegyzés: A m. kir. honv. gy. hadosztálynak, hasonlóan eredeti magyar szövegű felterjesztése, a vár átadása alkalmával, a hadosztály többi irataival együtt megsemmisittetett.

K. u. K. Festungskommando in Przemysl
am 4/1. 5 Uhr nm. 1915.
Dl. Op. Nr. 157/5 mit 1 Blg.

Befürwortet.

Kusmanek s. k. G. d. I.

A másolat hiteléül:
Budapest, 1926. évi december hó 20-án.
Gencsy András százados.

Közli *Gabányi János.*

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM.

Karácsonyi János: *A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre 997—1095.* Nagyvárad, 1926. 200 lap, 1 térképpel.

Az előttünk fekvő kötet második részét képezi a szerző „A magyar nemzet története" című művének, melyből az első rész a magyar nemzet őstörténetével foglalkozik s beszámol sok éven át végzett kutatásainak bőséges és minden részletében érdekes eredményeivel. Minthogy e mű számos vonatkozása, Szent István és utódainak, nevezetesen Szent Lászlónak az ország megalapozásáért és megszilárdításáért vívott harcainak leírása, folyóiratunk feladatával egybeesik, részletesebb ismertetése mindenképen indokolt.

Kiindul a mű abból a tapasztalati igazságból, hogy az egyik vallás tunyává, kényelemszeretővé teszi az embert, a másik tevékennyé, szorgalmassá, s mindjárt applikálja ezt a tételt a keleti és a nyugati kereszténységre, amely azt mindenképen igazolja. A keleti kereszténység aranyos csillogásában a második évezredben megtorpant; ott volt, ahol I. Justinián korában, míg a nyugati testvér egyre-másra mutatta fel a kultúra vívmányait, a főiskolákat, a csúcsíves stílust stb.; keleten a kereszténység fékező hatalmának hiányában lábrakap a despotizmus, míg nyugaton kialakulnak a kereszténység szilárd talpkövén az életképes államok. A magyar nemzetet a keleti és nyugati kereszténység között szerencsésen megejtett választás mentette meg a pusztulástól, s ezt a választási munkát megkezdte Szt. István s befejezte Szt. László.

A kereszténység elterjedésének első megakadályozója Koppány volt, Szent István unokaöccse, akit személyes ambíció is fűtött vállalata megindításánál. A nagy mérkőzés előkészületeinek elmondása után olvassuk a Jutas mellett vívott csatát s a felkelés teljes megsemmisítését. A királyságalapítás és koronaküldés kérdésének tisztázásánál kiindul Thietmár, merseburgi püspök, nagyfontosságú feljegyzéséből, amely kétségtelenné teszi, hogy Vajk a pápától kapta a koronát és a „benedictiót", a koronázáshoz szükséges áldást, s nem III. Ottótól, aki csak közbenjárt a pápánál, hogy ezt az adományt Vajknak juttassa. Érdekesen tisztázza azt a kérdést, hogyan történhetett az, hogy III. Ottó, akibe anyja kicsikorától kezdve belenevelte a világuralomra való vágyat, s akiben II. Szilveszter ezt a törekvést is csak ápolta és növelte, támogatta Vajk törekvését a pápánál s koronát s vele függetlenséget adatott neki, amelyet csak egy évvel előbb Bogyoszlo lengyel királytól megtagadott. Ezt a koronát tette Vajk fejére Esztergom első érseke, Anastas augusztus 17-én 1001-ben.

A koronázás örömét nemsokára harci zaj követte, amelyet II. Henrik trónfoglalása idézett fel a trónigénylők részéről, akiknek leverésében Szent István is tettleg résztvett. Ahogy itt szövetségesi kötelezettségének eleget tett, az Erdélybe szakadt bolgár-török ellen indult, hogy khánjukat az országalapításban megakadályozza. Ebből az élet-halálharcból is diadalmasan s sok görög eredetű kincsel megrakottan tért meg a király. Ezekből épít fel a Novaj-hegytől délnyugatra a Boldogságos Szűz tiszteletére egy templomot s ennek védelmére egy rombadőlt római város fehér köveiből Fejérvárt. Majd sorját kerítette a telepítéseknek, amelyekre Belgium és Franciaország feles és éhező lakosságát szemelte ki. A most rövid időre beállott békét az Ajtony-féle lázadás zavarta meg, amelyet Csanád vezérrel veretett le, majd diplomáciai ügyességgel a maga pártjára hódította II. Mesko, lengyel királyt, sőt leányát is Imre fia számára. Ennek a szövetségnek az eredménye volt II. Konrád császár támadása, először Lengyelország, aztán Magyarország ellen, aminek azonban az volt a vége, hogy Konrád birtokából Béccsel együtt jókora föld maradt a magyarok kezén.

Külön fejezetben kap helyet Szent István működése az egyházi téren, a püspökségek alapítása, határaiknak kijelölése s kellő számú védőkkel, szolgákkal s javadalmakkal való ellátása. Az egyházi szervezet kiegészítésére alapította a benedekrendi monostorokat, nevezetesen a pannonhalmit, a zoborit és a pécsváradit. Mindezen tevékenységének jellemzésénél alkalmat talál Karácsonyi, hogy szembeszálljon azon véleménnyel, hogy Szt. István egyházi intézkedéseit mint apostoli oldalkövet tette meg, de bizonyítja azt is, hogy a római szentszéknek önként és minden kötelezettség nélkül felajánlott évi tiszteledíj nem volt hűbéradó.

Országszervező képességét igazolják azok az élénk kapcsolatok is, amelyeket a szentszékkel, Velencével, Bajorországgal s Franciaországgal teremtett meg s megkönnyítette a keresztény nyugatnak a szentföldre való zarándoklást.

A nagy reformokat teljessé tette a király törvényhozása. Részletesen ismerteti az új törvénykönyvet, amellyel kapcsolatban a bíráskodás ügyét is rendezni kellett. Ezt kiegészítette a hivatalos ügyiratok kibocsátására vonatkozó rendelkezés.

A művelődés munkáját az iskolák végezték, amelyek az apátok és püspökök lakóhelyén voltak. E lakóhelyek természetesen csak kezdetleges faházak lehettek, amilyen magáé a királyé is volt, aki éjnek idején hálója résein át szemlélte Imre fiának ájtatoskodását. Ilyenek voltak kezdetben még a templomok is. Törvény védte a jövevényeket, a vendégeket, akik az első iparosok voltak s a monostorok szomszédságában rendezték be műhelyeiket. Az ő érdeme a földművelés munkájának a megindítása, amiben szintén a papság adta a példát.

Szt. István államalkotó bölcseségét mutatja az is, hogy amint vallási s politikai téren intézményeivel a nyugathoz csatolta népét, nemzetgazdasági és kereskedelmi téren is elszakította azt a keleti és délkeleti népektől s a nyugati népek érdekkörébe utalta, amennyiben újveretű pénzét is a német pénzekhez viszonyította.

Ily rendezett viszonyok keretébe szorított néptől már a közteherviselést is meg lehetett követelni, amely azonban csak a nem nemesek vállára nehezedett.

Érdekes s valóban szerfelett tanulságos a mű VII. fejezete, amely Szt. István építkezéseit és uralkodásának emlékeit tárgyalja. Részletesebb ismertetésben részesül az esztergomi, a pécsi és a székesfehérvári templom; az emlékek során rövid leírást kapunk a szent koronáról, a koronázó palástról, a XIX. János pápának adományozott misemondóruháról s a regensburgi feszületről. Igazi keresztény uralkodó képét rajzolja Szt. Istvánnak, amidőn szűkös források alapján ecseteli jellemét. Minden téren maga adja a jó példát fiának és alattvalóinak, tettekben nyilvánítja keresztény mivoltát s ugyanúgy mutatja ki iránta való nagy szeretetét. Ez a szeretet hevíti a csaták zajában s ezzel hajtja örök álomra gondterhes fejét. Országáért s lelke üdvösségéért imádsággal fordult az Éghez s gyakori alamizsnáskodással segítette nyomorúltjait. De keménykezű úr is tudott lenni rakoncátlankodó alattvalói s igazságtalan bíráival szemben. Sok igazoló példával szolgál az olvasónak állításainak bizonyítására.

A VIII. fejezet a trónöröklés kérdésének megoldását tárgyalja, amelyet Imre herceg váratlan halála hozott szőnyegre és ennek tárgyalásánál a trónigénylő Vászolyt s lázadó társait vádolja meg a királygyilkosság szándékával, amiért mindnyájan megvakítással lakoltak. Isten csodálatos útját látja Karácsonyi abban, hogy Vászoly számkivetett fiai, a Lengyelországba menekült pogánynevelésű hercegek, Béla, Liinte s Szár, számkivetésükben sajátítják el azt az uralkodási képességet, amelynek hiánya miatt Szt. István őket előbb az uralomból kizárta. A nagy kérdést az agg király unokaöccsének, Péternek a jelölésével oldotta meg, akinek uralkodását azonban egyik balfogás a másik után jellemzi, aminek vége nem is lehetett más, mint a trónfosztás s újabb trónkérdés, amelynek Aba Sámuellel való megoldása éppen olyan szerencsétlen volt, mint az előbbi. Uralkodásának a ménfeji ütközet vetett véget, amelynek gyászos eredménye Péter visszaültetése volt a magyar trónra s vele a Dunántúl egy nagy részének az elvesztése. De Péter sorsa is beteljesedett: trónvesztetten, megvakítottan, fogolyként fejezte be nagyravágyástól fűtött életét. Ekkor Szár herceg után indul egy magyar követség Kievbe, Jaroszló nagyfejedelem városába, hogy az Árpádfit, aki ekkor már András néven keresztény s a nagyfejedelem veje volt, a megüresedett trónra meghívja. Az új királyt a Vata-féle keresztényüldözés rémségei s Szt. Gellért és társainak kegyetlen meggyilkolása még jobban megerősítették keresztény hitében. III. Henrik azonban nem viselte egykedvűen, hogy Péter országa oly hamar kisiklott kezeiből s rövidesen rajtütött az országra, amelyet most már Béla herceg és az Eppensteini grófok, mint szövetségesek védelmeztek. A Duna jobb oldalán haladó német sereg elől a magyarság úgy pusztította el az élelmet, mint ahogy azt az oroszok tették Napoleon serege előtt, a Dunán haladó élelmiszerekkel megrakott hajókat pedig apokrif levéllel visszaküldték Bécs felé. András ezután is okosan

viselkedett. Nem ingerelte a hatalmas ellenséget, hanem készségesen elfogadta a papok békeközvetítését, amíg ez országa függetlenségét nem érintette. A békét azonban mégis a császár tette lehetetlenné, amikor jól felszerelten újra rátámadt Magyarországra. Ekkor újra olvassuk Pozsony ostromát s Zotmund búvár merész vállalkozását. A béke közvetítésére IX. Leó pápa vállalkozott s e célból személyesen jelent meg Pozsonyban. Az egyetlen eset, hogy az egyház feje Magyarország területére lépett. András jóidőre megszabadult ellenségétől, akinek ekkor másfelé elég tennivalója akadt s házasság útján is kívánta országát biztosítani. E végett négyéves Salamon nevű kis fia számára feleségül kérte az akkor már elhúnyt III. Henrik leányát s készségesen elfogadta az özvegy császárné feltételét: az ifjú vőlegény haladéktalan megkoronázását. Ugyanezen fejezetben olvassuk a tiszavárkonyi jelenet motiválását és gyászos következményeit.

I. Béla trónrajutása után számos jóbarátot s szövetségest szerzett házának, amelyet több külföldi hatalmas családdal is házasított össze. De mindez nem hozta volna meg az ország teljes biztonságát és függetlenségét, ha Németországban is minden rendjén lett volna. Fejetlenség és zavar volt ott is, aminek a hullámai Salamon érdekében hozzánk is átcsaptak. A király már betegen szállott szembe a németekkel, akik nagy erővel haladtak előre s nemsokára tehetetlensége fölötti bánatába belehalt. A németek unszolására gyorsan megkoronázták Salamont, aki ekkor tizenegy éves volt.

A németek elvonulását várta be csak Béla fia, Gyécse, s Esztergomnál állapodott meg csapatával, anélkül, hogy rokonával szemben ellenséges szándék tüzelte volna; mindössze atyja egykori országrészét kívánta a maga és kiskorú testvérei számára. Ekkor jött létre a győri egyezség, amely tizenöt vármegyét biztosított Béla fiának. Békés, nyugodt nyolc év következett ezután az országra, amelynek uralkodó családjában is béke és nyugalom honolt. Apróbb rajtütésekkel megzabolázták a hercegek, s maga a király a csehek, a morvák és a karintiaiak okvetetlenkedését, majd meg keményebb leckét adtak a betörő bessenyőknek, s böszörményeknek az Aldunán és a kunoknak Biharban. Az ezután vívott harcokban, amelyekben László, Gyécse és Salamon még közösen vitézkedtek, máris felütötte fejét a féltékenység Salamon részéről, sőt már sötét tervek is szövődtek a hercegek ellen. De sikerült a békét egyelőre még a papságnak fenntartani, bár Salamon már készült unokabátyjának a hercegségből való kiüzésére. A szándékot nemsokára tett is követte. Nagyivan mellett vereséget szenvedett s csak nehezen egyesült László öccsével s Morvaországban gyüjtött segédhadával. Mogyoródnál történt meg az összecsapás, mely Salamonnak koronájába került. IV. Henrik támogatásával megpróbálta ugyan trónját visszaszerezni, de kísérlete nem sikerült. A kettős győzelmet Gyécse a garamszentbenedeki zárda építésével és a váci székesegyház újjáalakításával kívánta emlékezetessé tenni. Keresztény felfogásában és alázatosságában most is még arra volt hajlandó, hogy Salamonnal kibéküljön, ha hercegségét zavartalanul megtarthatja; alkuba is bocsátkozott ily szán-

dékkal izgága rokonával, de a tárgyalások folyama alatt befejezte életét. Utódjául az ország nagyjai sem kiskorú fiát, sem Salamont, hanem a lovagias Lászlót kiáltották ki s szinte kényszerítették, hogy az ország érdekében foglalja el a trónt.

László előtt az ország egysége és függetlensége volt az elérendő cél s teljesítendő feladat, amelynek érdekében diadalmas csatát is vívott IV. Henrikkel. Hamarosan végzett a császárral, hogy most mint Guiscard Róbert, Apulia urainak szövetségese a keletrómai birodalom ellen forduljon. Ez a vállalkozása Felső-Méziával nagyobbította az ország területét, amelyhez nemsokára Szlavónia is kapcsoltatott. Követte ezt a hadjáratot nagybátyjának, István királynak szentté avatása. Ebbe a kegyeletes ténybe belekapcsolódik Salamon amnesztiája, amely azonban most sem hozta meg a kibékülést és megnyugvást, hanem ellenkezőleg, a kunok pusztító hadát zúdította az ország keleti részére, hogy újra megérezzék a hős király sújtó karját. A betörés veszélyétől azonban továbbra is kellett tartani; ezért várakat s őrhelyeket kellett emelni, szorosokat bevágni s lakatlan területeket kellett benépesíteni. Így népesedett be akkortájt a Bodrog, Laborc és Latorca vidéke egészen a nagy hegyekig a Szerbiából és Méziából hozott lakossággal, amely a máig is fennálló szláv hangzású községeket alapította. Ugyanily szándékkal helyezte át a gyepüket Erdélyben a Maros és Küküllő balpartjára s itt is erős várakkal tette lehetetlenné a kunok becsapását. Folytatta a telepítést a székelyekkel a Tiszántúlról, majd pedig megszűntette az ország északnyugati gyepüjét s megszervezte Trencsénvármegyét, ahová magyarokat, németeket és fehérhorvátoknak nevezett szlovák-tótokat telepített le a szomszed Morva Sziléziából s végül áthelyezte a Mátraaljáról a Vág és Morva mentére a székelységet határőrül. Ilymódon majdnem mindenütt természetes határokkal biztosította országát, amelyet 1091-ben még Horvátországgal is gyarapított. László horvátországi tartózkodását alaposan megzavarta a kunok becsapása, akik akkor egészen a Duna-Tiszaközre merészkedtek. László ekkor súlyos csapást mért rájok a Temes mentén. Ennek a győzelemnek az emlékére püspöki várossá tette Gyulafehérvárt.

A XVI. fejezetben László családi összeköttetéseit és az ezekből folyó érdekeket és törekvéseket mondja el Karácsonyi, felhasználva most is a nála megszokott nagy apparátust. Ezek elseje az volt, hogy IV. Henrikkel kibékült. Ezen eseményhez időrendben is szorosan kapcsolódik a szabolcsi zsinat, amely több olyan rendelkezést hozott egyházi téren, amely a magyar egyházat a nyugati kereszténység felfogásától szerencsére csak rövid időre elválasztotta.

Az utolsóelőtti fejezetben találjuk azon institutiók ismertetését, amelyek a korlátlan királyi hatalom szűkítését célozták. Ilyen volt a trónutódlás kérdése, amelyben az országgyűlésnek kellett dönteni, a királyi tanács felállítása, a közigazgatás szabályozása, adózás és hadiszolgálat rendezése, igazságszolgáltatás, amely utóbbinál számos érdekes intézkedést hoz fel Szt. László törvénykönyvéből; rendezte a kereskedelmet s vele kapcsolatosan a pénz-

ügyet. Befejezi az értékes művet a népesedés emelésére irányított törekvések és munkálatok leírása.

A művet, a felhasznált forrásokat felsoroló jegyzék és Magyarországnak 997—1095. évi térképe teszi teljessé. *J. E.*

Dr. Szendrei János: *A diósgyőri vár története.* 8°, 94 lap. Budapest, 1927. Egyetemi nyomda. Ára 3 pengő 20 fillér.

A szerzőnek folyóiratunk legutóbbi füzetében közölt nagybecsű munkája, most díszes formában, bővített szöveggel és szaporított képekkel, külön kiadásban is megjelent, amelyre ezen az úton is felhívjuk az érdeklődők figyelmét.

M. von Poseck, General der Kavallerie a. D.: *Der Aufklärungsdienst der Kavallerie nach den Erfahrungen des Weltkrieges.* 1927. E. S. Mittler & Sohn, Berlin. Ára 3·50 márka.

Poseck neves német lovas tábornok fentebbi művét, mint maga mondja, azért adta ki, hogy a hadjárat tapasztalatai a fiatal nemzedék számára kárba ne vesszenek. A szerző vérbeli lovas, a lándzsának nagy barátja; megelégedéssel állapítja meg, hogy a hírszerző lovas századok, melyekből nemsokára különítmények lettek, géppuskásokkal, kerékpárosokkal, rádiósokkal, autókkal stb. megerősítve, teljesen megfeleltek hivatásuknak még akkor is, ha minden más felderítő és összekötő eszköz csődöt mondott.

Ellenben a messzemenő lovas tiszti járőr túlélte magát. A rádió, telefon, telegráf idején annyira lemarad hírei leadásával jelentő lovas útján, hogy ezek mindig elkésve érkeztek; az események túlhaladták őket.

Az ellenséges érzületű lakosság közepette ezek a járőrök gyengék is voltak. A legjobb felderítés a harc, de ehhez erő kell s így a járőrök a legritkább esetben jöttek vissza.

Foglalkozik a szerző a távoli felderítéssel, a felvonulás és a mozgó harc alatt, a lovas hadosztályok feladataival, a közeli és harcfelderítéssel.

Minden egyes mondását példákkal erősíti meg. Külön fejezet foglalkozik a biztosítással és leplezéssel, a felderítéshez szükséges parancsolás technikájával, a felderítő különítmények összeállításával, erősségével és felszerelésével.

Példákon ismerteti az előnyomulás módozatait, a lovaglás alatti magatartást erdőben, éjjel és ködös időben, ellenséges érzelmű lakosság közepette, továbbá, hogy miként kell viselkedni a pihenőknél és megszállásoknál.

A mű másik része beszámol a felderítő osztagok magatartásáról az ellenség körletében. Megállapítja, miként kell figyelni, az ellenség csapdáit kikerülni; foglalkozik az úszással, a harccal, mint felderítő eszközzel, különös figyelmet szentelve a lándzsa használatának és a lóhátról való lövésnek.

A szerző külön fejezetben megtanítja olvasóit, miként kell jelentéseket fogalmazni, leadni, hogy az illető parancsnok találó és hű képét kapja a mindenkori helyzetnek.

Érdekes a szerző fejtegetése a légi és földi felderítés összehasonlítását illetőleg.

Végül külön összefoglalva találjuk a gép és ló teljesítményeit a felderítő szolgálatban.

A szerző mint modern katona, elismeri a gépek fontosságát, a repülőgépet a hadsereg távcsövének mondja, de a lovasság megmarad a hadsereg szemének, mert ha minden felderítő és összekötő eszköz a mostoha ködös időjárás következtében felmondta a szolgálatot, a lovasságra mindig lehetett számítani s kell majd számítani a jövőben is, mert jól lovagló, jól idomított lovakon haladó lovasság a terepben nem ismer akadályt.

A nagyon jól megírt és sok-sok háborús konkrét példával érdekessé tett könyvet nemcsak a fiatal nemzedéknek, de minden lovas tisztnek, különösen vezető helyen, el kellene olvasnia.

S—y.

Die Kavallerie. 1927. évfolyam 13—14. füzet.

Scheff Károly kapitány ismerteti Buday Ignácnak, a hős Wurmser-huszárnak történetét, aki a monarchiának 1696-ban felállított, tehát a második legrégibb huszárezredében szolgált.[1]

[1] 8. sz. huszárezred.

Az ezred a török háborúk különböző ütközeteiben annyira kitüntette magát, hogy 12 tagja kiérdemelte a legmagasabb katonai kitüntetést, a Mária Terézia-rendjelet. E hősök között is a legkimagaslóbb volt nemes Buday Ignác.

Már 1788-ban, mint főhadnagy, két szakasz élén kiűzte a Bánátba betört és rabolva, öldökölve pusztító 400 spahit. Ezzel a tettével II. József császár elismerését szerezte meg magának, míg Wurmser lovassági tábornok, ezredtulajdonos, sajátkezű levélben mondott köszönetet a hős Budaynak.

Rövid idővel ezután, ernyedetlen kitartás árán elfogott egy veszedelmes török kémet, ugyancsak a Bánátban.

1793-ban, mint huszárkapitány, az alájarendelt 160 huszárral, továbbá egy porosz tiszt által vezényelt 140 lövésszel és 125 vadásszal, valamint 33 weimári vértes katonával, a Mainzból mindúntalan betörő és az osztrákoknak Bretzenheimnél levő állását folytonosan nyugtalanító ellenséget többször megverte, bárha az erősebb volt, mint az ő csapata.

Buday 1794-ben Sprimontnál öt rohamot vezet, majd Fleurusnál is kitünteti magát. Charleroi-nál elfoglal 2 ágyút és több lövőszeres kocsit; 2 gyalogzászlóaljat megkerül, megrohan s nagyrészben leaprít.

Lüttichnél ezredének egyik osztályával keresztülúsztat a Maas-folyón s ugyanott a Kinsky-gyalogezred 260 emberét is áthozza.

1796-ban megkapja a jól kiérdemelt Mária Terézia-rendjelet.

A következő évben olasz földön harcol és öt hónap alatt 2174 foglyot ejt, 58 ágyút és 16 mozsarat zsákmányol.

Az 1800 június 14-én vívott marengói csata véget vet Buday kiváló ténykedésének. Két lovat lőttek ki alóla s ő maga súlyosan

megsebesült. Keze, lába megbénult s így végleg meg kellett a katonai pályától válnia. 1850 február 6-án húnyt el Sopronban.

Jellemző volt a hős egyéniségére, hogy nyugdíjáról a haza javára lemondott. Az ezrede iránti szeretetét pedig bizonyítja az, hogy bár már 1794—1799-ben előléptetésre lett javaslatba hozva más csapattestnél, ő maga kérte a hadsereg parancsnokságát, hogy hagyják meg inkább mint kapitányt az ezredben addig, míg abban őrnagyi hely ürül.

Ugyancsak ebben a füzetben írja le *Suhay Imre* honvédezredes a m. kir. 5. honvéd lovashadosztály rohamát 1914 augusztus 17-én Satanów-Gorodoknál. A budapesti, pápai, pécsi és zalaegerszegi honvédhuszárezredek itten írták be nevüket a magyar huszárok hadtörténelmébe. Az elénk tárt adatok alapján nem zárkózhatunk el annak a megállapításától, hogy az a súlyos veszteség, amit ezek a csapattestek szenvedtek akkor, amikor a gondosan kiépített lövészárokban harcoló ellenséget lóháton megrohanták, nem állott arányban az elért eredménnyel. Igaz, hogy a hadosztály kiszorította az oroszokat Gorodokból, de győzelmét már nem tudta kihasználni.

Suhay ezredes nem mond ítéletet a huszárok ilyen felhasználása felett, csak azt állapítja meg, hogy Satanów-Gorodok emléke a lovasság történetében örökké élni fog.

A 14. füzet ismerteti az 1. porosz királyi dragonyosezred történetét és folytatásban hozza a lovas vadászok 4. századának tevékenységét Ukrajnában, 1918 telén és tavaszán.

A „Porosz huszárok Krummaunál 1744-ben" című történeti elbeszélés négy magyar huszárnak ügyes és találékony magatartását írja le, amellyel megakadályozták azt, hogy Krummau városát a poroszok szállják meg.

A „Joffre vagy Gallieni?" cikk azt bizonyítja, hogy a marnei győzelem nem Joffre, hanem Gallieni érdeme, mivel ő kezdeményezte azt a csatát, amely a németek jobbszárnyát visszavonulásra késztette. *Sz.*

Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes, Janvier-Juin Paris, 1927.

A folyóiratnak ebben a füzetében két olyan dolgozattal találkozunk, amelynek hadtörténelmi tárgya van. Mielőtt a következőkben részletesebben foglalkoznánk velük, hadd soroljuk fel röviden a revü egyéb tartalmát: *Eckhart Ferenc:* Bevezetés a magyar történelembe; *Szinnyei Ferenc:* A francia romantika és a magyar regény 1848 előtt; *Thienemann Tivadar:* Erazmus Magyarországon; *Rácz Lajos:* Francia ihlet a magyar protestantizmusban; *Baranyai Zoltán:* H.-F. Amiel, Petőfi fordítója. Végül: *Krónika, Jegyzetek és Okmányok, Beszámolók, Bibliográfia.*

Haraszti Emil egyetemi tanár szakavatott tollának köszönhetjük a „Les hussards hongrois en Alsace" című tanulmányába foglalt rövid életleírását a XVIII. század egyik zeneszerzőjének, aki francia ember létére szép számmal szerzett magyarvonatkozású zenei költeményt. Volt pedig ez Harst Cölesztin, elzászi szü-

letésű bencés barát, korának legkiválóbb zongoraművésze. Pályája kezdetén mint a kispapok tanítója működik az ebermünsteri zárdában, melynek később perjele. A konfráterek tanusága szerint ájtatos, önmagával szemben szigorú ember volt, ami azonban semmiképp se fojtotta el benne a jókedvet és szívének az ártatlan világi örömökért égő tüzét. Hittudományi munkáiból csupán egy Szent Klára életét magyarázó prédikáció maradt reánk; hírneve inkább azon a gyöngéd rokoko hangszeren (clavecin-en) való mesteri játszásán alapszik, amely hangszer a lanttal szemben XV. és XVI. Lajos dísztermeiben mindinkább tért hódít. Harst Cölesztin nem egyszer mutatta be művészetét ünnepélyes alkalmakkor nyilvánosan is. Életét 1786-ban a geberschweieri Szent Márkuszárdában fejezte be, 88 éves korában. Ennyi az egész, amit földi vándorútjáról tudunk. De neve élni fog a zenetörténelemben, hátrahagyott művei révén, amiket egybegyüjtve adott ki annakidején még ő maga. Ez a gyüjtemény 75 zongoradarabból áll s az akkori idők ízlése szerint a leíró (descriptif) zenefajhoz tartozik, az úgynevezett programmzenéhez. Mindegyike ezeknek a rövid daraboknak egy-egy érzést, a lélek valamely állapotát igyekszik kifejezni, vagy pedig valamely képhez fűződik. Az akkori idők szép asszonyai és előkelő urai a tiszta, abszolut muzsikát száraznak, minden érdekességtől megfosztottnak találták és szívesen hangoztatták Fontenelle közmondásszerű kérdését: Mit nékem te, szonáta? Az idő szelleme előnyben részesítette a festő zenét, mely idealizálta a kedvteléseket és kifejezte az emberi lét minden bánatát és gondját, a bölcsőtől a sírig. Zeneköltőnket is megihlette ez a művészeti irány, amikor többek között korabeli híres festményekből merített inspirációt. Ezeken a kiváló festményeken különösen a katonák alakjai kapták meg figyelmét, ezek az eredeti s csodálatraméltóan megrajzolt figurái az akkoriban folyt háborúknak. Nem is olyan meglepő, hogy az elzásziak annyira lelkesedtek a katonákért; hiszen hazájuk véráztatta földjén ment végbe a 30-éves háború egynémely epizódja, szintúgy a spanyol örökösödési háború és a Bourbonok és Habsburgok hegemóniájáért folyó harcok egyes mozzanatai. Mindezekben a harcokban kimagasló, az egész világtól elismert és megcsodált szerepet vittek a magyar huszárok. Haraszti Emil érdekesen szövi bele Cölesztin barát biográfiájába a magyar huszár szereplését a XVII. és XVIII. század háborúiban és fejtegetéseinek során megemlíti, hogy a magyar huszár népszerűsége nem állott a francia huszárok hírneve mögött, s hogy ezek, ha magyar ezredben szolgáltak, magyar nyelven esküdtek fel. Cölesztin barát tehát csak az általános felfogást követte, midőn két zeneköltményében egyenesen a magyar huszár vitézségét alakítja. Hozzáértők igaznak és értékesnek mondják a bencés perjel katonáinak jellemzését. Távol attól a helyenként dívó felfogástól, mely a magyarban valami exotikus elemet látott, Cölesztin barát egészen természetesen folyó melódiái és erőteljes ritmikája élénken és hűen varázsolják elénk tárgyának lényét és képét. Harst Cölesztin miniatürjei a maguk módjára őrzik meg a magyar katona dicsőséges emlékét. Ezekben a kis művekben egyesül a magyas fran-

cia és magyar temperamentum, és az elzászi barát régies zenéjéből még ma is kicsillog a nemzet géniusza.

Ugyancsak magyar hadtörténelmi témája van *Eckhardt Sándor* cikkének: „Voltaire, Michelet et la catastrophe hongroise de 1526", ahol a szerző Voltairenek és Micheletnek a mohácsi vészről írott passzusait állítja egymással szembe. Történelmi munkáikban a francia írók közül Voltaire foglalkozott a legtöbbet a mohácsi katasztrófával. Erről szóló és több tanulmányában is előforduló fejtegetései nagy tájékozottságot árulnak el. Tárgyilagos, de mindamellett rokonszenves megállapításainak nyomát — analog helyek révén — a már akkor jónevű történetírók könyveiben találhatja meg a kutató. Voltaire, úgy látszik, közvetlenül csak francianyelvű forrásokból merített, a latinul megjelent műveket aligha értette. Az evvel a tárggyal általánosan foglalkozó munkákon kívül, nevezetesen Brodaricsnak, a katasztrófa egyik tanujának, a mohácsi vészről szóló munkája szolgáltatta Voltairenek a leghitelesebb adatokat. A nagy író végső következtetése, amely tétel különben leginkább felel meg az emberi igazságnak, az, hogy Magyarország fogta fel azt az ozmán lökést, amely további útjának szabad folyása esetén az egész kereszténységet fenyegette volna invázióval. A török átgázolt ugyan a magyar földön, de erőt veszítve, megáliásra kényszerült.

Merő ellentétben áll ezzel Michelet felfogása, ki nagy történelmi művében (Histoire de France) azt vitatja, hogy Szolimán megmentette Európát s hogy a magyar katasztrófa nem egyéb, mint „szükséges epizódja" annak a felszabadító akciónak, melyet a francia király, I. Ferenc, és a szultán vittek véghez az emberi szabadság érdekében.

Bármelyike is ezeknek az ellentmondó nézeteknek álljon meg a történelem előtt, bizonyos, hogy Magyarország lett az áldozat az emberiség oltárán, s ha valóban Szolimán mentette meg Európát, ez a kontinens hűtlenül és kegyetlenül áldozott fel egy európai országot. *János*

Lieutenant-Colonel Nédeff, *de l'Etat-Major Général de l'armée bulgare: „Les opérations en Macédonie l'épopée de Doiran 1915—1918."* (6 térkép és 17 vázlat.)

Bulgária 45 év alatt négy háborúban vett részt; a háborúk, sajnos, katasztrofálisan végződtek. A Wardar- és a Doiran-tó között a bolgár hadsereg egy része összemérte erejét a franciákkal, angolokkal és görögökkel olyan győzelmes ütközetekben, hogy az ellenség is kénytelen volt — az ugyan kisszámú, de derék és bátor — bolgár nép erejét és értékét elismerni.

Ritkán viseltek háborút olyan hévvel, mint a bolgárok 1915-től 1918-ig. Bulgáriának legfőbb vágya mindig Macedónia birtoklása volt. Elvesztése 1913-ban annál nagyobb fájdalmat okozott, mert győzelmével a törökök uralma alól felszabadította s csakis szövetségesének gonosz és kegyetlen árulása folytán vesztette el ismét. Érthető tehát, hogy Macedóniában az ismét idegen uralom alá került bolgárok anyaországukhoz fordultak segítségért, ami persze

új háborút támasztott. Miután Szerbia 1915-ben semmi szín alatt se akart hallani Macedónia visszaadásáról, Bulgária kénytelen volt neki 1915 október 1-én megizenni a háborút; ezzel természetesen az összes entente-államokkal is háborúba keveredett.

A könyv célja az, hogy a bukaresti szerződésben meghatározott görög-szerb határ mentén kifejlődött, ú. n. „déli front" háborús eseményeit 1916—1918-ig megvilágítsa. A bolgárok hadierényei fényesen kitűntek ebben a háborúban, úgy hogy érdemes azokat a világgal megismertetni.

Ezen bevezetés után a bolgár hadműveleteket részletesen leírja 6 fejezetben.

I. A hadműveletek Macedóniában 1915-ben. A szerb front áttörése; az entente-csapatok érkezése Szalonikibe; a görög semlegesség megsértése; Szaloniki megerősítése, a bolgárok beérkezése a görög határra, a Wardar-völgy katonai-földrajzi leírása; a Wardar-Doiran-szakasz megszállása és a bolgár hadsereg felfejlődése a déli fronton; német csapatok beérkezése és elszállítása az állások kiépítése után; az állásharc megszervezése.

II. A déli harctér eseményeinek ismertetése, 1916 augusztus közepétől az ősz végéig. Miképen avatkozott Oláhország a háborúba?

III. Események a Doiran-i fronton 1916—17 telének és 1917 tavaszának folyamán. Az ellenség első támadásai fojtógázokkal. A front fegyveres ereje. Az entente támadásai 1917 április-májusban. Hadműveleti szünet 1918 tavaszáig.

IV. Tevékenység 1918 tavaszán és nyarán. Az április 22-i Doiran-i csata leírása.

V. A szeptember 16—20-i csata méltatása. A bolgár védelem szívóssága és győzelme.

VI. Visszavonulás.

A szerző, az epilógusban, a németek hibás politikájában keresi az első lépést, amely a központi hatalmak összeomlását okozta; a németeket különben is többször meglehetős élesen kritizálja.

S—y.

FELHÍVÁS.

A jövő év elején ki fogjuk adni gróf Gyulai Ferenc tábornok 1703—1704. évi, rendkívül érdekes magyarnyelvű naplóját.

Gyulai az említett időben, mint a későbbi 51. magyar gyalogezred alezredese, az olasz harctéren küzdött a spanyol örökösödési háborúban.

Naplója nemcsak hadtörténelmi szempontból fontos, hanem írójának földrajzi és néprajzi megfigyelései miatt is.

A könyv körülbelül 200 nyomtatott oldalra fog terjedni. Előfizetési ára 5 pengő, bolti ára azonban jóval nagyobb lesz.

Kérjük mindazokat, akik erre a kiadványra reflektálnak, hogy a fenti összeget, akár csekklapon, akár postautalványon, de mindenesetre *a Hadtörténelmi Közleményeknek szóló előfizetéstől elkülönítve,* minél előbb beküldeni szíveskedjenek.

A *Hadtörténelmi Közlemények kiadóhivatala*
Budapest, IV, Váci-utca 38.
Tiszti Kaszinó könyvtára.

Pályázat.

Az Országos Hadimúzeum Egyesület a következő pályázatot hirdeti:

TUDOMÁNYOS PÁLYÁZAT.

1. A pályázat kettős: *a)* előre megállapított, *b)* szabadon választott oly tudományos kérdések feldolgozása, melyek tárgyukat a magyar hadirégészetből, hadtörténelemből, hadkegyeletből vagy ezekkel kapcsolatos gondolatkörből merítik.

Eseményleírások, memoárok, naplók és hasonlók, a pályázaton részt nem vehetnek.

2. Előre megállapított tárgy:

Irassék meg egy önálló magyar történelmi fegyvertan, a honfoglalás korától a XIX. század végéig. Ennek keretében a nyilvános vagy magángyüjteményekben lévő magyar fegyverek leírása és ismertetése, úgy a belföldre, mint a külföldre kiterjedőleg.

3. Szabadon választott tárgy címén csakis olyan mű pályázhat, mely nyomtatásban még meg nem jelent.

4. Az előre meghatározott tárgyra pályázó műveket gépírással írva és nyomtatásra teljesen kész állapotban kell benyujtani.

A szabadon választott tárgyú művekből elegendő a részletes tartalomjegyzék és egy megírt fejezet benyujtása.

5. A pályázatok nyiltak, de a pályaművek jeligés levél kíséretében is beküldhetők.

A pályaművek beküldési véghatárideje 1928. évi május hó 31-e. A pályaművek az Egyesület helviségében, a hivatalos órák alatt, elismervény ellenében adandók be.

A pályázat végleges elintézése után, a pályaművek ezen elismervény ellenében adatnak vissza.

6. Nem kerülnek elbírálás alá:

a) a nem magyar nyelven írt,

b) a nem gépírással írt és

c) az elkésve beérkezett pályaművek.

7. *A pályadíjak összege 4000 pengő.* A díjazott pályaműveket az Egyesület jogosult, de nem köteles kiadni. Jogosult továbbá lapjában egyszerre vagy folytatólagosan közölni.

Ha az Egyesület a díjazott művet kiadja, akkor a szerzőnek a szokásos, ha pedig lapjában közli, akkor a szerzőnek az érvényben lévő díjszabás szerinti tiszteletdíjra is igénye van.

A pályadíjak a végleges döntés után 8 napra, az egyéb tiszteletdíjak pedig a megjelenéstől számított 8 napra kerülnek az Egyesület pénztáránál kifizetésre.

8. A pályadíjakra pályázók kötelesek pályamunkáikhoz csatolni a felhasználható történelmi hiteles illusztrációk jegyzékét.

KIR. MAGY. EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST. FŐIGAZGATÓ: DR. CZAKÓ ELEMÉR.

XXVIII. ÉVFOLYAM.

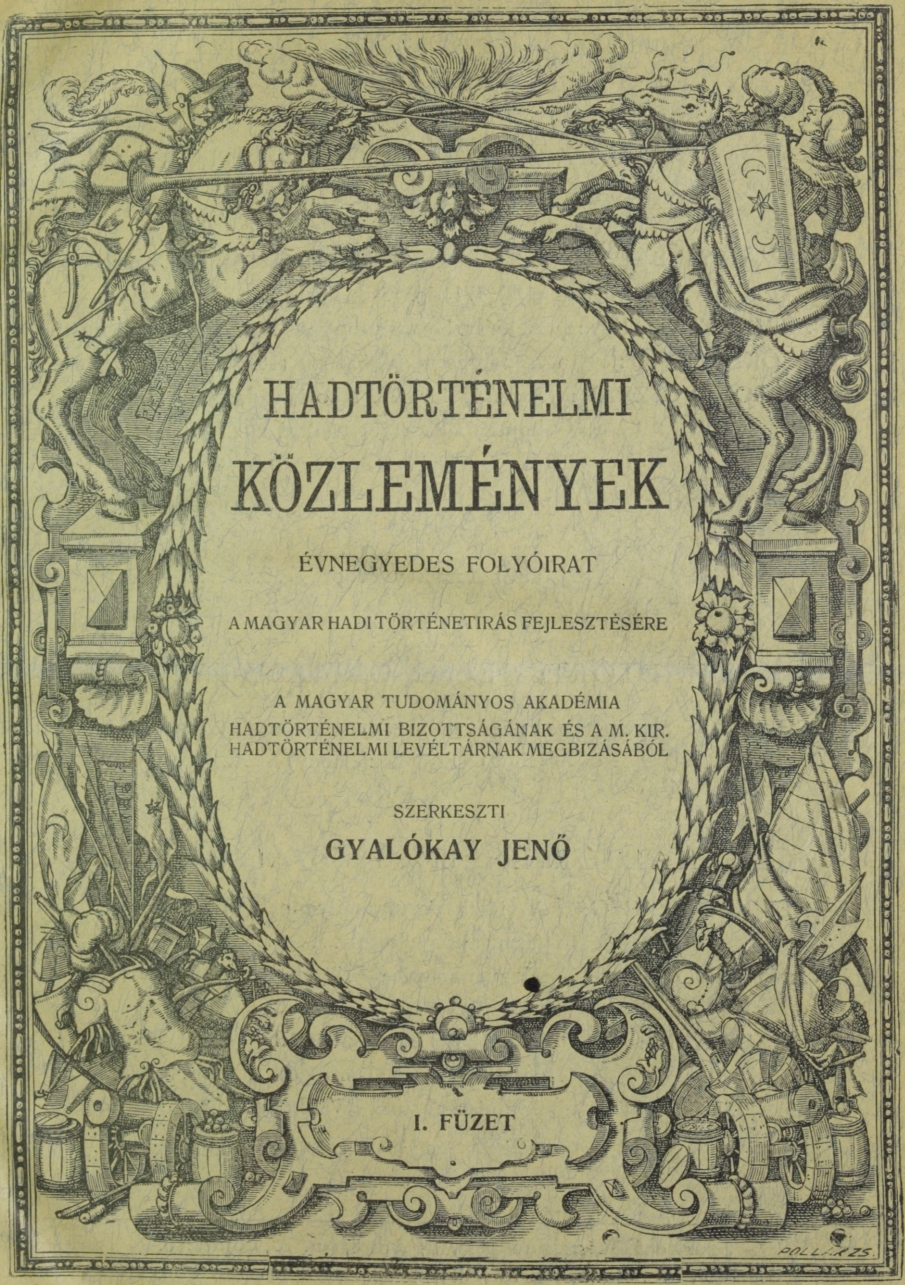

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT

A MAGYAR HADI TÖRTÉNETIRÁS FEJLESZTÉSÉRE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
HADTÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK ÉS A M. KIR.
HADTÖRTÉNELMI LEVÉLTÁRNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYALÓKAY JENŐ

I. FÜZET

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1927.

TARTALOM

		Lap
DR. IVÁNYI BÉLA:	A tüzérség története Magyarországon, kezdetétől 1711-ig. (5-ik közl.)	1
DR. ERDÉLYI GYULA:	A 15. sz. hevesi insurgens zászlóalj 1809-ben	31
GYALÓKAY JENŐ:	A debreceni ütközetről (1849 aug. 2.)	48
KAROJLOVIĆ OSZKÁR:	A cs. és kir. 29. tábori vadász-zászlóalj a komáromi csatában (1914 aug.) (1-sső közl.)	83

TÁRCA

y.:	Gróf Karacsay Fedor	99

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR

PILCH JENŐ:	Világos után. (Töredék Karsa Ferenc naplójából.) (Első közlemény)	104

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM

JÓZSEF KIR. HERCEG:	A világháború, amilyennek én láttam. I. (Ism. Suhay Imre)	115
PIVÁNY JENŐ:	Magyar-amerikai történelmi kapcsolatok. (Ism. Sz—ő)	121
ANGYAL DÁVID:	Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése (Ism. —ő)	123
HERMANN CZANT:	Alpinismus und Weltkrieg. (Ism. Markó Árpád)	124

Szerkesztőség: Budapest, I., Alkotás-u. 25, földsz. 6.
Kiadóhivatal: Budapest, IV., Váci-u. 38. Tiszti kaszinó könyvtára.

A kiadásért felelős: Gyalókay Jenő.

XXVIII. ÉVFOLYAM.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT

A MAGYAR HADITÖRTÉNETIRÁS FEJLESZTÉSÉRE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
HADTÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK ÉS A M. KIR.
HADTÖRTÉNELMI LEVÉLTÁRNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYALÓKAY JENŐ

II. FÜZET

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1927.

TARTALOM

		Lap
DR. IVÁNYI BÉLA:	A tüzérség története Magyarországon, kezdetétől 1711-ig. (6-ik közl.)	129
MAYER—CSEJKOVITS KÁROLY:	A nagy háború fontosabb tapasztalatai magasabb katonai megvilágításban	152
KAROJLOVIĆ OSZKÁR:	A cs. és kir. 29. tábori vadászszázlóalj a komarówi csatában (1914 aug.) (2-ik közl.)	188
DR. SZENDREI JÁNOS:	Magyar hadtörténelmi emlékek a külföldi múzeumokban (10-ik közlemény)	210

TÁRCA

AJTAY ENDRE:	Báró Andrássy János	218
MARKÓ ÁRPÁD:	Néhai jó Borbély Ferenc főhadnagy Uram Testámentoma Anno 1789.	225

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR

PILCH JENŐ:	Világos után. (2-ik és befejező közlemény)	229
BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ:	Gr. Széchenyi István fegyvereinek jegyzéke 1848-ból	238

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM

DR. MÁLYUSZ ELEMÉR:	Sándor Lipót főherceg nádor iratai. 1790—1795. (Ism. —y.)	241
Gróf TISZA ISTVÁN	összes munkái. 4. sorozat IV. kötet. (Ism. —y.)	244
BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ:	A Sárvár-Felsővidéki gróf Széchenyi-család története. III. kötet, 1820—1920. (Ism. T. Z.)	246
DR. PRESZLY LORÁND:	A csendőrség úttörői. (Ism. Sz.)	248
A m. kir. 1. honvédhuszárezred és a m. kir. 1. népfelkelő huszárosztály	története. 1869—1918. (Ism. Suhay Imre)	250
A m. kir. Hadtörténelmi Levéltár 1926-i évkönyve. (Ism. Sz.)		251
BERKÓ ISTVÁN:	A magyarság a régi hadseregben (Ism. Sz.)	253
RÉCZEY FERENC:	Az 1920-i lengyel-orosz hadjárat. (Ism. Sz.)	255
RUTTKAY BÉLA:	Kémkedés és propaganda. (Ism. S—y.)	257
GEORG HASE:	Der deutsche Sieg vor dem Skagerrak. (Ism. S—y.)	258
A svéd kir. vezérkar hadtörténelmi osztályának kiadványai. (Ism. Gy.)		259
Pályázat		263

Szerkesztőség: Budapest, I., Alkotás-u. 25, földsz. 6.
Kiadóhivatal: Budapest, IV., Váci-u. 38. Tiszti Kaszinó könyvtára.

A kiadásért felelős: Gyalókay Jenő.

XXVIII. ÉVFOLYAM.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT

A MAGYAR HADI TÖRTÉNETIRÁS FEJLESZTÉSÉRE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
HADTÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK ÉS A M. KIR.
HADTÖRTÉNELMI LEVÉLTÁRNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYALÓKAY JENŐ

III. FÜZET

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1927.

TARTALOM

		Lap
DR. SZENDREI JÁNOS:	A diósgyőri vár története	265
DR. IVÁNYI BÉLA:	A tüzérség története Magyarországon, kezdetétől 1711-ig. (Hetedik közl.)	352
DR. HORVÁTH JENŐ:	Bem tábornok és a bukaresti külképviseletek	375
KAROJLOVIĆ OSZKÁR:	A cs. és kir. 29. vadászzászlóalj a komarówi csatában (1914 aug.). Harmadik és befejező közlemény	387

TÁRCA

MARKÓ ÁRPÁD:	Báró Bydeskúty Zsigmond	406

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR

ERNYEY JÓZSEF:	Haditudósítás a schmalkaldeni háborúból (1546)	409
DR. ÁLDASSY ANTAL:	Egykorú levél Dampierre haláláról (1620)	412

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM

DR. HORVÁTH JENŐ:	A magyar kormány adriai politikája 1848—1849. (Ism. Sz.)	415
SUHAY IMRE:	A szárazföldi és tengeri haderők együttműködése a világháborúban. (Ism. Sz.)	417
A Tenger. 1927. évf. IV—IX. füzet. (Ism. Sz.)		419
Ludovikás Levente. 1927. évf. I. sz. (Ism. A. E.)		420
SCHWARTE: Kriegstechnik der Gegenwart. (Ism. S—y)		421
Die Kavallerie. 1927. évf. I—IX. sz. (Ism. Sz.)		422
The Historians History of the World. (Ism. Török Pál)		424

Szerkesztőség: Budapest, I., Alkotás-u. 25, földsz. 6.

Kiadóhivatal: Budapest, IV., Váci-u. 38. Tiszti Kaszinó könyvtára.

A kiadásért felelős: Gyalókay Jenő.

XXVIII. ÉVFOLYAM.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT

A MAGYAR HADITÖRTÉNETIRÁS FEJLESZTÉSÉRE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
HADTÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK ÉS A M. KIR.
HADTÖRTÉNELMI LEVÉLTÁRNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
GYALÓKAY JENŐ

IV. FÜZET

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1927.

TARTALOM

		Lap
DR. GOMBOS F. ALBIN:	A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása (898-904)	429
DR. MIKLÓSY ZOLTÁN:	Nagy Lajos tüzérsége	520
DR. IVÁNYI BÉLA:	A tüzérség története Magyarországon, kezdetétől 1711-ig. (8-ik közlemény)	523
DR. SZENDREI JÁNOS:	Magyar hadtörténelmi emlékek a külföldi múzeumokban (11-ik és bef. közlemény)	541

TÁRCA

LANGE EMIL:	Gróf Hadik Károly	556

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR

GABÁNYI JÁNOS:	Magiera (Részlet a 7. honvéd gyalogezred naplójából)	561

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM

DR. KARÁCSONYI JÁNOS:	A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre (Ism. J. E.)	571
DR. SZENDREI JÁNOS:	A diósgyőri vár története	577
POSECK:	Der Aufklärungsdienst der Kavallerie, nach den Erfahrungen des Weltkrieges (Ism. S—y)	577
Die Kavallerie. 1927. évf. 13., 14. sz. (Ism. Sz.)		578
Revue des études Hongroises et Finno—Ougriennes. 1927 Jan.—Jun. (Ism: János)		579
NÉDEFF:	Les opérations en Macédoine l'épopée de Doiran (Ism. S — y)	581

FELHÍVÁS 583
PÁLYÁZAT 584

Szerkesztőség: Budapest I., Alkotás-u. 25, földsz. 6.
Kiadóhivatal: Budapest IV., Váci-u. 38. Tiszti Kaszinó könyvtára.

A kiadásért felelős: Gyalókay Jenő.

A

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

ÚJABB KIADVÁNYAI.

	Pengő
Áldásy A.: Címertan	2·—
Auer J. F. pozsonyi nemes polgárnak hét-toronyi fogságában írt naplója. 1664. (Feldolgozta: Lukinich I.)	9·—
Beniczky L. bányavidéki kormánybiztos és honvédezredes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-i szabadságharcról és a tót mozgalomról. (Feldolgozta: Steier L.)	18·—
Dékány I.: A történettudomány módszertana	3·—
Dézsi L.: Magyar történeti tárgyú szépirodalom	5·—
Falk M. és Kecskeméthy A. elkobzott levelezése. (Feldolgozta: Angyal D.)	25·—
Fejérpataky—Áldásy: Pápai oklevelek	3·50
Gárdonyi A.: A történelmi segédtudományok története	1·60
Hóman B.: A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon	1·50
József Nádor élete és iratai (1792—1804) I. (Feldolgozta: Domanovszky S.)	25·—
Kornis Gy.: Történetfilozófia	6·—
Lukinich I.: A szatmári béke története és okirattára	25·—
Révész I.: A magyarországi protestantizmus történelme	2·50
Sándor Lipót Főherceg Nádor iratai. (Feldolgozta: Mályusz E.)	25·—
Széchenyi I. gr.: A Kelet népe. (Feldolgozta: Ferenczy Z.)	25·—
— Döblingi irodalmi hagyaték III. (Feldolgozta Tolnai V.)	25·—
— Naplói, I—II. (Feldolgozta: Viszota Gy.)	25·—
Szekfű Gy.: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez (1790—1848)	25·—
Szentpétery I.: Chronologia	1·50
— Középkori oklevélszövegek	4·—

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
Budapest VIII. kerület, Múzeum-körút 6. szám. Gólyavár.
Könyvesbolt: Budapest IV, Kossuth Lajos-utca 18. szám.
Postafiókszám: 242.

Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

A VILÁG MAI KÉPE

3 kötet, díszes egészvászonkötésben, tokban, előnyös részletfizetési feltételek mellett 60 pengő. Havi részlet 5·— pengő.

1—2. kötet. Hettner Alfréd:

A leíróföldrajz alapvonalai

442 szövegközti térképpel és ábrával. Fordította: Littke Aurél dr. I. kötet: *Európa.* II. kötet: *Tengerentúli földrészek.*

3. kötet. Cholnoky Jenő:

A földfelszín formáinak ismerete

(Morfológia.)

Sarfatti asszony:

MUSSOLINI ÉLETE

A gyönyörű díszkötésű, 288 oldalas hatalmas kötet ára 25 P. Kapható részletfizetésre is. A legérdekesebb és legaktuálisabb olvasmány.

❖ ❖

Wildner Ödön dr.:

LÉLEKÜDÍTŐ (azaz Szellemi Kincsestár).

Gondolatok és elmés idézetek gyüjteménye. 2427 idézet, több mint 350 életrajzi adat. Ára 6 pengő.

❖ ❖

Virág Benedek:

Magyar századok 884—1437. I—II.

A magyar nemzet története az Árpádház- s a vegyesházi királyok uralkodása alatt. 1816. évi kiadás, kézzel merített papíron, eredeti metszetekkel. — Két kötet ára amatőr disznóbőrkötésben egybekötve 40 P.

Jászai Mari emlékiratai

A legnagyobb tragika, mint színész, a magyarság büszkesége volt, mint író, az egész művelt emberiség szellemi kincse lesz. Önéletrajza elragadó és megrendítő regény. — A mű ára egész bőrkötésben, aranymetszéssel 48 P, félbőrkötésben 32 P. Megrendelhető részletfizetésre is.

BUDAPEST VIII, MÚZEUM-KÖRÚT 6. ❖ ❖ GÓLYAVÁR.

Postafiókszám: 242.

A

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

ÚJABB KIADVÁNYAI.

	Pengő
Áldásy A.: Címertan	2·—
Auer J. F. pozsonyi nemes polgárnak hét-toronyi fogságában írt naplója. 1664. (Feldolgozta: Lukinich I.)	9·—
Beniczky L. bányavidéki kormánybiztos és honvédezredes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-i szabadságharcról és a tót mozgalomról. (Feldolgozta: Steier L.)	18·—
Dékány I.: A történettudomány módszertana	3·—
Dézsi L.: Magyar történeti tárgyú szépirodalom	5·—
Falk M. és Kecskeméthy A. elkobzott levelezése. (Feldolgozta: Angyal D.)	25·—
Fejérpataky—Áldásy: Pápai oklevelek	3·50
Gárdonyi A.: A történelmi segédtudományok története	1·60
Hóman B.: A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon	1·50
József Nádor élete és iratai (1792—1804) I. (Feldolgozta: Domanovszky S.)	25·—
Kornis Gy.: Történetfilozófia	6·—
Lukinich I.: A szatmári béke története és okirattára	25·—
Révész I.: A magyarországi protestantizmus történelme	2·50
Sándor Lipót Főherceg Nádor iratai. (Feldolgozta: Mályusz E.)	25·—
Széchenyi I. gr.: A Kelet népe. (Feldolgozta: Ferenczy Z.)	25·—
— Döblingi irodalmi hagyaték III. (Feldolgozta Tolnai V.)	25·—
— Naplói, I—II. (Feldolgozta: Viszota Gy.)	25·—
Szekfű Gy.: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez (1790—1848)	25·—
Szentpétery I.: Chronologia	1·50
— Oklevéltan. Sajtó alatt	—·—

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
Budapest VIII. kerület, Múzeum-körút 6. szám. Gólyavár.
Könyvesbolt: Budapest IV, Kossuth Lajos-utca 18. szám.
Postafiókszám: 242.

Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

A VILÁG MAI KÉPE

3 kötet, díszes egészvászonkötésben, tokban, előnyös részletfizetési feltételek mellett 60 pengő. Havi részlet 4·— pengő.

1—2. kötet. Hettner Alfréd:

A leíróföldrajz alapvonalai

442 szövegközti térképpel és ábrával. Fordította: Littke Aurél dr. I. kötet: *Európa.* II. kötet: *Tengerentúli földrészek.*

3. kötet. Cholnoky Jenő:

A földfelszín formáinak ismerete

(Morfológia.)

Sarfatti asszony:

MUSSOLINI ÉLETE

A gyönyörű díszkötésű, 288 oldalas hatalmas kötet ára 25 P. Kapható részletfizetésre is. A legérdekesebb és legaktuálisabb olvasmány.

❖ ❖

Wildner Ödön dr.:

LÉLEKÜDÍTŐ (azaz Szellemi Kincsestár).

Gondolatok és elmés idézetek gyüjteménye. 2427 idézet, több mint 350 életrajzi adat. Ára 6 pengő.

❖ ❖

Virág Benedek:

Magyar századok 884—1437. I—II.

A magyar nemzet története az Árpádház- s a vegyesházi királyok uralkodása alatt. 1816. évi kiadás, kézzel merített papíron, eredeti metszetekkel. — Két kötet ára amatőr disznóbőrkötésben egybekötve 40 P.

Jászai Mari emlékiratai

A legnagyobb tragika, mint színész, a magyarság büszkesége volt, mint író, az egész művelt emberiség szellemi kincse lesz. Önéletrajza elragadó és megrendítő regény. — A mű ára egész bőrkötésben, aranymetszéssel 48 P, félbőrkötésben 32 P. Megrendelhető részletfizetésre is.

BUDAPEST VIII, MÚZEUM-KÖRÚT 6. ❖ ❖ GÓLYAVÁR.

Postafiókszám: 242.

A

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

ÚJABB KIADVÁNYAI.

	Pengő
Áldásy A.: Címertan	2·—
Auer J. F. pozsonyi nemes polgárnak hét-toronyi fogságában írt naplója. 1664. (Feldolgozta: Lukinich I.)	9·—
Beniczky L. bányavidéki kormánybiztos és honvédezredes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-i szabadságharcról és a tót mozgalomról. (Feldolgozta: Steier L.)	18·—
Dékány I.: A történettudomány módszertana	3·—
Dézsi L.: Magyar történeti tárgyú szépirodalom	5·—
Falk M. és Kecskeméthy A. elkobzott levelezése. (Feldolgozta: Angyal D.)	25·—
Fejérpataky—Áldásy: Pápai oklevelek	3·50
Gárdonyi A.: A történelmi segédtudományok története	1·60
Hóman B.: A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon	1·50
József Nádor élete és iratai (1792—1804) I. (Feldolgozta: Domanovszky S.)	25·—
Kornis Gy.: Történetfilozófia	6·—
Lukinich I.: A szatmári béke története és okirattára	25·—
Révész I.: A magyarországi protestantizmus történelme	2·50
Sándor Lipót Főherceg Nádor iratai. (Feldolgozta: Mályusz E.)	25·—
Széchenyi I. gr.: A Kelet népe. (Feldolgozta: Ferenczy Z.)	25·—
— Döblingi irodalmi hagyaték III. (Feldolgozta Tolnai V.)	25·—
— Naplói, I—II. (Feldolgozta: Viszota Gy.)	25·—
Szekfű Gy.: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez (1790—1848)	25·—
Szentpétery I.: Chronologia	1·50
— Oklevéltan. Sajtó alatt	—·—

Megrendelések címzése:

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
BUDAPEST VIII, MÚZEUM-KÖRÚT 6. ❖❖ GÓLYAVÁR.
Postafiókszám: 242.

Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

A VILÁG MAI KÉPE

3 kötet, díszes egészvászonkötésben, tokban, előnyös részletfizetési feltételek mellett 60 pengő. Havi részlet 4·— pengő.

1—2. kötet. Hettner Alfréd:

A leíróföldrajz alapvonalai

442 szövegközti térképpel és ábrával. Fordította: Littke Aurél dr. I. kötet: *Európa.* II. kötet: *Tengerentúli földrészek.*

3. kötet. Cholnoky Jenő:

A földfelszín formáinak ismerete

(Morfológia.)

Sarfatti asszony:

MUSSOLINI ÉLETE

A gyönyörű díszkötésű, 288 oldalas hatalmas kötet ára 25 P. Kapható részletfizetésre is. A legérdekesebb és legaktuálisabb olvasmány.

❖ ❖

Wildner Ödön dr.:

LÉLEKÜDÍTŐ (azaz Szellemi Kincsestár).

Gondolatok és elmés idézetek gyüjteménye. 2427 idézet, több mint 350 életrajzi adat. Ára 6 pengő.

❖ ❖

Virág Benedek:

Magyar századok 884—1437. I—II.

A magyar nemzet története az Árpádház- s a vegyesházi királyok uralkodása alatt. 1816. évi kiadás, kézzel merített papíron, eredeti metszetekkel. — Két kötet ára amatőr disznóbőrkötésben egybekötve 40 P.

Jászai Mari emlékiratai

A legnagyobb tragika, mint színész, a magyarság büszkesége volt, mint író, az egész művelt emberiség szellemi kincse lesz. Önéletrajza elragadó és megrendítő regény. — A mű ára egész bőrkötésben, aranymetszéssel 48 P, félbőrkötésben 32 P. Megrendelhető részletfizetésre is.

BUDAPEST VIII, MÚZEUM-KÖRÚT 6. ❖ ❖ GÓLYAVÁR.

Postafiókszám: 242.

A
MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
ÚJABB KIADVÁNYAI.

	Pengő
Áldásy A.: Címertan. (Egyetemi tankönyv is)	2·—
Auer J. F. pozsonyi nemes polgárnak héttoronyi fogságában írt naplója. 1664. (Feldolgozta: Lukinich I.)	9·—
Beniczky L. bányavidéki kormánybiztos és honvédezredes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-i szabadságharcról és a tót mozgalomról. (Feldolgozta: Steier L.)	18·—
Dékány I.: A történettudomány módszertana. (Egyetemi tankönyv is)	3·—
Falk M. és Kecskeméthy A. elkobzott levelezése. (Feldolgozta: Angyal D.)	25·—
Fejérpataky—Áldásy: Pápai oklevelek. (Egyetemi tankönyv is)	3.50
Gárdonyi A.: A történelmi segédtudományok története. (Egyetemi tankönyv is)	1·60
Hóman B.: A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon. (Egyetemi tankönyv is)	1·50
József Nádor élete és iratai (1792—1804) I. (Feldolgozta: Domanovszky S.)	25·—
Kornis Gy.: Történetfilozófia	6·—
Lukinich I.: A szatmári béke története és okirattára	25·—
Révész I.: A magyarországi protestantizmus történelme. (Egyetemi tankönyv is)	2·50
Sándor Lipót Főherceg Nádor iratai. (Feldolgozta: Mályusz E.)	25·—
Széchenyi I. gr.: A kelet népe. (Feldolgozta: Ferenczy Z.)	25.—
— Döblingi irodalmi hagyaték III. (Feldolgozta: Tolnai V.)	25·—
— Naplói, I—II. (Feldolgozta: Viszota Gy.) à	25·—
Szekfű Gy.: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez (1790—1848)	25·—
Szentpétery I.: Chronológia. (Egyetemi tankönyv.)	1·50
— Oklevéltan. (Egyetemi tankönyv is.) Sajtó alatt	—·—

Megrendelések címzése:
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
BUDAPEST VIII, MÚZEUM-KÖRÚT 6. SZÁM. GÓLYAVÁR.
Postafiókszám: 242.

Királyi Magyar Egyetemi Nyomda

Művelt embernek nélkülözhetetlen HETTNER ALFRÉD-nek, a heidelbergi egyetem geográfus tanárának világhírű műve:

A leíró földrajz alapvonalai

I. kötet: Európa. II. kötet: Tengerentúli földrészek. 442 szövegközti térképpel és ábrával. Fordította: Littke Aurél dr. — Ára fűzve 28 P, vászonkötésben 36 pengő. — Méltányos havi részletre is szállítjuk.

❖ ❖

Cholnoky Jenő:

A földfelszín formáinak ismerete

(Morfológia.) Kirándulók, túristák eddig ismeretlen szépségekre bukkannak a szerző útmutatásával. A Föld rejtett kincsei után kutató bányász, a rögöt arca verejtékével megmunkáló gazda és erdész, a technikai feladatok megoldásán fáradozó mérnök s az újabb gazdasági erőforrások megnyitásán buzgólkodó nagyiparos, mind megtalálja benne a munkája sikeres elvégzéséhez szükséges gyakorlati útmutatásokat; a szellemi kincsesházát gyarapítani kívánó művelt olvasó pedig hasznos és érdekes olvasmányát. Ára fűzve: 12 pengő.

❖ ❖

Virág Benedek:

Magyar századok 884–1437. I–II.

A magyar nemzet története az Árpádház és a vegyesházi királyok uralkodása alatt. 1816. évi kiadás, kézzel merített papíron, eredeti metszetekkel. — Két kötet ára amatőr disznóbőrkötésben, egybekötve 40 pengő.

❖ ❖

Jászai Mari emlékiratai

A legnagyobb tragika, mint színész, a magyarság büszkesége volt, mint író, az egész művelt emberiség szellemi kincse lesz. Önéletrajza elragadó és megrendítő regény. Mint ő maga mondja: „Isten csodája, hogy a lelket-testet ölő szennyből a tisztaságba, a sötétből a fénybe tudtam fölvergődni". — A mű ára egész bőrkötésben, aranymetszéssel 48 pengő, félbőrkötésben 32 pengő. Megrendelhető részletfizetésre is.

BUDAPEST VIII, MÚZEUM-KÖRÚT 6. SZ. GÓLYAVÁR.
Postafiókszám: 242.